

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

ISSN 2218-4783

ELMİ ƏSƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər

№ 1

Naxçıvan, “Tusi” – 2024, cild 20

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN ELMİ ƏSƏRLƏRİ
SCIENTIFIC WORKS OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES NAKHCHIVAN BRANCH OFFICE
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

2005-ci ildə təsis edilmişdir • Established in 2005 • Основан в 2005 году

Jurnal AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin rəhbərliyi ilə nəşr olunur
The journal is published under auspices of the Presidium of ANAS Nakhchivan Branch Office
Журнал издается под руководством Президиума Нахчыванского Отделения НАНА

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor
İ.M.Nasıyev

İ.Ə.Həbibbəyli, Y.M.Mahmudov, N.M.Vəlixanlı, Ə.B.Ərcilasun, M.Z.Nağısoylu,
M.K.İmanov, Ə.Ə.Salamzadə, C.Ə.Qiyasi, İ.E.Atnur, F.Y.Səfərli, Ə.A.Quliyev (baş
redaktorun müavini), V.B.Baxşəliyev (baş redaktorun müavini), Ş.T.Bünyadova,
F.Y.Xəlilov, Y.N.Rəhimov (ictimai elmlər üzrə məsul katib),
Ə.M.Qasimov (humanitar elmlər üzrə məsul katib)

EDITORIAL BOARD

Chief editor
I.M.Hajiyev

I.A.Habibbeyli, Y.M.Mahmudov, N.M.Valikhanli, A.B.Argilasun, M.Z.Nagisoylu,
M.K.Imanov, A.A.Salamzadeh, G.A.Giyasi, I.E.Atnur, F.Y.Safarli, A.A.Quliyev (assistant
editor), V.B.Bakhshaliyev (assistant editor), Sh.T.Bunyadova, F.Y.Khalilov,
Y.N.Rahimov (executive secretary for social sciences),
A.M.Gasymov (executive secretary for humanities)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор
И.М.Гаджиев

И.А.Габиббейли, Я.М.Махмудов, Н.М.Велиханлы, А.Б.Арджиласун, М.З.Нагисойлу,
М.К.Иманов, Э.А.Саламзаде, Дж.А.Гияси, И.Э.Атнур, Ф.Я.Сафарли, А.А.Гулиев (зам.
главного редактора), В.Б.Бахшалиев (зам. главного редактора), Ш.Т.Бунядова,
Ф.Ю.Халилов, Я.Н.Рагимов (ответственный секретарь по общественным наукам),
А.М.Гасымов (ответственный секретарь по гуманитарным наукам)

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35, tel.: 550-12-67
Address: Nakhchivan, Heydar Aliyev av., 35, phone: 550-12-67
Адрес: Нахчыван, пр. Гейдар Алиева, 35, тел.: 550-12-67

MÜNDƏRİCAT

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan diyarında hərbi-siyasi vəziyyət və muxtariyyət statusunun əldə edilməsi (1917-1921-ci illər).....	9
Hacıfəxrəddin Səfərli. Dərələyəz mahalı əhalisinin etnik tərkibi və epigrafiq abidələrindən bəzi nümunələr haqqında qeydlər.....	25
Emin Şıxəliyev. Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində yeni mərhələ və Şuşa bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyəti.....	32
Musa Quliyev. Naxçıvan hərbi tarixi Rusiya tarixçi-qafqazşünasların əsərlərində (XIX əsr).....	46
Yaşar Rəhimov. Naxçıvanda kolxoz quruculuğunun bölgədəki sosial-siyasi proseslərə təsiri.....	52
İlhami Əliyev. XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı-İran münasibətlərində Naxçıvan.....	61
Sara Hacıyeva. XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda siyasi vəziyyət.....	67
Nurlana Əliyeva. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra Naxçıvanın tarixi coğrafiyasında baş verən dəyişikliklər (XIX əsr).....	76
Kübra Əliyeva. Qaraqoyunlu tayfa başçılarının siyasi hakimiyyəti (1410-cu ilə qədər)....	81
Rübabə Əbiyeva. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının mülki aviasiyasının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi.....	89
Yüzdənə Cabbarlı. Heydər Əliyevin kadr siyasəti iqtisadi uğurların əsas amili kimi (1969-1982-ci illər).....	96
Məhərrəm Həsənov. Naxçıvan türk torpağıdır.....	105

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev. Tumbultəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar.....	111
Zeynəb Quliyeva. Arpaçay vadisinin Dəmir dövrü keramikası.....	121
Toğrul Xəlilov. Qərbi Azərbaycan və Qarabağ qayaüstü təsvirlərinin Naxçıvan paralelləri...	127
Asəf Orucov. Maddi-mədəniyyətin mühüm nümunələrindən biri: yollar.....	134
Elmar Baxşəliyev. Bülövkaya yaşayış yerinin yeni tapıntıları.....	141
Əkbər Bədəlov, Cavid Bayramov. Soyuqbulaq nekropolundan tapılmış dəmir dövrü silahları.....	150

AZƏRBAYCAN DİLİ

Əbülfəz Quliyev. Nizami Gəncəvi və Şeyxi “Xosrov və Şirin” məsnəvilərinin müqayisəli təhlili Faruk Timurtaşın araşdırmalarında.....	158
Firudin Rzayev. Kimmerlərdə qədim türk mifinin Naxçıvan ərazisi toponimlərində izləri.....	165
Nuray Əliyeva. İslam Səfərli yaradıcılığının poetikası.....	172
Zülfiyyə İsmayıl. Kəngərli rayonu şivələrində samitlər sistemi.....	180
Sədaqət Həsənova. Azərbaycan aşıq dilinin üslub xüsusiyyətləri.....	189

Çinarə Rzayeva. Azərbaycan siyasi natiqliyinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu.....	196
Cəmilə Məhərrəmovə. Babək rayonun bəzi oykonimlərinin etimoloji təhlili.....	202

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

Fərman Xəlilov. Mirzə Cəlil Şürbinin bəzi qəzəllərinin əlyazma variantları.....	208
Ramiz Qasımov. Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin inkişaf problemləri.....	214
Mehriban Sultanova. Ümummillə lider Heydər Əliyevin əbədiyaşar obrazı Naxçıvan səhnəsində.....	221
Aygün Orucova. Məmməd Səid Ordubadinin ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti.....	229
Səbuhi İbrahimov. “Kəşkülün-Nur” əsərinin fəlsəfi xüsusiyyətləri haqqında.....	234
Günəl Əsgərova. Azərbaycan elmi mühitində İslam Səfərlə yaratıcılığının tədqiqi tarixinə qısa bir nəzər.....	239
Natavan İbrahimova. Professor Hüseyn Həşimlinin araşdırmalarında Səməd Mənsur və “Şeypur” jurnalı.....	246
Fəxrəddin Eylazov. Baba Nemətullah Naxçıvaninin İbn əl-Ərəbinin vəhdət-i vücud fikirləri haqqında görüşləri.....	254
Kübra Vəliyeva. Təsirlik halda işlənən cümlə üzvləri (mənsubat) və “Şərhu-Kafiyə” əsərində Radiyyuddin əl-Astarabadinin bu haqda fikirləri.....	262
Mehriban Əsədullasoy (Quliyeva). Bədii əsərlərin dilində rəsmi-işgüzar üsluba dair leksik və sintaktik vahidlər.....	268
Elxan Məmmədov. Naxçıvan və Şərqi Anadolu xalq şeirində Araz obrazı.....	278
Aytən Cəfərova. Naxçıvan folklor mətnlərində əyələr və demonoloji obrazlar: kult səviyyəsinə yüksələn təbiət varlıqları.....	289

İNCƏSƏNƏT

Əli Qəhrəmanov. Maarif və mədəniyyət fədaisi: Həsən Səfərli.....	297
Ələkbər Qasımov. Milli dramaturgiyamızda tərənnüm olunan Gürcüstan və gürcü obrazları səhnəmizdə.....	305
Mirsəlim Eminov. Naxçıvanın Dəmir dövrü çölməklərinin naxış motivləri.....	310
Xalidə Mərdanova. Milli vokal ifaçılığı sənətinin inkişaf tarixindən.....	316
Şəmsiyyə Zalova. Bəhrüz Kəngərlidən qalan mənəvi miras – Naxçıvan memarlıq abidələrinin orijinal təsviri.....	326

CONTENTS

HISTORY

İsmayil Hajiyeu. Military-political situation in the Nakhchivan region and the acquisition of autonomy status (1917-1921).....	9
Hajifakhraddin Safarli. Notes on the ethnic composition of the population of the Daralaz district and on some examples of epigraphic monuments.....	25
Emin Shikhaliyev. New stage in the Azerbaijan-Turkey relations and historical importance of the Shusha declaration.....	32
Musa Guliyev. Military history of Nakhchivan in the works of Russian Caucasian historians (XIX century).....	46
Yashar Rahimov. Influence of organization of kolkhozes in Nakhchivan on social and political processes in this region.....	52
İlhami Aliyev. Nakhchivan in Ottoman-Iranian relations in the second half of the 18 th century.....	61
Sara Hajiyeua. Political situation in Nakhchivan in the 18th-19th centuries.....	67
Nurlana Aliyeva. Changes in the historical geography of Nakhchivan after the occupation of Azerbaijan by Russia (19th century).....	76
Kubra Aliyeva. Political authority of the chiefs of the Qaraqoyunlu tribe (until 1410).....	81
Rubaba Abiyeva. Heydar Aliyev and strengthening the material and technical base of civil aviation in the republic of Azerbaijan.....	89
Yuzdana Cabbarli. Heydar Aliyev's personnel policy as the main factor of economic success (1969-1982).....	96
Maharram Hasanov. Nakhchivan is a Turkic land.....	105

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Veli Bakhshaliev. Archaeological excavations at the Tumbultepe settlement.....	111
Zeinab Guliyeva. Iron age pottery of the Arpachai valley.....	121
Togrul Khalilov. Nakhchivan parallels of petroglyphs of western Azerbaijan and Karabakh.....	127
Asaf Orujov. One of the important examples of material culture: roads.....	134
Elmar Bakhshaliev. New discoveries at the Bülövqaya settlement.....	141
Akbar Badalov, Javid Bayramov. Iron age weapons found in the Soyugbulag necropolis..	150

AZERBAIJAN LANGUAGE

Abulfaz Guliyev. Comparative analysis of the distich "Khosrow and Shirin" by Nizami Ganjavi and Sheikhi in the research of professor Faruk Timurtash.....	158
Firudin Rzayev. Traces of the ancient Turkic Cimmerian myth in toponyms on the territory of Nakhchivan.....	165
Nuray Aliyeva. Poetics of Islam Safarli's works.....	172
Zulfiya Ismayil. The consonant system in the accents of the Kangarli district.....	180
Sadagat Hasanova. Stylistic features of Azerbaijani ashug language.....	189

- Chinara Rzayeva.** The role of Heydar Aliyev in the development of Azerbaijani political speech.....196
- Jamila Maharramova.** Etymological analysis of some oikonyms of the Babek district.....202

LITERATURE AND FOLKLORE

- Ferman Khalilov.** Some variants of the manuscript of Ghazals of Mirza Jalil Shurbi.....208
- Ramiz Gasimov.** Development problems of realism in the Azerbaijani literature.....214
- Mehriban Sultanova.** The eternal image of the national leader Heydar Aliyev on the stage of Nakhchivan.....221
- Aygun Orujova.** Mammad Said Ordubadi's literary activity.....229
- Sabuhi Ibrahimov.** About the philosophical features of the work "Kashkulun-Nur".....234
- Gunel Asgarova.** A brief review of the history of the study of Islam Safarli's creativity in the Azerbaijani scientific milieu.....239
- Natavan Ibrahimova.** Samad Mansur and "Sheypur" magazine in the research of professor Hussein Hashimli.....246
- Fakhraddin Eylazov.** Baba Nematullah Nakhchivani's and Ibn al-Arabi's discussions about the idea of unity.....254
- Kubra Valiyeva.** Constituent used in the accusative case (mansubat) and thoughts of Radiuddin al-Astarabadi in the work of "Sharhul-Kafiyyah".....262
- Mehriban Asadullasoy (Guliyeva).** Lexico-syntactic units of formal business style in the language of literary works.....268
- Elkhan Mammadov.** The image of Araz in the folk poetry of Nakhchivan and Eastern Anatolia.....278
- Aytan Jafarova.** Angelic and demonic images in Nakhchivan folklore texts: natural beings raised to the level of cult.....289

ART

- Ali Gahramanov.** Dedicated to education and culture: Hasan Safarli.....297
- Alakbar Gasimov.** Georgia and Georgian characters, glorified in our national drama, on our stage.....305
- Mirsalim Eminov.** Ornamental patterns of Nakhchivan's pots of the Iron Age.....310
- Khalida Mardanova.** The history of the national vocal performance art development.....316
- Shamsiyya Zalova.** The heritage left by Bahruz Kangarli – the original description of the architectural monuments of Nakhchivan.....326

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. Военно-политическая ситуация в Нахчыванском крае и приобретение статуса автономии (1917-1921 гг.).....	9
Гаджифахреддин Сафарли. Заметки об этническом составе населения Даралязского махала и о некоторых образцах эпиграфических памятников.....	25
Эмин Шихалиев. Новый этап в азербайджано-турецких отношениях и историческое значение Шушинской декларации.....	32
Муса Кулиев. Военная история Нахчывана в произведениях российских историков-кавказоведов (XIX век).....	46
Яшар Рагимов. Влияние организации колхозов в Нахчыване на общественно-политические процессы в регионе.....	52
Ильхам Алиев. Нахчыван в османо-иранских отношениях во второй половине XVIII века.....	61
Сара Гаджиева. Политическая ситуация в Нахчыване в XVIII-XIX веках.....	67
Нурлана Алиева. Изменения в исторической географии Нахчывана после оккупации Азербайджана Россией (XIX век).....	76
Кубра Алиева. Политическая власть вождей племени Кара-коюнлу (до 1410 года)....	81
Рубаба Абиева. Гейдар Алиев и укрепление материально-технической базы гражданской авиации Азербайджанской Республики.....	89
Юздана Джаббарлы. Кадровая политика Гейдара Алиева как главный фактор экономического успеха (1969-1982).....	96
Магеррам Гасанов. Тюркская земля – Нахчыван.....	105

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вели Бахшалиев. Археологические раскопки в поселении Тумбултепе.....	111
Зейнаб Гулиева. Керамика железного века Арпачайской долины.....	121
Тогрул Халилов. Нахчыванские параллели петроглифов западного Азербайджана и Карабаха.....	127
Асеф Оруджев. Один из важных образцов материальной культуры: дороги.....	134
Эльмар Бахшалиев. Новые находки поселения Бюлевгая.....	141
Акбар Бадалов, Джавид Байрамов. Оружие железного века, найденное в некрополе Союгбулаг.....	150

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Абульфаз Гулиев. Сравнительный анализ месневи «Хосров и Ширин» Низами Гянджеви и Шейхи в исследованиях профессора Фарука Тимурташа.....	158
Фирудин Рзаев. Следы древнетюркского киммерийского мифа в топонимах на территории Нахчывана.....	165
Нурай Алиева. Поэтика творчества Ислама Сафарли.....	172
Зульфия Исмаил. Система согласных в диалектах Кенгерлинского района.....	180
Седагет Гасанова. Стилистические особенности азербайджанского ашугского языка....	189

Чинара Рзаева. Роль Гейдара Алиева в развитии азербайджанской политической речи.....	196
Джамиля Магеррамова. Этимологический анализ некоторых ойконимов Бабекского района.....	202

ЛИТЕРАТУРА И ФОЛЬКЛОР

Фарман Халилов. Некоторые варианты рукописи газелей Мирзы Джалила Шурби..	208
Рамиз Гасымов. Проблемы развития реализма в литературе Азербайджана.....	214
Мехрибан Султанова. Вечный образ общенационального лидера Гейдара Алиева на сцене Нахчывана.....	221
Айгюн Оруджова. Литературная деятельность Мамеда Саида Ордубади.....	229
Сабухи Ибрагимов. О философских особенностях произведения «Кашкулун-Нур»..	234
Гюнель Аскерова. Краткий обзор истории изучения творчества Ислама Сафарли в азербайджанской научной среде.....	239
Натаван Ибрагимова. Самед Мансур и журнал «Шейпур» в исследованиях профессора Гусейна Гашимли.....	246
Фахраддин Эйлазов. Дискуссии Баба Нематуллы Нахчывани и Ибн аль-Араби об идее единства.....	254
Кубра Валиева. Члены предложения, употребляемые в винительном падеже (мансубат), и мнение об этом Радиуддина аль-Астарабади в «Шархуль-Кафии».....	262
Мехрибан Асадулласой (Гулиева). Лексико-синтаксические единицы формально-делового стиля в языке художественных произведений.....	268
Эльхан Мамедов. Образ Араза в народной поэзии Нахчывана и Восточной Анатолии.....	278
Айтан Джафарова. Ангельские и демонические образы в фольклорных текстах Нахчывана: природные существа, воздвигнутые на уровень культа.....	289

ИСКУССТВО

Али Гахраманов. Посвятивший себя образованию и культуре: Гасан Сафарли.....	297
Алекбер Гасымов. Грузия и грузинские персонажи, воспетые в нашей национальной драме, на нашей сцене.....	305
Мирсалим Эминов. Мотивы орнаментов горшков Нахчывана, относящихся к железному веку.....	310
Халида Марданова. Из истории развития национального вокального искусства....	316
Шамсия Залова. Наследие Бахруза Кенгерли – оригинальное описание архитектурных памятников Нахчывана.....	326

TARİX

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.9>

Naxçıvan Muxtar Respublikası – 100

İSMAYIL HACIYEV

NAXÇIVAN DİYARINDA HƏRBİ-SİYASİ VƏZİYYƏT VƏ MUXTARİYYƏT STATUSUNUN ƏLDƏ EDİLMƏSİ (1917-1921-ci illər)

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının süqutundan sonra ölkədə baş verən hadisələr və bunun Cənubi Qafqaza təsiri, burada baş verən hadisələr, Naxçıvanda hakimiyyət strukturlarının yaradılması, Cənubi Qafqazda üç respublikanın yaranması, erməni daşnaklarının Azərbaycana, eləcə də Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları, azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı siyasəti, naxçıvanlıların erməni basqınlarına qarşı inadlı mübarizəsi, böyük dövlətlərin ikili siyasəti, bu siyasətə qarşı Müsəlman Milli Şurasının, görkəmli şəxsiyyətlərin fəaliyyətləri tədqiq edilmişdir. Naxçıvan diyarının Azərbaycanın tərkibində qorunub saxlanması üçün referendumun keçirilməsi, onun nəticəsi, B.Şahmurovun siyasi mübarizəsi, Naxçıvan diyarına Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusunun verilməsində iki mühüm beynəlxalq konfransın qərarları və bunların əhəmiyyəti araşdırılaraq mühüm nəticələrə gəlinmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan diyarı, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi, Zaqafqaziya Komissarlığı, Müsəlman Milli Komitəsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Moskva və Qars müqavilələri.*

Giriş: Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 100 illik yubileyinin Azərbaycanın, habelə bölgənin tarixində böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini və onun xalqımızın həyatında əlamətdar hadisə olduğunu nəzərə alan Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2023-cü il dekabrın 30-da Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir: “2024-cü il fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 100 ili tamam olur.

Naxçıvan diyarı Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin keçmişində layiqli yer tutmuş, ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında özünəməxsus rol oynamışdır... Strateji mövqeyi ilə seçilməsi tarixən Naxçıvanı vaxtaşırı gərgin siyasi mübarizələr meydanına çevirsə də, bu diyar qarşılaşdığı bütün sınaqları qətiyyətlə dəf etmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları nəticəsində Naxçıvanın uzun müddət tam təcrid və ağır blokada şəraitində olduğu vaxtlarda belə, qəhrəman əhalisi bu qədim Azərbaycan torpağını işğal təhlükəsindən qurtarmış, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda atdığı cəsarətli addımlarla milli dövlətçiliyin bərpası, qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi naminə fədakarlıq nümayiş etdirmişdir”.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası çox mürəkkəb tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bütün dövrlərdə Naxçıvan nəinki qonşu dövlətlər, həmçinin dünyanın digər dövlətləri üçün də çox böyük coğrafi-siyasi və strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xüsusilə, XX əsrin əvvəllərində yaranmış şəraitdən istifadə edən erməni daşnakları Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüş, bu ərazini “Böyük Ermənistan”a qatmaq üçün cəhdlər göstərmiş, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti həyata keçirmişlər. Çətin və mürəkkəb mərhələlərdən keçən Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın əzəli və əbədi tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmış, ona muxtariyyət statusu verilmişdir. Naxçıvanın muxtariyyət statusu

qazanması bu bölgədə 1917-1921-ci illərdə cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələrin, onlara təsir edən daxili və xarici amillərin, əhalinin inadlı mübarizəsinin, referendumun nəticəsinin və iki mühüm beynəlxalq müqavilənin sayəsində olmuşdur.

Cənubi Qafqaz bölgəsində baş verən hadisələr. Naxçıvanda hakimiyyət strukturlarının yaradılması. XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən sosial-siyasi proseslər, xüsusən, Birinci dünya müharibəsinin nəticələri, Rusiya imperiyasının dağılması, siyasi həyata yeni müstəqil dövlətlərin gəlməsi Naxçıvan diyarının da taleyində dərin iz buraxmışdı. Rusiyada çarizm devrildikdən sonra imperiyanın əksər əyalətlərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də ikihakimiyyətlik meydana gəlmiş, bu diyar bir sıra dövlətlərin maraq dairəsində olmuşdur [37, s. 90].

1917-1920-ci illər Naxçıvan diyarı üçün çətin inkişaf dövrü olmuş, bu qədim Azərbaycan torpağının real olaraq Ermənistanı ilhaq edilmək təhlükəsi yaranmışdı. Birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlərin himayə etdiyi Ermənistanın daşnak hökuməti bu bölgəni “Böyük Ermənistan”a qatmaq üçün silahlı təcavüzə əl atmış, bu məqsədlə Andronik, Dro, Njde və b. qaniçənlərin başçılıq etdikləri quldur daşnak dəstələrindən də fəal istifadə edilmişdi. Lakin diyarın yerli azərbaycanlı əhalisi bu amansız təcavüzlərə mərdliklə müqavimət göstərmiş, özünün yeganə xilas yolunu tarixi vətənə – Azərbaycana birləşməkdə görmüşdü. Naxçıvan diyarının əhalisi hələ o vaxt öz qəti fikrini belə ifadə etmişdi: “Bu xalq mədəni dövlətlərin alovlarında məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmaz” [11, v. 12].

Fevral inqilabı keçmiş Rusiya imperiyasının bütün ərazilərində, o cümlədən Naxçıvanda da tamamilə yeni siyasi şərait yaratdı. 1917-ci il martın 9-da diyarda mülki hakimiyyət yeni yaradılmış Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə (OZAKOM) verildi [38, s. 68]. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi Cənubi Qafqazda mülki işləri idarə etmək üçün təsis edilmişdi, ancaq qanunvericilik hüququna malik deyildi. Komitənin sədri V.A.Xarlamov, üzvləri isə M.Y.Cəfərov, K.Abaşidze, M.Papacanov və A.Çxenkeli idi. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin 1917-ci il 26 aprel və 18 iyun tarixli qərarları ilə Naxçıvana iki müvəkkil (B.Maqsudov, Mxitaryants) təyin edildi [32, s. 37].

Naxçıvan, Culfa və Ordubad şəhərlərində Müsəlman və Erməni milli komitələri yaradıldı. Bu komitələr faktiki olaraq yerli idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirməyə başladılar. Eyni zamanda, onlar öz silahlı qüvvələrini yaratmaq məqsədi ilə əhali arasında fəal iş aparırdılar.

1917-ci il noyabrın 11-də Tiflisdə keçirilən müşavirədə gürcü menşevikləri, Azərbaycan müsavətcıları, erməni daşnakları və sağ eserlərinin nümayəndələri Rusiya bolşevik hökumətini tanımaqdan imtina etdilər. Belə qərar qəbul edildi ki, Müəssislər Məclisi tərəfindən hakimiyyət məsələsi həll edilənə qədər regionu idarə etmək üçün Zaqafqaziya hökuməti yaradılsın. Noyabrın 15-də Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı [43, s. 71]. Gürcü menşeviki E.P.Gegeçkorinin rəhbərlik etdiyi hökumətdə 10 komissarlıq təsis edilmişdi. Zaqafqaziya Komissarlığının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri diyarı bolşevik Rusiyasından ayırmaq və Türkiyə ilə münasibətləri nizamlamaqdan ibarət idi.

Zaqafqaziya Komissarlığının yaradılması ilə Naxçıvanın inzibati idarəçiliyində əsaslı dəyişiklik baş vermədi. Diyarda Zaqafqaziya Komissarlığının müvəkkilliyi fəaliyyət göstərsə də, yerlərdə əsas hakimiyyət yenə də milli komitənin əlində idi. Naxçıvan şəhərində isə Qarışiq Komitə fəaliyyət göstərirdi.

Ərzincan barışıqı imzalandıqdan sonra (1917, 18 dekabr) rus qoşunları Naxçıvanı tərk

etdi. Onların malik olduqları silah-sursat erməni daşnakları ələ keçirdi. Yerli azərbaycanlılarla müqayisədə ermənilər kifayət qədər silah-sursat üstünlüyünə malik idi. Rus komandanlığı erməniləri silahlandırdığı halda, müsəlmanlara silah verməkdən imtina edirdi.

1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq daşnakların silahlı dəstələri Naxçıvanın bir çox kəndlərini yerlə yeksan etmiş, çoxlu dinc əhalini qırılmışdı [40, s. 15]. Yanvarın 29-da Əznəbürd kəndinin erməniləri 22 nəfər müsəlmanı qətlə yetirdilər. Martın əvvəllərində Naxçıvan şəhərində və ətraf kəndlərdə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qarşıdurma qızışdı. Naxçıvan şəhərindəki döyüşlərdə azərbaycanlılar özlərini müdafiə edirdilər, bölgənin digər yerlərində vəziyyət ağır idi. Kəndlərdə yerli müsəlmanlar silahlı erməni dəstələri qarşısında, demək olar ki, müdafiəsiz qalmışdılar.

Osmanlı komandanlığı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin davam etdirildiyini daşnaklara xatırladıb türk ordusunun müsəlmanların qırılması təqdirində sadəcə müşahidəçi olmayacağını bildirdi. Türkiyə silahlı qüvvələrinin Qafqaz ordusu Baş komandanı Mehmed Vehib paşa öz ordusuna hücum əmri verdi. Osmanlı ordusunun bütün cəbhə boyu irəliləməsi fevralın 23-də Zaqafqaziya Seyminin açılmasına kimi davam etdi [41, s. 13]. 1918-ci il fevralın 23-də Zaqafqaziya Komissarlığının əvəzinə yeni orqan – Zaqafqaziya Seymi yaradıldı [46, s. 90]. Həmin il aprelin 22-də Zaqafqaziya Seymi müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. A.Çxenkelinin başçılığı altında 12 nəfərdən ibarət yeni hökumət yaradıldı [46, s. 107-108].

Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranması. Cənubi Qafqaz bölgəsində baş vermiş hadisələr son nəticədə Zaqafqaziya Federasiyasının süqutu və üç müstəqil dövlətin – Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının yaranması ilə nəticələndi. Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi Naxçıvan diyarı əhalisində müəyyən ümidlər yaratdı. Naxçıvan bölgəsinin qarşılaşdığı problemləri həll etmək və çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün istər yerli əhali və onun başçıları, istərsə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti tərəfindən müəyyən işlər görülmüş, ermənilərin ərazi iddialarının və etnik təmizləmə siyasətinin reallaşdırılması istiqamətində ilkin cəhdləri dəf olunmuşdu.

Erməni tərəfin Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik siyasəti aparmasına baxmayaraq, Azərbaycan Milli Şurası Ermənistan nümayəndələrinin yardım üçün müraciətlərini qəbul edərək əzəli Azərbaycan şəhərini – İrəvan şəhərini onlara paytaxt kimi güzəşt edilməsinə razılıq verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Tiflisdən xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, "... biz İrəvanı ermənilərə verməyə razılaşdıq" [12, s. 51-52]. Azərbaycan hökuməti bu güzəştə getməklə Ermənistanın ölkəmizə qarşı torpaq iddialarından əl çəkəcəyini zənn edirdi. Bu xeyirxahlıq erməni tərəfini yeni-yeni ərazi iddiaları irəli sürməkdən çəkindirmədi. Ermənistan hökuməti bütün İrəvan quberniyasını, Qars vilayətini, Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarının bir hissəsini (o cümlədən keçmiş Dağlıq Qarabağı – İ.H.) özünün ayrılmaz hissəsi elan edərək, əhalinin 62,5 faizi azərbaycanlılar olan Naxçıvana da iddia etdiyini bəyan etdi [10, v. 1-2].

Osmanlı dövləti nümayəndələri ilə Batumda aparılan danışıqlarda türk heyəti Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərin lehinə bir sıra ərazi güzəştlərinə gedərək İrəvan şəhərinin də daxil olduğu Yeni Bəyazid və Eçmiədzin bölgələrindən ibarət bir Ermənistan dövlətinin qurulmasını təsdiqlədi [43, s. 168]. 4 iyun 1918-ci il tarixdə imzalanmış Batum müqaviləsinin şərtlərinə görə Ermənistan Respublikası Cənubi Qafqazda 9 min kv. km ərazisi olan bir dövlət oldu.

Batumdakı Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında da ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı danışıqlar aparıldı və razılıq əldə edildi ki, Azərbaycan “Aleksandropol quberniyası” hüduqlarında erməni dövlətinin yaradılmasına razıdır. İrəvanı siyasi mərkəz kimi Ermənistana vermək məcburiyyətində olan Azərbaycan nümayəndələri şəhəri bu şərtlə güzəştə getməyə razı oldular ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, yəni Qarabağa, eləcə də İrəvan quberniyasının Naxçıvan bölgəsinə olan iddialarından imtina etsinlər [17, v. 47].

1918-ci ilin may-iyun aylarında ermənilər və Andronikin başçılığı ilə erməni yaraqlıları Naxçıvan diyarına yiyələnmək üçün öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirdi. Erməni silahlı quldur dəstələri bölgədə azərbaycanlı dinc əhaliyə divan tutur, Naxçıvan əhalisinə qarşı vəhşi hərəkətlərini davam etdirir, yaşayış məntəqələrinə basqınlar edir, etnik təmizləmə siyasəti aparır, yerli azərbaycanlıların sayını süni surətdə azaltmaq üçün hər cür vasitələrə əl atır, Naxçıvanın ən yaxın vaxtlarda Ermənistana birləşdiriləcəyi barədə məlumatlar yayır, bu yerlərin Ermənistanın bir hissəsi olduğunu iddia edirdilər.

Türk hərbi heyətinin Naxçıvana gəlməsi və yeni idarəetmə sisteminin yaradılması.

Erməni daşnakları Naxçıvan qəzasının bir sıra kəndlərini və Culfanı işğal edən zaman – 1918-ci il mayın 17-də kapitan Xəlil bəyin başçılığı ilə türk hərbi heyəti Naxçıvana gəldi. O, bölgəyə gəldikdən sonra Naxçıvanı gözlənilən erməni təcavüzündən qorumaq üçün yerli gənclərdən könüllü qoşun hissələri təşkil etməyə başladı.

Batum müqaviləsinə əsas götürən Osmanlı dövləti qəti tədbirlər görməyə məcbur oldu. Türkiyə hərbi komandanlığı Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında olan IX Orduya Naxçıvana kömək etməyi tapşırırdı. IX Ordunun tərkibində olan XI Qafqaz diviziyası 1918-ci il iyulun əvvəlində erməni dəstələrini məğlub edərək Naxçıvan şəhərinə yaxınlaşdı. İyul ayının 20-21-də baş vermiş döyüşlərdən sonra şəhər erməni qüvvələrindən təmizləndi, Culfa isə azad edildi [30, s. 65-66].

Naxçıvan bölgəsi türk qoşunlarının nəzarətinə keçdikdən sonra burada Osmanlı sistemə uyğun inzibati idarəetmə sistemi yaradılmağa başlandı [26, s. 71-75]. Alay komandiri Sürəyya bəy qəza rəisi təyin edildi. Sürəyya bəyin əmri ilə Naxçıvan Milli Komitəsi ləğv edilərək yerində jandarm, ədliyyə və bələdiyyə idarələri yaradıldı. Jandarm komandanlığına Məhəmməd Əli xan, onun müavini Qəni bəy Vəzirov, Bələdiyyə idarəsinin rəisi Cəfərqulu xan, üzvləri isə Hacı Abdulla Şeyxov və Tağı Nağdalıyev təyin edildilər. Ədliyyə məhkəməsinə isə Şeyx Kərim Axundzadə, Cabbar Kələntərov, Vəliağa Kəndlinski, Abbasqulu bəy Tahirov və İbrahim paşa Kəngərlinski təyin olundular [26, s. 72]. Bir müddət sonra ordunun Təbrizə gətməsi ilə əlaqədar, Sürəyya bəyin yerinə mayor Əli Şəfiq bəy təyin olunmuş, o isə öz növbəsində bir sıra inzibati dəyişikliklər etmişdi. Türk komandanlığı Naxçıvanda hərbi vəziyyət elan etdi, yerli əhalidən özünümüdafiə dəstələri təşkil edərək onlara hərbi təlim keçməyə başladı.

1918-ci il avqustun 1-də Osmanlı imperatorluğunda kolorduların (xüsusi korpusların – İ.H.) təşkili və cəbhələrdə aparılan yerdəyişmələrlə əlaqədar Naxçıvan bölgəsinin müdafiəsi Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında olan I Qafqaz kolordusuna tapşırıldı, IX və XI diviziyalar onun tərkibinə qatıldı. Avqustun 7-dən Naxçıvanda olan Kazım Qarabəkir paşa bölgənin müdafiəsi üçün bir sıra tədbirlər gördü və bununla da erməni silahlı qüvvələrinin yenidən Naxçıvana hücum etmələrinin qarşısı alındı [32, s. 62].

Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövləti oktyabrın 30-da Mudros sazişini imzalamağa məcbur oldu. Müqaviləyə görə Türkiyə Azərbaycanı, eləcə də Naxçıvanı

ingilislərin himayəsinə verməli idi. Siyasi vəziyyət həddindən artıq çətin və mürəkkəb idi. Türk qoşunu ölkəni tərk etmək ərəfəsində – 1918-ci il noyabrın 3-də (bəzi mülahizələrə görə 18-də – İ.H.) sabiq Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının əsasən üzvlərindən ibarət Araz-Türk Cümhuriyyəti yaradıldı [26, s. 82-84]. Kazım Qarabəkir paşa bu cümhuriyyətin silahlı qüvvələrinin yaradılmasına kömək məqsədi ilə bölgədə türk ordusundan ibarət əsgər və zabit saxlanılmasına icazə verdi. Polkovnik Xəlil bəy bu cümhuriyyətdə Türkiyəni təmsil edirdi. Gələcəkdə erməni hücumlarından qorunmaq üçün türk komandanlığı burada güclü və sabit hakimiyyət yaratmağa, könüllülərdən ibarət hərbi qüvvələr qurmağa, müsəlman əhalisini təşkilatlandırmağa başlamışdı. Bu məqsədlə Naxçıvan şəhər əhalisinin ümumi yığıncağında Müsəlman Milli Şurasının yenidən təşkilinə, əhalinin silahlandırılmasına, müdafiə işlərinin sürətləndirilməsinə qərar verilmiş, Naxçıvanı tərk edən Əli Şəfiq bəyin yerinə Mirzə Nəsrullah Əmirov yerli hökumətin başçısı təyin edilmişdi [26, s. 83-84].

İngilis hərbi qüvvələrinin Naxçıvana gəlməsi və mövqelərinin bəlli olması. 1919-cu ilin yanvarında Naxçıvan bölgəsinə çox az miqdarda ingilis hərbi qüvvələri gətirildi. Bir neçə gündən sonra mayor Vilyam Gibbon Naxçıvana gəldi. Onun gəlişinin əsas məqsədi erməni mühacirlərinin məsələsini həll etmək, diyarın iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə tanış olmaq, Araz-Türk Cümhuriyyəti silahlı qüvvələrinin vəziyyətini, bu dövlətin siyasətinə türklərin təsir dərəcəsini öyrənmək olmuşdur [31, s. 45-46]. V.Gibbon Naxçıvan hökumətinin səlahiyyətli şəxsləri ilə görüşündə erməni mühacirlərinin məsələsini həll etmək, onları buradakı evlərində yerləşdirmək üçün gəldiyini bildirsə də, müsbət cavab ala bilmədi və geri qayıtdı [30, s. 156].

1919-cu il yanvarın 19-da Fridrix Lautenin başçılığı ilə daha bir ingilis heyəti Naxçıvana gəldi [32, s. 87]. F.Lauten Milli Şura üzvləri ilə görüşdükdən sonra münaqişənin qəti həllinə və sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinədək bu ərazilərin ingilis komissiyası tərəfindən idarə olunacağını, müsəlmanların silahlı qüvvələrinin Arazdəyən stansiyası və Sədərəkdə, erməni hərbi hissələrinin isə Arazboyu Yayıda qalacağını bildirdi [6, v. 7-8].

1919-cu il fevralın əvvəllərində Qafqazdakı ingilis hərbi komandanlığının əmri ilə F.Lauten Naxçıvan rayonunun general-qubernatoru təyin edildi. Polkovnik F.Lautenə səlahiyyət verilmişdi ki, “əhalinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edən qonşu rayonları da öz general-qubernatorluğuna birləşdirə bilər” [32, s. 88]. İngilislər dəmiryolu, poçt, teleqrafı nəzarətə götürmüş, yerli əhalidən vergi toplanması hüququnu əllərinə keçirmiş, hərbi qüvvələrini Naxçıvan, Culfa, Şahtaxtı və Dəvəlidə yerləşdirmişdilər [47, s. 57]. İngilislər özlərini bitərəf elan etmələrinə baxmayaraq, Naxçıvanın Ermənistanı qatılması ideyasını müdafiə edirdilər. Milli Şuranın sədri Cəfərqulu xan və üzvləri 1919-cu il fevralın 26-da general-qubernator F.Lautenə məktub göndərərək bölgənin müsəlmanların iradəsinə əksinə olaraq Ararat Respublikasına verilməsinə etiraz edir və göstərirdilər ki, “müsəlmanlar bizdən heç bir cəhətdən üstün olmayan, əksinə bir çox hallarda bizdən geri qalan ermənilərin qulu ola bilməzlər” [13, v. 2].

İngilis missiyası ermənilərin Naxçıvana qarşı işğalçılıq hərəkətlərinə nəinki mane olmur, əksinə erməniləri silahlandırır. Onlar bir tərəfdən Naxçıvanın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu tanıyır, maliyyə və silah vəd edir, digər tərəfdən isə Naxçıvanın daşnak Ermənistanın hakimiyyətinə verilməsi təkliflərini irəli sürürdülər [47, s. 59].

1919-cu il 3 aprel tarixindən F.Lauteni Con Simpson əvəz etdi. Yeni general-qubernatorun fəaliyyəti sayəsində Naxçıvanın Ermənistanı tabe etdirilməsi daha da sürətləndi. Onun bilavasitə göstərişi ilə əhalidəki silahlar yığılmağa, Osmanlı təbəələri bölgədən çıxarılmaya başlandı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən Naxçıvana göndərilmiş polkovnik Ququşovun başçılığı ilə zabit heyətindən Naxçıvanı tərk etmək tələb olundu [28, s. 66].

Naxçıvanın erməni idarəsinə verilməsinin ilk mərhələsini Britaniyanın Qafqazdakı qoşunlarının komandanı Devi aprelin 17-də Xatisyan ilə Gümrüdə müzakirə etdi. Erməni komandiri Dronun Naxçıvanı silah gücünə tabe etdirmək haqqında planı Devinin Simpsonla görüşündə bəyənildi [30, s. 167-168]. General Tomson da onların bu məqsədlərini qəbul etdi. Tomson erməni rəhbərlərinə təklif edirdi ki, Qarabağın və Zəngəzurun Azərbaycana verilməsini qəbul edərlərsə, Qars və Naxçıvanın onların nəzarəti altına keçməsinə kömək edəcəkdir.

Bölgənin Ermənistanın müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi yolunda atılan ən mühüm addımlardan birini də ingilis generalı Devinin mayın 2-də Naxçıvana səfəri təşkil edir. Mayın 5-də Devi Müsəlman Milli Şurasının üzvləri və Naxçıvanın sayılan adamları ilə görüşündə Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarının Ermənistan Respublikası ərazisində yerləşdiklərinə görə onun hakimiyyətinin tabeçiliyinə keçməli olduqlarını bildirdi [8, v. 4]. Naxçıvan müsəlmanları Ermənistana birləşməkdən qəti imtina etdilər və bunu açıq zorakılıq kimi səciyələndirdilər. Onlar qəti olaraq bildirdilər ki, erməni hökuməti tanınmayacaq, ermənilərə xidmət edənler edam ediləcək, əhalinin bölgədən çıxmasına icazə verilməyəcək. Biz yeganə hakimiyyət orqanı olaraq yaradılan Milli Komitəni tanıyıyıq [26, s. 121].

İngilislərin bu rayonları ermənilərə vermək fikrindən dönmədiklərini görən naxçıvanlılar bir sıra şərtlər irəli sürdülər. Bu şərtlərin yerinə yetirilməsi zorla ayrılmış vilayətlərin vəziyyətini qismən yüngülləşdirdi. Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan Respublikasının müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi barədə ingilis generalı Devi və İrəvan hərbi dəstəsinin rəisi Dro tərəfindən birgə əmr imzalandı [17, v. 30-32]. Azərbaycan hökumətinin və yerli müsəlmanların bununla əlaqədar etirazları ingilislər tərəfindən qəbul edilmədi.

Mayın 14-də general Devi və Ermənistanın Baş naziri Q.Xatisyan Naxçıvana gəldilər. Onları Kalbalı xan, Milli Komitənin üzvləri qarşıladılar. Onlar şəhərdə əhali ilə görüşlərində naxçıvanlıların barışmaz mövqeyinin şahidi oldular. Belə ki, Q.Xatisyan müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı nümayəndələrinin – ingilislərin iradəsi ilə Naxçıvanın müvəqqəti olaraq Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsi fikrini söyləyərkən tədbirdəki ağsaqqalların kəskin etirazları ilə qarşılaşdı. Naxçıvanlılar öz etirazlarını həmçinin, yazılı surətdə Cənubi Qafqazdakı Britaniya qoşunlarının komandanlığına, Ermənistan, Azərbaycan və müttəfiq dövlətlərin hökumətlərinə bildirdilər. Lakin azərbaycanlı əhalinin etirazları əməli nəticə vermədi və bölgənin əhalisi iyulun sonlarına qədər erməni “idarəçiliyi” altında yaşamalı oldu. Mayın ortalarında Ermənistan hökumətinin qərarı ilə daşnak Varşamyanın başçılığı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradıldı. Daşnaklar yalnız Naxçıvan şəhərinin bir hissəsini və dəmiryolu ətrafındakı əraziləri nəzarətdə saxlaya bilmişdi. Qəzalarda hakimiyyət yerli liderlərin əlində idi. Şərura zabit Həmzəyev, Naxçıvanın şimal sahəsinə Bəhram xan Naxçıvanski, Ordubada Səmədbəyov nəzarət edirdi [47, s. 62].

1919-cu ilin mayın ortalarından iyulun sonlarına qədər – təxminən iki aylıq bir müddətdə Naxçıvan bölgəsində erməni “idarəçiliyi” peyda oldu. Həmin müddət çoxlu mühüm siyasi hadisələrlə zəngin olub naxçıvanlıların ermənilərə qarşı qəhrəmancasına mübarizəsi ilə səciyələnilir [32, s. 139]. Azərbaycanlı əhali bir sıra mülahizələri, xüsusilə, bütün işlərin müttəfiq dövlətlər adından görüldüyünü, Devi və Xatisyanın vədlərini nəzərə alaraq əvvəlcə ermənilərə müqavimət göstərmədi. Lakin Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının sədri həmin dövrdə bölgədə baş verən siyasi hadisələr barədə məlumatda yaranmış şəraitdə onların tutduqları mövqeyi belə izah edirdi: “Baxmayaraq ki, hazırda Naxçıvanda erməni mülki qubernatoru və

general-qubernatoru vardır, biz hamımız, Naxçıvan rayonunun sakinləri öz təşkilatlarımızı dağıtmamışıq və ingilislərin buradan getməsinə və Zəngəzur qəzasının Azərbaycan qoşunları tərəfindən tutulmasını gözləyirik. Azərbaycan bu qəzanı ələ keçirən kimi biz onlarla birləşib ələ həmin gün ermənilərə təklif edəcəyik ki, öz avadanlıqlarını bizim ərazidən yığıdırsınlar, əgər biz buna sülh yolu ilə nail olmasaq, silaha əl atacağıq, çünki biz özümüzü Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab edirik...” [18, v. 16].

1919-cu il iyunun sonu – iyulun əvvəllərində ingilis qoşunları Naxçıvanı tərk etməyə başladı. Ermənilər ingilislər hələ bölgədən çıxmamış Naxçıvan məsələsini öz xeyirlərinə həll etmək məqsədilə bölgəni azərbaycanlılardan təmizləmək, etnik tərkibdə ermənilərin sayını artırmaq, ölkədə hərbi səfərbərlik aparmaq üçün Naxçıvan bölgəsinə əlavə qoşun hissələri yeridilməsinə başladılar. Bunun müqabilində naxçıvanlılar da ingilislərin çıxmasından istifadə edərək erməni “idarəçiliyi”nə son qoymaq üçün bir sıra tədbirlər gördülər.

Naxçıvan əhalisi erməni işğalçılarına qarşı tədricən əsl müharibəyə çevrilən azadlıq mübarizəsinə başladı. Naxçıvan bölgəsinin bir sıra yerlərində könüllü partizan dəstələri ermənilərə qarşı uğurlu əməliyyatlar aparır, onların qüvvələrini sarsıdırdı. Ermənilərə qarşı vuruşan könüllülərin sayı 10 minə çatırdı [30, s. 205]. İrəvandakı səlahiyyətli nümayəndə M. Təkinski vasitəsi ilə Azərbaycan hökuməti naxçıvanlılara geniş siyasi, diplomatik və maliyyə yardımı göstərirdi [33, s. 148-149].

Ermənilərin bölgədəki ağalığına son qoyulması ilə nəticələnən əsas hərbi hadisələr 1919-cu il iyul ayının son on günlüyündə baş verdi. Naxçıvan şəhəri ətrafında, Şahtaxtı, Yengicə və Noraşen stansiyalarında hərbi sursat cəhətdən daha üstün olmalarına baxmayaraq, erməni qüvvələri məğlub edildilər, çoxlu silah və sursat, zirehli qatar ələ keçirildi. Şahtaxtıda erməni qarnizonu və Naxçıvandakı qoşunlara köməyə gələn Humba paşanın – “Yapon”un eşelonu darmadağın edildi. Xanlıqlar kəndi döyüşsüz təslim oldu, 5 zabit, 95 əsgər əsir alındı, 600 tüfəng qənimət götürüldü.

General Şelkovnikovun qüvvələri Naxçıvan şəhərində bir müddət müqavimət göstərsə də iyulun 24-də o, şəhəri tərk etməli oldu. Ordubad bölgəsi üç günlük döyüşlərdən sonra ələ keçirildi. Düşmənin Vedidə möhkəmlənmək cəhdi də baş tutmadı, ermənilər burada 4 min canlı qüvvə itirdi.

Naxçıvan bölgəsində ingilislərin “himayəsi” altında silah gücünə yaradılmış erməni “idarəçiliyi” iflasa uğradı və biabırçılıqla başa çatdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri N. Yusifbəyli 1919-cu il avqustun 18-də parlamentdəki çıxışında bu barədə demişdi ki, İrəvan quberniyasının bütün türk rayonu, o cümlədən də Naxçıvan öz qüvvələri ilə istilaçıları devirərək təbii orqanizm saydığı Azərbaycanla birləşməyə hazır olduğunu bildirmişdi [32, s. 155].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələrin möhkəmlənməsi. Ermənilərin Naxçıvan bölgəsindən qovulması regionun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələrini möhkəmlətdi. Bundan istifadə edən respublika hökuməti öz nümayəndəsi Səməd bəy Cəmillinskini 11 avqust 1919-cu il tarixdə buranın müvəqqəti general-qubernatoru təyin etdi [32, s. 159].

Erməni işğalına son qoyulduqdan sonra bölgənin idarə edilməsində çox mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Əslində hakimiyyət üç qüvvənin: Azərbaycan hökumətinin bölgədəki nümayəndəsi – general-qubernator S. Cəmillinskini, Türkiyənin hərbi nümayəndəsi Xəlil bəyin və Kalbalı xan və onun tərəfdarlarının əlində idi. Bölgənin ermənilərdən azad edilməsində onlar birgə mübarizə aparsalar da hakimiyyət bölgüsündə, diyarın idarə edilməsində, xarici oriyentasiya və s. məsələlərdə onlar arasında kəskin fikir ayrılıqları var idi.

General-qubernator S.Cəmillinski Naxçıvanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin xəttini yeridir və diyarın Azərbaycanla əlaqələrini daha da möhkəmləndirməyə çalışırdı. Naxçıvan bölgəsində öz mütləq hakimiyyətini qurmağa və müstəqil fəaliyyət göstərməyə çalışan Kalbalı xan və 1919-cu ilin yayında yenidən Naxçıvana qayıtmış, bölgəni Türkiyənin nüfuz dairəsinə qatmağa çalışan Xəlil bəy arasında münasibətlər kəskinləşmiş, onlar arasında ziddiyyətlər yaranmışdı. Bu ziddiyyətləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə S.Cəmillinski Xəlil bəyi Naxçıvan qoşunlarının baş komandanı, rütbəsi artırılmış Kalbalı xanı isə onun köməkçisi, eyni zamanda, Naxçıvan qoşun dəstəsinin komandiri təyin etmişdi [28, s. 85]. S.Cəmillinski Naxçıvanda Azərbaycan hökumətinin nüfuzunu yüksəltmək və çoxhakimiyyətliliyə son qoymaq üçün bölgəyə nizami qoşun hissələrinin göndərilməsini, yerli xəzinənin pul vəsaiti ilə təmin edilməsini və s. kimi addımların atılmasını hökumətdən xahiş edirdi.

Naxçıvan diyarının idarə edilməsini yaxşılaşdırmaq və onun sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək üçün dövlət orqanları fəaliyyətə başlamışdı. Bu problemlər içərisində qaçqınlar problemi xüsusi yer tuturdu. Erməni hökumətinin təcavüzkar siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasından Naxçıvan ərazisinə pənah gətirmiş qaçqınların sayı 70 mindən artıq idi [9, v. 4]. Bölgədəki qaçqınların yerləşdirilməsi və təmin olunması üçün B.Şaxtaxtinskiyin başçılığı ilə Qaçqınlar Komitəsi yaradıldı [29, s. 37-39].

“Bitərəf zona” yaradılmasına cəhd. 1919-cu ilin yayında Naxçıvan bölgəsində ingilislərin mövqelərinin zəiflədiyini görən ABŞ burada daha fəal siyasət yeritməyə başladı. Qafqazda nüfuz dairəsi qazanmaq uğrunda İngiltərə ilə rəqabətə girən Birləşmiş Ştatlar Şimali Azərbaycanın, xüsusi ilə də Naxçıvan bölgəsinin strateji mövqeyinə mühüm əhəmiyyət verir, ermənilərin bu diyarı ələ keçirmək niyyətlərindən öz məqsədləri üçün istifadə edərək, müxtəlif vasitə və üsullarla bölgədə möhkəmlənməyə çalışırdı [31, s. 228]. ABŞ əsasən, daşnakpərəst mövqedən çıxış etsə də, bölgəyə kifayət qədər hərbi qüvvə gətirə bilməməsi, yerli azərbaycanlı əhalinin çox güclü müqaviməti, AXC hökumətinin prinsipial mövqeyi və s. görə ikili siyasət yeridirdi. Belə ki, 1919-cu il avqustun 22-də Paris konfransının Ermənistanı Ali komissar təyin etdiyi polkovnik V.Haskel Ermənistandakı çıxışında daşnakların bu qəzalara qarşı irəli sürdükləri ərazi iddialarını müdafiə etdiyini bildirmişdi. Avqustun 29-da Bakıda Baş nazir N.Yusifbəyli, Xarici İşlər naziri M.Cəfərov və b. ilə görüşündə bölgənin Azərbaycanın idarəçiliyində saxlanacağını elan etmişdi [31, s. 228].

1919-cu ilin sentyabrında V.Haskel Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz torpaqlarını əhatə edən “bitərəf zona” yaradılması layihəsini Azərbaycan hökumətinə təqdim etdi. Bu layihəyə görə “bitərəf zona” polkovnik V.Haskelin təyin etdiyi amerikalı qubernatorun idarəsində olmalı idi. “Bitərəf, yaxud neytral zona” yaradılması haqqında Haskelin birinci layihəsi yerli hakimiyyət orqanlarının tamamilə Amerika qubernatoruna tabeliyini nəzərdə tuturdu. Bu layihəyə görə Şərur və Naxçıvan qəzaları amerikalı qubernatorun başçılığı ilə müttəfiqlərin idarəsi altında olan zonanı təşkil etməli idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti V.Haskelin layihəsini qəbul edə bilməzdi. Hələ 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı ilə AXC hökuməti Naxçıvan general-qubernatoru yaratmış və Bəhram xan Naxçıvanskini oraya qubernator təyin etmişdi [7, v. 2]. Xarici İşlər naziri M.Cəfərovun V.Haskelə göndərdiyi teleqramda “bitərəf zona” yaradılmasına qəti etiraz olunur, bölgənin yalnız Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi Amerika general-qubernatorluğu tərəfindən idarə edilməsinə razılıq verilirdi.

V.Haskelin layihəsi əsasında Naxçıvanda general-qubernatorluğun yaradılması yerli

azərbaycanlı əhalinin də kəskin etirazına səbəb oldu. Onların nümayəndələrinin 1919-cu il sentyabrın 9-da Haskelə təqdim etdiyi tələbnamədə, eləcə də həmin ilin oktyabrın 1-də Naxçıvanda S.Cəmillinskinin, Xəlil bəyin və Kalbalı xanın V.Haskelin nümayəndəsi A.Roben-zonla görüşündə Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz, Vedibasar və Milistan əhalisinin əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri olduğunu, bu ərazilərin iqtisadi, siyasi, mədəni və strateji cəhətdən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu və öz qanları ilə azadlıq qazandıqlarını nəzərə çatdırmışdı [19, v. 73].

Müttəfiqlərin Ali komissarının Azərbaycan üzrə müvəkkili Ceyms Rey 1919-cu il oktyabrın 16-da Müsəlman Milli Şurasına və Kalbalı xana göndərdiyi məktubunda Naxçıvan və Şərur rayonlarının müttəfiq idarəçiliyində saxlanıldığını, orada Amerika general-qubernatorluğunun yaradıldığını, ABŞ ordusunun mühəndisi, polkovnik Edmond L.Dellinin ona başçı təyin edildiyini və oktyabrın 23-də Naxçıvana gəlib vəzifələrinin icrasına başlayacağını çatdırırdı [45, 1919, 23 oktyabr].

1919-cu il oktyabrın 24-də Naxçıvana gələn C.Rey S.Cəmillinski, Kalbalı xan və Xəlil bəylə görüşündə V.Haskelin Naxçıvanda general-qubernatorluq yaradılması haqqında bəyanatını elan etdi. Bəyanatda, həmçinin bölgədə yaşayan xalqların sayına görə erməni və azərbaycanlılardan ibarət Mərkəzi Şuranın yaradılması, bölgədən Azərbaycan və Ermənistan qoşunlarının çıxarılması, dəmiryolun və teleqrafın qubernatorun nəzarəti altında qalacağı, idarəetmə xərclərinin yerli büdcə hesabına ödənilməsi bildirilirdi [18, v. 76]. Lakin Naxçıvan rəhbərləri öz mövqelərində qalaraq C.Reyin təkliflərini qətiyyətlə rədd etdi. Ertəsi gün ictimaiyyətin geniş nümayəndələri amerikalı nümayəndələr ilə görüşündə də əhalinin yalnız Azərbaycan hökumətini tanıdığı amerikalı nümayəndələrin nəzərinə çatdırıldı. Bölgənin azərbaycanlı əhalisinin güclü müqaviməti ilə rastlaşan C.Rey Delinin burada general-qubernator kimi deyil, müttəfiqlərin Ali komissarlığının nümayəndəsi kimi qalması ilə razılaşdı.

Beləliklə, Naxçıvan əhalisinin inadlı mübarizəsi və Azərbaycan hökumətinin ciddi söyləri nəticəsində amerikalıların bölgəni “bitərəf zona”ya çevirmək və orada Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq yolu ilə Naxçıvanı Azərbaycandan ayırmaq cəhdləri boşa çıxdı. Məqsədlərinə nail ola bilməyən Amerika nümayəndələri 1919-cu ilin sonu – 1920-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanı birdəfəlik tərk etdilər [14, s. 121].

Naxçıvanda hərbi-siyasi vəziyyət və sovetləşmə. Bu dövrdə Naxçıvan bölgəsində hərbi-siyasi vəziyyət yenidən gərginləşməyə başladı. Erməni daşnakları tərəfindən bütün sərhəd boyu Naxçıvan mahalının Vedibasardan Ordubada qədər bölgəyə hücum üçün hazırlıqlar görülür, nizami silahlı qüvvələr cəmləşdirilirdi. 1920-ci ilin yanvarında Naxçıvanı işğal etmək üçün daşnak Ermənistanı yeni cəhd göstərdi. Naxçıvan rəhbərləri arasında birliyin olmaması vəziyyəti çətinləşdirirdi. 1920-ci ilin martında Cavid bəyin xahişi ilə Kazım Qarabəkir paşanın qərarı ilə Naxçıvana Əli Teymur bəyin komandanlığı altında 50 nəfərdən ibarət yeni türk qoşun hissəsi gəldi [31, s. 62]. Kalbalı xanın, Ədib bəyin, Abbasqulu bəy Şadlinskinin başçılığı ilə yerli azərbaycanlılar erməni quldur dəstələrinə layiqli cavab verdilər və İrəvanın 8 km-liyində qədər çatdılar [30, s. 274].

Türkiyə milli azadlıq hərəkatının liderləri Antantanın işğalçılıq planlarına qarşı mübarizədə yeganə müttəfiq Sovet Rusiyasını görür və onunla yaxınlaşmağa can atırdı. Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında əlaqənin, ancaq Naxçıvan ərazisi vasitəsilə mümkün olacağını başa düşən Mustafa Kamal hökuməti Azərbaycanda bolşevizmin hakimiyyətə gəlməsində maraqlı olmuş, XI Ordu ilə sıx əlaqə yaradılmışdı.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi və bolşeviklər hakimiyyətə gəlməklə Şimali Azərbaycan sovetləşdirildi. Aprel çevrilişindən sonra Ermənistan hökuməti bildirdi ki, əgər Azərbaycan Şərur-Dərələyəz qəzasından və Naxçıvan rayonundan imtina edərsə, o da Qarabağ və Zəngəzurun Azərbaycana birləşdirilməsinə razılıq verir. Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov bu təklifi rədd edərək, Culfa və Naxçıvanın sovet qoşunları tərəfindən dərhal tutulmasını və Azərbaycana birləşdirilməsini təkidlə tələb edirdi.

Erməni basqınlarından cana doymuş yerli əhali 1920-ci ilin iyulunda məktubla N.Nərimanova və Q.Orconikidzeyə müraciət etdi. Məktubda deyilirdi: “Yerli əhali öz qüvvəsi ilə daşnaklardan müdafiə olunur, Qırmızı ordunun köməyi ilə bizim diyarı azad etməyi və Azərbaycanla birləşdirməyi təmin etməyi təvəqqe edirik” [22, s. 252].

Beləliklə, iyulun 28-də Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi və respublikanın ali hakimiyyət orqanı – Naxçıvan İnkilab Komitəsi (M.Bektaşov, A.Qədimov, A.Bağirov, F.Mahmudbəyov, Q.Babayev, Q.Əsgərov, N.Nəcəfov) yaradıldı. Avqustun 10-da Naxçıvan İnkilab Komitəsi tərəfindən Azərbaycan SSR XKS-in sədri N.Nərimanova göndərilən məktubda deyilirdi: “Naxçıvan camaatının çox böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişdir” [20, v. 3].

1920-ci ilin oktyabrında G.Əsgərov Naxçıvan İnkilab Komitəsinin sədri təyin olunur və 10 şöbə yaradılır.

Sovet Rusiyasının ikili siyasəti. Bu dövrdə Sovet Rusiyası yenə ikili siyasət yeridirdi. Bir tərəfdən erməni daşnak qüvvələri ilə müharibə aparır, digər tərəfdən isə onlarla danışıq aparırdı. Məhz Sovet Rusiyasının təşəbbüsü ilə 1920-ci il avqustun 10-da daşnak Ermənistanı ilə barışıq sazişi imzalandı [2, v. 171-172]. Sazişə görə tərəflər hərbi əməliyyatları dayandırmalı, erməni qoşunları Şahtaxtı-Xok-Əznəbürd-Sultanlı, daha sonra Küküdən şimala və Bazarçaydan qərbə uzanan demarkasiya xəttində dayanmalı, sovet qoşunları isə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı tutmalı idilər. Gümrü-Şahtaxtı-Culfa dəmiryolundan ermənilər qeyri-hərbi məqsədlər üçün istifadə edə bilərdilər. Beləliklə, Azərbaycanın iştirakı olmadan onun torpaqlarının məsələsi müzakirə olunur, Ermənistanla danışıqlarda Sovet Rusiyası onun adından çıxış edirdi.

Erməni tərəfi Dərələyəz, Zəngəzur, Ordubad, Şərur, Şahtaxtı ərazilərinə basqınlar edir, onları tutmağa çalışırdı. Türk və sovet qoşunları ilk dəfə olaraq ermənilərə qarşı birgə döyüş girdi və daşnakları məğlub etdilər. 1920-ci ilin noyabr-dekabr aylarında bütün Şərur qəzası ermənilərdən təmizləndi [32, s. 264].

Çox qərribə idi ki, Naxçıvanda olan bolşevik ordusu Ermənistanla müharibə apardığı halda, həm də onlarla siyasi və diplomatik danışıqları davam etdirirdi. Bu danışıqlarda Azərbaycanın mübahisəsiz torpaqlarının Ermənistana verilməsi məsələsi müzakirə olunurdu. Bunu bilən Nəriman Nərimanov Leninə göndərdiyi məktubda yazırdı: “Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstanın və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımış, lakin eyni zamanda həmin mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistana verir...” [21, v. 1; 39, s. 103].

Sovet Rusiyası Ermənistanı öz tərəfinə çəkmək, öz nüfuz dairəsinə almaq üçün Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Naxçıvan və Zəngəzuru Ermənistana verməyi planlaşdırırdı. Bu yolla həm də Ermənistanı sovetləşdirmək istəyirdi. Sovet Rusiyasının Azərbaycanın bu böl-

gəsinə dair planlarını İ.Stalinin 1920-ci ilin noyabrın 9-da Bakıdakı çıxışında dediyi bu sözlər də təsdiqləyir: “Əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasını bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, orada sovet hökuməti yaranarsa, vermək olar” [15, v. 30].

İ.Stalinin bu fikri özünü çox gözlətmədi. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsi istiqamətində konkret addımlar atılmağa başlandı.

Ermənistanın bolşeviklərin nəzarəti altına keçməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi 1 dekabr 1920-ci ildə bəyanatla çıxış etdi [35, v. 6]. HİK-in sədri N.Nərimanovun imzası ilə yayılan bəyanat Rusiyanın diktəsi ilə yazılmışdı və “iki sovet respublikası arasında ərazi mübahisələrinin” Azərbaycanın milli mənafeələrinə zidd şəkildə həll edilməsinə yönəlmişdi. Bəyanatda deyilirdi: “...Bundan sonra heç bir ərazi əsrlər boyu qonşu olan iki xalqın qanının tökülməsinə səbəb ola bilməz. Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsidir. Dağlıq Qarabağın zəhmətkeş kəndlilərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir” [35, v. 6].

Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvan. 1920-ci il dekabrın 2-də Gümrüdə Türkiyə ilə Ermənistanın daşnak hökuməti arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin ikinci və on ikinci maddələri bilavasitə Naxçıvanla bağlı idi. İkinci maddəyə görə Naxçıvanın ərazisi və statusu aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilirdi: Kükü dağı – Həməsür dağı – Qurdqulaq kəndi – Saat dağı – Arpaçay evləri – Gömürlü dağı – Saray bulağı – Ararat stansiyası – Araz çayı – Aşağı Qarasu çayının töküldüyü yerdən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şahtaxtı, Şərur) ərazisinə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara Ermənistanın müdaxilə etməyəcəyi, bu ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılması nəzərdə tutulurdu. On ikinci maddəyə görə isə Türkiyə Şərur-Şahtaxtı-Naxçıvan-Culfa yolu və İran-Maku-Ermənistan tranzit yolunun təhlükəsizliyinə təminat verirdi [3, v. 86; 27, s. 4-5]. Səkkiz maddədən ibarət Gümrü sazişinin üçüncü maddəsində göstərilirdi ki, Rusiya Sovet hökuməti Ermənistanın 1920-ci il oktyabrın 23-nə kimi sahib olduğu aşağıdakı ərazilərini – İrəvan quberniyasının, Qars vilayəti hissəsinin, Zəngəzur qəzasının, Qazax qəzası hissəsinin, Tiflis quberniyası hissəsinin “Sovet Erməni Respublikasının” tərkibinə daxil olduğunu mübahisəsiz təsdiq edir [1, s. 63].

Q.Orconikidze dekabrın 2-də Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsi barədə Rusiya rəhbərliyinə məlumat verir və həmin gün RSFSR ilə Sovet Ermənistanı arasında bu bəyanatı “bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt” adlandırır.

Bu məlumatdan xəbər tutan Naxçıvan əhalisi kəskin etirazlarını bildirir və buna yol verməyəcəklərini bəyan edirlər. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Azərbaycan rəhbərliyi Hərbi İnqilab Komitəsinin üzvü, Ədliyyə komissarı Behbud ağa Şahtaxtinski dekabrın 15-də Naxçıvana göndərdi. B.Şahtaxtinski Naxçıvan şəhərində, Şərur və Ordubadda əhali ilə keçirdiyi görüşlərdə 1920-ci il 1 dekabr tarixli bəyanatı ilə əlaqədar əsil həqiqəti əhaliyə söyləməli oldu: “Azərbaycan sizi torpağınızla birlikdə Ermənistana satıb, əgər mən Bakıda olsaydım, buna qəti surətdə razılıq verməzdim. Mən Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü kimi B.Vəlibəyovu vəzifəsindən azad edib, özümlə Bakıya aparacağam. Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər” [36, v. 1].

B.Şahtaxtinskiyin əhali ilə görüşləri və söhbətləri öz nəticəsini verir. Diyarın əhalisi Azərbaycanın himayəsi altında olmaqla Naxçıvanda müstəqil sovet respublikası yaradılmasını tələb edirlər. Naxçıvan əhalisinin qətiyyətli mövqeyi mərkəzin öz mövqeyini müəyyən qədər də olsa dəyişməsinə səbəb oldu. Naxçıvanın azərbaycanlı əhalisinin qətiyyətli və inadlı mübarizəsi ermənilərin Naxçıvan barəsindəki planlarını pozur. Məkrli niyyətlərini hələlik pərdələyən ermənilər və Ermənistan İnkilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanımış və bu ərazi ilə əlaqədar iddialarından imtina etmişdir. Əslində Ermənistanın Naxçıvanı Azərbaycanın bir hissəsi kimi deyil, müstəqil respublika kimi tanıması onun düşünülmüş, məkrli planlarının tərkib hissəsi idi. Naxçıvanı müstəqil qurum kimi tanımaqla Ermənistan gələcəkdə onu ilhaq etmək niyyəti güdüdü.

Naxçıvan ərazisini Azərbaycandan ayıran Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri edirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Əgər Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi olmasaydı, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi və Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi” [25, s. 75].

Naxçıvan diyarının əhalisi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının tərkibində muxtariyyət tələb edirdi. 1921-ci ilin yanvarında Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə keçirilmiş rəy sorğusunda Naxçıvan əhalisinin 90%-dən çoxu Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusunda Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmasına səs verdi [34, v. 79]. Bu rəy sorğusunun nəticəsi Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasında mühüm rol oynadı.

Naxçıvan məsələsində N.Nərimanovun əvvəlki mövqeyindən fərqli olaraq sonradan prinsipial mövqe tutması, onun adından B.Şahtaxtinskiyin Moskvada apardığı danışıqlar Moskvanın Naxçıvan məsələsinə münasibətinin dəyişməsinə və nəticə etibarlı ilə Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməsinə təsir etdi. Ümumiyyətlə, Naxçıvan Diyar İnkilab Komitəsinin və Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycanın Ədliyyə komissarı, Rusiyada Azərbaycan SSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi, Azərbaycan SSR-in Fəhlə-Kəndli Müfəttişi, Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədr müavini kimi çox məsul vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gələn Behbud ağa Şahtaxtinskiyin Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanmasında çox böyük xidməti olmuşdur [29]. O, fəaliyyəti dövründə Azərbaycan SSR-in müxtəlif problemləri ilə bağlı RSFSR XKS-in sədri V.Leninə teleqramlar vurmuş, məktublara yazmış, bu məktublara bir sıra arayışlar da əlavə etmişdir. Onun V.Leninə göndərdiyi məktub və arayışlar içərisində 1921-ci il martın 1-də göndərdiyi teleqram və ona daxil etdiyi əlavələrin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Onun V.Leninə ünvanladığı bu teleqramda Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ ərazilərinin gələcəyindən duyulan narahatlığı çatdırmış, bu mahalların milli tərkibi və coğrafiyasına dair arayışları da əlavə etmiş, Güney Qafqazda sərhəd məsələləri və xüsusilə də Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər irəli sürmüşdü [32, s. 304]. Martın 7-də V.Leninin dərkənarı ilə müzakirə üçün Siyasi Büroya göndərilən həmin məktuba martın 16-da Stalinin, Çiçerinin və b. iştirakı ilə baxılmış, B.Şahtaxtinskiyin təklifi nəzərə alınmaqla Azərbaycanın himayəsində Naxçıvana muxtariyyət statusu verilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdu.

Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış “Dostluq və qardaşlıq haqqında”kı müqavilədə də öz əksini tapdı. 1921-ci il martın 16-da imzalanan Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsinə əsasən belə bir qarşılıqlı razılığa gəldi ki, “Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin I (B) əlavəsində göstərilən

sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında, həmin protektoratı Azərbaycanın heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə muxtar ərazi təşkil edir” [22, v. 93 arx.; 16, s. 33, 37-38]. “Naxçıvanın ərazisi” adlı I (B) əlavəsində bölgənin sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilirdi: “Ararat stansiyası – Saray Bulaq dağı – Kömürlü dağ – Sayat dağı (7868) – Qurdqulaq kəndi – Həməsür dağı (8060) – 8022 yüksəkliyi – Kükü dağı (8282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədi” [44, s. 38]. Bununla da Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə bir aydınlıq gətirildi.

1921-ci il oktyabrın 13-də RSFSR-in nümayəndəsinin iştirakı ilə Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR ilə Türkiyə arasında imzalanan Qars müqaviləsinə əsasən, Naxçıvanın ərazisi, sərhədləri daha da dəqiqləşdirildi. Müqavilənin 5-ci maddəsi və 3-cü əlavəsi Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə bir daha təsdiqlədi, onun sərhədlərini qəti surətdə müəyyənləşdirdi. Burada göstərilirdi ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 3-cü əlavəsində müəyyən edilmiş sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar bir ərazi olduğu məsələsində müttəfiqlər [4, v. 9-19]. Müqavilə maddəsindən də görüldüyü kimi, burada Moskva müqaviləsinin üçüncü maddəsinin müəyyən bir hissəsi, yəni, “Azərbaycan bu himayəçilik haqqını üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə gedə bilməməsi” öz əksini tapmışdı.

“Naxçıvanın ərazisi” adlı 3 nömrəli əlavədə bölgənin sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi: “Urmiya kəndi, oradan düz xətlə Arazdəyən stansiyasına (bu stansiyanı Ermənistan SSR-də saxlamaqla), sonra düz xətlə qərbi Daş-Burun dağına (3142) və daha sonra sonra suayırıcı xətlə şərq Daş-Burun dağı (4108) və Cəhənnəmdərəsi çayından keçməklə “Bulaq”dan cənuba, Bağırsağ dağı (6607), (6587 suayırıcı xətti ilə və buradan keçmiş İrəvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarının inzibati sərhədi ilə 6625 yüksəkliyindən keçərək Kömürlü dağına (6839), (6930) və daha sonra 3080 – Sayatdağ (7868) yüksəklikləri ilə Qurdqulaq kəndi, Həməsür dağı (8160), 8022 yüksəkliyi, Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədi” [22, v. 114-115].

Qars müqaviləsinin mühüm əhəmiyyətindən biri Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflərin müəyyən edilməsidir. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri idi [42, s. 17]. Qars müqaviləsi ilə Ermənistan da Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi olduğunu rəsmən təsdiq etdi. Müqavilənin ən əhəmiyyətli tərəflərindən biri də onun müddətsiz imzalanması idi.

Bununla belə, Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq Naxçıvanın statusu və tabeçiliyinə aid Azərbaycanın himayəçilik hüququ haqqında müddəə Qars müqaviləsində əks olunmamışdır.

Ümummillə lider Heydər Əliyev beynəlxalq Qars müqaviləsinin tarixdəki yerini və rolunu yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüyünə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan sənəddir...” [24, s. 9].

Nəticə. Naxçıvanın tarixi müqəddəratında, onun Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasında bir sıra amillərlə yanaşı, Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinin də mühüm rolu olmuşdur. Hər iki beynəlxalq müqavilə müddətsiz imzalanmış və bu gün də qüvvədədir. Həmin müqavilələri birtərəfli qaydada onu imzalayan dövlətlər ləğv edə bilməz. Buna baxmayaraq Ermənistan dövləti beynəlxalq müqavilələrin ləğv edilməsinə bir neçə dəfə cəhd göstər-

mişdir. Azərbaycanda da bu mövqedə olan adamlar yox deyildir. Onların fikrincə, unitar dövlətin tərkibində muxtar respublika ola bilməz. Lakin dünya təcrübəsində belə nümunələr çoxdur. İkinci bir tərəfdən, Naxçıvanın muxtariyyət statusu onun təhlükəsizliyi üçün çox vacib bir amildir. Nə qədər ki, Naxçıvanın Azərbaycanla sərhəd əlaqəsi yoxdur, muxtariyyətin də olması əhəmiyyətlidir. Naxçıvanın muxtariyyət statusundan bəhs edən Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına tarixi səfərləri, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının yubiley tədbirlərində iştirakı, dərin məzmunlu çıxışları, muxtar respublikada görülən işlər, quruculuq tədbirləri Heydər Əliyevin siyasi kursunun uğurla həyata keçirilməsini bir daha göstərir. Ardıcıl, düşünülmüş, uzaqgörən siyasətin nəticəsində “Naxçıvan Muxtar Respublikası bu gün dövlət proqramlarını və infrastruktur layihələrini uğurla gerçəkləşdirir, ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasında və intellektual potensialının gücləndirilməsində yaxından iştirak edir. Hazırda Naxçıvan beynəlxalq miqyaslı mötəbər tədbirlərin ardıcıl keçirildiyi məkanlardandır. Azərbaycanın ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş fəaliyyəti çərçivəsində muxtar respublika yaşıl enerji zonası elan olunmuşdur”.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması və keçdiyi çətin və şərəfli yol Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi nailiyyətidir. Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanması və bu statusun Azərbaycan dövləti tərəfindən daha da möhkəmləndirilməsi ölkəmizin ümumi inkişafının böyük bir göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. VI c. (aprel 1920-iyun 1941), Bakı: Elm, 2008, 568 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): F. 28, siy. 1, iş 20.
3. ARDA: F. 28, siy. 1, iş 55.
4. ARDA: F. 28, siy. 1, iş 67.
5. ARDA: F. 411, siy. 1, iş 199.
6. ARDA: F. 894, siy. 2, iş 92.
7. ARDA: F. 894, siy. 2, iş 102.
8. ARDA: F. 894, siy. 10, iş 33.
9. ARDA: F. 894, siy. 10, iş 80.
10. ARDA: F. 894, siy. 10, iş 104.
11. ARDA: F. 897, siy. 1, iş 57^a.
12. ARDA: F. 970, siy. 1, iş 1.
13. ARDA: F. 970, siy. 1, iş 37.
14. ARDA: F. 970, siy. 1, iş 65.
15. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİ SSA): F. 1, siy. 1, iş 24.
16. ARPIİ SSA: F. 1, siy. 2, iş 18.
17. ARPIİ SSA: F. 276, siy. 9, iş 1.
18. ARPIİ SSA: F. 277, siy. 2, iş 57.
19. ARPIİ SSA: F. 277, siy. 2, iş 58.

20. ARPIİ SSA: F. 609, siy. 1, iş 6.
21. ARPIİ SSA: F. 609, siy. 1, iş 71.
22. ARPIİ SSA: F. 609, siy. 1, iş 94.
23. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası: 2 cildə. II c., Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 472 s.
24. Behbud ağa Şahtaxtinski və Qars müqaviləsi / 12 oktyabr 2011-ci ildə Behbud ağa Şahtaxtinskiinin 130-illik yubileyi və beynəlxalq Qars müqaviləsinin 90-cı ildönümünə həsr olunmuş konfransın materialları. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 88 s.
25. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 24-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2005, 520 s.
26. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920 Naxçıvan). Bakı: Azərənəşr, 1992, 142 s.
27. Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi / Tərtib edən və ön sözün müəllifi İsmayıl Hacıyev. Bakı: Elm, 1999, 36 s.
28. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərənəşr, 1994, 124 s.
29. İbrahimzadə F.Z. Behbud ağa Şahtaxtinskiinin siyasi və diplomatik fəaliyyəti. Bakı, 2007, 232 s.
30. Atnur İ.E. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2013, 496 s.
31. Mədətov Q.Ə. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in yaranması. Bakı: Azərənəşr, 1958, 164 s.
32. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 328 s.
33. Musayev İ. Naxçıvan bölgəsində Amerika general-qubernatorluğuna dair / Tarixi keçmişsiz bu günümüz və gələcəyimiz yoxdur: Məruzələr məcmuəsi. Bakı, 1995, s. 228-229.
34. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA): F. 1, siy. 3, iş 13.
35. NMR DA: F. 314, siy. 5, iş 14.
36. NMR DA: F. 314, siy. 5, iş 15.
37. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 75. Bakı Universiteti “Xəbərləri”nin xüsusi buraxılışı. Bakı, 1999, № 3, 250 s.
38. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkil olunmasının 90-illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. “Azərbaycan” qəz., 2014, 9 aprel.
39. Nəriman Nərimanov / Tərtib edən və ön sözün müəllifi prof. Teymur Əhmədov. Bakı: Nurlan NPM, 2010, 160 s.
40. Piriye V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006, 148 s.
41. Rəhimov K., Sadıxov S. Naxçıvan 1920-ci illərin burulğanında // Dirçəliş, 1992, № 1, s. 40-46.
42. Qars müqaviləsi. Azərbaycan, rus, türk və fransız dillərində / Tərtib edən və ön sözün müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: AzAtam, 2004, 84 s.
43. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərənəşr, 2011, 474 s.
44. *Soyzal İ.* Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte Türkiyenin siyasal andlaşmaları. I c. (1920-1945), 2. Baskı, Ankara, 1989, 704 s.
45. «Азербайджан» qəzeti.
46. Казымзаде Б. Борьба за Закавказье (1917-1921). Баку: Şərq-Qərb, 2010, 328 c.

47. Мадатов Г.А. Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1968, 187 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: hacıyev.i1951@gmail.com

İsmayıl Hacıyev

MILITARY-POLITICAL SITUATION IN THE NAKHCHIVAN REGION AND THE ACQUISITION OF AUTONOMY STATUS (1917-1921)

The article examines the events that took place in the country after the fall of Tsarist Russia at the beginning of the twentieth century and its impact on the South Caucasus, the establishment of authorities in Nakhchivan, the establishment of three republics in the South Caucasus, territorial claims of Armenian Dashnaks against Azerbaijan and Nakhchivan, genocide policy against Azerbaijani population, the stubborn struggle of the Nakhchivanians against the Armenian raids, the dual policy of the great powers, the activities of the Muslim National Council and prominent personalities against this policy. A referendum for the preservation of Nakhchivan as a part of Azerbaijan, its outcomes, B. Shahtakhtinski's political struggle, and the decisions of two important international conferences in granting Nakhchivan autonomous status as a part of Azerbaijan were considered. Essential conclusions were reached.

Keywords: *Nakhchivan region, Special Transcaucasian Committee, Transcaucasian Commissariat, Muslim National Committee, Azerbaijan Democratic Republic, Moscow and Kars treaties.*

Исмаил Гаджиев

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В НАХЧЫВАНСКОМ КРАЕ И ПРИОБРЕТЕНИЕ СТАТУСА АВТОНОМИИ (1917-1921 гг.)

В статье рассмотрены события, произошедшие в стране после падения царской России в начале XX века и их влияние на Южный Кавказ, происходящие здесь события, создание властных структур в Нахчыване, образование трех республик на Южном Кавказе, территориальные претензии армянских дашнаков к Азербайджану, а также к Нахчывану, политика геноцида в отношении азербайджанского населения, упорная борьба нахчыванцев против армянских набегов, двойная политика великих держав, деятельность Мусульманского Национального Совета и видных деятелей против этой политики. Были изучены проведение референдума о сохранении Нахчыванского края в составе Азербайджана, его итоги, политическая борьба Б. Шахтагинского, решения двух важных международных конференций и их значение в присвоении Нахчыванскому краю статуса автономии в составе Азербайджана, и достигнуты важные научные результаты.

Ключевые слова: *Нахчыванский край, Особый Закавказский Комитет, Закавказский Комиссариат, Мусульманский Национальный Комитет, Азербайджанская Демократическая Республика, Московский и Карский договоры.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 14.02.2024
Son variant 05.03.2024

UOT 94(479.242)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.25>

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

DƏRƏLƏYƏZ MAHALI ƏHALİSİNİN ETNİK TƏRKİBİ VƏ EPİQRAFİK ABİDƏLƏRİNDƏN BƏZİ NÜMUNƏLƏR HAQQINDA QEYDLƏR

Məqalədə XVI-XIX əsrlərə aid qaynaqlar əsasında Dərələyəz mahalı əhalisinin etnik tərkibindən və epigrafiya abidələrindən bəzi nümunələr haqqında bəhs edilir. Mövcud qaynaqlara əsasən qeyd olunur ki, ərazinin yerli əhalisi Azərbaycan türkləri olmuş, burada digər xalqlar, xüsusilə ermənilər çox azlıq təşkil etmişlər. Ancaq XIX əsrin əvvəllərində Rusiya tərəfindən həyata keçirilən köçürmələr nəticəsində ərazidə ermənilərin sayı süni surətdə artırılmışdır. Köçürmələrə, xüsusilə Sovet hakimiyyəti illərinə qədər ərazidə Azərbaycan sənətkarları tərəfindən yaradılmış çoxlu tarix-mədəniyyət abidələri, o cümlədən epigrafiya abidələr olmuşdur. Məqalədə həmin abidələrdən bir neçəsi haqqında bəhs olunur. Təəssüf ki, bu abidələr Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusilə 1988-ci ildə ortaya atılan Dağlıq Qarabağ problemi ilə əlaqədar başlayan hadisələrdən sonra tamamilə məhv edilmiş yaxud da erməniləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Dərələyəz, kitabə, sənduqə, mahal, Axta, Köçbəy, erməni.

Giriş. Tarixi Azərbaycan ərazisinin zəngin tarix və mədəniyyətə malik olan bölgələrindən biri də xalq arasında tanındığı kimi Dərələyəz mahalıdır. Ümumi sahəsi 2304 kvadrat kilometr olan mahalın ərazisi şimaldan Basarkeçər yaylası, şərq tərəfdən Zəngəzur silsiləsi, cənubda Ələyəz dağları, qərbdə isə Səlim aşırımı yerləşən uca dağlarla əhatə olunmuşdur. Sovet hökuməti tərəfindən XX yüzilliyin əvvəllərində Ermənistanə verilənədək mahalın ərazisində xalqımızın içərisindən çıxmış görkəmli sənətkarlar tərəfindən orta əsrlər zamanı yaradılmış həddindən çox tarix və mədəniyyət abidələri olmuşdur. XIX yüzillikdə Rusiya çarizminin köçürmə siyasətinə uyğun olaraq bu ərazidə yerləşdirilən ermənilər həmin abidələrin bir qismini məhv etsələr də, bu proses XX yüzillikdə, Sovet hakimiyyəti illərində sistemli xarakter almışdır. Xalqımızın ümummilli lideri, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci ildə imzaladığı “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Fərmanında deyilir: “Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırıqlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir” [1].

Bu məsələni daim diqqətdə saxlayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev 24 dekabr 2022-ci ildə Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə bu haqda danışmış və demişdir: “Əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər” [3]. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, Qərbi Azərbaycanda xalqımızın minilliklər boyu yaratdığı mədəni irsimizin əksəriyyəti erməni vandalları tərəfindən məhv

edilmiş, müəyyən bir hissəsinin isə üzərində əməliyyatlar aparılaraq saxtalaşdırılmış, üzərinə ermənilərə məxsus kitabələr, təsvirlər həkk edilməklə “erməniləşdirilmişdir”. Məsələn, mahal ərazisindəki xalqımıza məxsus XII-XIII əsrlərə aid Əxi Təvəkkül zaviyəsi, Səlim (Şah Abbas) karvansarası məhz bu yolla “erməniləşdirilmiş” və beynəlxalq aləmə erməni mədəniyyəti nümunəsi kimi təqdim edilməkdədir.

Dərələyəz mahalı əhalisinin etnik tərkibi. Bir sıra qaynaqlar, xüsusilə orta əsr yazılı mənbələri təsdiq edirlər ki, Dərələyəz mahalının əhalisi əsasən Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur. Orta əsr Osmanlı və XIX yüzilliyə aid rus dilli qaynaqlarda Dərələyəz mahalının etnik tərkibi, toponimləri və s. haqqında çox dəyərli məlumat gəlib çatmışdır. Osmanlılar tərəfindən tərtib olunmuş XVI əsrin sonlarına aid “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Dərələyəz mahalı “Dərələyəz nahiyəsi” kimi verilmiş və orada nahiyəyə daxil olan və vergi verəcək kəndlərin adları qeyd olunmuşdur. Bu kəndlərin əksəriyyətinin adları Azərbaycan mənşəlidir. İcmal dəftərinin məlumatlarından aydın olur ki, təxminən 100 kənd və məzrədən ibarət olan bu yaşayış məskənləri hər il osmanlılara 380.947 ağca vergi ödəyirmiş [2, s. 57-60].

“İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndən təxminən 240 il sonra yenə də osmanlılar tərəfindən tərtib olunmuş “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə də mahal Dərələyəz nahiyəsi kimi qeyd olunmuşdur. 1727-ci ilə aid “Dəftər”in məlumatına görə, XVIII əsrin I qərində, “Dəftər” tərtib olunarkən Dərələyəzdə 100-dən artıq kənd və məzrə olmuşdur [5, s. 33-36, 287-360]. Bu yaşayış məskənlərinin də demək olar ki, əksəriyyətinin adı Azərbaycan-türk dilindədir. Dəftərdən əldə olunan məlumatlar təsdiq edir ki, həmin vaxt mahal ərazisinin əsas əhalisini azərbaycanlılar təşkil etmiş, orada qeyri-müsəlmanların sayı çox cüzi olmuşdur. Mahalın əhalisi əkinçiliklə və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

İ.Şopenin məlumatına görə Rusiyaya ilhaq edilərkən Dərələyəz Naxçıvan əyalətinin tərkibində 5 mahalından biri olmuşdur. Həmin vaxt mahalda 78 kənd və qışlaq olmuşdur [6, s. 611-622]. Bu kəndlərdə 4583 müsəlman-türk, 58 ailədə birləşən 141-i kişi, 147-si qadın olmaqla 288 erməni yaşamışdır [6, s. 611-622]. Çarizmin köçürmə siyasətinə uyğun olaraq mahal ərazisinə İrandan 507 erməni ailəsi (1453 kişi, 1332 qadın olmaqla cəmi 2785 nəfər), Türkiyədən isə 8 ailə (17 kişi, 10 qadın olmaqla cəmi 27 nəfər) köçürülmüşdür. İ.Şopenin məlumatından görünür ki, Rusiya ilə birləşdirilən zaman mahalda erməni əhalisi çox cüzi, cəmi 288 nəfər olmuşdur. Ancaq Rusiya hökuməti məqsədli şəkildə çox qısa müddətdə, yəni 1828-1829-cu illərdə bu əraziyə birdən-birə özündə 2802 nəfəri birləşdirən 555 erməni əhalisi köçürmüşdü. Nəticədə mahalda erməni əhalisinin xüsusi çəkisi xeyli artırılmışdı. Ancaq XIX yüzillik boyu davam etdirilən köçürmələr nəticəsində Dərələyəz mahalında ermənilərin sayı süni şəkildə daha da artırılmışdı.

Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra mahal statusunda olan Dərələyəz çarizmin Cənubi Qafqazda yaratdığı yeni inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən 1870-ci ildə Şərur mahalı ilə birləşdirildi və Şərur-Dərələyəz qəzası yaradıldı. Şərur-Dərələyəz qəzası isə 1849-cu ildən mövcud olan İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, Dərələyəz mahalı Şərur-Dərələyəz qəzasının tərkibində 1917-ci ilədək İrəvan quberniyasının tərkibində qalmışdı.

Azərbaycan ərazisində yerləşdirilən ermənilər XIX yüzilliyin sonlarında özlərinin bir sıra partiya və təşkilatlarını yaratdıqdan və təşkilatlandıqdan sonra Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına başladılar və öz xülyalarını gerçəkləşdirmək üçün çoxlu kütləvi qırğınlar, soyqırımlar və deportasiyalar həyata keçirdilər. Bu vəhşiliklər Dərələyəz mahalında da özünü güclü şəkildə göstərdi. Dərələyəz əhalisi dəfələrlə zorakılıqlara, vəhşiliklərə məruz qalmış, günahsız insanlar qətlə yetirilmişdir. 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduq-

dan az sonra ermənipərəst Rusiya K(b)P-nin Qafqaz Bürosu Azərbaycan SSR rəhbərliyinin razılığı olmadan, Naxçıvanın Şərur-Dərələyəz bölgəsinin Ermənistana verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. 1930-cu ildə bütün SSRİ ərazisində rayonlaşdırma aparılarkən artıq Ermənistanın tərkibində olan Dərələyəz mahalı Keşişkənd və Soylan rayonlarına bölündü. Beləliklə, düşünülmüş şəkildə Azərbaycan xalqına məxsus Dərələyəz toponimi aradan qaldırıldı.

Dərələyəz mahalının epiqrafik abidələrindən bəzi nümunələr. Orta əsrlər zamanı əraziyə səfər edən səyyahların və digər insanların yol qeydləri və Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistanda azda olsa tədqiqat aparan azərbaycanlı alimlərin (məsələn, sonralar AMEA-nın müxbir üzvü olmuş M.Nemət və s.) əsərlərində verilən məlumatlar şahidlik edirlər ki, qədim Azərbaycan torpağı olan Dərələyəz mahalı müxtəlif təyinatlı bir sıra tarix və mədəniyyət abidələri ilə zəngin olmuşdur. Bu abidələrin çoxunun üzərində müsəlman epiqrafikasına aid kitabələr həkk edilmişdir. Həmçinin ərazidə orta əsr Azərbaycan sənətkarları tərəfindən hazırlanmış və qəbiristanlıqlarda qalmış başdaşı, sənduqə və daşdan hazırlanmış qoç heykəlləri üzərində yazılmış çoxlu kitabələr də olmuşdur. Bu abidələrin az bir qismi müəyyən vaxtlarda tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunsalar da, böyük əksəriyyəti dövrün tələblərinə uyğun olaraq tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmış, sistemli tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

1988-ci ildə ermənilər tərəfindən ortaya atılan Dağlıq Qarabağ problemi ilə əlaqədar Azərbaycan türkləri bütün Qərbi Azərbaycandan, o cümlədən Dərələyəz mahalından deportasiya edildikdən sonra ərazidəki maddi-mədəniyyət abidələri düşünülmüş surətdə məhv edilməyə başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər bu işə hələ son hadisələrdən çox-çox əvvəllər, bu ərazilərə köçürüldükləri vaxtlardan başlamışdılar. 29 noyabr 1920-ci ildə qondarma Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldıqdan sonra isə bu iş sistemli xarakter aldı. Ermənilər həmin vaxtlar Azərbaycan türklərinə məxsus yaşayış məskənlərinin adlarını və digər toponimləri dəyişdirib erməniləşdirir, tarixi-memarlıq abidələrini məhv edirdilər. Bununla kifayətlənməyən erməni vandalları qəbirüstü xatirə abidələri üzərində həkk edilən müsəlman epiqrafikasına aid təsvir və kitabələri məhv edərək onların yerinə erməni kitabələri və təsvirləri həkk edir, xalqımıza məxsus bədii daşyonma sənəti nümunələrini muzeylərdə yerləşdirir, şəhərlərin küçə və meydanlarına düzərək erməni mədəniyyəti nümunələri kimi təbliğ edirdilər. Vəhşiləşmiş ermənilər bu abidələrin yerləşdiyi Azərbaycan türklərinə məxsus qəbiristanlıqları isə şumlanaraq məhv edir, əkin sahələrinə çevirir, onların yerində bağ salır, taxıl əkirdilər. Məhz onların Azərbaycan xalqının mədəni irsinə vandal münasibətinin nəticəsində Sisyan rayonunun Urud kəndindəki çox dəyərli və əhəmiyyətli abidələri özündə saxlayan Urud qəbiristanlığı və digər məzarlıqlar vəhşicəsinə dağıdıldı. Bu iş XX yüzilliyin son onilliyində mütəşəkkil və planlı surətdə başa çatdırıldı.

Məhz bu səbəbdən dostum, etnoqraf alim, mərhum Hacı Qadir Qədirzadənin 1983-cü ildə Dərələyəz mahalında etnoqrafik material toplamaq məqsədi ilə ezamiyyətdə olarkən Axta və Köçbəy kəndlərində rast gəldiyi bir neçə qəbirüstü xatirə abidəsinin foto-şəklini götürmüşdü. Dərələyəzdən səfərdən qayıtdıqdan sonra həmin foto-şəkilləri mənə təqdim etdi. Alimin təqdim etdiyi bir neçə qəbirüstü xatirə abidəsinin foto-şəkillərinə əsasən onlar tədqiq edilərək elmi dövriyyəyə daxil edildi.

Tədqiqata cəlb olunan abidələr Soylan rayonunun Axta və Köçbəy kəndlərində qeydə alınmışdır. Rayon mərkəzindən 15 km məsafədə yerləşən Axta kəndinin əhalisi qədim zamanlardan zəyərək bitkisindən yağ çıxartmaqla məşğul olduqlarına görə, yaşayış məskəninə bəzən Bəzixana da deyilmişdir [4, s. 102]. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin məlumatlarından aydın olur ki, Axta kəndi XVI yüzilliyin sonlarında ildə 2900 ağça vergi ödəmişdir

[2, s. 60]. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nə görə də kənd XVIII əsrin I qərinəsində də 2900 ağca vergi ödəmişdir [5, s. 36, 354]. Mənbənin məlumatına görə kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşamışdır [5, s. 354].

Rus məmuru İ.Şopen qeyd edir ki, Rusiyaya ilhaq olunan zaman kənddə 100 kişi, 87 qadın olmaqla 34 ailədə birləşən cəmi 187 nəfər yaşamışdır. Əhalinin hamısı Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur [6, s. 619-622].

Axta kəndinin qəbiristanlığında qeydə alınmış bir qoç heykəli tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin üzərində kitabə olmasa da, bədii cəhətdən çox gözəl hazırlanmışdır. Yerli əhalinin söylədiyinə görə, bu abidə 1918-ci ildə Axta kəndində erməni quldurları ilə döyüşdə həlak olmuş türk zabitinin xatirəsinə hazırlanmış və onun qəbri üzərində qoyulmuşdur. Qoç fiqurunun belində ay və beşguşəli ulduz təsviri həkk olunmuşdur.

Bu abidə təsdiq edir ki, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan türklərini erməni soyqırımından qorumaq üçün türk zabıt və əsgərləri Dərələyəzə də gəlmiş və orada erməni quldurlarına qarşı vuruşmuşlar. Həmin vaxt döyüşlərdə həlak olan türk əsgər və zabıtlərinin məzarlarına Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi (məsələn, Bakı-Şamaxı yolunun kənarında, Ordubad bölgəsində və s.), Qərbi Azərbaycanda da böyük hörmət və ehtiramla yanaşılmış, onların xatirəsi əziz tutulmuşdur.

Dərələyəz mahalının Axta kəndində başqa bir qoç heykəli də qeydə alınmışdır. Həmin qoç heykəlinin qarın hissəsində ərəb dilində kitabə həkk edilmişdir. Kitabənin mətni belədir: “Mərhum Nabat Hüseynəli oğlu”.

Kitabənin tarixi yoxdur. Ancaq onu paleoqrafiya xüsusiyyətlərinə görə XVIII əsrə aid etmək olar.

Yenə də Axta kənd qəbiristanlığında boz rəngli daşdan hazırlanmış və tamamilə salamat qalmış başqa bir qoç fiquru qeydə alınmışdır. Fiqurun yanları və boyun hissəsi bir neçə aypara şəklində işlənmişdir. Fiqurun üzərində ərəb dilində kitabə yazılmışdır. Kitabənin mətni belədir: “Haqverdinin oğlu Şahrzanın vəfat tarixi. 1285-ci il”.

Hicri-qəməri təqviminə il 1285-ci il, miladi təqviminə il 1868-ci il müvafiqdir.

Qəbirüstü xatirə abidələrinin qeydə alındığı kəndlərdən biri də Köçbəy kəndi olmuşdur. Kənddə ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışdır. Əhali əkinçilik, maldarlıq və arıçılıqla məşğul olmuşdur [4, s. 318]. Köçbəy kəndinin adı “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə [2, s. 59] və “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”də [5, s. 35, 346] Qoçbəy kimi qeyd olunmuşdur. Hər iki mənbəyə görə kəndin əhalisi hər il 1900 ağca vergi ödəmişdir. İ.Şopenin əsərində isə kəndin adı “Köçbəy” kimi qeyd olunmuşdur (6, s. 619). Həmin vaxt kənddə cəmi 25 nəfər (6 ailə – 13 kişi, 12 qadın) müsəlman-türk yaşamışdır (6, s. 619-622).

Köçbəy kəndində qeydə alınmış sənduqə tipli bir qəbirüstü xatirə abidəsi gözəl sənətkarlıq nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Sənduqənin bir tərəfi dərininə oyulmuş, sonra isə oyulmuş hissəni iki yerə bölmək şərti ilə soldan-sağa, təxminən abidənin mərkəzinədək qabartma yolu ilə düz xətt çəkilmişdir. Xəttin üstündə və altında qarşı-qarşıya dayanmış iki heyvan təsvir olunmuşdur. Oyuğun xətlə bölünməyən hissəsində isə ayaq üstə dayanmış bir adam, onun arxasında isə ata minmiş bir süvari təsvir olunmuşdur. Bu abidə Zəngəzur bölgəsinin Urud kəndindəki qəbiristanlıqda olan sənduqə tipli xatirə abidələri ilə çox oxşardırlar. Hazırlanma texnikasına, üstündəki təsvirlərin hədsiz oxşarlığına, həmçinin ərazicə yaxın olmalarına əsasən onların eyni sənətkarlıq mərkəzində hazırlanması fikrindən yayınmaq olmur. Bu abidənin Urud abidələri ilə eyni dövrə – XV-XVI əsrlərə aid etmək olar.

Sənduqənin səthində müsəlman epiqrafikasına aid kitabə olsa da, çox aşınmaya məruz

qaldığından onu oxumaq mümkün deyildir.

Köçbəy qəbiristanlığında bədii daşyonma sənəti nümunəsi kimi diqqəti cəlb edən daha iki sənduqə formalı qəbirüstü abidə qeydə alınmışdır. Bu abidələrin də yan tərəflərində gözəl təsvirlər həkk edilmişdir. Ancaq təəssüf ki, bu abidələrin də səthində yazılmış kitabələr yan tərəflərdəki təsvirlərə nisbətən təbii qüvvələrin təsirinə daha çox məruz qaldığından güclü şəkildə aşınmış və oxunmaz vəziyyətə düşmüşlər.

Bədii daşyonma sənətinin gözəl nümunələri kimi diqqəti cəlb edən Axta kəndindən qeydə alınmış qoç heykəlləri və Köçbəy kəndindən qeydə alınmış sənduqə tipli qəbirüstü abidələr sübut edirlər ki, Azərbaycanın bir sıra yerlərində olduğu kimi, qərb bölgəsində də daş üzərində işləmə və bədii daşyonma sənəti yüksək inkişaf səviyyəsində olmuşdur. Orta əsr Azərbaycan-türk heykəltəraşlığının gözəl örnəklərindən olan qoç heykəlləri və Azərbaycan-türk memarlığına məxsus kiçik memarlıq ünsürləri ilə zəngin olan sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidələri təkzibolunmaz sürətdə təsdiq edirlər ki, indiki Ermənistan Respublikası yerləşən torpaqlar tarixən Azərbaycana məxsus olmuş və onun üzərində qədim zamanlardan Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Haqqında qısa şəkildə danışdığımız bu abidələr isə Azərbaycan xalqının min illər boyu məxsus olduqları torpağa vurduqları möhür olduğundan vandal ermənilər həmin abidələri vəhşicəsinə məhv etmişlər və ya saxtalaşdıraraq erməniləşdirmişlər.

Nəticə. Bütün bu tarix və mədəniyyət abidələri təkzibolunmaz şəkildə sübut edir ki, Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi “Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin” [3].

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, əslən Dərələyəz mahalının Qovuşuq kəndindən olan Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı olmuş filologiya elmləri doktoru, professor, mərhum Həsən Mirzəyevin çox böyük zəhmət hesabına topladığı zəngin materiallar əsasında hazırlayıb 2004-cü ildə “Elm” nəşriyyatında nəşr etdirdiyi iri həcmli, 856 səhifəlik “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” kitabında əks olunan faktlar bu qədim Azərbaycan diyarı haqqında çox müfəssəl məlumat verən bir mənbədir [4]. Yurd həsrəti ilə yaşayan Həsən müəllim kitabın sonunda yazırdı ki,

Səndə mənim bağça-bağım qalıbdır,
Keçmişim, tarixim, tacım qalıbdır,
Cənnət kimi bir məkanım qalıbdır,
Mütləq gələcəyəm bil, Dərələyəz!
Çox ötüb keçsə də il, Dərələyəz!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yüksək səviyyədə aparılan sistemli işlər də təsdiq edir ki, Qərbi Azərbaycan əhalisinin öz doğma ata-baba yurdlarına qayıdışı mütləq baş tutacaqdır. Dövlət başçısı məlum görüşdə inamla qeyd etmişdir ki, “biz birgə səylərlə Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasını da işləməliyik. Qarabağ münaqişəsi həll olunandan sonra indi bizim gündəliyimizdə duran məsələ budur. Əlbəttə ki, Qarabağ münaqişəsi həll olunmayana qədər bu haqda danışmaq bəlkə də tez idi. Ancaq, mənə bu gün biz vaxt itirməməliyik. Qayıdış Konsepsiyası hazırlanmalıdır. Yenə də bu, necə deyər-lər, sülhsevər konsepsiya olmalıdır. ... Bu, çox sanballı sənəd olmalıdır” [3].

Hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevin bu tapşırığı yerinə yetirilmiş, Qərbi Azərbaycan icması tərəfindən Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır. Artıq

bu istiqamətdə tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Buna Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəliyinin, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin, Naxçıvan Dövlət Universitetinin və Qərbi Azərbaycan icmasının birgə təşkilatçılığı ilə 23-24 noyabr 2023-cü ildə Naxçıvan şəhərində keçirilən “Qərbi Azərbaycana qayıdış” festival-konqresi ən parlaq misal kimi göstərmək olar. Azərbaycan xalqı tam əminliklə inanır ki, hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevin çıxışlarında dəfələrlə səsləndirdiyi, bu möhtəşəm tədbirin açılış iclasında və konqresin bölmə iclaslarında vurğulandığı kimi və dövlətimiz tərəfindən bu istiqamətdə aparılan sistemli, məqsədyönlü işlər nəticəsində Qərbi Azərbaycan əhalisinin sülh yolu ilə öz ata-baba yurdlarına qayıdışı mütləq reallaşacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi – etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. “Azərbaycan” qəz., 1997, 19 dekabr.
2. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Ziya Bünyadov və t.e.n. Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 184 s.
3. Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. “Azərbaycan” qəz., 2022, 25 dekabr.
4. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı: Elm, 2004, 856 s.
5. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov. Tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 2001, 376 s.
6. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1852, 1231 с.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: seferli949@mail.ru

Hajifakhraddin Safarli

NOTES ON THE ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF THE DARALAZ DISTRICT AND ON SOME EXAMPLES OF EPIGRAPHIC MONUMENTS

The article provides notes on some examples of epigraphic monuments and on the ethnic composition of the population of the Daralaz region, based on sources of the 16th-19th centuries. Based on available sources, it is noted that the indigenous population of the territory were Azerbaijani Turks, while other peoples, especially Armenians, constituted a minority. However, as a result of resettlement carried out by Russia at the beginning of the 19th century, the number of Armenians in the territory was artificially increased. Before the resettlement, especially during the years of Soviet power, Azerbaijani craftsmen created many historical

and cultural monuments, including epigraphic ones, in this territory. Several of these monuments are discussed in the article. Unfortunately, these monuments were destroyed or armenianized during the years of Soviet power, especially after the events related to the Nagorno-Karabakh problem.

Keywords: *Azerbaijan, Daralayaz, inscription, chest, district, Akhta, Kochbey, armenian.*

Гаджифахреддин Сафарли

**ЗАМЕТКИ ОБ ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ
ДАРАЛЯЗСКОГО МАХАЛА И О НЕКОТОРЫХ ОБРАЗЦАХ
ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ**

В статье приводятся заметки о некоторых образцах эпитафических памятников и об этническом составе населения Даралязского района, основанные на источниках XVI-XIX веков. Основываясь на имеющихся источниках, отмечается, что коренным населением территории были азербайджанские тюрки, в то время как другие народы, особенно армяне, составляли меньшинство. Однако в результате переселений, осуществленных Россией в начале XIX века, численность армян на территории была искусственно увеличена. До переселений, особенно в годы советской власти, азербайджанскими мастерами на этой территории было создано много памятников истории и культуры, в том числе эпитафических. В статье рассказывается о нескольких из этих памятников. К сожалению, эти памятники были полностью уничтожены или арменизированы в годы советской власти, особенно после событий, связанных с Нагорно-Карабахской проблемой.

Ключевые слова: *Азербайджан, Дараляз, надпись, сандуга, махал, Ахта, Кочбей, армянский.*

**Daxilolma tarixi: İlk variant 15.02.2024
Son variant 04.03.2024**

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.32>

EMİN ŞİXƏLİYEV

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ YENİ
MƏRHƏLƏ VƏ ŞUŞA BƏYANNAMƏSİNİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

Türk Dünyasının mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa həm Azərbaycan tarixi, həm də ümumtürk tarixi baxımından ən önəmli şəhərlərdən biridir. Bu səbəbdən də Şuşanın işğaldan azad edilməsi sadəcə Azərbaycanda deyil, Türk Dünyasında da böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılınmışdır. Azərbaycanın qalib gəldiyi İkinci Qarabağ müharibəsində Türkiyə ona qardaş olan Azərbaycan xalqının yanında idi. “Bir millət, iki dövlət” konsepsiyası üzərində qurulan Azərbaycan və Türkiyə arasındakı dostluq və qardaşlıq münasibətləri Cənubi Qafqaz regionunda strateji əməkdaşlığın daha da genişlənməsini özündə ehtiva edir. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin aparıcı qüvvəsi olan bu şüar İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə tamamilə yeni önəm kəsb etdi. Məqalədə İkinci Qarabağ müharibəsində aparıcı dövlətlərin mövqeyi, Türkiyənin dəstəyi, Şuşa Bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyəti və mahiyyəti araşdırılıb təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, İkinci Qarabağ müharibəsi, Rusiya, Fransa, İran, Şuşa Bəyannaməsi.

Giriş. Məlum olduğu kimi, əsas 1752-ci ildə qoyulan Şuşa şəhərinin 2022-ci ildə 270 yaşı tamam olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 5 yanvar 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2022-ci ilin ölkəmizdə “Şuşa İli” elan edilməsi də məhz doğma Şuşamıza göstərilən hərtərəfli dövlət qayğısı və diqqətin növbəti təzahürüdür. Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynayan, yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazan, eyni zamanda strateji mövqeyi ilə seçilən Şuşa Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlamış Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən 1992-ci il mayın 8-də işğala məruz qalmışdı. İşğal dövründə şəhərdəki yüzlərlə tarix və mədəniyyət yadigarı vandalizm aktları nəticəsində dağıdılmışdır. Lakin Ermənistanın kapitulyasiyasına yol açan 8 noyabr 2020-ci il tarixli Şuşa qalibiyyəti xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrilərək, tariximizə Zəfər Günü kimi həkk olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan bu müharibə ilə Cənubi Qafqaz regionunda yeni geosiyasi reallıqlar da formalaşdırdı. Artıq regionun siyasi mənzərəsi dəyişir, Yeni Dünya Nizamının qurulması kontekstində regionda təsir gücü ola biləcək çox aktual məqamlar müşahidə olunur, Cənubi Qafqazın geosiyasi mənzərəsinə əməkdaşlıq və təhlükəsizlik aspektlərində yeni ruh verilir. Məhz bu baxımdan Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dünyada heç bir dövlətdə rast gəlinməyən qardaşlıq, sıx əməkdaşlıq və yaxınlığın nəticəsi olaraq ortaya çıxan, yeni müttəfiqlik formatına yol açan tarixi sənəd kimi Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması da həmin aktual məqamlardan biridir. Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycanla Türkiyə arasındakı münasibətlərin dünyada analoqu yoxdur. Siyasi liderlər də bu faktı dəfələrlə təsdiqləyiblər. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra iki qardaş ölkənin münasibətlərinin inkişaf xarakteri və dinamikası göstərir ki, yeni tarixi şəraitdə onlar daha dərin və əhatəli əlaqələr səviyyəsinə keçməkdə qətiyyətlidirlər. Bu baxımdan Azərbaycan-Türkiyə dostluğunun, qardaşlığının və birliyinin yeni təsdiqi sayılan müttəfiqlik münasibətlərinə dair Şuşa Bəyannaməsi hər iki ölkə ilə yanaşı, region və dünya üçün də son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə Şuşa Bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyəti və mahiyyəti, eyni zamanda iki dövlət arasındakı müttəfiqlik münasibətlərinə gedən yol, ona zəmin hazırlayan və zəruri

qılan amillər araşdırılıb təhlil ediləcəkdir. Vaxtilə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında strateji ortaqlıq çərçivəsində qurulan münasibətlərin Şuşa Bəyannaməsi ilə müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlməsi heç təsadüfi deyildir ki, Yeni Dünya Nizamında formalaşan yeni geosiyasi reallıqlarla, Böyük Şahmat Taxtasındakı geosiyasi həmlələrlə bilavasitə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, məsələnin mahiyyətini açmaq üçün aparıcı güclərin İkinci Qarabağ müharibəsində və sonrasında yeritdikləri siyasət və tutduqları mövqenin müqayisəli şəkildə təhlil olunması lazım gəlir ki, bu da olduqca böyük elmi, siyasi aktuallıq kəsb edir.

Şuşa Bəyannaməsi ərəfəsində Cənubi Qafqazda geosiyasi vəziyyət, aparıcı dövlətlərin İkinci Qarabağ müharibəsində mövqeyi, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında müttəfiqliyə gedən yol.

Təxminən 30 ilə yaxın idi ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi öz siyasi, hüquqi həllini tapmır və ya buna mane olunurdu. Atəşkəs haqqında razılıq əldə edildiyi tarixdən etibarən hər iki ölkədə qarşı tərəfə münasibətdə “düşmən” obrazı möhkəm yer aldığına və tərəflər arasında “nə sülh, nə də müharibə” kimi qeyri-müəyyən vəziyyətin yarandığına görə, problemin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həlli tələb edilməkdəydi. Dünyanın aparıcı dövlətləri bu münaqişəyə münasibətdə müxtəlif mövqələrdə dayandıqlarından bu variant da real nəticə vermirdi. Son dövrlərə qədər problem “**labirint**” olaraq dəyərləndirilir və ya “**Fələstin sindromu**”na bənzədilirdi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistanın işğal etdiyi torpaqlardan qeyd-şərtsiz çıxarılması ilə bağlı 1993-cü ildə qəbul etdiyi **822, 853, 874 və 884** sayılı qətnamələrə baxmayaraq, Ermənistanın bu qətnamələrin heç birinə məhəl qoymadığı da qeyd olunmalıdır. Bu, BMT-nin nüfuzuna xələl gətirən ən böyük amillərdən biri kimi xarakterizə oluna bilər. Tərəflər arasında uzlaşma mümkün olmadığından, münaqişə ilə bağlı danışıqlar prosesi ATƏT-in Minsk Qrupuna həvalə edildi. Münaqişənin həlli ilə bağlı Minsk Qrupunun həmsədrləri olan Rusiya, ABŞ və Fransanın hər birinin öz mövqeyi vardı ki, bu da danışıqlarda uğur əldə edilməsini çətinləşdirirdi. Aydındır ki, hər üç dövlət qlobal güc mərkəzlərini təmsil edir. Həmin ölkələr təcavüzkarə təzyiq etmək üçün geosiyasi nüfuzla malik idilər. Lakin məsələ burasındadır ki, bu münaqişənin həlli istiqamətində əsas problem adı keçən dövlətlərin münaqişəni həll etmək bacarıqlarında yox, onların siyasi iradələrində olmuşdur. Minsk Qrupunda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə ciddi marağın olmamasının nəticəsi idi ki, qurum öz öhdəliklərini yerinə yetirmirdi. Minsk Qrupunun həmsədr ölkələri sırf münaqişənin gərginləşməsinin qarşısını almaq üçün regiona səfərlər ediblər. Beləliklə də onlar daha çox “münaqişənin həlli mexanizmləri”nin icrası ilə deyil, “münaqişənin idarə edilməsi” ilə məşğul olublar. Azərbaycan ictimaiyyətində də həmsədrlərin dəfələrlə regiona səfərləri haqlı olaraq “**turistik ekskursiya**” kimi qiymətləndirilib.

Həm beynəlxalq təşkilatların, həm ATƏT-in Minsk Qrupu üzvlərinin, həm də digər dövlətlərin yeritdikləri ikili standartlar siyasətinin nəticəsi idi ki, Ermənistan tərəfi problemin öz real həllinə yanaşmaq istəməmiş, üstəlik, atəşkəs rejimini də sıx-sıx pozmuşdur. Nəticədə baş vermiş müharibə Qarabağ münaqişəsinin dondurulmuş olmadığını ortaya qoydu və 2020-ci ilin sentyabr ayında Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına gerçəkləşdirdiyi hücum “ani müharibə”nin başlanmasının işarəsi oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda həm rəsmi səviyyədə, həm də xalqda artan torpaqların qaytarılması arzusu da bu işarənin xəbərçisi idi. Rusiya və Qərbi dövlətləri, eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlar müharibənin dayandırılması və dərhal müzakirələrə başlanmasının vacib olduğunu bildirərək, ənənəvi yanaşmalarını ortaya qoydular.

Rusiya Federasiyasının İkinci Qarabağ müharibəsində mövqeyi, yeri və rolu.

Əsrlərdir Qarabağ məsələsinin Rusiyanın geosiyasi maraqları kontekstində özünəməxsus yeri vardır. Bu problemi Rusiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Danılmaz faktdır ki, Rusiya ənənəvi olaraq Ermənistanı hər vasitə ilə dəstəkləmiş, bu gün də dəstəkləməyə davam edir. Halbuki ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri kimi onun əsas vəzifəsi bu iki dövlət arasında sülhün bərqərar olmasına köməklik göstərmək idi. Lakin dəyişməyən həqiqət budur ki, konflikti özü yaradan dövlət öz tələblərini reallaşdırmadan heç bir şəkildə problemin nizama salınmasında maraqlı ola bilməz. Rusiya ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrindən biri olaraq özünü münaqişə orbitinə cəlb etdirməklə konfliktin açarının bilavasitə öz əlində olduğunu bəyan etmişdi. Ermənistan da özünü Qafqazda Rusiyanın geosiyasi əməliyyat arenasına olaraq görmüş və onun icraçısı hesab etmişdir. Ümumiyyətlə, reallıq bundan ibarətdir ki, əksər postsovet ölkələrində olduğu kimi, Cənubi Qafqazda da problem və münaqişələrin tamamilə həll edilməsi, regionda sülhün bərqərar olması Rusiyanın regional təhlükəsizlik siyasətinin uzunmüddətli maraqları ilə heç bir şəkildə uzlaşmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi Moskvanın uzun illərdir davam edən bu kimi addımları və ikili oyunları onun “vasitəçi dövlət missiyası” üçün qəbul edilməzdir. Rusiya bir tərəfdən münaqişə tərəfləri arasında vasitəçilik etməyi öz öhdəsinə götürmüş, digər tərəfdən də Ermənistanı güclü şəkildə silahlandırmış və bunu da ikili münasibətlər çərçivəsində davam etdirdiyini bildirməkdən çəkinməmişdir. Ümumiyyətlə, Ermənistan dövlətinin və Qarabağdakı separatçı qüvvələrin mövcudluğu Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı varlığının təminatıdır. Bu amil Ermənistanın daim Rusiya və digər böyük dövlətlər tərəfindən dəstəklənəcəyinə dair onda ümid formalaşdırmışdır. Bu baxımdan Ermənistanın yeni bir macərə həvəsiylə atdığı növbəti tərribatçı addımlar və işğalçılıq siyasəti “ani müharibə”nin başlanmasının işarəsi oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda həm rəsmi səviyyədə, həm də xalqda artan torpaqların qaytarılması arzusu da bu işarənin xəbərçisi idi. Nəticədə Azərbaycan tərəfi əks-hücum gerçəkləşdirərək işğal altındakı torpaqlarını qurtardı və Ermənistanı ağır məğlubiyyətə uğrattı.

Müharibə dövründə regionda kilid önəmə sahib olan Rusiyanın mövqeyinin necə olacağı hər kəs tərəfindən düşündürücü idi. Heç təsadüfi deyildir ki, müəyyən vaxtlarda cərəyan edən toqquşmalarda və ya qısamüddətli müharibələrdə bir tərəfin üstünlüyü Rusiyanın ümumi siyasətinin xaricinə çıxmazsa, rəsmi Moskva bu cür toqquşmaya müvəqqəti olaraq səssiz qala bilir və ya öz varlığının əhəmiyyətini hiss etdirmək istəyərsə, buna icazə verirdi [6]. Heç təsadüfi deyildir ki, 2016-cı ilin aprel ayında gerçəkləşən “Dördgünlük müharibə”də də bunu göstərdi. Lakin Ermənistanın sentyabrın 27 sentyabr 2020-ci ildə yeni macərə həvəsiylə başladığı hücumda şübhəsiz ki, onun bəzi planları var idi. Paşinyan hökuməti yuxarıdan aldığı təlimatlara uyğun olaraq müəyyən ssenarilər çərçivəsində Türkiyə ilə Rusiyanı müharibənin içərisinə çəkmək istəyirdi. Böyük ehtimalla Paşinyan Qərbin və Sorosun planını tətbiq edirdi. Qərbin əsas hədəfi Qarabağ probleminin miqyasını genişləndirmək, Rusiyanı bilavasitə aktiv fazaya daxil edərək Türkiyə ilə toqquşdurmaq və öz planlarını reallaşdırmaq idi. Lakin Qərb öz planlarını bu regionda reallaşdırma bilmədi. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Ermənistan yuxarıdan aldığı təlimatlara əsasən bu müharibədə Rusiyanın tam dəstəyini almağa və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının müdaxiləsinə şərait yaratmağa çalışsa da, rəsmi Moskva ikili münasibətlər və KTMT çərçivəsində sadəcə Ermənistanı təhlükəsizlik təminatı verdiyini və bu təminatın Azərbaycanın bir parçası olan Qarabağı ehtiva etmədiyini bildirdi [29]. Halbuki Ermənistan bu prosesdə Rusiyanı xilaskar olaraq görürdü. Rusiyadan lazımı

dəstəyi ala bilməyən Ermənistan Avropada dəstək axtarışına çıxdı və NATO-dan müəyyən istəklərini xahiş etsə də, ona NATO-nun bu münaqişənin bir parçası olmadığı bildirildi [20; 21].

Ermənistanın atdığı addımlar əlbəttə ki, Rusiya tərəfindən diqqətlə izlənildi. Amma bunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Ermənistanda mövqeyindən asılı olmayaraq, hansı hökumət iqtidara gəlsə gəlsin, heç bir halda Rusiyanın Qafqazdakı ən önəmli forpostu olan bu ölkədən əl çəkməsi mümkün görünmür. Məhz bu baxımdan 27 sentyabrda başlayan şiddətli müharibənin 13-cü günündə Rusiya müdaxilə etməyə çalışaraq Ermənistan və Azərbaycanın Xarici İşlər nazirlərini Moskvaya dəvət etdi və tərəfləri atəşkəs barəsində uzlaşdırdı. Oktyabrın 10-da humanitar məqsədlərlə hərbi əsirlər, digər saxlanılan şəxslər və ölənlərin meyitlərinin dəyişdirilməsi ilə bağlı humanitar atəşkəs elan olundu [8]. Toplantının ardından 24 saat (və ya daha az) belə keçmədən Gəncə, Mingəçevir, Bərdə, Goranboy, Tərtər və s. şəhər, rayon və kəndlərə Ermənistan ərazisindən raketlər atıldı. Xüsusilə mülki əhalinin hədəf alındığı, çox sayda insanın öldüyü və yaralandığı ikinci böyük şəhər olan Gəncənin vurulması erməni terrorunun yeni bir təzahürü oldu. Bu hal Ermənistanın sivilərə terror cinayətləri törədəcək qədər zavallı bir vəziyyətə düşməsi şəklində də xarakterizə oluna bilər.

Bundan başqa, oktyabrın 18-də və 26-da ATƏT-in Minsk Qrupunun digər həmsədrləri olan Fransa və ABŞ-ın da vasitəçiliyi ilə tərəflər arasında bir neçə dəfə atəşkəs elan edilsə də, Ermənistan tərəfindən yenidən pozuldu [9; 22]. Döyüş meydanında Azərbaycan Ordusu qarşısında müqavimət göstərə bilməyən Ermənistan hər dəfə mülki əhalini hədəf seçdi. Məsələ burasındadır ki, atəşkəsi dəfələrlə pozmasına baxmayaraq, ballistik raketlərlə sivilərə hücum edən, aralarında uşaqların da olduğu çox sayda insanları qətlə yetirən Ermənistanın törətdiyi cinayətlər ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrleri, aparıcı dövlətlər və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qınanmadı. Azərbaycan isə müharibədə və diplomatiyada sonuna qədər öz haqlı mübarizəsinə davam etdi, ortaya çıxan fürsətləri öz lehinə çevirməyə çalışdı. Bu yolda uğurlu addımlar da atıldı. Prezident İlham Əliyevin tələbi istiqamətində müəyyənləşdirilən təqvim çərçivəsində Ermənistan 10 noyabr tarixinə qədər işğal etdiyi digər torpaqlardan çıxarmaqda müqavimət göstərdi və hər dəfə ağır itkilərə məruz qaldı. Noyabrın 8-də isə 28 illik həsrətdən sonra Azərbaycan xalqı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən və rəmzi mənə daşıyan Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi. Şuşanın işğaldan azad edilməsi Ermənistanı tamamilə tərksilah etdi, onun bütün manevr imkanları çökdü, ölkə və dünya ictimaiyyətini aldatmaq taktikası mənasını itirdi. Ermənistanın kapitulyasiya etməkdən başqa çıxış yolu qalmadı. Noyabrın 10-da Azərbaycan Prezidenti, Rusiya Prezidenti və Ermənistanın Baş naziri birgə bəyanat imzaladılar. Ermənistan 2020-ci ilin noyabr ayından dekabrın 1-nə qədər mərhələli şəkildə Azərbaycanın işğal altında olan Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarından qoşunlarını çıxaraçağı barədə öhdəlik götürdü [16]. Bəyanatda Rusiya Silahlı Qüvvələri sülhməramlı statusda məhdud kontingentlə əraziyə yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Anlaşmadan sonra Rusiya silahlı qüvvələri sülhməramlı statusda dərhal Qarabağa yerləşdirildi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, gəldikləri tarixdən ermənilərin ərazini tərk etdikləri günə qədər Qarabağda qanuni missiyalarından kənara çıxaraq erməni meyilli fəaliyyət göstərmişlər. Bu isə öz növbəsində Azərbaycanda ciddi reaksiyaya səbəb olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, 2023-cü ilin sentyabrın 19-da həyata keçirilən lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan öz suverenliyini tam təmin etdi. 24 saatdan da az müddətdə həyata keçirilən antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan ərazisində qanunsuz məskunlaşmış erməni silahlı birləşmələri təslim olaraq bütün şərtləri qəbul etdilər və Azərbaycan qanunları altında yaşamaq istəməyən ermənilər Qarabağı tərk etdilər.

İkinci Qarabağ müharibəsində Fransanın mövqeyi və pərdə arxası məqamlar.

Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərində və İkinci Qarabağ müharibəsində vaxtilə neytral dövlət kimi “vasitəçi dövlət missiyası”nı öz öhdəsinə götürən ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrindən biri kimi Fransanın mövqeyi olduqca diqqət çəkmişdir. Öz tərəfsiz mövqeyini qorumalı olduğu halda çəkinmədən ermənipərəst mövqe nümayiş etdirən Fransa Ermənistanın düşdüyü vəziyyət qarşısında ənənəvi psixologiyasından çıxış edərək, Azərbaycanda guya Suriyadan gətirilən muzdlu döyüşçülərin, xüsusilə cihadçı qrupların olması ilə bağlı saxta məlumatlarını və şantaj dolu yalanlarını araşdırmadan və ya araşdırmaq istəmədən qeyd-şərtsiz dəstəkləmişdir. Hətta məsələyə dini don geydirərək problemin çox ciddi olduğunu və Avropa Şurasının müzakirəsinə çıxarılmasının vacibliyini bildirərək açıq şəkildə mövqeyini ortaya qoymuşdur [14]. Bu yanaşma vasitəçilik missiyasını öhdəsinə götürən Fransanın tərəfsizlik siyasətinə tamamilə zidd idi. Subyektiv dəyərləndirmələrimizə görə, Fransanın Azərbaycan qarşısında Ermənistanı açıq şəkildə dəstəkləməsinin ən önəmli səbəblərindən biri onun Türkiyə ilə geosiyasi maraqlarının Yaxın Şərq, Aralıq dənizi və Afrikada toqquşması ilə bağlıdır.

Bu bir reallıqdır ki, böyük güc olmağın yolu enerji mənbələrinə nəzarət etməkdən keçir. Şərqi Aralıq dənizində trilyonlarla dollar dəyərində böyük karbohidrogen ehtiyatları və neft-qaz yataqlarının kəşf edilməsi istər-istəməz iri dövlətləri qarşı-qarşıya gətirmişdir. Bu baxımdan Yaxın Şərq və Şərqi Aralıq dənizini “qurdlar süfrəsi” kimi xarakterizə etmək olar. Bu süfrədə hər bir hegemon və regional dövlət öz gücünə görə yer almaq istəyir. Digər bir ifadə ilə, bu süfrə global və regional olmaqla geosiyasi bir süfrədir. Belə bir süfrədə Fransa ilə Türkiyənin də geosiyasi maraqları toqquşmaqdadır. Aralıq dənizindəki layihələrdə dəstəklənməyən və tədricən Yaxın Şərqdən təcrid edilən Fransa Liviya siyasətinin qarşısında da Türkiyəni ən böyük maneə olaraq görür.

Türkiyə ilə Fransa arasındakı Liviya böhranını daha dərinə anlayıb təhlil edə bilmək üçün problemin Liviya kontekstində deyil, Afrika qitəsi prizmasında mübarizə və rəqabətin bir parçası olduğunu görmək lazım gəlir. Əslində Liviyadakı toqquşma Türkiyə-Fransa rəqabətlərindəki aysberqin görünən tərəfidir. Aysberqin görünməyən tərəfində isə Türkiyənin yeritdiyi Afrika siyasətinin Fransanın strateji mənfəətləri ilə toqquşması dayanır. Məlum olduğu kimi, Afrika qitəsinin Fransa baxımından böyük siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni əhəmiyyəti vardır. XIX əsrdə Rusiya ilə İngiltərə arasında Asiya hakimiyyəti uğrundakı rəqabəti ifadə edən “**Böyük Oyun – Great Game**”in digər bir forması Afrikaya hakim olmaq istəyən Fransa, İngiltərə və Almaniya kimi güclü dövlətlər arasında cərəyan etmişdir [11]. Afrikanın bölüşdürülməsində əsas rol oynayan və 1885-ci ildə Berlində təşkil olunan konfransda imzalanmış “Berlin Ümumi Sənədi” ilə Fransa Afrikanın ən önəmli müstəmləkəçi dövlətlərindən birinə çevrilmişdir [3, s. 420]. Hər nə qədər İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyada başlayan dekolonizasiya siyasəti özünü Afrika qitəsində də hiss etdirsə də, eyni zamanda müstəmləkə torpaqlarının əsas hissəsi müstəqilliyinə qovuşsa da, Fransa hegemon olduğu torpaqlardakı siyasi, iqtisadi və mədəni üstünlüyünü itirmək istəməmiş, əksinə, təsirini daha da gücləndirmişdir. Fransa 1961-ci ildən etibarən 14 Afrika ölkəsinin – *Benin, Burkina Faso, Qvineya-Bisau, Fildişi Sahili, Mali, Niger, Senegal, Toqo, Kamerun, Mərkəzi Afrika Respublikası Çad, Konqo Respublikası, Ekvator Qvineyası və Qabon* – milli rezervlərini əlində saxlayır [19].

Afrika ölkələri milli valyuta ehtiyatlarını Fransa Mərkəzi Bankına yatırmaq məcburiyyətindədirlər. Fransa xəzinəsi Afrikadan illik təxminən 500 milyard dollar qazanc əldə edir.

Məhz buna görə də Fransa müstəmləkəçi valyuta sistemini əldən vermək istəmir. Bu sistemə qarşı çıxan afrikalı liderlər ya öldürülmüş, ya da çevriliş yolu ilə vəzifələrindən uzaqlaşdırılmışlar. İtaət edənlər isə Fransa tərəfindən mükafatlandırılmaqdadır. Afrikadan külli miqdarda qazanc əldə edən Fransa bu yolda qarşısına çıxan bütün dövlətlərin kənarlaşdırılması üçün əlindən gələni edir. Fransanın sabiq prezidentlərindən Jak Şirakin Afrikadakı fransız müstəmləkələri barəsində dedikləri olduqca düşündürücüdür: **“Əgər Afrika olmasaydı, Fransa güc sırasında 23-cü yerə düşərdi”**. Heç təsadüfi deyildir ki, onun sələfi Fransua Mitteran da 1957-ci ildə **“Afrikasız Fransanın XXI əsrdə heç bir tarixi olmaz”**, – deyərək həqiqətləri etiraf etmişdir [18].

Hal-hazırda da Afrika ölkələri Fransaya müstəmləkə borcunu ödəmək məcburiyyətindədirlər. Ədalətli olmayan bu sistemin Avropa İttifaqı tərəfindən dəfələrlə qınanmasına baxmayaraq, Fransanın hər il Afrikadan təxminən 500 milyard dollar təmin etdiyi bu müstəmləkə sistemi olmadan ayaqda dura bilməyəcəyi açıq-aydın ortadadır. Bu baxımdan Fransa Afrika kimi tarixi, siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan özündən asılı vəziyyətə saldığı bölgələrdə Türkiyə kimi fərqli bir geosiyasi oyunçunun öz təsir dairəsini genişləndirməsini tamamilə öz mənafeyinə təhlükə olaraq dəyərləndirir.

Göründüyü kimi, Türkiyənin yeritdiyi Afrika və Yaxın Şərq siyasəti Fransanın strateji və iqtisadi maraqları ilə toqquşur. Bu səbəbdən Türkiyə tərəfindən dəstəklənən və türk sivilizasiyasının daşıyıcılarından biri olan Azərbaycan qarşısında Fransa açıq şəkildə Ermənistanın yanında yer almaqdan çəkinməmiş, Türkiyəni Azərbaycanı Qarabağı ələ keçirməyə təşviq edən dövlət kimi beynəlxalq arenada tanıtməyə çalışmış, hətta qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının tanınması istiqamətində ciddi fəallıq göstərmişdir.

c) İkinci Qarabağ müharibəsində İranın mövqeyi, yeri və rolu.

Bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın 44 gün davam edən “Dəmir Yumruq” əməliyyatı ilə Ermənistanın əzildiyi İkinci Qarabağ müharibəsi sadəcə iki ölkə arasında cərəyan edən bir müharibə deyil, Cənubi Qafqazın yeni geosiyasi vəziyyətinin də müəyyənedici faktoru olmuşdur. Hər nə qədər regionda yeni geosiyasi reallıqlar yaransa da, vəziyyətlə barışmaq istəməyən dövlətlərin olduğu da bir həqiqətdir ki, bunlardan biri də İrandır. İslam sivilizasiyasının daşıyıcılarından biri olan Azərbaycan xalqının da müsəlman, onunla tarixi və mədəni yaxınlıqları olmasına baxmayaraq, İran SSRİ-nin dağılmasından sonra regionda ciddi nüfuz qazanma və özünə strateji müttəfiq axtarışı içərisində Ermənistanı böyük üstünlük vermiş, bu dövlətin Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünü bəzən qapalı, bəzən də açıq şəkildə dəstəkləmişdir [2, s. 74-75].

İran tərəfindən dəyərləndirildiyində, Ermənistan İranın qərbinə və şimalına, yəni Cənubi Azərbaycanı türklərin təsirindən qoruyan bir qalxan vəzifəsini icra edir. Digər tərəfdən, ABŞ və Avropadakı erməni lobbisinin siyasi sahədəki nüfuzundan yararlanmaq da İranın maraqlarına cavab verir. Rəsmi Yerevan isə İranla əlaqələri baxımından onu Ermənistanı iqtisadi baxımdan nəfəs verdircək bir dövlət olaraq görür [5, s. 39]. Dənizə çıxışı olmayan qapalı Ermənistanın xarici aləmə açılması üçün İranın dəstəyinə ehtiyacı var. Ermənistanın coğrafi mövqeyi səbəbiylə real məcburiyyətlər və çətinliklərlə üzləşdiyi dəyişməz həqiqətdir [5, s. 39]. Ermənistanın keçmiş nazirlərindən Ruben Yeqoryan İran-Ermənistan əməkdaşlığını **“...İran bizim gələcəyimizdir. Ən başlıca prioritetimiz İranla bağlantılı quru və dəniz yollarından yararlanmaqdır. Bu vəziyyət bizə İran bazarlarına və Bəsrə körfəzindəki limanlara giriş-çixış imkanını təmin edəcəkdir...”** şəklində dəyərləndirmişdir [4, s. 48].

Ermənistanın sabiq prezidenti Serj Sarkisyanın İranın Ermənistan üçün əhəmiyyətini açıqlayan fikirləri də münasibətlərə aydınlıq gətirir: **“İran Ermənistan üçün çox vacib ölkədir... Faktiki olaraq İran bizim xarici aləmlə ünsiyyət qurduğumuz iki ölkədən biridir. İranın problemlərə məruz qalması Ermənistanın nəfəs aldığı borunun getdikcə daralması deməkdir”** [29].

İranı Ermənistana yaxınlaşdıran digər bir səbəb isə bu ölkənin İranın yeganə xristian qonşusu olmasıdır. İranın keçmiş prezidenti Məhəmməd Hatəminin *“sivilizasiyaların dialoqu”* tezisinə uyğun olaraq ölkənin Ermənistanla qurduğu hərtərəfli münasibətlər İran tərəfindən İslamın və xristianlığın nümunəvi qardaşlığı olaraq dünyaya nümayiş etdirə biləcəyi ən önəmli amil olaraq dəyərləndirilmiş və bu əlaqələrin İran fundamentalizminin mülayim görünməsinə şərait yaratması düşünülmüşdür [5, s. 43].

Məhz belə bir prizmadan məsələyə yanaşsaq, İran özünün Ermənistan siyasətini *“sivilizasiyaların dialoqu”* çərçivəsində dəyərləndirmişdir. Halbuki İran Azərbaycanı İsrail və ABŞ-la yaxın münasibətlər qurmaqda və təqsirləndirmişdir. Bunun əksinə olaraq, İranın özü Azərbaycan ərazilərinin 20%-dən çoxunu işğal edən, bir milyon 200 min nəfərdən çox müsəlman azərbaycanlıyı qaçqına çevirən, İslam dininin müqəddəs yerlərini dağıdıb təhqir edərək silah anbarlarına çevirən, məscidlərdə donuz saxlayan Ermənistanla hərtərəfli siyasi, iqtisadi, texniki, maliyyə və s. sahələrdə əməkdaşlıq etmişdir.

Hadisələrin təhlili onu deməyə əsas verir ki, istər 44 günlük müharibə dövründə və sonrasında Cənubi Qafqaz regionunda yeni geosiyasi reallıqlar yaransa da, İran mövcud vəziyyəti qəbul etməkdə tərəddüd göstərir. Heç təsadüfi deyildir ki, İranın 30 illik işğal müddətində həm Ermənistanla, həm də separatçı qurumla əməkdaşlıq etməsi, işğal altındakı ərazilərdə birgə qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olmasına dair çox sayda faktlar var. Hətta 44 günlük müharibə əsnasında da Azərbaycan hökumətinə bağlı Kütləvi İnformasiya Vasitələri (KİV) Rusiya silah-sursat və hərbi texnikasının İran üzərindən Ermənistana gətirildiyini sübut edən videogörüntülər də paylaşmışdır [27]. Bundan başqa, Türkiyə mənbələri müharibə dövründə 300-ə yaxın PKK döyüşçüsünün də İran vasitəsilə Qarabağa köçürüldüyünə dair faktlar ortaya qoymuşdur [25].

Uzun müddətdir ki, İrandan qaçaqmalçılıq yolu ilə Qarabağa, ermənilər yaşayan ərazilərə yük avtomobilləri ilə şübhəli məhsullar daşınmışdır. Əslində İranın Ermənistana və Azərbaycana qarşı mövqeyi təəccüb doğurmamalıdır. Məlum olduğu kimi, 30 il ərzində həm Qarabağdakı separatçıların varlığında, həm də Ermənistanın təcrid vəziyyətdə qalmamasında İran xüsusi rol oynayıb. Vətən Müharibəsinin gedişində də İran tərəfindən Ermənistana və Qarabağdakı separatçılara verilən dəstəyi faktlar təsdiq edir. Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərindən istifadə etməklə İran Ermənistanla narkoticarət əlaqəsi yaradırdı. Azərbaycan yeni geosiyasi reallıqlar çərçivəsində beynəlxalq narkoticarətin yolunu bağlamış oldu. Bu isə İranı narahat etməyə bilməz. Çünki narkotik maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəindən gələn gəlir faktiki olaraq dünyada ən çox qazanc verən üç sahədən biridir. Bu baxımdan İranın vaxtilə işğal altındakı Azərbaycan ərazilərindən Ermənistanla birgə narkotrafik tranzit üçün faydalanması təsadüfi hesab edilə bilməz.

Bundan başqa, məlum olduğu kimi, Qarabağ dünyadan təcrid olunduğuna və inkişafı üçün heç bir perspektiv görünmədiyinə görə, o ərazilər müxtəlif çirkli pulların yuyulması üçün istifadə edilirdi. Həmin zonalar erməni silahlı qüvvələrinin nəzarətində olduğuna görə, orada böyük narkotik plantasiyaları salınmış və narkotika İran vasitəsilə Rusiya və Avropaya ötürülməklə böyük gəlir əldə edilirdi. Heç təsadüfi deyildir ki, beynəlxalq sanksiyalar altında

olan İran işğal dövründə həmin zonalara beynəlxalq nəzarət olmadığından Qarabağdakı çirkli pulların yuyulması üçün laundromat mexanizmi də qurmuşdu. Rəsmi Tehranın mövcud geosiyasi reallıqla barışmaq istəməməsinin əsas səbəblərindən biri də laundromat mexanizmindən məhrum olmasıdır [ətraflı məlumat üçün bax: 13; 17].

Digər tərəfdən, rəsmi Tehran qeyri-qanuni daşımalarla Ermənistanla, həm də Azərbaycanın qanuni ərazisi olan Qarabağa rus sülhməramlılarının gözü qarşısında silah və hərbi sursat təyinatlı mallar gətirir və ya bunları Avropadan alıb İrana ötürürdü. Bu strateji yolu da Azərbaycan öz nəzarətinə götürdü. Azərbaycanın Gorus-Qafan yolunun sahibi kimi bu təyinatlı yükləri yoxlamağa tam haqqı var idi və bunu həyata keçirdikdən sonra Ermənistan-İran münasibətlərində Azərbaycana yönəlik istiqamətlərin də dəyişməsi müşahidə olundu.

İran Azərbaycana qarşı münasibətdə onu müxtəlif məsələlərdə, əsas olaraq da İsrail ilə münasibətlər qurmaqda və əməkdaşlıqda ittiham edir. Əvvəla, hansısa ölkə ilə əməkdaşlıq etmək Azərbaycanın öz suveren hüququdur. İkincisi isə, Azərbaycan öz ərazisindən heç bir zaman qonşu ölkələrə qarşı hər hansı bir dövlətin istifadə etməsinə şərait yaratmayıb.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı strateji müttəfiqlik səviyyəsində əlaqələrin möhkəmlənməsi, ümumilikdə türk dünyası arasında əməkdaşlıq və inteqrasiyanın qurulması, dolayısı ilə, türk birliyi amili İranın bölgədə geosiyasi reallıqlarla uzlaşa bilməməsinin əsas amillərindəndir. Türk birliyi amili İran baxımından təhdid olaraq alqılanmaqdadır. Azərbaycanın xarici siyasətinin başlıca prinsiplərindən biri qonşu dövlətlərlə sülh içərisində dinc və yanaşı yaşamaqdır. Azərbaycanla münasibətləri gərginləşdirmək taktikası İran baxımından əlverişli hesab edilə bilməz və ona hər hansı dividend gətirməz. İranın paradoksal siyasətindən əl çəkərək səmimi qonşuluq mövqeyindən çıxış etməsi regionda yalnız və yalnız sabitliyin qorunmasına xidmət edə bilər.

d) Türkiyənin İkinci Qarabağ müharibəsində mövqeyi, yeri və rolu.

Türkiyə hərbi əməliyyatların başladığı ilk günlərdən etibarən Azərbaycanı haqlı müharibəsində dəstəkləmiş, ona siyasi, diplomatik və mənəvi dəstək vermişdir. Beynəlxalq arenada da daim haqlının yanında yer alan Türkiyə İkinci Qarabağ müharibəsində də Azərbaycanyönümlü mövqeyini gizlətməmiş, Cənubi Qafqazda sülh və sabitliyin təmin olunmasında və qorunmasında Ermənistanın atdığı addımların əsl maneə və yanlış olduğunu bildirmişdir. Türkiyənin bu yanaşması və mövqeyi qarşısında Ermənistan özünün ənənəvi psixologiyasından çıxış edərək, Türk Silahlı Güclərinin adını Suriyadan gətirilən mızdlu əsgərlər, xüsusilə cihadçılarla yanaşı çəkərək, onun müharibədə Azərbaycanın tərəfində birbaşa iştirak etdiyinə dair ayrı-ayrı ölkələrin media və informasiya vasitələrində saxta xəbər və yalanlar yaymağa çalışmış, dünya miqyasında xristian ölkələrin, xüsusilə böyük güclərin diqqətini özünə çəkməyə və bu dövlətlərin Azərbaycana qarşı səlib yürüşləri başlatmalarını təmin etməyə cəhd göstərmişdir. Halbuki İraq və Suriyadan PKK-lı terroristlərin Ermənistanla gətirilməsi və daha sonra Ermənistan tərəfindən vaxtilə işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilməsi, ASALA kimi erməni terroristlərinin regiondakı fəaliyyətinə dair çox sayda faktlar mövcuddur. Əldə olunan faktlara baxmayaraq, Rusiya, Fransa, ABŞ və digər dövlətlər nədənsə Ermənistanın terrorist təşkilatlarla sıx əməkdaşlığını görməzdən gəldilər. Heç təsadüfi deyildir ki, müharibənin qızğın dövründə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Rusiya, ABŞ, Fransa, Almaniya və digər çox sayda ölkələrin televiziya kanalları və xəbər agentliklərinə verdiyi müsahibələrində çox tutarlı cavab və arqumentlərlə cihadçı qruplar, mızdlu döyüşçülər və Türk Silahlı güclərinin müharibədə birbaşa iştirakına dair ortaya atılan saxta və təxribatçı iddialara münasibət bildirərək bu iddiaların əsassız olduğunu ortaya qoydu,

eyni zamanda onları sərt şəkildə tənqid etdi.

Ölkə başçısı Türkiyə tərəfinin müharibənin tərəflərindən biri olmadığını, rəsmi Ankaranın bölgədəki rolunun yalnız sabitliyə xidmət etdiyini bildirərək, hər çıxışında Ankaranın Bakıya sadəcə mənəvi baxımdan dəstək verdiyini, Azərbaycanın dostu və müttəfiqi olduğunu, belə bir mükəmməl dostu sahib üçün olduqca qürur hissi keçirdiyini qeyd etməkdən çəkinmədi [24].

Düzdür, Türkiyə müharibədə Azərbaycanın arzusundan asılı olaraq istənilən formada ona dəstək verəcəyini bildirsə də, Azərbaycan Ermənistan qarşısında qətiyyət bəna ehtiyac olmadığını, özünün mükəmməl dərəcədə hazırlanmış ordusu və böyük miqdarda səfərbərlik ehtiyatına sahib olduğunu qeyd etdi.

Bu müharibənin müqəddəratının daha çox silahlar tərəfindən müəyyənləşdirildiyi də xüsusilə qeyd olunmalıdır. Azərbaycanın hərbi potensialının inkişaf etməsi artıq bütün dünyada bilinir. Bunun əsasını ölkənin zəngin neft və qaz yataqlarındakı qaynaqlar müqabilində Türkiyə, İsrail və digər ölkələrdən aldığı son dərəcə müasir və ağır silahlar təşkil edir. Heç təsadüfi deyildir ki, işğalçı Ermənistana qarşı aparılan “Vətən müharibəsi”ndə böyük zəfərlər qazanan Azərbaycan Türkiyədən aldığı insansız hava vasitələri (**İHA**) və silahlı insansız hava vasitələri (**SİHA**) ilə Ermənistan ordusu qarşısında bariz üstünlüyünü nümayiş etdirdi [12].

Burada Prezident İlham Əliyevin “**France 24**” kanalına verdiyi müsahibədə türk İHA və SİHA-larının müharibədə erməni ordusuna böyük zərər verdiyini bildirməsi olduqca təqdirəlayiqdir. Fransız müxbirin “*neçə ədəd türk dronunuz var?*” sualına, gülərək “*kifayət qədər var*” cavabını verən İlham Əliyev say vermənin təhlükəsizlik baxımından doğru olmadığını, ancaq bu silahlar sayəsində 1 milyard dollardan çox erməni sursatlarının yox edildiyini bildirdi [23]. Bütün bunlara əsaslanaraq, Ermənistan-Azərbaycan müharibəsini “*silahların savaşı*” olaraq da xarakterizə etmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, Ermənistanın ağır məğlubiyyəti ilə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsindən 1 ay sonra, yəni **10 dekabr 2020**-ci ildə Bakının Azadlıq meydanında zəfərin təcəssümü olaraq parad keçirildi və bu paradla Azərbaycan Ordusunun döyüş meydanlarında məhv etdiyi, qənimət götürdüyü düşmənin hərbi texnikaları nümayiş etdirildi. Zəfər paradının ən önəmli məqamlarından biri də Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti R.T.Ərdoğanın, o cümlədən qardaş dövlətin rəsmi şəxslərinin iştirakı və Türkiyə hərbiçilərinin nümunəvi keçidi oldu ki, bunun da siyasi və rəmzi mənası var idi. Türkiyə dövləti, onun siyasi-hərbi rəhbərliyi bu müharibədə birmənalı şəkildə Azərbaycanın yanında olduğunu, onun haqlı mövqeyini, ərazi bütövlüyünü qətiyyətlə dəstəklədiyini bütün dünyaya göstərmiş oldu. Azərbaycan Ordusunun Zəfər paradı, eyni zamanda Türkiyə hərbiçilərinin paradan keçidi həm Ermənistana, dünya erməniliyinə, həm də onun havadarlarına verilən ən böyük mesaj idi.

Ümumiyyətlə, İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə və sonrasında Türkiyənin Azərbaycana siyasi, diplomatik və mənəvi dəstəyi onu deməyə əsas verir ki, bu müharibədə qalib tərəf yalnız Azərbaycan deyil, eyni zamanda Türkiyədir. Çünki Türkiyə həm Azərbaycan ordusuna verdiyi təlim və hərbi taktika ilə necə bir üstünlüyə sahib olduğunu sübut etdi, həm müharibənin müqəddəratını həll edən silahlarını nümayiş etdirilmiş oldu, həm də müdafiə sənayesinin global bazarda daha effektiv şəkildə tanıtılmasını reallaşdırdı. Bundan başqa, Türkiyə bu müharibə ilə özünün artan regional gücünü göstərmiş oldu, eyni zamanda əsrlər sonra Cənubi Qafqazdakı varlığını bütün dünyaya qəbul etdirdi. Bu, həm Türkiyə baxımından, həm də Azərbaycan baxımından böyük bir qazanc və uğurdur. Türk ordusunun Rusiyanı balanslaşdırmaq naminə Azərbaycanda olması sabitlik üçün olduqca önəmli bir məsələdir.

e) Strateji ortaqlıqdan müttəfiqliyə Şuşa Bəyannaməsi və əsas mahiyyəti.

Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, dünyada heç bir dövlətdə rast gəlinməyən sıx əməkdaşlıq və yaxınlığın nəticəsi olaraq ortaya çıxan, yeni müttəfiqlik formatına yol açan tarixi sənəd, eyni zamanda Azərbaycan-Türkiyə dostluğunun, qardaşlığının və birliyinin yeni təsdiqi sayılan müttəfiqlik münasibətlərinə dair Şuşa Bəyannaməsi hər iki ölkə ilə yanaşı, region və dünya üçün də son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Türk tarixinə ən əlamətdar gün kimi düşən **15 iyun 2021**-ci il tarixində Şuşa şəhərində Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında bəyannamənin imzalanması heç də təsadüfi deyildir. **“Şuşa Bəyannaməsi”**ndə müştərək maraqlara əsaslanan regional və beynəlxalq strateji mövzulardakı fəaliyyətlərin qarşılıqlı koordinasiyasının vacibliyi vurğulanmış, tərəflərin bütün önəmli məsələlərdə beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində müxtəlif platformalarda bir-birilərini tam dəstəkləyəcəklərinə dair niyyət bəyanı ilə bir millət – iki dövlət ruhu həmin tarixi sənəddə öz əksini tapmışdır. Faktiki olaraq ümummillət lider Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” və ulu öndər Mustafa Kamal Atatürkün **“Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir”** kəlamlarının strateji müttəfiqlik konsepsiyasına çevrilməsini təsdiq edən bir tarixi sənəd oldu. Bu bəyannamənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Türkiyə və Azərbaycan öz aralarında ilk dəfə olaraq adında “müttəfiqlik” ifadəsinin olduğu bir sənəd imzalayıblar. Vaxtilə imzalanan anlaşmalar və atılan addımlarla strateji ortaqlıq səviyyəsinə yüksələn əlaqələr Şuşa Bəyannaməsi ilə bu dəfə müttəfiqlik səviyyəsinə qalxmış oldu. Qeyd edilməsi son dərəcə vacib olan məsələ budur ki, müttəfiqliyin dar çərçivədə xarakterizə olunmayıb, daha geniş mənada bütün regionu əhatə etməsi, xüsusilə türk dünyası ifadəsinin vurğulanması bu bəyannamənin gələcəyə işıq tutan olduqca strateji bir sənəd olduğunu ortaya qoyur [7; 10]. Heç təsadüfi deyildir ki, Şuşa Bəyannaməsi tarixi sənəd kimi rəsmi surətdə 1 fevral 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində, fevralın 3-də isə Türkiyə Böyük Millət Məclisində ratifikasiya edildi [26]. Bu bəyannamə şübhəsiz ki, iki ölkənin bugünkü və gələcək vəziyyətinə ciddi töhfələr verəcəkdir. Dünyada gedən proseslər Azərbaycan və Türkiyənin daha yaxın, rəsmi surətdə müttəfiq olmasını zəruri edir. Çünki böyük təşkilatlar, qurumlar ölkələrin suverenliyinin qorunmasında, insanların hüquqlarının təmin olunmasında səmərəli addım atmırlar. Çox vaxt da ikili standartlara əsaslanan siyasət yürüdərək öz mənfəətlərinə uyğun hərəkət edirlər. Bu da həmin təşkilatların öz prinsiplərini pozması anlamına gəlir. Buna görə də Azərbaycan və Türkiyə təhlükəsizliyini, suverenliyini təmin etmək üçün öz aralarında yeni formatlar yaratmağa başlayıblar [bu barədə bax: 15]. Məsələn, türkdilli ölkələr Türk Dövlətləri Təşkilatı ətrafında birləşərək bu ittifaqı daha səmərəli etməyə çalışırlar.

Bu bəyannamənin təsdiq olunması ilə bundan sonra iki qardaş ölkə aktual xarakter kəsb edən, beynəlxalq məsələlər üzrə həmrəylik və qarşılıqlı dəstək nümayiş etdirərək yaxın və ya üst-üstə düşən mövqedən çıxış etməklə ikitərəfli əməkdaşlığı daha da dərinləşdirəcəklər. Tərəflər BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı da daxil olmaqla, bundan sonra da beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində bir-birinə qarşılıqlı dəstək göstərəcəklər.

Bəyannamənin ən diqqətçəkən məqamı da ondan ibarətdir ki, tərəflərdən hər hansı birinin fikrincə, onun müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə, tərəflər birgə məsləhətləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin

məqsəd və prinsiplərinə müvafiq olaraq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər. Bu yardımın qədəri və forması təxirə salınmadan keçirilən müzakirələr yolu ilə müəyyən edilərək, birgə tədbirlər görülməsi üçün müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsinə qərar veriləcək, Silahlı Qüvvələrin güc və idarəetmə strukturlarının əlaqələndirilmiş fəaliyyəti təşkil olunacaq [1].

Bundan başqa, Azərbaycanın Türkiyə ilə yanaşı Pakistanla da strateji əməkdaşlığı var. Heç təsadüfi deyildir ki, **27 iyul 2021-ci il** tarixdə hər üç dövlət arasında imzalanan **“Bakı Bəyannaməsi”** tərəf ölkələrinin hər birinin “milli təhlükəsizlik” maraqlarına uyğundur və burada söhbət təkcə bir ölkənin ərazi bütövlüyündən getmir. Bu bəyannamə hər üç dövlətin gələcəkdə də həm parlament, qanunvericilik səviyyəsində, diplomatik münasibətlərdə, həm də ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafında, əhalinin yaşayış tərzinin yaxşılaşdırılmasında imkanların birləşdirməsini və strateji tərəfdaşlığın daha da sürətlə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu, eyni zamanda işğalçı dövlətlərə qarşı regional sülhün qorunmasını özündə ehtiva edən mesaj xarakteri daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 44 günlük Vətən müharibəsindən ötən 3 il ərzində Azərbaycanın mövqeyi daha da möhkəmləndi. 2023-cü ilin sentyabrın 19-da isə həyata keçirilən lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan öz suverenliyini tam təmin etdi. 24 saatdan da az müddətdə həyata keçirilən antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan ərazisində qanunsuz məskunlaşmış erməni silahlı birləşmələri təslim olaraq bütün şərtləri qəbul etdilər. Cəsarətlə qeyd etmək mümkündür ki, hal-hazırda Azərbaycan beynəlxalq siyasətdə özünəməxsus nüfuz qazanmış, gedişata uyğun olaraq güclü strategiya müəyyənləşdirmişdir.

Nəticə. Beləliklə, aparılan araşdırmalar və müqayisəli təhlillər onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan tərəfi Ermənistan qarşısında güc və qətiyyət nümayiş etdirərək özünün “dəmir yumruq” əməliyyatı sayəsində bu dövləti ağır məğlubiyətə uğratsa da, müharibə siyasi, diplomatik və informativ müstəvidə hələ də davam edir. Azərbaycan gedişata uyğun olaraq hər həmləyə qarşı yeni bir strategiya müəyyənləşdirir. Əlbəttə ki, Azərbaycan Ermənistan qarşısında tarixi qələbə qazanıb, amma təəssüf ki, “erməni məsələsi” bitməyib. Hadisələrin mövcud gedişatı onu göstərir ki, vaxtilə beynəlxalq güclər tərəfindən ərsəyə gətirilən bu məsələ geosiyasi maraqların, antitürk zehniyyət və fəaliyyətlərin təzahürü kimi yenə səhnədədir. Tarixən ermənilər böyük güclərin regiondakı geosiyasi maraqlarının icraçısına çevrilmiş və həmin funksiya günümüzdə də davam etdirilir. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanla Türkiyə arasındakı münasibətlərin genişlənməsi tarixi zərurətə çevrilmişdir ki, bu istiqamətdə də ciddi addımlar atılmış və tərəflər arasında münasibətlər getdikcə artaraq, strateji ortaqlıqdan müttəfiqliyə yüksəlmişdir. Nəticə etibarilə, qeyd etmək lazım gəlir ki, Azərbaycan və Türkiyənin də müəyyənedici və hesaba qatılan faktorlar olaraq yer aldıkları dünyanın geosiyasi “Böyük Şahmat Taxtası”nda Ermənistan piyada statusuna malikdir, amma dünyanın böyük oyunçuları ilə münasibətlərdə özünü ağır fiqur kimi təsəvvür edir. Lakin anlamaq istəmir ki, bu piyada sadəcə böyük güclər istədiyi üçün oyundadır, istənilən vaxt qurbana çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev A. Şuşa Bəyannaməsi – müttəfiqliyimizi rəsmiləşdirən tarixi sənəd. “Xalq” qəz., 2021, 3 fevral.
2. Qasımov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı: Mütərcim, 1997, 124 s.

3. Armaoğlu F. 19. Yüzyıl siyasi tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu basımevi, 1997, 821 s.
4. Çaşın M. İran silahlı kuvvetləri // Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Ankara: ASAM yayınları, 1995, c. 2, № 1, s. 27-50.
5. Gül N., Ekici G. Ortak tehdit algılamaları ve stratejik ittifaklığa doğru ilerleyen İran-Ermenistan ilişkileri // Stratejik Analiz, Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, 2002, c. 2, № 22, s. 37-43.
6. Aslanlı A. Karabağ'da hiç kesilmeyen ateş ve Rusya.
<http://aljazeera.com.tr/gorus/karabagda-hic-kesilmeyen-ates-ve-rusya>
7. Aslanlı A. Şuşa beyannamesi bölgesel barış ve işbirliğinin teminatı.
<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/susa-beyannamesi-bolgesel-baris-ve-is-birliginin-tem-nati/2280430>.
8. Azərbaycan, Rusiya və Ermənistanın XİN başçıları bəyanat qəbul ediblər.
<https://report.az/dagliq-qarabag-munaqishesi/azerbaycan-ve-ermenistan-xin-bascilarinin-uc-terefli-gorusu-basa-catdi/>.
9. Azərbaycan və Ermənistan humanitar atəşkəs barədə razılığa gəldi.
<https://modern.az/az/news/260857>
10. Azərbaycan və Türkiyə Prezidentləri mətbuata birgə bəyanatlarla çıxış ediblər.
<https://president.az/az/articles/view/52116>.
11. Kızıllan C.Ö. Afrika ekseninde Türkiyə-Fransa ilişkileri.
<https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/avrupa-birligi-arastirmalari-merkezi/afrika-ekseninde-turkiye-fransa-i-liskileri>.
12. Göksedef E. Dağlık Karabağ: Türkiyə Azərbaycanın askeri kapasitesini geliştirmesinde nasıl rol oynadı? <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54379105>.
13. Ermənistanın arxasında gizlənən İran – Şərh.
<https://report.az/analitika/iranin-dostlugu-hara-qederdir-serh/>
14. Fransa Cumhurbaşkanı Macron: cihatçılar Gaziantep üzerinden Karabağ'a gitti, elimizde kanıtlar var. <https://tr.euronews.com/2020/10/01/fransa-cumhurbaskan-macron-ci-hatclar-gaziantep-uzerinden-karabag-a-gitti-elimizde-kan-tla>.
15. Shahbazov F. Shusha Declaration cements Azerbaijani-Turkish alliance // Eurasia Daily Monitor, v. 18, iss. 100. <https://jamestown.org/program/shusha-declaration-cements-azerbaijani-turkish-alliance/>
16. İlham Əliyevin MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında çıxışının mətni.
<https://oxu.az/politics/537742>
17. İranın Azərbaycana qarşı aqressiyasının əsl səbəbi: Narkotrafik Tehranın əlindən çıxır – TƏHLİL. <https://apa.az/az/xeber/siyasi/iranin-azerbaycana-qarsi-aqressiyasinin-esl-se-bebi-narkotrafik-tehranin-elinden-cixir-tehlil-665324>
18. Enyan M. South Africa to build nuclear power for security and energy purposes.
<https://thepeoplesnewsafrika.com>
19. Efe M. Afrikada Fransa kabusu – II: Sömürgecilik.
<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/afrika-da-fransa-kabusu-ii-yeni-somurgecilik/1726100>
20. Çam Ö.T. NATO: Dağlık Karabağdaki çatışmanın tarafı değiliz.
<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/nato-daglik-karabagdaki-catismanin-tarafi-degiliz/2014340>
21. Paşinyanın Rusiyaya növbəti xəyanəti: Ermənistan bu dəfə NATO-dan imdad dileyir.
<https://azerbaijan.az/news/4425>

22. Pompeo Azərbaycan və Ermənistan Xarici İşlər nazirləri ilə görüşdü.
www.amerikanins-esi.org/a/pompeo-azərbaycan-və-ermənistan-xarici-işlər-nazirləri-ilə-görüşüb/5633126.html
23. President Ilham Aliyev was interviewed by France 24 channel.
https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_was_interviewed_by_France_24_TV_channel_VIDEO-1613207
24. President Ilham Aliyev gave interview to US Fox News TV channel.
<https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3323234.html>
25. Turkey: Armenia transports hundreds of PKK militants to fight Azerbaijan.
<https://www.middleeastmonitor.com/20200930-armenia-transports-hundreds-of-pkk-mili-tants-to-fight-azerbaijan/>
26. Turkish Parliament ratifies bill on Shusha Declaration.
<https://www.azerbaycan24.com/en/turkish-parliament-ratifies-bill-on-shusha-declaration/>
27. “Video footages spread regarding weapons and military equipment transport form Iran to Armenia – VIDEO”. https://apa.az/en/xeber/nagorno_garabagh/Video-footages-spread-re-garding-weapons-and-military-equipment-transport-from-Iran-to-Armenia-coloredNEW-FACTScolor-coloredVIDEOcolor-331624
28. Путин: События в Карабахе – это трагедия, мы очень переживаем (видео).
https://moscow-baku.ru/news/politics/putin_sobytiya_v_karabakhe_eto_tragediya_mu_ochen_perezhivaem/
29. Эхо Москвы/Передачи/Интервью/Четверг, 27.1.2011: Серж Саргсян, президент Армении. <http://www.echo.msk.ru/programs/beseda/744902-echo.phtml>.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: emin.amea@yahoo.com
E-mail: eminarif@ndu.edu.az

Emin Shikhaliyev

NEW STAGE IN THE AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS AND HISTORICAL IMPORTANCE OF THE SHUSHA DECLARATION

Shusha, the cultural capital of the Turkish World, is one of the most important cities for both Azerbaijan history and general Turkish history. For this reason, the liberation of Shusha from occupation was greeted with great enthusiasm not only in Azerbaijan, but also in the Turkish World. Turkey stood by the Azerbaijani people, who were brothers to him, during the Second Karabakh War, in which Azerbaijan was victorious. Generally, building on the concept of “one nation, two states”, Azerbaijan and Turkey have enjoyed friendly, brotherly relations for many years with an eye on further increasing strategic cooperation in the South Caucasus region. This slogan – the driving force behind Turkey-Azerbaijan relations – gained a whole new significance during the Second Karabakh war. In this article was examined and analyze the position of the leading powers, Turkey’s support, historical importance and essence of the Shusha declaration.

Keywords: *Azerbaijan, Turkey, the Second Karabakh war, Russia, France, Iran, Shusha declaration.*

Эмин Шихалиев

НОВЫЙ ЭТАП В АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ И ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ШУШИНСКОЙ ДЕКЛАРАЦИИ

Шуша, культурная столица тюркского мира, является одним из важнейших городов как с точки зрения истории Азербайджана, так и с точки зрения общетюркской истории. По этой причине освобождение Шуши от оккупации было встречено с большим воодушевлением не только в Азербайджане, но и во всем тюркском мире. С первых дней Второй Карабахской войны, завершившейся исторической победой Азербайджана, Турция была рядом с братским ей азербайджанским народом. Дружественные и братские отношения между Азербайджаном и Турцией, построенные на концепции «одна нация, два государства», предполагают дальнейшее расширение стратегического сотрудничества в регионе Южного Кавказа. Этот лозунг, являющийся основной формулой азербайджано-турецких отношений, приобрел совершенно новое значение в период Второй Карабахской войны. В статье были рассмотрены и проанализированы позиции ведущих стран мира во Второй Карабахской войне, поддержка Турции, историческое значение и сущность Шушинской декларации.

Ключевые слова: *Азербайджан, Турция, Вторая Карабахская война, Россия, Франция, Иран, Шушинская декларация.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 07.03.2024

Son variant 03.04.2024

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.46>

MUSA QULİYEV

NAXÇIVAN HƏRB TARİXİ RUSİYA TARİXÇİ-QAFQAZŞÜNASLARIN
ƏSƏRLƏRİNDƏ (XIX ƏSR)

Məqalədə XIX əsrdə Rusiya qafqazşünaslarından P.Butkovun, N.Dubrovinin, P.Zubovun, V.Pottonun və digərlərinin əsərlərində Naxçıvan hərbi tarixi və hərbiçiləri haqqında maraqlı məlumatların olmasından danışılır.

Həmçinin rus tarixçisi-qafqazşünası Platon Zubovun yazdığı əsərdə Abbasabad qalasında gedən döyüşlərin geniş təsvir edilməsi haqqında da söhbət açılır.

Açar sözlər: Kalbalı xan, Naxçıvan xanlığı, N.Dubrovin, P.Zubov, Abbasabad qalası, Araz çayı, İrəvan xanlığı.

Giriş. On doqquzuncu əsrdə P.Butkov, N.Dubrovin, P.Zubov, V.Potto və digərlərinin əsərlərində Naxçıvan hərbi tarixi və hərbiçiləri haqqında çoxlu faktiki materiallar vardır.

Rus hərbi şərqsünaslarından P.Q.Butkov I Kalbalı xanın ağıllı, güclü və iradəli dövlət xadimi olmasından dönə-dönə söhbət açır. Rus tarixçisi və qafqazşünası N.Dubrovin yazır ki, 8 iyun 1802-ci ildə Kalbalı xanın qoşunu 12000 süvari, 2500 piyada 2 topdan ibarət olmuşdur. Rus tarixçisi-qafqazşünası P.Zubov 1836-cı ildə yazdığı bir kitabda Abbasabad qalasında gedən döyüşləri geniş təsvir etmişdir. 23 səhifədə təsvir edilən bu döyüş səhnələri bir daha təsdiqləyir ki, Abbasabad qalasındakı qoşunlar əvvəlcə var-gücləri ilə döyüşüblər. Amma sonradan qalanın daxilində olan qoşun birləşmələri arasında fikir ayrılığı yaranıb və s. Hərbi qafqazşünas qalanın təhvil verilməsini də ətraflı təsvir etmişdir.

Əsas hissə. XIX əsrdə Rusiyanın bir çox tarixçi və qafqazşünasları Qafqazda və o cümlədən Cənubi Qafqazda hərbi yürüşlərdə iştirak etmişlər həm maraqlı, həm də mübahisəli kitablar yazmışlar. Qeyd edək ki, əsrin sonlarında doğulan bir sıra tarixçilər də var ki, yürüşlərdə iştirak etməsələr də həmin dövrə aid maraqlı kitabların müəllifləri olmuşlar.

Polkovnik S.D.Burnaşev Rusiyanın Kartli-Kaxetiya dövlətindəki nümayəndəsi təyin edilmişdi. S.D.Burnaşev Qafqazda hərbi xidmətdə olarkən tarixi-etnoqrafik oçerklər yazmışdır. S.D.Burnaşev Qafqazın hərbi rəislərindən biri olan P.S.Potyomkinə yazdığı rapordə xəbər verirdi ki, iyun ayının 12-də Naxçıvan xanlığından gəlmiş nümayəndə İbrahimxəlil xana qarşı kömək etməyi xahiş etmişdir. Burnaşev raportu 1786-cı il iyul 20-də imzalamışdı. Ona görə də polkovnik Burnaşev Xoy və Urmiya xanlarına yazdığı məktubda onlardan tələb edirdi ki, Naxçıvan xanlığına hörmətlə yanaşsınlar [4, s. 19].

XIX əsrin ikinci yarısında məşhur hərbi tarixçi və qafqazşünaslardan biri general-leytenant Nikolay Fyodroviç Dubrovindir. O, 1803-cü ildə zadəgan ailəsində doğulmuşdur. Dubrovin Mixaylovski akademiyasını qurtardıqdan sonra 1869-cu ildə onu baş qərargaha göndərirlər ki, hərbi tarixini işləsin. Bu vaxta qədər o, həm də hərbi xidmətdə olmuş, 1828-1829-cu illərdə Rusiya-Türkiyə müharibəsində iştirak etmiş və 1831-ci ildə poruçik hərbi rütubəsində istefaya çıxmışdı. 1860-1880-ci illərdə Rusiyanın hərbi tarixi üzrə kapital əsərlər yazıb. Ona görə də Rusiyanın hərbi tarixində onun xüsusi yeri var [2, s. 544].

N.F.Dubrovin XIX əsrin ikinci yarısında fəaliyyət göstərən ən yaxşı tarixçi qafqazşünas-

lardandır. Onun ən məşhur əsərlərindən biri “Rusların Qafqazda müharibələrinin və hökmranlığının tarixi” adlı 6 cildlik əsəridir. Müəllif kitabının 3-cü cildində Naxçıvan xanı Kalbalı xan haqqında məlumat verir [6, s. 175]. Kalbalı xanın cəsur sərkərdə olmasından, igidliyindən söhbət açan müəllif Ağa Məhəmməd şah Qacarın ona qarşı amansızlığından da yazır. Müəllif Kalbalı xanın Axalsıx paşası ilə birgə Qarsa yürüşündən də bəhs edir. Knorriinqin verdiyi məlumatdan (8 iyun 1802-ci il) aydın olur ki, Kalbalı xanın 1802-ci ildə qoşunu 12000 süvaridən, 2500 piyadadan ibarət imiş. Naxçıvan qoşununda iki topun olduğunu yazır [6, s. 442-443]. Dubrovinin kitabının IV cildində Kalbalı xanla və onun hərbi fəaliyyəti haqda söhbət açır [7, s. 15, 250, 262, 290, 298, 321, 327-328, 463, 465]. Burada knyaz Sitsianovun “donosçuluğundan” da yazır. Knyaz Sitsianov məlumat verir ki, Kalbalı xan, Qarabağ xanı, Gəncə xanı Cavad xanla, Avar xanlığı və Şamaxı xanı Mustafa xan Şirvanski ilə əlaqə saxlayır. İran şahı Baba xanla (Fətəli xanla) əlaqə yaratmağa yollar arayır [7, s. 15]. Müəllif Kalbalı xanın söz sahibi olduğunu yazır: “İrəvan xanı Məhəmməd xan general Lazarevin elçisinə cavab verir ki, mən Kalbalı xanla məsləhətləşib sonra cavab verərəm” [7, s. 261].

Qeyd edək ki, Dubrovin həmin dövrün yeganə tarixçi tədqiqatçılarındandır ki, yeri gəldikcə Rusiyanın hakim dairələrini də tənqidə tutur. Dubrovin yazdığı kitabın IV cildində Rusiya ordusunun komandanı Nebolsinin Naxçıvana yürüşündən danışır. Müəllif yazır ki, Nebolsinin ordusunda 78 zabit, 300 əsgər, 9 topdan ibarət idi. Göstərir ki, Troitski polku 54 zabit, 200 əsgər, 17-ci yeger polku, 18 zabit və 16 əsgər, P.Donskinin 16-cı polkundan 6 zabit və 232 sırası əsgər yürüşdə iştirak edirdi. O, Kalbalı xanın oğlu Şeyxəli bəy haqqında da söhbət açır [7, s. 215].

Rusiya tarixçisi, akademik (1841), dövlət xadimi, rus salnamələrinin tədqiqatçısı P.Q.Butkov 1791-1803-cü illərdə Qafqazda olmuş, 1796-cı ildə general V.Zubovun komandanlıq etdiyi Rusiya qoşunlarının hərbi səfəri zamanı Azərbaycana gəlib. Onun yazdığı 3 hissəli kitabda (“1722-ci ildən 1803-cü ilədək Qafqazın yeni tarixinə dair materiallar”) Azərbaycanın XVIII-XIX əsrlərin əvvəllərindəki siyasi və iqtisadi vəziyyətinə dair zəngin məlumat vardır [1, s. 365]. Müəllif əsərin ikinci hissəsində Naxçıvan xanı Kalbalı xandan və onun başına gətirilən faciələrdən söhbət açır [5, s. 197, 318-319-320].

Əsərdə maraqlı tapıntılardan biri Kalbalı xanın gözlərinin Ərdəbil yaxınlığında çıxarılmasıdır. Bəzi müəlliflər onun gözlərinin Qarabağda, Əsgəranda çıxarıldığını yazırlar. Amma Butkovun əsəri həmin fərziyyənin düzgün olmadığını sübuta yetirir [5, s. 65]. Maraqlı haldır ki, əsərin II hissəsində Butkov Naxçıvan xanının adını Kalbalı xan yazır [5, s. 427]. O, bu əsərində Kalbalı xanın və Naxçıvan xanlığının (1787-ci ildə) Rusiya çarı ilə danışıqlar da aparmasından da bəhs edir.

Naxçıvan xanlığını müəyyən fasilələrlə idarə edənlərdən biri də Abbasqulu xandır. Araşdırmalar göstərir ki, o, 1781-1783-cü illərdə müstəqil Naxçıvan xanlığının xanı, 1797-1801, 1804, 1808-ci illərdə (fasilələrlə) hakimi olmuşdur. 1804 və 1808-ci illərdə ilin bir neçə ayını Abbasqulu xan və qalan ayları isə I Kalbalı xan hakimiyyətdə olmuşdur [3, s. 81]. XVIII yüzilliyin sonlarında Naxçıvan xanlığına maraqlı hakimiyyət uğrunda mübarizəni gücləndirmişdi. İrəvan xanı Hüseynəli xan, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli istəyirdilər ki, onların dedikləri ilə hərəkət edən şəxs Naxçıvana xanlıq etsin. Onlar belə bir şəxsi Abbasqulu xanın simasında görürdülər. Elə onların köməkliyi ilə Rəhim xanın oğlu Abbasqulu xan 1781-ci ildə xanlıq taxtına oturdu. Rəhim xan Heydərqulu xanın oğlu idi və 1770-ci ildə qardaşı Hacı Məhəmməd xandan sonra Naxçıvanın xanı təyin edilmişdi. Xoy

xanlığını idarə edən Əhməd xan bu üçlüyün namizədinə qarşı çıxdı. Həmin illərdə Xoy xanlığı güclü olduğundan regionda qarma-qarışıqlıq yarada bildi. Belə məqamda meydana tək qalan Abbasqulu xan Naxçıvanı tərk edib Zəngəzurda yerləşən Sisyanda sığınacaq tapdı. İrəvan xanı Hüseynəli xanın qəti iradəsi ilə Əhməd xan Naxçıvandan geri çəkildi.

Abbasqulu xanla bağlı çox maraqlı bir sənəd vardır. Bu sənəd İrəvan xanı Hüseynəli xanın naxçıvanlılara ünvanladığı olduqca səmimi bir məktubdur. O, bu məktubla müraciət edərək Abbasqulu xanı hakimiyyətdə görməyi arzulayır [3, s. 85]. Bu sənəddən aydın olur ki, nəyə görə Hüseynəli xan öz qoşunlarını Naxçıvandan geri çəkib. Abbasqulu xan Hüseynəli xanın köməyi ilə yenidən hakimiyyətə gəlsə də, xoşbəxt Əhməd xan ona işləməyə imkan vermir. İradəcə zəif olsa da, Abbasqulu xan qonşu xanlıqlarla yaxşı diplomatik münasibətlər qurmağa çalışırdı. Hüseynəli xan vəfat etdiyindən o, Naxçıvanı tərk edərək Tiflisə, II İraklinin yanına gedir. Naxçıvan xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında diplomatik münasibətlər, bəzi ziddiyyətlərə baxmayaraq, möhkəm olub. Əslində Rusiya dövləti istəyirdi ki, Azərbaycan xanlıqlarının hamısı Gürcüstanla sıx əlaqə saxlasınlar. Elə buna görə də Abbasqulu xan ətrafında toplaşan naxçıvanlılarla Tiflisdə qalmalı olur.

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan birinci dəfə Naxçıvan xanlığına 1787-ci il may ayının əvvəllərində hücum edir, Naxçıvanı ələ keçirir və müttəfiqi II İraklinin köməyi ilə Abbasqulu xanı hakimiyyətə gətirir. Amma I Kalbalı xan qardaşı Cəfərqulu xanın yerinə hakim təyin olunmuş Abbasqulu xanı devirərək özünü Naxçıvan xanı elan edir. Abbasqulu xan yenə də Naxçıvanı tərk edib Zəngəzurda və Qarabağda atası ilə birlikdə sığınacaq tapır və keçmiş müttəfiqlərinin köməyinə ümid bağlayır.

1826-1828-ci illərdə baş verən müharibənin əsas hədəfinə çevrilən Abbasabad qalası haqqında rus şərqşünaslarının yazdıqlarından istifadə etmədən onunla bağlı problemi də həll etmək çətinləşir. Çünki Rusiya qoşunları İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını tutmazdan əvvəl Abbasabad qalasını hədəf kimi seçdilər. Sərdarabad, İrəvan, Üçmüəzzin və Abbasabad qalalarının üzərinə var qüvvələri ilə hücumu keçmişdilər. İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan knyaz Paskeviç Naxçıvan üzərinə yürüşə əmr verdi. Abbasabad qalası ətrafında gedən döyüşlər və qalanın təhvil verilməsi haqqında bir-birinə zidd olan fikirlər bu tarixi məsələni daha da çətinləşdirir. Doğrudanmı Abbasabad qalası elə-belə asanca Rusiya tərəfə verilib?

İ.Paskeviç bildirdi ki, onu Abbasabad qalası ətrafında ciddi döyüş gözləyir. Elə buna görə də Naxçıvan yürüşünə başlayanda çara yazmışdı ki, mühasirə etmədən qalanı tutmaq olmaz. Hələdici döyüş üçün mənə çoxlu top mərmisi lazımdır ki, Naxçıvanı tutam. Bundan sonra Paskeviçin qoşun hissələri hərəkətə başlamışdı. Abbasabad qalası ətrafında döyüşlər gedəndə artıq Talış xanlığından Naxçıvanadək Arazboyu ərəzilər rusların əlində idi. Baxmayaraq ki, Cavanbulaqda rus qoşunları döyüşdə qələbə çalmışdılar, amma Abbasabad qalası təslim olmurdu. Ona görə də Paskeviç daha iri lüləli toplar gətirilməsi üçün əmr vermişdi. Bu haqda daha ətraflı məlumatlar Vasili Aleksandroviç Pottonun (1836-1912) yazdığı “Qafqaz müharibəsi ayrı-ayrı oçerklərdə, epizodlarda, əfsanə və bioqrafiyalarda” adlı beş cildlik kitabda (Tiflis, 1885-1891) vardır [10]. Potto rus ordusunun zabiti və hərbi yazıçısı olmuşdur. 1855-ci ildən 60-cı illərin ortalarına qədər, sonralar isə 1887-ci ildən Qafqazda hərbi xidmətdə olmuşdur. 1899-cu ildən Qafqaz hərbi dairəsi yanında hərbi-tarixi şöbənin rəisi və “Qafqaz” hərbi-tarix muzeyinin direktoru vəzifəsində də işləmişdir [3, s. 122].

General-leytenant B.D.İlovayski Don kazaklarının atamanı idi. Cavanbulaq döyüşlərində Rusiyanı qalib edən onun polku oldu. İlovayskinin qoşunları Abbasabad qalasını mühasi-

rədə saxlayırdı. Bu zaman Abbasabad qalasının içərisində nələr baş verirdi? Həmin vaxtlarda döyüşlərdə iştirak edən və 1834-cü ildə bu haqda maraqlı bir kitab qələmə alan Platon Zubov (1795-1857) general oğludur, özü 1812-ci il müharibəsinin iştirakçısı idi. O, həm şair, həm də yazıçı kimi şöhrət tapmışdı. O, Abbasabad qalasının içərisindəki əhvalatları təsvir edərək yazır: "...Qalanın komendantı Məmmədemin xan görür ki, Abbas Mirzə tərəfindən heç bir kömək göstərilmir, onda qərara alır ki, qalanı təhvil versin. Ancaq bunun üçün general Paskeviçdən 3 gün möhlət istəyir ki, fikrini bir daha götür-qoy etsin. General Paskeviç onun bu istəyinə etiraz edir. Və tələb edir ki, qeyri-şərtsiz tabe olsun. Əks halda, qalaya çox güclü hücum olacaq. Paskeviçin bu hədəsindən sonra qaladan qoşun bölüklərinin rəisləri onun yanına gəlib bildirdilər ki, qalanı təhvil verməyə hazırdırlar..." [8, s. 56].

Platon Zubov 1836-cı ildə yazdığı digər bir kitabda ("Rus döyüşçülərinin 1800-1834-cü illərdə Qafqaz ölkələrində göstərdiyi qəhrəmanlıqlar") Abbasabad qalasında gedən döyüşləri geniş təsvir etmişdir. 23 səhifədə təsvir edilən bu döyüş səhnələri bir daha təsdiqləyir ki, Abbasabad qalasındakı qoşunlar əvvəlcə var gücləri ilə döyüşüblər. Amma sonradan qalanın daxilində olan qoşun birləşmələri arasında fikir ayrılığı yaranıb. Naxçıvanın Kəngərli süvariləri (rəisləri I Ehsan xan) döyüşmək istəmədiklərini bildiriblər. Və nəticədə rusların hücumundan ehtiyat edən qala komendantı, Fətəli şahın kürəkəni Məhəmmədemin xan qalanı təhvil vermək qərarına gəlib. Hərbi yazıçı həmin əsərin 135-ci səhifəsində qalanın təhvilini belə təsvir edir: "Şahın kürəkəni Məhəmmədemin xan qaladan çıxan qoşunun önündə idi və qalanın açarlarını gətirib təhvil verdi. Onun arxasınca yüzbaşılar və nüfuzlu şəxslər gəldilər..." [9, s. 117-140].

Bu döyüşlər zamanı I Ehsan xan Naxçıvan xanlığının və naxçıvanlıların xilasını naminə özünün qəti addımını atıb. Digər Azərbaycan xanlıqları kimi vəziyyətin çətinliyi ucbatından, torpaqları mənasız müharibələrdən azad etmək üçün bu addımı atmağa məcbur olub. 1795-ci ildən başlayaraq onun atası I Kalbalı xan Rusiya ilə diplomatik danışıqlar aparmışdı. Və I Ehsan xanın bu danışıqlardan xəbəri vardı. Çünki o, Kalbalı xanın sevimli oğlu olmaqdan savayı, həm də silahdaşı və məsləkdaşı idi.

1828-ci il martın 6-da I Ehsan xanı Ordubaddan Abbasabad qalasına gətirdilər ki, Rusiya dövlətinə sədaqət andı içsin. Ona həmin gün Naxçıvanın naibliyi həvalə olundu. "Naib" ərəb sözüdür. Azərbaycan dilində əvəz edən, müavin, canişin, vali deməkdir. Azərbaycanda xanlıqlar dövründə naiblər mahal hakimi vəzifəsini (yəni, general-qubernator) icra edirdilər. Artıq bu xanlıq titulu deyil. Əslində I Ehsan xanın naibliyi 6 oktyabr 1827-ci ildə İrəvanda rusların yaratdığı Müvəqqəti Vilayət İdarəsindəki üçlükdən asılı idi. (Bunu bilərəkdən etmişdilər və hər şey martın 21-də aydınlığı ilə üzə çıxdı). Əlbəttə, bütün bunların hamısını I Ehsan xan əla anlayırdı. Amma Naxçıvanı erməniləşdirməkdən xilas etmək onun ən ümdə amalı idi.

Qafqaz canişinlərinin Naxçıvana ögey, bəzən qərəzli münasibəti I Ehsan xanı vadar etdi ki, könüllü ərizə ilə naiblikdən getsin. Bəlkə bu da bir uzaqgörənlik idi. Çünki I Ehsan xan naiblikdən azad olandan bir az sonra Rusiya çarı naibliyi ləğv elədi. I Ehsan xan çox sevdiyi Kəngərli süvarilərinin rəisi oldu. O, altı il bir daha Naxçıvan hərbiçilərinin əvvəlki döyüş ruhlarını qaytarmağa çalışırdı. Bu işə Qafqaz canişinlərini qorxuya salırdı. Ara vermədən çara donosçuluq edirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, I Ehsan xan Naxçıvanın xoş gələcəyi üçün əlindən gələni əsirgəmir. Yenə də Rusiya çarları I Ehsan xanla hesablaşırdılar. Naxçıvanı qədim türk yurdu kimi tanımağa məcbur idilər və I Ehsan xanın ölümündən 6 il əvvəl qondarma "Erməni vilayəti" fərmanlarını ləğv etdilər.

Nəticə. Yazılan kitablarda verilən məlumatlar Kalbalı xanın və I Ehsan xanın Qafqazda

məşhur sərkərdə olmalarını bir daha təsdiqləyir. Təsvir edilən döyüş səhnələrində Kəngərli süvarilərinin döyüş bacarığı və mahir döyüşçü olmaları aydın seçilir. Kəngərli süvari qoşunlarının sayı, geyimləri və digər yazılan məlumatlar, həmçinin görkəmli hərbiçisi Abbasqulu xanın və başqalarının haqqında yazılan bəzi ziddiyyətli fikirlərə baxmayaraq, bu kitabların ilkin mənbə kimi qəbul edilməsini önə çəkir. Naxçıvan hərbi tarixinin öyrənilməsində və yenidən yazılmasında Rusiya qafqazşünaslarının yazdıqları əsərlər mühüm mənbə sayıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). II c., Bakı, 1978, 592 s.
2. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). III c., Bakı, 1979, 599 s.
3. Quliyev M. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan, 2013, 183 s.
4. Бурнашев С.Д. Описание областей азербайджанских в Персии и их политическое состояние. Курск, 1793, 27 с.
5. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1802 г. Т. II, Санкт-Петербург, 1869, 601 с.
6. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. III, Санкт-Петербург: Типография И.М.Скорородова, 1886, 550 с.
7. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. IV, Санкт-Петербург: Издания у В.А.Березовского, 1886, 536 с.
8. Зубов П.П. Картина последней войны России с Персией, 1826-1828. СПб.: Типография Вингебера, 1834, 135 с.
9. Зубов П.П. Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800-1834 годах. Т. III, Санкт-Петербург, 1836, 269 с.
10. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т. III, СПб., 1886; переиздание – Ставрополь: Кавказский край, 1994, 713 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kuliyevm@yandex.ru

Musa Guliyev

MILITARY HISTORY OF NAKHCHIVAN IN THE WORKS OF RUSSIAN CAUCASIAN HISTORIANS (XIX CENTURY)

The article talks about the military history and military of Nakhchivan in the works of Russian Caucasus scholars P.Butkov, N.Dubrovin, P. Zubov, V.Potto and others.

It also talks about a detailed description of the fighting in the Abbasabad fortress in the work of the Russian Caucasus historian P.Zubov.

Keywords: *Kalbaly Khan, Nakhchivan Khanate, N.Dubrovin, P.Zubov, Abbasabad fortress, Araz River, Iravan Khanate.*

Муса Кулиев

**ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ НАХЧЫВАНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
РОССИЙСКИХ ИСТОРИКОВ-КАВКАЗОВЕДОВ (XIX ВЕК)**

В статье говорится о военной истории и военных Нахчывана в произведениях российских кавказоведов П.Буткова, Н.Дубровина, П.Зубова, В.Потто и других.

Также рассказывается о подробном описании боевых действий в крепости Аббасабад в произведении российского историка-кавказоведа П.Зубова.

Ключевые слова: *Калбалы хан, Нахчыванское ханство, Н.Дубровин, П.Зубов, крепость Аббасабад, река Араз, Ираванское ханство.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 07.03.2024

Son variant 03.04.2024

UOT 94 (479, 24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.52>

YAŞAR RƏHİMOV

**NAXÇIVANDA KOLXOZ QURUCULUĞUNUN BÖLGƏDƏKİ
SOSIAL-SİYASİ PROSESLƏRƏ TƏSİRİ**

Məqalədə maraqlı və aktual bir məsələ – Naxçıvanda kolxoz quruculuğu məsələsi tədqiq edilmişdir. XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Naxçıvanda fərdi kəndli təsərrüfatlarının ləğvi və kollektiv təsərrüfatların yaradılmasına keçid istiqamətində müxtəlif tədbirlər həyata keçirilirdi. Ötən əsrin 20-30-cu illərində yeni yaranan hökumətin həyata keçirdiyi siyasət və mövcud olan real vəziyyət, kolxoz quruculuğunun bölgədəki sosial-siyasi proseslərə təsiri yeni müstəvidə araşdırılmışdır. Məqalə yeni arxiv sənədləri və faktlar əsasında hazırlanmış, belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, burada da könüllülük prinsipinə əməl edilməmiş, zorakı vasitələrlə fərdi kəndli təsərrüfatları kollektiv təsərrüfata cəlb edilmiş, kəndlilərdən artıq taxılın zorla əlindən alınması, onların əmlakının, mülkünün müsadirə edilməsi və s. sovet rejiminə və kolxoz quruluşuna qarşı kütləvi müqavimət hərəkətinə gətirib çıxarırdı.

Açar sözlər: *muxtar respublika, mexanikləşdirmə, kənd təsərrüfatı aləti, kooperativ, traktor, su təsərrüfatı, kolxoz, MTS.*

Giriş. Sosialist yenidənqurmasının fəlakətli tədbirlərindən biri də kollektivləşdirmə idi. Kollektivləşmənin rəhbərliyin və onun ətrafında idarə olunan şəxslərin istəyi ilə gerçəkləşməsi insanların bütövlükdə həyat tərzinə mənfi təsir edirdi. Sovet hakimiyyətinin yaranmasında və formalaşmasında rolu olan insanların sonrakı taleyində bu dövr ağır faciələrlə və saysız müsibətlərlə tarixləşmişdi. Əsas məqsəd fərdi kəndli təsərrüfatlarını kolxoz və sovxozlarda birləşdirmək, ictimai mülkiyyət adı altında onları dövlət idarəçiliyinə verməkdən ibarət idi.

1920-30-cu illərdə Sovet dövlətinin kənd təsərrüfatında həyata keçirdiyi kollektivləşdirmə siyasəti özünün ziddiyyətliyi, mürəkkəbliyi baxımından fərqlənən bir proses olmaqla müasir tarix elmində daim maraq doğurmuşdur. Lakin marağın böyük olmasına baxmayaraq bu dövr kifayət qədər dərindən araşdırılmamış, Kommunist Partiyası və Sovet dövlətinin ideoloji diktəsi ilə saxtalaşdırılmış, rəsmi konsepsiyaya uyğun şəkildə təqdim olunmuşdur. Yalnız sosializmin iflasından sonra aparılan tədqiqatlarda çox həqiqətlər aşkara çıxmış, tarixin bu qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq üçün şərait yaranmışdır [8, s. 23]. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda sovetləşmədən sonra kənd təsərrüfatının dirçəldilməsi üçün görülən tədbirlər, kəndlilərin kollektivləşməyə cəlb edilməsi, fərdi kəndli təsərrüfatlarının vəziyyəti məsələlərinin yeni müstəvidə araşdırılmasına cəhd edilmişdir.

Naxçıvandakı zorakı kollektivləşdirilmənin regiondakı sosial-siyasi proseslərə təsiri. Naxçıvan MSSR Xalq Torpaq Komissarlığının 1925-ci il məlumatına görə respublikada 135 kənd təsərrüfatı şirkəti təşkil edilmişdi. Şirkətləri maliyyələşdirən idarələrin köməyi ilə kənd təsərrüfatının 40%-i kooperativləşdirildi. 120 torpaq şirkətinə əkin sahəsi vermək üçün 223.980 desyatin torpaq sahəsi ölçülüb nəzərdən keçirilmişdir. Gələcəkdə şirkətlərin sayının artması nəzərə alınaraq dövlətin tabeliyində olan torpaqdan 31.891 desyatin sahə ayrılmış, eyni zamanda 185.528 desyatin torpaq sahəsində kəşfiyyat işləri aparılmışdır. Hökumət tərəfindən yaradılmış komissiya müəyyən etmişdir ki, mal-qara şirkətlərinin təşkil ediləcəyi təqdirdə yay otlaları üçün 23.216 desyatin torpaqdan istifadə etmək mümkündür. Elə bu

məqsədlə 1924-25-ci büdcə ilində kənd təsərrüfatının kooperativləşdirilməsinə 580 min manat pul vəsaiti buraxılmışdır ki, onun da 205 min manatı uzun müddətli (maşın, iş malı, tikinti materialı almaq, barama toxumu hazırlamaq və s.) borc (kredit), 75 min manatı qısa müddətli (kiçik alətlər almaq və s.) borc (kredit), qalan 300 min manatı isə xüsusi fond hesab edilirdi [9, v. 5-6].

Kəndliyə kollektiv təsərrüfatların “üstünlük”lərini göstərmək və onu işdə sübut etmək məqsədilə 1925-ci ilin iyulunda Azərbaycan kənd təsərrüfatı bankı tərəfindən Naxçıvana 3 “Ferdzon” markalı traktor göndərilmişdir. Lakin bu yüngül traktorların məhdud sayda olması kənd təsərrüfatına lazım olan effekti verə bilmirdi. Buna görə də 1925-ci il avqust ayının 5-də keçirilən V Sovetlər qurultayında “Naxçıvan ölkəsində kənd təsərrüfatının kooperativləşdirilməsi əsasında mexanikləşdirilməsi” məsələsi müzakirə edildi. Qurultayın qərarında deyilirdi: “Fövqəladə sovetlər qurultayı qeyd edir ki, kooperativləşdirilmə kənd təsərrüfatının inkişafında qüvvətli bir dayaqdır və kənd təsərrüfatı kooperasiyasının təxirəsalınmaz surətdə genişləndirilməsini diqqət mərkəzində tutur. ... Qurultay Naxçıvan ölkəsinə kənd təsərrüfatı alətlərinin, traktor və kəndliyə lazım olan predmetlərin (əşyaların) gətirilməyə başlamasını təbrik edir” [9, v. 3-4]. Qurultaydan az sonra kooperasiya quruluşunda böyük yüksəliş başlandı. Elə həmin il, yəni 1925-ci ildə kənd təsərrüfatı kooperasiyasına cəlb edilən üzvlərin sayı artaraq 5763-dən 1926-cı ildə 8088-ə çatır və 12 borc buraxan (kredit verən) şirkət təşkil edilir [10, v. 17].

Aparılan araşdırmalara əsasən kənd təsərrüfatının kooperativləşdirilməsi işində kənd təsərrüfatı Bankının və Keybirliyinin (kənd təsərrüfatı kooperasiya mərkəzi) təşkili böyük nəticələrə səbəb olmuşdu. 1925-ci il 17 oktyabr tarixdə kənd təsərrüfatı Bankının Naxçıvan MSSR Keybirliyinə buraxdığı pul məbləği şirkətlərin təsərrüfat cəhətdən möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. Kənd təsərrüfatı Bankı tərəfindən Keybirliyinə buraxılan pul şirkətlər arasında aşağıdakı kimi bölünmüşdü: Şərur rayonunda Bünyadzadə adına sovxozun ehtiyacı üçün 1500 manat, at zavodundan cins atların alınmasına 5000 manat, şirkətlərin əkilməsi üçün yem, pambıq və başqa toxumların alınmasına 600 manat, iş malı və avadanlıq almaq məqsədilə Əbrəqunus şirkətinə 15000 manat, Aza şirkətinə 10000 manat və Ordubad barama toxumu hazırlayan stansiyaya 3.600 manat pul buraxılır [10, v. 17].

Kənd təsərrüfatının bərpa və inkişafında şirkətlərin oynadığı mühüm rol nəzərə alınaraq dövlət tərəfindən edilən maliyyə yardımı ildən-ilə artırdı. Belə ki, 1925-ci ildə Keybirliyi tərəfindən buraxılan 80 min manatdan 25 min manatı maşın təchizatına sərf olunmuşdu. Bundan başqa dən məhsulları almaq üçün koopittifaq tərəfindən şirkətlərə 20000 manat pul buraxılmışdı və s.

Ölkənin iqtisadiyyatında su təsərrüfatı daha mühüm rol oynayır. Naxçıvan MSSR-in bütün mövcud su ehtiyatları suvarmaya olan tələbatın yalnız 60-65 faizini təmin edə bilirdi. Naxçıvan MSSR-də su məsələsi 20-ci illərə qədər həll edilməmişdi. Azərbaycan SSR Su Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən təşkil edilmiş müxtəlif axtarış və ekspedisiyalar su ehtiyatlarını araşdırmaq üçün çox böyük imkanlar olduğunu göstərirdi. Lakin yerli orqan və kolxozların gücü və vaxtilə həyata keçirmək istədikləri kiçik su təsərrüfat tədbirləri kolxoz və kolxozçuların bütün əkin sahələrini və meyvə bağlarını su ilə tamamilə, yaxud kifayət qədər təchiz edilməsi məsələsini həll edə bilməzdi [5, s. 74-75]. Azərbaycan K(b)P MK katibi Ə.Qarayev Naxçıvan ölkəsində 1926-cı ilin təsərrüfat fəaliyyətinə yekun vuraraq bildirirdi ki, “...ölkədə kəndliləri daha çox narahat edən su problemdir. 1925-ci ildə 50 km uzunluğunda 18 tunelə

malik olan Şangirey arxı istifadəyə verilib, Fərhad arxı çıxarılır. Böyükdüzdə 8500 hektar torpaq sahəsinin tədqiqatı başa çatdırılır. 100 kəhrizdən 89-u işə salınıb. Şərunun suvarılması, Göy-gölün (Ordubad rayonunda) tədqiqatı, Züvvər arxın (Ordubad rayonu) təmiri və s. üçün güclü maliyyə vəsaiti tələb edilir. Bunsuz dağılmış ölkəni bərpa etmək olmaz” [11, v. 3]. Bölgədə xam torpaqları mənimsəmək üçün başlıca olaraq su təsərrüfatı məsələlərini həll etmək qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifə idi. Muxtar Respublikada su təsərrüfatı işinə əsaslı kömək məqsədilə Naxçıvan MSSR Su İdarəsi Azərbaycan Su Təsərrüfatı idarəsinin tərkibindən çıxarıldı və muxtar respublikanın Konstitusiyasına uyğun olaraq Naxçıvan Su Dairəsi İdarəsi adlandı ki, onun da hüquqları genişləndirildi. Mövcud hüquqlara diyarın istismarı, quruculuq işləri və b. da əlavə edildi. Naxçıvan Su Dairəsi İdarəsi Naxçıvan MSSR XKS-in nəzdində idi.

Diyarda su təsərrüfatı cəmiyyətləri şəbəkəsi genişləndirilirdi: 1925-ci ilin iyununda 400 kəhriz 8 su təsərrüfatı cəmiyyətinin sərəncamında olmuşdur. 1928-ci ilin sonunda Naxçıvan diyarında su təsərrüfatı əsasən bərpa edilmiş, bəzi rayonlarda isə yeni xətlər çəkilmişdi [21, s. 125-126].

Tarixdən məlum olduğu kimi, Azərbaycan K(b)P MK tərəfindən muxtar respublikanın xalq təsərrüfatı və sovet təşkilatlarının işini canlandırmaq üçün Həmid Sultanov başda olmaqla Naxçıvana xeyli miqdarda partiya, sovet, komsomol, maarif və kənd təsərrüfatı işçiləri göndərilmişdi. H.Sultanov 28 fevral 1925-ci ildən 13 noyabr 1926-cı ilə kimi Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Şurasına rəhbərlik etmişdir. Qeyd edək ki o, tədqiqata cəlb etdiyimiz və dövrün mənbəyi sayılan bölgənin xalq təsərrüfatından bəhs edən “Нахкрай и его экономика» əsərini (1927-ci il) nəşr etdirmişdir.

Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi üçün əsaslı işlər görülürdü. Belə ki, 1925-1926-cı illərdə Naxçıvan ölkəsinə göndərilən traktorların miqdarı xeyli artırılaraq 1926-cı ildə 21 ədədə, 1929-cu ildə 29 ədədə çatdırılır [12, v. 3]. Aparılan araşdırmalara əsasən muxtar respublikada traktorların müntəzəm iş fəaliyyəti 1929-cu ildən başlayır. Maşınların miqdarı ildən-ilə artır və onların əhatə dairəsi genişlənirdi.

1925-ci ildə Naxçıvan ölkəsində cəmi 9 traktor işlədiyi halda, 5-6 ildən sonra, 1931-ci ildə onların sayı 68-ə çatdırıldı. Respublikada olan 68 traktordan 34-ü Nəraşen MTS-də, 27-i Naxçıvan MTS-də, 7-i Bünyadzadə adına sovxozda işləyirdi. 1932-ci ildə Naxçıvan respublikasında traktorların sayı 82 ədədə çatdırılır [12, v. 4]. Kollektivləşmə daha çox pambıqçılıq sahəsini, qismən də taxılçılıq və heyvandarlıq sahələrini əhatə etmişdi ki, bu da həmin sahələrdə kənd təsərrüfatı maşınlarının tətbiqi və mexanikləşdirmə üçün böyük perspektivlə bağlı idi [5, s. 31].

1924-cü ildə muxtar respublikada əkin sahələrinin bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə 45 min hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi olmuşdur. 1925-ci ildə 36275 hektar əkin sahəsinin 19770 hektarı buğda, 7675 hektarı arpa, 7583 hektarı pambıq, 365 hektarı çəltik, 78 hektarı bostan, 804 hektarı isə digər əkinlərin payına düşmüşdür. 1926-cı ildə əkin sahəsi 5339 hektar artaraq 41614 hektar olmuşdur ki, bu artım buğda əkinlərində 830 hektar, pambıq əkinlərində 789 hektar, bostan əkinlərində 1765 hektar, çəltik əkinlərində isə 7 hektar olmuşdur.

1930-cu illərdə kollektiv təsərrüfatların (kolxozların) yaradılması, kənd təsərrüfatının yeni qaydada idarə olunması bu sahənin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı olmuşdur [3, s. 41].

Qeyd etmək olar ki, sovet hakimiyyəti illərində muxtar respublikanın əkinə yararlı torpaqlarının əsas istifadəçiləri kolxoz və sovxozlar olmuşdur. Bundan əlavə dövlət fondlarından torpaqların əsas hissəsini təşkil edən yaylaq və qışlaq otlaqlar da uzun müddətli

istifadə üçün kolxozlara təhkim edilmişdir. Demək olar ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar kolxoz və sovxozların ixtiyarında idi.

Muxtar respublika ərazisində sovet hakimiyyəti illərində mövcud olan 30 min hektardan artıq (42 faiz) sahə əkin dövriyyəsinə cəlb edilməmişdir. Bu qədər torpağın istifadə olunmaması kolxozları hər il xeyli miqdarda məhsul götürməkdən məhrum edirdi [5, s. 64-65].

Birinci beşillikdə Naxçıvan respublikasında kolxozların, kollektiv təsərrüfatların və əkin sahələrinin miqdarı aşağıdakı kimi idi: 1927-ci ildə 43 təsərrüfatı birləşdirən və 110 hektar torpaq sahəsini əhatə edən 2 kolxoz (kollektiv. təsərrüfat. faizlə – 0,3%), 1928-ci ildə 580 təsərrüfatı birləşdirən və 1770 hektar torpaq sahəsini əhatə edən 20 kolxoz (kollektiv. təsərrüfat. faizlə – 3,0%), 1929-cu ildə 790 təsərrüfatı birləşdirən və 2143 hektar torpaq sahəsini əhatə edən 36 kolxoz (kollektiv. təsərrüfat. faizlə – 4,2%), 1930-cu ildə 5454 təsərrüfatı birləşdirən və 2314 hektar torpaq sahəsini əhatə edən 73 kolxoz (kollektiv. təsərrüfat. faizlə – 11%), 1931-ci ildə 7234 təsərrüfatı birləşdirən və 6008 hektar torpaq sahəsini əhatə edən 161 kolxoz (kollektiv. təsərrüfat. faizlə – 45%), 1932-ci ildə 8941 təsərrüfatı birləşdirən və 9342 hektar torpaq sahəsini əhatə edən 184 kolxoz (kollektiv. təsərrüfat. faizlə – 56,7%) [13, v. 4].

Naxçıvan respublikasına gətirilən digər kənd təsərrüfatı alətlərinin də miqdarı ildən-ilə artırdı. Gətirilən müxtəlif kənd təsərrüfatı alətləri 1927-ci ildə 150-dən 1929-cu ildə 486 ədədə çatdırılır. Kollektivləşmənin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq ölkəyə gətirilən digər kənd təsərrüfatı alətlərinin miqdarı (traktorlardan başqa) 1930-1932-ci illərdə daha çox olmuşdur. 1930-cu ildə kənd təsərrüfatı alətləri 1321 ədəddən, 1932-ci ildə 3628 ədədə çatdırılmışdır [14, v. 9]. Bütün bunlar regionda kollektivləşdirilmənin sosial-siyasi proseslərə də təsirsiz qalmadığını göstərirdi.

Başqa yerlərdə olduğu kimi Naxçıvan MSSR-nin kolxozlarının təşkili işində baş verən səhvlərə, sol əyintilərə son qoymağa çalışılır, kolxozdan getmiş ortabab kəndlilər kolxozlara cəlb edilirdi. Bu sahədə məsul işçilərin üzərinə mühüm vəzifələr düşürdü. Naxçıvan MSSR-də bu məsələ ilə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Q.Musabəyov şəxsən məşğul idi. Qeyd edək ki, 1930-cu il yaz aylarının sonunda Naxçıvana gələn Q.Musabəyov kolxozlardan getmiş ortabab kəndlilərin kollektiv təsərrüfatlara qayıtmalarına şərait yaradılması sahəsində müəyyən işlər görmüşdür. Eyni zamanda proletar hakimiyyətinin polad qanunları ilə “qolçomaq” adlandırılan kəndlilərin müqaviməti sındırılır, onların bir sinif kimi ləğv edilməsi prosesi sürətləndirilirdi. Bütün bunlar həmin dövrdə yeni yaradılan hakimiyyətin və mövcud hegemon partiyanın yeritdiyi siyasətə uyğunlaşdırılaraq həyata keçirilirdi.

Partiya və hökumət tərəfindən görülən təsərrüfat, maliyyə və təşkilati tədbirlər nəticəsində kolxoz quruculuğu – kollektivləşdirilmə prosesi sürətləndirilirdi. Buna görə də əksər təsərrüfat sahələrində – üzümçülük, ipəkçilik, bağçılıq və s. sahələrdə əhəmiyyətli yüksəliş başlandı. Bunlarla bərabər kolxoz quruculuğu sahəsində yol verilən sol əyintiləri tamamilə aradan qaldırmaq və ortabab kəndlilərin kolxozlara girməsini təmin etmək məsələsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bölgənin kənd təsərrüfatında mühüm rol oynayan üzümçülüyə 20-ci ilin ikinci yarısından diqqət və qayğı artmağa başlamışdır. 1925-ci ildə üzüm bağının sahəsi 1488 hektar olmuşdur. Naxçıvanda bağlardan götürülən məhsul isə 150.000 pud olmuşdu ki, ondan 11-12 faizli 87000 vedrə çaxır istehsal olunurdu [1, s. 133]. 1927-ci ildə muxtar respublikada üzümçülük sahələri 1.247 hektar olmuşdu. 1929-cu ildə Naxçıvanın kolxozlarında cəmi 1231 hektar üzüm sahəsi mövcud idi [8, s. 28]. 1936-cı ildə üzüm sahələri 2.700 hektara çatdırıldı [15, v. 7]. Göstərilən dövrdə üzümçülük bir çox kəndlərin iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edirdi. Üzümçülüyn muxtar respublika iqtisadiyyatı üçün səmərəliliyi nəzərə alınaraq 1931-ci

ildə 1442 hektarlıq üzümçülük sahəsini daha 1000 hektar artırmaq haqqında qərar qəbul edilmişdi. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti 1929-1932-ci illərdə Naxçıvan, Əbrəqunus və Şahbuz şərab zavodlarını inşa edərək istifadəyə vermişdi. 1929-1930-cu illərdə təkcə üzümçülüklə məşğul olan fərdi təsərrüfatçılar dövlət tədarük məntəqələrinə 18,9 min sentner üzüm satmışdılar. 1931 və 1932-ci illərdə üzümçülüklə məşğul olan kəndlərdə də kolxozların təşkilinə başlanmışdı. Artıq 1932-ci ildə muxtar respublikada bağçılıq və üzümçülüklə məşğul olan 13 kolxoz var idi [20, s. 82-83].

Naxçıvan MSSR-də becərilən bitkilərdən biri də tütün idi. Şərur rayonunun dağətəyi zonasında olan 5 böyük kolxoz, demək olar ki, tamamilə tütün istehsalına görə ixtisaslaşmışdır [5, s. 140]. 1932-ci ildə 500 hektar sahədə tütün əkildiyi halda, 1936-cı ildə tütün sahəsi 1300 hektara çatdırılmışdır. 1940-cı ildə Naxçıvan MSSR-də bütün təsərrüfat dərəcələrində əkilən 596 hektar tütün sahəsinin hamısı Şərur rayonunda idi. Bunun 550 hektarı rayonun kolxozlarında, qalanı isə şəxsi təsərrüfatlarda idi [18, s. 52]. Fakt və rəqəmlərdən göründüyü kimi muxtar respublikada tütünün daha çox becərildiyi ərazi Şərur rayonu olmuşdur.

Tədqiqatlar belə deməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən olan meyvəçiliyin və meyvə bağlarının bərpa edilməsinə 1924-1925-ci illərdə başlanılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1925-ci ildə meyvə bağlarının sahəsi 554 hektar olmuşdur [23, s. 42].

Kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri olan tərəvəzçilik və bostançılıq əhalinin tələbatının ödənilməsində mühüm yer tutur. Tərəvəzçilik öz yüksək əhəmiyyətilə kolxozçuların əmək gününə pul gəlirini artırır. Muxtar respublikada tərəvəzçiliyin inkişafı üçün kolxozlarda tərəvəz növbəli əkin sistemi tətbiq edilmişdi [5, s. 171]. Muxtar respublikada bostançılığın əmtəlik məhsulları kolxoz təsərrüfatının ümumi gəliri içərisində özünəməxsus yer tuturdu. Bostançılıq öz yüksək əhəmiyyətilə kolxozçuların əmək günlərinə düşən pul gəlirini də artırırdı. Bostançılığın inkişafı üçün kolxozlarda növbəli əkin sistemi tətbiq edilsə də, təsərrüfatın digər sahələri kimi bostançılığın inkişafı üçün tələb olunan sərmayə (kapital) qoyulmamışdı [5, s. 175].

1921-ci ildən etibarən Naxçıvanda ipəkçilik tədricən canlanmağa başlamışdı. 1923-cü ildə Naxçıvan Respublikası üzrə ipəkçilik aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunurdu: 804 qutu barama toplanmış, yerli zavodlarda 295 pud barama açılmış, 85 pud ipək və 30 pud frizon alınmışdır. 1924-cü ildə 818 pud quru barama toplanmış, 133 pud ipək və 40 pud frizon əldə edilmiş, 2 baramaaçan zavod fəaliyyət göstərmişdir [6, s. 225].

Əvvəlki illərlə müqayisədə 1933-1937-ci illərdə çox illik əkmələrin (meyvə-tərəvəz bağları, üzüm, tut əkin sahəsi) əhatə etdiyi ərazilər maraqlı doğuran məsələlərdəndir. İkinci beşillikdə Naxçıvan MSSR-də çox illik əkmələrin artımı aşağıdakı kimi olmuşdur: 1933-cü ildə 121,4%, 1934-cü ildə 143,6%, 1935-ci ildə 175,5%, 1936-cı ildə 208,4%, 1937-ci ildə 262,8% [15, v. 7]. Göründüyü kimi regionda ötən əsrin 30-cu illərində əvvəlki illərə nisbətən çox illik əkmələrin ərazisi xeyli genişləndirilmişdir.

Zaqafqaziya İttifaq Sovetinin qərarı ilə yaz əkini dövründə Naxçıvan kəndlilərinə toxumdan başqa pulsuz olaraq hər ay 10 min pud taxıl verilirdi [7, s. 40]. Buğdanın ən yüksək məhsuldarlığına Arazboyu düzənlikdə yerləşən kolxozlar nail olurdular. Buranın bir çox kolxozları məhsuldarlığı artıraraq 15-18 sentnerə çatdırırdılar [5, s. 113]. 30-cu illərin sonunda taxıl istehsalı artmağa başlamışdı. Muxtar respublikada 1940-cı ildə 27,3 min ton taxıl istehsal edilmişdir [19, s. 353].

1934-cü ildə Naxçıvan MSSR Torpaq Komissarlığının verdiyi plana əsasən 43.757 hek-

tar ümumi əkin sahəsindən 18.101 hektar buğda, 10.012 hektar arpa, 207 hektar darı, 690 hektar paxlalı bitkilər, 80 hektar çəltik (Şərurda, qismən Culfa rayonunun Yaycı, Ordubad rayonunun Aza kəndlərində), 9.100 hektar pambıq, 405 hektar tütün (Şərurda), 690 hektar tərəvəz, 4.517 hektar ot bitkiləri əkilmişdir [16, v. 2]. Pambıq əkilən sahələrin həcmində artım müşahidə edilir. Belə ki, pambıq əkin sahəsi inqilabdan əvvəlki pambıq əkin sahəsindən 6433 hektar artıq olmuşdur.

1932-1935-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də əldə edilmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının hər hektarından sentnerlə artım olmuşdur. Həmin artım belə idi: 1932-ci ildə (hər hektardan sentnerlə) taxıl məhsulları 8,4, pambıq 7,4, bağ və bostan məhsulları 97, meyvə bağları 44, üzüm bağları 32,4, tütün 8,8, quru ot 46; 1933-cü ildə taxıl məhsulları 9,5, pambıq 8,0, bağ və bostan məhsulları 105, meyvə bağları 27, üzüm bağları 34,3, tütün 10,0, quru ot 60; 1934-cü ildə taxıl məhsulları 9,8, pambıq 8,8, bağ və bostan məhsulları 114, meyvə bağları 52, üzüm bağları 40,0, tütün 10,5, quru ot 56,0; 1935-ci ildə taxıl məhsulları 10,6, pambıq 9,7, bağ və bostan məhsulları 128,8, meyvə bağları 33, üzüm bağları 46,6, tütün 11, quru ot 64,0. Başqa sözlə, 1932-ci illə müqayisədə 1937-ci ilin axırlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının hər hektarından sentnerlə artım faizi (%-lə) aşağıdakı kimi idi: taxıl məhsulları (hər hektardan sentnerlə) 50%, pambıq 62,2%, bağ və bostan məhsulları 44,3%, meyvə bağları 40,0%, üzüm bağları 87,8%, tütün 36,4%, quru ot 85% [15, v. 7].

Kollektivləşdirilmə tədbirləri, onun gedişi və həyata keçirilməsini sürətləndirmək məqsədilə müxtəlif qurultaylar (zərbəçi kolxozçuların qurultayları, komsomolçu kolxozçuların qurultayı və s.), plenumlar və yığıncaqlar keçirilməsi ənənəvi hal almışdı. Belə ki, 1933-cü ilin fevralında zərbəçi kolxozçuların I, iki il sonra 1935-ci ilin fevralında II qurultayı keçirildi. Həmin qurultaylarda kolxozları bolşevik kolxozu, kolxozçuları isə varlı etmək vəzifəsi irəli sürüldü. I ümumittifaq qurultayda kolxoz və sovxozların möhkəmləndirilməsi üçün partiya MTS-lər və sovxozlar nəzdində siyasi şöbələr yaratdı. 25 min ən yaxşı partiya işçisi şöbələrə göndərildi [17, v. 6].

İkinci beşillikdə başlıca diqqət kolxozların təşkilat-təsərrüfat və siyasi cəhətdən möhkəmləndirilməsinə verilirdi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində ÜİK (b) MK-nin 1933-cü il Yanvar Plenumunun qəbul etdiyi qərarın mühüm əhəmiyyəti oldu. Yanvar Plenumunun qarşıya qoyduğu vəzifələrlə əlaqədar Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin Nəzarət Komitəsi ilə birləşmiş plenumu çağırıldı. Plenum Şərur və Naxçıvan MTS-ləri yanında siyasi şöbələr yaratdı [5, s. 97]. Siyasi şöbələrin təşəbbüsü ilə “1934-cü ilin yaz əkin kampaniyasına qədər qısa müddətli kurslar vasitəsilə 20 nəfər kolxoz sədri, 115 nəfər mühasib, 130 nəfər briqadir və b. hazırlanmışdı. 1934-cü ildə bütövlükdə isə Naxçıvan (Babək), Şərur, Ordubad, Şahbuz, Əbrəqunus və Culfa rayon torpaq şöbələri, həmçinin Naxçıvan və Şərur MTS-ləri nəzdindəki kursları 952 nəfər belə yüksək ixtisaslı kənd təsərrüfatı işçiləri, habelə 93 nəfər mexanizator bitirmişdi. Naxçıvan, Şərur, Şahbuz, Əbrəqunus, Ordubad rayonlarına göndərilən təkə kolxoz sədrlərinin sayı 66 nəfər olmuşdu. 1934-cü ilin payız və 1935-ci ilin yaz əkini kampaniyaları dövründə daha 314 nəfər qısa müddətli kursları bitirmiş və kolxozlara göndərilmişdi. 1932-ci ildə Naxçıvan MR-da kolxoz istehsalat briqadalarının sayı 80 olduğu halda, 1934-cü ilin yaz əkini kampaniyası zamanı rayon torpaq şöbələri və MTS-lər yanında təşkil olunmuş kurslar vasitəsilə daha 146 nəfər istehsalat briqadiri hazırlanmış və beləliklə istehsalat briqadirlərinin sayı 266-ya çatdırılmışdı. 1934-cü ilin yaz əkini kampaniyası ərəfəsində muxtar respublika kolxozlarına kömək məqsədilə normadan əlavə daha 20 traktor göndərilməsi məsələsi

müsbət həll edilmişdi. Hətta Naxçıvan MR-da xidmət edən sərhədçi əsgərlər belə kolxozlara hamilik işinə cəlb edilmişdilər. Naxçıvan sərhəd məntəqələri 24 nəfərlik tərkibdə iki briqada yaratmış və onları Şərur və Naxçıvan MTS-lərinə təhkim etmişdilər. Onlar kolxozlarda kənd təsərrüfatı maşınlarını təmir edir, traktor parklarının pasportlarını qaydaya salırdılar” [20, s. 87].

1930-cu il martın 3-5-də kolxozçu gənclərin I qurultayı keçirildi. Qurultayın qətnaməsində komsomol təşkilatlarından kolxoz hərəkətində daha yaxından iştirak etmək, muzdur və yoxsul gəncləri kolxoza cəlb etmək üçün geniş təbliğat və təşviqat işləri aparmaq tələb edilirdi. Qurultaydan sonra müxtəlif dairələrdə keçirilmiş komsomol müşavirələrində gəncləri partiyanın aqrar siyasətinə səfərbər etmək üçün müxtəlif dərnek və kursların təşkil edilməsi haqqında qərarlar qəbul edildi, komsomol özəklərindən kolxoz quruculuğunda təşəbbüsü öz əllərinə almaq tələb olundu. Təkcə Naxçıvan MSSR-də komsomol özəklərinin təşəbbüsü ilə 32 kolxoz təşkil edilmişdi. Artıq 1930-cu ilin əvvəllərində respublikada olan fərdi təsərrüfatçı komsomolçuların 65,7 faizi kolxozlara yazılmışdı, bu zaman kolxoz idarə heyəti üzvlərinin 15 faizi komsomolçu idi [2, s. 94].

Nəticə. Milyonlarla Sovet vətəndaşının ölümünə yol açan kollektivləşdirmə siyasətinə keçidlə Lenin dövründən başlayan NEP (novaya ekonomiçeskaya politika) – yeni iqtisadi siyasət dayandırılmış, fərdi təsərrüfatlar ləğv edilməyə, xalqın əlindəki istehsal vasitələri və torpaqlar birləşdirilib “kolxoz” adı verilən rəsmi dövlət təsərrüfatlarına çevrilməyə başlamışdı.

Kəndlilərdən artıq taxılın zorla əlindən alınması, onların əmlakının və mülkünün müsadirə edilməsi və s. sovet rejiminə və kollektivləşməyə qarşı kütləvi müqavimət hərəkətinə gətirib çıxarırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixində Naxçıvan / S.Məmmədov, İ.Bağırovun redaktorluğu ilə. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 1996, 142 s.
2. Cəfərov H. Azərbaycanda gənclər hərəkəti (XX əsr). Bakı: Nurlan, 2009, 457 s.
3. Hacıyev İ., İsmayılov B. Naxçıvan Muxtar Respublikası-90. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 184 s.
4. Hacıyev İ. Naxçıvanda kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi: əyintilər, səhvlər, nəticələr // AMEA-nın “Xəbərlər”i. İctimai və humanitar elmlər seriyası, Naxçıvan: Tusi, 2011, c. VII, № 3, s. 21-28.
5. Hüseynov X. Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı (1924-2014-cü illər). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 352 s.
6. İvanov R. Basqın. Bolşeviklərin sovet torpağı qədim Naxçıvanda azğınlıqları haqda acı həqiqətlər. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 464 s.
7. Quliyev C., Mədətov Q., Nadirov A. Sovet Naxçıvanı. Bakı: Azərnəşr, 1984, 138 s.
8. Məmmədov X. Naxçıvan MSSR 40 ildə. Bakı: Azərnəşr, 1960, 54 s.
9. NMRDA: F. 40, siy. 4, arx. 96.
10. NMRDA: F. 40, siy. 4, arx. 10.
11. NMRDA: F. 1P, siy. 1, arx. 434.
12. NMRDA: F. 40, siy. 4, arx. 7.
13. NMRDA: F. 40, siy. 2, arx. 52.
14. NMRDA: F. 40, siy. 2, arx. 97.
15. NMRDA: F. 221, siy. 1, arx. 150.
16. NMRDA: F. 221, siy. 4, arx. 1.

17. NMRDA, F. 34, siy. 1, arx. 525.
18. Naxçıvan MSSR xalq təsərrüfatının inkişafı: Statistik məcmuə. Bakı: Birləşmiş nəşriyyat mətbəəsi, 1964, 142 s.
19. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası / Akademik H. Abdullayevin redaktorluğu ilə. Bakı: Elm, 1975, 360 s.
20. Sadiqov S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixindən. Bakı: İrşad mərkəzi, 1995, 144 s.
21. Магеррамов Э. Газета «Коммунист» (на азерб. языке) и вопросы восстановления сельского хозяйства Азербайджанской ССР (1921-1928 гг.). Баку: Нурлан, 2004, 344 стр. + иллюстрации.
22. Сокольский Н. Материалы по изучению Нахичеванской ССР. Тифлис: Зак. Гиз, 1933, 184 с.
23. Султанов Г. Нахкрай и его экономика. Баку, 1927, 249 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: yasarrahimov@yahoo.com

Yashar Rahimov

INFLUENCE OF ORGANIZATION OF KOLKHOZES IN NAKHCHIVAN ON SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES IN THIS REGION

The article explores an interesting and topical issue - the issue of creating collective farms in Nakhchivan. At the beginning of the 20s of the 20th century, various measures were implemented in Nakhchivan towards the abolition of individual peasant farms and the transition to the creation of collective farms. In the 20s and 30s of the last century, the policies pursued by the new government, the current real situation, and the influence of collective farm construction on socio-political processes in the region were studied at a new level. The article was prepared based on new archival documents and facts. It was concluded that the principle of voluntarism was not observed here, that individual peasant farms were involved in the collective economy by force, that surplus grain was forcibly taken from the peasants, and that their property and property were confiscated. All this culminated in a massive protest against Soviet rule and the establishment of collective farms.

Keywords: *autonomous republic, mechanization, agricultural tools, cooperative, tractor, water management, kolhoz, MTS.*

Яшар Рагимов

ВЛИЯНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ КОЛХОЗОВ В НАХЧЫВАНЕ НА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В РЕГИОНЕ

В статье исследован интересный и актуальный вопрос – вопрос создания колхозов в Нахчыване. В начале 20-х годов 20 века в Нахчыване были реализованы различные меры в направлении упразднения индивидуальных крестьянских хозяйств и перехода к созданию колхозов. В 20-е и 30-е годы прошлого века политика, проводимая новой властью, и сложившаяся реальная ситуация, влияние колхозного строительства на об-

щественно-политические процессы в регионе были исследованы на новом уровне. Статья подготовлена на основе новых архивных документов и фактов. Сделан вывод о том, что здесь не был соблюден принцип волюнтаризма, отдельные крестьянские хозяйства были вовлечены в коллективное хозяйство насильственным путем, излишки зерна принудительно отбирались у крестьян, их собственность и имущество были конфискованы и т.д. Все это привело к массовому движению сопротивления советской власти и организации колхозов.

Ключевые слова: автономная республика, механизация, сельскохозяйственный инструмент, кооператив, трактор, водное хозяйство, колхоз, МТС.

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 14.02.2024

Son variant 15.03.2024

UOT 94 (479, 24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.61>

İLHAMİ ƏLİYEV

XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ NAXÇIVAN

Məqalədə Nadir şahın ölümündən sonra, Əfşarlar dövləti ərazisində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizələrdən və bu zaman Osmanlı imperiyasının daxili və xaricində baş verən siyasi proseslərin, onun apardığı müharibələrin bu dövlətin maliyyə ehtiyatlarını tükəndirməsi və s. məsələlərdən bəhs edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı-İran siyasi münasibətlərində Zəndlərin hakimiyyəti zamanı bəzi müəyyən illər istisna olmaqla, ciddi qarşıdurmalar olmamışdır. Rusiyanın Cənubi Qafqazda irəliləməsinin qarşısını almaq uğrunda bu dövlətlərin maraqları üst-üstə düşdüyündən onlar arasında daha çox yaxınlaşma meylləri müşahidə edilmişdir. Bu zaman Naxçıvan xanlığına qarşı münasibət hər iki dövlətin strateji maraqlarında olmuşdur. Əsrin sonlarında Naxçıvan xanlığı Qacarların hakimiyyətindən asılı vəziyyətə düşmüşdür.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Osmanlı, siyasi münasibət, dövlət, hakimiyyət, müharibə.*

Giriş. 1747-ci ildə Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra ölkə ərazisinin hər yerində hakimiyyətə iddialı şəxslər ayağa qalxdı. İndiki İranın Xorasan vilayətində Əliqulu xan Sistani, Astarabad və Mazandıranda Məhəmməd Həsən xan Qacar, Gilanda Hidayət xan, İsfahanda Kərim xan Zənd, İran İraqında İbrahim Mirzə, Həmədanda Sərəfraz bəy Xudabəndə, Birugirdiddə Kait Kəlbəli xan, Kırmanşahda Hüseyin xan Zənginə müstəqil hakimiyyəti ələ keçirdilər [5, s. 70]. Bu indiki İranın ayrı-ayrı bölgələrində qurulan hakimliklər idi. Nadirin ölümündən sonra Əfşarlar taxtına isə onun qardaşı oğlu çıxdı. Qeyd edilir ki, Nadir şahın qardaşı oğlu Əliqulu xan Əfşarlar dövlətinin mərkəzi Xorasana daxil olan kimi, Nadirin dörd yaşlı nəvəsi Şahrux istisna olmaqla, onun bütün şahzadələrini edam etdirdi. Sonra Nadirin böyük xəzinəsini ələ keçirib, 07 iyul 1747-ci ildə Adil şah adı ilə özünü şah elan etdi. Çoxlu hədiyyələr və bəxşislər verməklə idarəçilikdə özünə sadıq tərəfdarlar toplamaq istəsə də, bir nəticə əldə edə bilmədi. Ölkədaxili sabitliyi təmin edə bilmədiyindən elə hakimiyyətinin ilk əvvəllərində qardaşı İbrahimin üsyanı zamanı məğlub oldu. Bu üsyan nəticəsində gözlərini itirdi və hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. İbrahim də Xorasan əmirləri vasitəsi ilə səltənətə çatmış Nadirin nəvəsi Şahruxla döyüşdə (1749) məğlub oldu və gözlərini itirdi. Tezliklə (1750), Şahrux da həmin əmirlər vasitəsilə hakimiyyətdən salındı və o da, eyni aqibəti yaşadı, yəni gözlərini itirmiş oldu. Onun yerinə II Şah Süleyman adı ilə Mirzə Seyid Məhəmməd Sədr səltənət taxtına əyləşdirildi. Lakin onun hakimiyyəti heç qırx gün davam gətirmədi və kor Şahrux yenidən səltənətə qaytarıldı [6, s. 20-21]. O, 1796-cı ilə qədər müxtəlif ittifaqlar quraraq Xorasanda hakimiyyəti öz əlində saxlaya bildi.

XVIII əsrin ikinci yarısında bugünkü İran ərazisində və Cənubi Azərbaycanda siyasi vəziyyət belə idi ki, cənub-qərbi və mərkəzi İranda, Cənubi Azərbaycanda Bəxtiyarilər, Zəndlər və Qacarlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. Əlimərdan xan Bəxtiyari, Kərim xan Zənd və Məhəmməd Həsən xan Qacar arasında taxt-taca sahib olmaq iddiasında 50-ci illərdə Məhəmməd Həsən xan Qacar üstünlük əldə etsə də, 1759-cu ildə bu mübarizədə məğlub edildi və öldürüldü. Bundan sonra Kərim xan Zənd 20 ilə yaxın İran və Cənubi Azərbaycan torpaqlarını idarə etdi. Kərim xan Zəndin ölümündən (1779) sonra zəndlərin öz

aralarında hakimiyyət uğrunda mübarizəsi onları zəiflətdi və bu Qacarların hakimiyyətə çıxmasını asanlaşdırdı [6, s. 4-7]. Ağa Məhəmməd xan Qacar 1783-cü ildə Astrabadı, Gilanı və Mazandaranı, 1785-ci ildə Tehran, Qum, Kaşan və İsfahanı, 1791-ci ildə Cənubi Azərbaycanı, 1792-ci ildə mərkəzi Şiraz olmaqla Fars vilayətini, 1796-cı ildə isə Xorasanı öz hakimiyyətinə tabe etdirdi [4, s. 49]. O, Şirazi tutub dağıtdıqdan sonra Kərim xan Zəndin qohumları və bir neçə min Zənd tayfasının nümayəndələrini Tehran ətrafına köçürdü [6, s. 7]. Bununla da, indiki İran ərazisində hakimiyyətə Qacarlar gəldi.

Nadir şahın ölümündən sonra Cənubi Azərbaycanda isə xalq üsyanına rəhbərlik edən saxta şahzadə III Sam Mirzə daha da fəallaşdı. Tezliklə o, Əliqulu xanın qoşunu ilə qarşılaşmaqdan yayınmaq üçün əvvəlcə Ərdəbilə, sonra Təbrizə gəldi. Burada Səfəvilərin tərəfdarlarının çox olduğunu gören üsyançılar əfşarların şəhərdəki nümayəndələrini qətlə yetirib onu şəhər hakimi elan etdilər. Sam Mirzə hakimiyyətini rəsmiləşdirmək üçün tez bir vaxtda adına pul kəsdirdi və Azərbaycanın hər yerinə fərmanlar göndərərək, ali hakimiyyətinin tanınmasını istədi. Lakin buna nail ola bilmədi. İrəvanda onun qoşunu Nadir şahın əmisi oğlu Əmir Aslan xana məğlub olduqdan sonra Əmir Aslan xanın qoşunları Təbrizə gəldi və Sam Mirzə tutulub edam edildi. Bundan sonra Təbrizdə möhkəmlənmiş Əmir Aslan xan mərkəzi Təbriz şəhəri olan müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmaq qərarına gəldi. Tez bir zamanda o, Qaradağ və Ərdəbil xanlıqlarını özündən asılı hala salsada, Arazdan şimaldakı xanlar onun hakimiyyətini tanımaqdan boyun qaçırdılar. Həmin vaxt Adil şah Təbrizə öz elçisini göndərərək Əmir Aslan xandan onun hakimiyyətinin tanınmasını istəsə də, əvəzində o, Adil şahın elçisini öldürdü və Osmanlı dövlətindən kömək istədi. Lakin kömək ala bilmədi. Qeyd etdiyimiz kimi, Adil şah 1748-ci ilin sonunda qardaşı İbrahim Mirzə tərəfindən hakimiyyətdən salındı. İbrahim Mirzənin ilk işlərindən biri Əmir Aslan xanı tabe etmək idi. Tezliklə onlar arasında baş verən döyüşdə İbrahim Mirzə qələbə çaldı. Bundan sonra İbrahim Mirzə Məhəmməd Cəfər xan Qacarı İrəvan hakimi təyin etdi və bu haqda Osmanlı tərəfinə, Çıldır valisinə məktub göndərərək bildirdi ki, Osmanlı imperiyasından gələn tacirlər üçün şərait yaratmasını Cəfər xana tapşırılmışdır. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, bundan sonra İbrahim Mirzə Məshəd yaxınlığında Şahrux ilə döyüşdə məğlub oldu və öldürüldü (1749). Bundan sonra Şahrux bir neçə aylıq II Şah Süleyman adı ilə Mirzə Seyid Məhəmməd Sədrin hakimiyyəti istisna olmaqla Ağa Məhəmməd şahın hakimiyyəti ələ keçirməsinədək şimal-şərqi İrəvanı idarə etdi [5, s. 70].

Bütün bunlar bəhs edilən dövrdə, yəni XVIII əsrin ikinci yarısında bugünkü İran ərazisində və Cənubi Azərbaycanda siyasi vəziyyətin sabit olmadığını, əksinə çox gərgin bir siyasi mənzərənin olduğunu göstərir.

XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı İmperiyasında siyasi vəziyyət. XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı İmperiyasının da vəziyyəti ürəkaçan deyildi. Bu dövr Osmanlı tarixində ən az məşhurluq qazanan mərhələlərdən biri kimi, göstərilmişdir [2, s. 414]. Bu zaman imperiyasının daxili və xaricində baş verən siyasi proseslər, onun apardığı müharibələr Osmanlı dövlətinin maliyyə ehtiyatlarını tükətdirdi. XVIII yüzilliyin 60-cı illərində davam edən ticarət əlaqələrinin zəifləməsi nəticəsində həmin əsrin sonlarında imperiya xəzinədarlığı ancaq güclə müharibə xərclərini ödəyə bilirdi. İmperiyanın hakimiyyətində olan torpaqların azalması ilə əlaqədar türklər ancaq əraziləri itirməmişdi, onlar bununla bərabər istehsalat və ticarət mərkəzlərini və həm də müqavilələr əsasında Rusiya tərəfinə keçən olduqca geniş mal-dövrüyyə bazarlarını itirmişdilər. Digər tərəfdən ölkə iqtisadiyyatına axırıncı zərbəni Osmanlı İmperiyasının başlıca ticarət partnyoru Fransanın inqilabi müharibələrində verdiyi itkilər vurmuşdu [2, s. 431]. Lakin bütün bu çətinliklər Osmanlı və İran arasında münasibətləri yüksək gərginlik həddinə gətirməmişdi.

Qeyd edək ki, hələ Nadir şahın hakimiyyəti illərində Osmanlı və Əfşarlar dövləti arasında münasibətlər daha çox müsbət məcrada davam etmişdir. Bu Nadirdən sonra da, XVIII əsin ikinci yarısında da davam etmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1748-ci ildə Təbrizdə hakimiyyəti ələ keçirən Əmir Aslan xan Adil şahla mübarizə aparmaq üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etsə də, kömək ala bilməmişdi. Bu zaman sultan Nadir şahdan sonra onun yerinə hakimiyyətə keçən Adil şahı qarşı çıxmamışdı. Bundan başqa Adil şahın yerinə keçən qardaşı İbrahim Mirzə Məhəmməd Cəfər xan Qacarı İrəvan hakimi təyin etdikdən sonra Osmanlı tərəfinə aralarındakı ticarət əlaqələrinin davam etməsi üçün məktub göndərməsi də Osmanlı və Əfşarlar arasında isti münasibətlərin olduğunu göstərirdi. Belə münasibətlər sonrakı onilliklərdə də davam etmişdir.

Belə ki, 1748-ci ildə əfqan dövlətini qurmuş Əhməd şah Dürrani 1762-ci ildə Osmanlı dövlətindən İrana qarşı müharibə aparması və onu zərərsizləşdirməsi ilə bağlı elçi heyəti və məktubla müraciət etsə də, buna müsbət cavab ala bilməmişdir. O zaman hakimiyyətdə olan Osmanlı sultanı III Mustafa (1757-1774) bu müraciəti qəbul etməmiş və onun əsaslandırmasını qısaca olaraq belə izah etmişdi ki, dövlətimizin İrana əsgər göndərməsi və bu ölkənin zəbt edilməsinin tərəfdarı deyilik. Çünki Nadir şahın ölümündən əvvəl (1746-cı ildə) Osmanlı dövləti ilə Əfşarlar dövləti arasında dostluq müqaviləsi imzalanmışdır [7, s. 204]. Bu müqavilə yalnız şərəfli türk hökmdarı Nadir şahın zamanına aid deyil və ondan sonrakı iki dövlət arasında da etibarlıdır. Çünki sənədlərlə müəyyən edilmiş bu dostluq müqaviləsi iki dövlət davam etdikcə belə qalacaq [8, s. 74].

XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı və İran dövlətləri arasında münasibətlərdə Naxçıvanın yeri təbii ki, həmin vaxt Naxçıvan xanlığını idarə edən xanların mövqeyindən asılı idi. Çünki yerli hakimiyyət hansı dövlətə qarşı yaxın münasibət göstərirdisə, bu ilk növbədə onun öz maraqlarından irəli gəlirdi. Dövlətlərin bir-biri ilə münasibətlərində onun yeri yenə də xanlığın onlara qarşı münasibətlərindən yaranırdı.

Bəhs edilən dövrdə Naxçıvan xanlığı öz hakimiyyətini qorumaq, möhkəmləndirmək, sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Osmanlı və İran dövlətləri ilə münasibətlərə xüsusi yer verirdi. Qeyd edək ki, Naxçıvan xanlığı Ağa Məhəmməd şah Qacarın hakimiyyətə gəlməsinədək müəyyən illərdə onsuz da Zəndlərin hakimiyyətindən asılı vəziyyətdə olmuşdur. Bu Zəndlərin Əfşarlar dövlətinin geniş sərhədlərini öz hakimiyyəti altında birləşdirmək istəyindən irəli gəlirdi. Çünki, Səfəvilər dövləti zamanında olduğu kimi, Əfşarlar dövləti və Zəndlərin zamanında da Naxçıvan bölgəsi Osmanlı dövləti ilə sərhəddə istər hərbi-siyasi, istərsə də iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli təbii-coğrafi mövqedə yerləşirdi. Bu təkcə Zəndlərin deyil, onlardan sonra Qacarların da hər zaman diqqətində olmuşdur.

Osmanlı dövləti də İranla münasibətlərində Naxçıvana xüsusi önəm verirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, bu hələ Səfəvilərin hakimiyyət illərindən başlamış, sonrakı dövrdə də davam etməkdə idi. XVIII yüzilliyin ikinci yarısında Naxçıvan xanları hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün daha güclü tərəfdaşla münasibətlər qurmağa çalışdığı vaxtda bölgəyə şimaldan gələn Rusiyanın müdaxiləsi güclənməkdə idi. Məlum olduğu kimi, Rusiyanın Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana gəlişi bəhs edilən yüzilliyin əvvəllərindən başlamışdı. Bu zaman ruslar Xəzərsahili və bəzi başqa Azərbaycan torpaqlarını müvəqqəti olaraq işğal etsələr də, amma Naxçıvan bölgəsi də daxil olmaqla əksər ərazilər Osmanlı İmperiyası tərəfindən tutulmuşdu. Səfəvilər dövləti, yəni əvvəlki hakimiyyət bölgə də daxil olmaqla əksər Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı dövlətinə verilməsi ilə razılaşmaq məcburiyyətində qalmışdı. Yəni bu yerlər əsrin əvvəllərində onun nüfuz dairəsində olmuşdu. Lakin sonra Əfşarlar, Zəndlər

və Qacarlar Osmanlı imperiyasının bu idarəçiliyinin davam etməsinə imkan verməmişdilər. Digər tərəfdən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sultan hakimiyyəti özü yerli idarəçiliyə əngəl olmaq istəməmişdi.

Lakin İran tərəfi isə Osmanlı ilə münasibətlərində sabit siyasi xətt yürütməmişdi. Belə ki, Zəndlər sülaləsinin hakimiyyəti illərində Kərim xan Zənd 1768-1774-cü illər Osmanlı-Rusiya müharibəsindən sonra Osmanlının nəzarətində olan, o dövrün əsas ticarət mərkəzi sayılan Bəsrəyə hücum etdi və 5 iyul 1776-cı ildə oranı tutdu. Buna cavab olaraq osmanlılar həmin ildə zəndlərə qarşı müharibəyə başlasalar da, bir nəticə əldə edə bilmədilər. Əvəzində Kərim xan Zənd Osmanlı dövlətinə qarşı çar II Yekaterina ilə 1778-ci ildə ittifaq müqaviləsi bağladı ki, zəndlər osmanlıları Anadoluda, Rusiya isə Rumelində sıxışdırsın. Amma 1779-cu ildə Kərim xanın ölümü bu razılaşmanı həyata keçirməyə imkan vermədi [9, s. 11-12]. Kərim xan Zənddən sonra isə Zəki xanı və Sadiq xanı məğlub edərək İran şahı adı ilə taxta çıxan Əli Murad xan da (1781-1785) [6, s. 84] öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə Osmanlı dövlətinə qarşı Rusiyadan kömək almaq üçün Moskvaya öz nümayəndəsi Məhəmməd xanı göndərmişdi. Ona tapşırırmışdı çara çatdırsın ki, ediləcək kömək əvəzində əsrin əvvəllərində işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından başqa Qarabağ, İrəvan və Naxçıvanı da Rusiyaya güzəştə getməyə hazırdır [3, s. 27]. Bununla hələ o zaman Əli Murad xan Azərbaycan torpaqlarını Rusiya ilə bölüşdürmək iddiasında olduğunu ortaya qoymuşdur. Bu zaman Rusiyanın Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində işğalçı məqsədlərinin genişləndirməsinə Osmanlı dövlətinin imkan verməyəcəyini bildiyi üçün Əli Murad xan Moskva ilə yaxınlaşmağa üstünlük vermişdi.

Lakin 90-cı illərin ortalarında Ağa Məhəmməd xanın hakimiyyətə gəlişi ilə Osmanlı dövləti ilə münasibətlər əvvəlki məcraya döndü. Şah Osmanlı sarayına iki dövlət arasında imzalanmış olan müqavilənin keçərli olduğuna və dostluq münasibətlərini davam etdirəcəyinə dair xəbər göndərdi. Sultan öz növbəsində bağlanmış müqaviləni davam etdirmək istədiyini bildirdi [9, s. 13]. Bununla da Osmanlı və Qacarlar dövləti arasında Əfşarlar zamanından bağlanan sülh müqaviləsi ilə münasibətlər davam etdirilməyə başladı.

Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanlıqları ilə münasibəti. Cənubi Qafqazda Rusiya ilə müharibəyə başlayacağı təqdirdə Azərbaycan xanlıqlarının onun tərəfində olmasına və ona kömək etməsinə çalışan Osmanlı dövləti bu xanlıqlarla siyasi əlaqələrini genişləndirməyə xüsusi fikir verirdi. Belə diplomatik addım 1768-1774-cü illərdə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında baş vermiş müharibə zamanı daha da güclənmişdir. Bu zaman Osmanlı imperiyası Qafqazı gürcü çarlıqlarının əli ilə işğal etmək üçün canfəşanlıq edən Rusiyaya qarşı buradakı müsəlman dövlətlərinin ittifaqını qurmağa səy göstərirdi ki, həmin ittifaqa Naxçıvan xanlığı da daxil olmaqla, Azərbaycan xanlıqları ilə yanaşı, Dağıstan feodal hakimlərini də daxil etməyə çalışırdı. Çünki həmin vaxt Osmanlı dövlətinin sərhədlərinin müəyyən hissəsinin təhlükəsizliyi Cənubi Qafqazla, xüsusilə də Azərbaycanla sıx bağlı idi. Bu məqsədlə Osmanlı sultanı III Mustafa (1757-1774) 1769-cu ildə elçilərini Dərbənd, Tiflis, Gəncə, İrəvan və Təbriz xanlarının yanına göndərmişdi. Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan xanlıqları arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsində Çıldır valisi Süleyman paşanın böyük rolu olmuşdur. Süleyman paşa II İraklinin çar Rusiyasının köməyi ilə Gəncə və İrəvan xanlıqlarını tutmaq istədiyini bildikdə Azərbaycan xanlıqlarını birliyə çağıraraq, Osmanlı sultanının göndərdiyi 1775-ci il tarixli fərmanını və hədiyyələri onlara çatdırmışdır. Bu çağırışa Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Naxçıvan xanı Cəfərqulu xan cavab yazıb öz razılıqlarını bildirmişdi [3, s. 34-35]. Bu zaman Naxçıvan xanlığı Osmanlı dövləti ilə sərhəddə yerləşdiyindən onunla qarşılıqlı münasibətlərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Sonrakı illərdə yenə, 1787-ci ilin əvvəlində isə Osmanlı sultanı çoxlu sayda hədiyyələrlə Naxçıvan, Qarabağ və Dağıstan hakimlərinin yanına Bəyaziddən nümayəndə heyəti göndərərək onları Rusiya əleyhinə hərəkət etməyə çağırırdı [11, s. 196; 3, s. 78].

Qeyd edək ki, XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsi də daxil olmaqla Azərbaycan torpaqları uğrunda Rusiya ilə Osmanlı arasında mübarizə gedirdisə, bu yüzilliyin sonlarında Rusiya artıq məqsədlə şəkildə kiçik feodal dövlətlərinə bölünmüş xanlıqlar üzərində hakimiyyətini birləşdirən Qacarlarla mübarizə aparırdı. Yəni bu zaman Osmanlı dövlətinin əsas məqsədi öz sərhədlərinin təhlükəsizliyi naminə Qacarlarla münasibəti gərginləşdirmək əvəzinə, Rusiyanı regionda irəliləməmək üçün sıxışdırmaq idi.

80-ci illərdən Ağa Məhəmməd xanın hakimiyyət uğrunda mübarizədə güclənməsi və keçmiş Əfşarlar dövləti ərazisində hakimiyyəti ələ keçirməyə başlaması Osmanlı dövlətinin bu prinsipinə uyğun gəlirdi. Artıq Qafqazda Rusiyanın irəliləməsinin qarşısında Qacarlar var idi. Necə ki, əsrin əvvəllərində Əfşarlar onları bu yerlərdən çıxmağa məcbur etmişdirsə, əsrin sonlarına doğru isə Qacarlar bu işi icra edirdi.

1793-cü ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycanın Şimal xanlıqlarını ələ keçirmək üçün ilk ciddi cəhd göstərdi. İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ və Quba xanlıqlarına müraciət edərək onları Qacarlar dövlətinə tabe olmağa çağırırdı, lakin qanəedici cavab almadı. 1794-cü ildə Qacarların ordusu Azərbaycanın Şimal xanlıqlarını tabe etmək üçün daha bir cəhd göstərdi. Lakin Qarabağ xanı və Kartli-Kaxet çarının birləşmiş qüvvələri bu ordunu məğlub edib geri oturtdu. Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizənin kulminasiyası bu regiona Ağa Məhəmməd xan Qacarin (1795 və 1797) və rus (1796) ordusunun müdaxiləsi ilə oldu [1, s. 21]. Nəticədə Qacarlar dövləti əsrin sonlarında Naxçıvan xanlığı da daxil olmaqla, bütün Azərbaycan torpaqlarında hakimiyyətini qəbul etdirmiş oldu.

Nəticə. Beləliklə, XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı-İran münasibətlərində Zəndlərin hakimiyyəti zamanı bəzi müəyyən illər istisna olmaqla, ciddi qarşıdurmalar olmamış, Rusiyanın Cənubi Qafqazda irəliləməsinin qarşısını almaq uğrunda bu dövlətlərin maraqları üst-üstə düşdüyündən daha çox yaxınlaşma meyilləri müşahidə edilmişdir. Bu zaman Naxçıvan xanlığına qarşı münasibət hər iki dövlətin strateji maraqlarında olmuşdur. Əsrin sonlarında Naxçıvan xanlığı Qacarların hakimiyyətinə tabe edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov H.İ. XVIII əsrin son rübü – XIX əsrin əvvəlində Azərbaycan Rusiya-İran münasibətlərində. Tar. üz. fəl. dok. ... diss. avtoreferatı. Bakı, 2016, 29 s.
2. Kerolayn F. Osmanlı İmperiyasının tarixi (1300-1923), Osmanın yuxusu. Bakı: Qanun, 2021, 688 s.
3. Quliyeva G.C. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi münasibətləri (XVIII əsrin ikinci yarısı). Bakı: Nurlan, 2002, 132 s.
4. Mehdiyev R. Tariximizin xanlıqlar dövrünün siyasi irsi sənədlər işığında. Bakı: Şərq-Qərb, 2019, 232 s.
5. Mustafazadə T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002, 372 s., PDF.
6. Tehrani M. Kərim xan Zənd. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 224 s.
7. Ateş A. Nadir şah döneminde Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1720-1747). İstanbul: Cizgi Kitabevi Yayınları, 2022, 264 s.
8. Saray M. Türk-İran ilişkileri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, 344 s.

9. Sarıkcıoğlu M. Osmanlı-İran hüdud sorunları (1847-1913). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013, 267 s.
10. Ürkündağ A. Ahmed Dürri Efendinin İran sefaretnamesi. Yüksek lisans tezi. Afyon, 2016, 140 s., PDF.
11. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Часть II, Санкт-Петербург: Изд-во Императорской АН, 1869, 606 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ilhamialiyev@yahoo.com.tr

İlhami Aliyev

NAKHCHIVAN IN OTTOMAN-IRANIAN RELATIONS IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

In the article, after the death of Nadir Shah, the struggles for power in the territory of the Afshar state and the political processes taking place inside and outside the Ottoman Empire at that time etc. issues have been discussed. The wars it had waged depleted the financial resources of this state. It was noted that there were no serious conflicts in Ottoman-Iranian political relations in the second half of the 18th century. Since the interests of these states coincided to prevent Russia's advance in the South Caucasus, more convergence tendencies were observed between them. At this time, the attitude towards the Nakhchivan Khanate was in the strategic interests of both states. At the end of this century, the Nakhchivan Khanate was subordinated to the rule of the Gajars.

Keywords: *Nakhchivan, Ottoman, political attitude, state, power, war.*

Ильхами Алиев

НАХЧЫВАН В ОСМАНО-ИРАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

В статье обсуждались вопросы борьбы за власть на территории Афшарского государства после смерти Надир-шаха и политические процессы, происходившие в то время внутри и вне Османской империи. Войны, которые она вела, истощили финансовые ресурсы этого государства. Отмечено, что серьезных конфликтов в османско-иранских политических отношениях во второй половине XVIII в. не было. Поскольку интересы этих государств совпадали и состояли в том, чтобы не допустить продвижения России на Южном Кавказе, между ними наблюдалась тенденция к большему сближению. В это время отношение к Нахчыванскому ханству отвечало стратегическим интересам обоих государств. В конце века Нахчыванское ханство было подчинено власти Гаджаров.

Ключевые слова: *Нахчыван, Османская империя, политическая отношения, государство, власть, война.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 14.02.2024
Son variant 15.03.2024

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.67>

SARA HACIYEVA

XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANDA SİYASİ VƏZİYYƏT

Məqalədə XVIII-XIX əsrlər dövrü Naxçıvanın siyasi vəziyyətindən bəhs edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, XVIII yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq çar Rusiyası Şimal-Cənub, Şərq-Qərb ticarət yollarına hakim olmaq məqsədi ilə strateji əhəmiyyət daşıyan bölgələri əldə etmək üçün həm Osmanlı Türkiyəsi, həm də Qərb dövlətləri ilə müharibələrə başlamışdı. Həmin strateji ərazilərdən ən önəmlisi də Azərbaycan, o cümlədən də onun ayrılmaz bölgəsi olan Naxçıvan idi. Bu strateji əhəmiyyətli bölgələri əldə etmək üçün Rusiya uzun müddətli planlar hazırlamışdır. Həmin planları həyata keçirmək üçün Səfəvilər dövlətinin parçalanması və ondan sonra qısa müddətdə hakimiyyətdə olan Əfşarlar və Xanlıqlar dövründə bəzi istisnalar nəzərə alınmaqla, ümumən bölgədə gedən çəkişmələr təsərrüfat həyatına, insanların yaşam tərzinə mənfi təsir göstərmişdir. Naxçıvan diyarında gedən siyasi proseslər, imperialist qüvvələrin bölgədə apardığı müharibələr, əhalinin təsərrüfat həyatına, maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına, təbii ki, mənfi təsir göstərmişdir. Lakin bununla yanaşı tarixin bütün zamanlarında hər bir çətinliyə sinə gərən Naxçıvan əhalisi həmin dövrdə də yaşam həyatını sürdürmək üçün mübarizə aparmışdı.

Açar sözlər: Naxçıvan, Rusiya, işğalçılıq siyasəti, əhali, müharibə, strateji məqsədlər.

Giriş. Naxçıvan diyarı XVIII yüzilliyin əvvəllərində vaxtilə Ön Asiyanın ən qüdrətli imperiyalarından biri olmuş Səfəvilər dövlətinin bir hissəsini təşkil edirdi. Həmin dövrdə Azərbaycan torpaqları inzibati cəhətdən dörd bəylərbəyliyə bölünürdü ki, bunlar da mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan, mərkəzi İrəvan şəhəri olan İrəvan, mərkəzi Gəncə şəhəri olan Qarabağ və mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Şirvan bəylərbəyilikləri idi. Bəhs edilən dövrdə Naxçıvan diyarına məxsus torpaqların çox hissəsi İrəvan bəylərbəyliyi tərkibinə daxil idi. Ordubad şəhəri və onun ətrafındakı torpaqlar isə Azərbaycan bəylərbəyliyi tabeliyinə verilmişdi [11, s. 75-78]. İrəvan bəylərbəyliyi Ustaclu tayfasından olan hakimlər, Naxçıvanı isə bu tayfanın bir qolu olan Kəngərlilər idarə edirdi. Kəngərli tayfasının irsi hakimləri eyni zamanda Naxçıvanın hakimi hesab olunurdu [7, s. 20]. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin daxili siyasətində olduğu kimi, xarici siyasətində də vəziyyət sabit deyildi. Ölkədə baş verən çaxnaşmalar daxili gərginliyi artırdığı kimi, şah hakimiyyətinin zəifliyi də regionda geosiyasi marağı olan qonşu və Qərb dövlətlərinin Səfəvilər dövlətinə qarşı münasibətini mənfi istiqamətdə dəyişməkdə idi [3, s. 41].

Səfəvilər dövlətinin zəifləməsində maraqlı olan xarici qüvvələr həmin dövrdə fürsəti əldən vermədən bu ərazilərə hücum etməyə başladılar. Nəticədə Şərqi qapısı hesab edilən Naxçıvan diyarı o dövrdən başlayaraq siyasi, iqtisadi, dini və hərbi qarşdurma məkanına çevrildi və əhali ağır məhrumiyətlər yaşadı. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Feodal hakimlər-xanlar yaxşı başa düşdülər ki, öz qüvvələri ilə İran, Rusiya kimi dövlətlərə müqavimət göstərməklə, öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlaya bilməyəcəklər. Onlar Rusiyanın xanlıqların istiqlalçılığını qoruyacağı barədə verdiyi yalan vədlərə uyaraq öz xanlıqlarının istiqlalçılığını bu yolla qoruyacaqlarını zənn edərək, bir tərəfdən rus himayəsini qəbul etməyə meyl etməli olur, digər tərəfdən isə çarizmin vədlərinə qətiyyətsizlik göstərirdilər. Onların bəziləri bu yolla İran və ya Türkiyə qoşunlarının basqın edəcəyi təqdirdə öz torpaqlarını qarətdən və var-yoxdan çıxarımaqdan müdafiə edə biləcəklərinə ümid bəsləyirdilər. Eyni zamanda, bu xanlar

İrana və Türkiyəyə də meyl göstərdiklərindən tərəddüd edir, öz mövqə və qərarlarını qəti müəyyənləşdirməyə tələsmirdilər. Bu, hər şeydən əvvəl, xanların öz xanlıqlarının daxili idarəsində müstəqilliklərinin saxlanılmasına əmin olmamaları ilə əlaqədar idi.

Qeyd edək ki, tarixçilər vaxtilə Şərqi ən güclü dövlətlərdən biri olmuş Səfəvi imperiyasının siyasi və iqtisadi tənəzzülünün əsas səbəbini ilk növbədə şahın və ətrafının fərasətsizliyi ilə əlaqələndirirlər. Təbii ki, bir ölkənin rəhbərliyinin idarəetmə bacarığı əsas amillərdən biridir. Lakin imperialist qüvvələr hər hansı bir ölkəni parçalamaq, onu zəiflətmək məqsədi güdərlərsə ilk öncə həmin dövlətin idarəetməsinin zəif olmasına çalışırlar. Məhz elə bu səbəbdən də XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq bir sıra dövlətlərin, xüsusilə qonşuluğundakı imperiyaların öz mühüm coğrafi və strateji mövqeyi ilə seçilən Azərbaycanı təsir altına almaq istəkləri Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Müqayisə üçün günümüzdəki geosiyasi maraqlarla, həmin dövrün siyasi pəncərəsinə diqqət etdikdə gəlinən nəticə ondan ibarət olur ki, Səfəvilər və Əfşarlar dövründəki həmin yaranan problemlərin kökündə təkcə daxili idarəetmənin zəifliyi dayanmamışdı. Həmçinin, həmin dövrdən başlayaraq hakimiyyət qüvvələri içərisinə yerləşdirilmiş daxili çəkişmələri yaradan, xarici qüvvələrə xidmət edən dövlətçiliyi zəiflətmək və parçalamaq missiyasını üzərinə götürmüş xüsusi qüvvələr olmuşdur. Bu isə təbii ki, bir dövlətin nə qədər güclü olursa olsun məhvini aparan bir yoldur. Və bu yol artıq o dövrün gücləri tərəfindən çox bacarıqla həyata keçirilməyə başlamışdı.

Səfəvilər dövlətinin parçalanmasının digər bir səbəbi isə XVII əsrin son rübündən etibarən Ön və Orta Asiya ölkələrində təsərrüfat həyatının müəyyən qədər zəifləməsi və XV əsrin sonunda Vasko da Qama tərəfindən kəşf edilmiş, Afrika qitəsinin qərb sahillərini dolanmaqla Hindistana gedən su yolunun avropalılar tərəfindən ələ keçirilməsi nəticəsində Avropa-Asiya ticarət yollarının istiqamətinin dəyişməsi olaraq göstərilir. Avropa və Asiya ölkələri arasında intensiv iqtisadi əlaqələrin təmin edilməsində böyük əhəmiyyət daşıyan quru ticarət yollarının önəmli bir hissəsi Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan torpaqlarından keçirdi və bu ərazilər üzərində nəzarətin ələ alınması Avrasiya regionunda hegemonluq üçün əlverişli imkan yarada bilərdi. Günümüzdə olduğu kimi, həmin dövrdə də Avropa dövlətlərinin, xüsusilə Rusiyanın strateji maraqlarında Azərbaycan əsas yer tuturdu. Demək olar ki, XVIII əsrin əvvəllərində “Rusiya, Osmanlı və digər dövlətlərin Qafqazda nüfuz dairəsini ələ keçirməsində Azərbaycan mühüm siyasi, iqtisadi və strateji əhəmiyyətə malik idi” [14, s. 3].

Məlumdur ki, tarixin bütün dövrlərində Qərb dövlətləri ilə Çar Rusiyasının Orta Asiyada, Qara dəniz və Cənubi Qafqazda İsti dənizlərə çıxmaq uğrundakı maraqları hər zaman toqquşmuşdur. XVIII yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Çar Rusiyası Şimal-Cənub, Şərq-Qərb ticarət yollarına hakim olmaq məqsədi ilə strateji əhəmiyyət daşıyan bölgələri əldə etmək üçün həm Osmanlı Türkiyəsi, həm də Qərb dövlətləri ilə müharibələrə başlamışdı. Həmin strateji ərazilərdən ən önəmlisi də Azərbaycan, o cümlədən də onun ayrılmaz bölgəsi olan Naxçıvan idi. Bu strateji əhəmiyyətli bölgələri əldə etmək üçün Rusiyanın uzun müddətli planları hazırlanmışdır. Heç təsadüfi deyil ki, günümüzdə də Rusiyanın Qərb dövlətləri ilə apardığı mübarizə həmin məqsədə çatmaq niyyətini daşıyır. Qeyd edildiyi kimi, həmin strateji bölgələr üzərində Avropa, Osmanlı və Rusiya dövlətləri tarixin müxtəlif dövrlərində müharibələr etmişdir. Məhz elə bu baxımdan da Səfəvilər dövlətinin zəiflədiyini hiss edən I Pyotrun (1682-1725) böyük siyasətinin bir hissəsi də Cənubi Qafqazı təsir altına salmaq və bu bölgələrə hakim olmaq niyyəti idi. Yəni o, öz vəsiyyətində Hindistanı əldə etmək üçün Qafqazın

işğalını vacib saymaqla Cənubi Qafqazın əhəmiyyətini çoxdan nəzərdə tutduğunu göstərməkdir. Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, I Pyotrın vəsiyyətlərinin yerinə yetirilməsində ermənilər daha çox canfəşanlıq etmişlər. Bu canfəşanlığa görə də Rus Çarizmi Qafqaz siyasətini və işğalını həyata keçirmək üçün ermənilərdən daha səmərəli istifadə etmiş və sonrakı dövrlərdə də tarixi Azərbaycan torpaqlarında onlara dövlətçilik yaradaraq erməniləri mükafatlandırmışdır.

I Pyotr XVIII əsrin 20-ci illərində Xəzəryanı bölgələrə hucum etdi və bu bölgələr Rusiya tərəfindən işğal edildi. Lakin Çar Rusiyasının İsveçlə apardığı müharibə başa çatdırılmadığına görə Xəzərsahili əyalətləri tutması ilə bölgədə müvəqqəti olaraq müharibəni dayandırdı və işğalçılıq planlarını sonraya saxladı. Azərbaycan torpaqlarını əldə etmək üçün I Pyotra təqdim edilən 18 bənddən ibarət xüsusi hərbi planda Naxçıvana da geniş yer verilmişdi. Bu işğalçılıq planının 4 bəndində nəzərdə tutulurdu ki, 10 min nəfərlik çar qoşunu 4 alaya bölünərək, 1-ci alay Gəncəyə, 2-ci Loriyə, 3-cü Qafana, 4-cü isə Naxçıvan üzərinə getməlidir. Bu planın 6-cı bəndi isə tamamilə Naxçıvanın işğalına aid idi [5, s. 167]. Həmin dövrün siyasi-iqtisadi vəziyyətindən istifadə edərək I Pyotrla yanaşı Osmanlı dövləti də Azərbaycan ərazisinə hücum etdi.

Osmanlı və Rus qoşunlarının eyni vaxtda Cənubi Qafqaz istiqamətində irəliləməsi Rusiya ilə Türkiyə arasında hərbi toqquşmaya gətirib çıxara bilərdi. Şərqdə öz müstəmləkə siyasətini həyata keçirən və Rusiyanın Hindistan ətrafında möhkəmlənməsini istəməyən İngiltərə Türkiyəni Rusiya ilə müharibəyə təhrik edirdi. I Pyotrın Cənubi Qafqaz siyasətini və işğalçılıq niyyətini yaxşı başa düşən Osmanlı Türkiyəsi onu qabaqlayıb, həmin dövrdə Cənubi Qafqaza hucum etdi. Osmanlıların əlverişli hücumları nəticəsində 1724-cü ildə Osmanlı dövləti Naxçıvanı tutmağa nail oldu. Burada Osmanlı idarə sistemi (1724-1735) yaradıldı. Osmanlılar 1724-1727-ci illərdə o zaman adlandığı kimi, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ni tərtib etdilər və bu dəftər o dövrün Naxçıvan tarixini, iqtisadiyyatını, əhalisini, təsərrüfat həyatını öyrənmək üçün ən mühüm qaynaqlardan biri hesab edilir. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərindən aydın olur ki, Osmanlılar ilk dövrlərdə Naxçıvan diyarının ərazisində iki sancaqlıq – Naxçıvan və Ordubad sancaqlıqlarını təşkil etməyi planlaşdırmışdılar. Lakin “Müfəssəl dəftər” hazır olduqdan sonra Ordubad sancağının yaradılmasından imtina edilmişdir [9, s. 11]. Bu isə Ordubad ərazisinin kiçikliyi və oradan toplanan verginin azlığı ilə izah edilir. Osmanlılar bu sancağın ərazisində Naxçıvan şəhəri istisna olmaqla, 14 kiçik inzibati-ərazi vahidi – nahiyələr yaratmışdılar. Bu nahiyələr aşağıdakılar idi: Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərə Şahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadcıran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan və Dərələyəz [11, s. 107].

Osmanlılarla müharibəyə girişmək istəməyən Rusiya tərəfi bir qədər tərəddüd etdikdən sonra Osmanlı imperiyasına bu bölgəni bölüşdürmək barədə müqavilə bağlamağı təklif etdi. Uzun danışıqlar və mübahisələrdən sonra tərəflər Səfəvi irsini bölüşdürmək barədə razılığa gəldilər. 1724-cü il iyulun 12-də İstanbulda Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Həmin müqaviləyə əsasən Osmanlı tərəfi Rusiyanın işğal etdiyi Xəzərboyu əyalətləri “Səfəvilər dövləti tərəfindən Rusiyaya güzəşt edilmiş kimi” təsdiq etdi. Rusiya tərəfi isə öz növbəsində Osmanlı tərəfindən Qərbi Qafqazın və Cənubi Azərbaycanın işğalına etiraz etməyəcəyini bildirdi [18, s. 330, 333]. Müqavilədən sonra Səfəvilər dövlətinin ərazisi Rusiya və Osmanlı dövlətləri tərəfindən bölündü. Beləliklə, XVIII əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində az bir qisim Səfəvi torpaqları (Astarabad, Mazandaran və Gilanın bir hissəsi) istisna olmaqla, Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətləri Rusiya, digər əraziləri Osmanlı dövləti tərəfindən işğal edildi. Bu zaman Naxçıvan Osmanlı imperiyasının tutduğu əraziyə daxil idi [5, s. 166-175].

Qeyd edək ki, hər iki dövlətin Səfəvi torpaqlarını bölüşdürməsində əsas məqsədlərindən biri bu torpaqlara sahib olmaq idisə, digəri daha gəlirli sahə olan ticarət yollarına nəzarəti əldə etmək idi. Bu zaman Naxçıvan iqtisadi əlaqələrin və ticarət yollarının əhəmiyyəti baxımından hər iki dövlətin diqqətini çəkməyə bilməzdi. Yalnız Xəzərsahili vilayətləri tutması o demək deyildi ki, Rusiyanın Naxçıvan bölgəsini də işğal etmək istəyi olmamışdır. Bu zaman ermənilərin I Pyotra təqdim etdiyi işğal planından da aydın görünür ki, Rusiya tərəfindən tutulması planlaşdırılan yerlərdən biri də Naxçıvan olmuşdur. Lakin onsuz da uzun sürməyən bu işğal müddətində Rusiya bu planın həllinə tam nail ola bilməmişdi. Amma osmanlılar tərəfindən tutulan Azərbaycan bölgələrində Osmanlı dövləti əleyhinə çıxışların baş verməsində qeyri-müsəlmanların, xüsusilə ermənilərin əsas yer tutması özü də Rusiyanın işğal siyasətinin bir hissəsi idi. Bu haqda İ.P.Petruşevski göstərir ki, İstanbul sülhündən sonra Osmanlı hakimiyyəti altına düşmüş Cənubi Qafqazın xristian rayonlarında (əsərdə gürcülər yaşadığı ərazilər də nəzərdə tutulmuşdur) işğalçılara qarşı üsyanlar baş vermişdi. Müəllif yazır ki, Davud bəyin rəhbərliyi ilə üsyankar ermənilər uzun müddət türk qoşunlarına qarşı Qafqazın, o cümlədən də sonradan məskunlaşdıqları Zəngəzur və Naxçıvan vilayətinin (burada ancaq Əylisin adı çəkilmişdir) çətin keçilən dağ dərələrində mübarizə aparmışlar. Hətta onlar 1730-cu ildə Ordubadda Osmanlı paşasını öldürmüş və buradakı türk qoşunları dağılmışdır [17, s. 333-334; 5, s. 166-175]. Xristianların Osmanlı idarəçiliyinə qarşı üsyanları onların Rusiyanın işğal siyasətini açıq şəkildə dəstəklədiyini göstərirdi.

XVIII əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində II Təhmasib həmin əraziləri geri qaytarmaq üçün Türkiyə ilə müharibəyə girişdisə də, nəticədə, yəni 1732-ci ilin yanvar ayının 16-da bağlanmış sülh müqaviləsində öz məğlubiyyətini etiraf etməyə məcbur oldu [13, s. 30]. Tarixin bütün dövrlərində türkdilli xalqlara qənim kəsilən Çar Rusiyası Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazda təsirini aradan qaldırmaq üçün hər vaxtla işğalçılıq siyasətindən əl çəkmək istəmirdi. Buna görə də regionda hərbi-strateji mövqelər əldə etmək üçün bölgəyə xüsusi kəşfiyyat qrupları göndərməyə çalışırdı. Bu isə onların Osmanlılara nisbətən bölgəyə az bələd olması ilə bağlı idi. Lakin Qərb dövlətləri Osmanlı və Rusiyanın Səfəvilər dövlətinin ərazisini işğal etməsinə qətiyyətlə razı deyildilər. Çünki bu zaman işğal edilmiş yeni ərazilər hesabına bu dövlətlər öz sərhədlərini genişləndirəcək və güclənəcəkdilər [3, s. 47].

XVIII əsrin birinci yarısında Rusiyanın Xəzəryanı vilayətlərdə hakimiyyəti 1735-ci ilədək, yəni Nadir xanın Gəncədə bağladığı müqavilə ilə sona çatdı. Bu zaman Naxçıvan Rusiya tərəfindən işğal edilməsə də, digər Azərbaycan bölgələri kimi, buranın da ələ keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Rəşt müqaviləsi (1732) və Gəncə traktatını imzaladıqdan (1735) sonra Rusiya Xəzərsahili vilayətləri Səfəvilər dövlətinə, yəni Nadir xana qayıtdı [8, s. 19]. Bundan sonra Rusiya Qafqazda istehkam xətlərini tikməyə başladı [6, s. 16].

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi və ölkədə yaranan pərakəndəlik, o cümlədən də mərkəzdənqaçma meyilləri Nadir şahın dövründə və ondan sonra daha da gücləndi. Ölkədə yaranan parçalanma bütöv Azərbaycan ərazisində 20-dən artıq xanlığın yaranmasına gətirib çıxardı. Bu isə əslində bir millətin dövlətçiliyinə və gələcək bütöv tarixinə vurulacaq ən böyük və bağışlanmaz səhv və demək olar ki, zərbə idi. Qeyd edək ki, bir çox tarixçilər Səfəvilər və Əfşarlar dövründə yaranmış hərəc-mərclik sayəsində Bütöv Azərbaycanın parçalanaraq bir çox xanlığa çevrilməsini böyük fəxarət kimi mədh etsələr də, əslində o taylı, bu taylı Azərbaycanın bələsinin əsası elə o parçalanmadan sonra başlayıb və təməli də o dövrdən qoyulub. İmperialist qüvvələrin, "Parçala hökmranlıq et" siyasəti dövlətçiliyimizə və millətimizə o zamandan tətbiq edilib.

XVIII əsrin ortalarında bütöv Azərbaycan ərazisində yaranan xanlıqlardan biri də Naxçıvan xanlığı idi. 1747-ci ildə iki bölgədən ibarət və əsası Heydərqulu xan tərəfindən qoyulan Naxçıvan xanlığının ərazisi Naxçıvan, Xök, Əlincə, Dərələyəz olmaqla 4 və Ordubad bölgəsi isə Ordubad, Əylis, Dəstə, Çənənəb, Biləv olmaqla 5 mahala bölünürdü. Naxçıvan xanlığının meydana gəlməsi digər Azərbaycan xanlıqları ilə eyni qanunauyğunluğa malik olsa da, bəzi xüsusiyyətlərə malik idi. Bu xanlığın əmələ gəlməsi ərəfəsində Naxçıvanın idarəsi ilə bağlı idi. Müəlliflər qeyd edirlər ki, həmin dövrdə Azərbaycanın başqa vilayətlərindən fərqli olaraq Naxçıvan diyarını şah tərəfindən təyin edilmiş iki hakim idarə edirdi [13, s. 40].

Heydərqulu xan Naxçıvan xanlığını möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Lakin onun ölümündən sonra (1763/64) Naxçıvan xanlığı nisbətən zəiflədi. 1764-cü ildən, 1768-ci il istisna olmaqla, 1769-cu ilədək Heydərqulu xanın oğlanları Hacı Məhəmməd xan və Rəhim xan, 1768-ci ildən Şükrullah xan, 1772-ci ildən Əliqulu xan, 1773-cü ildən isə onun qardaşı Vəliqulu xan, 1777 və 1779-cu illərdə Şükrullah xan yenidən xanlıq taxtında oturmuş, 1780-ci ildə Rəhim xanın oğlu Abbasqulu xan, 1783-1784-cü ildə Cəfərqulu xan (I Kalbalı xanın böyük qardaşı), 1785-ci ildə Şükürəli xan, 1787-ci ildə Cəfərqulu xan, 1787-ci ilin mayın əvvəlində Abbasqulu xan ikinci dəfə xanlıq taxtına sahib olmuş, I Kalbalı xan elə həmin ayda əldən-ələ düşüb dağılmağa üz qoymuş Naxçıvan xanlığında xanlıq taxtına sahib çıxmış, 1797-ci ilədək müstəqil Naxçıvan xanlığını məharətlə idarə etmiş və onun dövründə xanlıq öz intibah dövrünü yaşamışdı. 1797-ci ildən 1801-ci ilədək isə Abbasqulu xan üçüncü dəfə yarım müstəqil Naxçıvan xanlığını idarə etməyə müvəffəq olmuşdu [6, s. 76; 81].

XVIII əsrin son rübündə belə qarşıdurmalar digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, Naxçıvanda da Rusiyanın öz işğalçılıq siyasətini həyata keçirməsinə imkanlar açdı. 1783-cü ildə Georgiyevski traktatının imzalanmasından sonra Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyi daha da gücləndi. Artıq o Kartli-Kaxetiya çarlığını özünə bir dayaq nöqtəsi kimi götürmüşdü. Osmanlı dövləti və Qacarların müdaxiləsi, daxili qarşıdurmalar Naxçıvan xanlarını Rusiya ilə yaxınlaşmağa vadar edirdi. Bu isə Rusiya dövlətinin həmin əsrin əvvəllərindən başladığı siyasəti həyata keçirməyə münasib imkan yaradırdı. Aparılan tədqiqatlardan belə aydın olur ki, Rusiyanın Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasətini həyata keçirməsində burada yaşayan xristian əhəlinin böyük rolu olmuşdur. Lakin Ağa Məhəmməd şah Qacarin Naxçıvan xanlığını tutması XVIII əsrin sonunda Rusiyanın bu istəyini müəyyən müddətə gecikdirmiş oldu [5, s. 166-175].

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya Azərbaycan ərazilərinin işğal etməyə başladı. Məhz bunun nəticəsi olaraq, 1801-ci ildə Qazax, Şəmsəddil və Borçalı sultanlıqları Şərqi Gürcüstanla birlikdə Rusiya imperiyasına qatıldı və sonra Azərbaycan xanlıqları Rusiya, İran və Türkiyə arasında kəskin hərbi-siyasi mübarizə meydanına çevrildi. Rusiyanın Cənubi Qafqazda yeritdiyi işğalçılıq siyasəti Qacar dövlətinin ciddi narazılığına səbəb oldu və son nəticədə 1804-cü ilin iyununda bu iki dövlət arasında müharibəyə gətirib çıxardı. Bununla da 1813-cü ilə qədər davam etmiş I Rusiya-İran müharibəsi başlandı. Bu müharibə Naxçıvan xanlığının da vəziyyətinə ciddi təsir göstərdi [7, s. 34].

Həmin dövrdə aparılan müharibə zamanı Rus qoşunlarının baş komandanı general Qudoviç Naxçıvanı ələ keçirməyi general Nebolsinə əmr etmişdi. Nebolsin 1808-ci ilin sentyabrın 11-də 3000 nəfərlik qoşunla Şuşadan yola düşdü. Sentyabrın 26-da Qudoviç irəvanlı Hüseyn xan başda olmaqla 4 min nəfərdən ibarət İran qoşununu məğlub etdi. Rus qoşunları İrəvana geri çəkilən Hüseyn xanı təqib edərək yolüstü Eçmiədzini ələ keçirdi. Bu zaman general Nebolsin Naxçıvana doğru irəliləyərək, oktyabrın sonunda Qarababa kəndi

yanında İran qoşunlarını dağıtdı və Naxçıvanı tutdu. Rus qoşunlarının birləşmiş qüvvələri İrəvanın mühasirəsinə başladı və mayın ortalarında qalaya hücumə keçdi. Lakin müvəffəqiyyətə ugrayıb geri çəkildi. Rus qoşunları Naxçıvanı da tərk etməyə məcbur oldu. Abbas Mirzə Naxçıvanı tutaraq, rus qoşunlarını təqib etməyə başladı. Qarababa kəndi yaxınlığında döyüş baş verdi, Qudoviç yenidən məğlubiyyətə uğ-radı. 1808-ci il kampaniyası uğursuz başa çatdı və Qudoviç istefaya getməyə məcbur oldu [1, s. 39]. İrəvan uğrunda döyüşlərdə Qacar ordusu tərəfindən çıxış edən Abbasqulu xan Naxçıvanda öz hakimiyyətini saxlasa da, tezliklə oğlu Kərim xanla əvəz olundu [4, s. 46]. Əslində isə bu dövrdən başlayaraq Naxçıvan xanlığının idarəçiliyi tamamilə şahzadə Abbas Mirzənin əlinə keçmişdi. Abbas Mirzə yaxşı basa düşürdü ki, Naxçıvanda möhkəmlənmək və Naxçıvan kəngərlilərin qüvvəsindən Rusiyaya qarşı müharibədə istifadə etmək məsələsində Kalbalı xan böyük rol oynaya bilər. Məhz onun xahişi ilə Fətəli şah Kalbalı xanı 1812-ci ildən əsirlikdən azad edərək yenidən Naxçıvan xanı təyin etdi [4, s. 87].

Rusiya İrəvan və Naxçıvan uğrunda gedən döyüşlərdə uğursuzluğa düçar olsa da, bütövlükdə I Rusiya-İran müharibəsini qələbə ilə başa vurdu. 1813-cü ildə imzalanmış Gülistan müqaviləsinə görə İran Azərbaycanın Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Quba, Bakı və Lənkəran xanlıqlarının Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsinə razı oldu. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları isə İranın hakimiyyəti altında qaldı [1, s. 38-39]. Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya ilə apardığı birinci müharibəni uduzan Qacar hakimiyyəti bu məğlubiyyətlə barışmaq istəmirdi. Rusiyanın cənubi Qafqazda möhkəmlənməsini istəməyən Fransa və xüsusilə də İngiltərə hər vasitə ilə Fətəli şahı Rusiyaya qarşı yeni müharibəyə təhrik edirdi. İngilis zabıtları İran əsgərlərinə təlim keçərək onları müharibəyə hazırlayıb, İngiltərə hökuməti isə bu ordunu silah və sursatla təmin etmək üçün addımlar atırdı. Bəzi məlumatlara görə, Abbas Mirzənin komandanlıq etdiyi Qacar ordusu 1825-ci ildə 200 tay, 1826-cı ildə isə 15 min ədəd ingilis silahı almışdı [1, s. 41].

Şimali Azərbaycanın bir çox bölgələrini işğal edən Çar Rusiyası ilə barışmaq istəməyən İran hökumətini isə İngilis burjuaziyası yenidən müharibəyə təhrik edirdi. 1826-cı il iyul ayının 16-da İran ordusu müharibə elan etmədən Şimali Azərbaycan ərazisinə daxil oldu. 1826-1828-ci illər ikinci Rusiya-İran müharibəsində də əsas hədəf olaraq İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etmək Rusiyanın müharibə planında başlıca vəzifələrdən biri idi. 1827-ci il iyunun 26-da rus qoşunları Naxçıvanı ələ keçirdilər. Rus tarixçisi P.İ.Kovalevski "Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı" adlı kitabında yazırdı: "Passeviç iki xanlığı – İrəvan və Naxçıvanı, Talış xanlığının iranlılardan təmizlənməsini və 30 milyon təzminat ödənilməsinə tələb edirdi. Bu təzminat ödənilməyəcəyi təqdirdə bütün Azərbaycan vilayəti Rusiyanın tərkibinə birləşdiriləcəkdə" [16, s. 254].

1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay kəndində (Cənubi Azərbaycanda) bağlanmış müqavilə ilə ikinci Rusiya-İran müharibəsinə son qoyuldu. Türkmənçay müqaviləsinə görə, İran gümüş pulla 20 milyon manat həcmində təzminat verməli idi. Həmçinin müqavilənin şərtlərinə görə, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiyaya birləşdirildi. Maraqlıdır ki, bu məsələ 1829-cu il sentyabrın 2-də Rusiya ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında bağlanmış Ədirnə müqaviləsində də bir daha təsdiq edildi. 1828-1829-cu illərdə Rusiya ilə savaşa məğlub edilmiş Türkiyə belə bir təsdiqlə razılaşmağa məcbur oldu. Naxçıvan xanlığının işğalı ilə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı başa çatdı [4, s. 113].

Bu mübarizə Rusiyanın Qafqazdakı xüsusi hərbi səlahiyyətli komandanları tərəfindən iki istiqamətdə aparılırdı. Birincisi, müqavimət göstərən xanlıqların hərbi müstəmləkəçi metodlarla ləğv edilməsi, ikincisi isə dövlətlərarası müqavilə bağlamaq yolu ilə xanlıqların daxili muxtariyyət hüquqlarını saxlamaqla Rusiyanın vassalına çevrilməsi. Tarixi sənədlərdən

məlum olur ki, hələ 1805-ci ildən Rusiya Şimali Azərbaycanda hərbi işğal rejimi – komendant üsul-idarəsi yaratmışdı. Bu, 1840-cı ilədək davam etdi. Lakin göstərilən dövrdə burada idarəçilik sahəsində Rusiyanın vahid xətti hələlək yox idi. Çar zabıtları – komendantlar tərəfindən idarə edilən əyalətlər dövründə imperiya özünün hərtərəfli işlənilib hazırlanmış siyasətinə malik deyildi. 1830-cu il 13 iyul Ali buyruğu ilə müsəlman ali silkinə güzəştə gedən 114 rus hakimiyyəti 1841-ci il qanunu ilə torpaqların müsadirəsi haqqında göstəriş verir, XIX əsrin 30-40-cı illərində çarizmin Şimali Azərbaycanda yürütdüyü siyasətdə bir-birinə tamamilə əks olan addımlar atılır, Qafqaz hakimləri sınaqlar və səhvlər üsulunu rəhbər tuturdular [15, s. 23-24; 2, s. 11]. 1840-cı il islahatı ilə Naxçıvan əyaləti qəzaya çevrilərək Gürcü-İmeret quberniyasının, 1846-cı ildə Tiflis quberniyasının, 1849-cu ildən isə İrəvan quberniyasının tərkibinə verildi. Keçmiş Naxçıvan xanlığının ərazisi, bəzi daxili bölgülərə də məruz qalmışdı. İlk vaxtlar İrəvan quberniyası tərkibində Naxçıvan və Ordubad qəzaları ayrılmış, lakin Ordubad qəzası 1867-ci ildə ləğv edilərək Naxçıvan qəzası ilə birləşdirilmişdi. 1870-ci ildə İrəvan qəzasının Şərur sahəsi Naxçıvan qəzasının tərkibinə verilmiş, 1874-cü ildə isə bu qəzanın Şərur və Dərələyəz sahələri əsasında Şərur-Dərələyəz qəzası təşkil edilmişdi [13, s. 38; 7, s. 40].

Nəticə. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında gedən siyasi proseslər, imperialist qüvvələrin bölgədə apardığı müharibələr, əhalinin təsərrüfat həyatına, maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına təbii ki, mənfi təsir göstərmişdir. Lakin bununla yanaşı tarixin bütün zamanlarında hər bir çətinliyə sinə gərən Naxçıvan əhalisi həmin dövrdə də yaşam həyatını sürdürmək üçün mübarizə aparmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. IV c., Bakı: Elm, 2000, 508 s.
2. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin I qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
3. Əliyev İ. Səfəvi, Əfşar, Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin Azərbaycan siyasətində Naxçıvan (XVIII əsrin I yarısı). Bakı: Elm və təhsil, 2020, 156 s.
4. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Azər nəşr, 1996, 106 s.
5. Əliyev İ., Hacıyeva S. XVIII əsrdə Rusiyanın Azərbaycan siyasətində Naxçıvanın yeri // Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri. İqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat, 2019, № 3 (14), s. 166-175.
6. Quliyev M.R. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 184 s.
7. Muradov V. Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 2017, 264 s.
8. Mahmudov Y., Kərimov Ş. Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1828). Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları: 4 cildə. I c., Bakı: Regionların inkişafı ictimai birliyi, 2009, 512 s.
9. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi t.e.n. H.Məmmədov. Tərcümə edənlər akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
10. Naxçıvan tarixi: 3 cildə. II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.
11. Piriye V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002, 152 s.

12. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 180 s.
13. Şahverdiyev Z. Naxçıvan: Tarixi yaddaş və müasir yüksəliş. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 520 s.
14. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношениях с Россией. Баку: изд-во АН Азерб. ССР, 1965, 622 с.
15. Ибрагимова Н. Система управления Российского царизма в Северном Азербайджане в начале XIX столетия (до 1840-х годов). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Баку, 2008, 27 с.
16. Ковалевски П.И. Завоевание Кавказа Россией (исторический очерк). СПб., 1904, 334 с.
17. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949, 384 с.
18. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1898, 512 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: hacyevasara@yahoo.com

Sara Hacıyeva

POLITICAL SITUATION IN NAKHCHIVAN IN THE 18TH-19TH CENTURIES

The article deals with the political situation in Nakhchivan during the 18th-19th centuries. It was noted that since the beginning of the 18th century, Tsarist Russia had started wars with both Ottoman Turkey and Western states to gain strategically important regions for dominating the North-South, East-West trade routes. The most essential of those strategic territories was Azerbaijan, including its integral region, Nakhchivan. Russia had long-term plans to occupy these strategically critical regions. The collapse of the Safavid state and the subsequent infighting in the region as a whole negatively affected the way of life of the people and contributed to the implementation of these plans. Some exceptions occurred during the time of the Afshars and the khanates that were soon in power. The political processes taking place in the Nakhchivan region, the wars waged by the imperialist forces in the region, of course, had a negative impact on the economic life of the population and the improvement of its material well-being. However, in addition to this, the people of Nakhchivan, who faced every difficulty in all times of history, struggled to live their lives in that period as well.

Keywords: *Nakhchivan, Russia, occupation policy, population, war, strategic goals.*

Сара Гаджиева

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В НАХЧЫВАНЕ В XVIII-XIX ВЕКАХ

В статье говорится о политической ситуации в Нахчыване в XVIII-XIX веках. Было отмечено, что с начала XVIII века царская Россия вела войны как с Османской Турцией, так и с западными державами за приобретение стратегически важных регионов с целью господства на торговых путях Север-Юг, Восток-Запад. Важнейшей из этих

стратегических территорий был Азербайджан, в том числе Нахчыван, являющийся его неотъемлемой частью. Были разработаны долгосрочные планы России по приобретению этих стратегически важных регионов. Распад государства Сефевидов и последовавшие за ним распри в регионе в целом негативно повлияли на образ жизни людей и способствовали осуществлению этих планов, за некоторыми исключениями во времена Афшаров и ханств, которые вскоре оказались у власти. Конечно, политические процессы в Нахчыване, войны, которые вели империалистические силы в регионе, оказали негативное влияние на экономическую жизнь населения и ухудшили его материальное благосостояние. Однако, помимо этого, народ Нахчывана, сталкивавшийся с трудностями во все времена истории, боролся за свою жизнь и в этот период.

Ключевые слова: *Нахчыван, Россия, оккупационная политика, население, война, стратегические цели.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 07.03.2024

Son variant 03.04.2024

UOT 94 (479, 24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.76>

NURLANA ƏLİYEVƏ

AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞALINDAN SONRA NAXÇIVANIN
TARİXİ COĞRAFİYASINDA BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR (XIX ƏSR)

Məqalədə XIX yüzilliyin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından və işğaldan sonra Azərbaycanın qədim diyarı Naxçıvanın tarixi coğrafiyasında baş verən dəyişikliklərdən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, işğaldan sonra Naxçıvanın tarixi coğrafiyasında dəyişikliklərin əsası qoyuldu. 1828-ci il mart ayının 20-də Rusiya imperatorunun fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əsasında “Erməni vilayəti” yaradıldı. Ancaq bu qondarma vilayət uzun müddət yaşamadı. 1840-cı ildə “Erməni vilayəti” ləğv edilərək əvəzində 1841-ci ildə Gürcüstan-İmeretiya quberniyası, 1849-cu ildə isə İrəvan quberniyası yaradıldı. Naxçıvan ərazisi isə süni olaraq bu inzibati ərazi vahidlərinin tərkibinə qatılırdı. Məqalədə bu məsələlər təhlil olunur.

Açar sözlər: *Türkmənçay müqaviləsi, “Erməni vilayəti”, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, qəza.*

Giriş. 1801-ci ildə Azərbaycanın qədim torpaqlarının (Qazax, Şəmşəddil, Borçalı, Pəmbək) Gürcüstanın tərkibində Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi ilə Azərbaycanın da işğalının əsası qoyuldu. Sonrakı illərdə baş verən birinci Rusiya-İran müharibəsinin (1804-1813-cü illər) yekunu olan Gülistan müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla Azərbaycanın şimal torpaqları Rusiya hakimiyyəti altına keçdi. 1826-1828-ci illərdə baş verən ikinci Rusiya-İran müharibəsinin yekunu olan Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiyaya ilhaq olundu. Beləliklə, Azərbaycanın şimal hissəsinin işğalı başa çatdırıldı. Bununla da XIX əsrdə Naxçıvanın tarixi coğrafiyasında dəyişikliklərin əsası qoyuldu. Belə ki, 1828-ci il mart ayının 20-də Rusiya imperatorunun fərmanı ilə “Erməni vilayəti” yaradıldı. “Erməni vilayəti” İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İrəvan əyalətinə keçmiş İrəvan xanlığının 15 mahalı, Naxçıvan əyalətinə 5 mahal, Ordubad dairəsinə 5 mahal daxil idi. Bu vilayət 26,9 min km² ərazini əhatə edirdi. Naxçıvan qəzasının tərkibinə 5 mahal – Əlincəqay, Naxçıvan, Məvazixatun, Xok və Dərələyəz daxil idi. Ordubad dairəsinə isə Ordubad, Əylis, Dəstə, Çalanaq və Biləv mahalları daxil idi.

Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının yaradılması. Çar hökuməti Cənubi Qafqazın işğalını və burada möhkəmlənməklə bağlı siyasətini həyata keçirdikdən sonra qondarma “Erməni vilayəti” inzibati ərazi bölgüsü özünü doğrultmadığından 1840-cı il 10 aprel qanunu ilə “Erməni vilayəti”ni ləğv etdi. Cənubi Qafqazın ərazisi müəyyənləşdirildi və onun idarə edilməsi üçün Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayəti yaradıldı. Quberniya və vilayət qəzalara, qəzalar sahələrə bölünürdü. İrəvan və Naxçıvan ərazisi çar Rusiyasının inzibati bölgüsünə əsasən “qəza” statusu ilə 1841-ci il yanvarın 1-də Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə qatıldı. Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının inzibati mərkəzi Tiflis şəhəri idi. Quberniya və vilayət qəzalara, qəzalar sahələrə bölünürdü. Gürcüstan-İmeretiya quberniyası on bir qəzaya – Tiflis, Qori, Telav, Balakən, Kutais, Yelizavetpol, Aleksandropol, İrəvan, Naxçıvan, Axalsıx və Quriyaya bölünürdü. Xəzər vilayəti isə yeddi qəzaya – Şirvan, Qarabağ, Şəki, Taliş, Bakı və hərbi dairəyə daxil olan Dərbənd və Quba qəzaları. Aparılan araşdırmalara

görə Duşet, Siqnax və Ordubad zaş-tat şəhərləri, yəni qəzaya daxil olub, lakin qəza mərkəzi olmayan şəhər kimi qalırdı. Zaqafqaziya diyarını təşkil edən 1 quberniya və 1 vilayətin bütün on səkkiz qəzası yetmiş iki sahəyə bölünürdü [10, s. 24]. 1843-cü ilə olan məlumat əsasən Gürcüstan-İmeretiya quberniyası inzibati cəhətdən 10 qəzaya (Tiflis, Telavi, Qori, Kutaisi, Quri, Axalsix, Aleksandropol, Yelizavetpol, İrəvan və Naxçıvan) və 4 dairəyə (Balakən, Tuş-Pşav-Xevsur, Dağ və Osetin) bölünürdü. Bu quberniya 10 aprel 1840-cı ildə təşkil edilmiş, 14 dekabr 1846-cı ildə ləğv edilmişdir. Ordubad vilayəti Naxçıvanla birlikdə Naxçıvan qəzasını əmələ gətirirdi. Naxçıvan qəzası aşağıdakı ərazilərdən ibarət idi: Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəz nahiyəsi.

1840-cı il islahatı. Çar Rusiyası bununla Naxçıvanın tarixi coğrafi ərazisinə dəyişiklik etdi. Təkcə ərazi baxımdan deyil idarə sisteminə də dəyişiklik edildi. 1840-cı il 10 aprel qanunu ilə yeni idarə sistemi yaradıldı, bu idarə sistemi ilə yerli məmurlar vəzifələrindən kənarlaşdırıldı. Bu dəyişikliklər Naxçıvanda da tətbiq edildi. Ehsan xanın xahişi də nəzərə alınaraq Ehsan xan Naxçıvanda, Şıxəli bəy isə Ordubadda vəzifəsindən çıxarıldı. Ehsan xan naiblikdən azad olunduqdan sonra kəngərlilərdən ibarət süvari dəstəsinin komandiri təyin olundu [3, s. 27].

İrəvan quberniyasının yaradılması. Çarizmin Cənubi Qafqazın idarə edilməsi ilə bağlı həyata keçirdiyi islahat özünü doğrultmadı. Əhali bu idarəetmə formasından ciddi narazı idi. 1846-cı ilin 14 dekabrında verilmiş fərmanla Cənubi Qafqazın inzibati-idarə sistemində dəyişiklik edildi. Dörd quberniya – Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd quberniyaları yaradıldı. İrəvan və Naxçıvan qəzalarının tərkibinə daxil olan Naxçıvan bölgəsi də Tiflis quberniyasına verildi. Yenə Naxçıvanın tarixi coğrafiyası kobud şəkildə pozuldu. Lakin bu qəzalar Tiflis quberniyası tərkibində uzun müddət qalmadı. Həm məsafə, həm də yerli etno-psixoloji durum, eləcə də tarixi-coğrafi ənənələr Tiflisdən Naxçıvanın və İrəvanın idarə edilməsini çətinləşdirirdi. Bu səbəbdən də 1849-cu il iyunun 9-da İrəvan quberniyası yaradıldı. Quberniyanın təşkilində 5 qəza müəyyən edildi: İrəvan, Aleksandropol, Novobayazit, Naxçıvan və Ordubad.

Göründüyü kimi, İrəvan quberniyası tərkibində Ordubad xüsusi qəza kimi ayrılmışdı. Bütün keçmiş “Erməni vilayəti”, o cümlədən Aleksandropol qəzası (Axalkalaki sahəsi olmadan) və Mehri sahəsinin bir hissəsi yeni yaradılmış İrəvan quberniyasına daxil edilmişdi. Yeni quberniya və quberniya orqanları 1850-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başladı. Bəzi qəzalar sahələrə bölünmüşdü. İrəvan quberniyasında Zəngibasar, Sürməli, Şərur və Sərdarabad sahələri var idi. Naxçıvan qəzası isə Naxçıvan və Dərələyəz sahələrinə bölünmüşdü. Ordubad qəzasında sahələr yox idi. Şərur bölgəsi Naxçıvan qəzasının tərkibində deyildi. Şərur sahəsinin inzibati mərkəzi Baş Noraşen (indiki Cəlilkənd) kəndi, Dərələyəz üçün Keşişkənd, Naxçıvan üçün Naxçıvan şəhəri idi. Digər sahə inzibati mərkəzləri iri kəndlərdə (Qəmərli, Qazıqışlaq, Zeyvə və b.) idi.

İrəvan quberniyasının ərazisi 23194.79 kv. verst (1 kv. verst = 24748840.93 km²) idi. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, quberniyada 1120242 nəfər əhali yaşayırdı. Hər kv. verstə 48.3 nəfər düşürdü. Quberniya əhalisinin 589125 nəfəri (52.6%) kişi, 531117 nəfəri (47.4%) qadın, 1014868 nəfəri (90.6%) yerli sakinlər, 105374 nəfəri (9.4%) müvəqqəti yaşayanlar idi [1, s. 17]. Naxçıvan qəzasına gəldikdə isə bu qəzanın sahəsi 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə 3939 kv. verst, yəni 4202 km² müəyyənləşdirilmişdi [7, s. 89]. Naxçıvan xanlığının ərazisindən 561 kv. verst az idi. Akademik İ.Hacıyev yazır ki, Rusiya işğalı ərəfəsində Naxçıvan xanlığının ərazisi 4500 kv. verst olduğu halda, sonralar onun

torpaqları xüsusi məqsədlə digər inzibati vahidlər arasında bölüşdürülmüşdür. Bu dövrdə qəzada 122208 nəfər əhali yaşayırdı. Qəza əhalisinin 119272 nəfər yerli sakin, 2936 nəfər müvəqqəti yaşayanlar idi [4, s. 224].

Bəzi araşdırmaçılar İrəvan quberniyasının yaradılmasının əsl məqsədinin idarəçiliyin asanlaşdırılması ilə deyil, daha çox ermənilər üçün dövlət yaradılması yolunda yeni addım olduğunu yazırlar [6, s. 26].

İrəvan quberniyası təşkil edildikdən sonra da onun xarici hüdudları və tərkibi müəyyən dəyişikliklərlə müşahidə edilmişdi. 1862-ci ildə yeni təyin olunmuş canişin Mixail Nikolayeviçin təqdimatı ilə çar II Aleksandr 1867-ci il dekabrın 9-da Qafqaz və Zaqafqaziya diyarının idarəsinin dəyişdirilməsi haqqında fərman verdi. Bu fərman üzrə Ordubad qəzası on yeddi il mövcud olduğundan sonra ləğv edilərək, Naxçıvan qəzası ilə birləşdirildi. S.P.Zelinskinin məlumatına görə, bu dövrdə Naxçıvan qəzasının tərkibində üç sahə – Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəz sahələri yaradılmışdı [10, s. 209]. Ordubad qəzasının yerinə Eçmiədzin qəzası təşkil edildi. Mehri sahəsi isə yeni yaradılmış Yelizavetpol quberniyasına birləşdirildi. İrəvan quberniyası yenə də beş qəzadan (İrəvan, Aleksandropol, Novobayazet, Naxçıvan, Eçmiədzin) ibarət oldu. Fərman İrəvan quberniyasının qəzaları arasında sərhədlərin dəyişdirilməsi işini canişinə həvalə etdi [9, s. 38].

1870-ci il islahatı. Canişin bu hüquqdan istifadə edərək 1870-ci ilin əvvəllərində qəzaların hüdudlarında dəyişiklik etdi. Sürməli və Eçmiədzin qəzalarının bir hissəsi İrəvan qəzasına birləşdirildi. Şərur sahəsi isə İrəvan qəzasından alınaraq Naxçıvan qəzasına birləşdirildi [3, s. 27]. Lakin İrəvan quberniyasının qəzalarında, xüsusən Naxçıvan qəzasında ərazinin dəyişdirilməsi bununla başa çatmadı. Dövlət Şurasının təsdiq edilmiş rəyinə əsasən 1874-cü ildə Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzaları yaradıldı [9, s. 38]. İ.Kazımbəyli isə Sürməli qəzasının 1875-ci ildə yarandığını qeyd edir. 1918-ci ilə qədər İrəvan quberniyasının tərkibinə 7 qəza – İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Novo-Bəyazid, Sürməli, Şərur-Dərələyəz və Eçmiədzin qəzaları daxil idi [5, s. 105]. Şərur-Dərələyəz qəzası Naxçıvanın iki sahəsi – Şərur və Dərələyəz əsasında təşkil edilmişdi. Bununla da Rusiya imperiyası tərkibində Naxçıvanın tarixi ərazisinin inzibati-ərazi bölgüsü üzrə çoxsaylı dəyişikliklər, əsasən, başa çatmışdı [9, s. 38].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın XX əsrin ilk illərindəki tarixi-siyasi coğrafiyasının ümumi mənzərəsini təsvir etmək üçün 1903-cü ildə çəkilmiş və 1993-cü ildə Bakıda nəşr olunan “1903-cü il Qafqaz hərbi dairəsinin xəritəsi” (“Карта Кавказского военного округа 1903 года”) xəritəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xəritədən də aydın olur ki, İrəvan quberniyası 7 qəzaya bölünmüşdür. Azərbaycanın tarixi əraziləri olan İrəvan, Naxçıvan, Göynük mahalı, Şərur Dərələyəz, Yeni Bəyazid əraziləri İrəvan quberniyasının tərkibində idi [8, s. 54].

Bununla belə, 1840-cı ildən yaradılan 1841-ci ildən tətbiq edilən quberniya və qəza inzibati-ərazi bölgüsü müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalsa da, XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər qalmışdır.

Nəticə. Çar Rusiyası Qafqazı, eləcə də Cənubi Qafqazı işğal etmək üçün müəyyən vasitələrdən istifadə etdi. Belə vasitələrdən biri də ermənilər idi. Çarizm ermənilərin “xidmətləri”ni qiymətləndirdi, onlara güzəştlər edildi, dövlətlərini yaratmaq üçün şərait yaratdı, lakin XIX əsrdə bunu reallaşdırma bilmədi. “Erməni vilayəti”ni yaratmaqla qondarma inzibati-ərazi vahidi formalaşdırdı. Bu isə gələcəkdə erməni dövlətinin yaradılmasına hesablanmış bir addım idi [2]. Ermənilərin bu ərazilərdə yerləşdirilməsi, onlara yüksək səviyyədə şərait yaradılması da bu planın başqa bir parçası idi. Tarixi coğrafiyaya edilən dəyişikliklər isə əhalini vahid mərkəzdən uzaqlaşdırmaq, yurd, torpaq sevgisini azaltmaq və s. məqsədlər güdüdü.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev F, Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 144 s.
2. Hacıyev İ. Azərbaycan ərazilərində yaradılan “erməni vilayəti”. “Xalq” qəz., 2011, 3 aprel.
3. Hacıyev İ., Şixəliyev E., Cəfərli E., Şabanov M. Böyük güclərin Azərbaycanla bağlı geosiyasi maraqlarında Naxçıvanın yeri. Bakı: Mütərcim, 2017, 300 s.
4. Hacıyev İ. Naxçıvan qəzası // Axtarışlar, 2019, c. 9, № 1, s. 221-228.
5. Kazımbəyli İ. Naxçıvan və İrəvan qalalarının çar Rusiyasına qarşı müqavimət hərəkatı // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2017, № 1, s. 103-110.
6. Mahmudov Y., Mustafazadə T., Məmmədov S., İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: CBS, 2010, 620 s.
7. Naxçıvan ensiklopediyası: 2 cildə. II c., Naxçıvan, 2005, 376 s.
8. Piriye V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2006, 148 s.
9. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
10. Зелинский С.П. Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский: Географическо-статистическое и сельскохозяйственное описание / Сборник сведений о Кавказе. Т. VII, Тифлис, 1880, с. 209-275.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aliyevanurlana 71 @gmail.com

Nurlana Aliyeva

CHANGES IN THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF NAKHCHIVAN AFTER THE OCCUPATION OF AZERBAIJAN BY RUSSIA (19TH CENTURY)

The article discusses the occupation of Azerbaijani lands by the Russian Empire since the beginning of the 19th century and after the occupation the changes in the historical geography of Nakhchivan, the ancient land of Azerbaijan. It is noted that after the occupation, the foundation was laid for changes in the historical geography of Nakhchivan. On March 20, 1828, by the decree of the Russian emperor, the “Armenian province” was established based on the Iravan and Nakhchivan khanates. In 1840, the “Armenian province” was abolished and replaced by the Georgian-Imereti province in 1841 and the Iravan province in 1849. The territory of Nakhchivan was artificially included in these administrative territorial units. The article analyzes these issues.

Keywords: *treaty of Gulistan, treaty of Turkmenchay, “Armenian province”, Iravan, Nakhchivan, Ordubad, uyez.*

Нурлана Алиева

ИЗМЕНЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ НАХЧЫВАНА ПОСЛЕ ОККУПАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА РОССИЕЙ (XIX ВЕК)

В статье рассматривается оккупация азербайджанских земель Российской импе-

рией с начала XIX века и изменения в исторической географии древней азербайджанской земли Нахчывана после оккупации. Отмечается, что после оккупации была заложена основа для изменений в исторической географии Нахчывана. 20 марта 1828 года указом российского императора на базе Иреванского и Нахчыванского ханств была образована «Армянская провинция». Однако просуществовала эта так называемая провинция недолго. В 1840 году «Армянская провинция» была упразднена и заменена Грузино-Имеретинской провинцией в 1841 году и Иреванской провинцией в 1849 году. Территория Нахчывана была искусственно включена в эти административно-территориальные единицы. В статье анализируются эти вопросы.

Ключевые слова: *Гюлистанский договор, Туркменчайский договор, «Армянская провинция», Ереван, Нахчыван, Ордубад, уезд.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 23.02.2024

Son variant 19.03.2024

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.81>

KÜBRA ƏLİYEVƏ

QARAQOYUNLU TAYFA BAŞÇILARININ SİYASİ HAKİMİYYƏTİ (1410-cu İLƏ QƏDƏR)

Məqalədə Azərbaycanın XIV əsrin 80-ci illəri və XV əsrin əvvəlləri tarixindən bəhs edilmiş, Qaraqoyunlu tayfa başçılarının siyasi fəaliyyəti ardıcıl olaraq ayrı-ayrılıqda öyrənilib araşdırılmışdır. Xüsusilə, Qara Yusifin fəaliyyəti araşdırılıb tədqiq edilmiş, Qaraqoyunluların Teymurilər və Məmlükilərlə münasibətlərinə yer verilmişdir. Bu zaman Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Cəlairilərin də fəaliyyətinə toxunulmuşdur. Nəticə olaraq 1410-cu ildə Cəlairilər üzərində qələbədən sonra qurulan Qaraqoyunlular dövləti ilə 200 ildən sonra Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpa edildiyi göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Qaraqoyunlular, Qara Yusif, Azərbaycan, Naxçıvan, Təbriz, Əmir Teymur.*

Giriş. Hülakülər dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda çəkişmələr başladı. Çobanilərlə Cəlairilər (1340-1410) arasında gedən hakimiyyət uğrunda mübarizədə Cəlairilər qalib gəldi və 1359-cu ildə Şirvan istisna olmaqla Azərbaycanı, 1367-ci ildə isə Şirvanşahlar dövlətini tabe etdilər. Nəticədə Cəlairilər paytaxtı Təbriz şəhərinə köçürməklə Azərbaycanda daha da möhkəmləndilər. Amma buna baxmayaraq Azərbaycanda feodallar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə dayanmadı. Bu mübarizədə ən güclü rəqiblərdən biri olan Qaraqoyunlular əsas güclərdən birinə çevrilməyə başladı. Qaraqoyunlular əvvəllər Sırdərya çayının şimalında Kazıkurt dağları (Qazaxıstan Respublikasında ərazi) ətrafında yaşamışlar. Onlar monqol hücumları ilə əlaqədar olaraq Şərqi Anadoluya köç etmiş və orada tayfa ittifaqı qurmuşdular [12, s. 348; 18, s. 511]. Anadoluda mərkəzi Van olan tayfa ittifaqı qurmalarına baxmayaraq Qaraqoyunlular Azərbaycanı diqqətdən kənar saxlamırdılar. Onlar əlverişli fürsətləri dəyərləndirmiş və Azərbaycanda baş verən hadisələrdə yaxından iştirak etmişdilər. Qaraqoyunlular, əsasən, Baharlı, Sədli, Qaramanlı, Alpout, Duharlı, Hacılı, Ağacəri, Cagirli tayfalarından ibarət olmuşdu [6, s. 13-15; 1, s. 85-86; 16, s. 86].

Bayram Xoca dövrü. Bayram Xocanın (?-1380) hakimiyyəti dönməndə artıq Qaraqoyunluların siyasi fəaliyyətində canlanma hiss olunurdu. Çünki onun zamanında Qaraqoyunluların Mosulu ələ keçirmək üçün apardıqları fəaliyyət gözə çarpırdı. Onun Mosul uğrunda apardığı siyasət Cəlairilərlə toqquşmaya gətirib çıxardı ki, baş verən döyüşdə Qaraqoyunlular məğlub oldular. Vergi vermək qarşılığı ilə razılıq əldə olundu. Bu razılışma Cəlairi Şeyx Üveysin (1359-1374) ölümünə qədər davam etdi. Şeyx Üveys öldükdən sonra hakimiyyətə kifayət qədər güclü olmayan oğlu Hüseyn (1374-1382) gəldi. Eyni zamanda Cəlairilər dövlətindəki hakimiyyət zəifliyini dəyərləndirən Müzəffərilərdən (1314-1393) Şah Şüca (1358-1384) Azərbaycan və İraqı tabe etmək üçün yürüşə başladı. Şah Şüca Cəlairiləri məğlub edərək bu əraziləri ələ keçirdi (1376), Naxçıvanın idarəsini sərkərdəsi Fərəc ağaya, Muğan və Arranı isə qardaşı oğlu Şah Mənsura verdi. Şah Şüca Azərbaycan şəhərlərinin idarəsini öz etibarlı adamlarına versə də, bu yerlərdə çox qala bilməyib ərazini tərk etdi [8, s. 37]. Əlverişli fürsəti yaxşı dəyərləndirən Bayram Xoca isə Mosulu ələ keçirməklə yanaşı Qərbi İran, Sürməli, Naxçıvan, Xoy və Ala Kilsəni də öz hakimiyyətinə tabe etdi. Bir il sonra Uçanda

keçirdikləri qurultayda Cəlairilər Qaraqoyunlularla mübarizə aparmaq qərarına gəldilər. Onlar başladıkları mübarizədə Qaraqoyunluları itaətə cəlb edə bildilər [17, s. 43-44; 1, s. 36]. Qısa müddətlik olsa da, Bayram Xoca Azərbaycanın müəyyən ərazilərini də öz hakimiyyəti altına ala bilmişdi.

Qara Məhəmmədin dövrü. Bayram Xocadan sonra hakimiyyətə onun oğlu və ya qardaşı oğlu olan Qara Məhəmməd gəldi (1380-1389). Qara Məhəmmədin dövründə Qaraqoyunlular siyasi arenada daha da fəallaşdılar. Bəzi mənbələrdə Qara Məhəmməd “Türklərin böyük hökmdarı” (“a great king of the Turks” (shahriyārī zi shāhān-i turk)) kimi adlandırılır [21, s. 165]. Belə ki, Qara Məhəmməd sələfindən fərqli olaraq Cəlairilərlə qohumluq əlaqəsi yaradaraq dinc münasibətlər saxladı. Qara Məhəmməd qonşuluğunda yerləşən Cəlairilərin təhlükəsini aradan qaldıraraq öz müttəfiqinə çevirə bildi. Bu müttəfiqliyi Qara Məhəmməd öz qızını Sultan Əhmədə əvə verməklə daha da möhkəmlətdi [19, s. 181]. Həmçinin, Cəlairilər dövlətinin də daxili vəziyyəti sabit deyildi. Çünki Şeyx Əli və Sultan Əhməd arasında hakimiyyət mübarizəsi gedirdi. Qara Məhəmməd bu mübarizədə öz müttəfiqi olan Sultan Əhmədi dəstəkləyirdi. Şeyx Əli Təbrizə yürüş edəndə Sultan Əhməd Naxçıvana – Qara Məhəmmədin yanına çəkildi və Naxçıvanda Qara Məhəmmədlə ittifaq bağladı. Bu razılaşmaya görə əldə olunan qənimət Qaraqoyunlulara çatacaqdı. Bu fikrə görə demək olar ki, XIII əsrin 80-ci illərində Naxçıvan Qaraqoyunlu hakimiyyətində idi. Qara Məhəmməd Naxçıvan yaxınlığında öz qüvvələri ilə Şeyx Əlini gözlədi. Baş verən döyüşdə Qara Məhəmməd qələbə çaldı, Şeyx Əli isə döyüş meydanında öldürüldü. Qara Məhəmmədin bu döyüşdə parlaq qələbə qazanması onun nüfuzunu artırdı. Bu vəziyyətdən narahat olan Sultan Əhməd Təbrizə döndü və hakimiyyətini bərpa etdi [17, s. 46-47; 8, s. 37-38; 11, s. 28]. Sultan Əhmədin surətlə Təbrizə dönməsi onun Qara Məhəmməddən ehtiyat etdiyini göstərdi. Bu onu göstərir ki, Qara Məhəmməd dövlət yaratmasa da, onun başçılıq etdiyi tayfa birliyi dövrünün ən böyük güclərindən biri idi.

Qeyd edək ki, XIII əsrin II yarısı, xüsusilə, 80-ci illəri Azərbaycanda siyasi vəziyyət çox mürəkkəb idi. Məlumdur ki, bu dövrdə ölkədə vahid dövlət mövcud deyildi. Eyni zamanda Kür çayından şimalda Şirvanşahlar, Şəkiddə Oyrat sülaləsi, Cənub torpaqlarda Cəlairilərlə dövləti (sülaləsi) mövcud idi. Qaraqoyunlular belə əlverişli zaman kəsiyini dəyərləndirib Azərbaycana yürüşlər təşkil etmişdilər. Bu siyasi dağınıqlıq ölkəni xarici hücumlara qarşı müdafiəsiz hala salmışdı. Bu vəziyyətdən istifadə edən Əmir Teymur və Toxtamış xan Azərbaycana yürüşlər təşkil etdilər. Xarici hücumlar və daxili sabitliyin olmaması ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına ciddi ziyan vururdu. 1386-cı ildə Əmir Teymur Azərbaycana I yürüşü zamanı Şirvanşahlar dövləti də daxil olmaqla Azərbaycanı (Şəki və Əlincəqala istisna olmaqla) özündən asılı vəziyyətə saldıqdan sonra Şərqi Anadoluya yürüş etdi. Bu zaman bu bölgədə möhkəmlənən Qaraqoyunlu siyasi birliyinin başçısı Qara Məhəmməd onunla mübarizəyə başladı. Tərəflər 1387-ci ildə Çapaqçur (Türkiyə Respublikasında Bingöl bölgəsi) adlı yerdə qarşılaşdılar və baş verən döyüşdə Qaraqoyunlular qalib gəldilər. Qara Məhəmmədi məğlub edə bilməyəcəyini anlayan Əmir Teymur İrana yürüş etdi [10, s. 21; 16, s. 87-88]. Əmir Teymur kimi güclü rəqibi məğlub etməsinə baxmayaraq Qara Məhəmməd taxt-tac iddiaçısı Pir Həsən tərəfindən öldürüldü.

Qara Yusifin fəaliyyəti. Qaraqoyunlu bəyi Qara Məhəmmədin ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda daxili mübarizə başladı. Mübarizədə fəal siyasət aparan Qara Məhəmmədin oğlanları – Misir Xoca və Qara Yusif idi. İlk əvvəl bəylər Misir Xocanın ətrafına toplandı, lakin onun kifayət qədər qətiyyətli biri olmadığını görənlər tədricən Qara Yusifin ətrafında

birdləşdilər. Qara Yusifin adına mənbələrdə ilk dəfə Çapaqçur döyüşü ilə bağlı rastlanır. XV əsrdə yaşamış Foma Metsopskinin əsərindən məlum olur ki, Əmir Teymurun hücumu ərəfəsində əhalinin təhlükəsizliyi üçün Qara Yusif onları dağlıq əraziyə köçürdü. Qara Yusif müsəlman əhali ilə yanaşı xristian əhalinin də köçürülməsini təşkil etmişdi [5, s. 13]. Xristian müəllif bu hadisədə Qara Yusifi zülmkar biri kimi təsvir etsə də, əsərdən məlum olur ki, Qara Yusif müsəlman əhalinin qayğısına qaldığı kimi xristian əhalinin də qayğısına qalmış və təhlükə-sizliyini təmin etmişdi. Pir Həsənlə mübarizəyə başlayan Qara Yusif onu uzunmüddətli müharibə nəticəsində məğlub etdi. Qara Yusif Pir Həsənə qarşı mübarizədə Qara Osmandan kömək istədi və aralarında ittifaq bağladılar. Qara Osman oğlu İbrahim Mirzənin başçılığı altında qoşun göndərdi. Müttəfiqlər Pir Həsəni məğlub edib əsir aldılar və onu Əmir Teymura göndər-dilər. Qaraqoyunlu tayfa ittifaqında hakimiyyət Qara Yusifin əlinə keçdi [13, s. 36; 17, s. 54]. Əksər hallarda bir-biri ilə mübarizə aparan Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu bəylərinin bəzi vaxtlar siyasi maraqları üst-üstə düşmüşdür.

Tayfa ittifaqı daxili mübarizədə qalib gəldikdən sonra Qara Yusif artıq Ağqoyunlularla olan münasibətlərində dəyişikliyə başladı. Aralarında müqavilə bağlanmasına baxmayaraq Qara Yusif Ağqoyunlulara qarşı siyasi mübarizəsini davam etdirdi. Belə ki, o, Qara Osmanın rəqibi Ərzincan hakimi Təhərtənlə ittifaq bağladı ki, bu hal Qara Osmanla münasibətləri daha da gərginləşdirdi. Tərəflər Endirisdə (Türkiyənin Kiğı bölgəsində ərazi) üz-üzə gəldi, baş verən döyüşdə Qara Yusif Qara Osmana məğlub oldu və əsir düşdü. Bu qalibiyyət Qara Osmanın nüfuzunu artırdı, Qara Məhəmmədin bacısı Tatar xatun ona hədiyyə göndərərək Qara Yusifi azad etdi. “Kitab-i Diyarbəkriyyə”nin məlumatına görə 12 qatar dəvə yükü hədiyyə göndərilmişdi [13, s. 37]. Bu zaman Qara Osmanın qüvvətlənməsi isə onun qardaşları Əhməd bəy və Pir Əli bəyin qısqançlığına səbəb oldu. Nəticədə onlar Qara Osmanı həbs etdilər. Bu vəziyyətdən məharətlə istifadə edən Qara Yusif Ağqoyunlular üzərinə yürüş etdi. Mardin yaxınlığında baş verən döyüşdə Qara Yusif Ağqoyunlulara qalib gəldi [13, s. 38].

XIV əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycanda vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. Belə ki, bu zaman Əmir Teymur və Toxtamış Azərbaycana yürüşlər etmişdi. Həm də, ölkədə iri feodallar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. XIV əsrdə Azərbaycanda siyasi pərakəndəliyi ən yaxşı şəkildə Təbriz şəhərinin nümunəsində göstərmək olar. Bu dövrdə Təbrizdə müxtəlif feodal hakimləri tərəfindən 17 dəfə hakimiyyət dəyişikliyi baş vermişdi. Belə ki, qısa zaman müddətində (1385-1392) burada Qaraqoyunlular, Cəlairilər, Teymurilər, Toxtamış xan, Əmir Altun, Mahmud Xalxali və Əmir Yadigarşah (Marağa hakimi) hakimlik etmişlər [7, s. 168-169]. Bu hal Azərbaycanda vahid dövlətin olmamasının, pərakəndəliyin nəticələrini bariz şəkildə göstərir.

Bu zaman Azərbaycanda olduğu kimi Qaraqoyunluların daxili vəziyyəti çox gərgin idi. Qara Yusif Pir Həsəni məğlub edib hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra onun oğlu Hüseyn bəylə mübarizəyə başladı. Nəhayət, Qara Yusif onu 1392-ci il döyüşlərində məğlub etdi. Hüseyn bəyin məğlub edilməsi ilə də bu tayfa ittifaqının daxili ixtilaflarına son qoyuldu [17, s. 56].

Əmir Teymur Anadoluya hücum edəndə ilk olaraq Avnik qalasına (Ərzurumun 60 km şərqində yerləşir) yürüş etdi. Avnik qalası Misir Xoca tərəfindən müdafiə edilirdi və qırx üç gün Əmir Teymura qarşı müdafiə olundu. Lakin müdafiənin mənasız olduğunu anlayan Misir Xoca qalanı Əmir Teymura təslim etdi və Əmir Teymur onu bağışlayıb Səmərqəndə göndərdi. Daha sonra Misir Xoca haqqında mənbələrdə heç bir məlumata rast gəlinmir. Əmir Teymur Avnik qalasının idarəsini Atlamışa verdi, özü də Səmərqəndə geri döndü. Onun geri dönməsi xəbərini eşidən Qara Yusif öz yurdu Ərcişə gəldi. Ardınca Avnik qalasına hücum edib onu

azad etdi və Atlamışı əsir aldı. Onu da qeyd edək ki, Əmir Teymur işğalçı yürüşlərə başlayanda dövrünün əsas müsəlman gücləri ittifaq bağladılar. Bu ittifaqa Misir Məmlükləri, Osmanlılar, Qızıl Orda və Qazı Bürnahəddin daxil idi. Daha sonra bu ittifaqa Qara Yusif də daxil oldu. Qeyd edək ki, Qara Yusif Əmir Atlamışı əsir götürdükdən sonra onu Sultan Bərkoka (1382-1399) göndərmişdi [15, s. 55-56]. Qara Yusif 1396-cı ildə Mosulu öz hakimiyyətinə tabe etmiş və oranın idarəçiliyini qardaşı Yar Əliyə vermişdi [17, s. 59].

Əmir Teymur Hindistan səfərindən sonra 7 illik səfərə çıxdı. Bu səfərin xəbəri Qara Yusifə Van gölü ətrafındakı olarkən çatdı. Qara Yusif Mosula çəkildi, eyni zamanda Sultan Əhməd də Mosula gəldi. Sultan Əhməd Qara Yusifə Bağdada çəkilmək təklifi verdi və o bu təklifi dəyərləndirdi. Amma Əmir Teymurun Bingöl yaylağına gəlməsi xəbəri onları fikirləndirirdən daşındırdı. Məmlüklərə sığınmaq qərarına gələn Sultan Əhməd və Qara Yusif Hələbdə yerləşmək istəyirdilər. Lakin Hələbin naibi Teymurtaş onlara icazə vermədi. Teymurtaş Həma naibi (Suriyada şəhər) Toxmaqla birləşərək Qara Yusif və Sultan Əhmədlə döyüşə girdi. Nəticədə Qara Yusif qalib gəldi, Teymurtaş döyüşdən qaçdı, Toxmaq isə yüz min dirhəm verərək canını qurtardı. Qara Yusif hadisələrin mənfi nəticə almaması üçün Məmlük sultanı Sultan Fərəcə (1399-1405) məktub yazdı. O, bu məktubda döyüşü özlərini qorumaq məqsədilə etdiklərini açıqlayırdı. Lakin Sultan Fərəcə Qara Yusifin məktubunu cavabsız qoydu və bu hal onlar arasındakı münasibətləri düşmənçiliyə çevirdi. Baş verənlərə görə Qara Yusif və Sultan Əhmədin Məmlüklərə sığınması baş tutmadı. Onlar dövrünün digər güclü dövləti olan Osmanlı dövlətinə sığındılar və Osmanlı sultanı I Bəyazid (1354-1403) onları xoş qarşıladı. Bu zaman Əmir Teymur Qara Yusif və Sultan Əhmədin Sultan I Bəyazidə sığındığı xəbərini aldıqdan sonra ona öz tələbini göndərdi. Əmir Teymur Sultan I Bəyaziddən Qara Yusifin öldürülməsini, Sultan Əhmədi isə canlı olaraq tələb edirdi. Həmçinin, Əmir Teymur Qara Yusifi həcc qafiləsinə ziyan vuran şəxs kimi də tanıtdıraraq onun nüfuzunu aşağı salmağa çalışırdı. Əmir Teymurun tələblərinə baxmayaraq Sultan I Bəyazid Sultan Əhmədə Kütahyanı, Qara Yusifə isə Kayseri və Ağsaray bölgəsini verdi [15, s. 85-86; 20, s. 302]. Qara Yusif qısa müddət burada qaldı. Sultan I Bəyazid Ərzincan hakiminin üzərinə hücum edərkən Sultan Əhməd və Qara Yusif də onu müşayiət edirdi. Sonra sultan I Bəyazid Ərzurumun idarəçiliyini Qara Yusifə verdi, o qısa müddət burada hakimlik etdikdən sonra öz istəyi ilə vəzifəsindən imtina etdi [17, s. 63].

Əmir Teymur Anadoluya hücumdan əvvəl Sultan I Bəyazidə məktub yazdı. Bu məktubda yenə də Qara Yusif və Sultan Əhmədi tələb edirdi. Sultan I Bəyazid onları təslim etmək fikrində deyildi, lakin əyanları onları təslim etmək fikrini dəstəkləyirdi. Bu fikirlərdən xəbərdar olan Qara Yusif Osmanlı ərazisini tərk edib Dəməşq (Şam) və Bağdad arasındakı ərazidə yerləşdi. Onun ardınca Sultan Əhməd də Osmanlıni tərk etdi [20, s. 302]. Əmir Teymurun Anadoluya hücum etməsi regionun güclərinə də öz təsirini göstərmişdi. Belə ki, bir-biri ilə mübarizədə olan yerli feodal güclər Əmir Teymurla ittifaq və düşmənçilik halında idilər. Nəticə etibararı ilə Ankara döyüşündən sonra Əmir Teymurla ittifaqda olan güclər regionda möhkəmləndilər. Ağqoyunlular isə Diyarbəkir və ətraf bölgədə möhkəmləndilər, hətta Osmanlılar belə onlara toxunmadılar. Amma Qaraqoyunlular öz yurdlarını tərk edib Məmlüklərə mühacirət etdilər [22, s. 76].

Anadoluya hücumdan sonra Əmir Teymur Qara Yusifin Bağdadda yerləşdiyini eşidib nəvəsi Əbu Bəkr Mirzəni onun üzərinə göndərdi. Bu zaman Nəhavənd və Həmədan valiləri də Əbu Bəkrə qoşuldu. Bütün bunlara baxmayaraq Qara Yusif bu ordunu məğlub etdi, lakin

Əmir Teymurun göndərdiyi ikinci orduya məğlub oldu. Bu məğlubiyyətdən sonra Qara Yusif Dəməşqə doğru hərəkət etdi. Dəməşq naibi Şeyx əl-Mahmud Qara Yusifi və Dəməşqdə olan Sultan Əhməd də həbs etdi [17, s. 65-66]. Qara Yusif və Sultan Əhməd həbsdə olduqları müddətdə keçmiş ittifaqlarını bərpa etdilər. Öz ittifaqlarını daha da möhkəmləndirmək üçün Sultan Əhməd Qara Yusifin yeni dünyaya gəlmiş oğlunu (Piribudaq) özünə oğulluğa götürdü. Sultan Əhmədin yaratdığı bu qohumluğun daha sonra Qara Yusif üçün əhəmiyyəti oldu.

Dəməşq naibi Şeyx əl-Mahmud Məmlük hökmdarı Fərəci hakimiyyətdən devirmək üçün Qara Yusif və Sultan Əhmədin gücündən istifadə etmək qərarına gəldi və onları həbsdən azad etdi. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Qara Yusif həbsdə olarkən onun ailəsi və qoşunu da Dəməşq ətrafında yerləşmişdi. Sultan Əhmədin isə yalnız ailəsi Dəməşq ətrafında idi. Bu məsələyə əsasən deyə bilərik ki, Qara Yusif öz qoşunu tərəfindən sevilirdi və ona hörmət göstərirdi. Çünki hadisələrin necə sona çatdığını bilmədən onu gözləmələri Qara Yusifin qoşun arasında güclü nüfuzunun olduğunu göstərirdi. Dəməşq naibi Şeyx əl-Mahmud Sultan Fərəci devirmək üçün Qara Yusif və Sultan Əhmədin gücündən istifadə etmək məqsədilə onları azad etdi. Müttəfiqlərlə baş verən döyüşdə Sultan Fərəcə məğlub oldu [10, s. 60]. Qara Yusif Dəməşqi tərk edərək Mardinə tərəf yola düşdü. Bu müddət ərzində Məmlükilərlə döyüşlər baş verdi. Dövrün müəllifləri bu döyüşlərin 180-ə yaxın olduğunu bildirmiş və hamısında Qara Yusifin qalib gəldiyini göstərmişdi [2, s. 53; 14, s. 55; 18, s. 512]. Lakin müəlliflər bu sayı göstərəkən müəyyən qədər də olsa mübaliğəyə yol vermişlər. Qara Yusif Mardini tərk edib ata yurduna (Ərcişə) gedərkən yolda Ağqoyunlularla döyüşə girdi. Lakin bu döyüş tərəflərin heç birinin qalibiyyəti ilə başa çatmadı [17, s. 68-69].

Əmir Teymurun ölümündən sonra tutulan ərazilərdə vəziyyət dəyişdi. Qara Yusif böyük qüvvə ilə Naxçıvana gəldi. Bu zaman Qara Yusifin qüvvələnməsindən narahat olan qüvvələrdən biri də Van hakimi idi. O, Teymuri Əbu Bəkr müharibəyə təhrik edirdi. 1406-cı ildə Naxçıvanın qərbində baş verən qarşılaşmada Teymuri Əbu Bəkr məğlub oldu. O, Təbrizə çəkilsə də, Qara Yusifin onu təqib etməsi nəticəsində Təbrizdə qala bilməyib Sultaniyyəyə, oradan da Reyə getdi. Qara Yusif tədricən Sultaniyyə və Təbrizdə möhkəmləndi. Məğlubiyyəti ilə barışmaq istəməyən Əbu Bəkr isə yenidən beş minlik ordu ilə Səmərqənddən Azərbaycana yürüş etdi. Tərəflər 1408-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Sədrüddə üz-üzə gəldilər, bu döyüş Qaraqoyunluların mütləq qələbəsi ilə başa çatdı [10, s. 62-65]. Nəticə olaraq Teymurlər Azərbaycandan qovuldu, bu döyüş Azərbaycan tarixinin ən önəmli döyüşlərindən biri kimi xarakterizə edilir. Çünki uzun zamandan sonra ilk dəfə Azərbaycan ərazisindən xarici işğalçılar qovulmağa başlandı.

Sədrüdd qalibiyyətindən sonra Qara Yusif Əlincəqala üzərinə yürüş etdi. Qara Yusif Əlincəqalanın bütün ətraf bölgələrini öz hakimiyyəti altına aldı və bölgənin idarəsini oğlu İsgəndər Mirzəyə verdi. Bu zaman Əlincəqala Təbriz qazisi İmadəddinin hakimiyyətində idi, onu Sultan Əhməd hakim təyin etmişdi [4, s. 97]. Qazi İmadəddin Qaraqoyunluların hakimiyyətini qəbul etmədi. Qara Yusif Qazi İmadəddinə qarşı fərqli siyasət yeritdi, belə ki, o Əlincəqalanın idarəsinin Qazi İmadəddində qalması ilə razılaşdı. Orta əsr tarixçisi Həsən bəy Rumulun verdiyi məlumatlara görə o, ətrafına əsasən tacikləri toplamışdı. Bu hal isə yerli türkmanların narazılığı ilə nəticələndi, Əlincəqalada Qazi İmadəddinə qarşı üsyan qalxdı və onu devirdilər. Qazi İmadəddinin devrilməsi ilə Əlincəqala Qara Yusifin hakimiyyəti altına düşdü [2, s. 60-61; 3, s. 52-53].

1409-cu ildə Qara Yusif Muş bölgəsində yerləşmişdi. Bu vəziyyəti dəyərləndirən Mardin

valisi Məlik Saleh Qara Osmana qarşı mübarizədə ondan kömək istədi. Qara Yusif Qara Osmana qarşı edilən bu təklifi qəbul etdi. Tərəflər arasında baş verən bu döyüşdə qüvvələr nisbətini nəzərə alan Qara Osman döyüş meydanını tərk etdi. Nəticə olaraq Qara Yusif Mardini özündən asılı vəziyyətə saldı. Qara Yusif Məlik Salehlə olan ittifaqı daha da möhkəmlətmək üçün öz qızı ilə Məlik Salehin izdivacını təşkil etdi. Həmçinin Mosulu iqta olaraq Məlik Salehə verdi [2, s. 66].

Qara Yusifin gündən-günə qüvvətlənməsi, həmçinin Teymurilər məğlub edib Azərbaycandan qovması Sultan Əhməd narahət edirdi. Buna görə də, Sultan Əhməd Qara Yusifdən Həmədan yaylağını tələb etdi, Qara Yusif isə bu tələbi rədd etdi. Qara Yusif Azərbaycana vəkil olaraq oğlu Şah Məhəmməd təyin edib Ərzincana getməsindən istifadə edən Sultan Əhməd Həmədana hücum etdi. Şah Məhəmməd Sultan Əhmədlə Uçanda qarşı-qarşıya gəldi. Lakin onun qüvvələrinin qarşısında dayana bilməyən Şah Məhəmməd bölgəni tərk edib Xoya çəkildi. Sultan Əhməd Təbrizi ələ keçirdi. Qara Yusif bu xəbərləri eşidib geri döndü və tərəflər arasında 1410-cu ildə Təbriz yaxınlığında, Əsəd kəndində döyüş baş verdi. Sultan Əhməd məğlub oldu və döyüşdən qaçdı. O, bir bağda gizlənərkən Qara Yusifin adamları tərəfindən tutuldu. Qara Yusif ona oğlu Pırbudağın hökmdar olması haqqında sənəd imzaladı, həmçinin Bağdad daxil olmaqla İraqın idarəsini Şah Məhəmmədə verdi. Qara Yusif öz tələblərini yerinə yetirdikdən sonra onu orduya təslim etdi və öldürüldü. Daha sona onun nəşi Bağdada göndərildi [17, s. 83-85; 9, s. 10].

Cəlairilərin qovulmasından sonra artıq Qara Yusifin qarşısında heç bir maneə qalmamışdı. Beləliklə, 1410-cu ildə önəmli ticarət yolları üzərində yerləşən Təbriz şəhərinin paytaxt olması ilə Qaraqoyunlu dövləti təsis edildi. Qaraqoyunlu dövləti Cəlairilər dövlətinin varisi sayıldığından və Qara Yusif də hökmdar nəslindən gəlmədiyindən o taxta çıxma bilməzdi. Buna görə də Sultan Əhmədin oğulluğa götürdüyü oğlu Pırbudaq 1411-ci ildə padşah elan olundu. Bəzi türkiyəli müəlliflər (Sümer F., Aka İ., Toğan A.) Qaraqoyunlu dövlətini Sərdud döyüşündən sonra yarandığını qeyd etsələr də, bizim tarixi ədəbiyyatlarda Cəlairilərin qovulmasından sonrakı tarix qəbul edilir.

Nəticə. Nəticə olaraq isə Qara Yusif və onun sələfləri apardıqları uzunmüddətli mübarizədə qalib gəldilər. Azərbaycanda təxminən 200 ildən sonra milli dövlətçilik ənənələri bərpa edildi. Bu qələbəni onlar heç də asanlıqla əldə etmədi, onlar nikah diplomatiyası, dostluq münasibətləri, hərbi yolu və s. hərbi diplomatik taktikalardan istifadə edərək qələbə qazandılar. Qaraqoyunlular Azərbaycan tarixində xüsusi yerə malikdir, çünki onlar uzun müddətdən sonra Azərbaycanda Cəlairilərin və Teymurilərin ağılığına son qoydular.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-Təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı) / Tərcümə və şərhlər Əfəndiyev O., Musalı N. Kastamonu: Uzanlar, 2017, 661 s.
3. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı: Elm, 1983, 108 s.
4. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki. Bakı: Elm, 1977, 158 s.
5. Metsopskin F. Teymurləngin və onun xələflərinin tarixi / Ermənicədən ruscaya tərcümə edən Ter-Qriqoryan, rusçandan tərcümə edən Bakıxanov H. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957, 102 s.

6. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı: Çəşioğlu, 2000, 198 s.
7. Priyev V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlam, 2008, 458 s.
8. Priyev V. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
9. Aka İ. İranda Türkmün hakimiyyəti. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, 102 s.
10. Aka İ. Timur ve devleti. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, 239 s.
11. Behramnejad M. Karakoyunlular Akkoyunlular / Tərcümə Gündoğdu S., İçer A. İstanbul: Kronik, 2019, 144 s.
12. Devletşah S. Şair tezkireləri / Tərcümə Lugal N. İstanbul: Pinhan, 2011, 464 s. (pdf).
13. Ebu Bekr-i Tihrani. Kitab-i Diyarbekriyyə / Tərcümə Öztürk M. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, 418 s.
14. Gaffari A. Tarih-i Cihan-Ara, Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler / Tərcümə Gündüz B. İstanbul: Bilge kültür-sanat, 2023, 144 s.
15. Kanat C. Ortadoğuda hakimiyyət mücadelesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021, 234 s.
16. Kürçüoğlu E. Nahçıvan tarihi (V-XV yüzyıllar). Erzurum: Güneş vakfı yayınlar.
17. Sümer F. Karakoyunlular. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021, 169 s.
18. Togan A. Umumi türk tarihine giriş. İstanbul: İş Bankası kültür yayınlar, 2018, 552 s.
19. Uzunçarışlı İ. Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu devletleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019, 297 s.
20. Uzunçarışlı. Osmanlı tarihi. I c., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2023, 639 s.
21. Peacock A.C.S. Remembering Turkish Origins in the Sixteenth- and Seventeenth-century Deccan: The Qaraqoyunlu Past in the Persian Chronicles of the Qutbshahi Dynasty // Turkish History and Culture in India Identity, Art and Transregional Connections. Leiden: Brill, 2020, s. 152-200.
22. Akbar Sabouri. نقش آق قویونلوها در نبرد یلدرم با تیمور در آنکارا // *Oğuz-Türkmen* araştırma dergisi 2020, 4 c., № 1, s. 61-80.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kubra.laliyeva@gmail.com

Kubra Aliyeva

**POLITICAL AUTHORITY OF THE CHIEFS OF THE
QARAQOYUNLU TRIBE (UNTIL 1410)**

The article deals with about the history of Azerbaijan in the 80s of the 14th century and the beginning of the 15th century, the political activities of Kara Koyunlu tribal leaders have been studied and investigated separately. In particular, the activity of Kara Yusuf was investigated and researched, and the relations of the Kara Koyunlu with the Teimuris and Mamluks were given place. We also discuss the activities of the Jalairis at this time, who were in power in Azerbaijan. As a result, it has been shown that after 200 years, Azerbaijan statehood was restored with the Kara Koyunlu state established after the victory over Jalairis in 1410.

Keywords: *Qaraqoyunlus, Qara Yusuf, Azerbaijan, Nakhchivan, Tabriz, Amir Timur.*

Кубра Алиева

**ПОЛИТИЧЕСКАЯ ВЛАСТЬ ВОЖДЕЙ ПЛЕМЕНИ
ГАРАГОЮНЛУ (ДО 1410 ГОДА)**

В статье рассказывается об истории Азербайджана в 80-х годах XIV века и начале XV века. Отдельно изучена и исследована политическая деятельность вождей племени Гарагоюнлу. В частности, была исследована деятельность Кара Юсифа, а также приведены отношения Гарагоюнлу с теймури и мамлюками. Тогда же была затронута и деятельность Джалаири, находившихся у власти в Азербайджане. В результате было показано, что через 200 лет азербайджанская государственность была восстановлена с созданием государства Карагоюнлу после победы над Джалаири в 1410 году.

Ключевые слова: *Кара-коюнлу, Кара Юсиф, Азербайджан, Нахчыван, Тебриз, Амир Теймур.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 21.02.2024

Son variant 28.03.2024

UOT 93/94

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.89>

RÜBABƏ ƏBİYEVƏ

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜLKİ AVİASİYASININ MADDİ-TEXNİKİ BAZASININ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ

Məqalədə ulu Öndər Heydər Əliyevin prezidentliyi illərində Azərbaycan mülki aviasiyasının inkişafı əks olunmuşdur. Burada Azərbaycan Respublikasının mülki aviasiyasının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, yeni hava limanlarının tikilməsi, texniki təchizatın gücləndirilməsi, uçuş coğrafiyasının genişləndirilməsi və s. ilə bağlı məlumatlar işıqlandırılmışdır. Məqalədə mülki aviasiyamızın dahi lider Heydər Əliyevin çoxşaxəli siyasi-iqtisadi kursunun önəmli tərkib hissəsi kimi əhəmiyyəti, bu sahənin beynəlxalq əlaqələrdəki rolu təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *Mülki Aviasiya, hava gəmiləri, hava limanları, aviasiya əlaqələri, uçuş coğrafiyası.*

Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi dahi lider Heydər Əliyevin milli idealları, çoxşaxəli siyasi fəaliyyəti müasir dövlətçiliyimizin təməl prinsipinə çevrilmişdir. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdırdığından sonra müdrik siyasətçinin uğurlu kursu nəticəsində digər sahələrdə olduğu kimi mülki aviasiyada da əsaslı addımlar atılmağa başlandı. Siyasi sabitliyin bərpası bu sahədə olan geriləmələrin aradan qaldırılmasına geniş imkanlar açmış oldu.

Onun ölkə rəhbərliyinə gəlməsi ilə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması Azərbaycanın siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmlənməsi üçün güclü və əsaslı zəmin yaratdı.

Eyni zamanda mövcud vəziyyət nəzərə alınaraq 1996-2002-ci illərdə Azərbaycan Mülki Aviasiyasında da təxirəsalınmaz tədbirlər geniş vüsət aldı.

“Azərbaycan Hava Yolları” Dövlət Konserinin istehsalat fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq və strukturunu dünya standartlarına uyğunlaşdırmaq məqsədilə 1996-1999-cu illər ərzində yeni müəssisələr yaradıldı. 1996-cı ilin aprel ayında “Azəraeronaviqasiya” müəssisəsi, 1996-cı ilin avqustunda Aviasiya Təhlükəsizlik İdarəsi, 1997-ci ilin yanvarında “AZAL” Milli Aviasiya Şirkəti, 1997-ci ilin iyun ayında “AZALOYL” müəssisəsi, 1997-ci ilin noyabrında Beynəlxalq Kommersiya İdarəsi, 1998-ci ilin yanvarında “AZAL” yük aviasiya şirkəti, 1999-cu ilin oktyabrında “AZAL” Aviasiya-Texniki Mərkəzinin yaradılması geriləməyə səbəb olan məqamların aradan qaldıraraq mülki aviasiyamızın ayrı-ayrı istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsinə xidmət etmiş oldu [16].

“Azərbaycan Hava Yolları” QSC Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatına (İCAO) üzv olduqdan sonra (1992-ci il) qurum şirkətin infrastrukturunun modernizasiyasını ön plana çəkdi. Mülki aviasiya tariximizdə ən önəmli hadisə 1997-ci ildə İKAO ekspertləri və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının nümayəndələrinin Azərbaycan mülki aviasiyasının inkişafının strateji kursunu müəyyən edən sənəd hazırlaması olmuşdur. Bu sənədə beynəlxalq konvensiyanın müddəaları və İKAO-nun tələbləri nəzərə alınmaqla yeni aviasiya qanunlarının (Azərbaycan Respublikasının Hava Məcəlləsi) işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi, Bakı hava limanının inkişafı və modernizasiyası, beynəlxalq terminalın tikintisinin başa çatdırılması, aeronaviqasiya xidmətinin texniki modernizasiyası, Naxçıvan hava limanının beynəlxalq tələblər səviyyəsinə çatdırılması, Gəncə hava limanının yenidən qurularaq onun beynəlxalq

standartlara tam uyğunlaşdırılması, Milli Aviasiya Akademiyasının inkişafı, Azərbaycan mülki aviasiyasının inkişafının əsas planının mərhələlər üzrə həyata keçirilməsi, uçuş-enmə zolağının genişləndirilməsi, təyyarəçilik və enmənin radioelektron sistemini modernləşdirmək üzrə göstəriş daxil idi [11, s. 6].

Ulu öndərin mülki aviasiyaya ayırdığı diqqətin ən bariz nümunəsi isə respublika mülki aviasiyasının inkişaf proqramının (1998-2003-cü illər üzrə) təsdiq edilməsi idi. Proqram çərçivəsində Bakı hava limanında dünya standartlarına tam cavab verən yeni aerovağzal kompleksinin tikilməsi, hava limanının perimetri boyu elektron mühafizə hasarın qurulması, uçuşları idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, “AZAL-Oyl” müəssisəsi üçün yeni təyyarə yanacaq doldurma məntəqəsinin inşa edilməsi, “Boeing-757” təyyarəsinin alınması, sərnişin yük təyyarələrinə yerüstü xidmətlərin müasir standartlar səviyyəsinə çatdırılmasına dair tədbirlərin icra edilməsi, “Zabrat” hava limanında yeni aerovağzal binasının tikilməsi, “Naxçıvan” hava limanının yenidən qurulması nəzərdə tutulurdu [12, s. 4].

Ümumiyyətlə mülki aviasiyanın modernləşdirilməsi bu sahəyə 200 milyon dollar sərmayə qoyulması barədə respublika prezidentinin Sərəncamından sonra başlamışdır. Bu, o dövrdəki illik respublika büdcəsinin 50 faizinə bərabər idi [10, s. 3].

Nəticədə hava limanlarına, onların bərpası və texniki yeniliklərlə təchizatına diqqət artırıldı. Bununla yanaşı hava limanlarının beynəlxalq tələblər səviyyəsinə qaldırılması və uçuş coğrafiyasının genişləndirilməsi üçün əsaslı tədbirlər icra olunmağa başlandı. Bu sırada Gəncə hava limanına xüsusi diqqət ayrılırdı.

Müstəqilliyimizin ilk illərində Gəncə Beynəlxalq Hava Limanının iş əmsalı, təklif etdiyi xidmətlərin səviyyəsi obyektiv səbəblərə görə dünya mülki aviasiyanın daim təzələnmə tələblərinə cavab vermirdi. Aeroportun 1964-cü ildən istismar olunan uçuş-enmə zolağı orta tipli təyyarələri qəbul edə bilirdi.

Müstəqilliyin ilk illərində ölkədəki daxili vəziyyət bu aviasiya obyektinə mənfi təsir etmişdir. 1993-cü ilin iyunun 3-də hökumət qüvvələri ilə silahlı dəstələrinin vuruşması nəticəsində Gəncə aeroportu dağıdılmışdır. Lakin cəmi 17 gündən sonra heç bir nazirliyin, şirkətin köməyi olmadan aeroport öz daxili imkanları hesabına bərpa edildi. Buradan əvvəl Trabzona, daha sonra İzmirə uçuşların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Hər gün Gəncədən 350-400 nəfər sərnişin uçuş və onların təhlükəsizliyi təmin edilirdi [7, s. 4].

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1590 №-li 2 oktyabr 1996-cı il tarixli sərəncamı ilə Gəncə Hava limanının beynəlxalq uçuşlar üçün açılması haqqında “Azərbaycan Hava Yolları” Dövlət Konserninin təklifi qəbul edildi. Bununla da Gəncə aeroportu beynəlxalq status aldı.

Sonradan həyata keçirilən uğurlu tədbirlər sahəsində uçuş-enmə zolağı dünyada istismar olunan ən ağır təyyarələri qəbul etməyə imkan verəcək səviyyəyə qaldırıldı.

Göstərilən tədbirlərin yekunu olaraq “Azərbaycan Hava Yolları” Dövlət Konserni 5 dekabr 1997-ci il tarixində Gəncə hava limanında uçuş informasiyasının deşifrə edilməsi ərazisinin ayrılması haqqında əmr vermişdir [1, v. 119].

Artıq müstəqilliyinin ilk illərindən Respublika üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan digər hava limanı Naxçıvan hava limanı idi. Şəhər mərkəzindən 4 kilometr məsafədə yerləşən aeroport ölkənin blokadada olan bu regionunun yeganə hava qapıları idi.

1976-cı ildə tikilmiş Naxçıvan Hava Limanı 3-cü dərəcəli təyyarələri (Yak-40, An-24 və s.) qəbul etmək imkanına malik idi. Əvvəllər buradan Bakı şəhərinə reyslər həyata keçirilirdi.

Hava Limanı 1990-cı illərin ikinci yarısında inkişaf etməyə başladı: Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistan tərəfindən blokadaya alınması nəticəsində aviasiya nəqliyyat əlaqəsi üçün yeganə vasitə olmuşdur.

Ümumiyyətlə Dağlıq Qarabağ hadisələri Naxçıvan MSSR-in ictimai-siyasi və iqtisadi həyatına ciddi təsir göstərdi. Ermənistan SSR tərəfindən iqtisadi və nəqliyyat kommunikasiya blokadasına alınmış muxtar respublikada həyat şəraiti getdikcə ağırlaşır, əhalinin ərzaq və gündəlik tələbat malları, yanacaq təmin edilməsində ciddi problemlər yaranırdı [8, s. 146].

Ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvana geri dönərək Naxçıvan Ali Sovetinin sədri seçilməsi muxtar respublikada siyasi və iqtisadi vəziyyət müsbət istiqamətdə dəyişməsinə səbəb oldu.

Heydər Əliyev muxtar respublikanı nəqliyyat blokadasından çıxarmaq üçün Naxçıvan hava limanının genişləndirilməsi ilə yaxından məşğul olurdu. Nəhayət, 1992-ci il martın əvvəllərində Naxçıvanda ağır yüklü sərnişin və nəqliyyat təyyarələri qəbul etməyə imkan verən yeni aerodromun ilk növbəsi istifadəyə verildi. Hava limanında ilk "TU" təyyarəsinin qəbul edilməsi mərasimində Heydər Əliyev özü şəxsən iştirak etdi.

1993-cü ildə xalqın təkidi ilə ölkə rəhbərliyinə gələn Ulu Öndər Naxçıvan Muxtar Respublikasını diqqətdə saxlamaqda davam edirdi. Naxçıvanla əlaqəni daha sıx etmək lazım idi. Odur ki, Heydər Əliyev Naxçıvanda mülki aviasiya infrastrukturunun yenidən qurulması, ən müasir tələblərə cavab verən aerovağzal binasının tikintisi və yerüstü xidmətlərin yaradılması məsələsini bilavasitə nəzarətinə götürdü. Bununla yanaşı uçuş tarifləri tənzimləndi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Naxçıvan Muxtar Respublikasına hava ilə uçuş tariflərinin tənzimlənməsi haqqında" 1994-cü il 26 yanvar tarixli Fərmanına uyğun olaraq, blokada vəziyyətində olan Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin sosial müdafiəsini və eyni zamanda onunla yeganə nəqliyyat əlaqəsi olan mülki aviasiyanın zişansız işləməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi Qərara əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokadası dövründə Muxtar Respublikada Azərbaycan Respublikasının digər şəhərlərinə və geriyyə yerli hava xətləri üçün qüvvədə olan tariflər əsasında uçuşların orta hesabla 25 faizə qədər güzəştli tarifləri (bu uçuşların ziyanlı olmaması nəzərə alınmaqla) müəyyən edildi [2, v. 109].

1995-ci ilin noyabrında isə Naxçıvan hava limanında ağıryüklü təyyarələri qəbul etməyə imkan verən yeni müasir uçuş-enmə zolağı istismara verildi [9, s. 4].

Qeyd edilən dövrdə Azərbaycan mülki aviasiyasının ən böyük qüsuru Bakı beynəlxalq hava limanının dövrün tələblərinə cavab verməməsi ilə bağlı idi. Heydər Əliyev hələ 1981-ci ildə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə yeni aerovağzal kompleksi yaratmaq barədə qərar qəbul etmişdir. Bu qərar əsasında terminal kompleksinin layihəsi hazırlanaraq icrasına başlanılmış, lakin sonralar bu işlər yarımçıq qalmışdır.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, bəzi iqtisadi məsələlər həll edildikdən sonra aerovağzal kompleksinin tikintisini davam etdirmək haqqında qərar qəbul edildi. Kredilər əsasən Böyük Britaniya banklarından, Türkiyənin "Eksimbank" Bankından alınmışdır. Türkiyənin "Burc-Enka" şirkəti, Böyük Britaniyanın bir çox şirkətləri ilə əlaqələr yarandı və bunların hamısının nəticəsində aerovağzal kompleksinin tikintisinə başlandı [14, s. 1].

Məhz Heydər Əliyevin işi ciddi nəzarətə alması nəticəsində terminal kompleksinin tikintisi sürətləndi.

Ölkə prezidenti 1996-cı ildə aerovağzal kompleksinin yeni layihəsi barədə göstəriş verdi. Layihənin reallaşdırılmasında Almaniya Federativ Respublikası ilə Azərbaycan höku-

məti arasında imzalanmış dövlətlərarası maliyyə əməkdaşlığı sazişləri əsasında Almaniya hökuməti “Bakı Hava Limanına” təcili kömək Proqramı”nı həyata keçirmək məqsədilə çox güzəştli şərtlərlə kredit ayırmışdır. Bu vəsait hesabına müasir təyyarələri qəbul edən iki növbətçi uçuş-enmə zolağı üçün 2700 metr uzunluğunda yeni yönəltmə yolu tikilmişdir. Bunun nəticəsində Bakı hava limanının uçuşlarının intensivliyi artmış və təhlükəsizlik yüksəlmişdir [5, s. 2].

1998-ci ilin Mayın 27-də isə Bakı Hava limanında 2 nömrəli uçuş-enmə zolağı boyunca ağır tipli Boeing-747 və başqa tipli təyyarələr üçün dayanacaqın tikintisinə başlandı [1, s. 4].

Həyata keçirilmiş tədbirlərin yekunu kimi aviasiya tariximizdə ən önəmli hadisə 1999-cu ildə Bakı Beynəlxalq Hava Limanının yeni aerovağzal kompleksinin təntənəli açılış mərasimi oldu. Mərasimdə Heydər Əliyevlə yanaşı qeyd edilən dövrdə Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti olan Süleyman Dəmirəl də iştirak edirdi [11, s. 6].

Bakı beynəlxalq hava limanı aerovağzal kompleksində informasiya, biznes, pasport nəzarəti xidmətləri, biletlərin qeydiyyatı, sərnəşinlərin gəlmə və getmə salonlarını, yük qəbul etmə və yolasalma yerlərini, tranzit sərnəşinlərin, baqajların qəbulu və verilməsi, viza-sərhəd yoxlamaları, gömrük nəzarəti və digər məntəqələr istifadəyə verilmişdi [14, s. 1].

Dahi lider Heydər Əliyevin nəqliyyat sektorunda yürütdüyü siyasətin mühüm vəzifələri kimi Bakı Hava Limanında aviaparkın təzələnməsini, yeni təyyarələr alınmasını qarşıya qoymuşdur. Məhz bu səbəblə 2000-ci il oktyabrın 9-da ilk “Boeing-757-200” təyyarəsi Bakıya gətirildi. Bir ay sonra isə 2-ci “Boeing-757-200” hava gəmisi “Azərbaycan Hava Yolları” Dövlət Konserninin aviaparkına daxil edildi. Müasir tipli bu təyyarələr ilə Bakıdan London, İstanbul, Təl-Əviv və Dubaya beynəlxalq reyslərin həyata keçirilməsinə başlandı. Azərbaycan Mülki Aviasiyasının infrastrukturu dəyişdikcə nailiyyətlər daha da artırdı [13, s. 3].

Digər tərəfdən Zabrat aviamüəssisəsi “AZAL Helikopter” adı ilə yenidən təşkil edildi. “AZAL Helikopter” aviashirkətində yeni helikopterlər istismara verildi, dispetçer xidməti yeniləndi, yeni uçuş-enmə zolaqları istifadəyə verildi. Sifariş olunan qədər vertolyot hər gün Azərbaycan neftçilərinin istifadəsində olurdu. Neft kəmərlərinə nəzarət, dənizdə neft çıxaranların işə aparılıb gətirilməsi və s. aviatorların cari işlərinə daxil idi. [6, s. 3]. “Azal Helikopter” Aviasiya şirkətinin yeni sərnəşin terminalı isə 2003-cü ildə istismara verildi.

2001-ci ildə “Silk-Way” aviasiya şirkətinin yaradılmasının nümunəsində özəl sektorun hava nəqliyyatına nüfuz etməsinə geniş imkanlar açılmış oldu [17]

Heydər Əliyevin rəhbərliyinin son illərində hava nəqliyyat növünə tələbatın artması Naxçıvanda daha müasir hava limanının tikilməsini zərurətə çevirdi. Bununla əlaqədar 2002-ci il avqustun 11-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisində müşavirə keçirildi. 2002-ci il oktyabr ayının 1-də inşasına başlanan limanda tikinti-quraşdırma işləri ən müasir tələblər səviyyəsində həyata keçirildi [15]

Layihə çərçivəsində aeroportda yeni aerovağzal kompleksinin inşası ilə yanaşı, hava hərəkətinin idarə edilməsi üzrə yeni avadanlığın quraşdırılması, aeroportun müasir radionaviasiya vasitələri ilə təmin edilməsi, yeni uçuş-enmə zolağının və perronun tikintisi, kommunikasiya xətlərinin çəkilişi və digər işlərin sürət və keyfiyyətinə diqqət artırıldı. Nəticədə Naxçıvan Hava Limanının tikintisi 14 ay çəkdi [13, s. 3].

Tədqiq edilən dövrdə Azərbaycan mülki aviasiyasının beynəlxalq mülki aviasiya ailəsinin üzvünə çevrilməsi yönündə əsaslı addımlar atıldı. Belə ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyəti dönəmində daxili, siyasi, iqtisadi problemlərin həlli ilə yanaşı beynəlxalq siyasi, iqtisadi mühitə inteqrasiya əsas prioritet məsələlərdən idi. Nəqliyyat sektorunun ən gənc, ən

surətli növü sayılan milli mülki aviasiyanın beynəlxalq miqyasda inkişaf etdirilməsinə yönəlik fəaliyyət məhz bu baxımdan daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Azərbaycanın mühüm beynəlxalq aviasiya təşkilatlarına, konvensiyalarına üzv olması, uçuş coğrafiyasının genişləndirilməsi, respublikada ayrı-ayrı ölkələrin aviasiya nümayəndəliklərinin fəaliyyətə başlaması, eyni zamanda Azərbaycanın aviasiya nümayəndəliklərinin xarici dövlətlərdə açılması, çoxsaylı aviasiya sazişlərinin imzalanması və s. bu kimi işlər bu istiqamətdəki fəaliyyətin uğurlu nəticələr əldə etməsinə geniş imkanlar yaratdı.

Xüsusilə Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdışı Rusiya və digər MDB dövlətləri ilə münasibətlərin qaydaya salınması ilə yadda qalmışdır. Burada hava əlaqələrinin yenidən qurularaq inkişaf etdirilməsi ən əhəmiyyətli məqamlardan idi. Bu bir tərəfdən həmin ölkələrin region dövlətləri olması, digər tərəfdən isə uzun müddət eyni respublikanın tərkibinə daxil olduqlarından sıx, iqtisadi, siyasi, mədəni bağın mövcudluğu ilə izah edilirdi.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Hökuməti 1993-cü ildə Rusiya Federativ Respublikası, 1995-ci ildə Ukrayna Respublikası Hökuməti, 1996-cı ildə Özbəkistan, Qazaxıstan Respublika Hökumətləri ilə hava əlaqəsi və hava nəqliyyatında əməkdaşlıq haqqında müqavilələr imzalamışdır [4, v. 104].

Bununla yanaşı Heydər Əliyevin rəhbərliyi illərində qeyri-region dövlətləri ilə də sağlam iqtisadi münasibətlərin əsası qoyulur. Belə ki, Azərbaycan Hökuməti Hava nəqliyyatında dünya dövlətləri ilə beynəlxalq əlaqələrin tənzimlənməsi sahəsində də qarşılıqlı təmaslar əsasında ikitərəfli sazişlərə üstünlük vermişdir. Azərbaycan Respublikası Hökuməti 1996-cı ildə Niderland Krallığı, 1997-ci ildə Misir Ərəb Respublikası Hökuməti, Polşa Respublikası Hökuməti, İtaliya Respublikası Hökuməti, 1998-ci ildə Fransa Respublikası Hökuməti, Belçika Krallığı Hökuməti, 2000-ci ildə Finlandiya Respublikası Hökuməti, Avstriya Respublikası hökuməti ilə saziş imzalamışdır [3, v. 8].

Qeyd edilən tarixi mərhələdə milli aviasiyamızın beynəlxalq aviasiya ailəsinə inteqrasiyası prosesində bu sahədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq qurumlara üzvlük məsələləri əsas konturlardan birini təşkil edirdi. Nəticə olaraq 1997-ci ilin mart ayından Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyasının (İATA), 2002-ci ildən “Mülki Aviasiya Avropa Konfransının (ECAC)” tamhüquqlu üzvünə çevrilir.

Bununla yanaşı 1999-cu ildə Azərbaycan Mülki Aviasiyası xidməti ilə Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı – ICAO (1992-ci ildən üzvüdür) arasında əməkdaşlıq haqqında razılaşma imzalanmışdır. Eyni zamanda Heydər Əliyevin razılığı ilə Azərbaycan bu təşkilatın “Dünyada narahatçılıq və təhlükəsizlik konvensiyası”na qoşuldu.

2002-ci ildə Tayvan, Türkiyə mülki aviasiya rəhbərliyi, 2003-cü ildə Əfqanıstan mülki aviasiya rəhbərliyi ilə Azərbaycan mülki aviasiya rəhbərliyi arasında imzalanmış memorandumlar da milli aviasiyamızın yüksələn xətlə inkişafına öz müsbət təsirini göstərmiş oldu.

Beləliklə, Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdışı Azərbaycan mülki aviasiyasının çoxşaxəli tərəqqisinə geniş imkanlar açdı. Bu dövrdə Azərbaycan Respublikasının mülki aviasiyasının maddi texniki bazası xeyli möhkəmləndirilmiş, yeni hava limanları tikilmiş, texniki təchizat gücləndirilmiş, uçuş coğrafiyası genişləndirilmişdir. Nəticədə sərnişin və yük daşımalarının həcmi artırılmış, göstərilən xidmət səviyyəsi nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəldilmişdir. Görülən işlərin yekunu olaraq milli səma bayrağımızın uçuş səmərəliliyi və intensivliyinin artırılması beynəlxalq aviasiya ailəsinə inteqrasiya prosesinə yeni imkanlar açdı.

ƏDƏBİYYAT

1. AHYQSCA: Fond 1, siy. 1, v. 119.
2. AHYQSCA: Fond 1, siy. 1, iş 386, v. 109.
3. ARMMA: Fond 2941, siy. 1, iş 826, v. 8.
4. ARMMA: Fond 2941, siy. 1, iş 395, v. 104.
5. Əliyev R. Azərbaycanın Hava nəqliyyatı Xəzər regionunda liderə çevrilir. “Azərbaycan” qəz., 1998, 30 dekabr.
6. İlyasov V. Səmanız aydın olsun. “Azərbaycan” qəz., 1997, № 36 (1551), 14 fevral.
7. Qasimov H. Gəncə aeroportu beynəlxalq status alır. “Xalq” qəz., 1996, № 171 (22313), 3 sentyabr.
8. Qasimov Ə.Q. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişaf tarixi (1969-2003-cü illər). Bakı: Turxan NPB, 264 s.
9. Naxçıvan hava limanında yeni uçuş-enmə zolağı. “Azərbaycan” qəz., 1995, № 212 (1229), 4 noyabr.
10. Rüstəmov İ. AZAL – təhlükəsiz uçuş, yüksək xidmət. “Xalq” qəz. 2012, № 120 (27050), 2 iyun.
11. Səfərli, M. Böyük xidmətlərin dəyərli nümunəsi. “Azərbaycan” qəz., 1999, 7 dekabr.
12. Səfərli, M. “AZAL” ağır tipli təyyarələri qəbul edəcək. “Azərbaycan” qəz., № 123 (1932) 1998, 31 may.
13. Səfərli, M. Azərbaycan Mülki Aviasiyasının memarı. “Azərbaycan” qəz., 2016, № 96 (7240), 5 may.
14. Türkiyə və Azərbaycan dostluğu əbədi və sarsılmazdır. “Azərbaycan” qəz., 1999, № 240 (2351), 20 oktyabr.
15. <https://azertag.az/xeber/1502229> Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanı müasir tələblər səviyyəsindədir. 02.06.2020.
16. <https://www.azal.az/az/company/about> “Azərbaycan Hava Yolları” QSC-nin tarixi.
17. <https://www.silkwayairlines.com/about/20th-anniversary/>

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
E-mail: rubaba1988@mail.ru

Rubaba Abiyeva

HEYDAR ALIYEV AND STRENGTHENING THE MATERIAL AND TECHNICAL BASE OF CIVIL AVIATION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

The article reflects the development of civil aviation during the presidency of the great leader Heydar Aliyev. It covers information on strengthening the material and technical base of civil aviation in the Republic of Azerbaijan, the construction of new airports, strengthening technical supplies, expanding the geography of flights, etc. The article indicates the importance of civil aviation as part of the political and economic course of the great leader Heydar Aliyev, and analyzes the role of this sphere in international relations.

Keywords: *civil aviation, airplanes, airports, aviation relations, flight geography.*

Рубаба Абиева

ГЕЙДАР АЛИЕВ И УКРЕПЛЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье отражено развитие гражданской авиации в период президентства великого лидера Гейдара Алиева. Здесь освещена информация об укреплении материально-технической базы гражданской авиации Азербайджанской Республики, строительстве новых аэропортов, усилении технического снабжения, расширении географии полетов и т.д. В статье указано значение гражданской авиации как части политико-экономического курса великого лидера Гейдара Алиева, проанализирована роль этой сферы в международных отношениях.

Ключевые слова: *гражданская авиация, воздушные самолеты, аэропорты, авиаотношения, география полетов.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 23.02.2024

Son variant 29.03.2024

UOT 93/94

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.96>

YÜZDANƏ CABBARLI

HEYDƏR ƏLİYEVİN KADR SİYASƏTİ İQTİSADI UĞURLARIN
ƏSAS AMİLİ KİMİ (1969-1982-ci illər)

Məqalədə Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-də rəhbərliyə gəlməsinə qədər 1960-cı illərdəki vəziyyət təhlil edilərək, respublikada güclü rəhbərliyə ehtiyac olduğu göstərilmişdir. Daha sonra Heydər Əliyevin rəhbərliyə gəlməsindən sonra respublikanın iqtisadi inkişafının təmin edilməsi üçün həyata keçirilən islahatlar kadr kontekstindən verilmişdir. Aparılan uğurlu kadr islahatları nəticəsində sənaye və kənd təsərrüfatında əldə olunan irəliləyişlər işıqlandırılmışdır. Məqalənin hazırlanmasında Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı və sənayedə olan problemləri və bu sahədə yürüdülmən kadr siyasətini təhlil etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası dövlət arxivlərinin materiallarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan SSR, kadr siyasəti, sənaye, kənd təsərrüfatı, iqtisadi inkişaf.*

Dövlətin müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyətinin uğurlu olması kadrların yerinə yetirdikləri işin keyfiyyətindən asılıdır. Odur ki, bütün dünyada kadr siyasəti vacib istiqamətlərdən biri olduğu kimi Azərbaycan SSR rəhbərliyinin fəaliyyətində də prioritet məsələlərdən biri olmuşdur. Çünki məhz doğru müəyyən edilmiş kadr siyasəti dövlətin sosial-iqtisadi, mədəni inkişafını təmin edir.

Azərbaycan SSR-də də idarəetmədə olan ciddi nöqsanlar, mərkəzi rəhbərlik tərəfindən respublika iqtisadiyyatının bir sıra sahələrinin inkişafına qarşı yaradılmış süni maneələr sənaye, kənd təsərrüfatı və digər sahələrin inkişafını ləngidirdi. Bütün bunların da başlıca səbəbi dövlət intizamının pozulması, köhnə sahələrin yenidən qurulması və modernləşməsi proseslərinin həyata keçirilməməsi, sənayedə mövcud potensialdan düzgün istifadə edilməməsi idi. Respublika iqtisadiyyatında nəzərə çarpan geriləmələr 60-cı illərin sonlarında özünü daha açıq şəkildə büruzə verməyə başlamışdı. Belə ki, respublikada 1966-cı ildə əvvəlki illə müqayisədə sənaye istehsalının həcmi 10,3% artsa da 1968-ci ildə 1967-ci il səviyyəsinə çatmamışdı. Yüngül sənayedə isə artım 1966-cı ildə 9,9% və 1968-ci ildə 7%, qida sənayesində müvafiq olaraq 9,7% və 6,8% olmuşdur [6, v. 98]. Plan üzrə ən çox geriləmə kimya sənayesinin (29,3 milyon rubl), neft emalı və neft kimyasının (21,4 milyon), energetikanın (14,1 milyon), ət və süd sənayesinin (12,4 milyon), əlvan metallurgiyanın (təxminən 6 milyon) payına düşürdü [5, v. 8]. Kənd təsərrüfatında isə ümumi məhsul 1959-1965-ci illərdə 70% artacağı halda, cəmi 14% artmışdır [27, s. 26]. 1966-1969-cu illər ərzində isə 20,5% artacağı halda, faktiki 13,6% artmışdır [5, v. 143]. Bu göstəricilər bütün müttəfiq respublikalar arasında ən aşağı göstərici idi. Əslində 60-cı illərin sonunda Azərbaycan SSR bütün sahələrdə dərin böhran, tənəzzül ərəfəsini yaşayırdı.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan SSR-in 1960-cı illərdə, xüsusilə bu illərin sonuna doğru ittifaq respublikaları arasında sonuncu yerlərdə dayanmasına baxmayaraq, respublikada 1960-cı illərdə bir çox sahələrdə inkişaf da müşahidə olunmuşdur. Sov.İKP-nin 1961-ci il (oktyabr) qurultayından sonra Azərbaycan SSR-də iqtisadiyyat və mədəniyyətin daha da tərəqqisi sahəsində qarşıya yeni vəzifələr qoyulur. Qısa müddətdə bir sıra iri sənaye müəssisələri tikilir, işləyən bir çox müəssisələrdə istehsal qurğuları genişləndirilir. 1960-cı

illərdə Sumqayıtda superfosfat zavodu, sulfanol, stirol, kaustik soda, alüminium xlorid və herbisidlər istehsal edən qurğular, Bakıda şin zavodunun ikinci növbəsi, Qaradağ qaz-benzin zavodu, Əli-Bayramlıda açıq tipli DRES-in birinci növbəsi, Mingəçevirdə Azərbaycan elektrik izolyasiya materialları zavodu işə salınmışdı [17, s. 10-11]. 1959-1965-ci illərdə Azərbaycan SSR-də sənaye məhsulunun xüsusi çəkisi 1958-ci il göstəricisindən (59,5%-dən) artıb 1962-ci ildə 63,8%-ə çatmışdı [32, c. 37]. Kimya sənayesi, qara və əlvan metallurgiya, maşınqayırma və digər sənaye sahələrinin inkişafı sənaye istehsalının xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olmuşdur. 1958-ci illə müqayisədə Azərbaycan SSR-də sənaye məhsulunun ümumi həcmi 1965-ci ildə 63% artdığı halda, kimya sənayesi məhsulu 3,6, qara və əlvan metallurgiya məhsulu 1,9 maşınqayırma və metal emalı sənayesi 2,4 dəfə artmışdır. 1958-ci ilə nisbətən 1965-ci ildə respublikada yüngül sənayenin ümumi məhsulu 28%, yeyinti sənaye məhsulu isə 33% artmışdır [27, s. 23].

Respublikada sənaye məhsulu satışı planı 100,8% yerinə yetirilmişdi. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 1968-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 4,4% artmışdı. Dövlətə taxıl, üzüm, tütün, barama, çay, ət, süd, yun, yumurta satışı üzrə tapşırıqlar yerinə yetirilmişdir. Azneftəzvedka, Dzerjinski, Şmidt, Montin adına avtomobil zavodlarının, Gəncə çörək zavodunun, bir sıra nəqliyyat müəssisələri, yüngül yeyinti və s. kimi sahələrdə yüksək məhsuldarlıq müşahidə edilmişdir [5, v. 6, 7].

Lakin bu inkişafı yanaşı respublika 1960-cı illərin sonuna doğru ittifaq respublikaları arasında geridə idi. Ona görə də respublikada güclü idarəetmə qabiliyyətinə malik, radikal dəyişikliklər həyata keçirə biləcək güclü liderə ehtiyac vardı. Azərbaycan xalqı bu lideri Heydər Əliyevin 1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilməsi ilə qazanmış oldu [4, v. 6-8].

Respublikada 1960-cı illərdə bir sıra sahələrdə inkişafın olması ilə bərabər, Azərbaycan SSR-in ittifaq respublikaları arasında geridə olmasının səbəblərini Heydər Əliyev avqust plenumunda çıxışında açıq şəkildə göstərmişdir: "...Amma bütün çətinliklərin aradan qalxdığına və iqtisadiyyatın vəziyyətinin bizi narahat etməməsinə inanmaq düzgün olmazdı. Respublika sənaye məhsulunu artıqlaması ilə yerinə yetirməsinə baxmayaraq, ümumi məhsulun orta artım tempinə görə ittifaq respublikaların göstəricilərindən xeyli geri qalması ciddi narahatlıq doğurur...". Qeyd etmək lazımdır ki, buna səbəb kimi bir çox müəssisələrdə rəhbərliyin, idarəetmənin, intizamın zəif olması və s. göstərilmişdir. Bütün bunlar da istehsal prosesinin təşkilində nöqsanlara, avadanlıqlardan düzgün istifadə olunmamasına, iş vaxtının xeyli itkisinə, məhsuldarlığın və keyfiyyətin azalmasına gətirib çıxarırdı [5, v. 7, 8]. Plenumda həmçinin qeyd edildi ki, 1969-cu ilin birinci yarısı üçün aparılmış yoxlamalar nəticəsində Azərbaycan KP MK-na daxil olan məktubların, ərizələr və şikayətlərin 53,5%-i məhz kadr seçimində yol verilmiş nöqsanlara aid olmuşdur [5, v. 39-40]. Ona görə də respublikada düzgün kadr siyasətinin həyata keçirilməsi vacib idi.

Heydər Əliyev respublikada yaranmış ağır vəziyyəti diqqətə çatdırmaqla bərabər mövcud vəziyyətin təkmilləşdirilməsi yollarını da göstərirdi. Plenum respublika iqtisadiyyatının geri qalmasının səbəblərinin təhlili əsasında Azərbaycan KP MK bürosunun, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin işində ciddi nöqsanlar aşkar etmişdir. Belə nöqsanlara görə Azərbaycan KP MK-nın katibi, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavinləri işlərindən azad edilirlər. Ulu Öndərin bilavasitə rəhbərliyi ilə həyata keçirilən kadr dəyişiklikləri nəticəsində Azərbaycan KP MK-nın yeni katibləri seçilir [8, v. 5, 10]. Plenumda Daxili İşlər nazirinə,

Səhiyyə nazirinə, Ticarət nazirinə, Tərəvəz-Meyvəçilik üzrə Dövlət Komitəsinin sədrinə və başqalarına ciddi xəbərdarlıq edilmiş, mövcud nöqsanların aradan qaldırılması, nizam-intizamın yaradılması üçün bir ay müddət müəyyən edilmiş, bütün rəhbər kadrlara nöqsanların olmasına görə şəxsi məsuliyyətləri haqqında xəbərdarlıq edilmişdir [5, v. 148, 149].

Heydər Əliyev həmçinin respublikada ali dövlət hakimiyyət orqanı olan Ali Sovetin rəhbərliyinin tərkibində dəyişiklik edərək, Ali Sovetin sədri vəzifəsinə 1971-ci il 1 iyuldan Süleyman Rüstəmi (1989-cu il 10 iyuna kimi) gətirmişdir. Azərbaycan SSR-də dövlət hakimiyyətinin ali icraedici orqanı olan Nazirlər Sovetinin sədri vəzifəsinə isə Ə.İ.İbrahimov (1970-1981), birinci müavinləri olaraq isə İ.Ə.İbrahimov (1970-1978), S.B.Tatlıyevi (1978-1981) təyin edilmişdi [18, s. 174]. Eyni zamanda 1971-ci ildə S.B.Tatlıyev Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin İşlər müdiri (1978-ci ilədək) təyin edilmişdir [9, v. 4]. Sonrakı dövrlərdə bu mühüm kadr dəyişiklikləri respublikanın iqtisadiyyatına bilavasitə rəhbərlik edən nazirlik, müəssisə və təşkilatlarda da aparılmış, nöqsanların aradan qaldırılması üçün müvafiq tapşırıqlar verilmiş, bir çox rəhbər kadrların təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirilməyə başlamışdır.

Bu dövrdə respublikada xalq təsərrüfatının vacib sahələrindən biri olan sənayenin geri qalmasının başlıca səbəblərinə texniki tərəqqi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, istehsalın təkmilləşdirilməsi məsələlərinin həlli üçün fəhlə və qulluqçuları səfərbərliyə almaq sahəsində siyasi və təşkilatçılıq işinin zəif olmasını və s. aid etmək olar. Partiya təşkilatları fəhlələrdə, mühəndis-texnik işçilərdə və qulluqçularda müəssisənin fəaliyyəti üçün vacib olan məsuliyyət hissini zəif tərbiyə edir və əməyin elmi təşkilinin geniş tətbiq olunması, istehsal mədəniyyətinin yüksəldilməsi üçün zəruri tədbirləri görmürdülər. Müəssisə rəhbərlərinin fəaliyyətindən bəhs edərkən Heydər Əliyev bildirirdi: “Bir çox müəssisələrin rəhbərləri işçi qüvvəsinin çatışmazlığına istinad edirdilər, ona görə ki, rəhbərlərin özləri kadrlara, onların kollektivdə möhkəmlənməsinə, peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə, işlərinə, ehtiyaclarına ciddi qayğı göstərmirlər. Axı elə müəssisələr var ki, işçilər kifayət qədərdir. Burada isə əmək haqqı digər müəssisələrdən yüksək deyil. Sadəcə insanlar qayğı hiss edir, perspektiv görür və bu onların komandada möhkəmlənməsinə kömək edir”. Eyni zamanda respublikada əmək ehtiyatlarından zəif istifadə olunurdu, baxmayaraq ki, ictimai faydalı işlə məşğul olmayan xeyli sayda insan vardı [5, v. 10].

Heydər Əliyev respublikada sənaye müəssisələrində işlərin vəziyyətini daim nəzarət altında saxlayır, onların rəhbər kadrlarına yüksək tələbkarlıqla yanaşırdı. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycan Nazirlər Sovetinin 1981-ci il 15 oktyabr tarixli “Keyfiyyətsiz məhsulların buraxılmasına və qanunların icrasına nəzarət” qərarına əsasən Maliyyə Nazirliyinə nazirlik və idarələrdə yoxlamalar aparması tapşırılmışdı. Respublikanın bütün maliyyə orqanlarına müəssisə və təşkilatlarda plan və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi barədə hesabatların doğruluğunun yoxlanılması göstərişi verilmişdi. Yoxlamalar nəticəsində 255 müəssisə və təşkilatın 28-də (10,9%) hesabatlarda təhriflər aşkar edilmişdi [3, v. 11].

Belə faktların mövcud olmasına görə Heydər Əliyev Mərkəzi Komitənin bütün plenumlarında hansı məsələyə baxılmasından asılı olmayaraq, kadrlara qarşı tələbkarlığın, tapşırılan iş üçün məsuliyyətin artırılması ilə bağlı məsələləri daim diqqət mərkəzində tuturdu. Mərkəzi Komitə bürosunun və katibliyin hər iclasında qəbul edilmiş qərarların icra vəziyyəti müzakirə edilir, daha sonra yekun qərar verilirdi [13, v. 13]. Heydər Əliyev mövcud problemlərin açığa çıxarılması ilə bərabər, onların həlli üçün çıxış yollarını da göstərərək, müəssisə rəhbərlərinin

məhsulun əsas meyar kimi kəmiyyətinə, planın həcm göstəricilərinə deyil, keyfiyyətinə daha çox üstünlük verməli olduqları bildirirdi [11, v. 67]. Ulu Öndər əslində bununla həm də rəhbər işçilərin işinin qiymətləndirilməsinin mövcud praktikasının dəyişdirilməsinin vacibliyini göstərirdi. Eyni zamanda məhsulun keyfiyyətinin artırılması işinin rəhbər kadrların ciddi nəzarəti altında aparılmasının vacibliyi göstərilirdi.

Sənayenin mühüm sahələrindən biri olan neft sənayesində rəhbərliyi möhkəmləndirmək üçün Azərbaycan SSR-də Neft Sənayesi Nazirliyi (1954-cü ildə) yaradılmışdı. Lakin, neft sənayesinə mərkəzi hökumət tərəfindən göstərilən münasibətin pis olması, ayrılan vəsaitin azalması səbəbindən bu sahə inkişaf etmirdi. 1970-ci ildə Azərbaycan SSR Neft Sənayesi Nazirliyi ləğv olunaraq onun yerinə iki istehsalat birliyi – “Azərneft” və “Xəzərdənizneft” birlikləri yaradıldı. Lakin bütün bu tədbirlər güclü idarəçilik tələb etdiyindən uğurla nəticələnmirdi. Azərbaycan SSR-in neft sənayesinin təkcə respublika üçün deyil, SSRİ üçün də vacib rol oynadığını dərk edən Heydər Əliyevin rəhbərliyə gəlməsindən sonra bu sahənin inkişafında yeni dövr başlamışdır. Hələ 1971-ci ildə SSRİ-də ilk dəfə sənaye üsulu ilə neft-çilərimizin bir milyard ton neft çıxarması münasibətilə keçirilən təbirdə çıxış edən Heydər Əliyev onları təbrik etmiş, bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsinin istiqamətlərini göstərmişdi [22, s. 117, 118, 126]. Neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1970-80-ci illərdə Azərbaycana “Şelf-2”, “Şelf-3”, “Şelf-4”, “Şelf-5” qazma qurğuları gətirilmiş, bu qurğular vasitəsilə “Dədə Qorqud” və “İstiqlal” qurğuları düzəldilmişdi. Qurğuların işini təşkil etmək üçün “Süleyman Vəzirov”, “İsrafil Hüseynov” kimi boruçəkən gəmilər, 2500 ton yük qaldıra bilən “Azərbaycan” kran gəmisi, geofiziki kəşfiyyat işləri aparan gəmilər və başqa texniki gəmilər gətirildi. Açılan neft yataqlarında platformalar tikmək üçün Sovet İttifaqından alınan vəsait hesabına Bakıda Dərin Dəniz Özülləri zavodu tikildi [30].

Respublikada sənayenin inkişafı sahəsində görülən tədbirlər nəticəsində sənaye istehsalının ümumən həcmi 2,6 dəfə artmışdı. Sənaye istehsalı Azərbaycan SSR-də 1970-ci ilə qədərki dövrdə 4 milyard manat təşkil etmişdirsə, 1981-ci ildə bu göstərici 11 milyard manat olmuşdur. Respublikada 12 il ərzində maşınqayırma və metal emalında istehsalın həcmi 4 dəfə, kimya və neft kimyası sənayesində 3 dəfə artmışdır. Radio sənayesi və digər yeni sənaye sahələri yaradılmış və intensiv inkişaf etdirilmişdir. Bütövlükdə mütərəqqi sahələrin xüsusi çəkisi 1969-cu ildəki 22,2%-ə qarşı 27,6%-ə qədər artmışdır [23, s. 66].

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə tədqiq edilən dövrdə sənaye obyektlərinin tikintisinin genişləndirilməsini aşağıdakı faktdan bir daha aydın görmək olar. Belə ki, əgər XIX əsrin başlanğıcından 1969-cu ilədək (yəni təxminən 100 il ərzində) Azərbaycanda 735 böyük sənaye obyekti tikilmişdisə, Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə (yəni cəmi 14 ildə) onların sayı 1048-ə çatdırılmışdı [21, s. 5].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan SSR 1960-cı illərə qədər sənaye malları asılılığı ilə üzləşirdisə artıq 1970-ci illərdə dünyanın 65 ölkəsinə 350 adda müxtəlif növ məhsul ixrac edən ölkəyə çevrilmişdi. Azərbaycan SSR həmin illərdə neft, qaz avadanlıqları istehsalına görə dünyada ABŞ-dan sonra ikinci ən güclü ölkə idi [19].

Tədqiq edilən dövrdə verilən tapşırıq və göstərişlərə baxmayaraq, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin işində, nazir Xəlilovun və onun müavinləri tərəfindən nazirliyə rəhbərlik edilməsində ciddi səhvlərə yol verilirdi. Belə ki, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi əkinçilik və heyvandarlığın inkişafını yüksəldə bilmirdi. Baxmayaraq ki, nazirliyin sistemində 11 elmi-tədqiqat institutu vardı və həmin institutlarda 986 nəfər elmi işçi, o cümlədən 30 nəfər elmlər doktoru və 445 nəfər elmlər namizədi çalışırdı [25, s. 28]. Bundan əlavə, nazirliyə verilən tapşırıqlara

baxmayaraq kadr hazırlığının yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirləri gücləndirməmişdir. Nazirlik işçilərinin 36%-nin ümumiyyətlə heç bir təhsili yox idi. Məsələn, 1974-cü ildə ixtisas artırma kurslarından qayıdan 150 nəfərdən cəmi 5-nə kolxoz rəhbərliyində iş verilmişdir. Eyni zamanda təkmilləşmədən qayıdan şəxslərin demək olar ki, böyük qismi yeni texnologiyalarla işləməyi hələ də bacarmırdılar. Nazirliyə verilən tapşırığa əsasən bu məsələləri həll etmək üçün xüsusi komissiya yaradılmalı idi. Nazirlik həmçinin peşə təhsilinin artırılmasında iştirak edən kadrların hazırlıq səviyyəsi ilə bağlı yoxlama aparmalı idi [12, v. 11, 12].

Kadrlara qarşı tapşırılan iş üçün məsuliyyətin və tələbkarlığın artırılmasının vacibliyini nəzərə alan Heydər Əliyev 1975-ci il iyul plenumunda deyirdi: “Azərbaycan KP MK-nin avqust plenumundan dərhal sonra respublikanın rəhbər kadrlarının tərkibinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində ciddi iş aparıldı. 1969-1970-ci illərdə bir çox rəhbər işçiləri dəyişdik, bəziləri isə cinayət məsuliyyətinə cəlb edildi. Bu kadrlarla işimizin ilk mərhələsi idi. Ümid edirik ki, görülən tədbirlər, respublikada yaranmış yeni vəziyyət əvvəllər səhvlərə yol vermiş, lakin öz yerlərində qalan kadrlara da imkan verəcək ki, düzgün yol tutsunlar, partiyanın müasir tələbləri ilə ayaqlaşsınlar, yeni kadrlarla birlikdə qərarları fəal şəkildə həyata keçirsinlər... Lakin təəssüflər olsun ümidlərimiz özünü doğrultmadı. Bəzi rəhbərlər düzgün nəticə çıxarmadılar...” Plenumda Kənd təsərrüfatı nazirinin (M.Xəlilov) işində hələ səhvlərə yol verdiyi qeyd olunmuş, mərkəzi aparat və sistemlərində mövcud olan çatışmazlıqlara görə bir daha tapşırıqlar verilmişdir [13, v. 24, 56, 58, 59, 60].

Heydər Əliyev respublikaya rəhbərliyi dövründə Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyan 5 xüsusi qərarın verilməsinə nail olmuşdur. Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” 23 iyul 1970-ci il, “Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” 25 iyul 1970-ci il, “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” 9 iyul 1975-ci il, “1976-1980-ci illərdə respublika sənayesinin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə dair Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi təkliflərinin nəzərdən keçirilməsinin nəticələri barəsində” 27 iyul 1976-cı il, “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüüyü və şarabçılığı daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” 22 fevral 1979-cu il və başqa mühüm qərarlar qəbul etmiş və bu qərarlar respublikanın iqtisadi və sosial inkişafında həlledici rol oynamışdı [28, s. 27]. Məsələn, “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüüyü və şarabçılığı daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” 22 fevral 1979-cu il sənədində respublika iqtisadiyyatının dinamik inkişafının bütün gedişatı obyektiv şəkildə hazırlanmışdır. Qərarla 1978-ci il iyul plenumunun qərarları rəhbər tutularaq kənd təsərrüfatı müəssisələri, mexanizasiyanın inkişafı, kənd təsərrüfatı istehsalının kimyalaşdırılması, təsərrüfatlar arası kooperasiya və aqrar-sənaye inteqrasiyası əsasında istehsalın ixtisaslaşdırılması və təmərküzləşdirilməsi, meliorasiya işlərinin geniş şəkildə həyata keçirilməsi, elmi nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübənin tətbiqi, bu əsaslarda əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılması və s. nəzərdə tutulurdu. Qərarın müstəsna əhəmiyyəti onda idi ki, hər bir kursun aydın və dəqiq inkişaf proqramı müəyyən edilir, 1980-1985-ci illər üzrə plan göstəricilərini özündə əks etdirir, 2000-ci ilədək uzunmüddətli dövr üçün Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının gələcək ixtisaslaşmasının və təmərküzləşməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir, sosial-iqtisadi inkişafın tempini sürətləndirmək üçün yeni imkanlar açırdı [30, v. 23, 24, 25, 63].

Heydər Əliyev bu qərarların verilməsi ilə kifayətlənmir, onların yerinə yetirilməsini də

daim nəzarətdə saxlayırdı. Bu dövrdə Heydər Əliyevin tapşırığı əsasında “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüüyü və şərəbçılığı daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” adlı qərarın icrası yoxlanılmışdır. Belə ki, qərara əsasən 1980-ci ildə “Baku Worker” maşınqayırma zavodu 123 şərəbdaşıyıcı istehsal etmişdir. Eyni zamanda üzüm bağlarının siyahıya alınması nəticəsində 1970-ci ildən 25 min hektar sahədə üzüm bağlarının seyrəkləşdiyi nəzərə alınaraq, 1981-ci il üçü yeni bağların salınması üçün 6 min hektar ərazinin ayrılması nəzərdə tutulmuşdur [1, v. 58, 59].

Respublikada aparılan əsaslı kadr siyasəti nəticəsində kənd təsərrüfatı sahəsində də düzgün kadr təyinatları aparılmış, onların ixtisas və peşə qabiliyyətləri artırılmışdır. Nəticədə, respublikanın kənd təsərrüfatının inkişafında əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 2,6 dəfə artmışdır. Bu dövrdə təkcə məhsul artımı 11,1 milyard manata çatmışdır ki, 1956-1969-cu illər ərzində istehsal edilmiş bütün məhsulun həcminə bərabər idi [29, s. 123]. 1982-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 1969-cu illə müqayisədə 2,5 dəfə artmışdır [20, s. 13]. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 13 ildə 2,7 dəfə artmışdır [16, v. 25].

Bu dövrdə respublikada iqtisadiyyatın dinamik inkişafını təmin etmək üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Respublikada kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin hazırlanmasında S.Ağamalıoğlu adına Kənd Təsərrüfatı İnstitutu və 18 kənd təsərrüfatı texnikumu geniş fəaliyyət göstərirdi. Lakin İnstitutun rəhbərliyinin fəaliyyəti kənd təsərrüfatının əsas ehtiyac və tələblərindən xeyli ayrılmışdır. Rektorluq və partiya komitəsi tələbə qəbulunu düzgün təşkil etmir, tələbələrin əksəriyyəti Gəncə və ona yaxın rayonlarda yaşayan kontingentin hesabına işə götürülür, qəbul imtahanlarının gedişatına nəzarət olunmur, pedaqoji heyətin seçilməsi yerləşdirilməsində ciddi nöqsanlar vardı. Bütün bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün müvafiq göstərişlər verilmiş və Maliyyə Nazirliyinə institut rəhbərliyinin maliyyə fəaliyyətinin dərinədən yoxlanılması tapşırığı verilmişdi. Həmçinin institutun direktoru işindən azad edilmişdi [10, v. 8, 11, 12]. Həmçinin Kənd Təsərrüfatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun direktoru R.R.Həsənov institutun baş mühasibi Xəlilovla birgə külli miqdarda dövlət vəsaitini mənimsəmiş, həmçinin kadrların seçilməsində və yerləşdirilməsində ciddi nöqsanlara yol verdiyi üçün institutun iclaslarında dəfələrlə tənqid edilməsinə baxmayaraq işinə məsuliyyətlə yanaşmırdı. Bunun üçün Həsənov və Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı nazirinin müavini onun bu davranışlarına bilərəkdən göz yumduğu üçün işdən xaric olunur və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər [7, v. 12].

Respublikada kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi olaraq, artıq 1978-ci ildə kənd təsərrüfatında ali və orta təhsilli 32,4 min mütəxəssis çalışırdı ki, bu da 1965-ci ildəkindən 2 dəfə çox idi. Bütün kolxoz sədrlərinin 84%-nin və sovxoz direktorlarının 93%-nin ali və ya orta kənd təsərrüfatı təhsilli vardı. Onuncu beşillikdə təsərrüfatların 16 mindən çox mütəxəssisi və rəhbər işçisi öz hazırlığını artırmış və ixtisasını yüksəltmişdir. 1978-ci ildə kənd təsərrüfatında ali və orta təhsilli 32,4 min mütəxəssis çalışırdı ki, bu da 1965-ci illə müqayisədə 2 dəfə çoxdur [24, s. 24, 28, 29].

Bu dövrdə Azərbaycan KP MK-nin 1977-ci il 11 fevral tarixli “Xalq təsərrüfatının rəhbər kadrlarının və mütəxəssislərinin attestasiyasının vəziyyəti və bu işin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında” qərarında göstərilirdi ki, rəhbər kadrların və mütəxəssislərin attestasiyasından bütün işlərdə səmərəli istifadə olunmalıdır. Və bu xalq təsərrüfatında daha səmərəli nəticə, istehsalın və işin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə fayda verməlidir. Eyni zamanda bu kadrların seçilib, yerləşdirilməsi üçün də yararlı rol oynayacaqdı [14, v. 12, 13].

Tədqiq edilən dövrdə sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafını şərtləndirən əsas amillər-

dən biri də respublikada ali məktəb məzunlarının bölüşdürülməsi, istehsalata göndərilməsi işinin daha dəqiq, konkret ixtisasa uyğun şəkildə qurulması idi. Məsələn, 1977-ci ildə ölkədən kənar ali məktəbləri bitirən 92 nəfər elmi-tədqiqat institutlarına, yüngül sənaye, meşə və ağac emalı sənayesi nazirlikləri sisteminin, Azərbaycan neft maşınqayırma sənayesi, Azərneft, Xəzər dəniz neft birliklərinin müəssisələrinə, Bakı kondisioner zavoduna, Azərbaycan boru-prokat zavoduna, kənd təsərrüfatı sahələrinə işə göndərilmişdir [26, s. 84]. Onların bəziləri rəhbər vəzifələrə, məsul komsomol işlərinə irəli çəkilmiş, müxtəlif həvəsləndirmə və mükafatlara layiq görülmüşdülər. Bu istiqamətdə Yüngül Sənaye Nazirliyi, Qida Sənayesi Nazirliyi və başqa nazirliklər gənc mütəxəssislərin istehsalatda səmərəli istifadə olunması sahəsində müsbət istiqamətdə təcrübə toplamışdır [2, v. 41-42].

Bu dövrdə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun rəhbərliyinə mühəndis fakültəsinə rəhbərliyin gücləndirilməsi, ehtiyac duyulan rayonlardan buraya gənclərin qəbulunun artırılması tapşırılmışdır. Nəticədə, 1971-1975-ci illərdə bu fakültədə təhsil alan 1324 nəfərdən 1224 nəfəri kəndli-gənclərdən ibarət idi [31, s. 44]. Eyni zamanda 1969-1978-ci illərdə institutun əyani və qiyabi şöbəsini müxtəlif ixtisas üzrə bitirmiş 10516 nəfər respublikanın rayonlarına göndərilmişdi [22, s. 174].

Beləliklə, Azərbaycan KP MK-nın avqust (1969-cu il) plenumundan sonra Azərbaycanda SSR-də bərqərar olmuş iqtisadi yüksəlişin başlıca səbəblərindən biri Heydər Əliyevin respublikada həyata keçirdiyi düşünülmüş kadr siyasəti olmuşdur. Ulu öndərin mükəmməl zəkası ilə həyata keçirilmiş kadr siyasəti Respublikanı keçmiş İttifaqın qabaqcıl respublikaları cərgəsinə çıxardı və əsas sosial-iqtisadi göstəricilərinə görə Azərbaycan SSR əksər respublikaları geridə qoydu. Gələcək müstəqil Azərbaycanın, iqtisadi, elmi-texniki potensialının hazırlanması böyük uzaqgörənliklə həyata keçirildi və güclü kadr potensialı yaradıldı. Heydər Əliyev tərəfindən düşünülmüş şəkildə aparılan bu kadr islahatları göstərdi ki, Azərbaycan SSR-in 1969-1982-ci illərdəki inkişafı respublikanı inkişafa aparın mərhələ olmuş və Azərbaycan SSR-in tarixində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv (ARDA): Fond 411, siyahı 8, iş 1501, v. 58, 59.
2. ARDA: F. 411, siy. 8, iş 1513, v. 41-42.
3. ARDA: F. 411, siy. 8, iş 1568, v. 11.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai Siyasi Sənədlər Arxiv (ARPIİSSA): F. 1, siy. 56, iş 4.
5. ARPIİSSA: F. 1, siy. 56, iş 9.
6. ARPIİSSA: F. 1, siy. 56, iş 12.
7. ARPIİSSA: F. 1, siy. 56, iş 71.
8. ARPIİSSA: F. 1, siy. 58, iş 19.
9. ARPIİSSA: F. 1, siy. 58, iş 67.
10. ARPIİSSA: F. 1, siy. 60, iş 19.
11. ARPIİSSA: F. 1, siy. 61, iş 7.
12. ARPIİSSA: F. 1, siy. 61, iş 81.
13. ARPIİSSA: F. 1, siy. 62, iş 1.
14. ARPIİSSA: F. 1, siy. 64, iş 17.
15. ARPIİSSA: F. 1, siy. 66, iş 4.

16. ARPIİSSA: F. 1, siy. 70, iş 11.
17. Azərbaycan KP MK-nın hesabat üzrə Azərbaycan KP XXVI qurultayının qətnaməsi. Bakı: Azərənşr, 1964, 39 s.
18. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə / Red. C.B.Quliyev. I c., Bakı, 1976.
19. Budaqov T. Heydər Əliyev siyasəti Azərbaycanın uğurlarının əsasıdır, gələcəyə istiqamətlənmişdir. “Yeni Azərbaycan”, 2019, 7 may. http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2019/may/650604.htm.
20. Çoxəsrlük tariximizin 34 ili. Arqumentlər, faktlar, şərhələr, s. 13.
21. Əsrlərə bərabər illər. 1969-1999. Faktlar və rəqəmlər. Bakı: Nurol, 2002. 58 s.
22. Heydər Əliyev: 2 cildə / Red. hey. sədri Y.M.Mahmudov. I c., Bakı: Turxan NBP, 2013, 500 s.
23. Heydər Əliyev. Azərbaycan SSR. Bakı: Azərənşr, 1998. 189 s.
24. Heydər Əliyev. Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatının və bütün iqtisadiyyatının daha dinamik inkişafını təmin etməli / Azərbaycan KP MK plenumu, 19-20 noyabr 1979-cu il. Bakı: Azərənşr, 1979, 154 s.
25. Heydər Əliyev. Sov.İKP MK dekabr (1972-ci il) plenumunun yekunları və respublika partiya təşkilatlarının vəzifələri haqqında / Azərbaycan KP MK-nın plenumu, 20 fevral 1973-cü il. Bakı: Azərənşr, 1974, 48 s.
26. Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil, 2002. 580 s.
27. Qasımov A.A. Sosializmdə maddi həyat səviyyəsi. Bakı: Az SSR EA, 1967, 152 s.
28. Qasımov Ə.Q. Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikası (XX əsrin 70-80-ci illəri). Bakı: Təhsil, 2009, 320 s.
29. Səmədzadə Z. Onuncu beşillikdə Sovet Azərbaycanının iqtisadi və sosial inkişafı. Bakı: Azərənşr, 1981, 240 s.
30. “Şahdəniz” yatağında əldə edilmiş nəticələrin Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevə təqdimat mərasimində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin yekun nitqi. “Azərbaycan” qəz., 1999, 13 iyul.
31. Yusifov Y. Azərbaycan kommunist partiyası kənd təsərrüfatında əsaslı dönüşün və dinamik inkişafın təşkilatçısıdır (1970-1978-ci illər). Bakı: Azərənşr, 1979, 119 s.
32. Азербайджан в цифрах: Краткий статический сборник. Баку: Азернешр, 1964, 301 с., с. 37.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
E-mail: y.cabbarli@history.science.az

Yuzdana Cabbarli

HEYDAR ALIYEV'S PERSONNEL POLICY AS THE MAIN FACTOR OF ECONOMIC SUCCESS (1969-1982)

The article examines the situation in the 1960s before Heydar Aliyev came to power in the Azerbaijan SSR, and shows the need for strong leadership in the republic. The following are, in a personnel context, the reforms carried out to ensure the economic development of the republic after Heydar Aliyev came to power. The successes achieved in industry and agriculture as a result of successful personnel reforms are highlighted. In preparing the article,

materials from the State Archive of the Azerbaijan Republic were used to analyze the problems of agriculture and industry of the Azerbaijan SSR and the personnel policy implemented in this area.

Keywords: *Heydar Aliyev, Azerbaijan SSR, personnel policy, industry, agriculture, economic development.*

Юздана Джаббарлы

**КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА КАК ГЛАВНЫЙ
ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО УСПЕХА (1969-1982)**

В статье рассмотрена ситуация 1960-х годов до прихода Гейдара Алиева к власти в Азербайджанской ССР, и показана необходимость сильного руководства в республике. Далее приведены в кадровом контексте реформы, проведенные для обеспечения экономического развития республики после прихода к власти Гейдара Алиева. Освещены успехи, достигнутые в промышленности и сельском хозяйстве в результате проведенных успешных кадровых реформ. При подготовке статьи были использованы материалы Государственного архива Азербайджанской Республики с целью анализа проблем сельского хозяйства и промышленности Азербайджанской ССР и кадровой политики, реализуемой в этой сфере.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Азербайджанская ССР, кадровая политика, промышленность, сельское хозяйство, экономическое развитие.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 28.02.2024

Son variant 29.03.2024

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.105>

MƏHƏRRƏM HƏSƏNOV

NAXÇIVAN TÜRK TORPAĞIDIR

Məqalədə müəllifin əsas məqsədi Naxçıvanın türk torpağı olmasını elmi əsaslarla sübut etmək olmuşdur. Bununla bağlı ciddi elmi və tarixi araşdırmalar aparılmış və Naxçıvan torpaqlarına erməni etnosunun sonradan, daha doğrusu 1828-1830-cu illərdə Türkmənçay və Ədirnə sülh müqaviləsindən sonra gətirilməsi təsdiq edilmişdir. Məqalə erməni tarixçilərinin Naxçıvana qarşı ərazi iddialarına tutarlı cavabdır.

Acar sözlər: *etnos, xalq, tayfa, naksuana, qədim, xanlıq.*

Giriş. Azərbaycan ərazisi olan Naxçıvan bəşər sivilizasiyasının ilkin məskənlərindən biri, qədim türk-oğuz yurduudur. Aparılan tədqiqatlar da bunu sübut edir. Belə ki, tədqiqatlarla sübut olunmuşdur ki, Naxçıvan hələ qədim daş dövründə – paleolitdə, yəni 500-300 min il bundan əvvəl ulu əcdadlarımızın yaşayış məskəni olmuşdur.

Ümummillî liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının qədim və zəngin maddi-mədəni və tarixi irsə sahib olduğunu bildirərək deyirdi: “Azərbaycanın taleyi belə gətirmişdir ki, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə o, həmişə sivilizasiyaların qovuşuğunda olmuş və istər Qərbin, istərsə də Şərqi çox güclü təsirini öz üzərində hiss etmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azıx mağarasında tapılmış Azıxantrop Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir. Qobustandakı və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, Kurqan tapıntıları sübut edir ki, hətta miladdan əvvəlki minilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur” [1, s. 19-20].

Əsas hissə. Naxçıvan şəhərinin tarixi barədə çoxlu sayda fikirlər var və bu fikirlər də Naxçıvanın qədim diyar olmasını sübut edir. Məxəzlərdə olduqca maraqlı və müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hələ e.ə. I əsrdə yaşamış Roma yazıçısı Kvint Horatsi Flakk, onun müasiri olan yəhudi tarixçisi İosif Flavi öz əsərlərində Naxçıvanın adını çəkmişlər [5, s. 11]. Naxçıvan şəhərinin tarixi barədə məxəzlərdə olduqca maraqlı və müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hələ e.ə. I əsrdə yaşamış Roma yazıçısı Kvint Horatsi Flakk, onun müasiri olan yəhudi tarixçisi İosif Flavi öz əsərlərində Naxçıvanın adını çəkmişlər [5, s. 11].

Naxçıvanın adının çəkildiyi ən qədim yazılı qaynaq yunan coğrafiyaçısı Ptolemeyin (e.ə. 87-165) “Coğrafiya” əsəridir. O, Naxçıvanın adını “Naxsuana” kimi qeyd edir (6, s. 2). Şəhər yunanca – “Naksuana”, pəhləvicə – “Naxç”, ərəbcə – “Nəşəva” və ya “Naxçuan”, “Naxcuan” və ya “Naqşecahan” adlanmışdır. Bir sıra fars və türk mənbələrində Naxçıvan “Nəqşicahan” kimi göstərilir [7, s. 7].

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin sədri İ.Hacıyev “Ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddialarının əsassızlığı və tarixi həqiqətlər” adlı məqaləsində Naxçıvan sözünü bu ərazidə yaşamış “naxç” tayfalarının adı ilə bağlı olduğunu qeyd edir [bax həmin kitab s. 35]. Naxçıvan ərazisində əsrlər boyu türk mənşəli etnoslar yaşamışlar. Ərazilərinizdə ermənilərlə bağlı heç bir ərazi və yer adları yoxdur və olmamışdır. Ərazilərimizdə

mövcud olan Oğlanqala, Çalxanqala, Govurqala kimi qala adları habelə kicilli, hacıvarlı, qarx-unlu, kültəpəli, xələcli, əlixanlı kimi yer adları bunu söyləməyə əsas verir. Naxçıvan ərazisində onun türk torpağı olmasını təsdiq edən antik orta əsrlər və yeni dövrə aid maddi mədəniyyət nümunələri çoxdur. Məsələn, bu nümunələrə aşağıda adları çəkilənləri şamil etmək olar:

Naxçıvan qala kompleksləri, xüsusilə adları yuxarıda qeyd olunan Oğlanqala, Çalxanqala, Govurqala, Gəmiqaya, “Möminə xatun” və “Yusif ibni Küseyir” türbələri.

Erməni tarixçilər heç bir fakta əsaslanmadan Naxçıvan ərazisində mövcud olan və bu günümüzədək qurunub saxlanılan epigrafiq abidələrində onlara aid olmasını iddia edirlər. Bu iddiaların cəfəngiyat və yalan olmasını sübut edən tutarlı cavablar tarixçilərimiz tərəfindən dəfələrlə verilmişdir. Mənbələrdən də məlum olduğu kimi Naxçıvanda yaşamış türk əhalisi 6-7-ci əsrlərdə islam dinini qəbul etdiyindən o zaman bütün yazışmalar da ərəb əlifbası ilə aparılmışdır. Ona görə də zəmanəmizə gəlib çatan abidələrdəki yazılar ərəb dilindədir. Belə abidələrdən biri Ordubad şəhərində olan Came məscididir. Came məscidində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı torpağın altından bir kərpic aşkar edilmişdir. Kərpicin üzərində ərəb əlifbası ilə 111 tarixi hicri və Harun sözləri yazılmışdır. 111 hicri tarixi miladi təqviminə görə 729-cu ilə şamil edilir. Ərəb əlifbası ilə yazılmış bu sözlərin erməni əlifbası ilə heç bir uyğunluğu yoxdur. Aşkar olunmuş bu abidə sübut edir ki, hələ orta əsrlər dövründə də Naxçıvan əhalisi qədim müsəlman türklərindən idarə olmuş və burada erməni izi olmamışdır. Ərazilərimizdə mövcud olan qədim sənət nümunələri xüsusilə daş qoç və qoyun heykəlləri zaman-zaman ermənilər tərəfindən oğurlanaraq Ermənistanə aparılaraq özününküləşdirmişdir. Halbuki bu daş heykəllərin Naxçıvanın köklü əhalisi olan müsəlman türklərinə aid olması dəfələrlə alimləriniz tərəfindən sübut edilmişdir. Hələ rus tarixçi alimi V.M.Sısoyev 1920-ci ildə Naxçıvanda olarkən bu daş heykəlləri görmüş və heykəllərə yeri əhalinin inanc vasitəsi kimi istifadə etdiyini bildirmişdir. Lakin ermənilər heykəllərin başlarında qızıl gizlədilməsi bəhanəsi ilə onları oğurlayıb aparmışlar. Bundan başqa ermənilər xalqımıza məxsus maddi-mədəniyyət abidələri ilə yanaşı musiqimizi, xalçalarımızı, mətbəximizi, rəngarlığımızı, arxeoloji abidələrimizi də mənimsəmişlər. Bu çirkin əməllər bu gün də ermənilər tərəfindən davam etdirilir.

Maraqlı fikirlərdən biri də odur ki, Türk səyyahı Ö.Çələbi göstərir ki, Naxçıvan şəhəri Turan hökmdarı Əfrasiyab tərəfindən salınmışdır. Ə.Eyvazlı isə “Naxçıvan qədim türk torpağıdır” adlı əsərində Nuh yurdu Naxçıvan əhalisinin əcdadının türk mənşəli saklara məxsus olduğunu qədim yer adları əsasında izah etmişdir [3].

Əlbəttə ki, Naxçıvanın qədimliyini sübut etmək üçün çox sayda araşdırmalar aparılmış, həmin araşdırmaların bəzisi Naxçıvanın adının Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlı olduğu fikri də irəli sürülmüşdür.

Bu istiqamətdə araşdırmalar davam etmiş, orta əsrlər dövrünə aid salnamələrdə də Naxçıvanın “Nuhçıxan”, “Nuhcahan”, yəni Nuh şəhəri adlandırılması haqqında məlumatlar daha geniş yer almışdır.

Tarixi araşdırmalar əsasən Naxçıvan ərazisi e.ə. IX-VI əsrlərdə qədim Manna və Midiyanın tərkibində olmuşdur. Naxçıvan e.ə. 633-cü ildə skiflərin hücumuna məruz qalaraq xeyli zərər çəkmişdi. Naxçıvan e.ə. VI əsrin ortaları-e.ə. IV əsrin 30-cu illərində Əhəmənilər dövlətinin hakimiyyəti altında olmuş, e.ə. IV əsrin sonları-e.ə. I əsrin I yarısında isə qədim Azərbaycan dövləti olan Atropatenanın tərkibində olmuşdur. Eramızın əvvəllərində Naxçıvan Albaniyada şəhər və vilayət olmuş, IV əsrdən Sasani dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdir.

X əsrdə Naxçıvan diyarında əmin-amanlıq dövrü başlamış, həmin vaxtlarda “Naxçıvan

şahlığı” adlı feodal dövlətinin əsası qoyulmuş və Naxçıvan şəhəri X əsrin 80-ci illərindən etibarən bu feodallığın paytaxtı olmuşdur.

Naxçıvan X əsrin sonundan başlayaraq təqribən bir əsr ərzində Rəvvadilər dövlətinin tərkibində qaldı. XI əsrdə Azərbaycanın bir çox yerləri səlcuq türkləri tərəfindən tutuldu. Naxçıvanın bundan sonrakı dövrü bilavasitə Atabəy Şəmsəddin Eldənizin (1136-1175) əsasını qoyduğu Azərbaycan Atabəyləri – Eldənizləri dövləti ilə bağlıdır. Belə ki, XII əsrin I yarısında Səlcuq imperiyasının zəifləməsi və dağılması nəticəsində Yaxın Şərqdə güdrətli Atabəylər dövləti təşəkkül tapdı. 1136-cı ildən 1175-ci ilədək Naxçıvan bu dövlətin paytaxt şəhəri olur.

1221-ci ildə monqol hökmdarı Çingiz xanın (1155-1227) qoşunları Naxçıvanı dağıdaraq viranə qoyurlar. Ərazidəki Gilan, Naxçıvan, Qarabağlar, Sədərək xarabalığına çevrilir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarını vahid hakimiyyət altında birləşdirmiş Atabəylər (Eldənizlər) dövlətinin tarixi Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin mühüm bir mərhələsini təşkil edir. Heydər Əliyev Eldənizlər dövlətinin hökmdarlarının adlarını Azərbaycanın orta əsr dövlətlərinin qurucuları olmuş məşhur dövlət xadimləri ilə bir sırada çəkir, bu görkəmli siyasi xadimlərin o dövrdə ictimai şüura dövlətçilik düşüncəsinin aşılmasındakı rolundan bəhs edərək deyirdi: “ ...Məhəmməd Cahən Pəhləvanın, Qızıl Arslanın, Uzun Həsənin, Şah İsmayıl Xətəinin və başqa dövlət xadimlərimizin həyat və fəaliyyəti xalqın vətən sevgisi və dövlətçilik hissini daha da inkişaf etdirmiş, onu həyatın ən vacib, ən ümdə məqsədinə çevirmişdir” [1, s. 24].

Naxçıvan təqribən bir əsr ərzində, yəni 1231-ci ildən başlayaraq monqolların hakimiyyəti altında olur. XV əsrdə Naxçıvan bölgəsi əvvəlcə Qaraqoyunlu dövlətinin, 1468-ci ildən isə Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində olmuşdur. XVI əsrdə Naxçıvan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti altında idi. 1736-cı ildə İranda qurulan Nadir imperiyasının tərkibinə qatılan Naxçıvan 1747-ci ildə bu imperiyanın dağılmasından sonra müstəqil feodal dövlətə – xanlığa çevrildi.

1747-ci ildə Nadir şah imperiyası süquta uğradıqdan sonra Naxçıvan xanlığı yaradıldı. Kəngərli tayfa başçılarından olan Heydərqulu xan özünü Naxçıvan xanı elan etdi. Onun hakimiyyəti illərində Dərələyəz və Zəngəzur mahalları Naxçıvan ərazisinə daxil idi. Ordubad və Naxçıvan şəhərləri başda olmaqla Əlincə, Dəstə, Biləv, Əylis, Dərələyəz, Xok, Ordubad ümumilikdə 7 mahal var idi. Adlarından da göründüyü kimi qeyd olunan yer adları türk mənşəli idi və ermənilərə aid heç bir yer adı Naxçıvan xanlığında yox idi. Naxçıvan xanlığı Kalbalı xanın hakimiyyəti illərində (1787-1820-ci illər) daha da inkişaf etmişdi. Siyasi sabitlik yaradılmışdı. Lakin Rus imperiyasının Naxçıvan haqqında planlarına Kalbalı xan mane ola bilirdi. Onun nüfuzundan cəkinən Rus qoşunları 1808-ci ilin noyabr ayında Naxçıvanı tutdular və oradan Azərbaycan şəhəri olan İrəvan xanlığına hücum etdilər. Lakin İrəvan qalasında yerli Azərbaycan əhalisinin güclü müqavimətinə rast gəlib geri çəkildilər. Onlar həmin vaxtı İrəvan və Naxçıvanı ilhaq edə bilmədilər. Çar Rusiyası Naxçıvanın strateji əhəmiyyətə malik olduğunu anlayırdı. Ona görə də Naxçıvana qarşı planlarını bürüzə vermirdi. O zamankı İran hakimiyyəti Gülüstən sülh müqaviləsinin şərtlərindən narazı idi. Şərtlərin yumşaldılması məqsədilə İran hökuməti 1813-cü ilin noyabr ayında Mirzə Əbdülhəsən xanın başçılığı ilə Peterburqa xüsusi nümayəndə heyəti göndərilir. Lakin danışıqlar heç bir nəticə vermir. Çar hökuməti qərara gəlir ki, İrana səfir təyin etməklə məsələləri və durumu nəzarətdə saxlasın. 1816-cı ildə rus carı I Aleksandr tərəfindən general A.R.Yermolov Qafqaz rus qoşunlarının komandanı təyin edildi. General Yermolov İrana təyin olunmuş səfirliyin nümayəndə heyətini müşayiət etməli idi. Çar tərəfindən ona xüsusi təlimat verilmişdi. Təlimatda Rusiyanın Naxçı-

vana olan siyasəti qabardılırdı. Tarixçi alim Zəhmət Şahverdiyev “Gülüstan müqaviləsindən sonra Rusiyanın Naxçıvanla münasibəti (1813-1828-ci illər)” adlı məqaləsində Rusiyanın istəyini olduğu kimi qeyd edirdi. Qarabağ və Şimali Talışın İrəvan və Naxçıvan torpaqlarına dəyişdirilməsi pis olmazdı”. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki car Rusiyası Naxçıvanın strateji əhəmiyyətli bir məkanda olduğunu anlayır və gələcəkdə öz məkrli planlarını həyata keçirməyə fürsət axtarırdı. Ona görə də Yermolov İrana işğal olunmuş ərazilərdən yox, məhz Naxçıvan və İrəvan yolu ilə getmişdir. Burada əsas məqsəd yol boyu kəşfiyyat məlumatları əldə etmək olmuşdur. 26 iyun 1827-ci ildə rus qoşunları Abbasabad qalasını ələ keçirdi və Naxçıvan işğal olundu. 21 mart 1828-ci ildə İranla Rusiya arasında Türkmənçay sülh müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin 3-cü bəndinə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya ilhaqı təsdiqləndi.

1804-cü ildə başlanan I Rusiya-İran müharibəsi 1813-cü ildə Xankəndi yaxınlığındakı Gülüstan kəndində imzalanan müqavilə ilə başa çatır, Naxçıvan İranın tabeliyinə keçir. 1826-1828-ci illər II Rusiya-İran müharibəsi rusların qələbəsi ilə başa çatdı və 1828-ci il fevralın 10-da Təbrizin 43 km-də yerləşən Türkmənçay kəndində sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Araz çayı sərhəd olmaqla Naxçıvan və İrəvan xanlığı Rusiyaya birləşdirildi [3, s. 105].

1828-ci ilin martında çar I Nikolayın göstərişi ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində “Erməni vilayəti” adlanan inzibati vahid yaradıldı. Qısa müddətdə Azərbaycan ərazilərinə İrandan və Türkiyədən 130 minə yaxın erməni köçürüldü.

Bununla da ermənilərin Şimali Azərbaycana xüsusən də Qarabağa, İrəvana və Naxçıvana köçürülməsi siyasəti geniş vüsət aldı. Beləliklə, türk torpaqlarına erməni etnosu gətirildi.

Azərbaycan torpaqlarının bölünməsi tarixdə ədalətsizliyin əsasını qoydu. Bu ədalətsizlik o taylı bu taylı soydaşlarımız tərəfindən ürək yanğısı ilə qarşılandı. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülmələri bununla bitmədi. Bu siyasət Ədirnə sülh müqaviləsi ilə davam etdirildi. Belə ki, Türkmənçay və Ədirnə sülh anlaşmalarına görə İrandan 40 min, Osmanlı Türkiyəsindən isə 80 min erməni ailəsi, ümumilikdə 120 min ailə Şimali Azərbaycana, əsasən də İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Ordubad və Gəncəyə yerləşdirildilər. Bu faktı tarixçi alim Həcər Verdiyeva “Azərbaycan multikulturalizmi yeni dövrdə adlı məqaləsində” göstərmişdir. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsinin əsas təşkilatçılarından biri A.S.Qriboyedov olmuşdur. O, Rusiya imperatoruna belə məsləhət verirdi: “Əlahəzrət olmaya mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verəsiniz. Onlar elə tayfadırlar ki, bir neçə on il yaşadıqdan sonra dünyaya səs küy salacaqlar ki, bura bizim dədə-baba torpağımızdır”.

Rusiya imperiyasının məqsədi ölkəmizin köklü əhalisi olan Azərbaycan türklərinin etnik tərkibini erməni əhalisi hesabına dəyişmək və əhalimizi assimilyasiya uğratmaq, özlərinə ermənilərin hesabına dayaq yaratmaqdan ibarət idi. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsini təsdiq edən belə bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi. 1978-ci ildə Azərbaycan SSR Ağdərə rayonunun Şıxarx kəndində İranın Marağa bölgəsindən ermənilərin Qarabağa köçürülməsinin 150-illiyi münasibəti ilə ermənilər abidə qoymuşdular. Lakin Qarabağ müharibəsi dövründə ermənilər bu tarixi faktı yox etməklə abidəni sökdülər.

Əsrlər boyu Azərbaycan torpaqlarına göz dikən ermənilər bizim torpaqlar hesabına özlərinə dövlət yaratmaq iddiası ilə yaşamışlar. 1988-ci ildə yenidən bu iddia ilə ayağa qalxan ermənilər torpaqlarımızın bir qismini işğal etdilər. Həmin dövrdə Naxçıvan diyarı ermənilərlə döyüşdə qalib gələrək özlərinin qəhrəmanlıq tarixini yazdılar. 1991-ci ilə Naxçıvanda hakimiyyətə gələn ulu öndər Heydər Əliyevin gərgin səyləri nəticəsində Naxçıvan mübarizənin önündə getdi. Amma bu illər ərzində Azərbaycanın dilbər guşələri ermənilər tərəfindən işğal edildi. 30 ilə yaxın bu torpaqların həsrəti ilə yaşadıq.

Nəhayət, 2020-ci ildə 44 gün davam edən Qarabağ savaşında biz torpaqlarımızı azad etdik. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ətrafında birləşən Azərbaycan ordusu torpaqlarımızı düşmən tapdağından azad etdi. Həmin günlərdə Azərbaycan əsgəri torpaqlarımız uğrunda canından, qanından keçdi, şəhidlik zirvəsinə ucaldı. Təbii ki, bu əsgərlər arasında Naxçıvan torpağının igid, cəsur, ölümün gözünə dik baxan qəhrəman oğulları da var idi.

44 gün davam edən və qələbə ilə başa çatan Vətən müharibəsi Azərbaycanın ən yeni tarixinin ən şanlı səhifəsi olaraq tarixə qızıl hərflərlə yazıldı. 44 gün davam edən və 30 ilə bərabər tarix yazılan gün. Tarixi yazan isə Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev və şanlı Azərbaycan Ordusu idi.

Bu gün Azərbaycan xalqı Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək gələcəyə doğru addımlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan XXI əsrin və III minilliyin ayrıcında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2001, 192 s.
2. Azərbaycan multikulturalizmi: Dərslük. Bakı: BBMM nəşriyyatı, 2017, 416 s.
3. Eyvazlı Ə.İ. Naxçıvan qədim türk torpağıdır. Bakı: Elm, 2006, 154 s.
4. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 120 s.
5. Hacıyev İ.M., Məmmədov Ş.A. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: Elm, 2001, 280 s.
6. Hacıyev İ.M., Amanoğlu E.Q. Tarihə və günümüzə Naxçıvan. Ankara: Ankara Universiteti Basımevi, 1998, 92 s.
7. Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi, siyasi-iqtisadi bələdçi kitabı. Naxçıvan: Qeyrət, 1998, 64 s.
8. Naxçıvan abidələri ensklopediyası. Naxçıvan, 2008, 596 s.
9. Şükürov K. Türkməncay-1828. Bakı, 2006, 189 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: meherremaltay@gmail.com

Maharram Hasanov

NAKHCHIVAN IS A TURKIC LAND

The main goal of the author of the article is to prove from a scientific point of view that Nakhchivan is a Turkic land. In this regard, serious scientific and historical research was carried out, and it was confirmed that the Armenian ethnic group was brought to the lands of Nakhchivan later, or rather, in 1828-1830, after the peace treaty in Turkmenchay and Edirne. The article is a solid response to the territorial claims of Armenian historians to Nakhchivan.

Keywords: *ethnicity, people, tribe, Naxuan, ancient, khanate.*

Магеррам Гасанов

ТЮРКСКАЯ ЗЕМЛЯ – НАХЧЫВАН

Основная цель автора статьи – доказать с научной точки, что Нахчыван – это тюркская земля. В связи с этим были проведены серьезные научные и исторические исследования и подтверждено, что армянский этнос был завезен на земли Нахчывана позже, а точнее, в 1828-1830 годах, после мирного договора на Туркменчае и в Эдирне. Статья представляет собой солидный ответ на территориальные претензии армянских историков к Нахчывану.

Ключевые слова: *этнос, народ, племя, наксуана, древний, ханство.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 12.02.2024

Son variant 28.03.2024

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFIYA

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.111>

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

TUMBULTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNDƏ ARXEOLÖJİ TƏDQIQATLAR

Tumbultəpə yaşayış yeri Naxçıvançayın sağ sahilində, Naxçıvan şəhərinin cənubunda, dəniz səviyyəsindən 833 m yüksəklikdə yerləşir. 2023-cü ildə yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı Son Eneolit dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Mədəni təbəqənin qalınlığı 0,5-0,7 m arasındadır. İnsanların başlıca məşğuliyyəti əkinçilik və köçmə maldarlıq olmuşdur. Yaşayış yerində aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələri, xüsusilə keramika məmulatı Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Son Eneolit mədəniyyətinin formalaşmasının xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Tumbultəpə, Son Eneolit, keramika, mədəni əlaqələr.

Giriş. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda aparılan arxeoloji araşdırmalar nəticəsində Son Eneolit dövrünə aid bir sıra yaşayış yerləri aşkar edilmişdir. Azərbaycanın Son Eneolit mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuş və burada “Ovçulartəpə mədəniyyəti” və “Leylatəpə mədəniyyəti” formalaşmışdır. Buna baxmayaraq bir çox qafqazşünas alimlər Cənubi Qafqazın Son Eneolit mədəniyyətini “Sioni mədəniyyəti” kimi qələmə verilmişdir. Lakin Naxçıvanda Ovçulartəpə, Yeni yol, Zirincli, Şorsu kimi yaşayış yerlərinin tədqiqi bu fikrin həqiqətə uyğun olmadığını göstərmişdir. Bu baxımdan Tumbultəpə yaşayış yerində aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələri bu məsələnin həll edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Tumbultəpədə tədqiqatlar. Tumbultəpə yaşayış yeri Naxçıvançayın sağ sahilində, Naxçıvan, şəhərinin cənubunda, dəniz səviyyəsindən 833 m yüksəklikdə yerləşir. Tumbultəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar 2023-ci ilin iyun-iyul aylarında aparılmışdır. Arxeoloji qazıntılar beş sahədə – Tumbultəpə A, Tumbultəpə B, Tumbultəpə C, Tumbultəpə D və Tumbultəpə E sahələrində aparılmışdır. A və B sahələrinin ölçüsü 10×10 m, D və E sahələrinin ölçüsü 10×5 m olmuşdur. Qazıntının gedişində C və B sahələri birləşdirilmiş və burada 5×5 m sahədə qazıntı davam etdirilmişdir. Tədqiqatın gedişində A sahəsində qazıntı dayandırılmış digər sahələrdə isə xam torpağadək davam etdirilmişdir. D və E sahələrində yarımqazma tipli evlərin qalıqları aşkar edilmiş, yarımqazmaların dördkünc planlı olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Birinci sahədəki (B) qazıntılar zamanı əvvəlcə tədqiqatlar 10×10 m sahədə davam etdirildi. Sahədən az sayda keramika nümunələri, daş alətin parçaları aşkar olundu. Daha sonra bu sahənin ölçüləri kiçildilərək, tədqiqatlar 10×5 m sahədə davam etdirildi. Sahənin şərq hissəsində 4×2 m sahədə şurf qoyulmuşdu (C sahəsi). Daha sonra bu sahə genişləndirilərək B sahəsi ilə birləşdirildi və 5×5 m ölçüdə qazıntılar davam etdirildi. Tədqiqat zamanı bu sahədən Eneolit dövrünə aid keramika, obsidian parçaları və dördkünc formalı evin qalıqları aşkar olundu. Evin uzunluğu 4, 10 m, eni 3, 20 m idi. Divarların eni 0,5, hündürlüyü 0,7 m idi. Divarların 25×50×8 sm ölçülü çiy kərpiclərdən inşa olunduğu müəyyən olundu. Otağın içərisindən keramika nümunələri, az miqdarda heyvan sümüyü və daş əmək aləti aşkar olundu.

Əmək aləti sürtgəc kimi istifadə olunmuşdu. Otağın şimal-şərq hissəsində ətrafında daş döşənmiş dairəvi formalı ocaq aşkar olundu. Ocağın içərisi qara rəngli küllə dolmuşdu. Sahədən çəhrayı və qara rəngli keramika parçaları, çaxmaqdaşından hazırlanmış əmək aləti aşkar olundu. Bu sahədə aparılan qazıntı zamanı 2 m dərinlikdə dairəvi formalı, diametri 50 sm olan ocaq aşkar olundu. Ocaq döşəmədə qazılmışdı. Qazıntı zamanı ocağın ətrafında qalınlığı 50-60 sm olan kül qarışıq təbəqənin olduğu müəyyən olundu. Araşdırmalar evlərin qazma tipli olduğunu, onların divarlarının bəzi qisimlərdə çiy kərpiclərlə inşa edilərək tamamlandığını göstərir. Təbəqədə ocaqların müxtəlif səviyyələrdən aşkar olunması yaşayış yerinin müxtəlif dövrlərdə məskunlaşdırıldığını göstərir.

İkinci sahədə, A sahəsində aparılan tədqiqatlar zamanı üst təbəqədən az miqdarda keramika nümunələri aşkar olundu. Tədqiqatlar A və B sahəsinin üst laylarından aşkar olunan keramika nümunələrinin Antik dövrə aid olduğunu göstərdi. A sahəsində aparılan qazıntılar zamanı sahənin şimal qurtaracağında antik dövrə aid torpaq qəbir aşkar olundu.

Torpaq qəbirin uzunluğu 1,6 m, eni 0,9 m idi. Qəbir tədqiq edilərkən burada kollektiv dəfn adətinin olduğu müəyyən edildi. Qəbirdə dörd skelet qalığı aşkar olundu. Ən altdakı skeletin başı şimal, ayaqları cənuba olmaqla bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşdu. Ondən üstdəki skeletlərin başı qərbə, ayaqları şərq tərəfə olmaqla bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşdular. Skelet qalıqları olduqca pis saxlanmışdı. Üstdəki skeletlərin ətrafından tuncdan hazırlanmış boyunbağı, üzük, biləzik və qolbaqlar aşkar olundu. Bəzi qolbaq və üzüklərin üzərinə müxtəlif minerallardan, xüsusilə əqiqdən hazırlanan muncuqlar taxılmışdı. Tədqiqat zamanı tunc zəncirin qalıqları, həmçinin bir kasa tipli gil qab da aşkar olundu. Qəbirdən aşkar olunan tunc əşyalar və keramika məmulatı Antik dövrün erkən mərhələsi üçün xarakterikdir.

A və B sahələri qalın tikinti qalıqları ilə örtüldüyündən bu sahələrdə qazıntının davam etdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilmədi. Yalnızca B sahəsindəki 5×5 m sadə tədqiqat xam torpağadək davam etdirildi.

Şəkil 1. Dördüncü sahədə (D) aşkar olunan yarımqazmanın qalığı.

Yaşayış yerinin xarakteri və stratigrafiyası haqqında tam məlumat əldə etmək üçün yaşayış yerinin şimal və cənub yamacında 10×5 m ölçüdə yeni sahələr açıldı. Bu sahələrin tədqiqi zamanı Son Eneolit dövrü üçün xarakterik olan maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olundu.

D sahəsində əvvəlcə 10×5 m sahədə tədqiqatlar aparıldı. Araşdırma zamanı müəyyən oldu ki, mədəni təbəqənin üzəri qalın torpaq qatı ilə örtülmüşdür. Üst laylarda aparılan tədqiqatlar zamanı Antik dövrə aid boz və qırmızı rəngli keramika nümunələri aşkar olundu. Onların bəzisinin üzəri qara, bəzisinin isə üzəri qırmızı rəngli anqobla örtülərək cilalanmışdı. Mədəni təbəqənin üzərini örtən torpaq qatı bəzi yerlərdə Orta əsr qəbirlərinin qazılması ilə dağıdılmışdı. Tədqiqatların gedişində sahənin şimal-qərb tərəfində dördkünc formalı ucda bir qədər dəyirmilənmiş otağın izləri aşkar olundu. Xam torpaqda qazılan otağın sahədə qalan hissəsinin uzunluğu 3,2 m, eni 2,2 m, dərinliyi 0,3 m idi. Onun içərisi boz-qara rəngli küllə dolmuşdu. Otaq təpənin yamacında qazıldığından təbəqə bəzi yerlərdə 2 m, bəzi yerlər də isə 1 m qalınlığında torpaqla örtülmüşdü. Araşdırma zamanı müxtəlif səviyyələrdə torpaq döşəmə və üfüqi vəziyyətdə yerləşən keramika nümunələri aşkar olunurdu. Müəyyən olundu ki, yaşayış həm otağın içərisində, həm də onun ətrafında olmuşdur. Buna görə də otağın içərisi və onun ətrafı qalın kül layı ilə örtülmüşdü. Mədəni təbəqənin qalınlığı 50-70 sm qalınlığında idi. Araşdırma zamanı otağın içərisində müxtəlif səviyyələrdə daş döşəməli ocağın aşkar olunması burada müxtəlif dövrlərdə yaşayışın olduğunu göstərirdi. Otağın içərisində, alt laylarda diametri təqribən 90 sm olan döşəmədə qazılmış ocaq yeri, onun ətrafında isə daş əmək alətləri aşkar olundu. Qazıntı sahəsində aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin əksəriyyəti keramika məmulatından ibarət idi. Heyvan sümüyünün qalıqları çox az tapılırdı. Olduqca pis saxlanmış heyvan sümükləri otağın içərisindəki alt laylardan aşkar olundu. Heyvan sümükləri başlıca olaraq xırdabuynuzlu və iribuynuzlu heyvanlara aid idi. Tədqiqat zamanı həmçinin az miqdarda obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlər və obsidian qəlpələri də aşkar olunmuşdur.

2023-cü ildə tədqiq edilən E sahəsi yaşayış yerinin cənub-şərqində yerləşirdi. Sahənin ölçüləri 10×5 m ölçüdə idi. Araşdırma zamanı bu sahədə də mədəni təbəqənin üzərinin qalın torpaq qatı ilə örtüldüyü müəyyən olundu. Tədqiqat zamanı bu sahədən bir-birinin yaxınlığında yerləşən iki yarımqazma tipli otağın qalıqları aşkar olunmuşdu. Birinci yarımqazmanın uzunluğu 3 m, eni 2,40 m idi. Salamət qalan divarının eni 0,50 m, dərinliyi 0,2 m idi. Araşdırmaların gedişində bu sahənin cənub-şərq tərəfində diametri 90 sm olan ocaq yeri aşkar olundu (5007). Döşəmədə qazılan ocağın içərisindən və ətrafından keramika parçaları, obsidian və çaxmaqdaşı qəlpələri aşkar olundu. İkinci ocaq ondan 1,2 m aralıda yerləşirdi. Bu ocaq oval formalı olub şimal tərəfdə diametri 90 sm, cənub tərəfdə isə 1,2 m idi. Bu ocağın içərisindən xeyli keramika nümunələri aşkar olundu.

İkinci yarımqazma birincinin şimal tərəfində aşkar olundu. Onun uzunluğu 4,10 m, eni 3,2 m idi. Onun aşağı qismi 40-50 sm dərinliyində torpaqda qazılmış, üst qismi kərpiclə hövrülmüşdü. Kərpiclərin ölçüsü 25×50×10 sm idi. Yarımqazmanın içərisi boz rəngli küllə dolmuşdu. Tədqiqat zamanı yarımqazmanın şərq tərəfində diametri 50 sm olan ocaq yeri aşkar olundu. Ocaq torpaqda qazılmış və döşəməsinə daş döşənmişdi. Onun içərisi boz rəngli küllə dolmuşdu. Kül təbəqəsində ağac kömürünün qalıqlarına da rast gəlinirdi. Bu nümunələrin bir qismi analiz üçün götürüldü. Ocağın ətrafı bəzi yerlərdə yastı çay daşları ilə, bəzi yerlərdə isə göy rəngli daş plitələrlə çevrələnmişdi. Ehtimal ki, bu sahə yaşayış sahəsi olmuşdu. Yarımqazmanın qərb tərəfində ocaq yeri aşkar olundu. Ocaq oval formalı olub torpaqda qazılmışdı.

Onun cənub tərəfində iri bir çay daşı vardı. Ocağın ölçüləri 0,60×0,80 m idi. Ocağın içərisi qara-boz rəngli küllə dolmuş və onun külü yarımqazmanın içərisinə yayılmışdı. Ocağın içərisindən xeyli miqdarda keramika parçaları aşkar olundu. Ocağın ətrafında isə dən daşı və sürtgəc parçaları var idi. Ehtimal ki, bu ocaq mətbəx və keramika nümunələrinin bişirilməsi üçün istifadə olunmuşdur. Ocaq tamamilə dağıntıya uğradığından quruluşunu müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

Tikinti qalıqları. Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, Tumbultəpə yaşayış yeri üçün dördkənc planlı yarımqazma tipli evlər xarakterik olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı dörd evin qalıqları aşkar olunmuşdu. Bunların ikisi E sahəsində, biri B sahəsində, biri isə D sahəsində aşkar olunmuşdu. Tədqiqatlara əsasən demək olar ki, evlərin bir qismi torpaqda qazılmış, digər qisimləri isə çiy kərpiclərlə hörülərək tamamlanmışdır. Ocaqlar həm evlərin içərisində, həm də onlardan kənar qeydə alınmışdır. Qədim sakinlər döşəmədə qazılmış dibinə daş döşənmiş ocaqlarla yanaşı, ətrafına daş düzülmüş sadə ocaqlardan da istifadə etmişlər. Evlərin içərisindən dən daşlarının tapılması, həmçinin ocaqların içərisində obsidian qəlpələrinin aşkar olunması göstərir ki, qədim sakinlər əmək alətlərini ocağın ətrafında, evin içərisində hazırlamış, ərzaq məhsullarını da burada emal etmişlər. Yaşayış yerində müxtəlif maddi-mədəniyyət qalıqlarının tapılmasına baxmayaraq heyvan sümükləri olduqca az tapılmışdır. Ehtimal ki, bu yaşayış yerinin mövsümi xarakterdə olması ilə bağlı olmuşdur. Arxitektura qalıqları və qazıntı zamanı izlənən mədəni təbəqə yaşayış yerinin birtəbəqəli olduğunu göstərir.

Keramika məmulatı. Tumbultəpədən aşkar olunan tapıntıların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Keramika məmulatını üç böyük qrupa ayırmaq olar. **Birinci qrupa** daxil olan keramika məmulatı saman, bəzən həm saman, həm də qum qarışığı olan gildən, bəzən isə qarışığı olmayan gildən hazırlanaraq çəhrayı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmişdir. Bu qrupa kasa, küpə, çölmək tipli qablar aiddir. Onlar arasında iri təsərrüfat küplərinin də parçaları vardır. Bu qrupda nazik divarlı, kiçik həcmli qabarıq gövdəli kasalar üstünlük təşkil edir. Ehtimal ki bu qrupdakı qablar daha çox ərzaq məhsullarının saxlanması və süfrə qabları kimi istifadə olunmuşdur. Onların bəzilərinin səthində qaba saman qarışığı aydın şəkildə izlənilir. Qabların bəzisi qabarıq məməciklərlə naxışlanmış, bəzilərinin üzərində üfuci barmaq izləri qalmışdır. Keramika nümunələrinin bəzisi relyef kəmərlər üzərindən çəkilən çərtmələrlə naxışlanmışdır. Qulplar olduqca azdır. Onlar başlıca olaraq halqaşəkillidir. Bu tip qulplar Son Eneolit mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Lakin bu qrupa aid qablarda ağız kənarında qulaqcıqşəkilli çıxıntı şəklində olan qulplara da rast gəlinir. Keramika məmulatı nazik gil təbəqələri bir-birinin üzərinə yapışdırmaqla hazırlanmış, bir qisminin üzərində, bəzilərinin isə iç tərəfində daraqvarı alətlə düzəltmə izləri qalmışdır. Həsir izi yalnızca dörd keramika parçasının üzərində rast gəlinmişdir. Bu tip keramika məmulatı adətən yaxşı bişirilmişdir. Lakin onların bəzisinin divarları arasında qara, yaxud boz rəngli təbəqəyə rast gəlinir ki, bu da onların lazımcına oksigen almadığını və yaxşı bişmədiyini göstərir. Qabların oturacaqları yastı, içəriyə batıq, xaricə doğru çıxıntılı və yuvarlaq şəkildədir.

Bu qrupa aid qabların az bir qisminə qara rənglə çəkilmiş boya izlərinə rast gəlinir. Lakin keramika parçaları yaxşı saxlanmadığında naxış motivlərini müəyyən etmək olduqca çətindir. Kasa tipli qabların bəzisinin içərisinə qara boya çəkilmişdir. Bəzi kasaların həm içərisinə, həm də ağızının kənarına qara boya çəkilmişdir. Çəhrayı rəngdə bişirilən keramika məmulatının bir qisminə Proto-Kür Araz keramikası üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərə rast gəlinir. Onlar iri qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, xaricdən cilalanmışdır.

İkinci qrupa daxil olan keramika başlıca olaraq qum, bəzən isə saman və qum qarışığından hazırlanaraq qəhvəyi rəngdə qeyri-bərabər bişirilmişdir. Qabların divarları arasında yaxşı bişməmiş təbəqə qalmışdır. Bəzi keramika nümunələrinin üzəri daraqvarı alətlə düzəldilmişdir. Bu qrupa daxil olan qablar silindrik, yaxud konusvarı gövdəli çanaq tipli qablardan, çölməklərdən ibarətdir. Bəzi qabların ağız kənarında xaricə qatlanmış, qulaqcıqşəkilli qulpları vardır. Bu tip keramika məmulatının bəzilərinin ağız hissəsində, bəzisinin isə gövdəsində güclü hislənməyə rast gəlinir ki, bu da onların mətbəx qabları kimi istifadə olunduğunu göstərir. Bir qabın ağız kənarı çərtmələrlə naxışlanmışdır. Bu qrupdakı çanaq tipli qabların bəzisi hislənməmiş və oturacaq hissəsi aşınmışdır. Digər bir qrup qablarda hislənmə izləri görülməsə də onlar güclü aşınmaya məruz qalmışdır. Bu tip qabların ağız kənarı, bəzən isə gövdəsi bir sıra, bəzən isə iki sıra deşiklərlə çevrələnmişdir. Bu tip keramika məmulatının istifadə olunması ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar bu tip qablardan pendir hazırlamaq, bəziləri isə çörək bişirmək məqsədi ilə istifadə edildiyini söyləmişdir.

Şəkil 2. Birinci qrupa aid çəhrayı rəngli keramika.

Belə hesab edirik ki, bu qabların bəzisi mətbəx qabları kimi yemək bişirilməsində, bəzilərinin isə, ehtimal ki, süd məhsullarının hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Bu tip keramika məmulatı indiyədək Naxçıvanda Ovçular Təpə, Şorsu, Zirincli [2, s. 68-72], Yeni yol [6, s. 29-52] yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur. Belə keramika məmulatı həmçinin Cənubi Qafqazda Ermənistan və Gürcüstanın Son Eneolit abidələrindən də məlumdur. Bu tip keramika Gürcüstanda Sioni mədəniyyətinə aid abidələrdə də geniş yayılmışdır [14, s. 38-94]. Arxeoloji araşdırmalar nəticəsində bu tip keramika məmulatının Anadolu, Yunanıstan, İran, Balkanlar, Mərkəzi Avropa və digər yerlərdə yayıldığı təsbit edilmişdir. Bu tip qabların yayıldığı abidələrin tarixinə baxılarsa, onların Son Neolit dövründən Eneolit dövrünün sonunadək bir dövrdə istifadə olunduğunu demək olar. Lakin Cənubi Qafqazda bu tip keramika başlıca olaraq e. ə. V-IV minilliklərdə yayılmışdır. Menteştəpədən aşkar olunan bu tip qabların ən qədim nümunələri e. ə. V minilliyin birinci yarısına aid edilir. Bu tip qablar Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin Eneolit dövrünə aid hər iki dövründən tapılmışdır.

Ovçulartəpədə ən qədim nümunələr yarımqazma tipli evlərin içərisindən aşkar olunmuşdur. Tapıntılara əsasən deyə bilərik ki, bu tip keramika Son Eneolit dövründə, xüsusilə e. ə. IV minilliyin əvvəlində daha geniş istifadə olunmuşdur. Bu tip qablar həm köçmə maldarlıqla məşğul olan tayfaların mövsümi yaşayış yerlərindən, həm də oturaq həyat tərzini keçirən tayfaların məskənlərindən məlumdur. Tədqiqatçılar tapıntıların xronologiyasını nəzərə alaraq onların Anadolu və Şərqi Egey adalarından qərbə, buradan şimala yayıldığını yazmış, digər tədqiqatçılar isə bu tip qabların Cənubi Qafqazdan yayıldığını söyləmişdir [5, s. 57]. Lakin bu tip qabların Macarıstanda e. ə. V minilliyin əvvəlinə aid yaşayış yerlərindən aşkar olunması bu fikirlərin təsdiqi üçün əlavə faktlar tələb edir [9, s. 231]. Qeyd edək ki, bu tip qabların müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif xarakterli abidələrdə yayılması onların mənşəyi ilə bağlı məsələləri həll etməyə hələlik imkan vermir. Tədqiqatlar bu tip keramika məmulatının eyni bir mədəniyyətə aid olmadığını, bu tip qabların insanların təsərrüfat həyatı ilə bağlı olduğunu göstərir.

Tumbultəpə yaşayış yerində aşkar olunan keramika məmulatının əksəriyyətini çəhrayı rəngdə, saman qarışıq gildən hazırlanmış keramika təşkil edir. Bəzi tədqiqatçılar Leylatəpə mədəniyyətinə aid saman qarışıq keramikanın Mesopotamiyadan gətirildiyini irəli sürmüşdür [10, s. 129]. Lakin məlum olduğu kimi, Azərbaycanda saman qarışıq keramika Neolit dövründən istehsal edilmiş, Naxçıvanda isə Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərində istifadə olunmuşdur.

Arpaçay, Sirabçay və Naxçıvançay vadisinin yaşayış yerlərindən məlum olan saman qarışıqlı keramika Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın Son Eneolit arxeoloji abidələrindən yaxşı məlumdur. Bu tip keramika nümunələri Naxçıvanda Ovçulartəpəsi [1, s. 25-28], Xələc [8, s. 54; 4, s. 63-78], Aşağı Daşarx, Sədərək, Şortəpə və digər yaşayış yerlərindən də aşkar olunmuşdur. Araşdırmalar Sirab ətrafında başlıca olaraq iki tip keramikanın qırmızı-sarı rəngli və qəhvəyi rəngli keramikanın yayıldığını göstərir. Yeni yol yaşayış yerində az da olsa üzərinə qara boya çəkilmiş keramika nümunələrinə rast gəlinmişdir [6, s. 41]. Lakin qırmızı rəngli keramika üstünlük təşkil edir. Qəhvəyi və qara rəngli keramika nümunələrinə Xələc yaşayış yerində də rastlanmışdır [4, s. 63-78]. Bu abidədə qəhvəyi rənglilərin boyalıları da aşkar olunmuşdur [4, foto 70]. Qəhvəyi, yaxud şabalıdı rəngli keramika Muğan abidələrində də aşkar olunmuşdur [11, s. 125]. Araşdırmalar Sirabçay və Naxçıvançay vadisində rastlanan hər iki qrup keramikanın yerli istehsal məxsus olduğunu göstərir. Sirabdan aşkar olunan saman qarışıq, daraqvarı alətlə naxışlanmış və samanüzü keramika məmulatının paralelləri Azərbay-

can və Yaxın Şərqi abidələrindən məlumdur. Zirincli, Şorsu və Yumru Sürümçəkdən aşkar olunan keramika nümunələrində daraqvarı alətin izlərinə az rastlanmışdır.

Şəkil 3. İkinci qrupa aid qəhvəyi rəngli keramika.

Tumbultəpə yaşayış yerinin keramikası Sirabçay və Naxçıvançay vadisində yayılan Son Eneolit mədəniyyətinin davamıdır. Sirabçay və Naxçıvançay vadisindəki abidələrin tədqiqi bu bölgədə yayılan Son Eneolit mədəniyyətinin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsinə baxmayaraq Ovçulartəpə mədəniyyətinin davamı olduğunu göstərmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Son Eneolit abidələrinin tədqiqi bu dövrdə bir-birindən fərqlənən mədəniyyətlərin mövcud olduğunu göstərir. Sirabçay vadisində yayılan keramika nümunələrində, xüsusilə Şorsu yaşayış yerində Leylatəpə mədəniyyətinə məxsus elementlərin olduğu müəyyənləşdirilmiş, lakin bu məsələ geniş şəkildə tədqiq olunaraq nəşr edilməmişdir. Leylatəpə mədəniyyətinə aid yaşayış yerlərindən aşkar olunan keramika nümunələrinin Ubeyd mədəniyyəti ilə bənzər olması Ubeyd tayfalarının şimala hərəkəti və Azərbaycanda məskunlaşması fikrini doğrulmuşdur.

Tədqiqatçılar bu fikri müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələrinin, xüsusilə arxitektura,

əmək alətləri və keramikanın təhlili əsasında irəli sürmüşlər [3, s. 34-35; 8, s. 80-92]. Ehtimal ki, Ovçulartəpə mədəniyyəti Urmiya hövzəsi, Mil, Muğan, Ağrı vadisi və Şərqi Anadolunun müəyyən hissəsini əhatə etmişdir. Lakin həmin bölgədən aşkar olunan arxeoloji materiallar yaxşı nəşr olunmadığından müəyyən fikir söyləmək çətindir. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın Son Eneolit dövrü keramikası tipoloji cəhətdən Norşuntəpə keramikası ilə bənzər olsa da, texnoloji xüsusiyyətlərinə görə Norşuntəpənin tünd rəngli keramikasından [13, s. 61-78] fərqlənir. Naxçıvanın Son Eneolit mədəniyyəti yerli ənənələr əsasında inkişaf etdiyini, Urmiya hövzəsi, Muğan və Ağrı vadisinin abidələri ilə ümumi oxşar əlamətlərə malik olmuşdur [8, s. 88-89]. Ovçulartəpədə, Sirabçay və Naxçıvançay vadisinin keramika məmulatının araşdırılması Naxçıvanın Son Eneolit dövrü keramikasının Urmiya hövzəsinin keramikası ilə daha yaxın bağlı olduğunu təsdiq etməklə, bu regionda formalaşan mədəniyyətin geniş arealı əhatə etdiyini göstərir. Naxçıvanın və Urmiya hövzəsinin Son Eneolit abidələrindən aşkar olunmuş obsidian məmulatının araşdırılması da bu iki bölgə arasında sıx əlaqələrin olduğunu göstərir.

Tumbultəpədən aşkar olunan **üçüncü qrup** keramika qara rəngdə bişirilmişdir. Onların gilinə narın, bəzən isə iri qum qatılmış, yaxşı bişirilmişdir. Keramika nümunələrinin bəzisi xaricdən qara rəngli olub çəhrayı astarlıdır. Bəzi keramika nümunələri isə boz-qara rəngdə bişirilmişdir. Bu qrupa aid keramika nümunələrinin bir qrupu xaricdən daraqvarı alətlə düzəldilmişdir. Bu qrupa daxil olan keramika nümunələri azlıq təşkil edir, lakin onların hazırlanması və bişirilməsində Kür-Araz keramikasının xüsusiyyətləri izlənməkdədir.

Əmək alətləri. Tumbultəpədən aşkar olunan əmək alətlərinin bir qismi dən daşlarından ibarətdir. Bu tip əmək alətləri başlıca olaraq boz rəngli bazalt daşından hazırlanmışdır. Onlar üst və alt dən daşlarından ibarətdir. Dən daşları başlıca olaraq evlərin içərisindən, ocaqların ətrafından aşkar olunmuşdur. Araşdırmalar Tumbultəpədəki dən daşlarının dən üyütmək üçün istifadə olunduğunu göstərir. Lakin Naxçıvanda aparılan araşdırmalar bu tip alətlərin olduqca müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunduğunu təsdiq edir. Bu alətlər həmçinin duz üyüdülməsində və metalların zənginləşdirilməsində də istifadə olunmuşdur.

Obsidian və çaxmaqdaşı alətlər. Tumbultəpədə aşkar olunan əmək alətlərinin bir qismi obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqazda çox sayda xammal yataqları, o cümlədən obsidian və mis yataqları vardır. Urmiya hövzəsində obsidian olmadığından bu bölgədə yerləşən qəbilələr Cənubi Qafqazın obsidian yataqlarından istifadə etmişlər. Obsidian qədim dünyanın əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələri üçün olduqca önəmli olduğundan Cənubi Qafqaz ilə Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin qurulmasına imkan vermişdir. Sirabçay vadisinin Son Eneolit abidələrində olduğu kimi Tumbultəpədə obsidian alətlər çox azdır. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü yaşayış yerlərində başlıca olaraq Göyçə hövzəsi və Zəngəzur obsidianından istifadə olunmuşdur. Əgər Ovçulartəpədə Göyçə obsidianı üstünlük təşkil edirsə, Sirabçay vadisinin Son Eneolit abidələrində Zəngəzur obsidianı üstünlük təşkil edir. Tumbultəpə obsidianları hələlik analiz edilməmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, obsidian yataqlarından istifadə yaşayış yerlərinin coğrafi mövqeyi ilə bağlı olmuşdur. Ehtimal ki, Tumbultəpədə Zəngəzur obsidianı üstünlük təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, Tumbultəpədə aşkar olunan tapıntılar arasında əmək alətləri azdır. Onların böyük əksəriyyəti obsidian qəlpələrindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, Sirabçay vadisinin Son Eneolit abidələrində obsidian olduqca azdır. Ovçulartəpə obsidianlarının tədqiqi Son Eneolit dövründə obsidian təminatında kəsinti yarandığını göstərir, lakin bunun səbəblər aydınlaşdırılmamışdır.

Çaxmaqdaşından hazırlanan alətlər də azdır. Onlar uzunsov formalı orağ dişlərindən ibarətdir. Onların bəzisi piramidal, bəzisi isə prizmatik nukleuslardan qoparılaq hazırlanmışdır. Bəzi lövhələr hər iki tərəfdən yaxşı retuşlanmış, bəziləri isə retuşlanmamışdır. Şübhəsiz ki, bu tip əmək alətləri orağ dişləri kimi, yaxud da digər alətlərin qurama hissəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Nəticə. Tumbultəpə yaşayış yerinin arxeoloji materialları burada məskunlaşan insanların əkinçilik və köçmə maldarlıqla məşğul olduğunu göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, Tumbultəpə keramikasının əksəriyyəti saman qarışıq çəhrayı rəngli keramikadır. Olduqca az miqdarda olan qum qarışıq qəhvəyi rəngli keramikanın tədqiqi onların başlıca olaraq mətbəx qabları kimi istifadə olunduğunu göstərir. Samanlı keramika ilə müqayisədə bu tip keramikanın olduqca kobud hazırlanması onların idxal malı olmadığını və yerli mədəniyyətin bir parçası olduğunu deməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V., Chaterine M., Aşurov S. Ovçulartəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 156 s.
2. Baxşəliyev V.B. Zirincli Eneolit dövrünə aid yaşayış yerlərindən biridir // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2012, № 1, s. 68-72.
3. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
4. Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 216 s.
5. Emre E. MÖ 5. ve 4. Bin yıl Nahçıvan Mangaly Kapları. Yüksek Lisans Tezi. İzmir, 2017, 310 s.
6. Kuliyeva Z., Bahşeliyev V. Nahçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü (Azerbaycan) // TUBA-AR, 23, 2018, s. 29-52.
7. Алиев Н.Г. Керамика эпохи энеолита из поселения Овчулартепеси / Тезисы докл. Всесоюз. археолог. конф. Баку: Элм, 1985, с. 54.
8. Алиев Н., Нариманов И. Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку: Агрыдаг, 2001, 144 с.
9. Археология Венгрии (Каменный век) / Отв. ред.: В.С. Титов, И. Эрдели, М. Габори. Москва: Наука, 1980, 420 с.
10. Мунчаев Р.М., Амиров Ш.Н. Лейлатепинская культура и Кавказ. Кавказ как связующее звено между Восточной Европой и Передним Востоком: диалог культур, культура диалога (к 140-летию Александра А. Миллера). Санкт-Петербург, 2015, с. 128-131.
11. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.
12. Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. Лейлатепе. Баку, 2007, 128 с.
13. Hauptmann H. Die Grabungen aus dem Norsuntepe, 1973 // Ankara: Keban Project Publications, 1979, series I, № 6, pp. 61-78.
14. Kiguradze T., Sagona A. On the origins of the Kura-Araxes cultural complex / Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond / Edited by A.T.Smith and K.Rubinson, 2003, pp. 38-94.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

Veli Bakhshaliev

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE TUMBULTEPE SETTLEMENT

The settlement of Tumbultepe is located on the right bank of Nakhchivanchay, south of the city of Nakhchivan, at an altitude of 833 m above sea level. Excavations carried out at the settlement in 2023 revealed material and cultural remains of the Late Chalcolithic period. The thickness of the cultural layer ranges from 0.5 m to 0.7 m. The main occupation of the settlers was agriculture and nomadic cattle breeding. Material and cultural remains, and especially ceramic products, identified from the settlement contribute to the resolution of the peculiarities of the formation of culture of the Late Chalcolithic period in the South Caucasus, including Azerbaijan.

Keywords: *South Caucasus, Nakhchivan, Tumbultepe, Late Chalcolithic, ceramics, cultural connections.*

Вели Бахшалиев

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ПОСЕЛЕНИИ ТУМБУЛТЕПЕ

Поселение Тумбултепе расположено на правом берегу реки Нахчыванчай, южнее города Нахчыван на высоте 833 м над уровнем моря. Раскопками, проведенными в поселении в 2023 году, выявлены материально-культурные остатки эпохи позднего энеолита. Толщина культурного слоя колеблется от 0,5 м до 0,7 м. Основным занятием поселенцев было земледелие и кочевое скотоводство. Материально-культурные остатки, а особенно керамические изделия, выявленные в поселении, способствуют разрешению проблемы особенностей формирования культуры эпохи позднего энеолита на Южном Кавказе, в том числе и в Азербайджане.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, Нахчыван, Тумбултепе, поздний энеолит, керамика, культурные связи.*

**Daxilolma tarixi: İlk variant 21.02.2024
Son variant 28.03.2024**

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.121>

ZEYNƏB QULİYEVA

ARPAÇAY VADİSİNİN DƏMİR DÖVRÜ KERAMİKASI

Məqalədə Arpaçay vadisindəki abidələrdən aşkar edilən Dəmir dövrü keramikası təhlil edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, bu dövrün abidələri lokal bir mədəniyyəti əks etdirməklə bərabər, müəyyən qədər Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin təsirinə də məruz qalmışdır. Bu dövrün keramikasının naxışlanmasında spesifik cəhətlərdən olan kannelyur və ziqzaq ornamentasiya əsasən Zeyvə, Dəmirçi keramikasında, çərtmə, cızma, eyni zamanda relyef naxışlar isə Qazxan, Aşağı Daşarx, Dizə nekropollarının materiallarında üstünlük təşkil edir. Keramikada üzərindəki ornament nümunələri Naxçıvanın qədim tayfalarının ictimai-iqtisadi həyatını, o cümlədən məşğuliyyətini və ideologiyasını əks etdirir.

Açar sözlər: *Arpaçay vadisi, Dəmirçi nekropolları, Zeyvə, Dəmir dövrü, keramika, ornament.*

Giriş. Dəmir dövrü özündən əvvəlki və sonrakı arxeoloji dövrlərlə müqayisədə daha mürəkkəb proseslərlə müşayiət olunduğundan bu dövrün başlanması, onu başlananların etnik və ictimai mənsubiyyəti ilə bağlı bir çox məsələlər bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır. Bəziləri olduqca dinamik olan bu dövrü başlanan hadisələr zəncirinin ilk halqasını Dori tayfalarının köçləri ilə əlaqələndirmişlər [13, s. 508]. Bu dövrün siyasi-hərbi qurumların aktivləşməsi ilə yadda qalması kəskin sosial dəyişikliklərin baş verdiyini göstərirdi. Dövlətlərin meydana çıxması, işğalçı müharibələrin artması xalqların köçməsinə, müxtəlif regionlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin artmasına stimül vermişdir. Bu əlaqələr insanların istehsal fəaliyyətinə də təsir göstərmişdir. Naxçıvan ərazisindəki Dəmir dövrü abidələri geniş tədqiq olunmasa da, yerüstü tapıntılarının zənginliyi və çoxçeşidliliyi burada müxtəlif istehsal ənənələrinin olduğundan xəbər verir. Dulusçuluqda daha çox nəzərə çarpan bu ənənələr Son Tunc dövründən Erkən Dəmir dövrünə keçidi izləməyə imkan verir. Bu baxımdan Arpaçay vadisindəki abidələr daha çox diqqət çəkir.

Arpaçay vadisinin Dəmir dövrü abidələri. Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvanın Urmiya gölü hövzəsi və Şərqi Anadolu ilə mədəni-iqtisadi əlaqələrinin həyata keçirilməsində Arpaçay vadisinin xüsusi rolu olmuşdur ki, bu da həmin ərazidə yerləşən arxeoloji abidələrdə əks olunmuşdur. Onların bir qismi yaşayış yerləri, digər qismi nekropollarla təmsil olunmuşdur. Aşağı Daşarx, Qarabulaq, Zeyvə, Dəmirçi nekropolu, Çapacaq, Qazxan və digər nekropollar bu dövrün dulusçuluğunun inkişaf prosesini izləmək üçün olduqca əhəmiyyətli arxeoloji materialları ilə diqqət çəkir.

Bu abidələrdən biri 1960-cı ildə qeydə alınan Aşağı Daşarx nekropoludur. Buradan aşkar edilən arxeoloji materiallar metal, daş və keramika məmulatlardan ibarətdir [1, s. 15]. Onların bir qismi Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılır. Digər abidə 1958-ci ildən O.H.Həbibullayev tərəfindən tədqiqat edilən Sədərək qalasının cənubunda yerləşir [14, c. 216]. Sonralar burada aparılan tədqiqat zamanı [2, s. 28-29; 10, s. 47-58] qəbirlərdə insan skeleti aşkarlanmasa da, Dəmir dövrünə aid küpə, badya tipli keramika məmulatı və bəzək əşyaları tapılmışdır. Qarabulaq kurqanları 1988-1990-cı illərdə tədqiq edilmiş, nəticədə müxtəlif çeşidli saxsı məmulatı və bəzək əşyaları üzə çıxarılmışdır [3, s. 37-39; 2, s. 38]. Buradan üzə çıxarılan çayniqlər, çölməklər, küpələr Dizə, Aşağı Daşarx, Şahtaxtı abidələrinin muzeylərdə saxlanılan

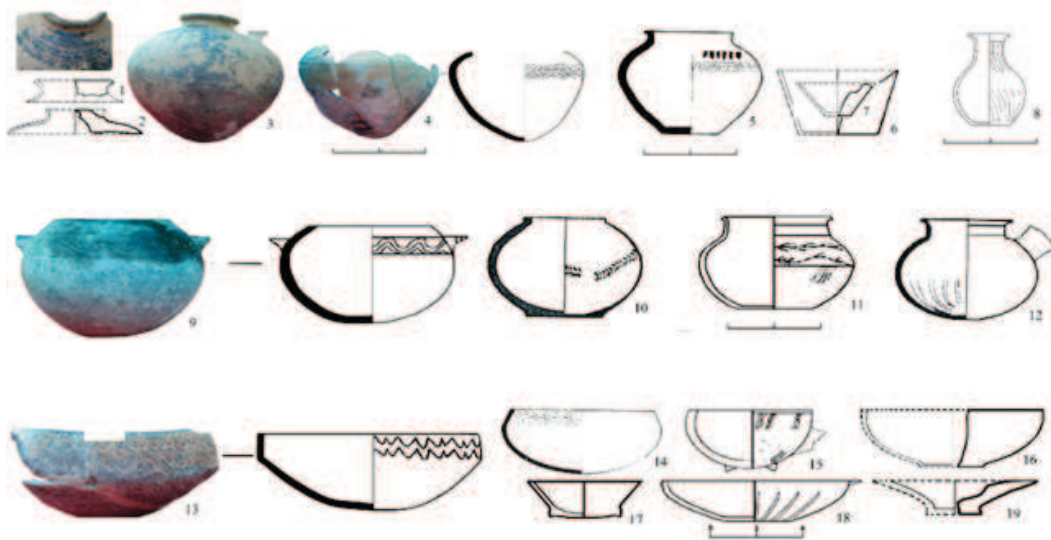
materialları ilə oxşarlıq təşkil edirlər. Qazxan nekropolu Şərur rayonunun Çəriçiboğan kəndindən cənubda, təsərrüfat sahələrinə yaxın olduğundan ciddi dağıntıya məruz qalmışdır. Dağıdılmış qəbirlərdən boz rəngdə, orta dərəcədə bişirilmiş gil qablar aşkar olunmuşdur [5, s. 98-99]. AMEA NB-nin Arxeologiya və Etnoqrafiya muzeyində saxlanılan küpə tipli qablardan bəzilərinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti keramikası üçün xarakterik olan göbələk şəkilli çıxıntısı vardır (Qazxan, 2006, inv. №2). Çapacaq kurqanı Dəmirçi kəndindən Sədərəyə gedən yolun sağında, Vəlidağ silsiləsinə daxil olan təpə üzərində [10, s. 58] salınmışdır. Arxeoloji materialları üç ədəd saxsı məmulatı, obsidian lövhə və daş kasadan ibarət olan bu kurqan kenotaf məzarlar (skeletsiz, boş məzarlar) qrupuna aiddir. Zeyvə nekropolu eyniadlı kəndin yaxınlığında tikinti işləri görülərkən təsadüfən aşkar olunmuşdur. Dağıntı zamanı aşkar olunmuş materialların bir qismi toplanaraq Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinə verilmişdir.

Bu dövrün abidələrindən biri də Şərur rayonunun Dəmirçi (Quşçu Dəmirçi) kəndinin şimalında, Naxçıvan-Sədərək avtomobil yolunun 70 kilometrliyində yerləşən I Dəmirçi nekropoludur. Nekropoldan 1967, 1998-ci illərdə tapılan materiallar haqqında məlumat xarakterli məqalələr çap olunmuşdur [6; 7]. Sahəsi 6 hektar olan abidədən daş qutu tipli qəbirlər, həmçinin üç qatdan ibarət müxtəlif ölçülü sal daşlar, boz rəngli keramika nümunələri, 2007-ci ildə aparılan araşdırmalar zamanı isə kurqan tipli abidələr aşkar edilmişdir [5, s. 78]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazidən tikinti daşı çıxarılan zaman yerli sakinlər tərəfindən toplanan müxtəlif tipli bəzək əşyaları, həmçinin kasa, xeyrə, qədəh, çölmək, küpə tipli qablar və digər keramika fraqmentləri daha sonra toplanaraq araşdırılmış və Erkən Dəmir dövrünə aid olduğu müəyyən edilmişdir [8; 9]. II Dəmirçi nekropolu 2019-cu ildə qeydə alınmışdır. Buradan aşkar olunan tapıntılar 4 məcməyi, 1 küpə və 2 fraqmentdən ibarətdir. Bu materiallar hazırda AMEA Naxçıvan Bölməsinin Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyində mühafizə olunmaqdadır (AEM. 1545-1551). Buradan əldə edilən tapıntılar I Dəmirçi nekropolundakı qədər zəngin olmasa da qabların hazırlanma texnologiyası, tipologiyası və naxışlanma texnikasına görə Dəmir dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dəmirçi nekropollarının diqqət çəkən cəhətlərindən biri də mədəniyyətlər arası, həmçinin arxeoloji dövrlər arası keçidi əks etdirmələridir. I Dəmirçi nekropolunun keramika məmulatında müəyyən qədər Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətindən gələn impulslar özünü büruzə versə də əsas materiallar Dəmir dövrünün xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müqayisələrin məhz həmin materiallar üzrə aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Arpaçay vadisinin Dəmir dövrü keramikasının xüsusiyyətləri. Bu abidələrdən I Dəmirçi nekropolunun materialları çoxçeşidli olmaları ilə diqqət çəkir. Bu materiallarda Erkən Dəmir dövrünə keçid prosesi aydın izlənilir. Onlar küpə (şəkil 1, 1-8), çölmək (şəkil 1, 9-12) və kasa tipli qablarla təmsil olunmuşdur (şəkil 1, 13-19).

Küpələri boğaz formalarına görə bir-birilərindən fərqlənirlər: geniş ağızlı, silindrik boğazlı küpələr və dar boğazlı ağız xaricə doğru qatlanmış küpələr. Silindrik boğazlı küpələrin Dəmirçi nekropolundan tapılan nümunəsi çiyni üzərində göbələkvari çıxıntısı ilə digərlərindən fərqlənir (şəkil 1, 3). Bu tip çıxıntılar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin boz-qara rəngli keramikasında geniş yayılmışdır. Digər nümunə qısa boğazlı olub, üzərindəki bəzəmə motivi ilə diqqət çəkir. Qabın boğazına yaxın yerdə üçbucağı xatırladan bir cərgə çərtmə naxış və dövrələmə sünbülü naxışlar salınmışdır (şəkil 1, 5). Zeyvə nekropolundan aşkar edilən nümunə isə naxışsızdır və ağız kənarları xaricə doğru qatlanmışdır. Zeyvə nekropolundan tapılan nümunə naxışsız olub boz-qara rəngdədir. Şortəpə və Qazxan nekropolundan tapılan nümunələri müxtəlif ornamentlərlə bəzədilmişdir. Bu tip qabların bənzərlərinə Elazığ bölgəsinin

materialları arasında rastlanmışdır [12, rəsm 4,7]. Kiçik həcmli küpə dar boğazlıdır, ağız kənarları xaricə doğru meylləndirilmişdir (şəkil 1, 8). Dəmirçi Qarabulaq və Zeyvə nekropollarının materialları arasında yer alan bu tip küpələrin analoqları isə Anadolu abidələrindən məlumdur [11, rəsm 23,8].

Şəkil 1. Dəmir dövrünə aid qab tipləri (I Dəmirçi nekropolu).

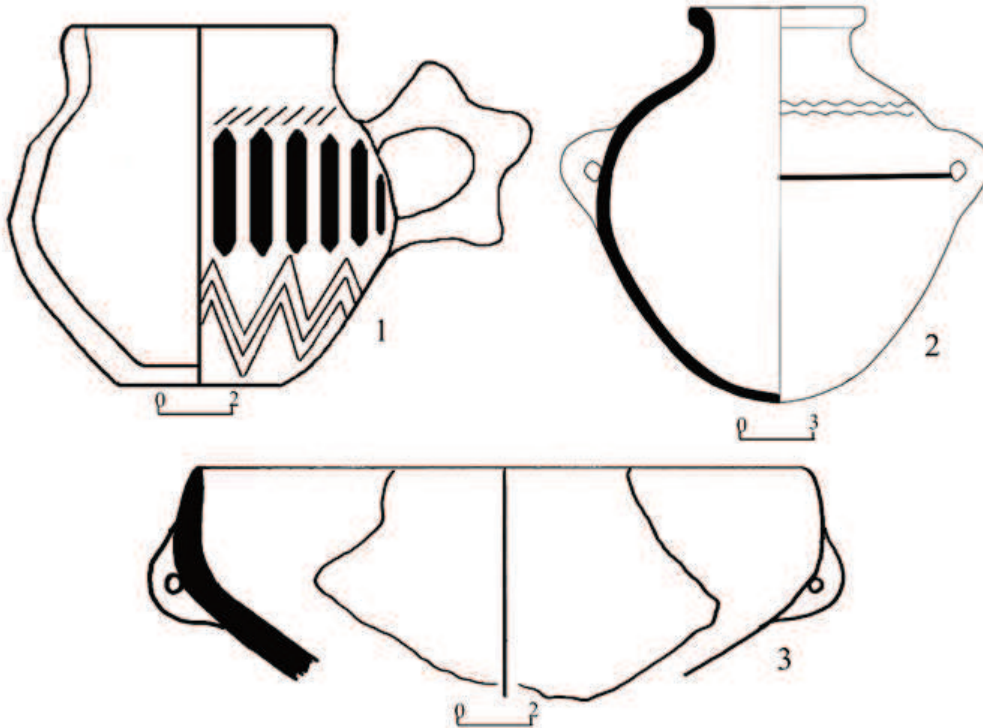
Çölmək tipli qabları boğazlı və boğazsız olmaqla iki tipə ayırmaq olar. Birinci tipə aid olan çölməklərdən biri Dəmirçi nekropolundan üzə çıxarılan boz-qara rəngli, boğazsız qabdır. Ağız içərisinə doğru yığılmış, dəyirmi quruluşa malik olan bu qabın boğaza yaxın hissəsində üfüqi istiqamətdə olan iki qulpu da ortadan şaquli istiqamətdə və kiçik ölçüdə dəşilmişdir (şəkil 1, 9). Bu qabın bənzərinə, lakin tək qulplu formasına Elazığ-Bingöl abidələrindən olan Çinaz I yaşayış yerində rast gəlinir [11, rəsm 5, 1]. İkinci tipə aid olanlar qısa və az miqdarda xaricə doğru qatlanmış boğazları ilə fərqlənirlər. Bu tipli çölməklər müxtəlif ornamentlərlə naxışlanmış nümunələrlə təmsil olunur və çoxluq təşkil edirlər. Dizə, Qarabulaq, Qazxan nekropolunda bu qabların müxtəlif çeşidləri aşkar edilmişdir.

Kasalar silindrik-konik, yarımsferik və konusvarı formalarla təmsil olunmuşdur (şəkil 1, 13, 14-15, 17). Bənzərlərinə Yıldıztəpə, Diləktəpə, Koyunuşağı abidələrində rast gəlinmişdir [11, rəsm 39, 9-10; rəsm 10, 1-2; rəsm 3, 11; rəsm 33, 6]. Düz boğazlı kasalar Zeyvə, Dəmirçi nekropollarından aşkar edilmiş və quruluş baxımından Yıldıztəpə keramikası ilə yaxındır [11, rəsm 39, 15-16]. Lakin Yıldıztəpə keramikasından fərqli olaraq Nümunələr daxildən və xaricdən kannelyur formalı basma naxışlarla bəzədilmişdir. Yarımsferik formalı, uzun dəstəqli qabın bənzəri Kolanı nekropolundan məlumdur [4, şəkil 25, 13]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tiptə olan qablar az miqdarda aşkar edilmişdir. Naxçıvan abidələrindən yalnız Şahtaxtı materialları içərisində 1 nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Şərqi Anadolu ərazisində isə bu tip qabların bənzərləri Yıldıztəpədən və Samantəpədən aşkar edilmişdir [11, rəsm 39, 21].

Bu dövrə aid qabların bir qismi qulpları ilə diqqət çəkir (şəkil 2, 1-3).

Zeyvə nekropolundan tapılan parç tipli qab silindrik boğazlı, dəyirmi gövdəli olub, çiyin hissəsini gövdəsi ilə birləşdirən ziqzaq şəkilli qulpu ilə diqqət çəkir (şəkil 2, 1). Qulpu istisna olmaqla, belə parçaların bənzərləri Taşlıcabayır məzar təpəsindən tapılmışdır [11, s. 158-159,

fig. 1]. Xeyrələr az miqdarda qeydə alınmışdır. Bu tip qablar iki forma ilə diqqət çəkir. Bunlardan birincisi kiçik oturacağa malik olub ağız hissəyə doğru getdikcə genişlənir. Konik formada olan bu qab xaricdən kannelyur formalı cızma xətlərlə naxışlanmış, oturacağına isə çərxi-fələk işarəsi təsvir edilmişdir. İnteryeri oturacaq hissədə naxışsız olsa da ağız kənarında qabı dövrələyən iki cərgə xətt çəkilmiş, içərisi çiçək ləçəklərini xatırladan yarım dairələrlə doldurulmuşdur. İkinci tip qab iki qulplu və ağız interyerə doğru meyilləndirilmiş formada. Xaricdən gövdədən oturacağa doğru şaquli formada çəkilən xətlər hər beş kompleksdən bir təqribən bir-birindən 2 sm-lik məsafədə salınmışdır. Daxildən isə paralel xətlərlə naxışlanmışdır. Xeyrə tipli qablar II Dəmirçi nekropolunun materialları içərisində üstünlük təşkil edir. Onlar boz-qara rəngli qum qarışıqlı gildən hazırlanmış, xarici səthinə kannelyur naxışlar çəkilmişdir. Belə qablar ağız kənarında üfüqi şəkildə kiçik qulplara malikdir. Bir nümunədən ibarət olan küpənin üzərində belə qulplar şaquli formada tətbiq edilmişdir (şəkil 2, 2). Erkən Dəmir dövrünə aid müxtəlif abidələrdə belə qulpa malik qablara rast gəlmək mümkündür. Qabların ornamentasiyasında orijinallıq daha çox müşahidə olunur. Bu dövrün qabları Dəmir dövrünün əsas parametrlərini əks etdirən ziqzaq, çərtmə, kannelyur, dalğavarı ornamentlərlə, bəzən də çərxi-fələk işarələri və digər simvollarla təmsil olunan fərqli impulslarla diqqət çəkirlər. Kannelyur naxışlara isə Dəmir dövrünün demək olar ki, bütün növ qablarında rastlanır, xüsusilə Aşağı Daşarx, Zeyvə, Dəmirçi keramikasında üstünlük təşkil edir.

Şəkil 2. Arpaçay vadisinin Erkən Dəmir dövrü keramikasında izlənən qulp tipləri
(1) Zeyvə, 2) II Dəmirçi nekropolu, 3) Sədərək.

Dəmirçi nekropollarından tapılan qabların oturacaqlarında salınan çərxi-fələk işarəsi dini-fəlsəfi motivdə olmaqla, qədim dövr insanların dünya və axirət həyatı haqqında düşüncələrini əks etdirir. Günəşi simvolizə edən şuaşəkilli elementlər səma cisimlərinə sitayişlə bağlı

olmuş, sünbülü naxışlar insanların məşğuliyyətində taxılçılığın mühüm yer tutduğunu göstərir. Aşağı Daşarx nekropolundakı fraqment üzərində salınan sünbülü ornamentlər Qazxan nekropolundan aşkar edilən küpə üzərində həndəsi fiqurlar arasında yerləşdirilmiş buğda dənələri şəklində təsvir edilmişdir. Bir sözlə, qədim yerli tayfalar suyun dalğasını, yaxud ilan müdrikliyini dalğavari naxışlarla, ildırımın çaxmasını ziqzaqlarla, günəşin möhtəşəmliyini saçaqvarı-şüaəkilli naxışlarla, axirət həyatına inanclarını çərxi-fələk işarəsi ilə, əkinçiliyin inkişafını sünbülü naxışlarla və maldarlığın önəmini qoç-keçi fiqurları ilə əks etdirməklə həyat tərzlərini dulusçuluq materiallarında əks etdirmişlər.

Nəticə. Arpaçay vadisinin Dəmir dövrü keramikasının bir qismi Son Tunc dövründən Erkən Dəmir dövrünə keçidi əks etdirir. Onların timsalında dövrün spesifik cəhətləri ilə bərabər Şərqi Anadolu və Urmiya hövzəsi ilə ortaq xüsusiyyətlərini də izləmək mümkündür. Bu əlamətlər qabların formasında və ornamentasiyasında özünü daha aydın büruzə verir. Dəmir dövründə yaşayan Naxçıvan tayfaları yalnız zəruri tələbat məhsullarının istehsalı ilə kifayətlənməmiş, eyni zamanda yüksək estetik zövq sahibi olmuşlar və bunu hazırladıqları məhsulların keyfiyyətində, rəng koloritində, nəhayət zərif ornamentasiyasında büruzə vermişlər. Yuxarıda qeyd edilən faktorlar göstərir ki, Arpaçay vadisinin Dəmir dövrü keramikası lokal bir mədəniyyətin məhsulu olmuşdur, eyni zamanda qonşu regionlarla mədəni-iqtisadi əlaqələrdən də bəhrələnmiş, Azərbaycanda yayılan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin bəzi xüsusiyyətlərini əxz etmişdir. Bu mədəniyyətin yayılması Dəmir dövründə müxtəlif tayfaların hərəkət istiqamətindən qaynaqlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası: 6 cildə. I c., Bakı: Şərqi-Qərb, 2008, 448 s.
2. Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (2001-2002-ci illər) Bakı: Nafta-Press, 2003, 120 s.
3. Aşurov S.H., Baxşəliyev V.B. Şərurda arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Xəzər Universiteti, 2008, 152 s.
4. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
5. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
6. Bədəlov Ə. Dəmirçi arxeoloji abidəsi // NDU Xəbərlər, 1999, s. 24-29.
7. Hüseynova S.A. Dəmirçi abidəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar haqqında / 2000-2001-ci illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiya (çöl tədqiqatları və nəzəri problemlər): Tezislər. Bakı: Elm, 2002, s. 38-40.
8. Quliyeva Z. Naxçıvanda Dəmirçi nekropolunun arxeoloji materialları / Qarapapaqlar, 2014, oktyabr, № 10 (86), s. 22-26.
9. Quliyeva Z. Dəmirçi nekropolunun erkən Dəmir dövrü keramikası / Azərbaycan arxeologiyası, 2015, c. 18, № 1, s. 61-66.
10. Müseyibli N.Ə. Qədim Sədərək. Bakı: Nafta-Press, 2003, 104 s.
11. Sevin V. Elazığ-Bingöl yüzey araşdırması / VI Araşdırma sonuçları toplantısı. Ankara, 1988, s. 451-500.
12. Özdoğan M. Taşlıcabayır kazısı / Türkiyə arkeolojisi və İstanbul Universiteti. İstanbul, 2012, s. 158-159.
13. Özdemir F.H. Demir Çağı: başlanğıcı və başlatanları, Anadoluya etkileri üzerine // ÇU Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2007, c. 16, № 1, s. 501-518.

14. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: zeyneb.quliyeva.70@mail.ru

Zeynab Guliyeva

IRON AGE POTTERY OF THE ARPACHAI VALLEY

The article analyzes Iron Age ceramics discovered in the monuments of the Arpachay Valley. Research shows that the monuments of this period reflect local culture and were partly influenced by the Khojaly-Gedabay culture, and also benefited from Nakhchivan's cultural and economic ties with the Middle East and Eastern Anatolia. Corrugation and zigzag patterns, which are characteristic features of ceramic painting of this period, predominate mainly in the ceramics of Zeyva and Demirchi, and scratching and relief patterns predominate in the materials of the Gazkhan, Ashagi Dasharkh, and Dize necropolises. The patterns of ornaments on ceramics reflect the socio-economic life of the ancient tribes of Nakhchivan, including their occupation and ideology.

Keywords: *Arpachay Valley, Demirchi necropolis, Zeyva, Iron Age, ceramics, ornament.*

Зейнаб Гулиева

КЕРАМИКА ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА АРПАЧАЙСКОЙ ДОЛИНЫ

В статье проанализирована керамика железного века, обнаруженная в памятниках долины Арпачай. Исследования показывают, что памятники этого периода отражают местную культуру и частично подвергались влиянию ходжалинско-гедабейской культуры, а также извлекли выгоду из культурных и экономических связей Нахчывана с Ближним Востоком и Восточной Анатолией. Рифление и зигзагообразный рисунок, являющиеся характерными чертами росписи керамики этого периода, преобладают главным образом в керамике Зейвы и Демирчи, а процарапывание и рельефный орнамент преобладают в материалах некрополей Газхан, Ашаги Дашарх, Дизе. Узоры орнаментов на керамике отражают социально-экономическую жизнь древних племен Нахчывана, в том числе их род занятий и идеологию.

Ключевые слова: *Арпачайская долина, Демирчинский некрополь, Зейва, железный век, керамика, орнамент.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 05.02.2024
Son variant 06.03.2024

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.127>

TOĞRUL XƏLİLOV

QƏRBI AZƏRBAYCAN VƏ QARABAĞ QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİNİN NAXÇIVAN PARALELLƏRİ

Qayaüstü təsvirlər qədim maddi mədəniyyət nümunələrimiz içərisində çox maraqlı və elmi əhəmiyyət daşıyan artefaktlardır. Onlar ibtidai incəsənət nümunələri olmaqla yanaşı, ulu əcdadlarımızın məişət və təsərrüfatını, dini-ideoloji görüşlərini, maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Qayaüstü rəsmlərə yer kürəsinin müxtəlif yerlərində rast gəlmək olur. Məqalədə Qərbi Azərbaycanda və Qarabağda olan bir qrup qayaüstü təsvirlərin Naxçıvanda Gəmiqaya təsvirləri ilə müqayisəsi aparılaraq öyrənilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, hər üç bölgədəki qayaüstü təsvirlər mövzu rəngarəngliyi, süjetləri və böyük bədii dəyəri ilə elmi əhəmiyyət daşıyır. Naxçıvanda olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda və Qarabağda qayaüstü təsvirlərin yaxın bənzərlərinin prototürk mədəniyyətində geniş yayılması bu torpaqların tarixən türklərə məxsus olduğunu, onların prototürk mədəniyyətinin şah əsərləri olduğunu sübut edir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Qarabağ, Naxçıvan, qayaüstü təsvir.*

Giriş: Qayaüstü təsvirlər qədim maddi mədəniyyət nümunələrimiz içərisində çox maraqlı və elmi əhəmiyyət daşıyan artefaktlardır. Onlar ibtidai incəsənət nümunələri olmaqla yanaşı, ulu əcdadlarımızın məişət və təsərrüfatını, dini-ideoloji görüşlərini, maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Qayaüstü rəsmlərə yer kürəsinin müxtəlif yerlərində rast gəlmək olur. Pamir və Tyan-Şan dağlarında, İspaniya və Skandinaviyada, Kareliyada, Sibirdə, Orta Asiyada, Altayda, Saxara səhrasında, Cənubi Qafqaz ərazisində və digər yerlərdə qayaüstü təsvirlər var.

Cənubi Qafqaz ərazisində qədim qayaüstü rəsmlərin ilk nümunələri hələ müharibədən əvvəlki illərdə respublikamızın ərazisində – Qobustanda tapılmışdı. 1939-cu ilin baharında İ.M.Cəfərzadə Bakı şəhərinin cənub-qərbində yerləşən Cingirdağın ətəyindəki Yazılıtpə adlı yerdəki qayaların üzərində keçi, ceyran, maral, at, it və s. rəsmləri qeydə almışdır [3, s. 7]. İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi ilə 1940-1941-ci illərdə də bu ərazidəki abidələrin tədqiq edilməsi məqsədilə ekspedisiyalar təşkil etmişdir. Ekspedisiyalar dövründə hər dəfə bir çox yeni təsvirlər qeydə alınmışdır. Böyük Vətən müharibəsi illərində tədqiqat işləri dayandırılsa da, müharibədən sonra davam etdirilmişdir. İ.M.Cəfərzadə Qobustan arxeoloji abidələrinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Qobustan qayaüstü rəsmlərinin tədqiqi ilə C.Rüstəmov da məşğul olmuşdur. O, 1965-ci ildən 1968-ci ilədək bu sahədə aparılan arxeoloji ekspedisiyaya rəhbərlik etmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində üzərində 2500 təsvir olan 300-dək daş qeydə alınmışdır. Bu dövrdə – 1948-ci ildə İ.M.Cəfərzadə ilk dəfə olaraq Abşeronda Zirə qəsəbəsi yaxınlığında üzərində keçi təsvirləri olan daşlar aşkar etmişdir [3, s. 8-9].

Qarabağ torpağındakı Kəlbəcər yaylaqlarında 1970-ci ildə arxeoloq Q.İsmayılzadə tədqiqat apararaq bu ərazidəki Alagöl, Zaxagöl və Qaragöl sahillərində, həmçinin Pəriçinqıl, Ayıçinqıl, Lülpər, Gəlinqaya, Yazıurdu, Taxta, Sarımsaqdağ sahələrində 4000-dən artıq müxtəlif süjetli qayaüstü rəsmlər aşkar etmişdir [15, s. 91-96.]. 1976-cı ildə Kəlbəcərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı bir çox yeni qayaüstü təsvirlər qeydə alınaraq tədqiqata cəlb edilmişdir [14, s. 550-551]. Yeni rəsmlərin çoxu dəniz səviyyəsindən iki-üç min metrədən artıq

yüksəklikdə yerləşən Zalzaxgölün və Qaragölün sahillərində tapılmışdır. İlk tədqiqatlarda belə rəsmlərin Ayıçınqılı, Pəriçınqılı və Taxta adlanan yerlərdə də olması aydınlaşdırılmışdır. Təkcə Qaragöl yaxınlığındakı çınqıllıqda 800-ə yaxın təsvir qeydə alınmışdır [4, s. 58]. Kəlbəcərin əsas hissəsi dördüncü dövrün vulkanik dağlıqlarından ibarətdir. Qayaüstü təsvirlər əsasən sönmüş vulkanların kraterləri təşkil edən dağ gölləri sahillərində qeydə alınmışdır. Bu göllərin sahiləni rayonları obsidian, çaxmaqdaşı, mərmər yataqları və müxtəlif süxurlarla zəngindir. Bu süxurların mövcud olması qədim zamanlardan insanların burada məskunlaşmasının başlıca səbəblərindən bir olmuşdur.

Qərbi Azərbaycandakı Qarakilsə rayonu ərazisində qeydə alınmış qayaüstü təsvirlər xronoloji cəhətdən iki qrupa ayrılır. Birinci qrup təsvirlər e. ə. V-IV minilliklərə, ikinci qrup təsvirlər isə e. ə. III-II minilliklərə aiddir. Soyuqbuluq qayaüstü təsvirləri eyni adlı kəndin yaxınlığında, Armudlu və Qaçaqqırılan dərələrindədir [2, s. 13-14]. Kəlbəcərdəki qayaüstü təsvirlər kimi onlar da, bu bölgənin o vaxtkı heyvanat aləmini (maral, tur, at, pələng, it, canavar, ayı və s.) məişət və təsərrüfat həyatını, bədii estetik düşüncə tərzini, dini ideoloji görüşlərini əks etdirir.

Gəmiqaya abidəsi Ordubad rayonunun Tivi və Nəsirvaz kəndlərindən şimal-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 3906 metr yüksəklikdə yerləşir. İlk dəfə 1967-ci ildə geoloqlar tərəfindən aşkar olunmuşdur. 1968-ci ildə abidəni tədqiqatçı alim V.H.Əliyev qeydə almış, onun haqqında ilk elmi məqaləni yazmışdır [153]. Abidənin sistemli tədqiqinə 70-ci illərdə, ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana siyasi rəhbərliyinin birinci dövründə başlanılmışdır. 1971-ci ildə Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti Gəmiqayada tədqiqat işlərinin aparılmasını, elmi albomun nəşr edilməsini, elmi-kütləvi filmin çəkilməsini qərara almışdır. 1970-1987-ci illərdə Gəmiqayada aparılan tədqiqatlar zamanı e. ə. IV-I minilliklərə aid bir çox qayaüstü təsvir aşkar edilmişdir. Gəmiqayada aparılan tədqiqatlar 2002-2003-cü illərdə və sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdir. Tədqiqatlar zamanı Gəmiqayada 136, 58 hektar ərazidə 2040 vulkanik mənşəli bazalt daşların üzərində 7432 təsvirin olduğu müəyyən edilmişdir [1, s. 11].

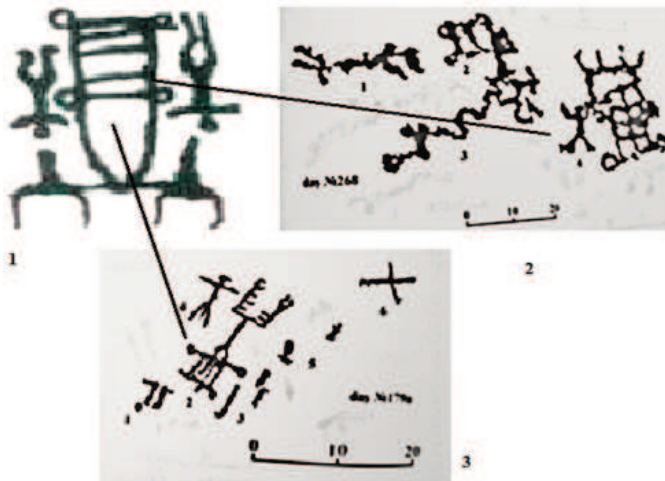
Qərbi Azərbaycan qayaüstü təsvirlərini Naxçıvandakı Gəmiqaya təsvirləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənərkən məlum olur ki, hər iki bölgədəki təsvirlər mövzu rəngarəngliyi, zəngin süjetləri və böyük bədii dəyəri ilə diqqəti cəlb edirlər. Bu yerlərin qədim sakinləri ibtidai daş alətlərdən istifadə etməklə möhkəm qayalar üzərində məişət və təsərrüfat səhnələrini, müxtəlif vəhşi heyvanları təsvir edən gözəl rəsmlər çəkməmişdilər. Onlar heyvan, insan, araba təsvirlərindən, sxematik formada çəkilmiş simvolik işarələrdən, astral rəsmlərdən və s. ibarətdir.

Gəmiqayada qırxdan çox araba rəsmi var. Onlar dördtəkərli və ikitəkərli çəkilmişdir (tab. I, daş № 30; tab. III, daş № 4) [5, s. 18]. Onların yaxın bənzəri Azərbaycanın digər yerlərində, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisində də qeydə alınmışdır. Belə qayaüstü təsvirlərdən birini dördtəkərli araba rəsmi təşkil edir. Aparılan müqayisəli araşdırma zamanı məlum olur ki, Qərbi Azərbaycan ərazisindəki Qarakilsə qayaüstü təsvirləri ilə Gəmiqaya abidəsindəki qayaüstü təsvir arasında yaxın bənzərlik hər iki abidədə dördtəkərli arabanın və insanın eyni formada qoşqu qüvvəsi ilə birgə çəkilməsidir (şəkil 1).

Bu təsvir insanların həyat tərzini əks etdirməklə yanaşı, həm də arabadan istifadə edilmə mədəniyyətinin tarixinin, bu mədəniyyətin harada və necə formalaşması məsələsini öyrənmək baxımından mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı araşdırma apararkən məlum olur ki, bunun “Bir heyvan qoşma mədəniyyəti” [9, s. 395], “Atlı araba mədəniyyəti” [13, s. 166] ilə bağlı olması haqqında mənbələrdə müxtəlif məlumatlar var. Bu məsələ ilə bağlı B.Tuncay, F.Ağasıoğlu, N.Müseiyibli, V.G.Childe, T.S.Piggott, Y.A.Şervda, A.Speiser və J.Qavrada, L.Volley və digər tədqiqatçılar araşdırma apararaq müxtəlif fikir irəli sürmüşlər.

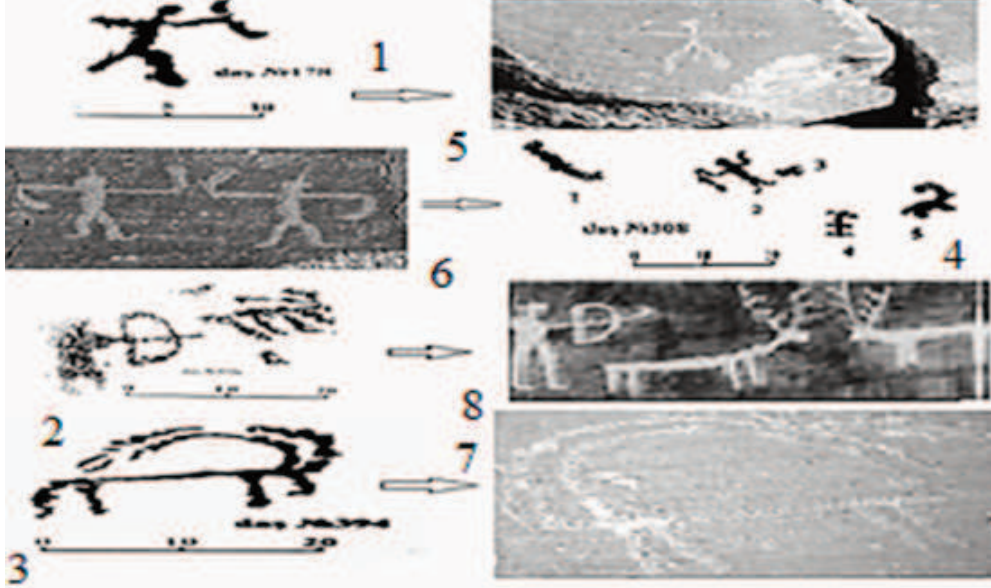

N.Müseybli Azərbaycanın Eneolit dövrü abidələrindən (Leylatəpə, Böyük Kəsik, Qalayeri, II Poylu, Polutəpə) aşkar edilmiş gil təkər modellərinə əsaslanaraq arabadan istifadə edilmə mədəniyyətinin hind-avropa arealından Qafqaza yayılması haqqında fikirlərin heç bir elmi əsasının olmadığını qeyd etmişdir [6. s. 84-85]. A.Spenser və J.Qavrada apardıqları tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş arxeoloji materiallara istinad edərək, təkərin, arabanın ilk dəfə e. ə. 5000-ci ildə Mesopotamiyada (İkiçayarasında) icad edildiyini qeyd etmişlər. A.Speiser və J.Qavradanla yanaşı L.Volley də bu istiqamətdə tədqiqat aparmışdır. A.Speiser və J.Qavrada, L.Volley apardıqları tədqiqatlar nəticəsində qeyd etmişlər ki, arabalar əvvəlcə ikitəkərli, sonra isə dördtəkərli düzəldilmişdir. Şumerlər arabanı “kağni” adlandırmışlar. Ondən e. ə. 3500-cü ildə əsasən yük daşımaq üçün istifadə etmişlər. E. ə. 2800-cü ildə onlar ikitəkərli arabadan döyüş arabası kimi istifadə etmişlər. E. ə. 2500-cü ildə isə ikitəkərli araba dördtəkərli araba ilə əvəz olunmuşdur. Araba təkərləri əvvəlcə barmaqsız, düz formada düzəldilmişdir. E. ə. 2000-ci ildə onları barmaqqlı formada hazırlamışlar [18]. Çinli tarixçi Sui Beihayi Tanrı, Altay dağlarında, Monqolustanda, Şərqi və Qərbi Türküstandakı abidələrdən aşkar olunmuş arabaların hun mədəniyyətinə aid olduğunu, e. ə. 2000-800-ci illərdə arabanın türklər tərəfindən geniş istifadə edildiyini qeyd etmişdir [8, s. 524]. Sui Beihayinin fikri ilə bağlılıq təşkil edən məlumat F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində, Göytürk kitabələrində də vardır. F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində qeyd olunan məlumat belə əks olunmuşdur: “... digər bir qövmdə, düşmənləri yağma edib qənimət (olcay) yığıdqlarından, heyvanlar bunları daşımaq üçün gəlib çatmadığından “qanqlı”lar düzəldilər. Bundan əvvəl təkərlər yox idi. Arabanı ilk dəfə bunlar düzəldilər. Əşyaları, yükləri və qənimətləri bunun üzərinə qoyaraq daşydılar, getdilər. Oğuz bu səbəbdən onlara “qanqlı”, “yəni arabaçılar” adını verdi” [10, s.19]. Göytürk kitabələrində qeyd edilmişdir ki, “hunlarla yanaşı Şərqi Türküstandakı Tanrı Dağları ilə Altay Dağları arasındakı ərazilərdə yaşamış qədim türk tayfalarından olan kaocilər də ikitəkərli, ətrafları örtülü olan arabalardan geniş istifadə etmişlər” [7, s. 174]. E.Emel qeyd etmişdir ki, hunlar təkərli arabalar düzəltmişlər. Bu təkərli, çadırqlı arabalardan istifadə onlar üçün əlverişli olmuşdur [9, s. 210]. Mənbələrdə olan məlumatları və tədqiqatçıların fikirlərini müqayisəli şəkildə araşdırdıqda məlum olur ki, istər Qərbi Azərbaycanda, istərsə də Naxçıvanda qeydə alınmış qayaüstü təsvirlərdəki araba təsvirləri təsadüfən çəkilməmişdir. Onlar qədim türklərə aid olan “Araba mədəniyyəti” ilə bağlılıq təşkil edərək, bu mədəniyyətin Qərbi Azərbaycanı və Naxçıvanı da əhatə etdiyini sübut edir.

Şəkil 1. 1 – Qarakilsə qayaüstü təsvirləri (Ələkbərli, 2007); 2, 3 – Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri (Müseybli, 2005).

Araba təsvirləri ilə yanaşı, insan, heyvan təsvirləri arasında da yaxın bənzərliyin olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Onlar insanların həyat tərzini, dini-ideoloji görüşləri ilə bağlılıq təşkil edən müxtəlif süjetləri əks etdirmişdir (şəkil 2).

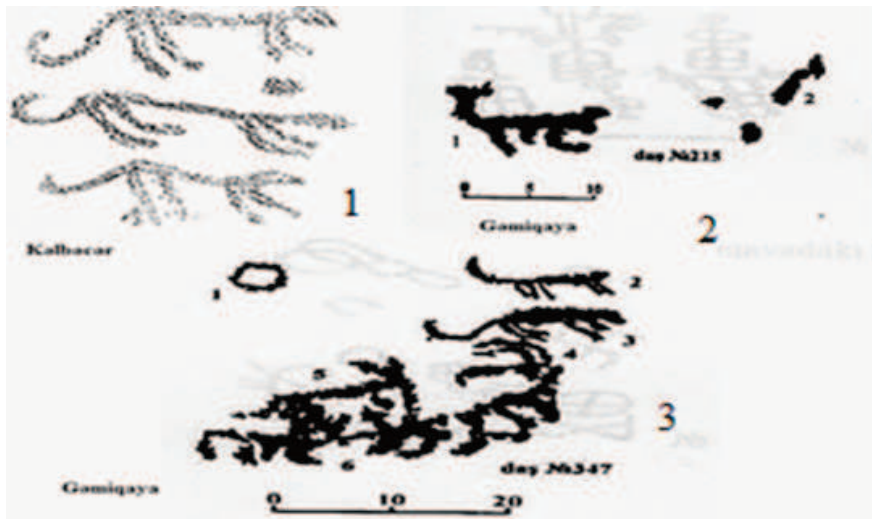

Şəkil 2. 1-4 – Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri (Müseyibli, 2005), 6 – Soyuqbulaq (Ələkbərli, 2007); 5, 7 – Qarakilsə (<https://www.holamon.cat/az/qarakils-petroqliflri#nanogallery/nanogallery>).

Qərbi Azərbaycan ərazisində olduğu kimi Qarabağ torpağındakı qayaüstü təsvirlərin arasında da Naxçıvandakı Gəmiqaya petroqlifləri ilə oxşarlıq təşkil edən təsvirlərin olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Belə maraqlı qayaüstü təsvirlərdən birini it təsviri təşkil edir (şəkil 3). Digər qayaüstü təsvirlər kimi onlar da müxtəlif süjetdə çəkilmişdir. Qulaqsız it təsvirlərindən bir qismi sadə çəkilərək bu heyvanın adı hərəkətini (hürməsinə) əks etdirmişdir. Bəzi rəsmlər isə bir qədər mürəkkəb kompozisiyada təsvir edilmişdir. Bu təsvirlərdə maraq doğuran cəhətlərdən birini onların qulaqsız şəkildə verilməsi təşkil edir. İtlərin qulaqsız verilməsi faktı onların əhliləşdirilmiş, çoban iti olduğunu, onun insanların həyatında necə yer tutduğunu öyrənmək baxımından əhəmiyyət daşıyır. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı araşdırma apararkən məlum olur ki, itin insanların təsərrüfat həyatında geniş yer tutması onların dini-ideoloji görüşlərinə də təsir etmişdir. Buna görə də, bir çox arxeoloji abidələrdə itin insanla birlikdə dəfn edilməsi faktı qeydə alınmışdır. Naxçıvanda I Kültür Eneolit dövrü təbəqəsində [12, s. 46, 49], Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid Sarıdərə nekropolunda [25, s. 23], Şərqi Anadoludakı Yoncatəpə [16, 154-155] nekropollarında və digər abidələrdə də qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycan, Kəlbəcər qayaüstü təsvirləri ilə Gəmiqaya təsvirləri arasında yaxın bənzərlik təşkil edən rəsmlər içərisində keçini təsviri də özünəməxsus yer tutur. Onların bir qrupu arasında yaxın bənzərlik ondan ibarətdir ki, təsvirlərdə keçinin buynuzları yarım dairəvi şəkildə, arxaya qatlanmış formada verilmişdir. Bu tip təsvirlər Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətində geniş yayılmışdır (Quseynov, 1989, 99). Digər qayaüstü təsvirlər kimi onlar da qədim dövr maddi və mənəvi mədəniyyətimizi öyrənmək üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Aparılan müqayisəli araşdırma zamanı məlum olur ki, it təsvirləri kimi, keçini təsvirləri də

təsadüfən çəkilməmişdir. Onlar insanların təsərrüfat həyatı ilə yanaşı, dini-ideoloji görüşlərini öyrənmək üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Keçi təsvirlərinin yayılma arealı ilə bağlı araşdırma apararkən məlum olur ki, bu heyvan türklərin maddi və mənəvi mədəniyyətində mühüm yer tutmuşdur. Keçinin Türk mədəniyyətində özünəməxsus yer tutması əfsanə və rəvayətlərlə yanaşı, oğuz tayfalarının damğa işarələrində (“elik” damğası) özünü göstərmişdir. Dağ keçisi damğasının Orxan-Yenisey abidələrində, Asiya və Avropanın kitabələrində, qayaüstü təsvirlərdə aşkar edilməsinə əsaslanaraq bəzi tədqiqatçılar qeyd etmişlər ki, türk etnosları keçi motivini Monqolustandan və Sibirdən başlayaraq Qərbi doğru yaymışlar. Türklərin gətirdikləri hər yerə keçi ilə əlaqədar inanclarını və adət-ənənələrini aparması nəticəsində Asiya ilə yanaşı, Avropada da keçi kultu yayılmışdır. Azərbaycanla yanaşı, Qazaxıstan, Çin, Altay, Qırğızıstan, Türkmənistan, İran, Türkiyə və digər yerlərdəki qayaüstü təsvirlərin çoxunu dağ keçisi rəsmi təşkil edir.

Şəkil 3. 1 – Kəlbəcər (İsmayılzadə, 2009); 2, 3 – Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri (Müseybli, 2005).

Nəticə: Aparılan müqayisəli araşdırma nəticəsində sonda onu qeyd etmək olar ki, hər üç bölgədəki qayaüstü təsvirlər mövzu rəngarəngliyi, süjeti və böyük bədii dəyəri ilə elmi əhəmiyyət daşıyır. Naxçıvanda olduğu kimi, Qərbi Azərbaycandakı və Qarabağdakı qayaüstü təsvirlərin yaxın bənzərlərinin prototürk mədəniyyətində geniş yayılması bu torpaqların tarixən türklərə məxsus olduğunu, onların prototürk mədəniyyətinin şah əsərləri olduğunu sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev N. Gəmiqaya rəsmləri, Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 576 s.
2. Ələkbərli Ə.Y. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı: Nurlan, 2007, 272 s.
3. Fərəcova M. Azərbaycan qayaüstü incəsənəti. Bakı: Aspoliqraf, 2009. 384 s.
4. İsmayılzadə Q. Ulu dağların daş salnaməsi / Arxeoloqun çöl gündəliyindən. Bakı, Xəzər Universitetinin Nəşriyyatı, 2009, s. 55-63.
5. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı: Çəşioğlu, 2004, 320 s.

6. Müseyibli N. Leylatərə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri. Bakı: Nafta-Press, 2014, 140 s.
7. Исмаилов Г. К историко-культурной интерпретации древних наскальных изображений на территории Азербайджана / Институт Археол. АН.СССР. Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. Москва, 1990, с. 91-96.
8. Исмаилов Г. Исследование петроглифов на Кельбаджарском высокогорье / Археологические открытия 1985 г. Москва: Наука, 1987, с. 550-551.
9. Baheddin Ö. Türk Kültür Tarihine Giriş. I c., b. 2, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 2000, 452 s.
10. Behayi S. Xinjiang Yanhua (Doğu Türkistan Kaya Resimleri). Urumchi: Doğu Türkistan Güzel Sanatlar ve Fotoğrafçılık Yayınevi, 1994, 613 p.
11. Emel E. Türk Sanatında At / Türkler. 4 c., Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2002, s. 210-245.
12. Rəşidəddin F. Oğuznamə / Tərtibçi İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2003, 108 s.
13. Şayan U.Ş. Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili) // Bilig, kış, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, 2005, sayı 32, s. 165-178.
14. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: ЭЛМ, 1982, 314 с.
15. Алиев В. Гемигая – сокровищница тайн. Баку: Вышка, 1968.
16. Belli O., Konyar E. Excavations of Van Yondatepe Fortress and Necropolis (1997-1999) / Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000). Istanbul, 2001, pp. 151-156.
17. Tekerlek. [Elektron resurs] URL: <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/tekerlek-156>.
18. Qarakilsə qayaüstü təsvirləri. [Elektron resurs] URL: <https://www.holamon.cat/az/qarakils-petroqliflri#nanogallery/nanogallery>

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: x.toqrul@gmail.com

Togrul Khalilov

NAKHCHIVAN PARALLELS OF PETROGLYPHS OF WESTERN AZERBAIJAN AND KARABAKH

Rock paintings are among the most interesting and scientifically significant archaeological materials among examples of our ancient material culture. In addition to the fact that they are examples of primitive art, they reflect the life and economy, religious and ideological views, material and spiritual culture of our ancestors. Rock paintings can be found in different parts of the world. The article analyzes and studies the comparison of a group of rock paintings of Western Azerbaijan and Karabakh with the paintings of Gemigaya in Nakhchivan. It has been determined that rock paintings in all three regions are of scientific importance due to the variety of subjects and great artistic value. As in Nakhchivan, the wide distribution of rock paintings in Western Azerbaijan and Karabakh in proto-Turkic culture proves that these lands historically belong to the Turks and are masterpieces of proto-Turkic culture.

Keywords: *Western Azerbaijan, Karabakh, Nakhchivan, petroglyphs.*

Тогрул Халилов

**НАХЧЫВАНСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ ПЕТРОГЛИФОВ ЗАПАДНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНА И КАРАБАХА**

Наскальные рисунки относятся к числу наиболее интересных и научно значимых археологических материалов среди образцов нашей древней материальной культуры. Помимо того, что они являются образцами первобытного искусства, они отражают быт и хозяйство, религиозно-идеологические воззрения, материальную и духовную культуру наших предков. Наскальные рисунки можно найти в разных уголках мира. В статье анализируется и изучается сравнение группы наскальных изображений Западного Азербайджана и Карабаха с рисунками Гемигая в Нахчыване. Определено, что наскальные рисунки во всех трех регионах имеют научное значение в силу разнообразия сюжетов и большой художественной ценности. Как и в Нахчыване, широкое распространение наскальных рисунков в Западном Азербайджане и Карабахе в прототюркской культуре доказывает, что эти земли исторически принадлежат тюркам и являются шедеврами прототюркской культуры.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, Карабах, Нахчыван, петроглифы.*

(Tarix elmləri doktoru, professor Abbas Seyidov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 05.02.2024

Son variant 06.03.2024

UOT 39

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.134>

ASƏF ORUCOV

MADDİ-MƏDƏNİYYƏTİN MÜHÜM NÜMUNƏLƏRİNDƏN BİRİ: YOLLAR

Məqalədə Naxçıvan materialları əsasında maddi-mədəniyyətin mühüm elementlərindən biri olan yollar araşdırılmışdır. Araşdırmalar zamanı Şərqlə-Qərb arasında mühüm rol oynayan, Naxçıvan ərazisindən keçən karvan yolları tədqiqata cəlb edilmişdir. Uzaq Şərq, Avropa və Azərbaycanın digər şəhərlərinə çıxış üçün istifadə olunan əsas magistral yol Ordubad-Culfa-Naxçıvan-Sədərək yoludur. Bundan əlavə Naxçıvanda əsas magistral yolları birləşdirən yardımçı yollar da mövcud olmuşdur ki, bu yollarda insanların mal dövriyyəsini və gediş-gəlişini təşkil etmişdir.

Tədqiqat nəticəsində həmçinin Naxçıvanda mövcud olan daxili yollar da araşdırılmışdır. Daxili yollar əhali arasında "araba yolu", "qara yol", "el yolu" və s. adlanan torpaq yollar, əsasən kəndarası əlaqə vasitəsi idi. Daxili yollardan, əsasən düzənlik yerlərdə təkrarlı nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti zamanı istifadə edilmişdir. Araşdırma zamanı daxili yollara daxil olan köç yolları xüsusilə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, yol, nəqliyyat, köç, araba yolu, karvan yolu, poçt yolu.*

Giriş. Yollar maddi-mədəniyyətin ən mühüm nümunələrindən biri olmaqla xalqın həyatına, onun məişətinə, mədəni inkişafına, iqtisadi vəziyyətinə çox böyük təsir göstərmişdir.

Yollar müxtəlif nəqliyyat vasitələrinin hərəkətini tənzimləyir və başlıca olaraq quru və su yollarından, dəmir və hava yollarından ibarətdir. Vaxtilə daşdığı funksiyasının müxtəlifliyinə və əhatə dairəsinin genişliyinə görə Azərbaycanda mövcud olan yollar karvan yolları, daxili yollar, poçt yolları, su yolları və dəmir yolları olmaqla beş qrupa bölünürdü [1, s. 278]. İqtisadi əhəmiyyətinə görə ölkədaxili əlaqə yolları arasında qışlaq və yaylaqları bir-birinə qovuşdurən ənənəvi köç yolları xüsusi yer tuturdu. Zaman keçdikcə poçt yolları da mühüm yollar sırasına daxil edilmişdir.

Karvan yolları. Olduqca əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Azərbaycan hələ qədim zamanlardan bəri Şərqlə-Qərb arasında körpü rolunu oynayırdı. Böyük İpək Yolu adlanan və tarixən ölkələr arasında iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələrin həyata keçirilməsində müstəsna əhəmiyyəti olan bu yolun keçdiyi ərazilərdən biri də, Azərbaycanın qədim bölgəsi Naxçıvan olmuşdur.

Tarixdən məlumdur ki, Naxçıvan ərazisindən keçən onun şərq ilə qərbi birləşdirən Uzaq Şərq, Avropa və Azərbaycanın digər şəhərlərinə çıxış üçün istifadə olunan əsas magistral yol **Ordubad-Culfa-Naxçıvan-Sədərək** yoludur [5, s. 96].

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın şimalını cənubu, şərqini isə qərbi ilə birləşdirən əlavə yardımçı yollar da olmuşdur ki, həmin yardımçı yollar əsas magistral yola birləşərək əhalinin mal dövriyyəsi ilə yanaşı, gediş-gəlişini də təmin edirdi. Məsələn, Ordubad-Culfa istiqamətində uzanan karvan yoluna birləşən Biləv-Cənnəb-Disər-Əylis-Ordubad və Dizə-Culfa belə yardımçı yollar idi.

Biləv kənd ərazisindən yardımçı yolların biri də Əlincəqala istiqamətinə uzanırdı. Tarixçi alim V.Əliyev yazır ki, Gilan-Naxçıvan karvan yolu Gilançayın sol sahili boyunca şimal istiqamətində, Əlincə qalasına doğru gedir [4, s. 43]. Bu yol vaxtilə Gilan-Naxçıvan karvanlarının təhlükəsiz hərəkəti üçün böyük əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, əhalinin gediş-gəlişini təmin edirdi.

Gilançay vadisində ayrılan digər bir yol Kərimquluzadə-Cərəcür-Gavah-Tivi-Bist-Keçiçalası-Eşşək meydanı istiqamətində, digəri isə Ərəzin-Əbrəqunus, Bənəniyar-Saltaq-Göydərə-Xanəgah-Anzır-Dərgəmlik istiqamətində uzanmışdır [5, s. 98]. Vaxtilə bu ərazidə olan yardımçı yollardan biri də Ordubad-Üstüpu-Çənnəb-Parağa-Tivi-Nəsriyaz olmuşdur.

Naxçıvan bölgəsindən, Şərqdən-Qərbə və əksinə keçən karvan yoluna birləşən yollardan biri Naxçıvan şəhərindən başlayaraq şimala doğru gedən və Naxçıvan-Qarababa, Gorus istiqamətində olmuşdur. Naxçıvan vadisi ilə Biçənək aşırımına, oradan Gorus-Laçın-Şuşa-Ağdam-Yevlax istiqamətində uzanan bu yol Naxçıvan bölgəsini Azərbaycandan keçən İpək yolu ilə birləşdirirdi. Bu yol çox qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Z.Bünyadov yazır ki, hətta ərəb qoşunları Naxçıvana gələrkən bu yoldan istifadə etmişlər. Ərəb sərkərdəsi Səlman ibn Rəbiənin dəstəsi Naxçıvandan çıxandan sonra bu yolla şimala doğru hərəkət etmiş, Biçənək keçidindən aşaraq Şəki, Gorus tərəfə yetişmiş, Arran ərazisinə girmişdi [3, s. 82].

Onu da qeyd etmək ki, Gorus-Laçın-Şuşa-Ağdam-Yevlax istiqamətində uzanan yol erməni qəsbkarları tərəfindən dağıdılmış və o istiqamətdə Naxçıvanın Azərbaycanın digər adları qeyd olunan rayonları ilə əlaqəsi kəsilmişdir. Bu yol dağlıq ərazilərdən keçsə də, hələ Sovet hakimiyyəti dövründə Naxçıvanı Azərbaycanın digər bölgələri ilə əlaqəsini təmin edən ən münasib quru yol idi.

Akademiyanın müxbir üzvü, tarix elmlər doktoru, professor H.F.Səfərli yazır ki, şimaldan cənuba doğru hərəkət edən ticarət karvanları müxtəlif yerlərdə (Ordubad, Culfa, Naxçıvan, Şahtaxtı, Sədərək və b.) bu yola Sünik-Biçənək-Kolanı-Şahbuz-Sələsüz-Nəzərəbad-Şıxmahmud-Naxçıvan-Paşalı-Çalxanqala-Tənənəm-Qarabağlar-Yurdçu-Qıvrıq-Şahtaxtı-Qurdçubiləyi-Paşalı-Məlişkə-Keşişkənd-Arpa-Yuxarı Danyeri-Məmmədhasən-Yaycılar-Dizə-Sədərək və s. qovuşurdu [10 s. 32].

Naxçıvan sənətkarlarının hazırladıqları zərif parçalar, zinət əşyaları, incə naxışlı qablar, duz, mis, quru meyvə və s. məhsullar yardımçı karvan yolları vasitəsi ilə əsas karvan yoluna qoşularaq Azərbaycanın digər şəhərlərinə, həmçinin Cənubi Qafqaz regionlarına və Yaxın Şərq bazarlarına aparılırdı. Uzun müddət fəaliyyət göstərən Böyük İpək Yolu Naxçıvanın iqtisadi və mədəni inkişafına böyük təsir göstərmiş və onu qədim ticarət mərkəzlərindən birinə çevirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın coğrafi cəhətdən əlverişli ərazidə, yəni Asiya və Avropadan keçən ticarət yollarının kəsişdiyi nöqtədə yerləşməsi bu ölkəni dünya ticarəti mövqeyinə çıxara bilmişdi. Bunun üçün ölkədaxili və xarici ticarət əlaqələrini çətinləşdirən təbii maneələri azaltmaq, Azərbaycan ərazisindən keçərək qitələrarası ticarət marşrutlarında karvanların rahat gediş-gəlişini təmin etmək üçün körpülər salınırdı. Belə körpülərin ən möhtəşəm və əhəmiyyət kəsb edən nümunələrindən biri Xudafərin körpüsüdür.

“Xudafərin” körpüsü Araz çayı yatağında ən əlverişli keçidlərdən biri olmuşdur. Araz çayından əlavə, Gilançay, Əlincəçay, Naxçıvançay və başqa çaylar üzərində körpülər inşa edilirdi. Culfa şəhəri yaxınlığında Araz çayı üzərində tikilən (Ziyaülmülk) körpü karvan yolu istiqamətinə uyğun salınmış və bölgəni mühüm ticarət qovşağına çevirmişdir. Bu körpünün xarabalıqları xalq arasında “İsgəndər körpüsü” adı ilə tanınır və körpünün salınması XII-XIII əsrlərə aid edilir [9, s. 231].

Karvan yollarını asanlaşdıran körpülərdən biri də Xoşkeşin kəndinin şimal-qərb hissəsində Əlincəçay üzərində salınmışdır. Körpülər daxili və xarici ticarətin inkişafına öz töhfələrini verməklə yanaşı, əhalinin bölgə daxilində hərəkətini də asanlaşdırırdı.

Karvan, köç, gediş-gəliş üçün istifadə edilən yolların əksəriyyəti bu günədək qalmaqda-

dir. Əhali indi də həmin yollara karvan yolları deyir. Bu gün onların bir qismi genişləndirilərək şose yoluna çevrilib, bir qismi, xüsusilə dağ yolları əvvəlki şəkildə qalmaqda və Naxçıvan maldarlarının köç yolları kimi istifadə olunmaqdadır. Müstəqillik və demokratiyanın bərqərar olduğu, bazar iqtisadiyyatına keçdiyimiz müasir şəraitdə Böyük İpək Yolunun bərpası yenidən günün vacib məsələsinə çevrilmişdir. Uzun bir dövr ərzində Qərblə-Şərqi birləşdirən Böyük İpək Yolu öz tarixi əhəmiyyətini yenidən bərpa etməklə Qərblə-Şərq arasında yenə də körpü yaratmaq imkanındadır.

Daxili yollar. Hələ qədim zamanlardan etibarən daxili yollardan əhali öz aralarında iqtisadi mübadilə əlaqələri yaratmaq, həmçinin özlərinin sənətkarlıq və heyvandarlıq məhsullarını bazarlara çıxarmaq, digər kəndlərlə əlaqə yaratmaq məqsədilə istifadə edirdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan və Culfa şəhərləri qədim zamanlardan ticarət mərkəzi olduğuna görə bölgənin bütün ərazisindən həftəsonu alış-veriş etmək məqsədi ilə həftəbazarına gəlirdilər. Bu zaman Naxçıvanın dağ kəndlərindən uzanan yollar əsas etibarilə dağ cığıruları və çay yataqları boyunca uzanırdı. Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, daxili əlaqə yollarının məhdud səciyyə daşıyan ən bəsit növü cığırılar olmuşdur.

Əhali arasında “araba yolu”, “qara yol”, “el yolu” və s. adlanan torpaq yollar, əsasən kəndarası əlaqə vasitəsi idi. Aydınır ki, dağ yamaqları hər zaman təkərli nəqliyyat vasitələrindən istifadəyə imkan vermirdi. Ona görə də, minik vasitələri olan at, ulaq, dəvə, öküz və s.-dən istifadə edirdilər. Lakin, düzənlik ərazilərdə yol nisbətən rahat olduğu üçün təkərli nəqliyyat vasitələrindən istifadə edirdilər.

Naxçıvan diyarının təsərrüfat məişətində əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq da mühüm təsərrüfat sahəsi olduğundan, köçmə maldarlıq üçün səciyyəvi olan köç yolları daxili əlaqə yollarının bir qismini təşkil edirdi. Köç yollarının daxili yollardan fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu yollar mövsümi xarakter daşıyır. Keçmişdə Azərbaycanın maldarlıqla məşğul olan hər bir bölgəsində müxtəlif istiqamətlərə gedən çoxlu köç yolları olmuşdur [1, s. 282]. Onu da qeyd edərk ki, köç yollarından maldarlar istifadə etsələr də, kənd əhalisinin də iqtisadi həyatında onların müstəsna əhəmiyyəti var idi. Vaxtilə köç yolları ilə hərəkət edən aran kəndlərinin əhalisi öz məhsullarını – taxılı, meyvəni, bostan məhsullarını və s. maldarlıq məhsullarına – yağa, pendirə, yuna, ətə və s. dəyişmək üçün tez-tez yaylaqlara qalxırdılar. Naxçıvan bölgəsinin Ordubad, Şahbuz və Culfa yaylaqlarına köç yolları ilə qalxan heyvandarlar uzun illər bu yollardan istifadə etmişlər və bu gün də bir qismindən istifadə edilir. Naxçıvanın yaylaqlarını qışlaqları ilə birləşdirən köç yollarının əsas xüsusiyyəti onların daha çox çay boyu vadilərdə salınması idi. Əsas köç yolları Naxçıvançay, Əlincəçay, Gilançay boyunca uzanırdı [8, s. 130].

Naxçıvanın aran kəndlərindən yaylaqlara qalxan köç yolları dolanbac, əyri-üyrü, enişli-yoxuşlu idi. Etnoqrafik mənbələrə əsaslanıb deyə bilərik ki, Azərbaycanın digər bölgələrinin yaylaqları kimi, Naxçıvan bölgəsinin yaylaqları və yurd yerlərinin də 7-8 minillik tarixi haqqında məlumatlar vardır [1, s. 520].

Naxçıvan diyarında hələ qədim zamanlardan əsas köç yolları Ordubad və Şahbuz yaylaqlarına doğru uzanırdı. Ordubad köç yollarından bəhs edən A.Seyidov onları aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

– Nəsirvaz kəndindən Gəmiqayanın Qaranquş yaylağına uzanan birinci yol bu ərazilərdən keçir: Nəsirvaz, Zərnabad çayı, Bədəl demisi (sahəsi), Şamlar, Narzan bulağı, Şorlar (qırmızı sulu yer)”, Göllər, Kəngərli düzü, Dik yurd, Qaranquş yaylağı;

– İkinci yol aşağıdakı ərazilərdən keçir: Nəsirvaz, Çəşmə başı, Daş başı, Şırlan çayı,

Qəzər yurdu, Qazan köç, Camışölən, Nəbi yurdu, Dava daşı, Novruz güneyi, Qaranquş yaylağı, Qız-gəlin çuxuru, Qapıcıq keçidi;

– Üçüncü yol Nəsirvazdan şimala Göygölədək uzanır: Gülüm-gülüm dağı, Ələngəz, Eşşək meydanı, Qəhrəman çuxuru, Təvəkkəl, Gözcük, Qartal oturan, Göygöl. Göllər adlanan ərazidən Gəmiqayaya gedən yol Göllər, Şorlar (bu ikinci Şorlardır), Hasarlar və Çürüklüdən keçərək, Gəmiqayada tamamlanır [11, s. 31-32].

Ordubadın Göygöl yaylağına uzanan başqa bir yol isə Türbələr, Meşə, Murad ağı, Çuxur çimən, Soltanlı, Çaqqallar yurdu, Gen yurd, Xan bulağı, Göygöl, Sil göz ərazilərindən keçir.

Ordubad ərazisinin yaylaqlarına uzanan köç yollarının bir neçə istiqamətdə olmasının səbəbi Ordubadın və Naxçıvanın ayrı-ayrı ərazilərindən olan maldarların müxtəlif istiqamətdə yaylaqlara qalxmaları idi.

İstər keçmişdə, istərsə də günümüzdə Ordubad ərazisində olan yaylaqlardan Ordubad maldarları ilə yanaşı, muxtar respublikanın Babək, Kəngərli və Culfa rayonlarının maldarları da istifadə edirlər. Bu barədə A.Seyidov yazır: “Babək rayonunun Qahab və Nəhəcir kəndlərindən Gəmiqayaya və ətraf yaylaqlara əsasən Qahab-Qotur Dizə-Sürəməlik-Kəlbə Rza-Davılı yer-Bağırsaqdərə-Nəhəcir-İydəli ağıl-Qızıl ağıl-Atuçan, Təpələrarsı (burada beş təpə var)-Tap (dağların üstü belə adlanır)-Sarı dərə-Aralıq, Qazançı-Ərəfsə kəndləri. Buradan da zirvəyə Saqqar su (ağ köpüklü olduğuna görə belə adlanır)-Qanlı zəmi-Seyid yurdu-Təndirli-Çimənlər-Əyriçay-Əhməd xan boğulan-Qaraçı yurdu-Şah bulağ-Çadır daş-Qaranlıq dərə-Sarı dərə-Keçi qalası-Şıppırlı-Əliölən-Süleyman yurdu-Sallı dərə-Boğazyurd və Nefitlidən keçməklə çatmaq olar. Babək rayonundan Ordubadın Xələşli yaylağına əsasən qədim köç yolu olan Naxışnərgiz-Nəhəcir-Qazançı-Teyvaz-Çay dağı ətəyindən keçməklə gedilir [11, s. 32].

Ordubad yaylaqlarından Culfa rayonunun maldarları da istifadə edirlər. Culfa rayonunun Saltaq kəndindən Ordubadın Göydağ yaylağına Saltaq-Şurut yarpaqlısı-Çamırrı-Üç təpələr-Pir dərəsi-Göydağ istiqamətində olan köç yollarından istifadə edilir.

Hələ qədim zamanlardan Kəngərli rayonunun heyvandarlarının bir qismi Ordubadın Göygöl və ətrafdakı yaylaqlarına getmək üçün Sirab, Nəhəcir, Qazançı və Boyəhməd istiqamətində hərəkət edərək Göygölə gedirmişlər [2, s. 178]. Kəngərli rayonunun Xok kəndindən Ordubadın Tüklüçimən yaylağına Xok-Sust-Payız-Türkeş-Naxçıvançay-Vayxır-Sirab-Nəhəcir-Qazançı-Teyvaz-Göydağ köç yollarından istifadə edirlər. Yaylaqdan arana yənərkən də eyni köç yollarından istifadə edirlər.

Kəngərli rayonunun bəzi maldarları təkcə Ordubad yaylaqlarından deyil, Culfa və Şahbuz rayonlarının yaylaqlarından da istifadə edirlər. Rayonun Çalxanqala kəndindən Culfa rayonunun Dəmirli yaylağına Çalxanqala-Türkeş-Payız-Naxçıvançay-Vayxır-Sirab-Nəhəcir-Qazançı-Milax-Teyvaz-Göydağ Boyəhməd istiqamətində uzanan köç yolundan istifadə edilir [7, s. 48].

Muxtar respublikanın Şərur, Kəngərli, Culfa və Babək rayonlarının heyvandarlarının bir qismi müxtəlif köç yollarından istifadə etməklə yay aylarında Şahbuz yaylaqlarına qalxırlar. Aparılan çöl-etnoqrafik məlumatlara əsasən demək olar ki, Babək və Culfa rayonlarından uzanan köç yollarından biri vaxtilə Şahbuz rayonunun Porttan və Ayı Dərəsi yaylaqları istiqamətində olmuşdur. Bu yaylaqlardan hələ qədim zamanlarda, həmçinin Sovet hakimiyyəti illərində də istifadə edilirdi. Yaşlıların dediyinə görə, köç yolları Qahab, Şiyran arxacı (Şahbuzkənd ərazisi), Sarıbulaq selovu, Külüs, Keçili çayı boyunca, Böyük düz (Külüs

ərazisi), Palçıqlı, Hamar quzey aşırımı, Toğlu qayası, Şah bulağı, Porttan yaylağı, Xuda Kərim yurdu, Ayı dərəsi istiqamətində uzanırdı. Köç edənlərin bəziləri Keçili ərazisindəki Porttan ətrafı yaylaqlara, xüsusilə Bulaq başı yurd yerinə, bəziləri isə Salvartı və Ayı dərəsi yaylağına qalxırdılar. Arxeoloq, tarix elmləri doktoru V.Baxşəliyev yazır ki, Keçili yaxınlığındakı Bulaq başı yurd yerində mədəni təbəqənin olması bu yaylaqdan uzun müddət istifadə olunduğunu təsdiq edir [2, s. 180]. Adı qeyd olunan bu köç yolundan Qahab və Sirab, Culfa rayonunun heyvandarları ilə yanaşı, Şahbuzkənd, Külüs heyvandarları da istifadə etmişdir.

Şərur maldarları yaxın keçmişdə və günümüzdə Şahbuz rayonunun Salvartı, Keçəl dağ, Qanlı göl, Ayı dərəsi və digər yaylaqlarından istifadə edirdilər. Bu yaylaqlara müxtəlif istiqamətdə köç yolları uzanırdı. Hələ keçmişdə Şərur rayonunun maldarları Salvartı yaylaqlarından istifadə etmək üçün Kəngərli rayonunun Qarabağlar, Çalxanqala, Babək rayonunun Payız kəndindən keçən dağ yollarından istifadə etmişlər [2, s. 180]. Bu yolla eyni zamanda əks istiqamətə qayıdanda da istifadə etmişlər.

Etnoqrafik çöl məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, Şərur rayonunun Cəlilkəndindən Batabat yaylaqlarından biri olan Yeli (Kələkli) yurduna Cəlilkənd-Tənənəm-Qarayuş-Cəhri-Türkeş-Badamlı-Kükü-Keçəldağ-Danaboynu-Dəmirçi-İbadullahyurdu-Biçənək istiqamətində gedən köç yolundan istifadə edirlər. Bu yolla Şərurun digər kəndlərindən olan maldarlar da istifadə edirlər. Məlumatçı, Cəlilkənd sakini maldar Fəxrəddin İsayevin məlumatından aydın olur ki, onlar payızda sürüləri yaylaqdan yendirəndə gəldikləri köç yolundan deyil, başqa yolla – Yeli yurd-Gömrür-Cin dağının ətəyi-Nurs-Kolanı-Ayrınc körpüsü-Şahbuz şəhər şose yolu-Şahbuz dağ yolu-Daylaqlı kəndinin üstü-Badamlı-Türkeş-Çalxanqala-Cəlilkənd istiqamətində gedirlər.

Vaxtilə Çalxanqala, Xıncab, Sust, Qarabağlar kəndlərinin maldarları ilə yanaşı, Cəhri, Nəzərəbad, Didivar, Aşağı və Yuxarı Uzunoba heyvandarlarının yaylaqları əsasən Şərqi Dərələyəz idi. Bu ərazinin heyvandarları daha çox Güllü düzünə, el arasında Cəhri yurdu deyilən yurda, Qazan yaylağına, Yanıxlıya, Dəmirliyə, sonralar şərqi doğru Keçəl dağa, XX yüzillikdə Salvartı istiqamətində Qulu yurdu, Yeli yurd (Kələkli) və s. gəldirdilər. Çalxanqala, Xıncab, Sust, Qarabağlar kəndlərinin sürülərinin köç yolları Cəhriçay hövzəsindən keçirdi. Dərələyəz istiqamətində gedən sürüləri Çalxanın arxasında bir-iki gün saxlayıb sonra Canıçay, Mövlu dərə, Gərməçataq, Sultanbəy, Güllü düzü, Yazı Yurdu, Hasarlı, Matəm ağacı, Böyük, Kiçik qəbirli, Qanlı göl, Keçəl dağ istiqamətində köç edirdilər [6, s. 3].

Mənbələrin və yaşlıların verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Naxçıvan ərazisinin maldarları yay aylarında Azərbaycanın qədim və əzəli torpağı olan İrəvanın, Göyçə gölünün ətrafında olan yaylaqlardan da istifadə etmişlər. Məsələn, Göyçə gölünün ətrafına Kültəpə sakinləri Payız dərəsindən Sust-Qarabağlar-Ovçular istiqamətində gedə bilərdilər [2, s. 181]. Göyçə yaylağına Şərur kəndlərinin maldarlarının getməsi haqqında Şərur rayonunun Yurdçu kəndindən olan yaşlılar məlumat verərək bildirirlər ki, vaxtilə Şərur rayonunun əksər kəndlərinin maldarları yay aylarında Göyçə ətrafı yaylaqlara gedərmişlər.

Onu da qeyd edək ki, günümüzdə də sahibkarlar, fermerlər mal-qaranı, qoyun-quzunu yaylaqlara qaldırmaq məqsədilə köç yollarından istifadə edirlər, lakin, müvəqqəti yaşamaq üçün aparılan ev avadanlıqları, toyuq-cücə, arı qutuları isə maşınla yaylaqlara aparılır. Əvvəllər yaylaqlara minik vasitələrindən və yük avtomobillərindən istifadə edilirdisə, günümüzdə isə minik avtomobilləri də yaylaqlara qalxa bilir. Çünki, yaylaq yollarının abadlaşdırılması belə, dövlətin diqqətindən kənar qalmır. Hər il yaylaqlara qalxan qunt yolların təmizlənməsi, heyvanların yerləşdiyi arxacların dezinfeksiya edilməsi, hətta yaylaqda olan maldarlara

ictimai-iaşə xidmətinin göstərilməsi, adamların tibbi müayinədən keçirilməsi bunu sübut edir. Bu gün yaylaqlara qalxanlar əsasən, heyvandarlıqla məşğul olan fermerlər və sahibkarlardı. Bundan əlavə, yaylaqlara müasir dövrümüzdə istirahət məqsədilə gedənlər də vardır ki, onlar avtomobil yolları ilə hərəkət edirlər.

Poçt yolları. Ölkənin iqtisadi və mədəni həyatının yüksəldilməsində poçt yolları böyük rol oynamışdır. Poçt yolları təkcə ayrı-ayrı məntəqələr arasındakı əlaqələrin deyil, Azərbaycanın başqa ölkələrlə əlaqəsinin möhkəmlənməsində də mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Poçt yolları qədim yolların əsasında salınırdı. Bu yollar təkcə minik və yük heyvanları üçün yox, həm də təkərli nəqliyyat vasitələri üçün əlverişli idi. Vaxtilə Bakı-Tiflis yolu Azərbaycanda yeganə poçt yolu idi. Bu yol Azərbaycan ərazisini bütünlükdə kəsb keçərək Ağstafada iki qola haçalanırdı. Bu yolun bir qolu Dilican-İrəvan-Naxçıvan-Culfa idi.

Nəticə. Aparılan araşdırmalardan, tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Naxçıvan Azərbaycanın əsas strateji bölgələrindən biri olmuş, tarixi İpək yolu Naxçıvanın ərazisindən keçmişdir. Bu tarixi İpək yolunun Naxçıvandan keçməsi Naxçıvan üçün xüsusi önəm kəsb etmiş, bunun sayəsində Naxçıvanda qədim dövrdən başlayaraq, qalıqları günümüze qədər gəlib çatmış bir çox körpülərin əsası qoyulmuşdur.

Daxili yollar sırasına aid olan köç yolları da mövcud olmuşdur ki, bu yollar əsasən yaylaq-qışlaq maldarlığının mövcudluğu sayəsində yaradılmışdır. Bu köç yolları içerisində Qərbi Azərbaycana gedib çıxan yollar xüsusi yerlərdən birini tutmuşdur. Yəni, Naxçıvan və Qərbi Azərbaycan yaylaq-qışlaqları bir-birinə köç yolları vasitəsi ilə bağlı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim köç yollarının tədqiqi // Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, s. 177-184.
3. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azər nəşr, 1989, 336 s.
4. Əliyev V. Naxçıvan-Azərbaycanın tarixi diyarıdır. Bakı: XXI-Yeni nəşrlər evi, 2002, 320 s.
5. İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 214 s.
6. Qədirzadə H.Q. Cəhriçay vadisi: M.Ö. IV minilliklərdən günümüzədək (tarixi-etnoqrafik araşdırma). Naxçıvan: Qızıldağ, 2007, 160 s.
7. Qəhrəmanova A. Naxçıvanın köç yolları / Mədəniyyətlərin qovuşduğu məkan adlı Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları (22-23 oktyabr 2020). Naxçıvan: Əcəmi, s. 45-50.
8. Orucov A. Köçməçilik və yaxud köçmə mərasimi haqqında bəzi qeydlər // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, Naxçıvan: Tusi, 2010, № 3, s. 127-132.
9. Salamzadə Ə, Məmmədzadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.
10. Səfərli H.F. Əlincəy mahalının epiqrafik abidələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 200 s.
11. Seyidov A. Gəmiqaya (toponimlər, qədim köç yolları), Bakı: İqtisad Universiteti, 2003, 130 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

Asaf Orujov

ONE OF THE IMPORTANT EXAMPLES OF MATERIAL CULTURE: ROADS

Based on Nakhchivan materials, the roads, which are one of the important elements of material culture, were investigated in the article. Caravan routes passing through Nakhchivan, which played an essential role between East and West, were involved in the research. The main highway used for access to other cities of the Far East, Europe, and Azerbaijan is Ordubad-Julfa-Nakhchivan-Sadarak road. In addition, there were auxiliary roads connecting the main highways in Nakhchivan, which organized the circulation and movement of goods by people.

As a result of the research, the existing internal roads in Nakhchivan were also investigated. Internal roads were a means of communication between the population, mainly the “cart road”, “black road”, “people road” and other dirt roads. Internal roads were used for wheeled vehicles, mainly in flat areas. In the course of the study, the migration routes included in the internal roads were especially investigated.

Keywords: *Nakhchivan, road, transport, migration, carriage road, caravan road, post road.*

Асеф Оруджев

ОДИН ИЗ ВАЖНЫХ ОБРАЗЦОВ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ: ДОРОГИ

В статье на основе материалов Нахчывана исследованы дороги, являющиеся одним из важных образцов материальной культуры. В ходе исследования были задействованы караванные пути, проходящие через Нахчыванский регион, которые играют важную роль в торговле между Востоком и Западом. Основной магистралью, используемой для доступа на Дальний Восток, в Европу и другие города Азербайджана, является дорога Ордурад-Джyльфа-Нахчыван-Садарак. Кроме того, существовали вспомогательные дороги, соединявшие основные магистрали Нахчывана, которые организовывали движение товаров и людей по этим дорогам.

В результате исследования были также исследованы внутренние дороги Нахчывана. Внутренние дороги известны среди населения как «кадетная дорога», «черная дорога», «ручная дорога» и т. д. Так называемые грунтовые дороги были в основном средством межсельского сообщения. Внутренние дороги использовались для колесного транспорта, преимущественно на равнинных участках. В ходе исследования особо исследовались пути миграции, связанные с внутренними путями.

Ключевые слова: *Нахчыван, дорога, транспорт, миграция, проезжая дорога, караванная дорога, почтовая дорога.*

(Tarix elmləri doktoru Şirin Bünyadova tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 01.02.2024

Son variant 27.03.2024

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.141>

ELMAR BAXŞƏLİYEV

BÜLÖVQAYA YAŞAYIŞ YERİNİN YENİ TAPINTILARI

Naxçıvanda, 2023-cü ildə, Bülövqaya yaşayış yerində aparılan qazıntılar zamanı Orta Eneolit dövrünə aid yeni arxeoloji tapıntılar əldə edilmişdir. Bu mövsümdə aparılan araşdırmalar Bülövqaya keramikasının Dalma keramikası ilə yaxın bənzərliyini bir daha göstərmişdir. Boyalı keramikanın Xalaf və Ubeyd dövrü boyalı keramikası ilə də bənzərlik göstərdiyini deyə bilərik. Yaşayış yerindən götürülən karbon analizlərinin nəticələrinə əsasən keramika məmulatını eramızdan əvvəl V minilliyin ortaları və ikinci yarısına aid edə bilərik. Bu tapıntılar həmin dövrdə bölgədə keramika istehsalı və onun yayılma arealını, iqtisadi-mədəni əlaqələri öyrənməyə kömək edə bilər. Keramika tərkibinə qum qatılan, qatqısız, saman və mika qarışıq gildən hazırlanmışdır. Qabların formaları və keramikanın ornamentasiyası ilə Yaxın Şərqi keramikası arasındakı yaxın bənzərlik fikrimizi dəstəkləyən amillər arasındadır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən dövrə aid keramika məmulatlarının petroqrafik analizləri hələ də aparılmayıb və regionlararası ticarətlə bağlı konkret məlumatlara rast gəlinməyib. Bununla belə keramikanın daha çox yerli istehsal olduğu fikrindəyik. Bununla belə bir qrup keramika, xüsusilə boyalı qablar idxal malı da ola bilər. Bu məqalədə Bülövqayanın Orta Eneolit dövründəki rolu yeni tapıntılar əsasında yenidən qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: boyalı keramika, Naxçıvan, Orta Eneolit dövrü, Dalmatəpə, Ubeyd tipli keramika.

Giriş. Son zamanlar Naxçıvanda aparılan araşdırmalar nəticəsində Eneolit dövrünə aid bir çox yaşayış yerləri aşkar olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, bu yaşayış yerlərinin bir qismi, xüsusilə Uçan Ağıl, Uzunoba və Bülövqaya Orta Eneolit dövrünə aiddir. 2023-cü ildə Bülövqaya yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan keramika məmulatı Orta Eneolit dövrünün xüsusiyyətlərini müəyyən etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bizim məqsədimiz yeni aşkar olunan keramika məmulatının Yaxın Şərqi abidələri ilə müqayisəli şəkildə araşdıraraq nəşr etməkdən ibarətdir.

Bülövqaya yaşayış yeri. Bülövqaya Babək rayonunun Göynük kəndinin qərbində yerləşən Eneolit dövrünə aid yaşayış yeridir. Bülövqaya dəniz səviyyəsindən 1656 m yüksəklikdə yerləşir. 2023-cü ildə, bu yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində çox sayda keramika məmulatı, obsidian məmulatı və heyvan sümüklərinin qalıqları aşkar edilmişdir. Bu tip tapıntılar buranın qədim sakinlərinin iqtisadi və sosial həyatını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qazıntılar zamanı aşkar edilmiş arxeoloji materialların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir.

Keramika məmulatı. Keramika məmulatı xarakterik xüsusiyyətlərinə görə Orta Eneolit dövrü keramikası ilə bənzərdir. Yeni tapıntılar Bülövqayanın əvvəlki tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş keramikası ilə müqayisələr aparmağa və keramikanın bu dövrdə yayılma arealını izləməyə imkan verir. Yeni qazıntı mövsümündə Bülövqaya yaşayış yerindən aşkar edilən keramika əldə yaxşı hazırlanmış nümunələrlə təmsil olunur. Keramika məmulatını iki qrupa ayırmaq olar.

Boyalı keramika. Birinci qrupa boyalı keramika məmulatı aiddir. Bunlar əsasən gilin xəmirinə saman, qum parçaları qatılmaqla hazırlanmış nümunələridir. Bundan başqa yaşayış yerindən qatqısız gildən hazırlanmış keramika da aşkar olunmuşdur. Bəzi nümunələrdə isə gilin xəmirinə qumla yanaşı mika qatılmışdır. Aşkar edilmiş boyalı keramika daha çox qum qatqılıdır. Basma naxışlı nümunələrə rast gəlinməmişdir.

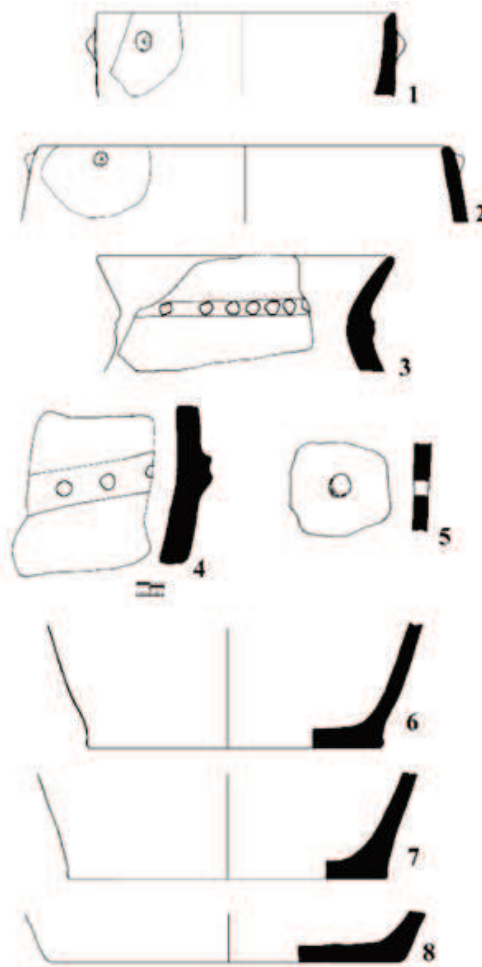
Şəkil 1. Bülövkaya yaşayış yerindən aşkar edilmiş boyalı keramika nümunələri.

Boyalı keramika məmulatının naxışlanmasında bir neçə ornamental texnikadan istifadə olunduğu müşahidə olunur. Bunlar bir-biri üzərinə çəkilmiş üçbucaqlar (şəkil 1, 9, 10), ziqzaq şəkilli üçbucaqlar (şəkil 1, 1,6), üfüqi şəkildə çəkilmiş xətlər formasında ornamentlər (şəkil 1, 3), şaquli şəkildə çəkilmiş xətlər formasında ornamentlər (şəkil 1, 2, 4), torşəkilli formada olan ornamentlər (şəkil 1, 5, 7) və ağacşəkilli formada naxışlanmış (şəkil 1, 8) keramikadan ibarətdir. Aşkar edilmiş ornament motivlərindən biri olan keramikanın üzərinə qara rəngli boyaqla bərabərtərəfli bir-birinin içərisinə yerləşdirilmiş üçbucaqların iç-içə keçərək yuxarıdan aşağıya doğru, ziqzaq forması yaratması şəklindədir (şəkil 1, 1, 6). Bu tip ornament nümunələrinin regional paralellərinə baxdıqda daha çox Dalma tipli keramika ilə bənzərlik olduğunu görürük. İran ərazisində bu tip keramika Hacı Firuz (26, s. 145, şəkil 92, o, r, q; s. 146, şəkil 93, a, g, h; s. 148, şəkil 94, c, e, i; s. 150), Seh Gabi (17, s. 302, şəkil 72. 5), Dalma Təpə (16, s. 121, şəkil 4, f), Qal'e Sarsakhti (4, p. 104, fig. 4: 1, 5) kimi yaşayış yerlərindən məlumdur. Bu tip ornamentlərin bənzərləri həmçinin qabların gövdəsinin müxtəlif hündəsi fiqurlarla bəzədilməsi ilə xarakterizə olunan Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinə aid qablarda da vardır. Bunlara nümunə olaraq Tell Damishliyya III-dən aşkar edilmiş Xalaf keramikasını (7, s. 61. plate 15, 116, 117, s. 63. plate 16, 126, s. 65. plate 17, 133), Tell Sabi Abyadda Xalafa keçid dövrü keramikasını (9, fig. 24, g) göstərmək olar. Bundan əlavə Xalaf mədəniyyətinə aid Chagar Bazar yaşayış

yerindən bu şəkildə ornamentlənmiş keramika aşkar edilmişdir (14, p. 105, foto 1, p. 106. fig. 3/3,2 43). Bülövcaya keramikasının boyama şəklinə yaxın motivlər Ubeyd dövrünə aid keramika ilə bərabər Hassuna mədəniyyətinə aid Neolit abidəsi olan Yarım Təpə I-də aşkar edilmişdir. Keramika üzərində olan bu tip ornament motivləri ehtimal ki, öz qaynağını Neolit mədəniyyətindən götürmüşdür (21, p. 13, fig 7. b. 9, 10, 11, p. 33, fig. 19, 5). Bülövcayadan aşkar edilmiş keramikanın ağız kənarının üçbucaqlar şəklində naxışlanması (şəkil 1, 1) Xalaf mədəniyyəti ilə təmsil edilən bir sıra abidələrin keramikasında özünü göstərir (10, p. 21, fig. 8: 15), (23, p. 240, fig. 5: 12). Bu tip ağız bəzəməsinin daha qədim variantları Samarra və Hassuna mədəniyyətlərindən də məlumdur (25, p. 101, fig. 2.11: 19). Digər bir bəzəmə üsulu keramika gövdəsinə üfüqi və ya şaquli xətlər formasında çəkilmiş paralel xətlər şəklində naxışlama üsuludur (şəkil 1. 2, 3, 4). Bu tip ornamentlərin bənzərlərinə Dalma mədəniyyətinə aid keramikada rast gəlinir. Bu abidələr sırasında Hacı Firuz (26, s. 145, şəkil 92, j, k, 1), Seh Gabi (17, s. 267, şəkil 59, 38.1, 38.2, 38.3, 38.4.; s. 287, şəkil 66, 22.1; s. 302, şəkil 72.6), Kültəpə Hadishahr (3, s. 109, şəkil 8, 8; s. 111, şəkil 10, 1, 6) kimi abidələri misal göstərə bilərik. Keramikanın gövdəsində bu tip şaquli və üfüqi xətlər şəklində naxışlama, həmçinin Xalaf mədəniyyətinə aid keramikadan da məlumdur. Bu tip motivlər Tell Damishliyyə III-dən (7, p. 61, plate 15, 115, 117), Tell Sabi Abyadın Erkən Xalaf dövrünə aid keramikasından (6, p. 28, fig. 4, 10, p. 30, fig. 5, 15). Chagar Bazarın Xalaf keramikasından (14, p. 55, fig. 3, 6) məlumdur. Başqa bir naxışlama üsulu torşəkilli xətlər şəklində olan ornamentlərdir (şəkil 1, 5, 7). Bunların bənzərləri İran ərazisində Dalma Təpə (16, s. 124, şəkil 4 d; s. 127, şəkil 10 a), Lavin Təpə (18, s. 114, şəkil 7, 437, 456; s. 115, şəkil 8, 783; s. 117, şəkil 10, 1031), Seh Qabi (17, s. 264, şəkil 58, 27.1, 27.2, 27.3; s. 267, şəkil 59, 34.1, 34.2, 34.8; s. 279, şəkil 63, 63.1, 63.2, 65.66; s. 292, 37.1, 37.2; s. 295, şəkil 69, 45.3), Kültəpə (Culfa kültəpəsi) (3, s. 113, şəkil 12, 1, 2), Yanık Təpə (12, şəkil 15, 3) kimi abidələrdən də məlumdur. Bu tip ornamentlərə Orta Şərqdə Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinə aid abidələrdən rast gəlinir. Bunlara nümunə olaraq Tell Sabi Abyadın Erkən Eneolit dövrü keramikasını (6, p. 28, fig. 4, 1, 5), Tell Damishliyyənin Xalaf keramikasını (7, p. 63, plate 16, 126), II Yarım Təpənin Xalaf keramikasını (21, p. 32, fig. 16, 6) göstərə bilərik. Bununla yanaşı II Yarım Təpədən aşkar edilmiş Ubeyd tipli keramika üzərində bənzər ornamentlərə rast gəlinir (10, p. 19, fig. 6. 2, 6). Kənan Təpədən Aşkar edilmiş Ubeyd keramikası (22, p. 6, fig 4, B) üzərində də bu tip ornamentlər vardır. Yaşayış yerindən aşkar edilmiş digər bir keramikanın naxış motivi ağacşəkilli formada olan ornamentlərdir (şəkil 1. 8). Bu tip ornamentlər Seh Gabi (17, s. 276, şəkil 62, 56.3; s. 411, şəkil 102, 5), Əliköməktəpə (28, s. 157, şəkil XLV, 9; s. 158, şəkil XLVI, 4) kimi abidələrdən məlumdur. Bu tip ornamentlərə Orta Şərfin bəzi yaşayış yerlərində Proto Xalaf təbəqəsində rast gəlinmişdir. Bunlara misal olaraq Tell Halula və Chagar Bazar kimi yaşayış yerlərini göstərə bilərik (15, p. 685, fig. 4. THL 1005, 2, 3). Bundan başqa bu tip ornamentlər Tell Sabi Abyadın Son Neolit təbəqəsi (Akkerman 1989, fig. IV. 7 :46, 47, 48) və Erkən Xalaf (8, fig. IV. 39: 298, 299) təbəqələrindən məlumdur. Bu motiv həmçinin Tell Arpachiyahın Erkən Eneolit dövrü keramikasından da məlumdur (27, p. 112, fig. 33:9). Bu tip ornamentlərə Ubeyddən əvvəlki mədəniyyətlərə aid keramikada rast gəlinməyə nəsər olunmuş Ubeyd boyalı keramikasında rast gəlinməmişdir. Başqa bir naxışlanma şəkli keramikanın üzərinə qara rəngli boyaqla bir-biri üzərində yerləşdirilmiş üçbucaqlar şəklindədir (şəkil 1. 9, 10). Bu tip ornamentlərə Hacı Firuz (26, s. 145, şəkil 92 h; s. 155, şəkil 97 s.), Dalma Təpə (16, s. 121, şəkil 7 a, b), Seh Gabi (17, s. 276, şəkil 62, 56.2, 57.3; s. 292, şəkil 68, 39.2, 40.1, 40.2, 40.3) kimi abidə-

lərdən rast gəlirik. Bu tip naxışlama üsulunun bənzərləri Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinə aid keramikadan da məlumdur.

Bunlara misal olaraq Tell Sabi Abyad (8, p. 209, fig. IV. 42. 338), Yanıq Təpə II (10, p. 21, fig. 8: 15), Tell Arpaciyah, Banahilk, Tell Halaf, Tell Turlu (20, p. 123, fig. 3: 55) kimi abidələrdən olan bu tip ornamentləri misal göstərə bilərik. Bu tip ornamentlərin bənzərləri Tell Abadanın Ubeyd dövrü keramikasında da özünü göstərir (13, p. 101. fig. 7.5: i). Verilən nümunələrdən də görüldüyü kimi Bülövqayanın Orta Eneolit keramikasının bənzərləri Dalma keramikası ilə yanaşı Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinə aid keramika ilə də bənzərlik göstərir. Bütün bu motiv bənzərlikləri bölgələr arası qarşılıqlı mədəni əlaqələrin ola biləcəyi fikrini doğurur. Əvvəlki araşdırmalarda Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinin bu bölgənin Eneolit mədəniyyətinə təsir edə biləcəyi fikri irəli sürülmüşdür (Baxşəliyev E, Xalaf və Ubeydin Naxçıvana təsiri). Yeni aşkarlanan Bülövqaya keramikası bu fikirləri təsdiqləyən yöndədir.

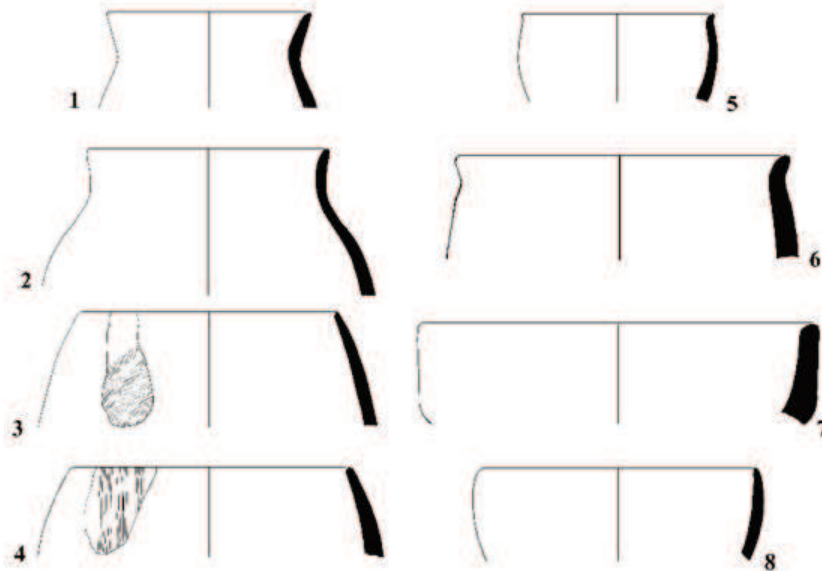
Şəkil 2. Bülövqayanın qabarıq, baxma naxışlı keramikası və oturacaq formaları.

Sadə və qabartma naxışlı keramika. Bülövqayadan aşkar edilmiş bəzi qum (şəkil 2. 1) və saman qatqılı (şəkil 2. 2) keramika üzəri təkli qabartma bəzəmli (knob) ornamentərə malikdir. Bu tip keramika bəzəmələri Dalma mədəniyyətinə aid keramikadan məlumdur. Bunlara

misal olaraq Culfa Kültəpəsi (3, p. 114, fig. 13: 1, 2, 3, 4, p. 116. fig. 15: 3, p. 121. fig 20: 1), Təpə Qışlaq (24, p. 95, fig. 16) kimi abidələrin keramikasını göstərmək olar. Araşdırmalarımız zamanı bu tip ornamentasiya üsuluna Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinə aid keramika üzərində rast gəlinməmişdir. Aşkar edilmiş keramika məmulatı arasında qabartma relyef kəmərlər üzərində basma naxış bəzəmli keramika nümunələri vardır (şəkil 2. 3, 4). Bu tip bəzəmə naxışlar İran ərazisində Kültəpə (3, p. 113. fig. 12: 9, 10, p. 116. fig.15: 5) yaşayış yerində rast gəlinmişdir. Bundan əlavə bu yaşayış yerindən aşkar edilmiş bir ədəd ortası deşikli keramika (şəkil 2. 5) nümunəsi də vardır. Bu tip nümunələr Bülövqayada adətən gilə xəmirinə qum qatmaqla hazırlanmışdır. Bu tip deşikli qab nümunələri Culfa Kültəpəsinin Son Eneolit dövründə (3, p. 123, fig. 22: 8, p. 127. fig. 26: 3) rastlanmışdır.

Qazıntılar zamanı Bülövqaya yaşayış yerindən bir neçə tip oturmaq nümunəsi də əldə olunmuşdur (şəkil 2. 6, 7, 8). Bu tip oturmaqlar adətən gilə xəmirinə qum qatmaqla hazırlanmış nümunələrdir. Oturmaqdan gövdəyə doğru genişlənən saxsı parçası (şəkil 2. 6) yaxşı bişirilmiş, hər iki üzdən hamarlanmışdır. Bu qabın bənzərləri Dava Göz (5, p. 76, fig. 12: 7, 14) Culfa Kültəpəsinin (3, p. 116, fig. 15: 7, p. 129, fig. 28: 18) Son Eneolit dövründən, Seh Gabi (17, p. 240, fig. 48: 7) və Təpə Siahbidin (Henricson 1983. p. 385, fig. 89: 8) keramikasından məlumdur. Bunlara bənzər oturmaq tipləri Yaxın Şərqdə Xalaf dövründən də məlumdur. Buna misal olaraq Tell Sabi Abyad (6, p. 30, fig. 5: 12, 9, p. 139, fig. 12: 1), Tell Damishliyya (7, p. 45. plate 7: 18, 19), kimi abidələrdən məlumdur. Ubeyd mədəniyyətinə aid abidələrdən isə bu tip oturmaqların tam bənzərlərinə rast gəlinməmişdir. Bəzi keramikanın oturmağındakı çıxıntılar bunların bənzər ola biləcəyinə işarə etsə də Xalaf keramikası qədər bənzər deyillər.

Şəkil 3. Bülövqayadan aşkar edilmiş kasa və çömləklər.

Bülövqaya yaşayış yerindən bir neçə çölmək nümunələri aşkar edilmişdir (şəkil 3. 1, 2). Bunlar əsasən gilə xəmirinə qum qatmaqla hazırlanmış və yaxı bişirilmiş nümunələrdir. Aşkar edilmiş çömləklərin gövdəsi qabarıq və ağzı xaricə qatlanmış şəkildədir. Bu tip çölmək nü-

munələrinə Dalma mədəniyyətinə aid yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir. Bunlara misal olaraq Seh Qabi (17, s. 391, şəkil 92, 5) Lavin Təpə (18, s. 114, fig. 7, 412) Göy Təpə (11, p. 24, fig. 6, 179, p. 37, fig. 7, 482) kimi abidələrdən aşkar olunmuş nümunələri göstərə bilərik. Bu tip kasa nümunələri Xalaf mədəniyyətinə aid keramika üçün də xarakterikdir. Bunlara misal olaraq Tell Sabi Abyad (9, p. 151, fig. 22, l, n, p, q, p. 152, fig. 23, d), Tell Abada (Jasim S.A 2021, p. 339, fig. 244: 8, p. 343, fig. 248: 4) kimi abidələrin keramikasını göstərə bilərik. Bunlardan əlavə yaşayış yerindən bir sıra çömlək qalıqları aşkar edilmişdir.

Qazıntılar zamanı buradan aşkar olunan kasa tipli qabların bəzisinin üzəri daraqvarı alətlə naxışlanmış keramika nümunələri aşkar edilmişdir. Bunların bəzisinin gilin xəmirinə saman (şəkil 3. 3), bəzisinə isə qum qatılaraq (şəkil 3. 4) hazırlanmışdır. Hər iki nümunə yaxşı bişirilmişdir. Bu tip keramikanın bənzərləri Dalma mədəniyyətinə aid bir neçə abidədən məlumdur. Buna misal olaraq Culfa Kültəpəsindən (3, s. 110, şəkil 9, 1, s. 114, şəkil 10, s. 116, şəkil 15, 1, s. 118, şəkil 17, 3, 8, s. 119, şəkil 6, s. 121, şəkil 10, 14) aşkar edilmiş bəzi keramikaları göstərə bilərik.

Bəzi kasa nümunələri qabarıq gövdəli olub ağız kənarları xaricə qatlanmış formadadırlar (şəkil 3, 5, 6). Bu tip keramika nümunələri Dalma mədəniyyətinə aid bir sıra abidələrdə təmsil olunur. Bunlara misal olaraq Seh Gabi (12, s. 389, şəkil 91, 4), Culfa Kültəpəsi (3, p. 123, fig. 22: 2) Dalma Təpə (16, p. 126, fig. 9, B) kimi abidələri göstərə bilərik. Bu tip kasaların bənzərləri Xalaf və Ubeyd dövrü keramikasından bizə məlumdur. Lakin onlar bizim nümunələrdən fərqli olaraq boyalıdır. Bunlardan əlavə yaşayış yerindən bikonik və qabarıq gövdəli kasaların parçaları da aşkar edilmişdir (şəkil 3. 7, 8). Bu tip keramikanın bənzərləri Dalma Təpə (16, s. 126 şəkil 9 s), Seh Gabi (17, s. 367, şəkil 80, 1, s. 395, şəkil 94, 4) kimi abidələrdən məlumdur. Bu tip keramikanın yaxın bənzərlərinə Xalaf və Ubeyd dövrü keramikasında rast gəlmək mümkündür.

Nəticə. Bülövqayadan aşkar edilmiş keramika e. ə. V minilliyin II yarısında bölgədə yerli və xarici qruplar arasında çoxtərəfli münasibətlərin mövcudluğundan xəbər verir. Böyük ehtimalla bu münasibətlər çoxluqla iqtisadi zəmində olmuş və orta qammal qaynaqlarından istifadə ilə yaranmışdır. Aşkar edilmiş keramikanın böyük qisminin daha çox yerli istehsalat olması Yaxın və Orta Şərq ərazilərində yaşayan tayfaların bu mədəniyyətləri köç yolu ilə gətirməsi fikrini zəiflədir. Keramikanın tarixləndirilməsinə nəzər yetirdiyimiz zaman Dalma tipli keramikanın bölgədə ortaya çıxması qonşu ərazilərdən daha erkən tarixi göstərir. Belə ki Hacı-Firuzda Dalma tipli keramika e. ə. 4900-cü ilə, Dalma təpədə 4930-cu ilə, Naxçıvantəpədə isə 5200-cü ilə aid edilir. Bundan əlavə aşkar edilmiş obsidian nümunələri Naxçıvanın qədim sakinlərinin Şərqi Anadolu obsidianından istifadə etdiyini göstərmişdir. Şərqi Anadolu obsidianının uzun müddət Xalaf mədəniyyətində də istifadə olunduğu bilinməkdədir. Obsidian analizləri I Damishliyyə və II Sabi Abyad kimi yaşayış yerlərindən əldə edilən məlumatlara əsasən Meydandağ və Nemrut dağ obsidianlarından daha çox istifadə edildiyini ortaya qoyur. Bilindiyi kimi, Naxçıvanın qədim sakinləri də bu qaynaqlardan istifadə etmişdir. Tədqiqatçılar Yaxın Şərqdə Xalaf mədəniyyətinin yayılma dövrünü e. ə. 5200-dən e. ə. 4500-ə tarixləndirirlər. Tarixləndirmədən də aydın görünür ki, bu cür naxışlama formasına malik keramika Yaxın Şərqdə Xalaf mədəniyyəti daxilində inkişaf etmişdir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, hər iki mədəniyyətin eyni xammaldan istifadə etməsi və onlar arasındakı iqtisadi-mədəni əlaqələr Naxçıvanda keramika məmulatlarının formalaşmasına təsir göstərmiş ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev E. Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinin Naxçıvanda Eneolit mədəniyyətinin formalaşmasına təsiri // AMEA Naxçıvan Bölməsi, Elmi Əsərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası, Naxçıvan: Tusi, 2022, № 3, s. 107-114.
2. Abedi, Akbar, Shahidi H.K. Chataigner Ch., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hoseinzadeh J., Ebrahimi G.H. Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran, 2010: First preliminary report // ANES, 2014, v. 51, pp. 33-165.
3. Abedi A., Khatib Shahidi H., Chataigner Ch., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hoseinzadeh J., Ebrahimi G.H. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report // Ancient Near Eastern Studies, 2014, v. 51, pp. 33-167.
4. Abedi A., Eskandari N., Shahidi H. K., Sharahi I., Shirzadeh G. New Evidence from Dalma and Kura-Araxes Culture at Tapeh Qal'e-ye-Sarsakhti // Iran and the Caucasus, 2014, No. 18 (2), pp. 101-114.
5. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway from the Zagros to the Caucasus, Anatolia and Northern Mesopotamia: Dava Göz, a New Neolithic and Chalcolithic Site in NW Iran // Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 2017, v. 17, No. 1, pp. 69-87.
6. Akkermans P. A Late Neolithic and Early Halaf Village at Sabi Abyad, Northern Syria // Paléorient, 1987, v. 13, pp. 23-40.
7. Akkermans P. The Soundings at Tell Damishliyya / M.N. van Loon, ed., Hammam et-Turkman. Leiden-Istanbul, 1988, pp. 19-67.
8. Akkermans P. Excavations at Tell Sabi Abyad: Prehistoric Investigations in the Balikh Valley, Northern Syria. Oxford, 1989, 378 p.
9. Akkermans P. et al. Investigating the Early Pottery Neolithic of Northern Syria: New Evidence from Tell Sabi Abyad // American Journal of Archaeology, 2006, v. 110, No. 1, pp. 123-56.
10. Amirov S. The Morphology of Halafian Painted Pottery from Yarim Tepe II, and the Process of Ubaidian Acculturation // II Workshop on Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia, 2018, pp. 15-23.
11. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan, 1948. London, 1951, 279 p.
12. Burney C.A. The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1962: Third Preliminary Report // Iraq, 1964, v. 26/1, pp. 54-61.
13. Carter R., Philip G. Beyond the Ubaid: Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East. Chicago: The Oriental Institute, 2010, 394 p.
14. Cruells W. La cerámica pintada Halaf / M.Molist (ed.), Tell Halula (Siria). Un yacimiento Neolítico del Valle Medio del Éufrates. Campañas de 1991 y 1992 (Ministerio de Educación y Cultura). Madrid, 1996, pp. 99-114.
15. Cruells W. The Proto-Halaf: Origins, Definition, Regional Framework and Chronology / J.M.Cordoba, M.Molist, M.C.Perez, I.Rubio and S.Martínez (eds.), Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East (3-8 april 2006). V. III, Madrid: UAM Ediciones, 2008, pp. 671-689.
16. Hamlin C. Dalma Tepe // Iran, 1975, No. 13, pp. 111-127.

17. Henrickson H.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran. A Thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto. Toronto, 1983, 840 p.
18. Hejebri N., Binandeh A., Nestani J., Vahdati N.H. Excavation at Lavin Tepe North-west Iran // *Ancient Near Eastern Studies*, 2012, v. 40, p. 95-117.
19. Jasim S.A. Tell Abada: An Ubaid Village in Central Mesopotamia / Oriental Institute Publications, 147. The Oriental Institute, 2021, 588 p.
20. Leblanc S.A., Watson, P.J. A Comparative Statistical Analysis of Painted Pottery from Seven Halafian Sites // *Paléorient*, 1973, v. 1, pp. 117-133.
21. Merpert N., Munchaev R. The Earliest Levels at Yarim Tepe I and Yarim Tepe II in Northern Iraq // *Iraq*, 1987, v. 49, pp. 1-36.
22. Bradley P.J., Foster C.P. An Overview of the Ceramic Sequence at Kenan Tepe / *Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu: A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul, 2009, pp. 505-532.
23. Sharp M., Kaercher K. Chalcolithic Ceramic Connections Between Mesopotamia and Iran, c. 5900-5100 b.c.e. // *Iraq*, 2018, v. 80, pp. 1-18.
24. Sharifi M., Motarjem A. The process of cultural change in the Chalcolithic period in the highlands of Western Iran at Tepe Gheshlagh // *Documenta Praehistorica*, v. 45, 2018, pp. 86-99.
25. Tsuneki A. et al. Excavations at Qalat Said Ahmadan, Qaladizah, Iraq-Kurdistan: Second Interim Report (2015 Season) // *Al-Rāfidān*, 2016, v.37, pp. 88-142.
26. Voigt M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 396 p.
27. Ipek B. Figural motifs on halaf pottery: an iconographical study of Late Neolithic society in Northern Mesopotamia: A master's thesis. Ankara: Bilkent University, 2019, 181 p.
28. Массон В.М., Мерперт Н.Я. Вопросы хозяйства и общественного строя энеолитических племен Кавказа / *Археология СССР*, 1982, с. 132-158.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: elmarbakhshaliev@gmail.com

Elmar Bakhshaliev

NEW DISCOVERIES AT THE BÜLÖVQAYA SETTLEMENT

In 2023, during archaeological excavations in the Bülövqaya settlement in Nakhchivan, new archaeological discoveries dating back to the Middle Chalcolithic were found. The research carried out this season once again demonstrated the close similarity of the Bülövqaya ceramics with the Dalma ceramics. In addition, it can be noted that the painted pottery is also similar to the pottery of the Halaf and Ubaid periods. The similarity of the shape of the vessels and ornaments with ceramics from the Middle East confirms our opinion. Based on the results of radiocarbon dating taken from the settlement, we can date the pottery to the middle and second half of the 5th millennium BC. These finds may contribute to understanding the production of ceramics, its distribution area, economic and cultural connections in the region at

this time. The pottery is made from clay mixed with sand, straw, and mica. Some ceramics are made without untempered clay. It should be noted that petrographic analysis of pottery from this period has not yet been carried out, and no specific information on interregional trade has been found. However, we are inclined to believe that the majority of pottery was produced locally. However, a certain group of ceramics, especially painted vessels, may have been imported goods. This article reassesses the role of Bülövqaya in the Middle Chalcolithic based on new discoveries.

Keywords: *Nakhchivan, painted ceramics, Middle Chalcolithic Period, Dalma ceramics, Ubaid-type ceramics.*

Эльмар Бахшалиев

НОВЫЕ НАХОДКИ ПОСЕЛЕНИЯ БЮЛЕВГАЯ

В 2023 году во время археологических раскопок в поселении Бюлевгая в Нахчыване были получены новые археологические открытия, относящиеся к среднему энеолиту. Исследования, проведенные в этом раскопном сезоне, еще раз продемонстрировали близкое сходство керамики Бюлевгая с керамикой Далмы. Кроме того, можно отметить, что расписная керамика поселения также подобна керамике периода Халаф и Убейд. Сходство формы сосудов и орнаментаций с керамикой из Ближнего Востока, подтверждают наше мнение. Основываясь на результатах радиоуглеродного анализа, взятого из поселения, мы керамические изделия можем отнести к середине и второй половине V тысячелетия до н. э. Эти находки могут способствовать пониманию производства керамики, ареал ее распространения и экономико-культурных связей в регионе в это время. Керамические изделия изготовлены из глины с примесью песка, соломы и слюды. Некоторые экземпляры изготовлены без каких-либо примесей. Однако следует отметить, что петрографический анализ керамики этого периода еще не проводился, и конкретной информации о межрегиональной торговле не найдено. Тем не менее, мы склонны считать, что большинство керамических изделий производилось на месте. Определенная группа керамики, особенно расписанные сосуды, могла быть импортным товаром. В данной статье на основе новых открытий переоценивается роль поселения Бюлевгая в эпоху среднего энеолита.

Ключевые слова: *Нахчыван, расписная керамика, средний энеолит, керамика Далмы, керамика тина Убейд.*

(Tarix elmləri doktoru, professor Hidayət Cəfərov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 05.02.2024

Son variant 29.03.2024

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.150>**ƏKBƏR BƏDƏLOV, CAVID BAYRAMOV****SOYUQBULAQ NEKROPOLUNDAN TAPILMIŞ DƏMİR DÖVRÜ SİLAHLARI**

Məqalədə Qərbi Azərbaycan ərazisində Soyuqbulaq nekropolundan tapılmış dəmir dövrü silahları tədqiq edilmişdir. XIX əsrdə fransız arxeoloqu Jak de Morqan Soyuqbulaq nekropolunda apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı buradan aşkar olunan dəmir dövrünə aid silahlar Qərbi Azərbaycandan və Azərbaycanın digər bölgələrindən tapılmış dəmir dövrü silahları dəmir dövrünə və erkən antik dövrə aid silahlarla müqayisəli təhlil olunmuşdur. Araşdırmalar, silahların təsnifatı Dəmir dövründə Azərbaycanda hər b sənətinin inkişafını təsdiq etmişdir.

Açar sözlər: Silahlar, dəmir dövrü, Jak de Morqan, Qərbi Azərbaycan, silahların təsnifatı, xronologiyası.

Giriş. Azərbaycanın qədim dövr hər b sənəti təkcə yazılı mənbələr əsasında deyil, həm də maddi (arxeoloji) mənbələr əsasında öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xüsusən yazılı mənbələrdəki məlumatların maddi mənbələrlə müqayisəsi, arxeoloji qazıntılar nəticəsində dəmir dövrünə aid tapılan silahlar və onların müqayisəsi və s. hər b sənəti, onun inkişafı haqqında tam aydın təsəvvür yaradır.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın qədim dövr hər b tarixi arxeoloji materiallar əsasında tədqiq olunmağa başlamışdır. Xüsusən bununla bağlı fransız arxeoloqu Jak de Morqanın Qərbi Azərbaycan və Azərbaycanın cənub bölgəsində apardığı arxeoloji tədqiqatları qeyd edə bilərik.

1888-ci ildə Fransa Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən rəsmi missiya ilə arxeoloji tədqiqatlar üçün Qafqaza göndərilən Jak de Morqan Qərbi Azərbaycan ərazisində apardığı arxeoloji qazıntılarla bağlı “Qafqazda elmi missiya. Arxeoloji və tarixi tədqiqatlar. Rusiya Ermənistanında ilk metal dövrü” (Mission scientifique au Caucase. Études archéologiques et historiques. Les premiers âges des métaux dans l’Arménie Russe) adlı əsəri 1889-cu ildə Fransada çap olunmuşdur. Əsərlə bağlı qeyd olunmalı məqam tədqiqatın metodologiyası ilə bağlıdır. Müəllifi maraqlandıran əsas məsələ metalın kəşfi, təkamülü və təsirləridir. Bu bölgənin strateji önəmi – çarpazlaşan ərazilərin, böyük yolların, Avropa və Asiya arasında sərhəddə yerləşməsi və bunun təsirlərini də qeyd edə bilərik.

Jak de Morqan Qafqazda apardığı arxeoloji tədqiqatlarda alman arxeoloqu F.Bayerinin tədqiqatlarından bəhrələnmişdir. Məsələn, qəbirlərin qorunma vəziyyəti (konservasiyası), arxitekturası, qəbirdə skeletin, sümüklərin vəziyyəti və s. məsələləri o F.Bayerinin tədqiqatlarından oxumuşdur. Qeyd edək ki, XIX əsrin 70-ci illərində F.Bayern Gürcüstan və Qərbi Azərbaycan ərazisində arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır. O, burada apardığı tədqiqatlarla bağlı fransız antropoloq E.Şantrla birlikdə 1885-ci ildə “Qafqaz arxeologiyasına töhfə” adlı əsərini çap etdirmişdir.

Jak de Morqanın tədqiq etdiyi abidələr içində Qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşən Soyuqbulaq nekropolu Azərbaycanın hər b sənətini öyrənmək üçün önəmli abidələrdən biridir. Soyuqbulaq nekropolu e. ə. VIII-V əsrlərə aid edilir [1, p. 83]. Bu abidədən 582 qəbir aşkar edilmişdir. Həmin qəbirlərdə keramika ilə yanaşı dəmir dövrü hər b sənətinə aid xəncərlər, qılınclar, nizələr, ox ucluqları və s. tapılmışdır.

Soyuqbulaq nekropolundan tapılan hücum silahları. Soyuqbulaq nekropolundan tapılan silahların müəyyən qrupu hücum silahlarıdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində tarixi

dövlərə keçid birdən birə baş verməmişdir. Əgər bir ölkədə bir tarixi dövrdən yeni tarixi dövrə keçid sürətli baş vermişsə başqa ölkədə isə bunun əksini görə bilərik. Tarixin digər dövrlərində olduğu kimi həm dəmir dövründə həm də antik dövrdə hər b sənəti inkişaf etmişdir. Hər iki dövrdə silahlar funksiyalarına iki yerə – hücum və müdafiə silahlarına bölünür. Hücum silahlarına qılınclar, xəncərlər, nizələr, yaylar və oxlar aiddir. Dəmir dövrü silahlarının təsnifatını verən fransız arxeoloqu Jak de Morqan qeyd edirdi ki, “hücum silahları uzun və nazik qılınclar, xəncərlər, nizələr və yaylardır. Qılıncların və xəncərlərin tutacaqlarının forması diqqəti cəlb edir. Çox vaxt xüsusi görünüşlü konusvari tutacaqlarla təchiz olunub” [8, p. 136]. Müdafiə silahlarına, vasitələrinə isə döyüşçünün qalxanını, yaraqlanmasını aid edə bilərik. Qeyd etmək lazımdır ki, dəmir dövründə həm hücum silahları, həm də müdafiə vasitələri dəmirlə yanaşı, tuncdan da hazırlanmışdır.

Qərbi Azərbaycan ərazisində XIX əsrin ikinci yarısında aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində (daş qutu qəbirlərdən və s.) hər b sənətinə aid silahlar aşkara çıxarılmışdır. Xüsusilə Soyuqbulaq (Muçi Yeri) nekropolundan tapılan hücum silahlarını qeyd edə bilərik. Buradan tapılan hücum silahları arasında ən çox xəncərlərə rast gəlinir. Xəncərlər hər cəhətdən həm qınına, həm ümumi formasına, həm də tutacağına görə qılınclara oxşayır. Tutacaqları çox az, nadir hallarda tuncdan bəzədilir. Qınlarına gəlincə onlar naxışlarla örtülmüşdür [9, p. 92].

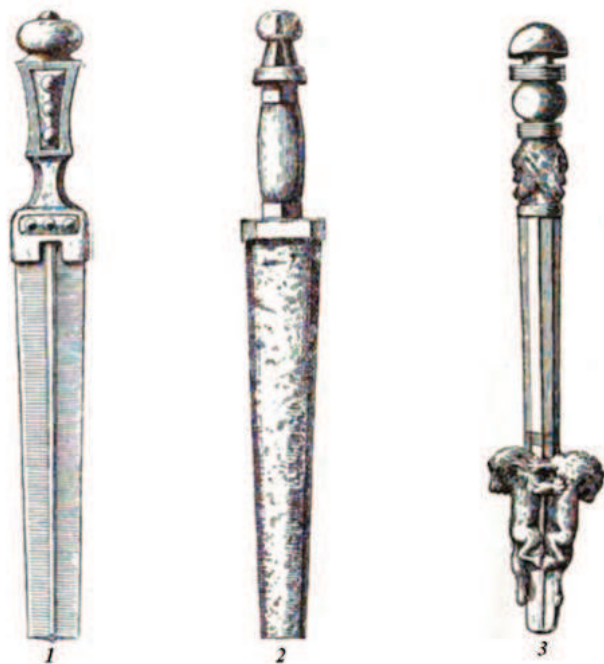
Soyuqbulaq nekropolundan maraqlı hücum silahları tapılmışdır. Buradan aşkar olunan xəncərlər 0.56-0.37 metr uzunluğundadır. 0.56 metr uzunluğunda olan xəncərin qınının genişliyi 0.06 metr, ucuna doğru isə 0.05 metrdir. Xəncərin qını kvadrat formalı olub, dalğalı xətlərlə bəzədilmişdir (şəkil 1, 1).

Bu nekropolda müxtəlif silahlara da rast gəlmək olur. 0.37 metr uzunluğunda olan xəncərin tutacaq hissəsi fil sümüyündən hazırlanmışdır. Tutacaq hissəsi üçbucaq formasındadır (şəkil 1, 2, 3). Buradan tapılan çoxlu sayda bəzəkli xəncərlər var ki, onların ölçüləri belədir: “Ən çox rast gəlinən xəncərlərin ağız hissəsi üçbucaqlı formada olub, uzunluğu 0.30 metrdən 0.45 metrə kimi, eni isə 0.03 metrdən 0.05 metrə kimidir” [9, p. 93]. Ümumilikdə xəncərin dəstək və ağız hissələri pərçimlənmişdir. Dəstəyi genişlənmiş üçbucaq formasındadır.

Şəkil 1. Soyuqbulaq nekropolundan tapılmış xəncərlər.

Bu silahları Yaxın Şərqdən tapılan e. ə. VIII əsrə aid Assuriya silahları ilə müqayisə edə bilərik. Soyuqbulaq nekropolundan aşkar olunan xəncərlər (şəkil 2, 1), Gürcüstanda Sadaxlıdan tapılan xəncərlərlə (şəkil 2, 2), Fransanın Luvr muzeyində qorunan baryefdə təsvir olunan Assuriya hökmdarı Sarqonun xəncərinə oxşardır. Bu silahların tutacaqları eyni formadadır. Əsasən sferik və yarımkürəşəkillidir. Bir hissəsi isə tunc bəzəklə örtülmüşdür. Bu forma Assuriya silahlarının eyni formasıdır. Assuriya hökmdarı Sarqonun xəncəri də eyni formalıdır. Qının ucu düz olub, Qafqaz silahları ilə müqayisədə qat-qat çox bəzədilmişdir. Yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, bu silah ancaq hökmdar üçün hazırlanmışdır (şəkil 2, 3).

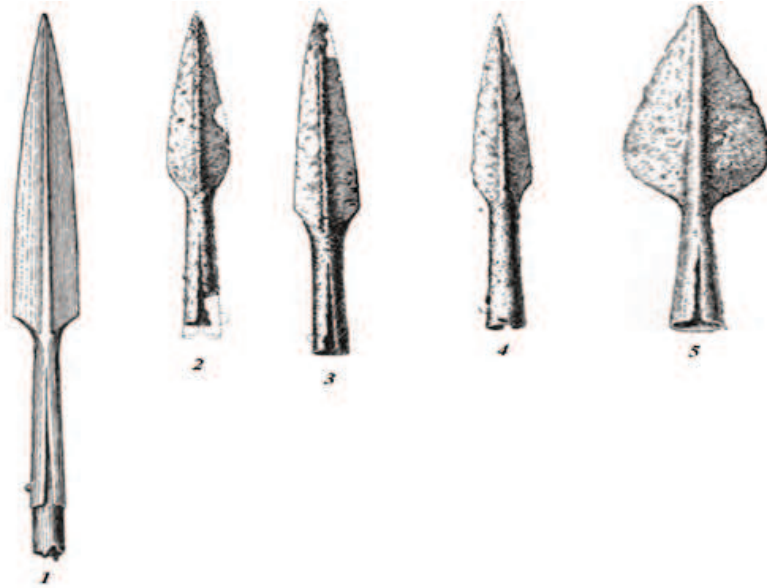

Şəkil 2. Cənubi Qafqaz və Assuriya tipli xəncərlər.

Soyuqbulaq nekropolundan tapılan silahlar arasında nizələrə də rast gəlmək olar. Nizələr tuncdan və dəmirdən hazırlanmışdır. Xüsusən onlar eyni formada – yarpaq formalıdır. Şeytandag nekropolundan tapılmış nizə başlıqları ilə müqayisədə Soyuqbulaq nekropolundan aşkara çıxarılmış nizə başlıqları çox dəyişkəndir. Şeytandag nekropolundan tapılmış nizə başlığının uzunluğu 0.65 metr (şəkil 3, 1, 2, 3, 4), Soyuqbulaq nekropolundakı nizə başlığının uzunluğu 0.17 metrdir (şəkil 3, 5). Qeyd etmək lazımdır ki, Soyuqbulaq nekropolunda bir çox dəfələrdə qeyri-bərabər ölçülü nizələrə rast gəlinir. Ehtimal etmək olar ki, yüngül olanlar atıcı silah kimi, daha ağır olan nizələr isə yaxın məsafəli, əlbəyaxa döyüşlərində istifadə olunmuşdur.

Yarpaq formalı nizə ucları təkcə Qərbi Azərbaycan ərazisində deyil, Azərbaycanın cənub bölgəsindən də tapılmışdır. Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin Arxeologiya fondunda qorunan materiallar arasında Yardımlı şəhər mərkəzindən 2 km məsafədə yerləşən Bozayran kəndindən təsərrüfat işləri görülərkən təsadüf nəticəsində tapılmış nizə ucları da vardır. Bu dəmir nizə uclarından biri yarpaq formalı olub, saplağına mıx vurulması üçün deşik açılmışdır. Digər dəmir nizə ucu da yarpaq formalıdır, uc və saplağı ayrıca düzəldilmiş, əsasən döyüb yapışdırma üsulu ilə hazırlanmışdır. Tapılan nizə ucunun isə ancaq boğaz hissəsi sağlamat qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, təsadüf nəticəsində aşkar olunan həmin silahları eramızdan əvvəl I minilliyin ikinci yarısına aid etmək olar [7, s. 262].

Şəkil 3. Şeytandağ və Soyuqbulaq nekropolundan tapılmış nizə ucları.

Qədim Azərbaycan ərazisindən tapılan yarpaq formalı (dəfnə yarpağı formalı) nizə uclarına da rast gəlinmişdir. Arxeoloq, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Əsgər Əliyev bu tip nizə uclarını “Zaqafqaziya tipli” nizə uclarına aid etmişdir. “Kifayət qədər şiş olan bu qrup nizə ucları dəfnə yarpağı formasındadır. Tiyəsinin yan tilləri tıxacla yarpaqvarı və ya kor bucaq altında kəşişir. Sap keçirmək üçün düzəldilmiş, aşağı qurtaracağı – boruvarı tıxac nizənin tiyə hissəsi boyu davam edir və tiyənin ortasından keçən qabarıqlığı əmələ gətirir. Bu qabarıqlıq uca yaxınlaşdıqca nazıqləşir və uca tillərlə birləşərək itir. Bu cür nizə uclarının tiyə hissəsi ümumi uzunluğun yarısını və ya üçdə iki hissəsini təşkil edir. Nizə uclarının mərkəzindən keçən pazvarı qabarıqlar onların möhkəm, kəsərli və davamlı olmasına kömək etməklə yanaşı vurulmuş yaranın genişlənməsini və oradan daha çox qan axmasını təmin edir. Bəzən tıxacların içərisində ağac sapının ovuntuları müşahidə olunur” [2, s. 40]. Yarpaq formalı nizə ucları yalnız Cənubi Qafqaz regionundan deyil, skiflərin yaşadığı Şimali Qara dəniz sahillərində, savromatların və sarmatların yaşadıkları ərazilərdə də tapılmışdır.

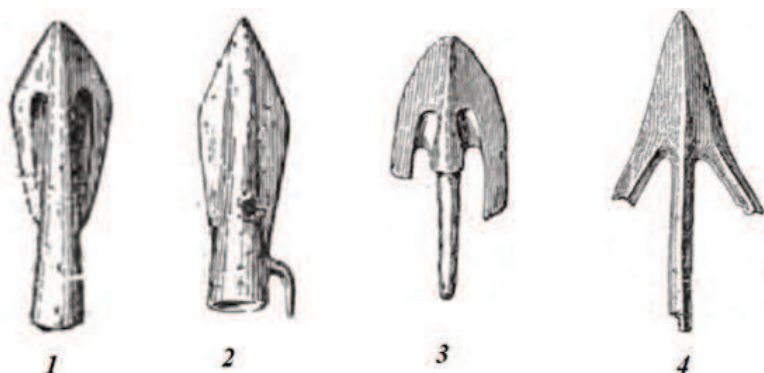
Hücum silahlarına qılınclar, xəncərlər, nizələrlə yanaşı, yaylar və oxlar da aiddir. Əsasən qədimdə döyüşlərdə ordular döyüşərkən döyüşü güclü ox atışları ilə başlayırdılar. Oxçu dəstələr qoşunun önündə yerləşirdi. “Kamandan ox atmaq mürəkkəb iş olub, ox atandan onun qayda və üsullarını bilməsini tələb edir. Ox atan kamanın gücünü gətirilmiş kirişin möhkəmliyini və onun uçma məsafəsini bilməli idi. Bundan əlavə o, oxu ucluğa qədər tədriclə dartaraq buraxmalı idi. Oxçu yayın gücünü bilməli idi ki, yayın gərginliyi ilə öz gücünü tənzimləyə bilsin. Bunun üçün ardıcıl olaraq kirişi sağ əlin şəhadət barmağını sol qolunun dirsəyinə qədər uzatmalı, sonra isə sağ əlinin şəhadət barmağı ilə sərbəst surətdə oxu bütöv uzunluq qədər çəkərək buraxmalıdır” [2, s. 27-28]. E. ə. VII əsrdə Assuriya hökmdarı Aşşurbanipalın (668-627) at üstündə şirin ovlanması baryefində oxun necə atılması təsvir olunmuşdur. Baryefdə oxun yaydan atılma anı təsvir olunmuşdur ki, ox baş barmağın arasından irəliyə doğru istiqamətlənmişdir (şəkil 4).

Şəkil 4. Hökmdar Aşşurbanipalın ox atışı. London, Britaniya muzeyi.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Soyuqbulaq nekropolundan xəncərlər, qılınclar, nizələrlə yanaşı ox ucluqları da tapılmışdır. Buradan tapılan ox ucluqları müxtəlifdir. Belə ki, bu ox ucluqları obsidiandan, tuncdan və dəmirdən hazırlanmışdır. Müxtəlif formalı ox ucluqları arasında üçbucaq formalı ox ucluqlarına rast gəlmək olar. Bu ox ucluqları tikanlı yaxud tikan-sızdır, qarmaqları sərtidir. Əsasın tuncdan və dəmirdən hazırlanmışdır (şəkil 5, 1, 2). Əsasən aşkar edilən ox ucluqları kimmerlərə aid edilir (şəkil 5, 1). Qeyd etmək lazımdır ki, kimmerlər e.ə. VIII əsrdə Urartu dövlətini məğlubiyyətə uğratmışdılar. Onlar həmçinin Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində də məskunlaşmışdılar. Kimmerlər Anadoluya, Kiçik Asiyaya köç etmək üçün bu ərazilərdən istifadə etmişlər. Soyuqbulaq nekropolundan kimmerlərə aid tapılan arxeoloji materiallar onların bu bölgədə yerləşdiklərini sübut edir.

Jak de Morqanın Cənubi Qafqazda apardığı arxeoloji tədqiqatlar, Qərbi Azərbaycan ərazisində Soyuqbulaq nekropolundan hərbi sənətinə aid aşkar etdiyi silahları digər abidələrdən tapdığı silahlarla da müqayisə etmişdir. Tiflisin cənubundan 70 km məsafədə Borçalı bölgəsində yerləşən Şeytandağ nekropolundan tapılan ox ucluğu Soyuqbulaq nekropolundan aşkar olunan ox ucluqları ilə müqayisədə nizə uclarına bənzəyir. Bu ox ucluğu güclü qarmaq ilə yan tərəfdən təchiz olunmuşdur (şəkil 5, 2). Qeyd etmək lazımdır ki, Dilcan ərazisindən tapılan ox ucluqları Soyuqbulaq və Şeytandağ abidələrindən aşkar olunan tuncdan hazırlanan ox ucluqları ilə müqayisədə tikanları olduqca sərtidir (şəkil 5, 3, 4).

Şəkil 5. Soyuqbulaq, Şeytandağ nekropollarından və Dilcan ərazisindən tapılan ox ucluqları.

Soyuqbulaq nekropolundan tapılan son dəmir dövrü silahlarının erkən antik dövrü silahları ilə müqayisəsi. Soyuqbulaq nekropolundan aşkar olunan son dəmir dövrü silahları (e. ə. VIII-V əsr) erkən antik dövrə keçid mərhələsində Azərbaycanın hər b sənətinin necə inkişaf etməsi haqqında bizdə aydın təsəvvür yaradır.

Erkən antik dövrü qılıncı əlamətlərinə görə əsasən uzun, saplaqlı qılıncılardır. Bu tipli qılıncılar Mingəçevir, Xınıslı, Tərki, Xabadin və s. kimi yerlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuşdur. Bu silahlardan (uzun, saplaqlı qılıncılardan) əsasən süvarilər geniş istifadə etmişlər. A.M.Xazanovun da qeyd etdiyi kimi uzun, saplaqlı qılıncılar e. ə. VI əsrdən etibarən meydana çıxmış, bizim eramın ilk mərhələsində istehsalı çoxalmış və geniş əraziyə yayılmışdır [4, c. 52]. Qeyd edim ki, bu tipli qılıncıların oxşarlarına əsasən Şimali Qafqazda, Abxaziyada, Qərbi Gürcüstanda, Cənubi Türkmənistanda rast gəlmək olar. Uzun, saplaqlı qılıncılar Qafqaz Albaniyası ərazisində bizim eramın VII əsrinə kimi davam etmişdir.

Qədim Azərbaycan ərazisində dəmir dövründən başlayaraq saplaqlı xəncərlər meydana çıxmışdır. “Saplaqlar əvvəllər dairəvi kəsikli, sonralar isə sapın daha möhkəm oturmasını təmin etmək məqsədilə çoxtilli hazırlanırdı. Təsvir etdiyimiz xəncərlərin qədim nümunələrdən ikinci fərqi ondan ibarətdir ki, qədim xəncərlərin tiyəsinin mərkəzindən bir və ya bir neçə növ keçir. Bu əlamətə təsvir etdiyimiz alban dövrü xəncərlərində təsadüf edilmir” [2, s. 63]. Bunun səbəbi budur ki, həmin dövrdə döymə üsulu ilə hazırlanan xəncərlərin hazırlanması alban dəmirçiləri üçün çətin, mürəkkəb olmuşdur.

Son dəmir dövründə olduğu kimi, erkən antik dövrdə də yarpaq şəkilli, boru formalı tıxaca malik nizələrdən savaşıqlarda istifadə etmişlər. Soyuqbulaq nekropolunda da bu tipli nizə ucluğu aşkar edilmişdir. Bu tipli nizə ucluğu təkcə Qərbi Azərbaycan ərazisindən deyil, Azərbaycanın şimal-qərb və cənub bölgələrindən də aşkar edilmişdir.

Soyuqbulaq nekropolundan tapılmış ox ucluqlarını Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsindən aşkar olunmuş ox ucluqları müqayisə etdikdə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində son dəmir dövründən başlayaraq erkən antik dövrə kimi skif ox ucluqlarının geniş yayıldığını görə bilərik. Xüsusilə Mingəçevir, Şəki, Naxçıvan ərazilərində skif ox ucluqları aşkar olunmuşdur. Mingəçevirdən tapılmış skif tipli ox ucluqları formalarına görə yastı, məhmizli, üçtilli məhmizsiz və sümükəndir. “Mingəçevirdə uzanmış olan skelet qəbirlərdən tapılmış qədim məhmizli skif ox uclarına görə bu növ qəbirlərin başlanğıcı eramızdan əvvəl VII əsrə aid hesab edilir” [6, s. 16]. Bu ox ucluqları e.ə. VII əsrdən etibarən e. ə. IV əsrə qədər istifadə olunmuşdur.

Son dəmir dövrünə aid Mingəçevirdəki bütün dəfnlərdə skeletlərin sol tərəfində və ya sol əlin dirsək oynaqının yaxınlığında yaxud omba sümüklərinin yaxınlığında 10-30 sm məsafədə tunc ox ucları aşkar olunmuşdur [5, c. 404]. Buradan tapılan ox uclarının formaları müxtəlifdir. Aşkar olunan üçqanadlı ox uclarının ucları yuvarlaqdır, qanadları isə çərçivələnmişdir. Mingəçevirdən tapılmış bu tipli tunc ox ucluqlarının dövrünü B.A.Kuftin e. ə. VII əsrin sonu və e. ə. VI əsrə aid edir [5, c. 404].

Şəkidə Yoncalı nekropolundan da skif ox ucluqları aşkar olunmuşdur. Bu ox ucluqları iki qanadlı olub, rombşəkillidir. “Eyni vəziyyət Şəmkirdə də izlənilir. Buradan tapılan ox ucluqlarının bir çoxu rombşəkilli ikiqanadlıdır. Bunlar skif ox ucluqlarının ən qədim formasıdır” [3, s. 27]. Mingəçevirdən tapılmış üçqanadlı skif ox ucluqları ilə müqayisədə Şəkidən tapılmış skif ox ucluqları ikiqanadlıdır. Hər b sənətinə aid tapılan bu artefaktlar son dəmir dövründə və erkən antik dövrdə skiflərin Azərbaycanın hər b tarixində mühüm rol oynadığını göstərir.

Nəticə. Son dəmir dövründə siyasi, sosial, iqtisadi və s. dəyişikliklərlə bərabər hər b sənətində də dəyişikliklərin baş verdiyini görmək olar. Yalnız yazılı mənbələrlə deyil, arxeoloji qazıntılar nəticəsində hər b sənətinə aid aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında da biz bunu aydın görə bilərik.

E. ə. VIII-V əsrlərə aid Soyuqbulaq nekropolundan hər b sənətinə aid tapılmış xəncərlər, qılınclar, nizələr, ox ucluqları son dəmir dövründən erkən antik dövrünə keçid mərhələsində Qərbi Azərbaycan ərazisində hər b sənətinin necə inkişaf etdiyi, Azərbaycanın qədim hər b sənətinin inkişafında digər dövlətlərin rolu və s. haqqında bizdə aydın təsəvvür yaranır.

Soyuqbulaq nekropolunda aşkar olunmuş xəncərlərin e. ə. VIII əsr Assuriya xəncərlərinə bənzəməsi, hökmdar Sarqonun xəncəri ilə müqayisə olunması onu deməyə əsas verir ki, Urartu və Assuriya dövlətləri arasında Yaxın Şər q uğrunda gedən mübarizədə, inkişaf etmiş hər bi gücə malik Assuriya dövlətinin Azərbaycanın qədim hər b sənətinin inkişafında təsiri olmuşdur.

Yalnız Assuriyanın deyil, digər dövlətlərin, xalqların da təsirləri Azərbaycanın qədim dövr hər b sənətində görünür. Soyuqbulaq nekropolundan tapılan yarpaq şəkilli nizə ucları, üçbucaq formalı ox ucluqları və s. onu deməyə əsas verir ki, e. ə. VIII-V əsrlərdə Azərbaycanın qədim dövr hər b sənətinin inkişafında Orta Asiyadan Qafqaza, Yaxın Şər qə axın edən kimlərin, skiflərin də təsirləri və rolları böyük olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Clairfontaine F.F. Jacques de Morgan et la recherche sur les âgés du Bronze et Fer en Arménie. À propos de son ouvrage Mission scientifique au Caucase. Caucase, Egypte et Perse : Jacques de Morgan (1875-1924), pionnier de l'aventure archéologique / Cahiers du Musée d'Archéologie Nationale, n°1, Éditions La Simarre, 2009, pp. 77-88.
2. Əliyev Ə.Ə. Qədim Albanların silahları. Bakı, 2008, 158 s.
3. Həsənov Z.H. Skiflər və onların Azərbaycan tarixində yeri: Tarix elm. dokt. ... diss. avtoreferatı. Bakı, 2023, 57 s.
4. Хазанов А.М. Характерные черты сарматского военного искусства // СА, 1967, № 2, с. 52-63.
5. Ионе Г.И. Археологические раскопки в Мингечауре // Доклады АН Азербайджанской ССР, 1946, т. 2, № 9, с. 399-406.
6. Qazıyev S.M. Mingəçevirdən tapılmış bəzi silahlardan // AMM II, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1951, s. 5-30.
7. Quliyev N.M. Lənkəran və Yardımlı rayonlarından təsadüfi tapılmış bəzi arxeoloji materiallara dair // AMM VII, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1973, s. 258-262.
8. Morgan J. L'humanité préhistorique : esquisse de préhistoire générale. La Renaissance du livre, 1921, 330 p.
9. Morgan J. Mission Scientifique au Caucase. Études Archéologiques et Historiques. Tome Premier. Paris: Ernest Leroux, Éditeur, 1889, 305 p.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: akb_badalov@mail.ru
E-mail: javidbayramov@yahoo.fr

Akbar Badalov, Javid Bayramov

IRON AGE WEAPONS FOUND IN THE SOYUGBULAG NECROPOLIS

The article examines Iron Age weapons found in the Soyugbulag necropolis in Western Azerbaijan. In the 19th century, French archaeologist Jacques de Morgan conducted archaeological excavations in the Soyugbulag necropolis and compared Iron Age weapons found in Western Azerbaijan and other regions of Azerbaijan with weapons from the Iron Age and early antiquity. Research and classification of weapons confirmed the development of military art in Azerbaijan in the Iron Age.

Keywords: *weapons, Iron Age, Jacques de Morgan, Western Azerbaijan, classification of weapons, chronology.*

Акбар Бадалов, Джавид Байрамов

ОРУЖИЕ ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА, НАЙДЕННОЕ В НЕКРОПОЛЕ СОЮГБУЛАГ

В статье изучено оружие железного века, найденное в некрополе Союгбулаг на территории Западного Азербайджана. В XIX веке французский археолог Жак де Морган провел археологические раскопки в некрополе Сюгбулаг и сравнил оружие железного века, найденное в Западном Азербайджане и других регионах Азербайджана, с оружием железного века и ранней античности. Исследования, классификация оружия подтвердили развитие военного искусства в Азербайджане в железном веке.

Ключевые слова: *оружие, железный век, Жак де Морган, Западный Азербайджан, классификация оружия, хронология.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 16.02.2024

Son variant 23.03.2024

AZƏRBAYCAN DİLİ

UOT 81`28

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.158>

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ ŞEYXİ “XOSROV VƏ ŞİRİN” MƏSNƏVİLƏRİNİN
MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ FARUK TİMURTAŞIN ARAŞDIRMALARINDA

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ədəbi təsiri orta əsrlər Şərq İslam dünyasında çox geniş bir coğrafiyada yayılmışdır. Onun “Xəmsə”si, bu beşlikdəki ayrı-ayrı məsnəvilər, türk ədəbiyyatında xüsusilə böyük əks-səda vermişdir. Nizamının “Xosrov və Şirin” poeması əsasında Osmanlı türk ədəbiyyatında meydana çıxan ilk əsər XIV-XV əsrlərdə yaşamış Şeyxinin “Xosrov və Şirin” məsnəvisidir. Təzkiyəçi Lətifinin fikrincə bu əsər türk dilində yazılan “Xosrov və Şirin”lərin ən gözəlidir. Şeyxi Nizami poemasını yaradıcı şəkildə, özündən bəzi əlavələr edərək çevirdiyinə görə bu əsər ilk baxışda orijinal əsər təsiri bağışlayır. Şeyxinin “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin Türkiyədə ilk dəfə elmi-tənqidi mətnini nəşr edən professor Faruq Kadri Timurtaş olmuşdur. 1963-cü ildə nəşr etdiyi kitabda F.Timurtaş Şeyxinin tərcümeyi-halını, ədəbi-bədii yaradıcılığını geniş şəkildə tədqiq etmiş və “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin elmi-tənqidi mətnini vermişdir. Məqalədə Şeyxi yaradıcılığında “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin yeri, onun Nizamının eyniadlı poeması ilə müqayisəsi və başqa məsələlər F.K.Timurtaşın araşdırmaları əsasında tədqiq və təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Faruk Timurtaş, Nizami Gəncəvi, Şeyxi, Xosrov və Şirin, ədəbiyyat, məsnəvi.

Giriş. Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş (1925-1983) Türkiyə Cümhuriyyətinin Kilis şəhərində anadan olmuşdur. Soyadı öncə Dəmirtaş olmuş, sonra Timurtaş olaraq dəyişdirmişdir. Vəkil Qara Kadri bəyin oğludur. İlk təhsilini Kilisdə almış, İstanbula gələrək Kabataş Liseyində təhsilini başa vurmuşdur (1942). Elə həmin il İstanbul universitetinə qəbul olunmuş, Türk dili və ədəbiyyatı bölümünü əla qiymətlərlə bitirmişdir (1946). O, universitetdə saxlanmış, məzun olduğu fakültədə assistent kimi işə başlamışdır. Doktorluq işini əski türk ədəbiyyatı sahəsində “Şeyxinin Xosrov və Şirin”i mövzusunda işlədi (1949). Əski Anadolu türkcəsi sahəsi üzrə ixtisaslaşdı. “Şeyxi və çağdaşlarının əsərləri üzərinə bir qrammatika çalışması” dissertasiyası ilə dosent (1959), “Osmanlıca qrammatikası” dissertasiyası ilə professor (1967) elmi adını aldı. 4 iyul 1983-cü ildə İstanbulda vəfat etmişdir. Faruk K.Timurtaş, Türk Kültür Ocağı başqanı (1948-1949), Türkiyə Müəllimlər Birliyi başqanı və Kilis Kültür və Dayanışma Dərnəyi başqanı olmuşdur. Türk Kültürünü Araştırma İnstitutunun qurucularından biridir. O, elmi əsərlərlə yanaşı sosial məsələlər haqqında da yazmış, türk dilinin saflığı və xarici dillərin təsirindən qorunması uğrunda mübarizə aparmışdır. Professor Faruk Timurtaşın Türkiyə türkologiyasında ən böyük xidməti əski Anadolu türkcəsi (bu sahədə ilk dərsləklərdən birini yazmışdır) və XIV-XV əsr Osmanlı dövrü şairi Şeyxi yaradıcılığının öyrənilməsi, xüsusilə böyük sənətkarın “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin elmi-tənqidi mətninin hazırlanması və nəşri ilə bağlıdır.

F.Timurtaşın “Şeyxinin “Xosrov və Şirin”i” araşdırması haqqında. Görkəmli alimin 1963-cü ildə İstanbul universitetinin nəşriyyatında nəşr etdirdiyi “Şeyhinin Hüsrev ü Şirin”i kitabı Türkiyədə elmi tənqidi mətni nəşr olunan ilk məsnəvi əsəri sayılır. Yuxarıda da qeyd

edildi ki kimi, o hələ 1949-cu ildə bu mövzuda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, bundan sonra ömrünün qalan hissəsini də Türk dili tarixi, əski Anadolu türkcəsi və konkret olaraq Şeyxinin “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin tədqiqinə həsr etmişdir. Müəllifin türk ədəbiyyatında Nizami “Xosrov və Şirin”i ilə bağlı qiymətli əsər olan “Şeyxinin Xosrov və Şirin”i kitabı iki bölmədən ibarətdir. I bölmə bu qiymətli əsərin tədqiq və təhlilinə həsr olunmuşdur. Giriş qismində Şeyxinin yetişdiyi mühit və zaman, adı və ailəsi, təhsili, həkimliyi, Hacı Bayram Vəli və təsəvvüflə əlaqəsi, Germiyan bəyləri və Osmanlı sultanları ilə münasibəti, vəfat tarixi və məzarı, şəxsiyyəti və əsərləri yığcam şəkildə sərf-nəzər edilmişdir. Kitabın I hissəsində Şeyxinin məsnəvi janrı haqqında baxışları, əsərin yazılma səbəbi, ithaf olunduğu şəxs, yazıldığı yer və zaman, əsərin məzmunu, mövzunun xülasəsi, Şeyxi “Xosrov və Şirin”inin Nizamini əsəri ilə müqayisəsi, bu əsərin əskik və artıq görünən qisimləri, iki əsər arasındakı fərqlər, əsərin tərcümə olub-olmadığı, mövzunun mənşəyi və inkişafı tarixi, İran və Türkiyə coğrafiyasında hekayənin işlənməsi, əsərdəki məhəbbət anlayışının mahiyyəti, məsnəvinin vəznə, bu məsnəvinin bir ədəbi əsər kimi dəyəri haqqında mülahizələr, əsərə edilən əlavə və Cəməli, əsərin Rumi tərəfindən tamamlanması və s. haqqında məlumat verilmişdir.

Kitabın II hissəsində əsərin əlyazma nüsxələri, həmin nüsxələrin imla və dil xüsusiyyətləri, müqayisə edilən nüsxələr, onların dil xüsusiyyətləri, arxaik sözlər lüğəti (qlossari) öz əksini tapmışdır. II bölmədə elmi-tənqidi mətnin tərtibinə verilən tələblər, transkripsiya sistemi, məsnəvinin mətninin mündəricatı və məzmunu verilmişdir. Kitabın sonunda “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin 268 səhifəni əhatə edən transkripsiyalı elmi-tənqidi mətni yer almışdır.

Şeyxinin həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat. Yuxarıda qeyd edildi ki kimi, Osmanlı dövrü türk ədəbiyyatının görkəmli söz ustalarından biri də Şeyxidir. Bu böyük sənətkar Germiyanogulları bəyliyinə (1248-1428) mərkəzi olan Kütahyada təxminən (h. 773-778) 1371-1376-cı illərdə anadan olmuşdur. O dövrdə Kütahya böyük bir mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi. Bu mühtdə XIV-XV əsrlərdə Şeyxoğlu, Əhmədi, Əhmədi-Dai kimi tanınmış söz ustaları türk ədəbiyyatını inkişaf etdirməklə məşğul olmuşlar. Şeyxi belə bir mühtdə yetişmişdi. Onun adı Yusuf Sinanəddindir. Bir mülkiyyət sənədində Şeyxinin tam adı bu şəkildə qeyd edilmişdir: Yusuf b.Ahmed b.Seyyidi hakimü-l-meşhurü-ş – Şeyhi [5, s. 95]. Təbabətdə “hakim Sinan” kimi şöhrət qazanan bu mütəfəkkir ədəbiyyatda “Şeyxi” təxəllüsü ilə tanınmışdı. Türkmən əsilzadələrindən olduğu ehtimal edilən şair özü haqqında yazır:

Saha muradı Yusufi-Şeyhinün oldurur

Kim bu saadet eşiyinə bende var ola [5, s. 94].

Mənbələrin göstərdiyinə görə Osmanlı dövlətinin ilk “rəisi-etibbası” Şeyxidir. İxtisasca göz həkimi olmuşdur. O eyni zamanda ömrünün sonlarında əttar dükanı çalışdırmışdır. Təsəvvüfə bağlı bir sənət adamı olmuşdur. Böyük mütəfəkkir və təsəvvüf alimi Hacı Bayram Vəli ilə əlaqə yaratmış, onun müridi olmuşdur. Şeyxiyə bu təriqət başçısı şeyx titulu vermişdir. Onun məsləhəti ilə “Şeyxi” təxəllüsünü götürmüşdür. O dövrün tanınmış adamlarından Molla İzari Qasım və şair Cəməli onun qardaşı oğullarıdır [5, s. 96]. Mənbələrin qeyd etdiyinə görə Şeyxi böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi ilə Yıldırım Bəyazidin hakimiyyəti dövründə Bursada görüşmüşdür [5, s. 101].

Şeyxinin bədii yaradıcılığı haqqında qısa məlumat vermək istəyirik. XV əsrin əvvəllərində yaşamış, türk divan ədəbiyyatının ilk böyük şairlərindən olan Şeyxinin əsərləri Divan, “Xarnamə”, “Xosrov və Şirin”, “Neynamə”, tibbə dair mənzum bir risalə, farscadan tərcümə edilmiş “Xabnamə” məsnəvisindən ibarətdir.

Şeyxi divanının İstanbul kitabxanalarında təxminən 5 əlyazma nüsxəsi saxlanmaqdadır.

Bu əsərin əlyazma nüsxələrindən biri 98 vərəqdən ibarətdir. Bu topluda şairin təxminən 20 qəsidəsi, 2 tərkiqbəndi, 3 tərəcibəndi, 2 müstəzad və 200-ə qədər qəzəli öz əksini tapmışdır. Nizami, Sədi, Hafız, Salman Savəci və Mövlananın yaradıcılığı qüdrətli şairin əsas ilham qaynağı olmuşdur. Elmi ədəbiyyatda Şeyxinin özü də ixtisasca həkim olduğuna görə tibbə aid əsərinin olduğuna dair mülahizələrə təsadüf edilməkdədir. Məsələn, tədqiqatçılardan Bursalı Tahir, Hasan Ali Yücel Şeyxinin tibbə aid “Kenz-ül-menafi” əsərindən bəhs etməkdədir. Amma tədqiqatçı bu fikirlərin yanlış olduğu qənaətindədir. O, tibbə aid bir əsərin parçalarının üslub və ifadə tərzini baxımından Şeyxiyə aid olması fikri ilə razılaşır. Və fikrini əsaslandırmaq üçün o parçanın bir hissəsini nümunə olaraq göstərir:

Der ahvali- menafii ve tabayiyi -vücuti- insan

Etibanın budur pend ü kelamı

Sakın ifrat ile itme taamı

Kamu emrazun aslı çok yimekdür

Gice bidar ü gündüz uyumakdur

Sakıngıl çok yimekten her yimşi

Sarardur çok yimek benzi vü dişi [7, s. 107].

“Xarnamə” əsəri türk satirik ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindən biridir. 126 beytdən ibarət olan bu kiçik məsnəvi Çələbu Sultan Məhmədə təqdim edilmişdir. Padşahı müalicə etdiyinə görə ona Tokuzlu adlı kənd bağışlanmışdır. Şair bu kəndə gedərkən kəndin əvvəlki sahibləri ona basqın etmişlər. Bu hadisə əsasında meydana gələn “Xarnamə”də öküzlərin rahatına və buynuzlarına həsəd aparan bir eşşəyin nəticədə qulaqlarını itirməsindən bəhs edilir. Şeyxi burada alleqorik şəkildə ictimai bərabərsizliyi tənqid etmişdir [9, s. 31].

Müəllif Şeyxinin “Xabnamə” əsərinin F.Əttarın “Xabnamə”sindən nəzmlə tərcümə olduğunu göstərir və əsərin əldə olmadığını qeyd edir. F.Timurtaş eyni zamanda tədqiqatçıların Şeyxiyə aid etdikləri kiçik həcmli “Neynamə” məsnəvi mətninin də əldə olmadığını göstərir [7, s. 108].

Şeyxi Germiyanlıdır, yurduna bağlı bir söz ustası olduğundan bəzi mənbələrdə bu böyük sənətkar Şeyxi-Germiyani təxəllüsü ilə təqdim edilmişdir [9, s. 10]. O, həyatının böyük bir qismini Germiyan hökmdarı II Yaqub bəyin nədim və təbibisi olaraq keçirmişdir [5, s. 105]. O, Osmanlı sultanlarından Çələbi Sultan Məhmədi müalicə etdikdən sonra sarayda çox tanınmış və sultan II Muradın hakimiyyəti dövründə də burada xidmət etmiş, mülükü-şüəra titulu daşımışdır. Elə “Xosrov və Şirin” məsnəvisini də şair sultan II Murada həsr etmişdir. Burada bir haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, rəvayət edilir ki, sultan II Murad şairin fəaliyyətini çox bəyənir, onu vəzir təyin etmək istəyir, amma onun bədxahları buna mane olur, deyirlər, Nizami “Xəmsə”si kimi bir əsər yazsın, ondan sonra. Sultan şairi yanına çağırır, Nizami “Xəmsə”sindən hansı əsəri istərsən seç, tərcümə et, deyir. Şair “Xosrov və Şirin”i seçir. O, qısa müddətdə bu məsnəvidən 1000 beyt tərcümə edir. Sultan tərcüməni çox bəyənir, bu mövzuda bir əsər yazmağı ona tapşırır [9, s. 32].

Böyük şairin ölüm tarixi haqqında müxtəlif tarixlər irəli sürülsə də, F.Timurtaşın fikrincə, o, təxminən hicri 832-ci ildən sonra, yəni hicri 834-cü ildə, miladi 1431-ci ildə vəfat etmişdir. Bütün qaynaqlar Şeyxinin ölümü ilə “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin yarımçıq qaldığını, qardaşı oğlu Cəməli tərəfindən tamamlandığını göstərir. F.Timurtaş bu istiqamətdə xeyli araşdırma aparmış və müəyyən etmişdir ki, Cəməli əsərə sadəcə zeyl yazmış, konkret olaraq 109 beyt əlavə etmişdir. Cəməli bu möhtəşəm məsnəviyə iki parça əlavə etmişdir. Bir-

inci parça Şeyxinin ölümü haqqında olan fraqmentdən, II qisim sultan II Muradın mədhindən ibarətdir. Alim aydınlaşdırmışdır ki, bu qiymətli əsəri tamamlayan XVI əsr şairi Rumi adlı şair olmuşdur. F. Timurtaş bu barədə belə yazır: “Kütahya Vahidpaşa kitabxanasında 1961-ci il yay tətilindəki araşdırmalarım sırasında tapdığım, bu günə qədər kimsənin diqqətini çəkməyən, ədəbiyyat tarixçilərimizcə bilinməyən bir əsər; Şeyxinin “Husrəv ü Şirin”inin Rumi adlı bir şair tərəfindən tamamlandığını göstərməkdədir. Rumi Şeyxinin yazamadığı Şuriyənin Husrəvi öldürməsi, Şirinə tamah salması və Şirinin intiharı şəklindəki hekayənin son və tragik qismini – yenə Nizamidən nəql edərək nəzm etmişdir” [9, s. 57]. Sonralar əldə olunan digər dəlillər də sübut etmişdir ki, Şeyxi vəfatı ilə əlaqədar yaza bilmədiyi Şuriyə əhvalatını o (Rumi), Nizamidən tərcümə edərək əsəri bitirmiş və Qanuni Sultan Süleymana təqdim etmişdir. Rumi Şeyxinin bu dəyərli əsərinə təxminən 1000 beyt əlavə etmişdir.

Nizami Gəncəvi və Şeyxinin “Xosrov və Şirin” məsnəvilərinin müqayisəli təhlili.

Məlum olduğu kimi, “Xosrov və Şirin”, yaxud “Fərhad və Şirin” hekayəsi İslami Şərq ədəbiyyatının ən tanınmış və sevilmiş mövzularındandır. İran və türk ədəbiyyatlarının bu çox yayılmış mövzusunda Sasani hökmdarlarından Xosrov Pərvizin (590-628) Ərmən ölkəsinin hökmdarı Məhin banunun qardaşı qızı, Qafqaz gözəli Şirin ilə aralarında olan eşq əhvalatı anladılmaqdadır. Usta bir mühəndis və memar olan Fərhad da üçüncü qəhrəman olaraq hekayədə təsvir edilməkdədir. Bu əsər romantik bir eşq hekayəsidir. Firdovsi “Şahnamə”sində Xosrovun siyasi mübarizəsi ətraflı olaraq göstərildiyi kimi Şirin ilə əlaqələrinə də qısaca təmas edilmişdi. Hekayəti ədəbi baxımdan ilk qələmə alan XII əsrin məşhur Şərq şairlərindən Sənai Qəznəvi olmuşdur. Bundan az sonra qüdrətli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (1141-1209) fars dilində yaratdığı bu böyük əsərlə hekayətə ölümsüzlük qazandırdı. Nizami Gəncəvinin əvəzsiz məsnəvisindən sonra bilavasitə onun təsiri ilə bu mövzuda fars və türk ədəbiyyatında altmışa yaxın əsər meydana gəlmişdir. “Xosrov və Şirin” mövzusunda Nizaminin təsiri ilə farsca əsər yazan şairlərin bəziləri F. Timurtaşın təsbitinə görə bunlardır: Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325) “Xosrov və Şirin”i, Arif Ərdəbili (1268-1368) “Fərhadnamə”, Asəfi (XV əsr), Xacə Şihabüddin (XVI əsr), Hatifi (XVI əsr) “Şirin və Xosrov”, Ahi (XVI əsr), Qasimi (XVI əsr), Vahşi (XVI əsr), Urfi (XVI əsr) “Fərhad və Şirin”, Şərəfi-İsfahani (XVI əsr), Kövsəri (XVI əsr), Şapur (XVI əsr), Mir Möhsün “Şirin və Xosrov” (XVI əsr), Asəf Xan (XV əsr), Şərif Kaşi (XVI əsr), Ruh-ul Əmin (XVII əsr) və s. Alim eyni zamanda qədim türk ədəbiyyatında bu mövzuda iyirmidən çox əsər qələmə alındığını müəyyən etmişdir. Bu şairlərdən bəziləri bunlardır: Qütb Xarəzmi (XIV əsr), Şeyxi (XV əsr), Əlişir Nəvai (XV əsr), Əhməd Rıdvan (XV əsr), Muidi (XV əsr), Sadri (XV əsr), Həyati (XV əsr), Hərami (XVI əsr), Ahi (XV əsr), Cəlali (XVI əsr), Lamii (XIV əsr), Arif Çələbi (XVI əsr), Şani (XVI əsr), İmamzadə Əhməd (XVIII əsr), Mustafa Ağa Nasir (XIX əsr), Nakam (XIX əsr) və s. [10, s. 484].

Bəlli olduğu kimi, XI əsrdə Yusif Balsaqunlunun “Kutadqu bilik” əsəri ilə türk ədəbiyyatı İslami ədəbiyyatın təsiri altına düşmüş və inkişaf etməyə başlamışdır. Eyni zamanda insanların mənəvi ehtiyaclarına cavab vermək üçün İran ədəbiyyatından tərcümə yoluna da müraciət edilmişdir.

Qədim türk ədəbiyyatında tərcümə mövzusunun iki növünün işləndiyi gözə çarpmaqdadır: 1. Hərfi Tərcümə, 2. Sərbəst tərcümə. Hərfi tərcümə zamanı əsl mətn olduğu kimi tam şəkildə tərcümə edilir, hətta onun cümlə quruluşu eyni ilə saxlanılır [4, s. 60]. Sərbəst tərcümədə isə əksinə, əsl mətnin özünün tərcümədə sərbəst şəkildə ifadəsinə üstünlük verilirdi. Bu tərcümə formaları çox zaman nəzm əsərlərinin tərcüməsi zamanı istifadə

edilirdi. Sərbəst tərcümə ənənəsinə görə orijinal mətnə tərcümə zamanı bəzi dəyişikliklər etməyə icazə verilirdi. Yəni qədim türk ədəbiyyatında ədəbi tərcümə anlayışı bizim indi anladığımız şəkildə istifadə edilməmişdir. Daha doğrusu, o zaman ədəbiyyatımızda yaradıcı və sərbəst tərcüməyə yazıçılıq qədər önəm verilmişdir. Tədqiqatçılar orta əsrlərdə ədəbi tərcümənin ədəbiyyatımızda geniş şəkildə işlədildiyinə diqqət çəkmişdirlər. Sərbəst-yaradıcı tərcümə ənənəsinə görə qədim türk ədəbiyyatında tərcüməçilər orijinal mətnin istənilən yerini qısaltmaq və ya tamamilə buraxmaq səlahiyyətinə malik olmuşdular. Adətən bu tərcüməçilər ədəbi əsərlərin tərcüməsinə yaradıcı olaraq yanaşmış, ədəbi mətnin özünün lazım bildiyi yerini tam olaraq çevirmiş, xoşuna gəlməyən hissəsini buraxaraq bunun yerinə özündən bir-sıra sözlər, hissələr əlavə etmişdir. Bu zamanın tərcümə sənətində əsərin içərisində dəyişikliklər etmək, onu öz zamanı və mühitinə uyğunlaşdırmaq kimi xüsusiyyətlərdən də istifadə edilmişdir [4, s. 89].

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk ədəbiyyatının inkişafında Nizami Gəncəvi “Xəmsə”si xüsusilə başlıca rol oynamışdır. Məlum olduğu kimi, Nizamidən sonra ədəbiyyatda xəmsəçilik ənənəsi yayılmışdır. Ədəbiyyatımızda bu ənənə tək Nizamiyə cavab, nəzirə yazmaq yoluyla deyil, eyni zamanda tərcümə yoluyla da inkişaf etməyə başlamışdır. Bu baxımdan türk ədəbiyyatındakı “Xosrov və Şirin” mənzumələri arasında Qızıl Orda şairi Qütb Xarəzminin eyniadlı əsəri ilk təcrübə olaraq diqqəti cəlb etməkdədir. Mövcud tərcüməsi haqqında çox az məlumatla sahib olduğumuz Qütb Xarəzmi özü haqqında ancaq “Xosrov və Şirin” məsnəvisində bəzi məlumatlar vermişdir. Qızıl Orda hökmdarı Özbək xanın oğlu Ağ Orda hakimi Teni Bey 1340-cı ildə atasının ölümündən sonra iki il dövləti idarə etmişdir. Şair Qütb Xarəzmi 1341-ci ildə başa çatdırdığı mənzuməsini də bu xana və onun xanımına ithaf etmiş, tez-tez hökmdarı mədh etmişdir [3, s. 65].

Bu nümunədən sonra türk ədəbiyyatında ən çox diqqəti cəlb edən bədii əsər Şeyxinin “Xosrov və Şirin” məsnəvisidir. Şeyxi bu əsəri h. 824-832-ci illər arasında Kütahya şəhərində qələmə almışdır. Əsərin üçdə biri tərcümə olsa da, digər qisimlərdə sənətkar, tərcüməçi özündən bir sıra əlavələr də etmişdir. Əsərdəki Nizami “Xosrov və Şirin”indən fərqlənən bəzi fərqləri qeyd etmək istəyirik: Şair əsərə xeyli qəzəl daxil etmişdir. Şeyxi əsəri qələmə alarkən tarixi qaynaqlara müraciət etmiş, ona görə də hər b, döyüş təsvirlərində “Şahnamə” təsiri görünməkdədir. Burada Sədinin “Gülüstən”indən alınmış əlavələr də gözə çarpmaqdadır. Nizamidəki Şapur burada Şavur şəklində verilir. Fərhad Nizamidə Rum diyarında su yolları inşa edən usta olaraq göstərilir, Şeyxidə isə Şavurun Çindən məktəb yoldaşı olaraq təqdim edilir. Həm Nizami, həm Şeyxidə məsnəvi əruzun rəzəc bəhrində yazılmışdır. Lakin Şeyxidə müxtəlif vəznərdə yazılmış qəsidə, qəzəl və tərcibəndlərdən istifadə edilməsi də müşahidə edilir. Bu da əsəri yeknəsəqlikdən xilas etmişdir [6, s. 31]. Şeyxidə “Xosrov və Şirin” məsnəvisi romantik bir eşq hekayəsidir. Nizamidə siyasi motivlər də var. Şeyxidə Şuriyə qolu ixtisar edilmişdir. Eyni zamanda Nizamidəki Xosrovun əsərin sonlarında peyğəmbəri yuxuda görməsi, peyğəmbərin meracı kimi qisimləri də Şeyxi ixtisar etmişdir. Şeyxidə Bəhram qolu daha geniş işlənmişdir. Nizamidəki Xosrov-Şəkər xətti Şeyxidə qismən fərqli şəkildə təsvir edilmişdir. Nizami Gəncəvidəki Şirinin Məryəmi zəhərləyərək öldürməsi epizodu Şeyxidə verilməmişdir.

F.Timurtaş Şeyxi “Xosrov və Şirin”ini tərcümə deyil, müstəqil əsər hesab edərək yazır: “Üçdə biri qədəri Nizamidən məalən tərcümə edilmiş olan “Xosrov ü Şirin” çox başarılı bir nakildir (adaptasyon). Şeyxi əsərə öz damğasını və şəxsiyyətini verə bilmişdir. Şairin ən mühüm və ən qüvvətli əsəri olan “Xosrov və Şirin” türk ədəbiyyatında bu mövzuda yazılan məsnəvilərin ən dəyərlisidir. “Xosrov və Şirin” hekayətini ədəbiyyatımızda Şeyxidən daha gözəl yazmış kimsə yoxdur” [6, s. 34].

Həqiqətən, Şeyxi yaradıcılığının ən qiymətli əsəri “Xosrov və Şirin” məsnəvisidir. Bu əsər ona böyük şöhrət qazandırmışdır. F.Timurtaş bu barədə yazır: “Anadolu sahəsində bu mövzuda yazılan ilk məsnəvi olması və daha sonra yazılan eyni mövzudakı əsərlərin hamısından üstün olması səbəbilə “Xusrəv ü Şirin” Şeyxiyə alabildiyinə genişləyən əngin bir şöhrət təmin etmişdir” [5, s. 85]. Bu baxımdan təzkirəçi Lətifi də əsəri yüksək qiymətləndirərək yazır ki, bu əsər türk dilində yazılan “Xosrov və Şirin”lərin ən gözəlidir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dünya kitabxanalarında Şeyxinin bu məsnəvisinin 50-yə qədər əlyazma nüsxəsi mövcuddur. F.Timurtaş bu əlyazmaların mövcud saxlanma vəziyyətindən, onların dil xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Onların içərisindən 6 əlyazma nüsxəsini seçir və bunlar əsasında “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin elmi-tənqidi mətnini hazırlayır. O, Müəllim Cevdətın kitabları arasında olan nüsxəni ən qədim nüsxə hesab edir. Bu, h. 877-ci ildə, miladi 1472-73-cü ildə üzü köçürülmüş nüsxədir. Tədqiqatçı elmi-tənqidi mətnin əsasını təşkil edən həmin nüsxənin 6944 beytdən ibarət olduğunu qeyd edir [8, s. 4].

Nəticə. Şeyxi və onun “Xosrov və Şirin” məsnəvisi türk dünyası sənətkarları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və istifadə edilmişdir. Məsələn, böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun”un müqəddiməsində Şeyxidən bəhs etmişdir (1, s. 40). Şeyxinin “Xosrov və Şirin”i Hafız divanı kimi müqəddəs kitab müamiləsi görmüşdür. Bu kitabla fala baxmışlar. Yavuz Sultan Səlim Şah İsmayıl üzərinə hücumu gedərkən “Xosrov və Şirin”i açdırmış, bu beyt gəlmiş:

Alem depretdi Rumiler seraser

Acem kavmi durmadı beraber [6, s. 86].

Beləliklə, Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” mövzusunda yazılmış ən dəyərli məsnəvi əsəri olan Şeyxinin “Xosrov və Şirin”i Osmanlı türk ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamışdır və İstanbul universitetinin professoru Prof. Dr. Faruk Timurtaşın Nizami Gəncəvi sənətinin layiqli davamçılarından olan Şeyxi yaradıcılığı, xüsusilə “Xosrov və Şirin” məsnəvisi haqqındakı araşdırmaları türk dünyası ədəbiyyatşünaslığında xüsusi yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Füzuli M. Əsərləri: 5 cildə. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 250 s.
2. Köprülü F. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken yayınları, 1950, 460 s.
3. Quliyev Ə. Nizami “Xosrov və Şirin”i və türkcəyə ilk tərcüməsi // AMEA “Xəbərlər”i. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, Bakı, 2008, № 4, s. 61-71.
4. Nağısoylu M. Şirazinin Gülşəni-raz tərcüməsi. Bakı, 2004, 232 s.
5. Timurtaş F.K. Şeyhinin həyatı və şəxsiyyəti // TDED, İstanbul, 1954, c. 5.
6. Timurtaş F.K. Şeyhinin şöhrəti və təsiri // TDED, İstanbul, 1958, c. 9.
7. Timurtaş F.K. Şeyhi və Nizaminin Husrev ü Şirinlərinin konu bakımından mükayesəsi // TDED, İstanbul, 1960, c. 10.
8. Timurtaş F.K. Şeyhinin eserləri // TDED, İstanbul, 1961, c. 11.
9. Timurtaş F.K. Şeyhinin Husrev ü Şirini, inceleme-metin. İstanbul: İstanbul Üniversitesi yayınları, 1963, 374 s.
10. Timurtaş F.K. Makaleler / Hazırlayan M.Özkan. Ankara: TDK yay., 1997, 484 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ebulfez1950@mail.ru

Abulfaz Guliyev

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE DISTICH “KHOSROW AND SHIRIN”
BY NIZAMI GANJAVI AND SHEIKHI IN THE RESEARCH
OF PROFESSOR FARUK TIMURTASH**

The literary influence of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi spread over an expansive geography in the medieval eastern Islamic world. His “Khamsa” and individual distichs in this five had a particularly strong impact on Turkish literature. The first work to appear in Ottoman-Turkish literature based on Nizami’s poem “Khosrow and Shirin” is the distich “Khosrow and Shirin” by Sheikh, who lived in the 14th-15th centuries. This work, written in Turkish, according to the innovator Latifi, is “the best “Khosrow and Shirin.” Since Sheikh creatively transformed Nizami’s poem by making some additions, this work at first glance appears to be original. The first critic of the Sheikh’s distich “Khosrow and Shirin” in Turkey is Professor Faruk Kadri Timurtash. In his book, published in 1963, F. Timurtash examined in detail the biography of Sheikh, his literary and artistic creativity and gave a scientific and critical review of the distich “Khosrow and Shirin”. The article, based on the research of F. Timurtash, analyzes the place of the distich “Khosrow and Shirin” in the work of Sheikh, its comparison with Nizami’s poem of the same name and other issues.

Keywords: *Faruk Timurtash, Nizami Ganjavi, Sheikh, Khosrow and Shirin, literature, distich.*

Абульфаз Гулиев

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕСНЕВИ «ХОСРОВ И ШИРИН»
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И ШЕЙХИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ
ПРОФЕССОРА ФАРУКА ТИМУРТАША**

Литературное влияние великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви распространилось по очень широкой географии в средневековом восточном исламском мире. Его «Хамсе», отдельные месневи в этой пятерке особенно сильно отразились на турецкой литературе. Первым произведением, появившимся в османско-турецкой литературе на основе поэмы Низами «Хосров и Ширин», является месневи «Хосров и Ширин» Шейхи, жившего в XIV-XV веках. Это произведение, написанное на турецком языке, по словам новатора Латифи, является «самым лучшим «Хосров и Ширин». Поскольку Шейхи творчески преобразовал поэму Низами, сделав некоторые дополнения, это произведение на первый взгляд производит впечатление оригинального. Первым критиком месневи Шейхи «Хосров и Ширин» в Турции является профессор Фарук Кадри Тимурташ. В своей книге, опубликованной в 1963-м году, Ф.Тимурташ подробно исследовал биографию Шейхи, его литературно-художественное творчество и дал научно-критический обзор месневи «Хосров и Ширин». В статье на основе исследований Ф.Тимурташа анализируется место месневи «Хосров и Ширин» в творчестве Шейхи, его сравнение с одноименной поэмой Низами и другие вопросы.

Ключевые слова: *Фарук Тимурташ, Низами Гянджеви, Шейхи, Хосров и Ширин, литература, месневи.*

Daxilolma tarixi: İkin variant 07.03.2024

Son variant 03.04.2024

UOT 81 41; 801.7

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.165>

FİRUDİN RZAYEV

**KIMMERLƏRDƏ QƏDİM TÜRK MİFİNİN
NAXÇIVAN ƏRAZİSİ TOPONİMLƏRİNDƏ İZLƏRİ**

Məqalədə əski türk mifik təfəkküründə xüsusi yeri olan kimmerlərdə qədim türk mifinin Naxçıvan ərazisi toponimlərindəki izlərindən bəhs olunur. Tədqiqatlarda da adı keçən İmmeriya, Kamir, Qamər Tanrı mifinin tarixi m.ö. II-I minilliklərə söykənməklə, digər türklərdə də xatırlanmaqla, ərazi toponimik adlarında günümüzə qədər qalmışdır. Bu qədim mifin Naxçıvan toponimlərində izi indiyədək Azərbaycan və türk alimləri tərəfindən tədqiq edilməmiş və onlarla bağlı Tanrı adının izahı verilməmişdir. Məqalədə qədim Naxçıvan ərazisi toponimik sistemindəki oykonimik adlarda Kimmer, İmmeriya mifik adları dil və tarixi faktlar əsasında təsdiq edilir. Bu mifi daşıyan tayfalar demək olar ki, Naxçıvanın bütün toponimik sistemi oykonim, oronim, hidronimlərində də ilkin “kimmer” variantında təkrarlanır.

Kamir, Qamər türk mifinin prototürklərlə bağlı adlarda qalması bu mifik inancın qədimliyini sübut edir. İstər Naxçıvan, istərsə də digər türklərdə bu adın yeri məqalədə elmi faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: *Kimmer mifi, İmmeriya, Tanrı, Şaman, Naxçıvan, oykonim, oronim.*

Giriş. Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan əhalisinin təşəkkülü tarixində adları çəkilən prototürklərlə yanaşı, Kimmer türklərinin həm etnogenezimiz, həm də mifoloji inanc tariximizdə xüsusi rolu olmuşdur. Mənbələrdə biz əsasən bu türklərlə bağlı tarixi faktlar və bununla yanaşı mifik inanclar ilə də rastlaşırıq. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu tayfaların da tarixi dövrü tam olaraq təsdiq olunmamış, mənbələrdə Herodota istinadən onlar əsasən m. ö. V əsrə aid edilmişlər. Lakin biz xeyli sayda mənbələrdə onların e. ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərində tariximizdə yer aldığını görürük ki, onları tayfa şəklinə düşməsi ən azı 2 minillik bir dövrü əhatə edir. Təbii ki, bu prosesdə onların da özlərinə məxsus mifoloji inancları formalaşmaqla, bu inanclar məişətlərində də yer almışdır. Bütün bunlara aydınlıq gətirmək üçün mənbələrə diqqət etməyi elmi baxımdan gərəkli hesab edirik.

Kimmerlər tarixi mənbələrdə. Herodotun “Tarix” əsərində kimmerlər m. ö. VII əsrdən əvvələ aid edilməklə, Rusiya ərazisinin cənubunda köçlə bağlı xatırlanan tayfalardan biri olmuş, e. ə. 560-540-cı illərdə Krezin hakimiyyəti dövründə onların bu ərazilərə və Kiçik Asiyada İoniyaya əyalətinə qədər qənimət əldə etməklə bağlı gəlişi göstərilmişdir. Burada kimmerlər Ardisin Milet şəhərini işğalı dövründə köçəri Kimmer tayfalarının skiflərlə ittifaqda xatırlanır və m. ö. 625-585 yüzillikdə Midiya çarı, Kiaksarın dövründə onların Asiyadan Avropaya qovulduğu, skiflərin Midiya ərazilərinə daxil olduqları göstərilir. Herodot öz yazılarında bu tayfa adını “Kimmer” kimi göstərmiş, Rusiya ərazisinin cənubuna köçlərini qeyd edir [7, I. 6, 15, 16, 103]. Bu məlumatda onların mifoloji inancları məsələsinə toxunulmur.

Y.Yusifovun araşdırmalarında isə kimmerlərin skit-skif-sak padşahlığı yaratmasını e. ə. VII əsrin I rübünə aid edilir. Onların Ön və Kiçik Asiya ərazilərinə, Urmiya ətrafına Qara dəniz sahillərindən Qafqazı aşaraq gəldiyi, daha sonra Urartunu süquta yetirmələri, burada Şimal Azərbaycanın bir hissəsinin də qatıldığı skit-skif-sak padşahlığının yaradılması əsərdə geniş yer alır və hər hansı mifoloji inanca toxunulmur [17, s. 355-356].

Bundan başqa kimmerlər bir qrup qaynaq və tədqiqatlarda yer almaqla, “Ümumdünya tarixi” kitabının I cildində də xatırlanmışına, onların ilk yürüşlərinin e. ə. VIII əsrə aid edildiyinə, bir qisminin Qafqaz, Ön Asiyada qaldığı, digərlərinin isə, m. ö. VII əsrdə Kiçik

Asiyanın mərkəzlərini nəzarətə alması haqqında məlumatlara rast gəlirik. Bu kitabın 516-cı səhifəsindəki e. ə. IX-VII əsrə aid xəritədə Qara dəniz və Aralıq dənizi arasındakı ərazilərdə kaskey, koman, kumax, subar, asmax, talay, turdi və s. tayfaların məskun olduqları ərazilərdə skif və kimmerlərin də yayıldığını görürük. Burada onların Ana yurdu Qara dənizin şimalında göstərilir. Lakin Rus siyasətinə uyğun bu tayfalar prototürklər deyil, “iran”, eləcə də “frakiy” ilə qohum tayfalar olaraq qeyd edilir. Bu məlumatda kimmerlərin Urartunu süquta yetirdikləri və Kiçik Asiyanın xeyli ərazisinə nəzarət etdikləri xüsusi vurğulansa da onların mifi məsələsinə toxunulmur [16, s. 516, 529-531]. Biz bu faktlara söykənərək, kimmerlərin m. ö. ən azı II minillikdə türk toplumunda iştirak etdiyini düşünürük.

İ.Dyakonov Assur yazılarına istinadən kimmerləri Mannada yerli əhali olaraq “qamir” yazılışında göstərsə də, digər tədqiqatçıların fikirlərinə dəstək verməklə, o da bu tayfaları “irandilli” hesab edir, lakin mifləri məsələsinə toxunmur. O, Assur yazılarında həm də **Qamər** yazılışında Manna tayfası kimi göstərildiyini də qeyd edir, bu tayfa adının Akkad yazılarında **qammer** olaraq yazıldığı məsələlərinə də öz fikrini bildirir [4, s. 265-266]. Əgər biz İ.M.Dyakonovun bu məlumatındakı **qamir** sözünə diqqət etsək, burada addakı **qam/maq-şaman** sözü kimmerlərdə şamançılıq mifinin olduğunu və adın **qam+ər**–“Şaman ər” mənası daşdığını qeyd edə bilərik. Bütün göstərilən yazılı mənbələrə, eləcə də tədqiqatlara istinad etsək, bu faktlarda Manna qədim Azərbaycan dövlətidir və kimmerlərin türk olduğu tam olaraq sübut olunur. Qeyd edək ki, kimmerlər sak və skif sarmatlar məhz bu prototürklərlə birgə olub, e. ə. IX əsrdə onları Urartu çarı İşpuininin hücumlarından qorumaq üçün şimal-şərqdən bu ərazilərə köməyə gəlmişlər. Burada o dövr İran deyilən nə dövlət, nə də dil mövcud deyildi. Digər tərəfdən əgər kimmerlər e. ə. XI əsrdə Ön və Kiçik Asiya ərazilərinə daxil olub, Urartu dövlətini məğlub edirsə, təbii ki, onlar bu ərazilərin tayfa birliklərində eyni mənşə və dilə malik böyük güc olmuşlar. Əgər belə olmazsa, onlar Urartunu məğlub edib ərazidə Kimmer-Skif padşahlığını necə yarada bilirdilər? Bu cür güc şəklində ərazilərə yürüşləri bir daha kimmerlərin m. ö. II minilliyin II yarısından böyük tayfa kimi formalaşdıqlarını tam olaraq sübut edir ki, onların tarixdə ilk mövcudluğu ən azı e. ə. III minilliyə təsadüf edir. Təbii ki, bu tarixi dövrdə onların özlərinə məxsus mifoloji inancları da formalaşmışdır.

Bütün bu məlumatlara diqqət etsək, istər antik müəlliflərdə, istərsə də qədim qaynaq və tədqiqatlarda kimmerlər Qara dəniz ətrafında məskun olan xalqlardır və onlar e. ə. IX əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərində Ön və Kiçik Asiya ərazilərinə daxil olub Urartu dövlətini məğlub edir, Urmiya ətrafında məskunlaşırlar. Burada onların dilləri isə əsasən “irandilli” və bəzən də “frakiya və trakiylərə qohum dil” olaraq göstərilir ki, bu siyasi oyundan özgə bir şey deyildir. Əgər biz tarixi qaynaqlara diqqət etsək ermənilərin frakiyalı kimi tarixdəki yeri e. ə. IV-III yüzillikdə göstərilir [16, s. 509, 553] və o dövr onlar hələ tarixdə yer almamışdılar.

Bir qrup R.Fray, A.M.Dovatur, D.P.Kallistov, İ.A.Şişova kimi əcnəbi alimlərin tədqiqatlarında isə onlar “irandilli və iranlı deyil”, “türk monqol” dillidirlər və “kafqazlıdırlar” kimi fərqli konsepsiyalardan çıxış edirlər [5, s. 104-106]. Bu müxtəlif fikirlərə baxmayaraq, biz yuxarıda sak türklərindən danışarkən skif-sak-kimmer-sarmatların eyni ittifaqda olmaqla, salnamə yazılara da bəzən skiflərin sak, kimmerlərin skif, sakların sarmat və massagetlər kimi düşdüyünü qeyd etdik. Sakların isə Şu türklərindən gəlməklə “Şu saka” dastanında bərabər yer aldıklarını göstərdik. Biz kimmerlərin də türk toplumunun ümumi adı olduğunu düşünürük və onların tayfa kimi formalaşmış tarixi proseslərdə m. ö. III minillikdən mövcud olduqlarını da tam olaraq deyə bilərik [14, s. 271-274].

Tədqiqatları müqayisəli təhlil edən görkəmli alim Q.Qeybullayev, Herodot, Strabonun

məlumatlarına istinadən, İ.Dyakonov, R.Fray, V.Livşitsin və xeyli digər alimlərin tədqiqatlarını, eləcə də Assur, Akkad yazılarında tayfanın “qimmer”, “qamerraa”, “qəmər”, “qimirraa” kimi yazılışlarını geniş təhlil edib, bunun haqlı olaraq qədim xalqların dil ifadə imkanları ilə bağlı olduğunu yazmışdır. Bununla bərabər müəllif, kimmerlərin əsl adının qədim mənbələrdə **Kamər, Qamər** olduğuna dair yetərli tarixi faktlar qeyd etməklə, **Qamər** tayfa adının ilk dəfə Homer tərəfindən “kimmer” kimi göstərildiyini, sonrakı antik müəlliflərin də bunu təkrarladığını faktlarla sübut etmişdir. O, adı **Qam-Şaman** kimi izah edərək, onlarda şamanizm inancının olduğunu, **Kamər** etnoniminin qam+ər-“şaman ər” mənasında türk tayfaları bolqar, subar, qaçar, xəzər tayfa adlarının formalaşma quruluşunda olduğunu göstərmişdir. Müəllif, müasir Qərb və Cənub Azərbaycan ərazilərində kimmerlərlə bağlı Qəmərli, Komir, Kəmər, Qumri, Kumar kimi 20-dən yuxarı ad göstərərək, bu tayfanın ərazidə yerli tayfa olduğunu elmi faktlarla sübut etmişdir. Tədqiqatlarında kimmer çar adlarının etimoloji izahlarını da verən Q.Qeybullayev, prototürk dil elementləri ilə müqayisələrdə, bu tayfaların bir türk boyları olduqlarına təkzibolunmaz faktlar göstərüb, “irandilli” konsepsiyasını tam təkzib edərək, bu ideyanın rus, İran siyasi oyunu olduğunu yazmışdır [8, s. 317-319].

Tayfa adının burdakı “qəmər” deyimini də fikrimizin doğruluğunu təsdiq etməklə, adın **Qam ərləri**, şamançılıqla bağlı bu cür adlanmış bu tayfa adı olduğunu təsdiq edir. Bəs qədim mənbələrdə bu tayfa adı və onun kimliyi nəyə görə təhrif edilmiş, bu tayfa daha hansı mifləri öz məişətində daşımışdır?

Biz, bu fikrin doğruluğunu təsdiq edən bir fakta da diqqət etmək istərdik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz e. ə. IX-VII əsrə dair “Ümumdünya tarixi” kitabındakı xəritədə rus alimləri Şubər/Subərlərlə bağlı ərazini “Şubria” yazılışında göstərməklə, adın altında mütərizədə “Arme” sözünü yazıb guya bu adın ermənilərə aid olduğunu göstərməyə çalışmış, erməniləri Nuhun övladları olaraq təqdim etmək istəmişdir [16, s. 516]. Halbuki, o dövrdə ermənilər hələ Balkanlarda, Frakiyada idilər və “**friq**”, “**briq**” adlarını dəyişdirməmişdilər. Biz erməni müəllifi Q.A.Kapansyanın yazılarında da, onların e. ə. VI əsrdə kimmerlərin təsiri ilə Frakiyanı tərk edib sakların rəhbər olduğu Hett əyaləti Hayasaya gəlib, burada “hayasa” adlanması tarixi faktına rast gəlirik. Bundan sonra isə onlar Hayasa əyalətini e. ə. IV əsrdə tərk etmədiklərinə, hələ türk “Ərmən” yaylasına köçməmiş, özlərini orada “erməni” adlandırmamışdılar və onların çarları o dövr hələ saklardan seçilirdi ki, biz bunu yazılarımızda ətraflı qeyd etmişik [14, s. 274]. Erməni müəllifinin özünün göstərdiyi bu tarixi prosesləri əks etdirən faktlar, rus siyasətinin yanlışlığını, ermənilərin tarix oğurluğunu ifşa etməklə, bu konsepsiyanın uydurma olduğunu da tamamilə sübut edir.

Kimmerlərdə qədim türk mifoloji inancları. Bütün bu tarixi və dil faktları kimmerlərin bir türk boyu olmaqla Nuhun nəvəsi olub skif, sak ittifaqında birləşməklə, qədim ərazilərimizdə məskun olduqlarını və buradakı adlarda da öz izlərini qoymaqla öz məişətlərində qədim türk mifini yaşatdıqlarını sübut edir.

Kimmerlərin kim olduqları məsələsinə toxunun Moisey Kalankatuklu özünün “Albaniya tarixi” kitabında qeyd edir ki, Nuhun övladı olan Yafətin (bəzən də Yafəsin) oğullarından biri də Kimer idi. Bu nəslin törəməsi olan Kimerdən (Qamerdən) kimmer (qamer) xalqı törənmişdir. O, Yafətin oğullarından olan Homeri (Kimeri)-hamirlər (kimmerlər) nəslindən gəldiyini də göstərir [12, s. 14-15]. Burada tayfanın yaranması, ulularının Nuh olduğu əsas amil kimi ortaya qoyulur, bir inanc olaraq onların Nuh peyğəmbərlə bağlılıqları göstərilir. Qeyd edək ki, Nuh tufanı bir əfsanə deyil, tarixi dünya daşqınlarından biri olmaqla Orta Tunc dövrünə, e. ə. III minilliyə söykənir ki, Nuhun nəvəsindən formalaşan xal-kimmerlər ən azı bu dövrdə tarix səhnəsində tayfa olaraq yer almışlar.

Bura qədər olan faktlara diqqət etsək, bu yazılarda kimmerlərin mifoloji baxışları məsələsinə yalnız Q.Qeybullayev toxunmaqla, onların şamançılıqla bağlı olduğunu göstərir, M.Kalankatlı isə, onları Nuhla bağlayaraq əfsanəvi daşqından sonra onun nəvəsindən bu tayfa və xalqın törəndiyini qeyd edir. Bəs bu tayfaların inancları daha hansı formalarda özlərini göstərmiş, onların mifoloji inanclarında hansı Tanrı adı yer almış, onların mifoloji baxışları necə araşdırılmışdır? Bütün bunlara nəzər salmağı da elmi baxımdan əhəmiyyətli hesab edirik.

Biz “Bibliya” mətnlərində Kimmer adının iki dəfə qeyd edilməsi ilə qarşılaşırıq. Kitabda o, Nuhun oğlu olan Yafətin övladları arasında Maqoq, Maday, İavan kimi yeddi oğuldan biri olaraq göstərilir. Burada o Nuhun nəvəsi olmaqla, Qomer kimi qeyd edilir. Onun övladlarının isə Aşkenaz, Rifat və Foqrama olduğu burada öz əksini tapır. Mənbədə Nuhun övladları sonradan gələn insanların əcdadı olaraq qeyd edilir [3, 10 (2, 19), s. 19]. Ola bilsin ki, bu adların bəşərin başlanğıcı kimi qeyd edilməsi yer üzünün su almasından sonrakı dövrdə, su çəkildikdən sonra ilk insanların məskunlaşması tayfa birliyi kimi yaranmaları əsas amil olaraq qeyd edilmişdir.

Biz Yunan mənbələrində kimmerlər haqqında bir yaranışa, mifoloji baxışa rast gəlirik. Burada yunanlar kimmerləri əvvəl yaranmış tayfa kimi verməklə, onları “skiflərə qədərki” xalq hesab edirlər. Ensiklopedik əsərlərdə e. ə. VIII-VII əsrlərdə Şimal Qara dəniz kimmerlərinin skiflərlə Kiçik Asiyanı işğalından bəhs olunur. Burada yunanlar kimmerləri “ximera” kimi göstərməklə, onlar öz miflərində bunu “gənc keçiyə” başını odpüskürən başa, boynunu şirə, bədəninə keçiyə, quyruğunu ilana bənzədərək, onun bu cür canlıdan gəldiyini qəbul edib, göstərilən əlamətlərlə təsvir edirlər. Qədim yunanlar kimmerləri “ximmer” kimi keçəsaqqal, keçiyə dərilili geyimdə də göstərərək, onların əcdadlarının bu formada olub, özlərini buynuzla bəzədiklərini, adlarının buradan gəldiyini söyləyirlər. Ola bilsin ki, assurlar və akkadlar yunanlardan da əvvəl kimmerlərdən qorxaraq onları “Qimiriya” adlandırmışlar. Burada, Skandinaviya mifologiyasında nəhəng Qimir də qeyd olunur ki, bu böyük gücə malik Qimir (Kimmer) səma tanrıları aslarla yaxın olaraq göstərilir. Onun başı və alınının qeyri adi gücə, əvəzolunmaz möhkəmliyə malik olduğu qeyd edilir [18].

B.Ögəlin mifologiyaya dair kitabında da kimmerlərlə bağlı bir mifoloji amillə qarşılaşırıq. Burada Kimmer kralının övladları olan Kutriqur və Utriqur haqqındakı bir əfsanə qeyd edilir. Bu iki uşaq ov ovlamaq üçün çölə çıxırlar. Onlar ov axtararkən bir diş marala rast gəlirlər və onu ovlamaq üçün qovmağa başlayırlar.

Xeyli qovduqdan sonra dəniz kənarına yetişirlər və onu suya sıxışdırıb vurmağa çalışırlar. Lakin maral dənizə atılaraq üzməyə başlayır və uşaqlar da üzərək, onun arxasınca gedirlər. Bir qədər gedəndən sonra maral qabaqda, uşaqlar isə onun ardınca sahilə çıxırlar. Uşaqların ayağı quruya dəyən kimi maral yoxa çıxır [2, s. 575]. Bu əfsanədə Kimmerin övladları da dənizi üzüb keçə bilən möcüzəli varlıqdırlar və onlar torpağın sahibləridir ki, ayaqları torpağa toxunan kimi maral yox olur.

Əgər bura qədərki tədqiqatlarda **Kimmer** tayfa adının **qamər, qəmər, komər, qimmer** yazılışlarına diqqət etsək, bu tayfaların daşdığı qam-şaman mifinin gerçəkliyi danılmazdır. Azərbaycanın qədim Manna dövlət adının **maq/manq** kimi yazılışını əks oxunuşunda **qam-şaman** görünüşü, biz dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi prototürklərin öz varislərinə verdiyi adların təkrarı kimi ortaya çıxır. Diqqət etsək, **Maqizm-şamanizm** mifi öncə As/Asər türklərinin mifində yer alırdı ki, biz **Asmax/asmaqların** Yunan çarlarının yanında dayanaraq onlara məsləhətlər verdiyini görürük və Hürri türklərində mifik düşüncədə əsasən üç aləmi tanrıların idarə etdiyindən bəhs etdik. Onu da qeyd edək ki, bu **kosmoqonik-kainatın yaranışı, teoqonik formada-tanrıların ilkin başlanğıcı** kimi göstərilməklə dünyanın 3 aləmdə

mövcudluğu təkrarlanır. Birinci **göy-səməvi aləm-gənc tanrıların məskunlaşdığı ərazi, ikinci aləm-yer tanrıları insanların uşaqlıqdan yetkinliyə qədərki dövrü yaşayış adətlərinə diqqət etdiyi bir məkan, üçüncü aləm-yeraltı dünya** və burada yaşlı insanların məskun olduqları ərazi olaraq göstərilir. Bu dünyalara hakim tanrılar bu aləmlərdəki insanları idarə etməkdədirlər ki, bu çoxsaylı tanrılardan birinin adı da **Şımaq-Şamaş-Şamandır** ki, o günəş, işıq tanrısıdır. Bu mifoloji bölümlər bütün türk tayfa birliklərinin mifoloji inanclarında öz əksini tapmışdır. Biz eyni idarəçiliyin **Kamər-qam ərləri**, şaman-maqlarda da təkrarını görürük ki, burada da aləm üç qata bölünür. Birinci qatda göy-səma olmaqla orada ulduzların axımı və onların insanlarla bağlılığı əsas götürülür və şamançılıqda xeyrixah ruhlar bu aləmdə dolaşır ki, onlara böyük tanrılar nəzarət etməklə, bu təbəqəni idarə edirlər. İkinci yerdir ki, burada da Tanrı insanları idarə etməklə, onları xeyrə istiqamətləndirir və qəlblərini təmizləyir, insanlara xoş əhvalar bəxş edirlər. Şamanlar həm də sonsuzlara övlad verirlər və onları dualayırlar. Üçüncü qat isə, yeraltı dünyadır ki, burada tanrılar ziyanxor ruhlara nəzarət edir, onların ruhlarını şər qüvvələrdən təmizləyirlər [11, s. 606-609, 638].

Bu yöndən baxanda Kimmer Qamərlər əsasən maqların mifini daşıyırlar ki, biz maqların Midiya tayfaları olmaqla bərabər, onlardan da əvvəl e. ə. III minillikdən tarix səhnəsində olduqlarına dair yetərli tarixi faktlara yuxarıda aydınlıq gətirdik. Qeyd edək ki, bir çox tədqiqatlarda şamançılıq türklərdə günəşlə bağlı rəmz kimi götürülməklə, ayinlərinin ifasında yay ox şəri qovmaq, davul, qaval günəş rəmzi olaraq verilir. Bu qavallarda isə dörd rəng; ağ, göy, sarı, qırmızı rənglər yer alır ki, burada ağ yerin üstünü, göy səmanı, qırmızı və sarı günəşin rəmzi işarələri olaraq öz əksini tapır [13, s. 73].

Kimmerlərdə digər bir mifik inanca da təsadüf edirik ki, bu da kassi türklərinin inancındakı Şimaliya, Kaşşu, Harbe, Şukmuna, Şuxu, Sax, kimi tanrılar arasında **İmmeriya** tanrı mifi kimi göstərilir, lakin heç bir mənbədə bu mifin nə ilə bağlılığına təsadüf etmirik. Bu haqda məlumatlara biz yalnız İ.M.Dyakonovun, Q.Qeybullayevin yazılarında rast gəlirik [14, s. 271-274].

Bu mifoloji baxışa biz həm də “Dünya xalqları mifi” ensiklopedik əsərində də təsadüf edirik. Bu mənbə məlumatlarında **Kimmer** tayfa adı və **İmmeriya** mifoloji adlarına müqayisəli yanaşdıqda, qaynaqlarda **Kim** “Ulu” mənasında, **İmir** Tanrısı isə dünyanı yaradan Tanrı olaraq verilir. Bununla bərabər **Kamari** Tanrı inancı ilə də qarşılaşırıq ki, bu Tanrı göylərin nəhəngi olmaqla, havanı nizamlayan və torpağa yağış yağdıraraq, orada ruzi yaradan Tanrıdır [10, s. 510, 619, 650] ki, Kimmer tayfa adında bu mifoloji adlar olduğu kimi təkrarlanır. Bütün bunları ümumiləşdirərək yekun olaraq qeyd edək ki, kimmerlərdə **İmmeriya, İmir, Kamari, Kamər-qam ərləri**, şaman-maqlar kimi inanclar digər tayfalarda olduğu kimi kimmerlərdə də “dünyanı yaradan”, “göylərin nəhəngi”, “havanı nizamlayan”, “torpağa ruzi-bərəkət verən” tanrılar olaraq bir neçə istiqamətdən çox inancları özlərinin məişətində yaşatmışlar. Bu isə Kassi, Hürri və s. türk tayfalarında olduğu kimi çox inanclılıq variantında özünü göstərir.

Naxçıvan ərazisi toponimik sistemində biz kimmerlərlə bağlı Aralıq, Şuragəl, Sisyan, Dərəşahbuz nahiyələrində 3 Kömür, 2 Kəmris, Gümrü, Əliqəmərli, Əskəmor məntəqə adlarına rast gəlirik [6, s. 70, 124, 150, 166]. Azərbaycan toponimik sistemində isə, Laçın, Qazax, Daşkəsən və s. rayonların ərazilərindəki Qəmərdaş, Qəmərvan, 2 Kəmərli, Kəmərli çöl, Gəmir, Gümrü kimi məntəqə, dağ adları bu mifik inancı özündə daşımaqla [1, s. 32, 57, 63] onun bir türk Azərbaycan mifoloji inancı olduğunu sübut edir. Biz Türkiyə ərazisi coğrafi adlarında da 8 Kömür, 3 Kumar, eləcə də Kumarı, Gömürgen, Gümrüt, Gümrütlü kimi məntəqə adları [15, s. 22-23, 35] və ümumtürk arealında Qomer, Qummereba, Komarovo, Komarım, Kumerta kimi xeyli ada təsadüf edirik [9, s. 30-31, 235].

Nəticə. Bütün bu məlumatları ümumiləşdirərək, biz mövcud faktlara əsasən nəticə olaraq deyə bilərik ki, bu tayfa inancındakı **İmmeriya, İmir, Kamari, Kimer-Qamərlər, Qam ər-Şaman ərləri** kimi tanrı inancları kimmerlərdə e. ə. II minillikdən də qabaq tarix səhnəsində olmuşdur. Kassi türklərindən Kimmer mifinə adlayan bu inanc həm də Kimmer tayfa adına çevrilmiş, göstərilən mifoloji inanc formaları tarixi proseslərdə artaraq çoxallahlıq kimi özünü göstərmişdir. Təbii ki, Manna, Midiya, Atropatena, Alban kimi qədim Azərbaycan türk dövlətlərində maq, skif, sak, sarmat, massaget kimi tayfalarla birgə olan, kimmerlərin öz inanclarında yaşatdığı Tanrı adları həm də bir ittifaqda olan bu tayfaları inanclarında da yer almışdır. Bu fikrimizi günümüzdə belə **Allah** adı ilə yanaşı yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi **Tanrı, Xuda, Tək əl** inanclarımızı məişətimizdə daşımağımız da bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1986, 114 s.
2. Ögəl V. Türk mifologiyası: I c., Bakı: MBM, 2006, 626 s.
3. Библия. Москва: Российское Библейское общество, 1994, 935 с.
4. Геродот. История / Перевод и примечания Г.А.Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
5. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДУ, 1951, №2, с. 265-266.
6. Фрай Р.Н. Наследие Ирана. Москва: Наука (ГРВЛ), 1972, 468 с.
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
8. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Т. I, Баку: ЭЛМ, 1991, 548 с.
9. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 с.
10. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, Москва: Советская энциклопедия. 1987, 671 с.
11. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II, Москва: Советская энциклопедия, 1988, 719 с.
12. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mixtar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993, 271 s.
13. Потопов Л.П. Лук и стрела в шаманстве у алтайцев // Советская этнография, Москва: Наука, 1934, № 3, с. 73, 287 с.
14. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c. (m.ö. II-I minilliklər), Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2017, 588 s.
15. Tuncer Gülensoy. Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1995, 103 s.
16. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
17. Yusifov Y. B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.
18. <https://proza.ru> 2020/03/15

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: firudinrzayev@gmail.com

Firudin Rzayev

TRACES OF THE ANCIENT TURKIC CIMMERIAN MYTH IN TOPONYMS ON THE TERRITORY OF NAKHCHIVAN

The article discusses traces of the ancient Turkic myth of the Cimmerians, which occupies a special place in ancient Turkic mythological thinking, in the toponyms of the Nakhchivan ter-

ritory. The history of the myth about the gods of Immeria, Kamir, Gamar, which is discussed in the study, dates back to the period of the II-I millennia BC, preserved in the toponymic names of the region to this day; the myth is also mentioned among other Turkic tribes. Traces of this ancient myth in the toponyms of Nakhchivan have not been studied by Azerbaijani and Turkish scientists, and the name of the god Tengri associated with it has not been explained. The article, based on linguistic and historical facts, examines the mythical names Kimmer, Immeria in the oikonymic names of the ancient toponymic system of the Nakhchivan region. The name of the tribes that created this myth is repeated in the original Cimmerian version in oikonoms, oronyms and hydronyms of almost the entire toponymic system of Nakhchivan.

The antiquity of this mythical belief is evidenced by the fact that the Turkic myth of Kamir and Gamar is preserved in names related to the proto-Turks. The article, based on scientific facts, examines their existence in Nakhchivan and other Turkic peoples.

Keywords: *Kimmer myth, Immeriya, Tengri, Shaman, Nakhchivan, oikonym, oronym.*

Фирудин Рзаев

СЛЕДЫ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО КИММЕРИЙСКОГО МИФА В ТОПОНИМАХ НА ТЕРРИТОРИИ НАХЧЫВАНА

В статье говорится о следах древнетюркского мифа киммерийцев, занимающего особое место в древнетюркском мифологическом мышлении, в топонимах Нахчыванской территории. История мифа о богах Иммерии, Камире, Гамаре, который рассматривается в исследовании, относится к периоду II-I тысячелетий до нашей эры, сохранившись в топонимических названиях региона до сегодняшнего дня, миф также упоминается и у других тюркских племен. Следы этого древнего мифа в топонимах Нахчывана не изучены азербайджанскими и турецкими учеными, а связанное с ним имя бога Тенгри не объяснено. В статье на основе языковых и исторических фактов рассмотрены мифические имена Киммер, Иммерия в ойконимических названиях древней топонимической системы Нахчыванского региона. Название племен, создавших этот миф, повторяется в оригинальном киммерийском варианте в ойконимах, оронимах и гидронимах практически всей топонимической системы Нахчывана.

О древности этого мифического верования свидетельствует тот факт, что тюркский миф о Камире и Гамаре сохраняется в именах, относящихся к прототюркам. В статье на основе научных фактов рассмотрено их существование в Нахчыване и у других тюркских народов.

Ключевые слова: *киммерийский миф, Иммерия, Тенгри, Шаман, Нахчыван, ойконим, ороним.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 10.02.2024

Son variant 06.03.2024

UOT 81'28;81'286

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.172>

NURAY ƏLİYEVƏ

İSLAM SƏFƏRLİ YARADICILIĞININ POETİKASI

Məqalədə İslam Səfərli yaradıcılığının poetik xüsusiyyətləri araşdırılaraq göstərilir ki, şair öz şeirlərinin sadə, yığcam və obrazlı dili ilə oxucuların qəlbinə yol tapmışdır. İslam Səfərli Azərbaycan dilinin zənginliklərinə dərinlikdən bələd olan və ondan məharətlə istifadə edən “Nəğməkar şair”dir. Onun şeirlərində səslərin incəliyi, musiqililiyi, rəngarəng cümlə konstruksiyaları, sözlərin mənə çalarları cəmləşmişdir. Kamil bədii dildə yazılmış bu əsərlərdə sözün obrazlılığı, məcaziliyi, ideomatikliyi, frazeoloji xüsusiyyəti, bir sözlə bütün imkanlarından ustalıqla istifadə olunmuşdur. Dilimizin zəngin lüğət tərkibinə yaradıcılıqla yanaşan şairin poetik leksikasında ən xarakterik xüsusiyyətlərdən biri onun şeir dilinin onomastikasında aşkarlanır. Şair xalqımıza məxsus onomastik vahidlərdən şeir dilinin bir ünsürü kimi geniş şəkildə istifadə edir. İslam Səfərli dilimizin saflığının, fonetik, qrammatik, leksik quruluşunun qorunmasında əsl dil təəssübkeşi kimi fəaliyyət göstərir, buraya yad ünsürlərin daxil olmasına icazə vermir. Bədii sözün qüdrəti, qüvvəti onun qələmində özünün ən yüksək səviyyəsinə yüksələ bilir.

Açar sözlər: *İslam Səfərli, poetika, bədii dil, poetik fonetika, poetik leksika, poetik sintaksis.*

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri olan görkəmli şair-dramaturq, tərcüməçi İslam Səfərli Naxçıvan torpağında dünyaya göz açmışdır. Öz səmimi, təbii, insanların qəlbinə asanlıqla yol tapan yaradıcılığı ilə “Nəğməkar şair” ünvanı alan İslam Səfərli qısa da olsa, əsl sənətkar ömrü yaşayıb. Sağlığında da dünyasını dəyişdikdən sonra olduğu kimi öz oxucuları tərəfindən sevilib, yaddaşlara həkk olunub. Sənətkar ölmür! Bu cür yaradıcı insanlar həmişə öz əsərləri ilə yaşayır. İslam Səfərli də ölməz əsərləri ilə insanların hafizəsində özünə yer edən həmişəyaşar şairlərimizdəndir.

Bədii yaradıcılıq hər bir sənətkar üçün əsl hünər meydanıdır. Burada şair, yazıçı öz hünər atını oynadır və öz qələminin gücünü nümayiş etdirir. Bədii mətn yaratmaq şairdən tükənməz ilham, güclü təb, hadisələrə fərqli, özünəməxsus baxış bucağı tələb etdiyi kimi, eyni zamanda iti qələm, zəngin dil biliyi də tələb edir. Şeir poetik xüsusiyyəti ilə digər mətn parçalarından fərqlənir. Bu poetizmin, şeir dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, onların yerli-yerində olması şairin ustalığından asılı olur.

İslam Səfərli yaradıcılığı mövzu rəngarəngliyi, əhatə dairəsinin genişliyi, məzmun dərinliyi ilə yanaşı, həm də poetik xüsusiyyətləri ilə orijinaldır. Şeir dilinin səviyyəsi, tutumu bədii mətnin həcmindən asılı deyil, şairin peşəkarlığı, onun sözdən istifadə bacarığı ilə birbaşa əlaqəlidir.

İslam Səfərli şeirlərində xalq dilindən istifadə. İslam Səfərli yaradıcılığının böyük bir hissəsini təşkil edən həcmcə kiçik, mənaca çox dərin şeirləri onun sənətkarlığının ən gözəl nümunələri hesab oluna bilər. Təsədüfi deyil ki, ona “Nəğməkar şair” deyirdilər. Bu şeirlər Azərbaycan musiqisinin mahnı janrının ən gözəl nümunələrinə çevrilmişlər və hətta bir çoxu dinləyicidə xalq mahnısı təəssüratı yaradır. “O nəğmələrdə sözlər sanki adilikdən çıxır, poetik hüsn və təmtəraq qazanır, deyim tərzində bir şirinlik, axıcılıq, təbiilik bu nəğmələrin bəzəyidir. “Dan ulduzu, bir də mən”, “Nə vaxta qaldı”, “Bir ürək sındırmışam...” onlarla belə şeir lap yaranışdan nəğmə kimi dünyaya gəlib” [8, s. 6]. Çünki İslam Səfərlinin bu şeirlərində səslərin incəliyi, musiqililiyi, rəngarəng cümlə konstruksiyaları, sözlərin mənə çalarları cəmləşmişdir. Təbii ki, bədii əsəri bunlarsız təsəvvür etmək olmaz. Lakin onlardan bu cür yerli-yerində

istifadə hər müəllifə nəşib olmur. Yalnız dilə dərinədən bələd olan, onun incəliklərini bilən, zəngin söz ehtiyatına, dil biliyinə malik sənətkarlar bu sahədə uğur qazana bilirlər. “İslam Səfərlinin söz dünyası öz dünyası kimi zəngindir. O, sözlərin bütün poetik imkanlarından istifadə edə bilir. Şairin qələmində sözlər adilikdən çıxır, gah həyəcədən şahə qalxan at kimi çapır, gah özündən əvvəlki sözü ötüb keçmək üçün məqam axtarır, gah əlvan çiçəklər kimi ətir saçır, dilimizin poetik gülüstanını bəzəyir” [4, s. 169]. İslam Səfərlinin poetik dili xalq dilindən, onun ifadə imkanlarından ustalıqla bəhrələnir:

Tapdalama yolları,
Yollarda az iz qalar.
Təzə cığır aç barı,
El üçün əziz qalar...
Lazım gəlsə, çəkinmə,
Tikanlıqda yeri sən,
Təzə sözlü olarsan,
Öz izinlə yerisən [8, s. 25].

Müxtəlif şeir şəkillərində yazıb yaradan şair yuxarıdakı nümunədəki kimi xalq şeiri şəkillərinə də müraciət edərək onların həm forma, həm də məzmunca mükəmməl nümunələrini yaradır. Müəllif yeri gəldikcə ümumxalq dilinə müraciət edir, ondan sözlər seçərək şeir dilinə gətirir və onun tələblərinə uyğun işlədir. Burada şairin usta qələminin gücü ilə adi sözlər rəngarəng çalarlara bürünür. İslam Səfərlinin poetik dili özünün sadəliyi, təmizliyi və aydınlığı ilə seçilir. Məhz bu sadəlik şairin dilinin özünəməxsusluğunu ortaya çıxarır, onu bənzərsiz edir. Geniş kütlələrə xitab imkanı yaradır. “Yazıçı, hər şeydən əvvəl, sözü duymalı, sözün yerini və qədrini bilməli, canlı danışığı və ümumxalq dilini də dərinədən öyrənməli, bədii təfəkkürlə, poetik dərrakə ilə fəlsəfi təfəkkürü və psixoloji müşahidəni birləşdirməlidir. Dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri dildən bu şəkildə istifadə üsulu ilə yaranmışdır. Bütün dövrlərdə bədii dil canlı danışığ dilindən alınan sözlər hesabına zənginləşmişdir” [7, s. 25]. Bədii əsərin uğuru onun az sözlə geniş fikirlər ifadə edə bilməsindədir. Bu baxımdan İslam Səfərlinin yaradıcılığı ən yaxşı nümunədir. Öz oxucusu ilə arasındakı əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil şairin əmək alətinə çevrilə bilirsə, şair ondan istədiyi kimi istifadə edə bilirsə, bu zaman oxucu tərəfindən sevilir. İslam Səfərlinin yaşayıb-yaratdığı dövr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin sabitləşdiyi dövrdür. Bu baxımdan şairin dilində yersiz alınmalar, əsərin dilini ağırlaşdıran leksik vahidlər yoxdur. Ona görə də onun dili bəzi müasirləri ilə müqayisədə çox xəlqidir, anlaşılandır. İslam Səfərlini öz oxucusuna sevirən də məhz budur. Əsərin poetik cəhətdən dolğunluğunu şərtləndirən əsas vasitələrdən biri bədiilikdir. Bədiilik İslam Səfərli yaradıcılığının ən mühüm cəhətidir. “Obrazlı ifadə vasitələrinin zənginliyi onun şeirlərinin yüksək bədii səviyyəsindən xəbər verir. Yalnız tərənnüm etmək yolunu tutan şairlərdə əsas məqsəd kimi müəyyən obyekt, detal, insan, problem haqqında poetik fikir demək niyyəti dayanırsa, İslam Səfərli kimi lirizm səviyyəsində yazan və düşünən şairlərdə sözlərin, hətta bəzən səslərin seçilməsi, fikrin obrazlı vasitələrlə ifadə edilməsi ön mövqeyə keçir” [6, s. 27]. Onun kamil bədii dildə yazılmış əsərlərində sözün obrazlılığı, məcaziliyi, ideomatikliyi, frazeoloji xüsusiyyəti, bir sözlə bütün imkanlarından ustalıqla istifadə olunmuşdur:

Yüz illərdir yaşayır
Qurbani, Yanıq Kərəm.
Bu yollarda əzəldən
Mən də yanar ülkərəm.

Dil bilməyən şairi
Mən yeddi qat bükərəm.
Azərbaycan şeiritək
Qoca vəznliyəm mən;
Min bir bulaq axarlı
Heca vəznliyəm mən! [8, s. 28]

Şairin məşhur “Heca vəznliyəm mən” şeirindən gətirdiyimiz nümunədə işlənən “şeir yolunda yanar ölkər olmaq”, “dil bilməyən şair”, “yeddi qat bükmək”, “Azərbaycan şeiritək qoca vəznli” obrazlı ifadələri əsərin bədiiyyətinə xidmət edən ən yaxşı vasitələr hesab oluna bilər.

İslam Səfərlinin poetik fonetikasi. “Azərbaycan xalq şeirinin ən qədim nümunələrinə baxdıqda görürük ki, burada xalqın emosiyaları yalnız dilin məzmununa deyil, həm də formasına təsir göstərir. Məsələn, xeyirxah qüvvələrə müraciət bildirən mətnlərdə cingiltili, sonor səslər daha üstünlük təşkil etdiyi halda, bədxah qüvvələrə müraciətdə kar səslər daha aktiv olur” [9, s. 47]. Şifahi ədəbiyyat nümunələri içərisində daha çox laylalar, bayatılar, alqışlarda müşahidə edilən dilimizin poetik fonetikasının bu xüsusiyyəti İslam Səfərli yaradıcılığında da bariz şəkildə özünü göstərir. Onun yaradıcılığında Vətən mövzusu qızıl xətlə keçir. İslam Səfərli Vətəninə ürəkdən bağlı, qəlbi Vətən eşqi ilə döyünən şairdir. Ona görə bu mövzulu şeirlərində o Azərbaycan gözəlliklərini sevə-sevə tərənnüm edir və poetik fonetikamızın qeyd etdiyimiz xalq şeirindən gələn ənənəsinə də sadıq qalır:

Bakı bir Bakıdır ki,
Mehriban sinəsində
Ömür sürmək gözəldir.
Bakı bir Bakıdır ki,
Onun Günəşə baxan
Aynabəndi Xəzərdir (8, s. 19).

“Bakı bir Bakıdır ki” şeirindən gətirdiyimiz nümunədə işlənmiş 57 samit səsdən 43-ü cingiltili, 14-ü isə kar səsdır. Burada dilimizin poetik təbiətindən, şeir dili olmasından, həmçinin cingiltili səslərin musiqili xüsusiyyətindən də ustalıqla istifadə ilə şair ifadə etmək istədiyini mənanı öz oxucusuna çatdırır və doğma şəhərin gözəlliklərini sözlərlə olduğu kimi səslərlə də vəsf edir.

Ümumiyyətlə, dilin fonetik imkanlarından istifadə İslam Səfərli yaradıcılığında çox uğurlu alınır. Şair şeir dilində əsas aparıcı qüvvə olan sözün səslənmə cəhətinə önəm vermiş, onun yaratdığı mükəmməl fonetik formalar şeirlərinin sevilməsinə, asan yadda qalmasına, onlara mahnılar qoşulmasını şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Ona görə də xalq şeiri şəkilləri qədər oxunaqlı, insanların qəlbinin ən incə tellərinə nüfuz edən bu şeirlər həm estetik cəhətdən, həm də forma və məzmun cəhətdən yüksək qiymətləndirilir. Məlumdur ki, Azərbaycan dili musiqili dildir. Dilimizin bu xüsusiyyətindən uğurla istifadə edən İslam Səfərli səslərin ahənginə, eyni, yaxud yaxın məxrəcli səslərin bir-birini izləməsinə xüsusi diqqət vermiş, alliterasiya və assonan kimi səs naxışları ilə öz əsərlərinin dilinə zinət vermişdir: Ala gözü ala gözdən alındı, “Qızıl qaya” qabağında qaladı [8, s. 53]; yaxud:

O gözlər göl kimi durudur yenə,
O gözlər gözümün nurudur yenə.
O gözlər açılsa, güllər naz satar,
O gözlər yumulsa, kainat yatar.
O gözlər ömrümün gülən yazıdır,

O gözlər eşqimin ilk aynasıdır.
Bir vaxt bu aynada özümü gördüm,
O gözlər içində gözümü gördüm [8, s. 35].

Həm sait səslərin, həm də samit səslərin ahəngi ustad şairin uğurlu tətbiqi ilə xüsusi bir melodiya yaradaraq şeirə bəzək vermişdir. Bu fonetik üsullar Azərbaycan şeirində ən qədim vasitələrdəndir və həm folklor nümunələrimizdə, həm də yazılı ədəbiyyatımızda geniş istifadə dairəsinə malikdir. Şeirin dilində hər bir səs İslam Səfərli üçün yaradıcılıq materialıdır və o, dilimizin bu zəngin materialından məharətlə istifadə edir. Məhz bu məharəti də onu “Nəğməkar şair” kimi tanıdır, sevdilir.

İslam Səfərlinin poetik leksikası. “Bütövlükdə İslam Səfərlinin şeir yaradıcılığı fikirlə, mənə ilə obrazlı bədii sözün üzvi vəhdətindən, sintezindən yoğurulmuşdur” [5]. İslam Səfərli bədii dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri onun leksikasında da özünün göstərir. Dilimizin zəngin lüğət tərkibinə yaradıcılıqla yanaşan şairin poetik leksikasında ən xarakterik xüsusiyyətlərdən biri onun şeir dilinin onomastikasında aşkarlanır. Şair xalqımıza məxsus onomastik vahidlərdən şeir dilinin bir ünsürü kimi geniş şəkildə istifadə edir. Burada onun yaradıcılığının iki məqamını xüsusi qeyd edə bilərik. İslam Səfərli yaradıcılığında onomastik vahidlərin böyük bir hissəsini doğulub boya-başa çatdığı Naxçıvan torpağına məxsus yer-yurd adları təşkil edir. İslam Səfərli qəlbən buraya bağlı idi və həmişə Naxçıvanla sıx əlaqələri olmuşdur. Bu da onun yaradıcılığında öz izlərini qoymuş və şair buranın gözəl təbiətinə, görməli yerlərinə, tarixi məkanlarına və şəxsiyyətlərinə ayrıca şeirlər həsr etmişdir. “O, şeirlərində yer-yurd adlarından məharətlə istifadə edərək toponimləri şeirin canına hopdurmuş, fikrin tərkib hissəsinə, bir komponentinə çevirmiş, bu adlara babaların nəsildən-nəslə keçən ən qiymətli yadigarı kimi baxmışdır. Onun hər misrası öz gücünü, hikmətini Azərbaycan təbiətindən almış, torpağın ətri ilə mayalanmışdır” [2, s. 66].

Şairin şeirlərin dilində zəngin onomastik qat vardır: Baba yurdum gözəl Nəqşi-cahana, – Ana yurdum Naxçıvana gəlmişəm; Mirzə Cəlil, Bəhrüz kimi sənətkarlı Naxçıvanım; Gəncələr durur, Su doldurur bizim “Qızlar bulağı”ndan; Keçib düz “Atabəy məqbərəsi”ndən, “Əlyabad yolu”yla addımladım mən, “Edilgə gölü”nə vuruldum bu an; Durub seyr elədim mən bir az çayı, Ax, ey “Araz” çayı, ey “Araz” çayı! Gör nə deyir qərinələr, – Viranədir Gilan şəhər!.. Özün daş, heykəlin daş, “Gəlindaş”, ay “Gəlindaş!”; “Salvartı”nın xoş görünür baxarı, Biçənəkdən at səyridib yuxarı, Yalmanına yata-yata gəlmişəm, Mərcaan gözlü Batabata gəlmişəm; Badamlı kəndindən bir az kənarda, “Qara yal” dağları deyilən yer var. “Pətəkli quzeydə” yayda, baharda, başında saxlayır nübar üçün qar; Boy at, qoy İslamın gülsün nəğməsi, A Xalxal meşəsi, Xal-xal meşəsi! Bir az da qalx Şahbuza sən, at üstə çıx “Qanlı göl”ə, “Sərt dəre”də sən gecələ; “Toğlu Qaya” toğlu kəsər, “Plov təpə” plov paylar, “Çinqıllıya” get ki, küsər, su yerinə alov paylar; “Yelli yurd”da olub çapar, “Keçəl dağ”a salam apar; “Kələfli dağ” tamaşadır. İslam Səfərlinin “Xan Arazın sahilində” silsiləsinə daxil olan bu şeirlərini oxuyanda sanki oxucu şairlə birlikdə Naxçıvan torpağını addım-addım gəzir, onun qədim tarixi və müasir vəziyyəti ilə yaxından tanış olur.

İslam Səfərlinin onomastik vahidlərə müraciət etdiyi şeirləri bu silsilə ilə məhdudlaşmır. Onun həyatının sonrakı – Bakı dövrü də burada geniş şəkildə öz əksini tapmış, bu şəhər, Azərbaycanın digər bölgələri, tanınmış şəxslərinə həsr olunmuş çoxlu sayda əsərlər yaratmışdır ki, onların da dili onomastik vahidlərlə zəngindir: Əmr et! Keşiyində mətin dayanım, sənə qurban canım, Azərbaycanım! Suların çin-çin oldu, Xəzərim; Yurdumun şah vüqarı

var, Daşkəsəni, Qoşqarı var; Sən söhbətli, sən sazlısan, İstisu; Sahil qəndilləri kəhkəşan kimi, hüsnünü daima bəzər, Abşeron; Fateh İsgəndəri kəməndə salmış, Nüşabə zülfünü hörəndə, Bərdə; “Ağ çay” ağ köpüklü, ağ ləpəlidir, axır ağ çiçəklər səltənətinə, “Qara çay” burulub qapqara gedir, rəngi də bənzəyir təbiətinə. “İslam Səfərlinin poeziyasında Xəzərin ləpələri pıçıldaşır, müasir kəndin və şəhərin müxtəlif təbiətli adamları tərənnüm olunur. Vətən də, onun təbiəti də İ.Səfərlinin tərənnümündə tam bir poeziyadır, incədir, xəfifdir, gözəldir” [8, s. 8]. Böyük şair bu gözəllikləri vəsf edərkən dil vahidlərinə yaradıcı şəkildə yanaşaraq, onlara yeni mənalar yükləməyi, sözlərin müstəqim mənası ilə bərabər məcazi mənalarından da istifadə etməyi yaxşı bacarır. İslam Səfərli yaradıcılığında yersiz alınmalar, vulqar sözlər, varvarizmlər yoxdur. T.Abbaslının şairə aid etdiyi maraqlı təyində deyildiyi kimi: “Allıgüllü, şirin dilli qafiyələrlə Vətən, təbiət, gözəllər gözəlliklərinə Vətəndaş və Məcnundaş könlünə qoşub qoşmaladığın misralar tərtəmiz ana dilli, İslam Səfərli” [1]. O dilimizin sözlərinə poetik don geyindirərək onlardan məharətlə və yerli-yerində istifadə edir. İslam Səfərli sovet dövründə yaşayıb-yaratmışdır. Dövrün ideologiyasının bir çox şair və yazıçıları öz təsiri altına aldığı belə bir dövrdə İslam Səfərli sovet ideologiya məşinin diktəsinə aludə olmayaraq daha çox öz romantizmini qanadlandırmış, bütün dövrlər üçün aktual səslənən, dövrə, zamana boyun əyməyən, onların fəvqündə dayanan poetik nümunələr yarada bilmişdir. Bu nümunələrdə bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz, bizim üçün müqəddəs olan varlıqlar obrazlaşdırılır:

Dilim, – dillər tacı olsun deyirəm.
 Öz dilini sevməyənlər,
 lal olub, yerə girsin,
 bir kəlmə söz möhtacı olsun, deyirəm [8, s. 89].

Yaxud uzun illərdir nəğmə şəklində düşüb insanların qəlbinə süzülən “Ana” şeirində olduğu kimi:

Könlümün nuru, canım ana,
 Böyütdün sən məni yana-yana.
 Odlusan Gün kimi, bir qaynar həyat kimi,
 Borcluyam mən sənə, sənə bir övlad kimi,
 Əziz ana [8, s. 130].

İslam Səfərlinin poetik sintaksisi. İslam Səfərli poetikası öz sintaksisi ilə də özünəməxsusdur. İslam Səfərli dilimizin saflığının, fonetik, qrammatik, leksik quruluşunun qorunmasında əsl dil təəssübkeşi kimi fəaliyyət göstərir, buraya yad ünsürlərin daxil olmasına icazə vermir. Onun cümlə quruluşları, istifadə etdiyi sintaktik fiqurlar dilimizin qayda-qanunlarına tam uyğundur və şair yaradıcılığının bu cəhəti ilə də dilə yaxşı bələd olduğunu göstərir. İslam Səfərli öz şeirlərində dildə çox qədim tarixi olan sintaktik təkrarlardan yeri gəldikcə istifadə edir və bu, onun şeirlərinin dilini daha maraqlı edir, ona əlavə poetik çalar qatır:

İldırımlar çaxdı keçdi,
 Sellər, sular axdı keçdi.
 Gah sağ, gah solu vurdu.
 Dolu vurdu!
 Dolu vurdu! [8, s. 116].
 Səsləyərək kainatı,
 Sülhə doğru yol çəkirəm,
 Mənə verin bəyanatı,

Qol çəkirəm,
 Qol çəkirəm!.. [8, s. 98])
 Biz poladıq, biz dəmirik.
 İkincidən sovuşmuşuq,
 Üçüncü hər b
 İstəmirik! İstəmirik! [8, s. 33].

Müəllif bu vasitələrdən əsərdə ifadə etdiyi fikrin təsir gücünü artırmaq, mənanı daha da qüvvətləndirmək üçün yeri gəldikcə istifadə edir. “Şeirdə cümlənin eyni və ya müxtəlif yerlərdə təkrarlanması ritmi artırır və rəngarəng üslubi çalarlar yaradaraq, müxtəlif hiss və münasibətlərin ifadəsində mühüm rol oynayır” [3, s. 105]. Bu hal bədii nəsrimizdə də var, lakin daha çox nəzm əsərlərində özünü göstərir.

İslam Səfərli yaradıcılığının xarakterik sintaktik xüsusiyyətlərindən biri də xitablardır. O, öz yaradıcılığında bədii xitablardan geniş şəkildə istifadə etmişdir. Cümlədə müxtəlif mövqələrdə özünü göstərən bu xitablar bədii-funksional xarakter daşıyır və burada şairin ünvanları çoxşaxəlidir. Düzdür, nümunələrdə Azərbaycan ədəbiyyatında çox geniş yayılmış ədəbi priyom olan şairin özünə xitabı ilə qarşılaşırıq, lakin onun adı “Ey İslama könül verən düz ilqarlı Naxçıvanım”, “Ey şair İslamın gözəl cananı” kimi xitablarının təyinlərində qarşımıza çıxır. Bundan başqa şairin xitabları içərisində həm canlı, həm cansız varlıqlara, həm ümumi, həm xüsusi isimlərə müraciətləri görürük: Ey acılı günlərim. Ey dadlı, Ey nabatlı, Ey acılı günlərim. Siz asta getsəniz də, ömrümdən düşürsünüz; Durub seyr elədim mən bir az çayı, Ax, ey “Araz” çayı, ey “Araz” çayı! Ayağın daş, əlin daş, “Gəlin daş”, ay “Gəlin daş!”; Ey qarımı döyən il, səni görməsəm də mən, gül dəstə bağlamışam səninçün qar gülündən; Yaş ötür, gözəl qız, həyat şirindir, məhəbbət ondan da qat-qat şirindir; Sevgilim, könlümün sazını dindir, onsuz da həyatım, eşqim səindir; Kəndimizə gələn, aqronom oğlan, tarlalar əlinlə gülzara dönür; Oxuyuram səninçün bu nəğməni, həkim qız!... İslam Səfərli poeziyasının mühüm dil xüsusiyyətlərindən biri olan xitabların şairin yaradıcılığında, bədii dilində xüsusi bir effekt yaratdığı danılmazdır.

İslam Səfərli əsərlərinin dilində inversiya da maraqlı şəkillərdə təzahür edir. Şair yeri gəldikcə bu sintaktik fiqura müraciət edir və bu hadisə onun poetik sistemi üçün xüsusi bir hadisəyə çevrilir əsərlərinin dilini daha dinamik edir. Əslində, İslam Səfərlidə cümlə üzvlərinin yerdəyişməsi vəzn, qafiyə kimi poetik amillərin təsiri ilə qanunauyğun şəkildə, sanki qeyri-ixtiyari baş verir və olduqca təbii səslənir. Bu yerdəyişmə mətnin məna bütövlüyünü pozmur:

Dəniz mahnısını oxudu sanki,
 ətəyi ləpəli, qırçınlı Bakı... [8, s. 13]
 Şirmayı dillərdə gəzdirdikcə əl,
 Bir mahnı yaradır incə, şən, gözəl [8, s. 30].

Nəticə. İslam Səfərlinin poetik dili özünəməxsusluğu, saflığı ilə seçilir. Məhz bu dilin sayəsində şair xalqın qəlbində, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə yer qazanmışdır. İslam Səfərli şeirlərinin dili Azərbaycan şeirinin bütün tələblərinə cavab verən, mükəmməl vəzn və qafiyə sisteminə malikdir.

Sözü seçmək, ona yaradıcı yanaşmaq, onu yerli-yerində işlətmək, öz məqsədinə uyğun yeni məna çalarları qazandırmaq şairin yaradıcılığının əsas cəhətidir. Bu mənada İslam Səfərli dilimizin həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik quruluşuna dərinləndən bələddir və ondan bir sənətkar kimi uğurla istifadə edə bilir.

Bədii sözün qüdrəti, qüvvəti onun qələmində özünün ən yüksək səviyyəsinə yüksələ

bilir. Buna görə də İslam Səfərlinin şeir dili zəngin, sadə və obrazlıdır. Bu isə onun təkə bir şair kimi poeziyanın yox, həm də təəssübkeş vətəndaş kimi dilimizin keşiyində dayandığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı T. Başdan-başa şeir-sənət, Vətən-təbiət sevgili... "Mədəniyyət" qəz., 2015, 6 noyabr.
2. Bağirov A. İslam Səfərlinin şeirlərində yer-yurd adlarının poetik imkanları // Naxçıvan, 2013, № 26, s. 65-75.
3. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
4. Əsgərova Q. İslam Səfərlinin söz dünyası // Naxçıvan, 2013, № 26, s. 166-171.
5. Heca vəzninə həmişə sədaqətli İslam Səfərli (<https://news.day.az/culture/388554.html>)
6. Həbibbəyli İ. Romantik pafosdan lirizmə // Naxçıvan, 2013, № 26, s. 8-31.
7. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 2019, 552 s.
8. Səfərli İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005, 224 s.
9. Vəliyeva M. Azərbaycan dilinin poetik fonetikasi. Bakı: OKA Ofset, 2008, 128 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

Nuray Aliyeva

POETICS OF ISLAM SAFARLI'S WORKS

The article examines the poetic features of Islam Safarli's creativity, and shows that the poet found the way to the reader's hearts with the simple, concise and figurative language of his poems. Islam Safarli is a "musical poet", deeply familiar with the richness of the Azerbaijani language and skillfully using it. His poems focus on subtlety of sound, musicality, colorful sentence construction, and shades of word meaning. These works, written in perfect artistic language, skillfully used imagery, metaphor, ideomatics, phraseological features, in a word, all the possibilities of the word. One of the most characteristic features of the poet's vocabulary is the creative approach. The onomastics of his poetic language reveal the extensive vocabulary of his poetic tongue. The poet widely uses onomastic units belonging to our people as an element of poetic language. Islam Safarli acts as a true fanatic of the language, defending the purity, phonetic, grammatical and lexical structure of our language, and does not allow foreign elements to penetrate here. The power and strength of the artistic word can rise to the highest degree in his pen.

Keywords: *Islam Safarli, poetics, artistic language, poetic phonetics, poetic vocabulary, poetic syntax.*

Нурай Алиева

ПОЭТИКА ТВОРЧЕСТВА ИСЛАМА САФАРЛИ

В статье рассматриваются поэтические особенности творчества Ислама Сафарли,

и показывается, что поэт нашел путь к читательским сердцам простым, лаконичным и образным языком своих стихов. Ислам Сафарли – «музыкальный поэт», глубоко знакомый с богатством Азербайджанского языка и умело им пользующийся. В его стихах сосредоточены тонкость звучания, музыкальность, красочность построения предложений, оттенки значения слов. В этих произведениях, написанных совершенным художественным языком, умело использовались образность, метафоричность, идеоматика, фразеологические особенности, словом, все возможности слова. Одна из наиболее характерных черт поэтической лексики поэта, творчески подходящего к богатой лексике нашего языка, раскрывается в ономастике его поэтического языка. Поэт широко использует ономастические единицы, принадлежащие нашему народу, как элемент поэтического языка. Ислам Сафарли выступает как настоящий фанатик языка, защищая чистоту, фонетический, грамматический и лексический строй нашего языка, не позволяет проникнуть сюда посторонним элементам. Мощь и сила художественного слова могут подняться до высшей степени в его пере.

Ключевые слова: *Ислам Сафарли, поэтика, художественный язык, поэтическая фонетика, поэтическая лексика, поэтический синтаксис.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 14.02.2024

Son variant 11.03.2024

UOT 81'28

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.180>

ZÜLFÜYYƏ İSMAYIL

KƏNGƏRLİ RAYONU ŞİVƏLƏRİNDƏ SAMİTLƏR SİSTEMİ

Məqalədə Kəngərli rayonu şivələrinin samit səslər sistemi təhlil olunur. Burada leksik vahidlərin fonosemantik xüsusiyyətləri üzə çıxarılır. Aydın olur ki, bu proses dilin daxili qanunları ilə idarə olunur. Kəngərli rayonu şivələrində ədəbi dilimizdəki samitlərin hamısı [23 samit] işlənir. Buna baxmayaraq, burada ədəbi dildə olmayan bəzi samitlər də özünü göstərir.

Azərbaycan dilinin digər şivələrində olduğu kimi Kəngərli rayonu şivələrində işlənən samitləri və onların variantları əmələ gəlmə yerinə və üsuluna görə iki yerə bölünür.

Kəngərli şivələrdə geniş yayılmış fonetik xüsusiyyətlərdən biri də samitlərin dəyişməsidir. Burada samitlərin əvəzlənməsi dedikdə ədəbi dildə işlənən bu və ya başqa samitə Kəngərli şivələrində hansı samitin uyğun gəldiyi başa düşülür. Bu şivələrdə kar samitlərin cingiltili, cingiltili samitlərin kar və cingiltili samitlərlə, kar samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi özünü göstərir.

Kəngərli rayonu şivələrinin təhlili sübut edir ki, bu araşdırma linqvistik baxımdan əhəmiyyətli olduğu kimi, tarixi nöqtəyi-nəzərdən də əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Kəngərli rayonu, şivə, fonetik, samit, kar, cingiltili.*

Giriş. Azərbaycan dilində işlənən samitlərin hamısına şivələrimizdə rast gəlinir. Lakin elə samitlər də var ki, onlar yalnız bir qrup şivələrimizdə işlənir. Bu konsepsiya ilə bağlı professor İbrahim Bayramov yazır: "... elə samit səsə rast gəlinir ki, qədim dövr ədəbi dilimizdə işlənsə də, bu gün həmin samit yalnız ayrı-ayrı şivələrimizdə müşahidə olunur. Şivələrimizdə 37 samit səs var" [1, s. 95].

Samit səslərin təsnifi: Azərbaycan dilinin digər şivələrində olduğu kimi Kəngərli rayonu şivələrində işlənən samitləri və onların variantlarını əmələ gəlmə yerinə və üsuluna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Əmələ gəlmə yerinə görə:

a] boğaz samitləri: h, h̄, q,

b] dilarxası samitlər: q, k', q̄, x, ğ, η

c] dilortası samitlər: k, kc, g, y, x'

ç] dilönü samitlər:

1] damaq-diş samitləri: ş, j, ç, çc, c, ç, r, u

2] dil-diş samitləri: t, tc, d, d̄, dz, l, n, s, z

d] dişarası samit: ž

e] diş-dodaq samitləri: v, f, w

ə] qoşadodaq samitləri: b, b̄, m, p, pc

Əmələ gəlmə üsuluna görə

a] küylü samitlər.

Küylü samitlər aşağıdakı qruplara bölünür:

1] partlayan samitlər: q, q̄, k', k, kc, g, t, tc, d, d̄, p, pc, b, b̄, η

2] sürtünən samitlər: h̄, h, x, x', ğ, y, ş, j, s, z, ž, dz, v, f

3] qovuşuq samitlər: c, ç, ç, çc, u, dz, η

b] sonor samitlər: r, l, n, m,

3] Səs tellərinin iştirakına görə:

a] **kar samitlər:** h, h̄, q, k', q̄, d̄, x, x', k, kc, p, pc, ç, çc, c, t, tc, s, ş, f, ɯ, b;

b] **cingiltili samitlər:** q, ğ, g, c, j, d, y, z, ž, dz, v, b, l, m, n, ŋ, r, w

Samitlər və onların variantları

Kəngərli rayonu şivələrində ədəbi dilimizdəki samitlərin hamısı [23 samit] işlənir. Buna baxmayaraq, burada ədəbi dildə olmayan bəzi samitlər də özünü göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

h̄, d̄, q̄, x', kc, pc, çc, tc, ɯ, b, ž, dz

k' səsi. Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində özünü göstərən k' səsinə Kəngərli rayonu şivələrində də rast gəlinir. k' səsi Azərbaycan əlifbasındakı q səsinin variantıdır və səs tellərinin vəziyyətinə görə kar, əmələ gəlmə yerinə görə dilarxası, əmələgəlmə üsuluna görə partlayan samitdir. Akademik M.Ş.Şirəliyev qeyd edir ki, türk dillərinin çoxunda işlənməkdə olan k' səsinə bəzi dialekt və şivələrimizdə rast gəlirik [8, s. 75]. E.İ.Əzizovun fikrincə, söz əvvəlində k səsinin yerinə k' samitinin işlənməsi tarixi uyğunluqdur. Müəllif haqlı olaraq dilortası k səsinin mövqeyində işlənən dilarxası k' səsini tarixən Azərbaycan dilinin səs sistemi ilə özgə dillərin səs sistemlərinin qarşılaşması nəticəsində meydana çıxan fonetik xüsusiyyət [depalatallaşma] hesab edir [3, s. 95]. Bəzi dilçi alimlər məsələyə tarixi-ənənəvi prinsiplərdən yanaşırlar. M.İslamov yazır ki, Azərbaycan dilini başqa türk dillərindən fərqləndirən, birinci növbədə, qırpaq tipli türk dillərindən ayıran cəhət onda söz əvvəlində cingiltili q səsinin işlənməsidir. Halbuki qırpaq tipli türk dillərində və eyni zamanda oğuz tipli türk dillərindən sayılan türk dilində də söz əvvəlində q səsinin karı olan q səsi işlənir [4, s. 30]. k' səsi cənub qrupuna aid olan Kəngərli rayonu şivələrində sözün əvvəlində, ortasında və axırında işlənir.

Sözün əvvəlində: k'ifil “qıfıl”, k'uş “quş”, k'if “qıf”, k'ıç “qıç”, k'üçüx “küçük” və s.

Sözün ortasında: sak'qal, hok'qa, tik'qıltı, ayak'qabı, qarışk'a, qaşk'a, dok'uz “doqquz”, dık'qılı, çak'qal, sak'qız.

b̄. Kəngərli rayon şivələrində b samitinin dialekt variant və b samitinə nisbətən kar tələffüz olunur. Sözün ortasında b və ya p samiti ilə yanaşı gələrək karlaşır və p samitinin tələffüzünə uyğun deyilir. Məsələn: ta**bb**aca “tabmaca”, zı**bb**ıltı “zıppıltı”, qa**bb**az “qappaz”, ta**bb**az “tapmaz”, tap**bağ** “tapmaq”, tap**ba**ca “tapmaca” və s.

d̄. Bu, səs tellərinin vəziyyətinə görə kar, əmələ gəlmə yerinə görə diş, əmələ gəlmə üsuluna görə partlayan samitdir. d və t samitlərinin birgə əlamətlərini göstərir. Sözün hər yerində işlənə bilir.

Sözün əvvəlində: d̄oxtur “doktor” < həkim, d̄irextor “direktor” və s.

Sözün ortasında: qə**d̄**dəməx' “qəddəmək” < qələmin uc hissəsini yonmaq, ye**d̄**di, da**d̄**dan, sü**d̄**süz, alma**x**d̄an “almaqdan”, baş**d̄**ix “başlıq”, bulut**d̄**ı “buludlu”, eti**d̄**m, e**ş**it**d̄**im, itip**d̄**i, get**d̄**i, ləngit**d̄**m, muncux**d̄**u, tutacax**d̄**ı “tutacaqdır”, tut**d̄**um, sütü**d̄** “süddür”, be**ş**d̄ən və s.

Sözün sonunda: şüyü**d̄**, dər**d̄**, palı**d̄** və s.

ŋ – Azərbaycan dili şivələrində işlənən samitlərdən biri də ŋ samitidir. ŋ səs tellərinin vəziyyətinə görə cingiltili, əmələ gəlmə yerinə görə dilarxası, əmələ gəlmə üsuluna görə partlayan samitdir. Bu səsə velyar ŋ, sağır ŋ da deyilir. Türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin qədim samitlərindəndir. Yazılı abidələrdə bu samit söz ortası və söz sonu mövqələrində həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə işlənmişdir. Velyar ŋ səsi Kəngərli rayonunun şivələrində müşahidə olunur. ŋ səsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə [yiyəlik hal, II şəxs mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərində] özünü göstərir: so**ŋ**ra, tə**ŋ**əx`, da**ŋ** bə**ŋ**ə, qar**ı**n**ŋ**, ald**ı**ŋ, üz**ü**ŋə, göz**ü**ŋə, düş**ə**r**ə**ŋ, ma**ŋ**a, sa**ŋ**a, so**ŋ**ra, bala**ŋ**, əli**ŋ**, ata**ŋ**a, qolu**ŋ**a və s. Velyar ŋ səsinin

saxlanması halları professor M. Məmmədli belə izah edir: “Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunur: ağılğa, yerin, yeriniz, üzünə, elin, eliniz, yazırsınız, gəlcəsiniz, qoşa, özü, alırsınız, gəlirsiniz və s. [6, s. 61]. M.Şirəliyev yazır: “... η səsinin qədim şəkli qovuşuq nq, nğ, ng olmuşdur ki, bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə, klassiklərimizdə və dialektlərimizdə görə bilərik. M.Kaşğaridə tanga, sanga, songur “son”, tengri “tanrı” tengiz, A.Bakıxanovda: onga – ...Ağanın vəsfindən bəyan etməkdən mehribanın dəxi onga təəşşüq yetiri ola [A.Bakıxanov. Kitabı-Əsgəriyyə], M.F.Axundovda: yengi dünya [M.F.Axundov], songra – neçə vaxtdan songra... [M.Kazımbəy. Dərbəndnamə] və s. daha sonralar qovuşuq nq səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin n ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə q, ğ, g ünsürünə üstünlük verilmişdir. ğ səsinin yumşalması nəticəsində onun yerində bəzi şivələrdə y səsi meydana gəlmiş, bəzi şivələrdə də ğ səsi v səsi ilə əvəzlənmişdir” [8, s. 76]. H.Mirzəzadə η samitinin şivələrimizdə işlənməsi ilə bağlı yazır: “Müasir dialektlərimizdə, xüsusən qərb qrupu şivələrində dilimizdə normal hal kəsb etmiş n səsinə başqa, onun daha iki növü işlənir. Bunlardan biri ɔ [sağır nun], digəri isə qovuşuq n [n+q] səsidir. Hər iki səs istər qədim, istərsə də müasir türk dillərində söz başında işlənmir, lakin söz ortasında təxminən bütün türk dillərində təsadüf edilir. Azərbaycan dilində də eyni mənşərəni görürük. Azərbaycan dialektlərində, eləcə də XIX əsr xalq yaradıcılığı materiallarında buna istənilən qədər misallar tapmaq mümkündür” [6, s. 22-23].

Kəngərli rayonu şivələrində rast gəldiyimiz η samitinin kök və şəkilçilərin tərkibində işlənməsi ilə bağlı nümunələri Musa İslamovun “Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti” kitabındakı bölgüyə [4, s. 40-41] əsasən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırırıq:

a] söz köklərində η samitinin işlənməsi: donuz “donuz”, “önlük”, sonra “sonra”, aqmaq

b] mənsubiyyət şəkilçisinin II şəxs tək və cəmində η samitin işlənməsi: ağılğa “sənin ağılğa”, üzünə “sənin üzünə”, yeriniz “sizin yeriniz”, qəlyənə “sənin qəlyənə”, elni “sənin elni”, özün “sənin özün”, yerin “sənin yerin”, divanə “sənin divanə”, yayla “sənin yayla”, üzünə “sənin üzünə”, gözünə “sənin gözünə” və s.

c] xəbərlilik kateqoriyasının II şəxs cəmində η samitinin işlədilməsi: mə:limsınız “siz müəllimsiniz”, cavansınız “siz cavansınız”, çölçüsünüz “siz çölçüsünüz”, kümçüsünüz “siz kümçüsünüz” η siz barama qurdu bəsləyəniniz, kimsə “sən kimsən” və s.

d] felin müxtəlif zamanları və şəkilləri üzrə II şəxs tək və cəminin şəxs şəkilçilərində η samitinin işlənməsi: alırsınız “siz alırsınız”, oxusaңыз “siz oxusanız”, qırdınız “siz qırdınız”, yazırsınız “siz yazırsınız”, vurdunuz “siz vurdunuz”, üzdünüz “siz üzdünüz”, işdi:rdin “sən işləyirdin”, üzsəniz “siz üzsəniz”, gedin “siz gedin”, düşərsən “sən düşərsən”, gəzsən “o gəzsən”, alırdınız “siz alırdınız”, baxsaңыз “siz baxsanız”, görərsəniz “siz görərsəniz”, gəlirsəniz “siz gəlirsəniz”, alırsınız “siz alırsınız”, alsın “o alsın”, aparın “siz aparın”, gəlsinlər “onlar gəlsinlər”, baxarsən “sən baxarsən”, səpərsən “sən səpərsən”, işdərsən “sən işləyərsən”, qazarsanız “siz qazarsınız”, yığarsanız “siz yığarsınız” və s.

e] ismin yönlük halında mən, sən əvəzliliklərində η samitinin işlənməsi: mağa “mənə”, sağa “sənə” və s.

f] ismin yiyəlik və təsirlik hallarında η samitinin işlənməsi: səni “sənin”, siri “onun siri”, atasın “onun atasın”, Sona “Sonanın”, körpün “körpünün” və s. η səsi Kəngərli şivəsində söz köklərində [ge, geniş, könl] və şəkilçilərin tərkibində [manğa, sağa, atağa, atağa, qoluğa, papağı, əminizə və s. kimi özünü göstərir.

η samitinin tarixi səslərdən biri olduğunu İsmayıl Kazımov Mahmud Kaşğarının “Divanü Luğat-it-Türk” əsərinə əsaslanaraq yazır: “Tarixi səslərdən biri sağır nun [η] səsidir.

Lügətdə [“Divanü-Lügat-it-Türk”] həmin səs nq, ng qovuşuq səsləri ilə ifadə olunmuşdur. Bu səs sözlün ortasında və sonunda müşahidə olunur. “Divan”da sağır nun [ŋ] səsi tenqri, nenq, manga, angılamaq, anqar, tüzinq, tozinq, aydıng, ayrang, tonguz, yangı, bang, belinq, şabang və s. sözlərin tərkibində işlədilmişdir” [1, s. 16].

2. Samitlərin əvəzlənməsi

Kəngərli şivələrdə geniş yayılmış fonetik xüsusiyyətlərdən biri də samitlərin dəyişməsidir. Burada samitlərin əvəzlənməsi dedikdə ədəbi dildə işlənən bu və ya başqa samitə Kəngərli şivələrində hansı samitin uyğun gəlidiyi başa düşülür. Bu şivələrdə kar samitlərin cingiltili, cingiltili samitlərin kar və cingiltili samitlərlə, kar samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi özünü göstərir.

Kəngərli şivələrində samitlərin əvəzlənməsini aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq olar.

Samitlərin dəyişməsi nəticəsində karlaşma, cingiltiləşmə, kipləşmə, novlaşma, affrikatlaşma, qeyri-palatallıq hadisələri meydana çıxır. Samit dəyişmələri söz əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir.

Karlaşma: b>p, b>f, d>t

Cingiltiləşmə: k>g, f>v [tövək], t>d, k>h [kəhli], p>b [bamador]

Novlaşma: b>f, b>v, ç>ş, q>x

Affrikatlaşma: dzorab, d>ç [çüş], k>ç, g>c

Qeyri-palatallıq: g>q, y>d [dumru], y>v [gövərti], y>q [iqnə], y>ğ [iğdə]

Samit səslər şivələrdə eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Kar samitlər qərb, cənub şivələrində, cingiltili samitlər isə şimal-şərq şivələrində inkişaf etmişdir.

Söz əvvəlində samit keçidləri

b>p keçidi Kəngərli rayon şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Məsələn: putax, pıçax, piçin, pişirməx`, pükməx`, pütün, pütöv, piçməx`, pitməx`, puxça, pişir və s.

p>b keçidi: bamador, bilan, baldun “palto”, bişig, tabbaca, aşbaz və s.

f>p keçidinə Kəngərli şivələrində bəzi sözlərdə rast gəlinir: kəpgir-kəfgir, pısdıx-fısdıq, Pürüzə-Firuzə və s.

d>t keçidinə Kəngərli rayon şivələrində bəzi sözlərdə rast gəlinir; məsələn, tiş, tükan, tüş və s. Bu əvəzlənmələr Kəngərli şivələri üçün bir o qədər də səciyyəvi xüsusiyyət deyil, bu səs keçidi qırpaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvidir M.İ.İslamovun fikrincə, söz əvvəlində t səsinin işlənməsi türk dillərinin qırpaq qrupuna xas olan bir xüsusiyyətdir [4, s. 45]; məsələn, təs “döş”, tis “diş”, tamşı “damcı”[qazax], tovşan, tamşitarı, til [Qaraqalpaq], tav “dağ”, taş, til, tiş, tiz [qumuş və noqay], tinqez “dəniz”, taru “dərman” [tatar] və s.

Müasir ədəbi dilimizdəki d səsinə qazax və tatar dillərində də t səsinin [xüsusən sözlün əvvəlində] uyğun gəlidiyini görmək mümkündür. Qazaxca: til<dil; tatarca: töz<düz, teqer-mən<dəyirman, timer<dəmir [2, s. 37].

t>d keçidi Kəngərli rayon şivələrində bu keçidi bir neçə sözdə müşahidə etmək mümkündür: məsələn, dərbənməx` / tərənəmək.

k>ç keçidinə Azərbaycan dilinin şivələrində rast gəlinmə də, daha çox Kəngərli rayonu şivələrinə xasdır. Naxçıvanın digər şivələrində də rast gəlinmişdir; məs.: çəkic, çüçə, çöçə və s.

k>g keçidi: geçi, geçmiş, gobud, gərmə, geç və s.

Söz ortasında samitlərin keçidi

Kəngərli rayonu şivələrində maraqlı fonetik hadisələrdən biri də cingiltili samitlərin cingiltili samitlərlə əvəz olunmasıdır. Bu dil hadisəsinə söz ortasında və sonunda təsadüf edilir:

b>v keçidi qərb şivələrinin əsas xüsusiyyətidir, lakin Kəngərli şivəsində də az da olsa təsadüf edilir: xəlvir.

q>ğ. Bu səs dəyişməsi Kəngərli rayonu şivələrində bəzi sözlərdə özünü göstərir. q səsinin ğ səsi ilə əvəzlənməsinə sözün əvvəlində rast gəlinməyə də, sözün ortasında və axırında rast gəlinir:

söz ortasında: sığa, satğın

söz axırında: uşağ, palçığ, aşığ [ək.k.] və s.

m>n. Bu hadisə Kəngərli şivələrində söz ortasında və bəzən də söz axırında müşahidə edilir. Məsələn: münkün, inkan.

f>p keçidi: kəpgir.

t>d keçidi: Kəngərli rayonunun bütün kənd danışıq leksikasında özünü göstərir. Bu hadisənin meydana çıxması Azərbaycan dilində iki kar samitin yanaşı işlənməməsidir: dəsdə, xəsdə, bosdan, usda, küfdə, döxdür “doktor-həkim”, bosdan, dəfdər, həfdə, taxda, yasdıx, asdar, gösdəriş, işdirak, ərişdə, şəfdəli, tüşdi, isdi, cəfdə və s.

y>v keçidinin Kəngərli rayonunun şivələrində bir neçə leksik vahidə də rast gəlinir. Bu hadisənin baş verməsi açıq dodaq saitlərinin təsiri ilə izah olunur; məsələn: gövərçin, sovmax, şivit və s.

v>y keçidinə Kəngərli rayonu şivələrində açıq dodaq saitlərindən sonra rast gəlinmişdir: doyğa, kösöy və s.

ğ>q keçidinə Kəngərli şivələrində daha sıx müşahidə olunur, məsələn: yorqan, qarqa, damqa, yorqun, qayqanax, qarqış, qırqı, şıdırqı, qırqınn və s.

h>y dəyişməsinə də Kəngərli rayonunda bəzi sözlərdə təsadüf olunur: Meyti, söybət və s.

Söz sonunda samitlərin keçidi

b>p keçidi əsasən, Kəngərli şivələri üçün daha çox xarakterikdir: əzap, məktup, katip, corap, hesap, kabap, boşqap və s.

b>f keçidini təhlil edən bəzi dialektoloq alimlər bu cür dil faktına Naxçıvanın dialekt və şivələri üçün xarakterik hal hesab etsə də, tədqiq etdiyimiz rayonun şivələrində b>f keçidinə rast gəlmədik.

d>t keçidi Kəngərli şivələrində müxtəlif kəmiyyətdə işlənir: polat, şabalıt, savat, bulut, qanat, yurt, armıt, kənt/kət, palıt, qurt, süit və s.

z>s keçidi qərb şivələrində geniş yayılmışdır: palas, qarpıs, uldus, xorus, atlas, səkgis, dokkus, Şahbus, Nərgis, buynus və s. Bu səs keçidi qaqauz dilində də söz sonunda özünü göstərməkdədir; məs.: kıs, otus, denis [9, s. 59].

c>ş keçidi Kəngərli şivələrində geniş dairədə işlənməkdədir: saş, ağaş, qılış, ülgüş, süzgəş, qarağaş, möhdəş, öyəş, umaş, kərpiş, ağaş, ehtiyaş, oruş, çəküş, xəş, nadiş, avış “ovuc”, dilmaş və s.

ç>ş. Təkhəcalı sözlərin sonunda ç>ş keçidi Kəngərli rayonu şivələrinin xarakterik xüsusiyyətidir: köş, üş, aş<aç, qoş, saş, keş, seş, qoş, qış “qıç”, öş “ölç” və s. Bu səs keçidinin geniş yayılmasının səbəbi digər türk dilləri ilə müqayisədə aydınlaşır. Azərbaycan ədəbi dilindəki ç samitinə qırçaq tipli türk dillərində ş samiti uyğun gəlir; məs.: köqerşin, köşe [qazax], avşı, aş, saş [Qaraqalpaq] [9, s. 45].

c>j təkhəcalı sözlərin sonunda c>j dəyişməsi Kəngərli rayonu şivələri üçün xarakterik olmasa da, bəzi sözlərdə müşahidə olunur: aj, gij, gejj, sajj və s.

q>x dəyişməsinin işlənməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür: 1] şimal-şərq

şivələrində çoxhəcalı sözlərin sonunda ğ səsinə; 2] qərb, cənub və şimal-şərq

şivələrində isə x səsi üstünlük təşkil edir: Kəngərli rayon şivələrində əsasən, q>x əvəzlənməsi müşahidə olunur: çubux, balıx, torpax, qulax, qaranlıx, qabax, qabıx, otax, papax,

yeylax, çanax, qolçax, başmax, sumax, yamax, çardax, alaçix, qaçax, ayax, darax və s.

k>g keçidi şimal-şərq şivələrinin xarakterik xüsusiyyətidir. Bu şivələrdə çoxhecalı sözlərin sonunda g səsinin tələffüzü geniş yayılmışdır. Amma buna baxmayaraq bəzi dil faktlarında k>g əvəzlənməsinə rast gəlirik. Məsələn: əsgı-əski, səpgı-səpki, əsgiy-əskik və s.

Naxçıvan, ələlxüsus da, Kəngərli rayonun şivələrində k>g deyil, k>x` keçidi daha geniş yayılmış dil faktıdır.

k>x` keçidi Kəngərli rayonunun şivələri üçün səciyyəvidir, məsələn: itix`, kəpənəx`, ələx`, dürməx`, təpıx`, çörəx`, əysıx`, pətəx` və s.

k>y keçidi. Bütün şivə qruplarında az və ya çox dərəcədə söz sonunda y səsinə rast gəlinir: çörəy, beşiy, gedəy, erkəy, əriy, yedəy, üzüy, gödəy, dəlləy, ürəy, kürəy, kəkliy, çökəy, köynəy, inəy, biləy, çökəy, kəpəy, əlcəy, yeməy və s.

Şivələrdə geniş yayılmış fonetik xüsusiyyətlərdən biri də samitlərin dəyişməsidir. "Samitlərin dəyişməsi nəticəsində karlaşma, cingiltiləşmə, kipləşmə, novlaşma, affrikatlaşma, qeyri-palatalıq hadisələri meydana çıxır. Samit dəyişmələri söz əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir" [6, s. 64].

Samitlərin artımı. Kəngərli rayonu şivələrində də dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, samitlərin artımına ən çox söz əvvəlində, ortasında və qismən də axırında rast gəlmək olar:

Söz əvvəlində samitlərin artımı. y səsinin artımı. Bu səs Kəngərli şivələrində, əsasən qapalı saitlərin əvvəlinə artırılır. Məsələn, yesir//yesir<əsir, yalov-alov. Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizdə müşahidə olunan y səsinin artımına bir tarixi hadisə kimi yazılı abidələrdə də rast gəlinir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində: yağac, yigit, yiti, yulduz, yüz, yul, yulan [9, s. 91]; Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında; yigit, yidan, yuca [5, s. 31]; İbn-Mühənnada: yigde, yigne, yipekçi, yiti, yüzük [7] və s. sözlərdə görmək olar.

h səsinin artımı. Söz əvvəlində h səsinin artımına bütün dialekt və şivələrimizdə təsadüf etmək mümkündür. Bu hadisəyə Kəngərli şivələrində a, ə, e, i saitləri ilə başlayan sözlərin əvvəlində rast gəlinir. Məsələn, hasat//hasand-asan, həylə, həylədi<elədir, həlbət-əlbəttə, haçar-açar, həylənçinə // həyləcənə < elə və s.

M.İ.Adilovun fikrincə, dilin nisbətən qədim leksik təbəqəsi olan vokativ sözlərdə h səsi xüsusi yer tutur və həmin sözlərin çoxu bu səslə başlayar: ho, hoho, hiş, hay, hov, hüşt-hüşt, hay-hay, hot-hot və s. Akad. M.Ş.Şirəliyev h-səs artımının ərəb və Qafqaz-iber dillərinin təsiri olduğunu ehtimal edir [8, s. 100]. L.A.Pakrovskaya h səsinin söz əvvəlinə artımının qaqauz dilində daha geniş yayıldığını göstərir [11, s. 72].

Söz ortasına samitlərin artımı. y səsinin artımı. Kəngərli rayonu şivələrində söz ortasında y səsinin əlavəsi iki şəraitdə özünü göstərir:

a) Saitlə samit arasında: beysavat, həylə.

b) İki sait arasında: xayın, tiyatır, zəyif, biyabır, neymət və s.

n səsinin artımı. Məs.: çiling, zirəng.

h səsinin artımı: Məs.: camahat, sahat, mahna, nəhlət və s.

g səsinin artımı. Məs.: ötərgi-ötəri, gedərgi-gedəri, köçərgi<köçəri

Söz axırına samitlərin artımı.

Sözlərin axırına samitlərin artımı Kəngərli rayonu şivələrində az təsadüf edilən fonetik hadisələrdəndir. Bunları aşağıdakı hallarda görmək olar:

y səsinin artımı: Məs.: kiloy, bəzən də kiolv kimi səslənir.

n səsinin artımı: Məs.: bicıqqan < bir azca, gəlincən [ək.k.].

Bundan başqa, Kəngərli şivələrində sözün axırına bəzən d, z, m, t səsləri də əlavə edi-

lərək işlədilir. Məs.: hasand // hasant // hasat < asan, dıncırd < dıncır [balaca], urusyət, bəlkəm [ək.k.], sohram, dəfəm, kərəm, firsənət < fürsət, zirəng.

Söz sonun da d, z, m, n, y, t səslərinin artımına az və ya çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrimizdə təsadüf etmək mümkündür.

Samitlərin düşümü. Samitlərin düşməsi hadisəsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müşahidə edilir. Bunlardan axırını ikisi Kəngərli rayonu şivələri üçün daha səciyyəvidir.

Sözün əvvəlindən samitlərin düşməsi. Kəngərli şivələrində sözün əvvəlindən y, h, g, s samitlərinin düşməsinə Usub, ulğum [ək.k.] sözlərində təsadüf edilir. Bunlardan əlavə, y səsinin düşümü tərkib daxilində ikinci sözün və şəkilçinin əvvəlində də müşahidə edilir. Məs.: oənə < o yana buana < bu yana [ək.k.].

Bu hadisə Azərbaycan dilinin Qazax, Şəki dialektlərində, Muğan qrupu və Qarabağ dialektinin Əfşar şivəsində də qeydə alınmışdır. M.İ.İslamova görə, sözün əvvəlindən y səsinin düşməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin Şəki, Qazax dialektləri, Zaqatala və Qax şivələri üçün səciyyəvidir [4, s. 56].

Söz əvvəlindən y səsinin düşməsi hadisəsi klassiklərimizin əsərlərində, xüsusən də M.Füzulinin dilində daha çox işlənmişdir: erim, erinə, er, eddi, etirdi, etər və s.

Bu hadisəyə türk dillərində də rast gəlinir. Qaqauz dilində: üzü < yüzü, imekler < yemeklər; qaraçay-balkar dilində: axşi və s.

Sözün ortasından samitlərin düşməsi. Kəngərli rayonu şivələrində sözün ortasından samitlərin düşməsi hadisəsi daha çox yayılmışdır.

l səsinin düşməsi. Burada l səsinin düşməsinə bir neçə sözdə təsadüf edilir. Məs.: çilə, piləkən // pillakan, pilakana, öşdü / öşmək-ölçmək.

Söz ortasından l sonunun düşməsinə dialekt və şivələrimizdə də rast gəlinir. M.A.Şirəliyev bu hadisənin diş [t, ş, ç] və x, k səslərindən əvvəl gəldiyini göstərir [8, s. 107]. Bu hadisə bəzi türk dillərində də vardır. Həmin hadisənin çuvaş dilində kin < kelin; başqırd dilində kigan < kilgan < gələn [9, s. 182]; türkmən dilində çelek < çəllək [9, s. 48] sözlərində də görmək olar.

n səsinin düşməsi. Sözün ortasından n səsinin düşməsi Kəngərli şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Burada həmin hadisə sadə və mürəkkəb sözlərdə özünü göstərir. Bunu aşağıdakı sözlərdə görmək olar: Məs.: kətdə, kəççi/kətcı, qət, sî:ra [b.k.], tufək/tufəy/tüəg və s.

h səsinin düşməsi. Məs.: sö:bət, şö:rət, səf, tə:r, sə:r, şə:r [ək.k.], kö:nə<köhnə və s.

v səsinin düşməsi. Dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Kəngərli rayonu şivələrində də v səsinin düşməsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdən biridir. Məs.: lo:ğa, do:ğa, do:şan, qo:zamağ və s.

Sözün axırından samitlərin düşməsi. v səsinin düşməsi. Kəngərli rayonu şivələrində sözlərin sonundan v səsinin düşməsi hadisəsinə dodaq saitlərindən sonra və ya sonu ov, öv ilə qurtaran sözlərdə rast gəlmək olar. Məs.: kösö, oxlo və s.

t səsinin düşməsi. Sözün sonundan t səsinin düşməsinə sonu samitləri ilə bitən sözlərdə təsadüf edilir. Məs.: dos, vax, üs, dürüs, sus, artis, faşis, iras və s.

r səsinin düşməsi. Başqa qrup dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Kəngərli şivələrində də sözlərin sonundan r səsinin düşməsinə tez-tez müşahidə edirik. Bunu aşağıdakı hallarda görmək olar.

a] Felin əmr şəklində sonu r səsi ilə bitən bir sıra sözlərin sonundakı r səsi düşür. Məs.: gəti, götü < götür, otu < otur. Burada r səsinin düşməsi həmin hecalarda vurğunun zəifləməsi ilə əlaqədardır.

b] III şəxs xəbərlik şəkilçisində [-dır⁴] r səsi düşür. Məs.: budu, odu, yekədi, yoxundu, yoxdu, yaxşısı, evdədi və s. Burada isə r səsinin düşməsinə səbəb -dır⁴ xəbərlik şəkilçisinin vurğu qəbul etməməsidir.

v] Bir və qədər sözlərinin axırındakı r səsi düşür. Məs.: bi dəfə, bi dənə, o qədə, nə qədə və s.

Bu məsələ ilə əlaqədar H.Mirzəzadə yazır: “Azərbaycan dilində r səsinin düşməsi həqiqətən tarixi keçmişə malikdir. Eyni zamanda bu xüsusiyyət keçici deyil, daimi hal kəsb etmişdir. Azərbaycanın cənub dialektlərində, hətta Cənubi Azərbaycanın canlı danışıq dilində, demək olar ki, -dir xəbər şəkilçisi -di formasında sabitləşməyə doğru gedir [3, s. 31-52].

Söz sonunda r səsinin düşməsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə nisbətən Kərkük dialektində daha güclüdür [10, s. 131]. Sözlərin tərkibindən r səsinin düşməsi bir sıra başqa türk dillərində [özbək, qırğız, qazax və s.] də müşahidə edilmişdir [10, s. 10].

Nəticə. Son olaraq qeyd edək ki, Kəngərli rayonu şivələrinin samit səslər sistemini təhlili leksik vahidlərin fonosemantik xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Aydın olur ki, bu proses dilin daxili qanunları ilə idarə olunur. Odur ki, dilin tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini və ələlxüsus da, fonetik sisteminin araşdırarkən tədqiqata cəlb olunan konkret obyektədən asılı olmayaraq, sistem şəklində inkişafın ümumi qanunauyğunluqları nəzərə alınmalıdır. Kəngərli rayonu şivələrinin təhlili sübut edir ki, bu araşdırma linqvistik baxımdan əhəmiyyətli olduğu kimi, tarixi nöqteyi-nəzərdən də əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, araşdırılan istənilən leksem bu və ya digər fonetik variantlarda müəyyən dəyişikliklərlə Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasında müəyyən qədər özünü göstərir. Bəzən dialektlərdə təsadüf edilən leksemlərdə çoxvariantlılıq özünü göstərir. Qeyd edək ki, bəzi sözlərdə baş verən fonetik dəyişmələr qədim dövrün dil xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlamışdır ki, türkoloji ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, bu proses artıq türk dilləri üçün keçilmiş bir mərhələdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ.M. Azərbaycan dialektologiyası. Ankara: 2022, 456 s.
2. Əzizov E. Köktürk vokalizminin Azərbaycan dilində təzahür xüsusiyyətləri / Humanitar elmlər seriyası, 2009, № 3, s. 25-47.
3. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, 352 s.
4. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 275 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib edənləri: Zeynalov F., Əlizadə Z. Bakı: Azərnəşr. 1988, 265 s.
6. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dialektologiyası: Dərslik. Bakı: Zərdabi LTD, 2019, 352 s.
7. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281 s.
8. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. II c., Bakı, 1968, 421 s.
9. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı: Elm, 1984, 152 s.
10. Малов С.Е. Уйгурский язык. Москва-Ленинград, 1956, 204 с.
11. Пашаев Г.И. Фонетика Керкукского языка: Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. Баку, 1969, 31 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayilzulfiyye@yahoo.com

Zülfüyya İsmayıl

THE CONSONANT SYSTEM IN THE ACCENTS OF THE KANGARLI DISTRICT

The article analyzes the system of consonant sounds of Kangarli district accents. The phonosemantic features of lexical units are revealed here. It becomes clear that this process is controlled by the internal laws of the language. All the consonants in our literary language are used in the dialects of Kangarli region. Nevertheless, some consonants that are not in the literary language appear here.

As in other accents of the Azerbaijani language, the consonants used in the accents of the Kangarli region and their variants are divided into two parts according to the place and method of formation.

One of the common phonetic features in Kangarli accents is the change of consonants. Here, the consonants' substitution means which consonant corresponds to this or another consonant used in the literary language in Kangarli accents. The replacement of voiceless and voiced consonants is evident in these dialects.

Analysis of the accents of Kangarli district proves that this study is important from a historical point of view, as well as from a linguistic point of view.

Keywords: *Kangarli district, accent, phonetic, consonant, voiceless, voiced.*

Зульфья Исмаил

СИСТЕМА СОГЛАСНЫХ В ДИАЛЕКТАХ КЕНГЕРЛИНСКОГО РАЙОНА

В статье анализируется система согласных звуков диалектов Кенгерлинского района. Здесь выявляются фоносемантические особенности лексических единиц. Очевидно, что этот процесс регулируется внутренними законами языка. В диалектах Кенгерлинского района используются все согласные нашего литературного языка. Тем не менее, здесь также можно встретить некоторые согласные, которых нет в литературном языке.

Как и в других диалектах азербайджанского языка, в диалектах Кенгерлинского района согласные и их варианты делятся на два типа в зависимости от места и способа образования.

Одной из общих фонетических особенностей Кенгерлинских диалектов является смена согласных. Здесь замена согласных означает, какой согласный соответствует тому или иному согласному, используемому в литературном языке в Кенгерлинских диалектах. В этих диалектах проявляется замена глухих согласных звонкими, звонких согласных глухими и звонкими, глухих согласных глухими.

Анализ диалектов Кенгерлинского района доказывает, что данное исследование важно как с исторической, так и с лингвистической точки зрения.

Ключевые слова: *Кенгерлинский район, диалект, фонетический, согласный, глухой, звонкий.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 22.02.2023

Son variant 12.03.2024

UOT 81'28

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.189>

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA

AZƏRBAYCAN AŞIQ DİLİNİN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan ədəbi dilində müxtəlif qələm sahiblərinin özünəməxsus imzası vardır. Bu baxımdan, ədəbi-bədii dilimizin inkişaf və zənginləşməsində aşıqların böyük xidməti diqqəti cəlb edir. Aşiq poeziyasının dil-üslub xüsusiyyətləri ilə bağlı araşdırma bu mənbənin fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Bu xüsusiyyətlərdən biri xalq danışığına məxsus dil materialının bolluğudur. Bu baxımdan, aşıqlar “el şairləri” adlanırlar. Aşiq dilində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri fərqli söz və ifadələrin işlənməsidir. Bu qaynaqda el dil vahidlərinə rast gəlirik ki, onlar lüğətlərdə göstərilməmişdir. Həmin mənbədə bir neçə sənətkar tərəfindən işlənən söz və ifadələrə də rast gəlirik. Lakin həmin sözlər fərqli üslub məqamlarına salınmışdır. Aşiq poeziyasının dilində tarixi informasiyanın daşıyıcısı olan çox sayda yer adları ilə qarşılaşmaq olar. Onlar poetikliyi dərinləşdirməkdə əhəmiyyətlidir.

Dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından müxtəlif tarixi zamanlara aid olan aşiq poeziyası özündən sonrakı dövrün ədəbi dilinə də təsir göstərmişdir. Bundan başqa, aşiq yaradıcılığının yazılı ədəbi-bədii dilə təsirini göstərən faktlar da çoxdur. Belə ki, Aşiq Qurbaninin dilindəki bəzi faktların Mikayıl Müşfiqin dilinə keçdiyini müşahidə etmək mümkündür. Bu cəhətlər aşiq poeziyasının dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından araşdırılmasının zəruriliyini təsdiq edir.

Açar sözlər: dil, üslub, məna, söz, aşiq.

Giriş. Azərbaycan poetik dili qədim zamanlardan üzü bəri maraqlı inkişaf xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Müxtəlif tarixi zamanlarda bu dilin yeni keyfiyyət qazanmasında aşıqların mühüm əməyi vardır. Poetik dil milliliyi, sadəliyi və təmizliyi ilə həmişə irəlidə olmuşdur. Ümumxalq dilinə söykənən saz-söz ustaları zaman-zaman bu dili zənginləşdirmiş, onun lüğət tərkibinin tərəvətli ifadələrlə bollaşmasına dəyərli töhfələr vermişlər. Aşiq poeziyasının dilində çox sayda seçkinliklər müşahidə etmək mümkündür. Bu cəhət həmin qaynağın linqvistik baxımdan incələnməsinin zəruri olduğunu göstərir.

Əsas hissə. Azərbaycan aşiq poeziyası bir çox cəhətlərdən zənginliyi ilə seçilən maraqlı qaynaqlardandır. Onun dil və üslub keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması aşıqların yaradıcılıq simasını aydınlaşdırmağa kömək edir. Aşiq şerinin dili üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan bədii dili uzaq keçmişdən bu günə qədər şərəfli bir tarixi yolla addımlamış, yeni söz və ifadə icadları hesabına sanbalını xeyli artırmışdır. Aşiq dilinin təhlili saz-söz ustalarının bədii dilimizə çox sayda töhfələr verdiyini göstərir. Dili poeziyanın ilkin siması kimi dəyərləndirənlər haqlıdırlar. Belə ki, hər bir sənətkarın dil-üslub xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması həmin müəllifin ədəbi dilimizdəki simasını aydınlaşdıraraq imzasını təyin edə bilir. Azərbaycan aşıqları yüksək dil duyumu ilə xalqımızın ruhuna, zövqünə yaraşan sənətkar kimi mükəmməl dil-üslub mənzərəsinə malikdirlər. Aşıqlar arasında dil-üslub keyfiyyətləri cəhətdən seçkinliklərlə yanaşı, onları birləşdirən ümumi xüsusiyyətlər də vardır. Aşiq poeziyasının dilində diqqəti çəkən cəhətlərdən biri eyni ifadənin ayrı-ayrı aşıqlar tərəfindən maraqlı üslub məqamlarına salınmasıdır. Bu baxımdan, “başına dolanım” ifadəsi sadəlik və lətafəti ilə seçilir:

Durum dolanım başına,
Aşıqından küsən dilbər!
Gözlərini dik gözümə,

Nə mən dinim, nə sən, dilbər! [2, s. 40].

Bu ifadənin sonralar Aşıq Ələsgərin dilində də işlənməsinin şahidi oluruq:

Durum dolanım başına,
Qaş, gözü qara ceyran [1, s. 157].

Aşıqların dilindəki “başına dolanım” leksik-qrammatik dil vahidi xalq frazeologiyasından gələn ifadədir və aşıqların el-elat adamı olması məlumdur. Xalqın dilindən gələn sözlərin aşıq poeziyası üçün xarakterik olması təbiidir. Bu poeziyanın dilində atalar sözləri və məsəlləri sanbalında fikirlərin işlənməsi xalqımızın təfəkkür mədəniyyətinin nə qədər yüksək olduğunu bildirir:

Bir baxtın yatıban bir ucalanda,
Tülək tərən olub sar ov çalanda,
Məsəldi, deyərlər: “Qurd qocalanda
Tülkü meydan açıb dovşan gülərmiş” [2, s. 83].

Aşıq dilində eyni ifadələrdən istifadənin üslub özəlliyi. Aşıq poeziyasının sözlərin məntiqi bağlılığını göstərən dil mənzərəsi informativ-estetik xüsusiyyətləri ilə ucada dayanır. Sözlərin rəngi və ifadə imkanları, hər şeydən öncə, aşıq şerində poeziyanın milli əsaslara söykənməsini əks etdirir. Xalqımızın dilində “gözü düşmək”, “üzü dönmək” kimi ifadələr işləkdir. Aşıqların dilində “kөнülün dönməyi” adlı ifadə diqqəti cəlb edən dil faktlarındandır:

Bir gözələ gözüm düşdü,
Mən dönərəm, könül dönməz.
Ruhum getdi, əqlim çaşdı,
Mən dönərəm, könül dönməz [3, s. 37].

Könül aşıqların duyğulu yeri, məhəbbət evidir. Azərbaycan poeziyasının incilərindən olan M.Müşfiq bir zamanlar ilqarından dönməyən könülü “Yaşa!” – deyə alqışlamışdır. Aşıq yaradıcılığında maraqlı cəhətlərdən biri də, əslində, qarğış xarakterli sözlərin “ölmüş” sözünü müsbət anlamda işlənərək incə bir təzad yaratmasıdır:

Dərdimi söylərəm başdan,
Ay qabaqdan, qələm qaşdan.
Şirin dilli bir ölmüşdən
Mən dönərəm, könül dönməz [3, s. 37].

Eyni söz və ifadələrdən istifadə baxımından aşağıdakı nümunə də maraqlıdır:

Kaş ki gözəl olmuyaydın,
Sarıban solmuyaydın,
Mənnən aşna olmuyaydın,
Ayrılanda ölürəm mən [2, s. 39].

Bu misralar Dədə Ələsgəri yada salır. Belə ki, aşığın dillər əzbəri olan bir qoşmasının musiqili tonu, axıcılığı Qurbaninin qoşmasını xatırladır:

Gözəl, sənə məlum olsun,
Həsərətindən yanırım mən.
Ala gözlər süzüləndə
Canımdan usanırım mən [1, s. 159].

Aşıq poeziyasının həm sonrakı dövr aşıq yaradıcılığına, həm də yazılı ədəbiyyata güclü təsiri bəllidir. Bu baxımdan, Aşıq Qurbaninin aşağıdakı qoşması üzərində dayanmağa dəyər:

Dindirirəm, niyə dınmırsən, ay qız?
Bir zaman lal olu dil, sənə qurban!
Gülüb neştər ilə tökdün qanıma,
Nazik əllərinlə sil, sənə qurban! [2, s. 59].

Eyni rədif və ölçülü qoşmaya Aşıq Ələsgər poeziyasında da rast gəlirik. Maraqlıdır ki, Qurbaninin dilində ismin yönük halında işlənən ikinci şəxsin təkini ifadə edən əvəzlik [sənə] incə saitlərlə işləndiyi halda, Aşıq Ələsgərin dilində ilk misrada incə saitlərlə, digər məqamlarda isə ümumtürk dilinə və xalq danışığına uyğun olaraq qalın saitlərlə [sana] əksini tapmışdır:

Bir sözümlə var sənə, pünhan deməli,
Qayıl olsan, deyim, gül, sana qurban.
Nə müddətdi, həsrətini çəkərəm,
Söyləyim, dərdimi bil, sana qurban [1, s. 352].

Bundan başqa, aşıq poeziyasının yazılı ədəbi dilimizə təsiri də az olmamışdır. Belə ki, Qurbani yaradıcılığında "Sənə qurban" qoşmasını oxuyanda M.Müşfiqi xatırlamamaq olmur. M.Müşfiqin dilində də eyni rədifli, eyni bölgülü, leksik tərkibcə oxşar qoşma vardır:

Deyirsən, yanında qalacağam mən,
Çox gözəl fikirdir, qal, sənə qurban.
Nə zaman istəsən əziz canımı
Qumral gözlərinlə al, sənə qurban [4, s. 191].

Aşıq Qurbaninin poeziyasına aid "Şirin yuxusuna qurban olduğum" [149, s. 95] qoşmasında rədifdən istifadə ilə M.Müşfiq "Qurban olduğum" şerini yazmışdır:

Ayrılıq oduna könül dayanmaz,
Eşq oduna yanan bir daha yanmaz,
Çəkdiyim nalədən neyçün oyanmaz
Şirin röyasına qurban olduğum? [4, s. 191].

Aşıq poeziyasının dilində İran, Turan, Gəncə, Naxçıvan, Gülüstan, Dağıstan, Ordubad, Qaradağ, Diri, Mərənd, Təbriz, Rum, Xudafərin, Savalan, Təktüklü [Diridə yer adı], Xorasan, Bərdə, Tərtər, Murov, Qoşqar, Göygöl və s. kimi toponimlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Məlumdur ki, yer-yurd adlarında xalqımızın milli mədəni irsi qorunub saxlanılır. Adların milliliyi dilin özünəxaslığı ilə bağlıdır. Adlar mütləq hansısa tarixi informasiyanın daşıyıcısıdır. Sözlərin ad sistemində daşdığı funksiya məlumatın dəqiqliyini ifadə etməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Adlar xalqın tarixi, dünyagörüşü, həyat tərzi, adət-ənənələri, dinimizə münasibəti, ümumiyyətlə, mədəniyyəti ilə bağlıdır. Təsədüfi deyildir ki, toponimlər "emosiyaların məkanı", "tarixin danışan dili" kimi dəyərləndirilir.

Aşıq poeziyası folklorun bədii dilə dərin təsirini ortaya qoyan mənbədir. Sözlərə, ifadələrə canlı bədii həyat verən aşıqlar təfəkkürünün estetik zənginliyi, ritmik biçimlərlə musiqili ton yaratmaq bacarığı ilə seçilərək poetik dilin xaslığını təsdiq etmişlər.

Ələsgərəm, bir gözələ mehmanam,
Ölməyincə çətin dönəm, usanam.
Əzrayılı qanlı tutmasın anam,
Məni bir kirpiyi peykan öldürür [1, s. 73].

"Əzrayılı qanlı tutmaq" təzə-tər ifadələrdəndir. Bəzən aşıq poeziyasının dilində qrammatikamız üçün qüsurlu hesab edilən faktlarla da qarşılaşmaq olur. Bu cəhətdən aşağıdakı örnək səciyyəvidir:

Ələsgər bağ saldı bağdan ötəri,
Xəstə könlü ağlar nardan ötəri,
Bir gül bəsləyirdi yardan ötəri,
Xəzan vurdu, gül yarpağı töküldü [1, s. 78].

Yuxarıdakı örnəkdə danışiq tərzi “ötrü” qoşmasının “ötəri” kimi deyilməsinə səbəb olsa da, bu, dil qüsuru kimi görünür, əksinə, şerin dilinə duzluluq və şirinlik qatır.

Aşıq poeziyasında elə fərqli təzadlar işlənir ki, onları başqa mənbədə görə bilmirik. Ümumiyyətlə, aşıqların dili bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə xeyli zəngindir və bir-birindən dolğun üslub vasitələrinə malikdir. Aşağıdakı bədii təzad sanbalı ilə diqqəti cəlb edir:

A bimürvət, nainsafın balası,
Mən səni seçmişdim sağ ürəyimdə.
Həsərət çəkdim, ortalığa qan əkdin,
Qara nöqtə qoydun ağ ürəyimdə [1, s. 78].

Fikrimizcə, təzadın ən gözəl örnəklərini aşıq poeziyasının dilində görmək mümkündür. Aşıq Ələsgərin aşağıdakı qoşması, bu cəhətdən əvəzsiz əsərlərdəndir:

Ala gözlüm, səndən ayrı düşəli,
Hicranın qəmiylə kef eyləmişəm.
Ah-vay ilə günüm keçib dünyada,
Qəm satıb, dərd alıb nəf eyləmişəm [1, s. 46].

Ayrılıqdan doğan qəm-kədərli kef eləmək kimi dərin təzad Aşıq Ələsgərin poetik sintaksimizin çox qiymətli faktlarından. Ümumiyyətlə, bədii dildə obrazlılığın bütün səviyələrdə keyfiyyət göstəricilərini aşıq dilində müşahidə etmək mümkündür.

Aşıq poeziyasında elə dil faktları ilə qarşılaşırıq ki, onların indiyə qədər elmi-nəzəri təhlili haqqında bilgilərə rast gəlmirik:

Mən içdiyim Xızır Nəbi verəndi,
O səbəbdən şad könülüm virəndi,
Şəkkin varsa, qoy qabağa, ver andı,
Aradan pərdəni ay at, amandı [3, s. 67].

Azərbaycan dilinin qrammatikasında omonim səciyyəsi daşıyan “ay” sözü həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi işlənir, yəni onun isim və nida olması haqqında fikirlər formalaşmışdır. Lakin aşıq dilindən alınan yuxarıdakı örnəkdə başqa bir mənzərənin şahidi oluruq. Son misrada işlənmiş “ay” sözü ədatdır və mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edib. Halbuki dilimizdə olan ədatlar arasında belə bir dil vahidinə rast gəlmirik. Aşıqların dilində tez-tez “könül quşu” ifadəsi ilə qarşılaşırıq. Bu ifadə M.Şəhriyarın dilində də özünü göstərən maraqlı nitq vahidlərindəndir. “Könül quşu”, əslində, bir yerdə qərar tutmayan, təlatümlü bir könülün özüdür, aşığın məkanı, ucsuz-bucaqsız xəyallar aləmidir, düşüncələrinin, demək istədiklərinin vətənidir:

Könül quşu havalardan
Durmaz, enər qərib eldə.
Həcər dəgər şüşə misli
Hər dəm sınar qərib eldə [3, s. 38].

Molla Cumanın dilində “könül” sözü və bu sözün iştirakı ilə formalaşan bir sıra birləşmələr vardır. Onlardan biri də “könül yurdu”dur:

Bülbül tərək edərmi gülün virdini,
Bayquş binalamış könül yurdunu [3, s. 94].

Əsərlərinin birində Molla Cuma belə bir misra işlədir: *Tərifin zərif demişəm* [3, s. 27]. Azərbaycan aşıqları nəinki gözəllərin tərifini, hətta demək istədiklərinin hamısını zərif dillə deyirlər. Onların dilində hikmətli sözlərin diqqəti çəkən mövqeyi vardır. Elə bir aşıq poeziyası yoxdur ki, orada atalar sözləri səviyyəsində aforizm işlənməsin. Məsələn, Aşıq Qurbaninin

dilindəki məsəl xarakterli misralar xalq müdrikliyindən qidalanaraq aşıq poeziyasının bədii keyfiyyətlərini göstərməkdə maraqlı qaynaqlardandır:

Alçaq yerdən duman qalxar.
Nökər olan cəfa çəkər [2, s. 37].
Söylə dərdi bilənlərə,
Dərd başına gələnlərə,
Hər üzünə gülənlərə
Etibar eləmək olmaz [2, s. 37].

Və ya söz-ifadə, aforistik fikir oxşarlığı baxımından Molla Cumanın aşağıdakı misraları da diqqəti çəkir:

Adam var, gədədir, bəyi bəyənməz,
Adam var, əsli bəy, yekəlik bilməz.
Adam var, quzudur, dindirsen, dinməz,
Adam var, danışsa, məhəbbət artar.
Adam var, yumşaldar daşdan betəri,
Adam var, fitnəynən qırar qətəri,
Adam var ki, yaxın dostdan ötəri
Özün oda tullar, dəryaya atar [3, s. 129].

Aşıq poeziyasının dilində elə sözlər vardır ki, onları lüğətlərimizdə də görə bilmirik.

Bulud olan qalxar havada gəzər,
Aşıq olan yarın bağrını əzər,
Qəvvas olan girər dərinə üzər,
Bir dərin var, bir dərgə var, bir dayaz [2, s. 98].

Buradakı “dərgə” maraqlı leksik-qrammatik vahidlərdəndir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində”, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində”, “Azərbaycan dilinin dialektologiya lüğətində” bu leksik-qrammatik vahid qeydə alınmamışdır. Fikrimizcə, bu söz nə dərin, nə də dayaz olan yerdir, dayazla dərinin arasında orta mövqə tutan məkan mənalı isimdir.

Aşıq dilində elə leksik-qrammatik vahidlərə rast gəlirik ki, milliliyi ilə yüksəkdə dayanmasından başqa, həm qulağa, həm ürəyə yatsa da, təəssüf ki, aktiv leksikaya malik deyil:

Sevgilimin qaş Kəbə küncüdü,
Mən öləndə kimlər ona yöncüdü? [126, s. 55].

İkinci misradakı “yöncü” leksemi sözügedən maraqlı vahidlərdəndir. Bundan başqa, Qurbanini dilində diqqəti çəkən “öyün” sözü də rast gəlirik. Çağdaş dilimizdə “öyünmək” feli vardır. Lakin aşığın dilində “öyün” sözü isim kimi işlənmişdir:

O nədi ki, ildırımın yeyindi?
Sənin danışdığın bütün öyündü [2, s. 103].

Aşığın dilində “öyün” sözü “təkəbbür” sözünün sinonimi kimi işlənmişdir.

Aşıq yaradıcılığında çağdaş dilimizdə işlənmə fəallığını azaldan milli leksik-qrammatik vahidlərin çoxu aktiv mövqeyi ilə diqqəti çəkir. Belə maraqlı sözlərdən biri “yaşırmaq” sözüdür. Bu söz həm olduğu kimi, həm də yerli tələffüzə uyğunlaşaraq “yöşürmək” şəklində aşığın dilində fəal yer tutur:

Çəkibən yaşmağı yüzün yöşürmə,
Sinəmin üstünə dağ qoyan dilbər.
Gedibən dərdimi həddən aşırma,
Allahı seversən, bir dayan, dilbər [3, s. 101].

Bağ yetirdim, bar tapmadı öz əlim,
Ha hərrədim, boş qayıtdı öz əlim,
Qızılgülə həsrət qoydum öz əlim,
Bülbüllər yaşırıdı a yazı məndən [3, s. 406].

“Bülbüllərin yazı yaşırması”, yəni gizlətməsi nə qədər də gözəl ifadədir.

Aşıq poeziyasının dilindəki *dərd qılınca, hicran ağnağı, könülün qərib qonağı, calladi gözlər, xəyalda hərlənmək, kamal möhtacı, sevdanın köhnəlməyi, hicran tapdağı, peşman dəftəri, möhnət çəmənini* və s. kimi ifadələr tərəvəti ilə seçilən dil vahidlərindəndir. Söz-ifadə yaradıcılığı dilin çətin, ancaq həm elmi, həm də praktik baxımdan maraqlı, zəruri proses və problemlərdən biridir. Bu prosesin əsas dəyəri ondadır ki, o, bir tərəfdən dilin leksikasını zənginləşdirir, digər tərəfdən alınma sözlərin milli sözlərlə əvəz olunmasını təmin edərək onların sıxışdırılmasına səbəb olur və beləliklə də, dildə milliliyi gücləndirir.

Aşıqların dilində lirik dialoqun gözəl örnəkləri vardır. Əslində, aşığın dialoqu real deyil, xəyali söhbətdir və lirikada elə belə də olmalıdır. Dialoq nitqi nəsr və dramaturgiya dili üçün xarakterikdir. Lirik dialoqun bənzərsiz müəllifləri kimi Molla Cuma və Aşıq Ələsgərin adları öndə gəlir. “Olmaz” [Molla Cümə] və “Düşdü” [Aşıq Ələsgər] rədifli qoşmalar lirik dialoqun gözəl örnəkləridir.

Dedim: ay dilbərim, seyrəmi çıxdın?
Dedi: sevdalıyam, gəzməsəm, olmaz!
Dedim: mən dostuna nə mail baxdın?
Dedi: möhnətinə dözməsəm, olmaz! [3, s. 191].

Aşığın bütün dialoqlarında ikinci misra əvvəlki misranın cavabını mükəmməl şəkildə tamamlayır. Oxucuya elə gəlir ki, danışan insanlar yox, ürəklərdir, hissini, duyğunun qüdrətindən təlatümə gəlmiş könüllərdir.

Nəticə. Beləliklə, qədimdən indiyə qədər möhtəşəm sənət kimi dəyərləndirilən aşıq poeziyası Azərbaycanın milli-mənəvi mədəniyyətində xüsusi iz buraxmışdır ki, bu prosesdə dil-üslub gözəlliyi əsas məsələlərdəndir. Xalqımızın milli-mənəvi sərvətlərindən olan poetik dil söz və ifadə yaradıcılığı baxımından da dəyərli qaynaqlardandır. Deyim ustalığı, poetik sintaksis gözəlliyi, hikmətli fikir təqdimatı aşıq poeziyasının diqqəti çəkən özəlliklərindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
2. Qurbani. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 232 s.
3. Molla Cümə. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 331 s.
4. Müşfiq M. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 352 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: sedagethesenova@gmail.com

Sadagət Hasanova

STYLISTIC FEATURES OF AZERBAIJANI ASHUQ LANGUAGE

In the Azerbaijani literary language, different writers have their signatures. From this point of view, the great service of ashugs in the development and enrichment of our literary

and artistic language attracts attention. Research on the linguistic and stylistic features of ashug poetry shows that this source has different features. One of these features is the abundance of language material belonging to the vernacular. From this point of view, ashugs are called “folk poets”. One of the interesting aspects of the Ashug language is the development of different words and expressions. In this source, we come across language units that are not listed in dictionaries. In the same source, we also come across words and expressions used by several artists. However, those words have been put into different stylistic points. In the language of Ashug poetry, one can come across many place names that carry historical information. They are important in deepening poetics.

Ashug poetry, which belongs to different historical periods in terms of language and style, also influenced the nervous language of the later period. In addition, there are many facts that show the influence of ashug creativity on the written literary and artistic language. Thus, it is possible to observe that some facts in the language of Ashig Gurbani were transferred to the language of Mikail Mushfig. These features confirm the need to study ashug poetry in terms of linguistic and stylistic features.

Keywords: *language, style, meaning, word, ashug.*

Седагет Гасанова

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО АШУГСКОГО ЯЗЫКА

В азербайджанском литературном языке каждый мастер пера обладает своеобразным почерком. С этой точки зрения обращает на себя внимание большая заслуга ашугов в развитии и обогащении нашего литературно-художественного языка. Исследования языковых и стилистических особенностей ашугской поэзии показывают, что этот источник имеет разные черты. Одной из таких особенностей является обилие языкового материала, имеющего просторечный характер. С этой точки зрения ашугов называют «народными поэтами». Одним из интересных аспектов ашугского языка является развитие различных слов и выражений. В этом источнике мы встречаем языковые единицы, не занесенные в словари. В том же источнике мы также встречаем слова и выражения, используемые несколькими художниками. Однако эти слова были помещены в разные стилистические точки. В языке ашугской поэзии можно встретить множество топонимов, несущих историческую информацию. Они важны для углубления поэтики.

Ашугская поэзия, относящаяся к разным историческим периодам по языку и стилю, также оказала влияние на литературный язык более позднего периода. Кроме того, имеется множество фактов, свидетельствующих о влиянии ашугского творчества на письменный литературно-художественный язык. Таким образом, можно констатировать, что некоторые факты из языка ашуга Гурбани были перенесены в язык Михаила Мушфига. Эти особенности подтверждают необходимость изучения ашугской поэзии с точки зрения лингвистических и стилистических особенностей.

Ключевые слова: *язык, стиль, значение, слово, ашуг.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 12.02.2023

Son variant 12.03.2023

UOT 81'1

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.196>

ÇİNARƏ RZAYEVA

AZƏRBAYCAN SİYASİ NATİQLİYİNİN
İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Məqalədə Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi natiqliyin inkişafında göstərdiyi xidmətlər araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Müstəqil Azərbaycanda siyasi natiqlik məktəbinin adı Heydər Əliyevlə bağlı olmuşdur. Güclü natiq olması, güclü siyasi lider kimi fəaliyyəti onu eyni zamanda, siyasi natiq kimi də dünyaya tanıtmışdır. Məlumdur ki, siyasi natiqlik bacarığına hər natiq yiyələnə bilmir. Bunun üçün bir sıra nüanslar gərəkdir ki, bütün bunlar Heydər Əliyev bacarığında cəmlənmişdir.

Məqalədə Heydər Əliyevin siyasi natiq kimi bir sıra xüsusiyyətlərinə nəzər salınmış və təhlil edilmişdir. Burada həmçinin Ulu öndərin söylədiyi nitqlərindən nümunələr verilərək deyilən nəzəri fikirlər əsaslandırılmışdır. Araşdırmaların sonunda məlum olmuşdur ki, öz dilini, öz xalqını, öz dövlətini bu qədər çox sevən Heydər Əliyevin siyasi natiqliyin inkişafında göstərdiyi fəaliyyəti gələcək natiqlər və siyasi liderlər üçün mükəmməl bir məktəbdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, siyasi natiq, siyasət, natiqlik, siyasi lider, ana dili.

Giriş. Natiqlik sənəti Yunanıstanda bir elm kimi meydana gəlib inkişaf etsə də, sonralar digər ölkələrə yayıldı. Bu ölkələrdən biri də Azərbaycandır. Qədim dövrlərdən bu günə kimi inkişaf edərək gələn Azərbaycan, bu gün artıq tam müstəqil dövlət kimi bir çox nailiyyətlərə imza atmış, dünyaya özünü tanıtmışdır. Bu nailiyyətlər içərisində siyasi natiqliyin inkişafı da özünəməxsus yer tutur. Tarixə nəzər yetirəndə görürük ki, Azərbaycanda natiqlik sənətinin müxtəlif sahələri inkişaf etmişdir. Bu inkişafda misilsiz xidmətləri olan Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, İzzəddin Həsənoğlu, Nəsirəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Sahib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vaqif və b. böyük natiqlərin adlarını çəkmək olar.

Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə natiqlik sənətinin inkişafında bir sıra böyük şəxsiyyətlərin müstəsna rolu olmuşdur. Belə müdrik şəxsiyyətlərdən biri də Ulu öndər Heydər Əliyevdir. Öz siyasəti ilə dünya siyasətçiləri içərisində yer alan ümummilli lider Heydər Əliyev sadəcə siyasəti ilə deyil, həmçinin yüksək bacarığı, aydın və orijinal nitqi ilə diqqət çəkmişdir. Məhz orijinal, aydın, səlis nitqinə görə Heydər Əliyev bir natiq kimi də tanınmışdır. Təkcə tanınmaqla kifayətlənməmiş, natiqlik məktəbində özünəməxsus cığır açmışdır. Çünki “Yüksək kübarlıq, ziyalılıq etalonu olan Heydər Əliyev həm də bənzərsiz natiq idi. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışığı, nitqi ilə də bu dilin keşiyində duran bənzərsiz bir insan, böyük mütəfəkkir və alim idi” [1, s. 25]. Dünya liderləri arasında yüksək zəkası ilə sayılıb-seçilən böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevi Azərbaycanda siyasi natiqliyin ən görkəmli nümayəndəsi adlandırma bilərik. Siyasi natiq kimi Heydər Əliyevin bir sıra xüsusiyyətlərinə nəzər salmaqla deyilən fikirləri bir daha təsdiqləmiş olarıq.

Heydər Əliyev siyasi natiq kimi. Ulu öndər Heydər Əliyevin orijinal nitqi, xüsusilə də siyasi nitqi öz sanballığı ilə diqqəti çəkir. Bu da siyasi natiqliyin başlıca şərtlərindən biridir. Siyasi xadim ola bilmək üçün ən əvvəl güclü natiq olmaq lazımdır. Ümummilli lider hər zaman çıxışlarında səs tonunu və intonasiyasını yüksək səviyyədə idarə edə bilirdi. Araşdırmalar göstərir ki, bu cəhət siyasi natiqlikdə çox böyük rol oynayır. Bu bacarıqla o həm böyük

auditoriyaları ələ alırdı, həm də insanların diqqətini özünə cəlb edə bilirdi.

Təkcə Heydər Əliyevin səs tonu və intonasiyası deyil, eyni zamanda onun çıxışları zamanı zala, iştirakçılara, xalqa müraciəti də diqqəti çəkir. Məsələn, Onun 25 avqust 2001-ci ildə Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində keçirilən tədbirdə etdiyi çıxışa nəzər yetirməklə deyilən fikrə tam aydınlıq gətirmiş olarıq:

“Türkiyə Cümhuriyyəti Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi ordu generalı hörmətli cənab Hüseyin Kıvrıkoğlu!

Türkiyə Cümhuriyyətindən Azərbaycana qonaq gəlmiş hörmətli generallar, zabitlər, dostlar!

Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin hörmətli müəllim-professor heyəti!

Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin ilk məzunları və bütün kursantları!

Hörmətli xanımlar və cənablar!

Bu gün müstəqil Azərbaycanın həyatında tarixi hadisə baş verir. Azərbaycanın ordu quruculuğunda yeni bir mərhələ başlayır. Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi son illər təkmilləşərək, inkişaf edərək, nəhayət, özünün ilk məzunlarını buraxır. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri – Azərbaycan Ordusu böyük gənc zabit korpusu ilə tamamlanır. Bunlar hamısı son on il içərisində Azərbaycanın müstəqilliyi naminə, dövlətçiliyi naminə, Azərbaycanın müdafiə imkanlarının qüvvətlənməsi naminə görülən görkəmli işlərdən biridir...” [4, s. 397].

Bu çıxışında beş müraciət obyektini müşahidə edirik. Tədbir zamanı etdiyi müraciət formaları xüsusi intonasiyaya və səs tonuna malik olmaqla həm tədbirin, həm də onun nitq sanbalının göstəricisidir. Eyni zamanda bu nitq müəllifin natiqlik sənətinə mükəmməl yiyələnməsindən və edəcəyi məruzəyə dərinədən bələd olmasından xəbər verir.

İstər siyasi natiqdə, istərsə də siyasi liderdə olan digər bir müsbət xüsusiyyət şəxsiyyət və nitqin bir-birini tamamlamasıdır ki, bunu da Heydər Əliyevdə görə bilirik. Məhz bu müsbət xüsusiyyəti onun çıxış və nitqlərinin təsirini daha da artırırdı. Bu da Ulu öndərin yüksək əxlaqi keyfiyyətə, siyasi mədəniyyətə və lakonik nitqə malik olmasından irəli gəlirdi.

Heydər Əliyev eyni zamanda iti ağılı və siyasi intuisiyası ilə dövləti idarə etməsi sayəsində xalqın rəğbətini qazanmışdır. “Tarixi-siyasi təcrübə təsdiq edib ki, ölkəni peşəkar siyasi liderlər idarə edəndə dövlət daha qüdrətli olur. Güclü siyasi lider cəmiyyəti böyük çətinliklərdən xilas olmağa kömək edən siyasi və iqtisadi xarakterli tarixi proqramların təşəbbüsçüsü kimi çıxış edir” [13, s. 83]. Məhz Heydər Əliyev də belə siyasi liderlərdən biridir.

Öz xalqına, öz millətinə, öz dövlətinə, öz dilinə, öz dininə dəyər verən, onları sevən bir lider, natiq hər zaman böyük uğur qazanır. Siyasi natiqlikdə əhəmiyyətli məsələlərdən olan bu sadalanan müsbət keyfiyyətlər Heydər Əliyevdə cəmlənmişdir. Ulu öndər hər zaman, hər yerdə Azərbaycan dövlətini, Azərbaycan dilini üstün tutmuşdur. Bu yerdə öz ana dilini sevən, təkcə sevməklə yetinməyən, ona aşıq və aludə olan Ulu öndər Heydər Əliyevin bir neçə kəlamlarını xatırlamaq yerinə düşər. “Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir”, “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”. “Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq arasında böyük qəbahətdir”. “Azərbaycan dili bizi keçmişdə də, indi də, gələcəkdə də birləşdirəcəkdir”. “Öz ana dilini bilməyən adamlar şikəst adamlardır”. “Ana dilimiz müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir”. “Hər bir azərbaycanlı birinci növbədə öz dilini bilməli, sevməlidir. Doğma dilimizdə həm danışmalı, həm oxumalı, həm də yazmalıdır” [9]. Ulu öndərin bu müdrik kəlamları onun dilinə olan sevgisini bir daha sübut edir. Heydər Əliyevin “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam!” kəlməsi onun vətəninə, dövlətinə olan sevgisinin ən böyük sübutudur.

Siyasi natiq kimi Heydər Əliyevin nitqləri, çıxışları kütləvi xarakteri ilə diqqət çəkirdi. Onun orijinal və aydın nitqi hər zaman dərin məzmunu və yüksək ideyalılığı ilə seçilirdi. Natiq olan şəxslərdə ən önəmli məqamlardan biri mimika və jestlərdir ki, Ulu öndər bunlardan istifadə edərək auditoriyanı ələ alır, öz fikirlərini daha da qüvvətli və təsiredici çatdırırdı.

Ulu öndər təkcə siyasi natiqlikdə uğur qazanmamış, eyni zamanda, natiqliyin digər sahələrində də bir mütəxəssis kimi çıxış etmişdir. Bu da onun bütün sahələrə dərinindən bələd olmasından, məlumat və biliyinin hərtərəfliliyindən irəli gəlirdi. Natiqlik sənətinin hansı sahəsində çıxış edirdisə, elə bilirdin ki, o sahənin mütəxəssisidir. Çünki “natiqliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bu sənət ilə məşğul olan hər bir adam hansı mövzuda nitq söyləyirsə, həmin elmi dərindən öyrənir və müşahidələr aparır. Bu da fikrin elmi əsaslarla ifadə olunmasına xidmət edir” [2, s. 145]. Heydər Əliyev natiqlik sənəti ilə sırf məşğul olmasa da o, elə bir istedadla, bacarıqla, ağıl və yaddaşa sahib idi ki, istənilən sahə üzrə tam sərbəst nitq söyləyib, dinləyiciləri mat qoya bilirdi. Buna görə də yeri gələndə Heydər Əliyev rəssam, yeri gələndə akademik, yeri gələndə hərbiçi, yeri gələndə iqtisadçı, yeri gələndə maliyyəçi və s. sahənin sahibidir deyirik. Bu insanda fitri istedad deyilsə, bəs nədir? Bütün sahələrdə bu qədər məlumatlı olmaq siyasi liderin, siyasi natiqin işi deyil. Hər oxuyan Molla Pənah olmadığı kimi, hər natiq siyasi natiq ola bilməz, siyasi lider ola bilməz. Qeyd etməliyik ki, bu istedadı, natiqliyi təkcə ölkədə tanınmaqla məhdudlaşmır. Digər ölkələrin siyasi xadimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilib. Bu yerdə dünya siyasətçilərinin Heydər Əliyev haqqında dediyi bir neçə fikrə nəzər salmaq yerinə düşər:

“Heydər Əliyev təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında tanınan və sevilən liderdir” (Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Türkiyə Respublikasının Prezidenti);

“Heydər Əliyevin şəksiz liderliyinə, cəsarətinə, misilsiz dünyagörüşünə və natiqlik istedadına valehəm!” (Corc Buş, Amerika Birləşmiş Ştatlarının sabiq Prezidenti);

“Heydər Əliyev təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının yetişdirmiş olduğu ən məşhur dövlət xadimlərindən biridir” (Süleyman Dəmirəl, Türkiyə Respublikasının sabiq Prezidenti);

“Hörmətli siyasətçi və dövlət xadimi kimi Heydər Əliyevin adı və nüfuzu Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq birlikdə qazandığı layiqli yerlə qırılmaz surətdə bağlı olacaq” (Georgi Privanov, Bolqarıstan Respublikasının sabiq Prezidenti) [8].

Tanınmış politoloq Zbiqnev Bjezinskiyin də Heydər Əliyevlə bağlı fikirləri diqqəti çəkir: “Heydər Əliyev siyasi cəhətdən möhkəm, məntiqli, zəkali, istədiyini tez çatdıran şəxsiyyət – bir sözlə şəksiz liderdir” [10]. Heydər Əliyevin xalqını, onun mənafeyini düşünərək çıxış etməsi hər zaman, hər yerdə ona uğur qazandırırdı.

Hər siyasi lider natiq ola bilməz, hər natiq də siyasi lider ola bilməz. Heydər Əliyev bu iki böyük istedadla yiyələnməsi ilə dünyada böyük nüfuz qazanmışdır. Biz yuxarıdakı fikirlərdən də bunu aydın şəkildə görə bilirik.

Natiqliklə bağlı bir çox dəyərli fikirlər söylənilmişdir ki, onları belə Heydər Əliyev şəxsiyyətində müşahidə edirik. Məsələn, İslam dininin banisi, müdrik insan, filosof, qanunşünas Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.v.) “Natiqliyin bəlağəti bəzən cadu və sehr təsiri bağışlayır” fikridir. Ulu öndər Heydər Əliyev də istər Azərbaycanda, istərsə də beynəlxalq arenalarda çıxış edəndə, nitq söyləyəndə sanki qarşıdakını ovsunlayırdı. Onun aydın və dəqiq nitqi hamının diqqətini çəkməyi bacarırdı. Onu da əlavə edək ki, Heydər Əliyevin sadəcə gözəl nitqi deyil, onun şəxsi keyfiyyəti də böyük rol oynayırdı. O böyük şəxsiyyətdə şəxsi keyfiyyət ilə nitqi bir-birini tamamlayırdı.

Heydər Əliyevin siyasi natiq kimi yetişməsində onun həm səbirli, həm də düşünərək qərarlar verməsinin mühüm rolu olmuşdur. Öz zəmanəsinin görkəmli natiqi olan Heydər Əliyev Hz. Əlinin söylədiyi “ölç, biç, sonra kəs”; “düşün, daşın, sonra danış”; “anla, bil, sonra et” kimi müdrik kəlamlarını özündə əks etdirirdi. Bundan başqa Sədi Şirazinin dediyi fikirlər də bir natiqdə olması gərəkən vacibli məqamlardan biridir:

Nədir dil ağızda, ey ağılı olan?
Hünər xəzinəsinə açardır – inan!
Tələsik söyləmə sözünü bir dəm,
Fikrini kamil de, gec olsa nə qəm...
Əvvəl bir düşün, sonra dilə gəl,
Divar tez yığılar, olmasa təməl! [12, s. 146].

Ulu öndər də səbirli olaraq, ağıllı və uzaqgörən qərarlar vermirdi. Onun siyasi natiqlik fəaliyyətini araşdıranda, çıxışlarını oxuyanda görmək olur ki, bütün fikirləri əvvəlcədən düşünülmüş, müəyyən təhlillər aparılmış, sonra xalqa, cəmiyyətə, dünyaya çatdırılmışdır. Yəni onun nitqi dəyərli və siyasi fikirlərlə zəngindir. Ona görə də çıxışları söz yığnağından uzaq olan Heydər Əliyev nitqi bu gün də natiqlər üçün keçiləcək bir yoldur.

Dahi Nizami Gəncəvi haqlı olaraq sözün qüdrətini oxucularına ən ləyaqətli sözlərlə, qüdrətli poetik bir dillə çatdırmışdır:

Sözü qızıl yatağı altunla tutdu qoşa,
Dedi söz sərrafına: “De hansı gəlir xoşa?
Səncə, köhnə qızılmı, təzə sözmü yaxşıdır?”
Söz sərrafı söylədi: “Söz dünyanın naxışdır...!”
Söz qasidi bələdsiz başa vurur yolları,
Söz hünər meydanında yenər mərd oğulları...
Söz hər yerdə hakimdir, hamıdan başda olur.
Dünyanın sərvətidir, inci, qaş-daş da odur [7].

Heydər Əliyev elə dahi şəxsiyyətdir ki, o, illər, qərinələr, əsrlər keçsə də, tarix yazan bir müdrik kimi tarixdə qalacaqdır. Çünki “Tarix yalnız dahi şəxsiyyətlərin nurlu əməlləri sayəsində nəsillərin yaddaşına həkk olunur” [5, s. 7]. Onun yaratdığı məktəb mükəmməl bir siyasi lider, siyasi natiq olmaq istəyənlə bir kompas olacaqdır.

Nəticə. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda siyasi natiqliyin inkişafında Heydər Əliyevin xidmətləri mühüm rol oynayır. Siyasi lider Heydər Əliyev hər zaman öz iti ağılı və güclü intuisiyası ilə ölkəsini, xalqını, dilini dünya səviyyəsində tanıtmışdır. Bu da siyasi liderliklə bərabər həm də siyasi natiqlik bacarığına yiyələnməsindən irəli gəlir. Çünki güclü natiq sözünü hər kəsə qəbul etdirməyi bacarır. Siyasi natiqlik məktəbində özünəxas bir çıxır açan, müasir siyasi natiqlik məktəbinin banisi olan Heydər Əliyev bütün siyasətçilərin, diplomatların, siyasi liderlərin formalaşması üçün sanki bir institut yaratmışdır. Yaxşı siyasi natiq olmaq üçün bu məktəbdən keçmək böyük uğur əldə etmək deməkdir. Unutmamalıyıq ki, Heydər Əliyevin bütün nitqləri Azərbaycan nitq mədəniyyəti elminə və natiqlik sənətinə layiqli bir töhfədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 277 s.
2. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni üzrə mühazirə-məşğələ mətnləri. Bakı, 2015, 228 s.

3. Əhmədova S. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, 2010, 212 s.
4. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. XXXV c., Bakı: Azərənəşr, 2011, 520 s.
5. Əliyev H. 2 cildə. I c., Bakı: Turxan NPB, 2013, 500 s.
6. Heydər Əliyevin dil siyasəti (rəsmi sənədlər). Bakı, 2009, 136 s.
7. https://az.wikisource.org/wiki/Sirl%C9%99r_x%C9%99zin%C9%99si/S%C3%B6z%C3%BCn_t%C9%99rifi
8. <https://aztc.gov.az/az/posts/id:1320>
9. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/index/85/>
10. <https://www.aznews.az/news/gallery/159184.html>
11. Hüseynov S., Qaracayeva E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 408 s.
12. Şirazi S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər, 2004, 400 s.
13. Şirinov A., İbadov N. Politologiya: Dərs vəsaiti. Bakı: 2015, 312 s.
14. Zamanov N. Heydər Əliyev və Azərbaycanda nitq mədəniyyəti. I kitab, Bakı, 2013, 480 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr

Chinara Rzayeva

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI POLITICAL SPEECH

The article explores and analyzes the merits of the great leader Heydar Aliyev in the development of political oratory. It became known that the name of the school of political speech in independent Azerbaijan is associated with Heydar Aliyev. His oratory and work as a strong political leader made him famous throughout the world, including as a political speaker. It is known that not every speaker can master the art of political oratory. This requires numerous nuances, all of which are concentrated in the skill of Heydar Aliyev. The article also examines and analyzes several features of Heydar Aliyev as a political speaker. Here, theoretical judgments made using examples of the great leader's speeches are simultaneously substantiated. It was clear that the activities of Heydar Aliyev, both as a politician who loved his language, his people, and his state, and in the development of political oratory, are an excellent school for future speakers and political leaders.

Keywords: *Azerbaijan, Heydar Aliyev, political speaker, politics, public speaking, political leader, native language.*

Чинара Рзаева

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕЧИ

В статье исследованы и проанализированы заслуги великого лидера Гейдара Алиева в развитии политического ораторского искусства. Стало известно, что имя

школы политической речи в независимом Азербайджане связано с Гейдаром Алиевым. Его ораторское искусство и деятельность в качестве сильного политического лидера сделали его известным в мире, в том числе и как политического оратора. Известно, что не каждый оратор может овладеть искусством политического ораторства. Для этого необходим ряд нюансов, все они сосредоточены в мастерстве Гейдара Алиева.

В статье также рассмотрен и проанализирован ряд особенностей Гейдара Алиева как политического оратора. Здесь одновременно обосновываются теоретические суждения, высказанные на примерах выступлений великого лидера. В конце исследования стало ясно, что деятельность Гейдара Алиева, как любившего свой язык, свой народ, свое государство политика, так и в развитии политического ораторского искусства является прекрасной школой для будущих ораторов и политических лидеров.

Ключевые слова: *Азербайджан, Гейдар Алиев, политический оратор, политика, публичное выступление, политический лидер, родной язык.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 01.03.2024

Son variant 29.03.2024

UOT 81.41; 801.7

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.202>

CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA

BABƏK RAYONUN BƏZİ OYKONİMLƏRİNİN ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Məqalədə Babək rayonuna daxil olan antroponim və etnonim səciyyəli oykonimlərdən və bu oykonimlərin yaranma yollarından bəhs olunur. Antroponim səciyyəli oykonimlərin yaranmasında şəxs adları, həmçinin təxəllüs, soyad və s. kimi sözlər, etnonim səciyyəli oykonimlərin yaranmasında isə qədim türk tayfa, nəsil, xalq, tirə, qəbilə adları əsas rol oynayır.

Babək rayonuna daxil olan oykonimlərdən bir neçəsi (Zeynəddin kəndi, Şıxmahmud kəndi, Hacıvar kəndi, Kalbaoruc Dizə kəndi, Məmmədrza Dizə kəndi, Nəcəfəli dizə kəndi, Kərimbəyli kəndi, Xətai kəndi, Sultanabad kəndi, Xal-xal kəndi, Vayxır kəndi və s.) etimoloji tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqat zamanı yeni elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: Babək rayonu, etnonim, oykonim, antroponim, tayfa, nəsil, tirə, təxəllüs, soyad, rütbə, titul.

Giriş. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində mövcud olan bütün oykonimlərin dil mənsubiyyətini, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini açıqlamaq, onları tarixi-linqvistik planda tədqiq etmək imkan xaricindədir. Çünki Naxçıvan oykonimləri leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyinə, müxtəlif xalq, nəsil, qəbilə, tayfa, tirə, şəxs, quş, heyvan, bitki, və s. adları ilə bağlı yarandığına, mənə və qrammatik formalarına görə biri-birindən seçilir. Ona görə də ərazidə etnooykonim, hidrooykonim, zooykonim, fitooykonim, kosmooykonim, antrooykonim kimi zəngin oykonimlər sistemi yaranmışdır. Antroponim səciyyəli oykonimlərin yaranmasında əsasən şəxs adları, etnonim səciyyəli oykonimlərin yaranmasında isə əsasən qədim türk tayfa, xalq, qəbilə, nəsil, tirə adları üstünlük təşkil edir. Antroponim səciyyəli oykonimlər Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi, həmçinin Babək rayonu ərazisində çoxluq təşkil edir və bir neçə yolla yaranır:

1. Şəxs adı, familya və ya təxəllüs bildirən sözlərdən ibarət olur ki, buna Babək rayonu oykonimlərindən *Sultanabad*, *Zeynəddin*, *Şıxmahmud* kimi kəndləri nümunə göstərmək olar.

2. Bir sıra şəxs adına abad və var topoformantının artırılması yolu ilə yaranır ki, buna Babək rayonu oykonimlərindən *Hacıvar* kimi kəndləri nümunə göstərmək olar.

3. Şəxs adına dizə, oba və kənd topoformantının artırılması yolu ilə yaranır ki, buna Babək rayonu oykonimlərindən *Kalbaoruc Dizə*, *Məmmədrza Dizə*, *Nəcəfəli dizə* kimi kəndləri nümunə göstərmək olar.

4. Şəxs, nəsil, tayfa, tirə, rütbə, titul bildirən sözlərə etnik anlayış bildirən -li⁴ şəkilçisinin artırılması yolu ilə də yaranır ki, buna Babək rayonu oykonimlərindən *Kərimbəyli*, *Xəlilli* kimi kəndləri nümunə göstərmək olar.

5. Bir qisim antroponim səciyyəli oykonimlər isə memuar-xatirə xarakteri daşıyır ki, buna Babək rayonu oykonimlərindən *Xətai* kəndini nümunə göstərmək olar.

Babək rayonu ərazisi qədim zamanlardan müxtəlif xalqların, tayfaların, qəbilə və nəsilin yaşayış məskəni olduğu üçün bu xüsusiyyətlər bölgənin oykonimlərinə də öz təsirini göstərmişdir. Bu oykonimlər dilimizdə mövcud olan söz qrupları əsasında yaranmış, mənə əsasına görə müxtəlif yollarla formalaşmışdır. Oykonimlərin bir çox hissəsi uzaq tarixi keçmişimizlə bağlı olan, bir qismi isə son dövrlərə aid olan dil faktlarıdır. Kəndlərə ad verərkən

obyektlərin müəyyən əlamət və xüsusiyyətləri nəzərə alınmış, hər hansı, tayfa, tayfa birləşmələri, tirə, qəbilə və sülalə adları əsasında formalaşmışdır. Babək rayonu ərazisində də xeyli sayda tayfa adları ilə bağlı oykonim mövcuddur. Bunlardan Vayxır, Xal-xal, Şəkərabad və s. kimilərini nümunə göstərmək olar.

Sultanabad. 1933-cü ilə qədərki mənbələrdə bu ada rast gəlinmir. Həmin il kənd Aşağı Leninabad, yuxarı Leninabad, Kültəpə, Yarımca kəndləri ilə birlikdə Nərimanabad sovetliyinə daxil olmuşdur [2, s. 95]. Kəndin adı sovet hakimiyyətinin ilk illərində Naxçıvanda rəhbər vəzifədə çalışmış Həmid Sultanovun adı ilə bağlı yaranmışdır. Müvəqqəti xarakter daşıyan bu ad 1936-cı ildə Sovetabad, 1990-cı ildən etibarən isə Xətai adı ilə əvəz olunmuşdur. Məntəqə adı titullu xarakterli şəxs adından yarandığı üçün antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir.

Zeynəddin kəndi. Babək rayonunda kənd adıdır. 1727-1728-ci ilə aid mənbələrdə bu məntəqə adına rast gəlinir [10, s. 138; 5, s. 25]. Zeynəddin antroponim mənşəli addır. Kəndin əsası həmin şəxs tərəfindən qoyulmuşdur ki, buraya bu ad verilmişdir. Bir çox tədqiqatçılar da bu kənd adının burada yaşayan hər hansı sufinin adı ilə adlandırıldığını söyləmişlər. Fikrimizcə, məntəqə adı şəxs adı ilə yarandığı üçün belə adlandırılmışdır.

Şıxmahmud kəndi. Babək rayonunda kənd adıdır. İrəvan əyalətinin icmal dəftərində və Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərində Şeyx Mahmud kimi qeyd alınmışdır [10, s. 104; 5, s. 25]. Lakin zaman keçdikcə məntəqə adı canlı danışiq dilində Şıxmahmud şəklini almışdır. Bəzi tədqiqatçılar bu adın Şahmahmud şəklində olduğu iddiasını da irəli sürmüşlər. Məntəqə adı iki komponentdən ibarətdir. Birinci komponent olan “şıx” sözü “şeyx” sözünün fonetik səsdəyişməsi, Mahmud isə şəxs adıdır. Fikrimizcə, adın birinci komponenti rütbə bildirən sözdən, ikinci komponenti isə şəxs adı bildirən sözdən ibarət olduğu üçün məntəqə adı antroponim səciyyəli oykonim hesab olunur və Şeyx Mahmud kəndi mənasındadır.

Şəkərabad. Hazırda Babək rayonunda kənddir. K.N.Smironov ehtimal edir ki, kənd burada ilk məskunlaşan adamın adı ilə adlandırılmışdır. Müəllif digər tərəfdən kənd adını burada yetişən qarpızların çox şirin olması ilə əlaqələndirir [12, s. 53]. Tədqiqatçılar Şəkərabad oykonimini “Şəkər adlı şəxsin saldıdığı kənd” kimi izah edirlər [1, s. 211]. Biz bu kənd adı-oykonimin qədim sak türkləri ilə bağlı olduğunu və Sak+ər+ bad sözlərindən formalaşmaqla “Sak ərlərinin yurdu” mənasında etnooykonim olduğunu düşünürük.

Hacıvar kəndi. Babək rayonunda qədim kənd adıdır. 1727-ci il tarixli “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Naxçıvan sancağının Naxçıvan nahiyəsində [5, s. 24] Hacıbala, Hacıvar variantlarında qeyd olunmuşdur. Sonrakı mənbələrdə isə Hacıvar və Yuxarı Hacıvar variantlarında işlədilmişdir. 1936-cı ildə Hacıvar adı Azadkənd adı ilə əvəz olunmuş [8] və sonradan Hacıvar şəklində bərpa olunmuşdur. K.N.Smironovun fikrincə, Hacıvar adı kəngərliyə məxsus tayfa adıdır. T.Əhmədovun yazdığına görə isə *var* qədim İran dillərində düzəltmə formaları ilə “*şəhər; qala; divar; yeraltı ev; qazma*” mənalarında, etimoloji cəhətdən “hasarlaşma, çəpərləmə, möhkəmlətmə, istehkam, heyvanlar üçün divarla hörülmüş tövlə, divar, hasarlanmış kənd və s.” deməkdir. Bu söz vaxtilə Azərbaycan dilində “kəç yeri, hər hansı bir icmanın yurdu alçıq yeri”, geniş mənada isə “yaylaq icmalarına məxsus yurd, məskən, otlaq” mənaları daşımışdır [2, s. 59]. Ümumiyyətlə, “*var*” sözü “*abad*” topoformantına yaxınmənalı söz olub, daha çox “kənd, kəç yeri, yurd, məskən” mənalarını bildirir. Hacıabad məntəqə adı iki (hacı və abad) komponentlərindən ibarətdir. Birinci tərkib hissə şəxs adı *Hacı*, ikinci tərkib hissə isə *var* yəni yuxarıda verildiyi kimi *kənd, kəç yeri, yurd* məskən deməkdir və bütövlükdə

“hacıya məxsus yer, yurd, məskən” kimi izah olunur. Birinci tərkib hissəsi şəxs adı olduğu üçün məntəqə adı antroponomik səciyyəli oykonimlər sırasına daxildir.

Dizə sözü İran dillərinə məxsus olan sözdür. Bu söz Azərbaycan onomastikasında işlənən ən qədim vahidlərdən biridir. Bu ad İran mənşəli olsa da, onu azərbaycanlılar işlədərək müxtəlif kənd adlarında yaşatmışlar. T.Əhmədov bu sözlə bağlı bir çox fikirləri araşdırıb və V.V.Radlovun fikirlərinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlir ki, “*dizə*” sözü bir çox türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində “*kənd*” mənasını bildirir [4, s. 50-51].

Q.Qeybullayev də bu sözün qala”, “*kənd*” anlamında işləndiyini yazır və çox haqlı olaraq qeyd edir ki, “*bəzi kənd adlarının fars dilində olması heç də burada farsların yaşamasını təsdiq etməyə əsas vermir. Sadəcə olaraq, bu söz qədimdə fars dilindən dilimizə keçmişdir*” [6, s. 13].

Məmmədrza Dizə kəndi. Babək rayonuna məxsus bu kənd adı XVIII əsrin sonu və ya XIX əsrin əvvəllərində Məmmədrza adlı şəxs tərəfindən qoyulmuş və həmin vaxtdan 1950-ci illərə qədər Məmmədrza Dizə adını daşımışdır. Kəndə 1950-ci illərdən sonra Sovet hakimiyyəti illərində Yeniyol adı verilmişdir. 2003-cü ildən etibarən isə məntəqə adı yenidən Məmmədrza Dizə kəndi şəklində bərpa olunmuşdur.

Nəcəfəli dizə. Babək rayonunda kənd adıdır. Bu ada XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlinə aid arxiv materiallarında da rast gəlinir [9]. Məntəqə adı 1936-cı ildə repressiyaya uğramış və Budenabad adı ilə əvəz olunmuşdur [11]. Lakin əhali arasında bu məntəqə adı çox işlənmədiyi üçün özünü doğrulda bilməmiş və yenidən Nəcəfəli dizə kimi adlandırılmağa başlamışdır. Hazırda bu məntəqə adı Nəcəfəli Dizə kimi tanınır. Nəcəfəli Dizə oykonimi antropomik səciyyəli adlar sırasına daxildir. Məntəqə adı iki “*Nəcəfəli və Dizə*” komponentlərindən ibarətdir. Adın birinci komponenti mürəkkəb quruluşlu sadə addır. İkinci komponenti olan Dizə isə, bir çox türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də “*kənd*” mənasını ifadə edir. Bütövlükdə ad quruluşuna görə mürəkkəb addır.

Kalbaoruc Dizə. Babək rayonunda kənd adıdır. Bu ada XIX əsrə aid mənbələrdə Oruc Dizəsi adı ilə rast gəlinir və kəndin iki hissədən ibarət olduğu yazılır [7, s. 136]. XX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə isə kəndin adı Kərbəlayı Orucdizə kimi qeydə alınmışdır. 1936-cı ildə isə məntəqə adı Qızıl Şərq adı ilə əvəzlənmişdir [8]. Lakin Qızıl Şərq adı xalq dilində və rəsmi sənədlərdə tezliklə aradan çıxmış və kəndin Oruc Dizə adı özünə qaytarılmışdır. 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ulu öndərimiz Heydər Əliyev “Naxçıvan Muxtar Respublikası, şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında” qanununa əsasən kəndin düzgün yazılış forması bərpa olunmuş və Kalbaoruc Dizə kənd adı rəsmiləşdirilmişdir.

Sübhanverdi Dizə. Babək rayonunda keçmiş kənd adıdır. 1727-1728-ci illərə aid mənbələrdə Sübhanverdi dizəsi və Sübhanverdi dizəsi məzrəsi adları ilə qeyd olunur [5, s. 138; 15, s. 25].

Gərməçataq kəndi. 1590 il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə və 1727- ci il tarixli “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə bu məntəqə adı Kərəmçataq və Kərəm çatağı şəklində Mülki-Arslan nahiyəsində qeydə alınmışdır [5, s. 166; 10, s. 28]. XIX əsrdən sonrakı dövrlərə qədər bu ad Kərməçataq, Kərim çatax, Gərməçataq variantlarında işlənmişdir. Oykonim iki leksik vahiddən (Gərmə və çataq) ibarətdir. İkinci komponent olan “Çataq” sözü “iki dağın birləşdiyi yer” mənasını ifadə edir [3, s. 64]. *Gərmə* isə “Kərimə”, “Kərəmə” sözlərinin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Bütövlükdə “*iki dağın birləşdiyi yerdə Kərəmə*”

(*Kərimə*) məxsus yer” mənasını daşıyır. Antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir. Məntəqə adı hazırda Gərməçataq şəklində işlənir.

Kərimbəyli. Babək rayonunda kənd adıdır. Bu kəndin ilkin adı Dizə olmuşdur. Qonşu kəndlərə keçən yol bu kənddən keçdiyi üçün buraya xalq arasında Yol keçən Dizə kimi də tanınmışdır. A.Bağırovun tədqiqatlarına əsasən, bu ərazi – Dizə kəndi XVIII əsrin axırı XIX əsrin əvvəllərində Kərim bəy və Qulu bəy adlı iki qardaşa məxsus olmuşdur. Onlar öz aralarında kəndi iki hissəyə ayıraraq orada əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşlar. Ona görə də kəndin bir hissəsi Kərimbəy dizəsi, digər hissəsi isə Qulubəy Dizəsi adlanmışdır. XIX əsrdə kəndin hər iki adı qeydə alınmışdır. Arxiv sənədləri də sübut edir ki, 1925-ci ildə Tunbul rayonuna daxil olan Qulubəy dizə kəndi Aşağı Leninabad, Kərimbəyli dizə kəndi isə Yuxarı Leninabad adları ilə adlandırılmışdır. 1936-cı illərdə bu kənd adları Naxçıvan MİK-in I çağırış IX sessiyasında yenidən təsdiqlənir. Sonralar isə bu kəndləri birləşdirib bir ad – Leninabad adı verirlər və 1989 cu ilə qədər bu adı daşıyır. Həmin ildən əhalinin tələbi ilə kəndin Kərimbəyli adı bərpa olunur və ad dövlət tərəfindən rəsmiləşdirilir [2, s. 150]. Məntəqə adı üç (*kərim+bəy+li*) komponentlərindən ibarətdir. Birinci komponent olan *Kərim* burada quruluşca sadə şəxs adı, ikinci komponenti olan *bəy* titul mənasında, üçüncü komponenti olan *-li* isə yer münasibəti, keyfiyyət, sahiblik, soy ad, əlamət və s. mənalarını düzəldən qrammatik vahiddir. Məntəqə adı Kərimə məxsus, Kərimə aid kimi mənalarda izah olunur və bu ad şəxs adı ilə bağlı olduğu üçün antroponim səciyyəli oykonim hesab olunur.

Xəlilli. Babək rayonunda kənd adıdır. 1590-cı ilə aid İrəvan əyalətinin icmal dəftərində Xəlilli adı ilə qeydə alınmışdır [5, s. 164]. M.Vəliyev bu oykonimin mənşəyini araşdıran zaman bu adın eyni adlı türk tayfa adı ilə əlaqələndirərək yazır ki, XIII yüzilliyin ortalarında İranda hakimiyyət Hülaki monqollarına keçən vaxt onlar Azərbaycana iki min türk ailəsi gətirmişdilər. Bu türklər Kai adlanan və Qərbi Türküstanda yerləşən xüsusi türk qoluna (ağ hunlara) məxsusdur ki, onların da əsas tayfalarından biri Xəlilli tayfasıdır. Xəlilli tayfası Şamaxı, Quba, Göyçay, Ağdam, Cavad, Naxçıvan qəzalarında bəzi oykonimlərdə bu adı yaşadır [13, s. 45-47].

Xal-xal. Hazırda Babək rayonunda kənd adıdır. V.Qriqoryev kəndin digər adının Aşağı Məzrə olduğunu qeyd edir [7, s. 138]. XX əsr rus tədqiqatçılarından K.Smironov kənd adını Xalxalı şəklində qeyd edir [14, s. 15] və burada kəngərlilərin yaşadığını yazır. Tədqiqatçı Naxçıvan arxivindən əldə edilmiş dəftərə əsasən 28 kəngərli nəslinin adını çəkir və burada kəngərlilərə aid xalxalı nəslinin olduğunu da göstərir [14, s. 15]. Fikrimizcə, toponim kəngərli nəsil adlarından olan xalxallılarla bağlı yaranmışdır. Kənd adı sonradan Xalxal şəklində işlənmişdir.

Vayxır. Hazırda Babək rayonuna aid kənd adıdır. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında Vayxır kəndləri mövcud olmuşdur. V.Qriqoryev Vayxır kəndini dağılmış kəndlər sırasında qeyd edir [7, s. 138]. 1727, 1728-ci il mənbələrində Şərur nahiyəsindəki Abbas qışlağı kəndinin digər adının Vayxır olduğu göstərilir [2, s. 239]. Eyni dövrdə Karbi nahiyəsində başqa adı Aşağı Parçı olan Vayxır kəndi də mövcud olmuşdur [2, s. 234]. 2007-ci il yaşayış-məntəqə adları arasında Şərur rayonunda da eyniadlı kənd qeydə alınsa da, Naxçıvan MR hazırkı inzibati-siyasi xəritəsində yalnız Babək rayonunda Vayxır kəndi göstərilmişdir. V.Qriqoryev kənd ərazisində kəngərlilərin *xalxalı* nəslinin yaşadığını qeyd edir [7, s. 32]. K.N.Smironov kənd adını bu şəkildə izah edir: “Vay – fontan və Xur – içmək. Burada kükürlü bulaq var ki, onun suyu içməlidir” [14, s. 51]. A.Bağırov yazır ki, yer adı kəngərlilərə

məxsus tirə adı ilə bağlıdır. O, fikrini bununla əsaslandırır ki, Vayxır adlı bütün kəndlərdə mineral bulaq mövcud deyildir [2, s. 200]. Fikrimizcə, A.Bağirovun qənaəti daha düzgündür. Rus tədqiqatçısı V.Qriqoryev də Vayxır kəndində kəngərli nəsilərinin yaşadığını qeyd etmişdir. F.Rzayev də kənd adının etnooykonim olduğunu, “bay oqur” – “oğuz bəyi” mənası bildirdiyini qeyd edir [11, s. 147].

Xətai. Babək rayonunda kənd adıdır. Bu kənd keçmiş sovet hökumətinin ilk illərində yaranmışdır. A.Bağirovun tədqiqatlarından məlum olur ki, kənd əvvəllər Hacıvar adlı məhəllə olmuş, 1933-cü ildə Sultanabad, daha sonra isə Sovetabad adlandırılmışdır. 1990-cı ildə isə məntəqənin adı Babək rayon icra hakimiyyətinin müvafiq qərarı ilə böyük dövlət xadimi, sərkərdə və şair Şah İsmayıl Xətəinin şərəfinə Xətai adlandırılmışdır [2, s. 94-95]. Eyni adlı məntəqə Şərur rayonunda da mövcuddur. Məntəqə adı şəxs adının köməyi ilə yarandığı üçün antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir.

Nəticə. Naxçıvan ərazisinin Babək bölgəsinə aid etnonim və antroponim səciyyəli oykonimləri müəyyənləşdirmək üçün müraciət etdiyimiz arxiv materialları və qədim mənbələr bu ərazidə yaşamış tayfaların, qəbilələrin bütövlükdə Azərbaycan türkləri olduğunu, eləcə də onların dil vahidləri hesabına yarandığını sübut edir. Bu vahidlərin bir çoxu bizim qədim dövrlərlə səsləşir ki, bu da dilimizin əski dövrlərinin tədqiqi istiqamətində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatdan belə elmi nəticəyə gəlirik ki, Babək rayonunda mövcud olan digər məntəqə adları kimi antroponim və etnonim səciyyəli oykonimləri də milli mənşəli adlardır və bu ərazilərin tarixini, qədimliyini, milliliyini özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: 2 cildə. II c., Bakı: Şər-qərb, 2007, 303 s.
2. Bağirov A. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
3. Budaqov B., Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Nafta-press, 2004, 120 s.
4. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984.
5. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
6. Qeybullayev Q.Ə. Naxçıvanın bəzi oykonimləri haqqında // Elm və həyat, 1977, № 6, s. 12-14.
7. Григорьев В.В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 263 с
8. Naxçıvan MR Mərkəzi Dövlət Arxivi: F. 40, siy. 1, is № 348.
9. Naxçıvan MR Mərkəzi Dövlət Arxivi: F. 24, siy. 1, iş. № 4344.
10. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
11. Rzayev F. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. I c., Bakı: Kitab aləmi, 2006, 227 s.
12. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c., Bakı: ADPU, 2013, 528 s.
13. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c., Bakı: ADPU, 2017, 589 s.
14. Смирнов Н.К. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края (Тифлис, 1934). Баку: Озан, 1999, 156 с.
15. Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 1993, 208 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: CemileNihatMeherremova@gmail

Jamila Maharramova

ETYMOLOGICAL ANALYSIS OF SOME OIKONYMS OF THE BABEK DISTRICT

The article deals with anthroponymic and ethnonymic oikonyms included in Babek region and the ways of their formation. Personal names, as well as pseudonyms, surnames and other words in the formation of anthroponymic oikonyms, and the names of ancient Turkic tribes, descendants, peoples, tribes play a key role in the formation of ethnonymic oikonyms. Some of the oikonyms included in the Babak District (Zeynaddin village, Shikhmahmud village, Hajivar village, Kalbaoruc Diza village, Mammadrza Diza village, Najafali Diza village, Karimbayli village, Khatai village, Sultanabad village, Khal-Khal village, Vaykhir village, etc.) are involved in the etymological research. In the course of the study, new scientific results were obtained.

Keywords: *Babek district, ethnonym, oikonym, anthroponym, tribe, generation, division, pseudonym, surname, rank, title.*

Джамиля Магеррамова

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ОЙКОНИМОВ БАБЕКСКОГО РАЙОНА

В статье рассматриваются ойконимы антропонимического и этнонимического происхождения, входящие в состав Бабекского района, и способы их образования. В образовании ойконимов с антропонимической характеристикой основную роль играют личные имена, псевдонимы, фамилии и др., а в образовании этнонимических ойконимов основную роль играют древнетюркские племенные, родовые, народные, тирские, племенные названия. Некоторые из ойконимов, входящих в состав Бабекского района (села Зейнаддин, Шыхмахмуд, Гадживар, Калбаорудж Диза, Мамедрза Диза, Наджафали Диза, Керимбейли, Хатаи, Султанабад, Хал-хал, Вайхыр и др.) были этимологически вовлечены в исследование. В ходе исследований были получены новые научные результаты.

Ключевые слова: *Бабекский район, этноним, ойконим, антропоним, племя, род, тир, псевдоним, фамилия, звание, титул.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxiloma tarixi: İlk variant 15.02.2023

Son varian 28.03.2023

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

UOT 82-94

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.208>

FƏRMAN XƏLİLOV

MİRZƏ CƏLİL ŞÜRBİNİN BƏZİ QƏZƏLLƏRİNİN
ƏLYAZMA VARIANTLARI

“Şürbi” təxəllüsü Mirzə Cəlil Mirzəyev (1874-1915) pedaqoji fəaliyyəti və bədii yaradıcılığı ilə Naxçıvanın ədəbi-mədəni mühitində tanınmış simalardan biri olmuşdur. Onun əsərləri tam şəkildə bu günədək gəlib çatmadığı üçün ədəbi irsinin bütöv və sistemli şəkildə öyrənilməsi mümkün olmamışdır. Lakin son vaxtlarda tapıb aşkara çıxardığımız üzü Ağa Ağayev adlı bir şəxs tərəfindən ərəb əlifbası ilə köçürülən 16 qəzəlinin əlyazma variantları onun bədii yaradıcılığının bəzi səcyyəvi keyfiyyətləri haqqında söz açmağa imkan verir.

Məqalədə Şürbinin qəzəllərinin AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan yeni əldə edilmiş əlyazma variantları tədqiqata cəlb olunmuş, həmin qəzəllərin əvvəllər çap olunan bir neçə beyti yeni variantlardakı beytlərlə müqayisə edilərək bəzi təhriflər və fərqli söz və misralar aşkara çıxarılmışdır.

Qəzəllərin yeni əlyazma variantlarının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhs edən müəllif belə qənaətə gəlmişdir ki, bu qəzəllərin tam mətnləri Şürbinin şeir yaradıcılığı haqqında indiyədək söylənilən fikir və mülahizələri dolğunlaşdırmağa və bir qədər də əsaslandırmağa imkan verir.

Açar sözlər: AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu, Mirzə Cəlil Mirzəyev, Şürbi, əlyazma, qəzəl, Naxçıvan ədəbi mühiti.

Giriş. Cəlil Məmmədquluzadənin müasiri və Nəhrəm məktəbində işləyərəkən müəllim yoldaşı olmuş Mirzə Cəlil Mirzəyev (1874-1915) həm də “Şürbi” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Təəssüf ki, cəmi 41 il ömür sürən bu şəxsin həyatda möhləti o qədər olmamışdır ki, yaradıcılıq imkanlarını tam şəkildə ortaya qoya bilsin. Lakin buna baxmayaraq, C.Mirzəyev haqqında əldə olan materiallar onun qısa ömür müddətində özünü səriştəli bir pedaqoq və “yetkin, kamil yaradıcı şəxsiyyət” [1, s. 238] kimi tanıdığını sübut edir.

Şürbinin yaradıcılığında qəzəl janrının xüsusi yeri vardır. O, qəzəllərində klassik ənənələrə sadıq qalmaqla yanaşı, özünəməxsus sənətkarlıq xüsusiyyətlərini də nümayiş etdirə bilmişdir.

Şürbinin ədəbi irsinin tədqiqi vəziyyəti. Keçən əsrin 80-ci illərində C.Mirzəyevin həyatı və ədəbi-pedaqoji fəaliyyəti, demək olar ki, öyrənilməmişdir. Düzdür, həmin vaxtadək onun haqqında M.S.Ordubadinin bir xatirəsi [6, s. 296-300] və M.Nəsirlinin bir oçerki [5, s. 84-89] oxucularda müəyyən təsəvvür yaratmışdır. Lakin bu mənbələrdə, xüsusilə M.Nəsirlinin oçerkində C.Mirzəyevin həyatı və fəaliyyəti tam şəkildə əhatə olunmur, eyni zamanda bir sıra səhv və həqiqətə uyğun olmayan fikir və məlumatlara rast gəlinir. Hətta M.Nəsirli C.Mirzəyevin şəkli kimi təqdim etdiyi fotosəkil də ona məxsus deyil. Bu fotosəkildə əks olunan şəxs bütün tədqiqatçıların təsdiq etdiyi kimi vaxtilə M.T.Sidqi ilə birlikdə “Məktəbi-Tərbiyə”də müəllim işləyən Mirzə Ələkbər Süleymanovdur.

C.Mirzəyev haqqında arxiv materiallarına istinad olunaraq aparılan ilk və hələlik son sistemli və elmi yeniliyi ilə fərqlənən tədqiqat işi akademik İ.Həbibbəyliyə məxsusdur [1, s. 234-242]. Elmi dövriyyəyə daxil etdiyi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda

mühafizə olunan C.Mirzəyevin məktubları, Ermənistan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində qorunan şəxsi işi və xidməti fəaliyyətinə dair formulyar siyahı, C.Mirzəyevin oğlu jurnalist Əli Mirzəyevin şəxsi arxivində saxlanılan şeirləri, muzeşünas Fikrət Sultanovun şəxsi arxivindəki atası Əbülqasım Sultanovun “Ədəbi nümunələr müntəxəbatı” alimə imkan vermişdir ki, mövcud tədqiqat işlərində yol verilən bir sıra təhrifləri aşkara çıxarmaqla bərabər, C.Mirzəyevin həyatı, fəaliyyəti və şeir yaradıcılığı haqqında dəyərli, orijinal və dəqiqləşdirilmiş obyektiv fikir və mülahizələr söyləyə bilsin.

Qəzəllərinin yeni əlyazma variantları və onların bəzi tekstoloji xüsusiyyətləri.

İ.Həbibbəylinin araşdırmalarından sonra C.Mirzəyevin həyat və fəaliyyəti haqqında yeni fikir söyləmək çətin olsa da, son zamanlarda əldə etdiyimiz avtoqrafı yox, ərəb əlifbası ilə üzü köçürülmüş 16 qəzəli onun şeir yaradıcılığı barəsində indiyədək söylənilən fikir və mülahizələrə bəzi əlavələr etməyə imkan verir. Həmin qəzəllər AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda şair Müzəffər Nəsirlinin şəxsi arxivində saxlanılır [4]. Qəzəllər göy mürəkkəblə, nəstəliq xətti ilə 20×30 ölçülü tək-tək ağ vərəqlərə yazılmışdır. Hər vərəqin aşağıdan sağ küncündə “Köçürən Ağa Ağayev Rza oğlu. Naxçıvan şəhəri” sözləri yazılmışdır. Qəzəllərin hansı mənbədən köçürülməsi qeyd olunmayıb. Ağa Ağayevin Naxçıvan şəhərində yaşaması ehtimal olunur. Onun haqqında heç bir əlavə məlumat əldə edə bilməmişik. Əlyazmasından bəlli olur ki, o bu əlifbaya yaxşı bələd deyilmiş. Bəzi sözlərdə “Ze” əvəzinə “Zal”, “Te” əvəzinə “Ta” hərflərini yazması, müəyyən hallarda hərf birləşmələrinə aid orfoqrafik qaydaları pozması, kalliqrafik baxımdan nizamsızlığı fikrimizi təsdiq edir.

Haqqında söhbət açdığımız qəzəllərin bəzi beytlərindən M.Nəsirlinin oçerki [5, s. 88] və İ.Həbibbəylinin [2, s. 311-312] məqaləsində istifadə olunmuşdur.

M.Nəsirli və İ.Həbibbəylinin oçerk və məqalələrində nümunə verdiyi beytləri A.Ağayev nüsxələrindəki eyni beytlərlə müqayisə edərkən bəzi səhv oxunan və ya fərqli söz və ifadələrə, həmçinin mətnə edilən ixtisar və əlavələrə rast gəlmək olur. Bu hal M.Nəsirlinin misal gətirdiyi beytlərdə daha çox özünü göstərir. Şübhə yoxdur ki, M.Nəsirlinin istifadə etdiyi beytlər onun öz arxivindən tapdığımız A.Ağayev nüsxələrindən götürülmüşdür. M.Nəsirli variantı ilə A.Ağayev nüsxələri arasında fərqli söz və ifadələr, hətta misralar varsa, deməli, o istinad etdiyi mənbəyə ya mətnşünaslıqda qəbul edilməz sayılan sərbəstliklə yanaşmış, ya da bəzi söz və ifadələri düzgün oxuya bilməmişdir. Bəzi nümunələri nəzərdən keçirək:

- A.Ağayevdə: Yenə bəlayi-başım **mehri-yar ilən** doludur
M.Nəsirlidə: Yenə bəlayi-başım **eşq-yar ilə** doludur
A.Ağayevdə: **Səni** xəyala salıb **çəkmişəm o qədər mən ah**
M.Nəsirlidə: **Məni** xəyala salıb **yenə unutdun sən**
A.Ağayevdə: **Suzi-eşqi** çün təlim **edib üşşaqə** pərvanə
M.Nəsirlidə: **Hər sözü eşqə** təlim edib**dir** çün pərvanə.

Bu nümunələrdə M.Nəsirlinin qəzəllərin mətninə müdaxiləsi özünü göstərir. “Viran”, “mehri-yar”, “dövreyi-gül”ü “viranə”, “eşqi-yar”, “rui-gül” kimi yazması isə onun söz və ifadələri düzgün oxumamasından irəli gəlir.

İ.Həbibbəylinin nümunə gətirdiyi beytlərə gəldikdə isə o bu beytləri özünün şəxsi arxivində saxlanılan həmin şeirin əslindən götürdüyünü qeyd edir. Onun nümunə gətirdiyi beytləri A.Ağayev nüsxələri ilə müqayisə edərkən belə bir mənzərənin şahidi oluruq:

- A.Ağayevdə: Bu xərabə könlümü verdin yenə **dildarə** mən
İ.Həbibbəyliyidə: Bu xərabə könlümü verdin yenə **bir yarə** mən

A.Ağayevdə: Bu bəlaya tapmadım **ölməkdən** özgə çarə mən

İ.Həbibbəylidə: Bu bəlayə tapmadım **özümdən** özgə çarə mən.

Yeri gəlmişkən, həm M.Nəsirli, həm də İ.Həbibbəyli Şürbinin A.Ağayev nüsxələrində olmayan bəzi qəzəllərindən də istifadə etmişdir. M.Nəsirlinin nümunə gətirdiyi aşağıdakı beytlərin haradan götürməsi bəlli deyil.

Ruzigarın gərdeşindən hər zaman dad eylərəm,

İsmi daim dilimdə zikri-övrəd eylərəm

İstərəm badi-səbadan göndərəm peyğamını,

Tutmaz əl, yazmaz qələm hərçəndi fəryad eylərəm.

İ.Həbibbəylinin isə bir beytini misal çəkdiyi qəzəlin avtoqrafı AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M.Ə.Sidqinin şəxsi arxivində mühafizə olunur [3, sax. vah. 80]. Şeir in tam mətni filologiya elmləri doktoru Nailə Səmədovanın tərtib etdiyi “Məmmədəli Sidqinin şəxsi fondu” adlı kitabına daxil edilmişdir [7, s. 682].

İ.Həbibbəylinin həmin şeirdən nümunə gətirdiyi beyt budur:

İndi ki, eşq **çəkər haileyi**-cəngə səni,

Özünü eylə fəda **mərdeyi**-mərdanə genə [2, s. 312]

Əslində həmin beyt avtoqrafa uyğun olaraq belə yazılmalı idi:

İndi ki, eşq **çəkür mər həleyi**-cəngə səni,

Özünü eylə fəda **fırqeyi**-mərdanə genə [3, sax. vah. 80].

N.Səmədovanın təqdim etdiyi həmin şeirin aşağıdakı misrasında da bir səhvə yol verilmiş və bir söz buraxılmışdır:

Aşiq ol... kimi bir **nəzər** oğlanə genə [7, s. 682].

Beyt avtoqrafda belədir:

Aşiq ol **həşrə** kimi bir **nəfər** oğlanə genə [3, sax. vah. 80].

Bu qəzəllə bağlı bir məsələnin də üzərində dayanmaq istərdik. N.Səmədova həmin qəzəli nəzərdə tutaraq yazır: “Müəllifi qeyd edilməsə də, bu sənədin (*qəzəlin – F.X.*) Cəlil Mirzəyevin xəttinə bənzədiyini və onun məktubları saxlanılan sənədlərlə bir saxlama vahidi altında yerləşdiyini əsas götürülərək şeirin Cəlil Mirzəyev tərəfindən yazıldığını ehtimal etmək olar” [8, s. 247].

Əvvəla, onu qeyd edək ki, şeir Şürbinin “xəttinə bənzəmir”, elə onun öz xətti ilə yazılıb. Bu fikrin doğruluğunu sübut etmək üçün uzağa getmək lazım deyil, onun xəttini həmin qovluqda saxlanılan M.Ə.Sidqiyyə yazdığı məktubların xətti ilə tutuşdurmaq kifayətdir. İkincisi, Şürbi qəzəl ədəbiyyatının ənənəsinə əməl edərək məqtə beytində öz təxəllüsünü işlətməmişdir:

Necə oğlan ki, var ismində nübüvvət iman,

Gəlmisən Şürbiyü kafir necə imanə genə?

Əgər N.Səmədova “Şürbi” sözünü “şərirü” kimi səhv oxumasa idi, yuxarıda xatırladığımız qeyri-dəqiq qənaətə gəlməzdi!

Qəzəllərinin ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə aid irəli sürülən bəzi fikir və mülahizələr. Həm M.Nəsirli, həm də İ.Həbibbəylinin məqalələrində Şürbinin qəzəllərinin təhlilinə cəmi səhifə yarım həsr olunub. M.Nəsirlinin fikrincə: Şürbinin qəzəllərində “insana məhəbbət, təmiz hisslər, həqiqi sevgi tərənnüm edilib”; “Ayrılıqdan doğan ürək çırpıntıları, vüsəl həsrəti” ifadə olunub; “O, qəzəllərində klassik şeirimizdən aldığı təşbihlərə yeni mənə verərək fikrini səmimi və rəvan surətdə ifadə edib” [5, s. 88].

İ.Həbibbəylinin qənaətinə görə isə Şürbinin qəzəllərində: “Aşiqanə məzmun orijinal

bədii vasitələrlə mənalandırılmışdır”; Klassik qəzəllərdən fərqli olaraq bu qəzəllərdə “bədii dilin müəyyən səviyyədə xəlqiləşmə prosesi” baş vermişdir; Həyat eşqi ilə dövrən qəmi üz-üzə dayanmışdır”; “Aşıqın şəxsi iztirablarından çox, ümumiyyətlə, ədalət, səadət harayçısı olduğunu, qurtuluş istəyini də görməmək mümkün deyil” [2, s. 239].

Qəzəllərinə dair yeni elmi qənaətlər. A.Ağayev nüsxələrinə istinad edərək hər iki müəllifin fikir və qənaətlərinə onu da əlavə edə bilərik ki, Şürbinin aşığı bədbindir, məşuqənin onu fəraq oduna salmasından şikayətlənir, fələyi həsrətin baskarı sayır, məzarını yarının qazmasını arzulayır, məşuqəsinin ona inamsızlığından gileyənir, rəqibin tənəsindən təngə gəldiyini bildirir, özünü Məcnun kimi divanəyə, şamü səhər ağlayan Yaquba bənzədir, ağyarın tənəsinə məruz qalmasını bəyan edir, vüsala çatmaq üçün Allahdan imdad diləyir, “məşuqədə hərgiz vafa olmaz” deyir, qəlbini səbr etməyə çağırır, hicran qəminə çarənin olmamasından təəssüflənir, Allahdan yarını bədnəzərdən qorumağı təvəqqe edir, hərdən hicran bəlasından xilas olmağın yolunu ölümdə görür [4].

Şürbi çox duyğulu bir insan olub. Müasiri M.S.Ordubadinin verdiyi məlumata görə: “O çox gözəl tar çalır və oxuyurdu”, eyni zamanda fəhətlə və şirindilli” idi [6, s. 297, 298]. Fikrimizcə, onun qəzəllərindəki səmimiyyət öz qidasını məhz bu amillərdən almışdır.

Qəzəllərindəki bədbinliyə gəlincə isə bunun səbəbini onun tələsizliyi və şəxsi həyatındakı uğursuzluqlarda axtarmaq lazımdır. Hələ gənc yaşlarında “sısqa, öskürəkli, arıq və dişləri papiros tüstüsündən saralmış” [6, s. 297] Şürbi sonralar “dünyanın hər təpiyinə adətkar olsa” [3, sax vah. 80, vər. 25] da, “zəmanənin sitəmindən” anlamaq dərdi ilə dünyaya göz açan bəzi həmyerliləri kimi hərdən “oturub müntəzirdir ki, nə vaxt əcelləri gələcək, öləcəklər” [3, sax. vah. 80].

Belə əhval-ruhiyyədə olan şairin lirik məni nikbin ola bilərmə?

Elmi ədəbiyyatda Şürbi C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərindəki Kefli İsgəndərin prototiplərindən biri hesab olunur. Bizcə, qəzəllərindəki aşiqin prototipi də Şürbinin özüdür!

Nəticə. Beləliklə, deyilənlərdən o qənaətə gəlmək olar ki, yaradıcılıq yolu XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi) Naxçıvan ədəbi mühitində özünəməxsus iz buraxmışdır. Onun haqqında aparılan araşdırmalarda bəzi maarifçi şeirləri, xüsusilə əldə olan qəzəlləri haqqında daha çox bəhs olunmuş, bir sıra diqqətəlayiq fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

Şürbinin tədqiqata cəlb etdiyimiz qəzəllərinin əlyazma variantlarının tam mətnləri onun şeir yaradıcılığı haqqında indiyədək söylənilən fikir və mülahizələri dolğunlaşdırmaq və bir qədər də əsaslandırmaqla yanaşı, həm də bəzi yeni elmi qənaətlərə gəlməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azər nəşr, 1997, 681 s.
2. Həbibbəyli İ. Mirzə Cəlil Şürbi və ya ikinci Mirzə Cəlil / Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015, s. 311-312 (846 s).
3. Məmmədli Sidqinin şəxsi arxivi. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: F. 20, sax. vah. 80.
4. Naxçıvanın elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və maarif xadimlərinin şəxsi arxivi. Müzəffər Nəsirli. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu, qutu 1, qovluq 27.
5. Nəsirli M. Mirzə Cəlil Şürbi / Cəlil Məmmədquluzadənin naxçıvanlı müasirləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967, 92 s.

6. Ordubadi M.S. Böyük ədiblə görüş / Ordubadi M.S. Əsərləri: 8 cildə. VIII c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967, s. 296-300.
7. Səmədova N. Məmmədəli Sidqinin şəxsi fondu. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 748 s.
8. Səmədova N. Məmmədəli Sidqinin şəxsi arxivinin təsviri. Bakı: Elm, 2015, 300 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

Ferman Khalilov

**SOME VARIANTS OF THE MANUSCRIPT OF GHAZALS
 OF MIRZA JALIL SHURBI**

Mirza Jalil Mirzoyev (1874-1915) was known in the literary and cultural environment of Nakhchivan for his teaching activities and artistic creativity under the pseudonym “Shurbi”.

Since his works have not survived to this day in full, a holistic and systematic study of his literary heritage turned out to be impossible. However, the handwritten versions of 16 ghazals that we have recently found, rewritten in the Arabic alphabet by a man named Aga Agayev, allow us to speak about some characteristic qualities of his artistic work.

The article involved the study of recently acquired handwritten versions of Shurbi’s gazelles, stored in the Manuscript Fund of the Nakhchivan Branch of ANAS. When several previously printed versions of these ghazals were compared with the new versions, some distortions and different words and stanzas were identified.

The author came to the conclusion that the full texts of these ghazals make it possible to add to and support some opinions and judgments made so far about Shurbi’s poetic work.

Keywords: *Manuscript Fund of the Nakhchivan Branch of ANAS, Mirza Jalil Mirzoyev, Shurbi, manuscript, gazelle, literary environment of Nakhchivan.*

Фарман Халилов

**НЕКОТОРЫЕ ВАРИАНТЫ РУКОПИСИ ГАЗЕЛЕЙ
 МИРЗЫ ДЖАЛИЛА ШУРБИ**

Мирза Джалил Мирзоев (1874-1915) был известен в литературной и культурной среде Нахчывана своей педагогической деятельностью и художественным творчеством под псевдонимом «Шурби».

Поскольку его произведения не дошли до наших дней в полном объеме, целостное и систематическое изучение его литературного наследия оказалось невозможным. Однако найденные нами в последнее время рукописные варианты 16 газелей, переписанных арабским алфавитом человеком по имени Ага Агаев, позволяют говорить о некоторых характерных качествах его художественного творчества.

В статье были привлечены к исследованию недавно приобретенные рукописные варианты газелей Шурби, хранящиеся в Фонде рукописей Нахчыванского отделения НАНА. При сравнении нескольких ранее напечатанных версий этих газелей с новыми

вариантами, были выявлены некоторые искажения и различные слова и строфы.

Говоря об особенностях новых рукописных вариантов газелей, автор пришел к выводу, что полные тексты этих газелей позволяют дополнить и в некоторой степени обосновать высказанные до сих пор мнения и суждения о поэтическом творчестве Шурби.

Ключевые слова: *Фонд рукописей Нахчыванского отделения НАНА, Мирза Джалил Мирзоев, Шурби, рукопись, газель, литературная среда Нахчывана.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 10.02.2024

Son variant 18.03.2024

UOT 82.02

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.214>

RAMİZ QASIMOV

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA REALİZMİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin təşəkkülü və inkişaf məsələlərindən bəhs edilmiş, ədəbi cərəyanlar müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Göstərilmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm uzun əsrlərin əsaslı yaradıcılıq metodu olaraq çıxış etmiş, onun tərkibində realizm də öz varlığını sürdürmüşdür. Realizm əsaslı, ardıcıl və qabarıq yaradıcılıq metodu olaraq XVIII əsrdə M.P.Vaqifin yaradıcılığı əsasında müəyyənlanmış, ədəbiyyatşünaslıqda “seyrçi realizm” [Y.Qarayev] və ya “erkən realizm” [İ.Həbibbəyli] kimi adlandırılmışdır. Varlığı gerçəkçi bir yöndən olduğu kimi səciyyəlandırən realizm bu mərhələdə daha çox təsvirə üstünlük verən yaradıcılıq hadisəsi kimi müəyyənlanmışdır. Bu üzdən, fikrimizcə, bu mərhələdə bəhs olunan və daha çox Vaqif yaradıcılığında təzahür tapan bu yaradıcılıq hadisəsi naturalizm cərəyanıdır. Varlığın əlamətlərinə birə-bir təsvirçi yöndən yanaşan və olduğu kimi əks etdirən bu yaradıcılıq üslubu dünya ədəbiyyatında naturalizm olaraq adlandırılmış və onun mahiyyətini də bütün xüsusiyyətlərilə əks etdirmişdir. Ümumiyyətlə, XVII yüzillikdən başlayan yeni ədəbi yaradıcılıq meyillərində, xüsusilə ictimai hadisələri əks etdirmə ənənəsinin formalaşması, varlığın bədii inikasında əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyətlərin olduğu kimi təsvirinin qabarıq yer alması, məhz naturalizmin başlıca xüsusiyyəti kimi təcəssüm tapır. M.V.Vidadi və M.P.Vaqif yaradıcılığı ilə daha qabarıq bədii hadisəyə çevrilən, XIX yüzillikdə M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, M.B.Nadim və başqalarının yaradıcılığında da təzahür tapan ədəbi cərəyan hadisəsi naturalizm olaraq səciyyə qazanmışdır. XIX yüzillikdə formalaşaraq A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani və b. yaradıcılıq nümunələri ilə formalaşan, M.F.Axundzadə yaradıcılığında zirvə tapan ədəbi cərəyan isə maarifçi realizm adlanır. İctimai problemlərin maarif yolu ilə həll ediləcəyinə ümid bəsləyən maarifçilər daha çox həyat ideallarını realist planda təqdim etməyə səy göstərmişlər. M.Şahtaxtılı, E.Sultanov yaradıcılıqları ilə keçid edən, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə müəyyənləşən və “Molla Nəsrəddin” jurnalının çapı ilə ədəbi hərəkət halını alan tənqidi realizm romantizmə reaksiya olaraq yaranmış və ictimai düşüncədə yeni mərhələ başlatmışdır. Romantizmə reaksiya olaraq yaransa da, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmlə birgə ictimai ideallar uğrunda mübarizə aparan, ümummilli məfkurə və maraqlar naminə hadisə və obrazları ictimai münasibətlər daxilində, psixoloji, sosial və mənəvi xüsusiyyətlərilə birgə təzahür etdirən bu realizm ədəbi cərəyan halını almışdır.

Açar sözlər: realizm, yaradıcılıq metodu, ədəbi cərəyan, naturalizm, maarifçi realizm, tənqidi realizm.

Giriş. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı ilə təzahür edən realizm az qala bütün səciyyəsi və Azərbaycan erkən və ya klassik realizminin banisi və zirvəsi M.P.Vaqifin, maarifçi realizmin nəhəngi M.F.Axundzadənin realizmindən öz keyfiyyətləri, bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. Böyük söz ustası, qüdrətli və qüvvətli şair M.P.Vaqif dövrün və ədəbi cərəyanın bütün ümumi və səciyyəvi xüsusiyyətlərini öz yaradıcılığında ehtiva edən ədəbi şəxsiyyətdir. Akademik N.Cəfərov çox haqlı olaraq yazır ki: “Azərbaycan ədəbiyyatı yeni dövrə, yaxud milli özünüdərkətmə dövrünə birinci növbədə üç böyük sənətkar-mütəfəkkirin: Nizami, Füzuli və Vaqifin yaradıcılıq enerjisi hesabına gəlib çıxır. Nizamidən Füzuliyə, Füzulidən Vaqifə ideya-estetik hərəkətin generatoru isə, heç şübhəsiz, sözün geniş mənasında milliləşmə, yaxud azərbaycanlaşmasıdır. Və ona görədir ki, Nizamiyə nisbətən Füzulinin, Füzuliyə nisbətən Vaqifin mövzuları, ideyaları, poetxnologiyası daha çox milli, daha çox Azərbaycancadır” [1, s. 3]. Bu mənada Vaqif şair, ictimai xadim və qüvvətli şəxsiyyət olaraq intibah dövrünün adamıdır və onun yaradıcılığında bu intibahın ən səciyyəvi xüsusiyyətləri özünə yer tapıb. “Koroğlu” və “Şah İsmayıl” kimi qəhrəmanlıq eposları, “Əsli-Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Abbas və Gülgəz” və başqa məhəbbət dastanlarının meydana gəldiyi, Sarı Aşıq və

Abbas Tufarqanlı kimi dahi aşıqların fəaliyyət göstərdiyi bir dövəmdə Molla Vəli Vidadi ilə birgə M.P.Vaqif də fəaliyyət göstərir ki, məhz onun yaradıcılığı, sənətkarlıq keyfiyyətləri, yaradıcılıq dili, üslubu və s. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə tamamilə yeni keyfiyyətlər gətirir.

Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə mövzunun tədqiqi özünün aktuallığı ilə seçilir. Azərbaycan ədəbiyyatında bədii yaradıcılıq metodu olaraq realizmin meydana gəlməsi, onun xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi elmi cəhətdən nə qədər aktual və əhəmiyyətlidirsə, XVII-XVIII yüzilliklərdən, xüsusilə Vaqifin yaradıcılığında təzahür edən və bədii ədəbiyyatımızda davam etdirilən ədəbi üslubun hansı cərəyan olmasının da səciyyələndirilməsi o qədər gərəklidir. Bundan başqa Azərbaycan ədəbiyyatında realizm üzərində mövcud olmuş ədəbi cərəyanların qarşılıqlı təsir və xüsusiyyətlərilə öyrənilməsi də mühüm elmi aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir. Bunun üçün məqalədə analiz, sintez, bədii təhlil, müqayisəli təhlil, tənqidi yanaşma və b. kimi metod və üsullardan istifadə edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin yaradıcılıq metodu olaraq müəyyənləşməsi.

M.P.Vaqifin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında ilk realist yaradıcılıq metodunun başlanğıcını qoyan və yeni yaradıcılıq üslubu müəyyənləşdirmiş, “seyrçi realizm”i [5] və ya “erkən realizmi” [3; 4] bədii ədəbiyyata tamamilə yeni ruh və ifadə gətirmişdir. Vaqif realizminin bədii xüsusiyyətlərindən biri ondadır ki, o, özünəqədərki pessimist, fəlsəfi yaradıcılıq üsulunu həm formaca, həm də məzmunca dəyişib nikbin və dünyəvi yaradıcılıq üsulu ortaya qoydu, eyni zamanda, qəliz, köhnəlmiş və başa düşülməyən klassik yaradıcılıq dili əvəzinə sadə, anlaşılıqlı xalq dilini ədəbiyyatın dilinə çevirdi. Onun əsərləri və yaradıcılıq dili Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələlərində milliləşmə və azərbaycanlaşma missiyasını həyata keçirməyə müvəffəq oldu. Vaqifin şeir tərz, forma və janrları daha çox xalq ədəbiyyatı ənənələrini inkişaf etdirməyə və xalq ədəbiyyatı ənənələrinin yazılı ədəbiyyatda güclənməsi və onun inkişaf stimulu müəyyənləşdirməsinə təməl oldu.

Realizm bədii yaradıcılıq üsulu olaraq romantizmlə paralel mövcudluğunu davam etdirsə də, bədii yaradıcılıq metodu kimi ardıcıl, qabarıq və ədəbi hadisə olaraq M.P.Vaqifin əsərlərində meydana çıxmışdır. “Öz davamını Mirzə Fətəlidə və Mirzə Cəlildə tapan klassik realizmin poeziyada mənşəyini, şübhəsiz, məhz Molla Pənah Vaqiflə başlamaq lazımdır” [5, s. 30]. M.P.Vaqif realizmində daha çox ictimai reallığın zahiri keyfiyyət və ya əlamətləri – gözəllik (və ya çirkinlik) tərəfləri təsvir olunmaqla vəsf və tərənnüm edilmiş, ictimai varlıq bir çox real xüsusiyyətləri ilə təsvir edilsə də, o ictimai münasibətlər daxilində deyil, ictimai münasibətlərdən qoparılmış, ayrılmış və fərdiləşdirilmiş, eləcə də donuq, statik vəziyyətdə təsvir və təqdim edilmişdir.

Naturalizmin ədəbi cərəyan kimi mümkünlüyü. Vaqifin realizmində təsvir daha güclü idi və hətta naturalizm səviyyəsində təzahür tapırdı. Hətta bir sıra əsərlərdə də Vaqifin realizminin “təsviri realizm” kimi səciyyələndirildiyi qeyd edilmiş [2; 3; 5], amma eyni zamanda “realizmin təsvirilikdən uzaq olması” da [3; 5] müzakirə obyektinə çevrilərək inkar edilmişdir. Halbuki ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarında realizmi səciyyələndirən ilkin və təməl xüsusiyyət, onun təsvirçiliyi göstərilmişdir. Bu səciyyəvi keyfiyyət xüsusilə Vaqifin klassik və ya erkən realizminə aiddir. Əslində məhz bu yönə diqqət artırmaqla demək olar ki, bədii yaradıcılıq metodu olaraq Vaqifin yaradıcılığında təzahür edən realizm idisə, ədəbi cərəyan olaraq təzahür edən yaradıcılıq üsulunu, bizim fikrimizcə, naturalizm adlandırmaq daha doğru olar. Çünki məhz naturalizm realizm yaradıcılıq metodu ilə obyekt və ya predmeti bədii cəhətdən əks etdirərək onun təbiətdəki real varlığına uyğun olan əlamətləri bir-bir təsvir etməyi başlıca məqsəd hesab etmişdir. Naturalizm predmeti olduğu kimi təsvir etmə prinsipinə

dayanmaqla bərabər təbiəti həm gözəl, həm də çirkin tərəflərilə olduğu kimi çatdırmağı yaradıcılıq məqsədi və metodu seçmişdir. Naturalizmi realizmdən ayıran təməl nöqtə insanı fizioloji varlıq olaraq yüzilliklərcə dəyişməyən primitiv tərəflərilə ələ almasıdır [9, s. 199]. Həm də realizm insanın və cəmiyyətin bütün yönərlilə məşğul olarkən naturalizm və naturalist sənətkar bədii predmetin gözəl və çirkin tərəflərilə intensiv olaraq məşğul olur. Bu baxımdan da, fikrimizcə, Vaqifin bədii əks etdirmə üslubu, yaradıcılıq tərzini naturalizm olaraq səciyyələndirilməlidir. Vaqifin “realizmi” üzərinə aparılan mübahisə və müzakirə, tezislərin bir-birini inkar etməsi və s. isə, fikrimizcə, metodoloji yanaşmanın mahiyyətindəki ehtiyatsızlıqdan yaranmışdır. Fikrimizcə, bu sahədə müzakirə və mübahisəyə səbəb olan məsələ realizm termininin bədii və ya düşüncə metodu və ya ədəbi cərəyan kimi bir tutulmasından qaynaqlanmışdır. Realizm əslində düşüncə və ya bədii metod olaraq romantizmlə birgə mövcud olmuşdur, lakin məhz predmetə yanaşma, onu əks etdirmə çabası, üslubu olaraq isə naturalizm ədəbi cərəyanı Vaqifin yaradıcılığı ilə daha çox ədəbi diqqətə gəlmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında aparılan tədqiqatlar naturalizmin orta əsrlər ədəbi qaynaqlarında da mövcud olduğunu təsdiq və sübut etdiyi üçün [7] Vaqifin naturalizminin bu ənənələrin üzərində müəyyənləşdiyini, XIX və XX yüzilliklərin sənətkarlarının yaradıcılığında davam etdirildiyini qətiyyətlə demək olar [10].

Vaqif şeirinin özünəməxsusluğu və ən qüvvətli tərəfi onun mənsub olduğu xalqının, el-obanın bütün sənət obyektlərini “necə varsa, elə” təsvir və tərənnüm etməyindədir. Sənətin əbədi və ədəbi problemi olan “insan” onun yaradıcılığında təbiətinə uyğun, olduğu kimi öz yerini tapır, özü də mənsub olduğu elin, obanın səciyyəvi xüsusiyyətlərilə. Buna görə də Vaqif yaradıcılığı təkcə ədəbi yaddaş deyil, həm də milli yaddaşdır. Onun təsvir etdiyi və tərənnüm etdiyi gözəl və gözəllik xalqın insanda axtardığı gözəllik meyarlarının ədəbi-bədii təcəssümüdür. Qeyd edildiyi kimi, intibah mədəniyyəti insanı necə var, elə təqdim edir, onu panteist görüşlərin təbliğində vasitə olmaqdan çıxarır, beləliklə də, insan obraz olmaqdan çıxaraq ədəbiyyatın bilavasitə predmetinə çevrilir [1, s. 6]. Bu mənada Vaqifin yaradıcılığında daha çox təsvir və tərənnüm obyektinə olan el gözəlləri “sədaqətli, vəfalı, ismətli, utancaq” kimi insani mənəvi keyfiyyətlərlə təqdim edilirlər. Vaqifin insanı – gözəli təqdimatında başqa səciyyəvi və fərqli xüsusiyyəti elin gözəlini mənsub olduğu regionun təbiəti, onun gözəlliklərinin təzahürələri olan varlıqların zahiri keyfiyyətlərilə bəhəm təsvir edir. Onun təqdim etdiyi gözəllər “gül bədən”, “qönçə ağız”, “şahmar saçlı”, “kəklik yerişli”, “maral baxışlı”, “sona sığallı”dırlar və bu bənzətmələr təbiət-insan vəhdətində realist düşüncə və milliləşmənin özünəməxsus keyfiyyəti olaraq diqqəti cəlb edir. Ədəbiyyatşünaslığımızın patriarxı F.Köçərli də M.P.Vaqifin realizmini ürəkdən və həqiqi həyatdan nəşət tapması ilə səciyyələndirmişdir [6, s. 137]. Ədəbiyyatımızda realizm həm də xalq şeiri ənənələri əsasında əsərlər yazan və onun inkişafına rəvac edən Vaqif yaradıcılıq ənənələrinin davam etdirilməsi sayəsində milliləşmə prosesi güclənmişdir.

Maarifçi realizmin təşəkkülü və xüsusiyyətləri. Qeyd etmək istərdik ki, fikrimizcə, Vaqifdən üzə bəri XIX əsrin ortalarına qədər naturalizm və realizm yanaşı fəaliyyət göstərmişdir. İctimai şərait və ədəbi inkişafın özünəməxsus prosesi olaraq naturalizm yavaş-yavaş yerini maarifçi realizmə vermişdir. Hətta XIX əsrin satira adlandırılan şeir sənəti və bədii əks etdirmə üslubunda da naturalizmi görmək mümkündür. Artıq bilavasitə insanın və cəmiyyətin bütün yönərlilə əks etdirildiyi realizm məhz XIX yüzillikdən ədəbiyyatımızda yer almağa başlamışdır. Realizmin təşəkkülündə bədii nəsrin çəkisi artmağa başlamış, həlledici rolunu ortaya qoymuşdur. A.Bakıxanovun, İ.Qutqaşının bədii nəsrində, B.Şakirin, Q.Zakirin,

S.Ə.Şirvaninin mənzumələrində, “satirik” [əslində isə həvcçi realist şeir – R.Q.] şeirlərində insan və cəmiyyət məsələləri yer almağa başlamışdır ki, bu da maarifçi realizm kimi səciyyələndirilən realizmin axışa düşməsinə imkan vermişdir. Bizim fikrimizcə, bu şeirlərin realist təsvir üslubundakı varlığın təbiətinə uyğun əlamətlərin olduğu kimi təsviri və hətta tənqidi naturalizmin davamının göstəricisi kimi çıxış edir. Zakirin gözəllik mövzulu şeirləri də təsvir üslubuna görə Vaqifin XIX yüzillikdəki davamı təsirini bağışlayır. Bununla belə Bakıxanovdan başlayaraq M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi və başqalarının yaradıcılığında müsbət elmlərə çağırışın başlıca yer tutması, ictimai problemlərin maariflə ortadan qaldırılması və s. yaradıcılıq xüsusiyyətləri onları maarifçi realist olaraq səciyyələndirir. Bu baxımdan M.F.Axundov realizmi maarifçi realizmin zirvəsində dayanmışdır. M.F.Axundov realizmi ictimai münasibətlərdən daha çox ictimai maraqlara doğru inkişaf edərək daha da irəli getmiş, başqa sözlə Axundov realizmində ictimai inkişafı təmin edəcək maraqlar kontekstindən bədii hadisələr və əhvalatlar qurulmuş və bu mənada bu realizmdə də insan və ya əhvalat konkret ictimai münasibətlər kontekstində deyil, ictimai ideallar və maraqlar kontekstində təqdim edilmişdir. Axundovun nuxulularını Molla İbrahimxəlil Kimyagər uydurma “meymun” əhvalatı ilə aldadıb pullarını əldən alır. Şahbaz bəyin Fransaya getmək istəyi reallıqdan daha çox müəllifin ideallarından doğan, arzu olunan bir obraz və əhvalat idi. “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” əsərindəki Səkinənin obrazı ictimai mühitin “möcüzəsi” idi və əlbəttə, müəllifin arzu və ideallarının ümumiləşdirilmiş obrazı idi. Burada realizmin fərqli keyfiyyətləri daha çox təsvir və təqdim üsulunda, əsərin bədii strukturunda idi, əsas, başlıca obrazlar isə daha çox ideallardan doğan obrazlarla təzahür tapırdı, yəni bir çox hallarda maarifçi realizmin qəhrəmanı konkret mühitin ictimai münasibətlərindən doğan real obraz deyil, müəllifin ideallarından doğaraq meydana gəlməsilə səciyyələndirirdi. Bir az da dəqiq desək, fikrimizcə, Axundov əsərlərinin hadisə və əhvalatları başlıca obraz və xarakterləri konkret ictimai tarixi reallığın inikası deyildi.

Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin mümkünlüyü və müqayisəsi. Cəlil Məmmədquluzadə realizminin, ümumən isə tənqidi realizmin birinci, ilkin səciyyəvi fərqi və özünəməxsusluğu ondadır ki, ictimai xarakter və ya obrazlar, hadisə və əhvalatlar müəllif marağı və ya idealından, istəyindən deyil, ictimai tarixi şəraitin, reallığın özündən doğur, daha doğrusu, müəllif, yazıçı real ictimai-tarixi hadisə və əhvalatı konkret ictimai münasibətlər daxilində təqdim edir. Obraz da, xarakter də müəllifin müşahidə etdiyi real prototiplərdən yaranan, sadəcə ümumiləşdirmə, tipikləşdirmə ilə daha da canlı, təsirli, qabarıq önə çıxan obrazlardır. Hətta tipikləşdirmə o dərəcədə mükəmməl aparılır, o dərəcədə dəqiq təsvir və təqdim edilir ki, ədəbi portretlər yaranır, portret janrdan – portret hekayə (“Usta Zeynal”, “Qurbanəli bəy”, “Mirzə Səfər”), portret satirik şeirlər meydana gəlir. Bu realizmin milli xüsusiyyəti və özünəməxsusluğu onda idi ki, əsas, başlıca ideyası və idealını milli istiqlal ideyası təşkil edir, inqilabi xüsusiyyət kəsb edir və satirik ədəbi növə (fikrimizcə, akad. İ.Həbibbəylinin, İ.Ağayevin satiraya ədəbi növ kimi yanaşması doğru və haqlı yanaşma idi. Çünki yumor və ya satirik-komik üsullar müəyyən bir mərhələdə əsərdə istifadə edilməkdən daha çox, bütövlükdə bədii əsər satirik-komik metod, Sokrat metodu üzərində qurulur, ayrıca janrları olan bir ədəbi növ kimi müəyyənləşir – R.Q.) əsaslanaraq daha çox yaradıcılıq ənənəsi formalaşdı. C.Məmmədquluzadə əsərlərilə doğan, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə aparıcı üsluba və ədəbi cərəyana çevrilən tənqidi realizm C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənəminli, M.S.Ordubadi kimi qələm ustalarının hekayələri timsalında bədii nəsrə yaranıb inkişaf etdiyi kimi, C.Məmmədquluzadənin ilk nümunələri ilə intişar taparaq M.Ə.Sabirin, Ə.Qəmgüsarin,

Ə.Nəzminin, M.Ə.Möcüzün, M.S.Ordubadinin və başqalarının nümunəsində şeirin, poeziyanın, eləcə də C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyovun dram əsərləri əsasında dramaturgiyada inkişafını davam etdirmişdir.

Nəticə. Beləliklə:

– Azərbaycan ədəbi düşüncəsi və sənət tarixində realizm bədii yaradıcılıq üsulu olaraq romantizmlə birgə, onun bətnində inkişaf edərək bu günə gəlib çıxmışdır;

– romantizm metodunun tərkibində təsvir üsulu olaraq çıxış edən realizm şifahi ədəbi düşüncədə – xüsusilə tapmaca, atalar sözləri, məsəllər, qaravəlli və lətifə janrlarında tənqidi düşüncə metodu olaraq mövcud olmuşdur;

– Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında realizm yaradıcılıq metodu olaraq M.P.Vaqifin yaradıcılığında ardıcıl və qabarıq təzahür etmişdir. M.P.Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında ilk realist yaradıcılıq metodunun daha ardıcıl, davamlı və qabarıq yer almasının başlanğıcını qoydu və yeni yaradıcılıq üslubu müəyyənləşdirdi. Onun “seyrçi”, “təsvirçi” və ya “erkən” realizmi ədəbi sənətə tamamilə yeni ruh gətirməklə bərabər, naturalizmi ədəbi cərəyan səviyyəsinə çatdırdı;

– Vaqif realizmi özünəqədərki pessimist, fəlsəfi yaradıcılıq üsulunu həm formaca, həm də məzmunca dəyişib nikbin və dünyəvi yaradıcılıq üslubu ortaya qoymuşdur;

– Qəliz, köhnəlmiş və başa düşülməyən klassik yaradıcılıq dili əvəzinə sadə, anlaşılıq xalq dilini ədəbiyyatın dilinə çevirmiş, əsərləri və yaradıcılıq dili Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələlərində milliləşmə və azərbaycanlaşma missiyasını həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdur;

– Vaqifin şeir tərzini, forma və janrları daha çox xalq ədəbiyyatı ənənələrini inkişaf etdirməyə və xalq ədəbiyyatı ənənələrinin yazılı ədəbiyyatda güclənməsi və onun inkişaf stimulunu müəyyənləşdirməsinə təməl olmuşdur;

– Vaqif yaradıcılığı ilə təzahür edən realizm XIX yüzillikdə davam etdirilərək maarifçi realizmin ortaya çıxmasına vəsilə olmuşdur;

– A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundzadə kimi sənətkarların yaradıcılığı ilə müəyyənləşən maarifçi realizmin üzərində yeni ədəbi cərəyan olan tənqidi realizm meydana gəlmiş, bədii obraz və hadisələri ictimai məzmununda təqdim etmə, ictimai münasibətlər daxilində göstərmə üslubu ilə özünəməxsusluq, orijinal məzmun və keyfiyyət qazanmış, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmgüsar, Ə.Nəzmi, Y.V.Çəmənəminli, M.S.Ordubadi və b. nümayəndələrinin yaradıcılığı üzərində ədəbi cərəyan olaraq inkişaf etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Molla Pənah Vaqif. Bakı: Renessans-A, 2017, 240 s.
2. Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı: Elm, 1980, 227 s.
3. Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2019, 452 s.
4. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm: dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. “525-ci qəzet” qəz., 2017, 25 dekabr.
5. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 259 s.
6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə. I c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 360 s.
7. Sasani Q. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, 2007, 432 s.

8. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 272 s.
9. Batı edebiyatında akımlar. I kitab, Eskişehir: Anadolu Universiteti yayını, 2018, 255 s.
10. Qaradərəli A. Yeni ədəbi naturalizm / <https://edebiyat.az/edebi-tenqid/1121-azad-qaradere-el-yen-edeb-naturalizm.html>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramizqasimli44@gmail.com

Ramiz Gasimov

DEVELOPMENT PROBLEMS OF REALISM IN THE AZERBAIJANI LITERATURE

In the article, issues of the formation and development of realism in Azerbaijani literature were discussed, and literary trends were analyzed in a comparative manner. It has been shown that in the Azerbaijani literature, romanticism acted as a fundamental creative method for many centuries, and realism also continued to exist within it. Realism as a fundamental, consistent and prominent creative method was defined in the 18th century based on the work of M.P. Vagif, and was called “spectator realism” [Y. Garayev] or “early realism” [I. Habibbayli] in literary studies. Realism, which characterizes existence as it is from a realistic point of view, is defined at this stage as a creative phenomenon that prefers more description. Therefore, in our opinion, this creative event, which is mentioned at this stage and is mostly manifested in the creativity of the University, is a trend of naturalism. This creative style, which approaches the signs of existence one by one and reflects them as they are, was called naturalism in world literature and reflected its essence with all its characteristics. In general, the formation of the tradition of reflecting social events in the new trends of literary creativity that began in the 17th century, and the prominent place in the depiction of signs, qualities and characteristics of existence in the artistic vision are embodied as the main characteristic of naturalism. The phenomenon of the literary trend, which became a more prominent artistic phenomenon with the works of M.V. Vidadi and M.P. Vagif, and was manifested in the works of M. Sh. Vazeh, G. Zakir, M. B. Nadim and others in the 19th century, was characterized as naturalism. A. Bakikhanov, M. Sh. Vazeh, S. A. Shirvani and others formed in the 19th century. The literary trend formed by creative examples that peaked in M.F. Akhundzade’s work is called enlightened realism. Educators who hope that social problems will be solved through education have tried to present their ideals of life in a realistic plan. Critical realism, which transitioned with the works of M. Shahtakhtily, E. Sultanov, was defined by the works of J. Mamedguluzade and became a literary movement with the publication of “Molla Nasreddin” magazine, was born as a reaction to romanticism and started a new stage in public thinking. Although it was created as a reaction to romanticism, this realism, which fights for social ideals together with romanticism and manifests events and images within social relations and psychological, social and spiritual characteristics for the sake of national ideology and interests, has become a literary trend in Azerbaijani literature.

Keywords: *realism, creative method, literary trend, naturalism, educational realism, critical realism.*

Рамиз Гасимов

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕАЛИЗМА В ЛИТЕРАТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье обсуждаются вопросы становления и развития реализма в азербайджанской литературе, в сравнительном порядке анализируются литературные тенденции. Показано, что в азербайджанской литературе романтизм на протяжении многих веков выступал основным творческим методом, но внутри нее продолжал существовать и реализм. Реализм как основной, последовательный и выдающийся творческий метод был определен в XVIII веке на основе творчества М.П.Вагифа и в литературоведении получил название «зрительский реализм» [Я.Гараев] или «ранний реализм» [И.Габиббейли]. Реализм, который характеризует существование таким, какое оно есть с реалистической точки зрения, определяется на этом этапе как творческий феномен, который предпочитает больше описания. Поэтому, на наш взгляд, это творческое событие, которое упоминается на данном этапе и в наибольшей степени проявляется в творчестве Университета, является направлением натурализма. Этот творческий стиль, приближающийся к признакам существования один за другим и отражающий их такими, какие они есть, получил в мировой литературе название натурализма и отразил его сущность со всеми своими особенностями. В целом нашло свое воплощение формирование традиции отражения общественных событий в новых течениях литературного творчества, начавшихся в 17 веке, и видное место изображения знаков, качеств и особенностей бытия в художественном видении бытия. как основная характеристика натурализма. Явление литературного направления, ставшее более заметным художественным явлением с творчеством М.В.Видади и М.П.Вагифа, и проявившееся в творчестве М.Ш.Вазех, Г.Закира, М.Б.Надима и других в XIX веке, характеризовался как натурализм. А.Бакиханова, М.Ш.Вазех, С.А.Ширвани и др. сформировались в XIX веке. Литературное направление, сформированное творческими примерами и достигшее своего апогея в творчестве М.Ф.Ахундзаде, называется просвещенным реализмом. Педагоги, надеющиеся, что социальные проблемы будут решены посредством образования, попытались представить свои идеалы жизни в реалистичном плане. Критический реализм, пришедший с творчеством М.Шахтаглы, Э.Султанова, определившийся творчеством Дж.Мамедгулузаде и ставший литературным течением с выходом в свет журнала «Молла Насреддин», зародился как реакция на романтизм, и начался новый этап общественного мышления. Хотя он и был создан как реакция на романтизм, этот реализм, борющийся за социальные идеалы вместе с романтизмом, манифестирующий события и образы в рамках социальных отношений и психологических, социальных и духовных характеристик во имя национальной идеологии и интересов, стал литературным направлением в азербайджанской литературе.

Ключевые слова: реализм, творческий метод, литературное направление, натурализм, образовательный реализм, критический реализм.

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İkkin variant 13.02.2024

Son variant 28.03.2024

UOT 82

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.221>

MEHRİBAN SULTANOVA

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ƏBƏDİYAŞAR OBRAZI NAXÇIVAN SƏHNƏSİNDƏ

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətçilik tarixində silinməz iz qoymuş dahi şəxsiyyətdir. Xalqımızın müstəqillik arzusunun, milli dövlətçilik ideyasının gerçəkləşdirilməsi, müasir Azərbaycan dövlətinin qurulması bu görkəmli siyasi xadimin adı ilə bağlıdır; bu qiymətli siyasi irs dövlətçilik tariximizə qızıl hərflərlə əbədi həkk olunmuşdur. Məhz buna görədir ki, böyük vətənpərvər, müdrik rəhbər, dünyaşöhrətli siyasətçi Heydər Əliyevin bədii obrazının yaradılması, bu tarixi şəxsiyyətin dahiliyini, müəyyən tarixi prosesləri, mövcud ictimai-siyasi şəraiti düzgün dəyərləndirmək və təbliğ etmək müasir milli dramaturgiyamızın tələbatına çevrilmişdir. Həmin əsərlər uğurlu səhnə taleyi yaşamaqla geniş tamaşaçı kütləsi tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Qədim və zəngin sənət ənənələrinə malik Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Milli Dram Teatrının da repertuarında ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin əbədiyaşar obrazının canlandırıldığı tamaşalar xüsusi yer tutur. İstisnasız demək olar ki, Naxçıvan teatri bu şərəfli missiyanı uğurla yerinə yetirmiş, bu sahədə gözəl ənənə formalaşdırmışdır.

Məqalədə professor, yazıçı-publisist Adil Babayevin 2008-ci ildə teatrda səhnələşdirilən “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” əsərinin, İftixar Piriyevin “Qurtuluş dastanı” epik tarixi dramı əsasında 2015-ci ildə hazırlanmış eyniadlı tamaşanın uğurlu səhnə taleyindən bəhs edilir. Eyni zamanda tanınmış yazıçı-dramaturq, professor, Əməkdar jurnalist Aqşin Babayevin 1993-cü ildə qələmə aldığı “Xilaskar” pyesinin yeni səhnə təcəssümü sənətkarlıq baxımından ətraflı təhlil olunur, tamaşa dahi siyasətçi kimi həm də milli ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin kamil bilicisi olan ümummilli lideri Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə qiymətli sənət töhfəsi kimi dəyərləndirilir. Hər üç əsərin əsas ideyası – Azərbaycanın kəşməkəşli, mübarizələrlə dolu yaxın tarixi, xalqın öz liderinin ətrafında sıx birləşməsi və bunun sayəsində azadlığa, müstəqilliyə, inkişafa qovuşması uğurlu səhnə həllini tapmışdır. Məqalədə qeyd olunur ki, ulu öndərin milli yaddaşımıza əbədi həkk olunmuş işıqlı obrazını yüksək səviyyədə canlandırmaq şərəfli bir iş olmaqla yanaşı, həm də böyük məsuliyyət tələb edir. Yuxarıda bəhs olunan hər üç tamaşada ümummilli liderin bədii obrazını peşəkarlıqla canlandıran Xalq artisti Rza Xudiyev bu çətin və şərəfli işin öhdəsindən məharətlə gələ bilmiş, özünəməxsus ifa tərzii ilə yaddaqalan obrazlar yaratmışdır.

Açar sözlər: *ümummilli lider Heydər Əliyev, dramaturgiya, bədii obraz, səhnə, teatr, aktyor, ifa tərzii, tamaşaçı.*

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətçilik tarixində silinməz iz qoymuş dahi şəxsiyyətdir. Xalqımızın müstəqillik arzusunun, milli dövlətçilik ideyasının gerçəkləşdirilməsi, müasir Azərbaycan dövlətinin qurulması bu görkəmli siyasi xadimin adı ilə bağlıdır. Ulu öndərin siyasi fəaliyyəti ölkənin və xalqın taleyinə, gələcəyinə, xilas və inkişafına həsr edildiyi üçündür ki, bu siyasi irs dövlətçilik tariximizə qızıl hərflərlə əbədi həkk olunmuşdur. Heydər Əliyevin fəaliyyətinin miqyası o qədər çoxşaxəli və hüdudsuzdur ki, O, yüksək erudisiyası, fenomenal zəkası, heyrətamiz analitik təfəkkürü, uzaqgörənliyi və müdrikliyi ilə seçilən elə böyük şəxsiyyətdir ki, bədii ədəbiyyatımızda bu tarixi şəxsiyyətin obrazının canlandırılması həm başlıca məram, həm də şərəfli, məsuliyyətli bir vəzifə hesab olunmaqdadır. Məhz buna görədir ki, dünyaşöhrətli siyasətçi Heydər Əliyevin bədii obrazının yaradılması, bu tarixi şəxsiyyətin dahiliyini, onun siyasi fəaliyyətini və xalqımız qarşısındakı misilsiz xidmətlərini düzgün dəyərləndirmək və təbliğ etmək müasir milli dramaturgiyamızın da tələbatına çevrilmişdir. Həmin əsərlər uğurlu səhnə taleyi yaşamış, geniş tamaşaçı kütləsi tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Qədim və zəngin sənət ənənələrinə malik Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Milli Dram Teatrı son illərdə siyasi-tarixi əsərlərə müraciət edərək yeni sənət uğurlarına imza atır. Bu sənət məbədinin repertuarda ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin əbədiyaşar obrazının canlandırıldığı tamaşalar xüsusi yer tutur. İstisnasız demək olar ki, hər bir sənət ocağı kimi bu iş böyük şərəf və məsuliyyətlə yanaşan Naxçıvan teatrı bu sahədə uğurlu ənənə formalaşdırmışdır. 2008-ci ildə teatrda professor, yazıçı-publisist Adil Babayevin "Koroğlunun Çənlibelə qaydıışı" əsəri [2] ərsəyə gətirilmiş, ulu öndər Heydər Əliyevin obrazının ilk səhnə təcəssümü kimi bir sənət hadisəsinə imza atmışdır. Tamaşa Naxçıvan teatrının 125, ulu öndərin 85 illik yubileylərinə həsr edilməsi ilə də əlamətdardır. Səhnə əsərində şifahi xalq ədəbiyyatımızın, türk dünyasının məşhur xalq qəhrəmanı Koroğlu ilə ulu öndərimizin müqəddəs ideallar uğrunda yorulmaz mübarizə aparan obrazları məharətlə çulğalaşdırılmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: "Müəllifin "Koroğlunun Çənlibelə qaydıışı" əsərində də tarixilik, elmilik və müasirlik vəhdət təşkil edir. Adil Babayevin prinsipləri vahid məcrada birləşdirməyi bacarması onun əsas uğuru sayıla bilər. "Koroğlunun Çənlibelə qaydıışı" Azərbaycan (Naxçıvan) səhnəsində uğurla nümayiş etdirilən vətənpərvərlik dramıdır. Əsərdə xalq qəhrəmanı Koroğlu ilə ümummilli lider Heydər Əliyevin mübarizəsini və ideallarını böyük bacarıqla uzlaşdırmışdır. Beləliklə, əsər tarixiliklə müasirliyin vahid mövqedən təqdimi baxımından əhəmiyyətli" [2, s. 69].

Əsərdə 93-cü ilin ortalarında – Azərbaycanın məhv olma təhlükəsi ilə üz-üzə qaldığı bir vaxtda Koroğlu – Heydər Əliyev Vətənin müsibətlərinə biganə qala bilməyərək bir qəhrəman, xilaskar kimi xalqın imdadına yetir. O, xəyalən Babəkdən, Şah İsmayıldan və Atatürkdən xeyir-dua, güc-qüvvət, idrak alaraq Azərbaycanı parçalamağa, bölüşdürməyə çalışan daxili və xarici düşmənləri məğlub etməyi bacarır, ölkədə asayiş, sabitlik, nizam və intizam yaradır. Əsərin sonlarında Dədə Qorqudun Koroğlunu – Heydər Əliyevi "Oğuz lideri" adlandırması əsərin bədii ideyasının daha da qüvvətli vurğulanmasına xidmət edir. Tamaşadan da aydın olur ki, dramaturq məqsədinə çatmış, Heydər Əliyev obrazını tarixdə iz qoymuş şəxsiyyət kimi bütün xarakterik keyfiyyətləri ilə təqdim edə bilmişdir. Azərbaycanın 1989-96-cı illər siyasi həyatını bir dram əsərində tamaşaçı auditoriyasına bütün reallıqları ilə təqdim edə bilmək filologiya elmləri doktoru, professor Adil Babayevin "böyük dramaturqluq qabiliyyətinin təcəssümü" kimi qiymətləndirilir [8, s. 178-179]. Filologiya elmləri doktoru Nəriman Seyidəliyevin dediyi kimi, "Dramaturq hadisələr üzərində o qədər düşüncə daşınmışdır ki, əsərdə heç bir hadisə tamaşaçıda təəccüb və etiraz doğurmur" [2, s. 74]. XX əsrin sonlarındakı milli azadlıq və müstəqillik uğrunda şərəfli mübarizə tarixini tamaşaçı yenidən yaşayır, ümidlərin tükəndiyi son anda güclü iradə və idraka malik xilaskarın meydana atılması nəticəsində tamaşaçı çöhrəsindən ümid işığı boylanır.

Ümummilli liderin Azərbaycana qaydıışı və ölkəni düşdüğü bəladan xilas etməsi tamaşanın əsas leytmotivini təşkil edir. Bu mənə də tamaşada da Azərbaycançılıq ideallarının tən-tənəsini dolğun şəkildə əks etdirilir. Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyevin bədii tərtibatı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi Şəmsəddin Qasımovun musiqi tərtibatı, Xalq artisti Həsən Ağasoy, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar artisti Xəlil Hüseynov, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar artistləri Elmira Kərimova, Vidadi Rəcəbli və digər sənətkarlardan ibarət aktyor heyətinin ürəklə, ilhamla tamaşada iştirak etdiyini, yaradıcı heyətin işinin uğurlu alındığını vurğulayan filologiya elmləri doktoru Nəriman Seyidəliyev əsas obrazın ifaçısı haqqında yazır: "Aktyor ifasından danışanda, ilk növbədə, əsərin baş qəhrəmanı Koroğlu rolunun ifaçısı, Xalq artisti Rza Xudiyevin aktyorluq məha-

rətindən danışmaq lazımdır. Onun uca boyu, düzgün qaməti, məğrur yerişi, kəskin təsirli nitqi Heydər Əliyevə layiq bir surətin canlanmasına xidmət edir. Onun hər hərəkətində bir məna vardır. O, düşməyə qarşı qəzəbli, dosta qarşı mərhəmətlidir. Onun əl hərəkətləri də mənalıdır. Bir sözlə, Ulu Rəhbərin obrazını məharətlə canlandıra bilir” [2, s. 82]. Onu da qeyd edək ki, 1997-ci ildə yazılan əsərin səhnələşdirilməsi müəyyən maneələrlə üzləşir, Nəhayət Naxçıvanda səhnə həllinin tapır ki, müəllif özü də tamaşanı uğurlu hesab edir [s. 66]. Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının direktoru və aktyoru, Əməkdar mədəniyyət işçisi İftixar Piriyevin “Qurtuluş dastanı” epik tarixi dramı əsasında 2015-ci ildə hazırlanmış eyniadlı tamaşada isə dahi siyasətçinin müqəddəs ideallarının, mübarizliyinin poetik səhnə təcəssümünün şahidi olduq (10). Ümummilli liderə həsr olunmuş poema və pyeslərin müəllifi İftixar Piriye bu əsərində Heydər Əliyevi ən müxtəlif situasiyalarda təmkinli, müdrik siyasətçi, dövlət xadimi, ailə başçısı kimi göstərməklə, unikal şəxsiyyət, qeyri-adi zəkaya malik bir siyasətçi kimi təqdim edir. Əsərin əsas ideyası millivətənpərvərlik mövzusu təşkil edir. Ötən əsrin 90-cı illərindən müəyyən fraqmentləri əhatə edən pyesdə xalqın müqəddəratını həll edəcək tarixi proseslər – sovet imperiyasının süqutu, milli özünüdərkini inkişafı və bunun nəticəsi olaraq müstəqillik ideyalarının meydana çıxması, dövlətçilik ənənələrimizin dirçəldilməsi üçün tarixi situasiyanın yetişməsi öz dolğun bədii ifadəsini tapıb.

İyunun 15-də – Milli Qurtuluş Günündə muxtar respublikanın dövlət rəsmilərinin, ictimaiyyət nümayəndələrinin, ziyalılarının iştirakı ilə keçirilən premyerada pyesin müəllifi, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar mədəniyyət işçisi İftixar Piriye iştirak və çıxış etmiş, uğurlu tamaşa münasibətilə kollektivə təbrik etmişdir [10]. Tamaşa ümummilli liderimizin bədii obrazının uğurlu səhnə təcəssümü ilə yaddaqalan olmuş, dahi şəxsiyyətin zəngin həyat yolunun müxtəlif məqamlarını, siyasi uzaqgörənlik və qətiyyətini, xalqla lider həmrəyliyi təcəssüm etdirən canlı kütləvi səhnələr alqışlarla qarşılanmışdır. Xüsusilə də ulu öndərin doğma yurdu Naxçıvana qayıtması, orada fəaliyyət göstərməsi, ölkə ictimaiyyətinin qabaqcıl nümayəndələrinin Naxçıvana gəlməsi və xalqın təkidli tələbi ilə dahi şəxsiyyətin ölkə rəhbərliyinə yenidən qayıtması maraqlıdır. Xalq artisti Kamran Quliyevin quruluş verdiyi tamaşada Xalq artistləri Rza Xudiyev, Rövsən Hüseynov, Həsən Ağasoy, Şirzad Abutalıbov, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar artistləri Əli Əliyev, Əbülfəz İmanov, Xəlil Hüseynov, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar artisti Səməd Canbaxşiyev və digərləri öz ifaları ilə uğurlu səhnə həllinə nail olmuşlar. Əsərin finalında aktyorların müəllifin “Müstəqil vətənin memarı” rekviyem-poemasını söyləməsi qurtuluşa aparan milli birliyin əzəmətli rəmzinə çevrilməklə rejissor uğuru sayıla bilər.

Dahi şəxsiyyət kimi həm də milli ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin qədirşünası, kamil bilicisi olan ümummilli liderimizin 100 illik yubileyi münasibətilə teatr sənətsevərləri daha bir ərməğanla sevindirdi. Tanınmış yazıçı-dramaturq, professor, Əməkdar jurnalist Aqşin Babayevin 1993-cü ildə qələmə aldığı “Xilaskar” pyesi [3] yeni səhnə təcəssümü qazandı. Əsərin ideya-siyasi aktuallığını təsdiq etmək üçün təkcə bu faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, Heydər Əliyevin bədii obrazını səhnəyə gətirən və bu sahədə ciddi yaradıcılıq uğuru qazanan ilk dramaturq Aqşin Babayev “Xilaskar” pyesini özünün şah əsəri adlandırmış, əsər dəfələrlə səhnələşdirilmişdir. Pyes Azərbaycan xalqının böyük xilaskar oğlu, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ikinci dəfə rəhbərliyə gəlişinə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, 1990-cı illərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında anarxiya, siyasi böhran hökm sürürdü. O zamankı sovet dövlətinə arxalanan rəhbərlik hakimiyyətdən getmək istəmirdi. Xarici əleyhdarların təsirləri,

daxili münaqişə respublikanı, xalqı məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdu. Bu sənədli-publisistik pyes konkret tarixi faktlar, stenoqram yazılar əsasında həmin tarixi dövrü əks etdirir.

Həmin mürəkkəb tarixi hadisələrin fəal iştirakçısı olan, Heydər Əliyevi dahi şəxsiyyət kimi yaxından tanıyan müəllifin bir ictimaiyyətçi, yazıçı və jurnalist kimi sağlam siyasi düşüncəsi, əqidə bütövlüyü əsərdə aydın əks olunur. Yazıçı, dramaturq, ssenarist, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi Əli Əmirli yazır: “Əsərin uğuru ilk növbədə Aqşın Babayevin çox mürəkkəb olan həmin dövrdə qaynar hadisələrin içində olması və bu hadisələrin iştirakçılarını yaxından izləyə bilməsi ilə bağlıdır. Ən vacib məqamlardan biri də, dramaturqun, qulluq vəzifəsinə görə birbaşa Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında işləməsi, böyük şəxsiyyətlə birbaşa ünsiyyətdə olması, onu yaxından müşahidə edə bilməsidir. Bədii yaradıcılıqda bu məqamın əhəmiyyəti çox böyükdür” [11].

Qeyd edək ki, bu sənədli-publisistik əsəri Sumqayıt Dövlət Dram Teatrının baş rejissoru, Xalq artisti Firudin Məhərrəmov səhnə üçün uyğunlaşdırmaqla pyesə daha zəngin dinamik çalarlar, yeni bədii məziyyətlər gətirib. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, artıq müasir mövzulu siyasi-tarixi əsərlərin uğurlu səhnə həllində təcrübəsi olan rejissor, Xalq artisti Kamran Quliyevin yozumunda əsərin əsas ideyası – Azərbaycanın yaxın tarixindəki təbədüllətlər dövrü, siyasi çəkişmələr, milli təfriqə, xalqın öz xilaskarına tapınması və bunun sayəsində qələbə qazanması uğurlu səhnə həllini tapmışdır. Düzgün aktyor seçimi nəticəsində müxtəlif tipli tanış simaların bədii obrazlarının uğurla canlandırılması, dramaturji konfliktlərin dinamik tempə bir-birini izləməsi uğurlu rejissor işidir. Tamaşanın ikinci rejissoru Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar artisti Səməd Canbaxşiyevdir.

Əsərin baş qəhrəmanı uzaqgörən siyasətçi, müdrik rəhbər, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevdir. Uğurlu ədəbi priyomdur ki, bu obraz siyasi-tarixi dəyərliliyinə görə səhnədə az görünür, buna baxmayaraq, gərgin dramaturji konfliktlə müşayiət olunan siyasi proseslər, xalqın ölüm-dirim mübarizəsi məhz Onun adı, şəxsiyyəti ətrafında uğurla cərəyan etdirilir. Sərt və qətiyyətli baxışları, inamlı yerışı, aydın, nüfuzedici nitqi – bir sözlə, güclü xarizmatik xüsusiyyətləri milli yaddaşımıza əbədi həkk olunmuş, xalqın səcdəgahına çevrilmiş ulu öndərin obrazını yüksək səviyyədə canlandırmaq şərəfli bir iş olmaqla yanaşı, həm də böyük məsuliyyət tələb edir. Yuxarıda bəhs olunan tamaşalarda da ümummillə liderin bədii obrazını peşəkarlıqla ifa edən Xalq artisti Rza Xudiyev bu çətin və şərəfli işin öhdəsindən növbəti dəfə məharətlə gələ bilib. Bunu tamaşaçı alqışları da bir daha təsdiq edir. Pyesdəki Ədalət obrazı ölkədəki vəziyyətin həddindən artıq təhlükəli olduğunu, böyük xilaskarın siyasi gəlişinin tarixi zərurətə çevrilməsi ideyasını tamaşaçıya çatdıran, Heydər Əliyevi dəstəkləyən xalqın nümayəndəsidir. Ali Sovet aparatında şöbə müdiri işləyən Ədalət müəllif ideyalarının daşıyıcısı olmaqla, adından da görüldüyü kimi, haqqın, ədalətin rəmzidir. Ədalətin “Bir də mən özüm o nadir şəxsiyyətin (Heydər Əliyevin – M.S.) kadriyam. Xaricə işləməyə gedəndə də Onun xeyir-duası ilə getdim, qayıdanda da Onun xeyir-duası ilə vəzifəyə təyin olundum”, “Mən də jurnalistəm” ifadələri əminliklə deməyə əsas verir ki, bu obrazın prototipi elə müəllifin özü – 1972-1975-ci illərdə Türkiyədə işləyən, 1991-cı il mart ayının 1-də Milli Məclisdə yaradılan mətbuat xidmətinin ilk rəhbəri olan, ulu öndərin rəhbərliyi ilə uzun müddət sədaqətlə jurnalistlik fəaliyyəti göstərən Aqşın Babayevdir. Aydın siyasi mövqeyə, sağlam və dəyişməz əqidəyə malik, gələcəyi düzgün proqnozlaşdırmaqla bilən və Ali Sovet sədri başda olmaqla əks cəbhədə dayanan qüvvələrlə fəal mübarizə aparan bu obrazı aktyor Nəsimi Məmmədzadə uğurla yaratmışdır. Tamaşadakı siyasi qütbləşmənin dolğun təqdimatını uğurlu rejissor işi hesab etmək olar. Bir qütbədə Heydər

Əliyevi lider seçən xalq dayanır. Ədalətin təbirincə desək, “Xalq əlaqaranlıqda evindən çıxıb bir parça çörək qazanmaq üçün metroda, avtobusda, trolleybusda əzilənlər, gecəsini-gündüzünə qatanlar, ailəsinin yanında başı aşağı olanlardır, bir də... Bax burada, böyrümüzdə, Şəhidlər xiyabanında yatanlardır xalq. 20 Yanvar qurbanlarıdır, şəhidlərdir xalq”. Digər bir qütbədə isə Ali Sovetin sədri və onun tərəfdarları durur. Xanım sədr – zamanın diktəsini, müstəqillik əldə etmək fürsətini dəyərləndirə bilməyəcək qədər köhnəfikirli, keçmiş ideologiyanın sadıq qulu olan, tədirgin, istefa xoflu bu obraz tamaşaçıda acı təəssüf və ikrah hissi yaradır (Günay Qurbanova – Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar artisti) Onun istefasından sonra hakimiyyəti təmsil edən Sədr əvəzi (Əli Əliyev – Azərbaycan Respublikasının Əməkdar artisti) siyasi idarəetmə, xalqa münasibət, əqidə baxımından mahiyyət etibarilə heç də əvvəlki həmkarından geri qalmır. Yuxulu Həşim obrazı (Əbülfəz İmanov – Azərbaycan Respublikasının Əməkdar artisti) böyük satirik Sabirin “Millət necə tarac olur-olsun!” deyən, çağdaş dövrümüzdə də milli biganəlik, etinasızlıq azarından xilas olmayan, qəflət yuxusundan ayıla bilməyən, yalnız şəxsi mənfəət üçün yaşayan tiplərini xatırladır. Milli satqınlıq və heysiyyətsizlik, riyakarlıq simvolu, şəxsi ambisiyalarını hər şeydən üstün tutan, hakimiyyət boyunduruğunun mənfəət qulu olan, ələyaz yelinə bənzəyən, siyasi ab-havaya uyğun olaraq “diplomatik gedişlər” edən, dondan-dona girib olmayan əqidəsini 1 dəqiqədə satan, milli təfəkkürə malik, xalq üçün çarpışan ziyalılara qarşı kin və qisas hissi ilə alovlanan Saqqal Həmzə Azərbaycan Respublikasının Əməkdar artisti Vidadi Rəcəblinin istedadlı ifa tərzilə keçəl həmzələrin müasir xələfi kimi tamaşaçıda nifrət hissi oyadır. Ulu öndərin Ali Sovetdəki tarixi cəsarətli çıxışı, dahi siyasətçinin ölkənin siyasi reallıqlarını bütünlükdə acı təfərrüatları və çıxış yolları ilə ortaya qoyması, bundan kəməltifat olan “xalq elçiləri”nin çıxışı boykot etməyə çalışmaları, haray-həşir salmaları təsirli səhnələrdəndir. Həmin səhnə onilliklər keçməsinə baxmayaraq o illərin canlı şahidləri olan tamaşaçıda eyni kin, qəzəb hisləri yaşadır ki, tamaşanın əsl səhnə uğuru da məhz budur. Əsərdə adı konkretləşdirilməyən, lakin xalqa yaxşı bəlli olan obrazlardan Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin sessiyadakı alovlu çıxışı – vətənpərvər ziyalı mövqeli, tarixi gerçəklikləri obyektiv qiymətləndirməsi (Səməd Canbaxşiyev – Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar artisti) böyük rəğbət hissi doğurur. Yazıçı Bayram Bayramovun sessiyadakı qərəzli, riyakar, o zaman xalq tərəfindən böyük etirazla qarşılanan çıxışı (Həsən Ağasoy - Xalq artisti) tarixi kəşməkəşli dövrü tamaşaçıya bir daha xatırladır. Tamaşada kimya elmləri doktoru, professor, Nyu-York Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, 1990-cı ildə Azərbaycan SSR-nin Ali Sovet deputatı seçilən Ədalət Rəhimlinin bədii obrazı olan Kimyaçı deputat da (aktyor Cəbrayıl Nəbiyev) Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi naminə fəal mübarizə aparan bir obraz kimi tamaşaçıya uğurla təqdim olunur. Tamaşada rol alan digər aktyorların da ifası əsərin siyasi ideyasının dolğun çatdırılmasına uğurla xidmət edir.

Milli müstəqillik hərəkətini təsvir edən kütləvi səhnələr – qarşıdurma, hakimiyyətdəki anarxiya və xaosa qarşı xalqın qəzəbi müəllif və rejissor qayəsini ustalıqla tamaşaçıya çatdırır. Məşum Gəncə hadisələri, Heydər Əliyevin Gəncəyə getməsi, bu hadisəyə ziddiyyətli münasibət tamaşanın kulminasiya nöqtəsidir. Bu epizod vətəndaş qarşıdurmasının qarşısını alan ulu öndər Heydər Əliyevin müstəqilliyimizi əbədiləşdirən xilaskar obrazını sənətin ecazkar qüdrətilə bir daha yaddaşlara həkk edir. Tamaşanın quruluşçu rəssamı Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar rəssamı Səyyad Bayramov, musiqi tərtibatçısı Azərbaycan Respublikasının Əməkdar mədəniyyət işçisi İmamqulu Əhmədovdur.

Tamaşanın ən böyük uğuru, siyasi-tərbiyəvi əhəmiyyəti ondadır ki, tariximizin təlatümlü

anları, ölkəni uçuruma aparan siyasətbazların iç üzü, xəyanətkar xislətləri təkrar göz önündə canlanır. İlk səhnədə milli uçuruma yuvarlanmaqda olan, əsarət və istibdada qarşı etiraz dalğası ilə coşan xalq istiqlal uğrunda şərəfli və kəşməkəşli mübarizə yolunda yeganə xilaskarı, dahi şəxsiyyət ətrafında sıx birləşərək qələbə qazanır. Ulu öndərin “Biz düz yolla, haqq yolu ilə, Allah yolu ilə, Quran yolu ilə, demokratiya yolu ilə, həqiqət yolu ilə, müstəqillik yolu ilə gedirik. Biz istəyirik ki, Azərbaycanda haqq-ədalət olsun, Azərbaycan müstəqil yaşaya bilsin, xalqımız milli azadlığını həmişə qoruyub saxlaya bilsin!” arzuları gerçəkləşir. Finalda Prezident cənab İlham Əliyevin “Xoşbəxtəm ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim!” cümləsi ilə başlayan çıxışının fonogramla səsləndirilməsi Heydər Əliyev ideyalarının bugünkü təntənəsi, bu ideyalara iyirmi illik dönməz sədaqətin, layiqli siyasi varisliyin qələbəsi kimi qürur və iftixar doğurur. Bir daha aydın dərk olunur ki, Heydər Əliyev dühasının böyüklüyü ondadır ki, təkcə sağlığında deyil, tarix boyu, əbədiyyən bir xalqın xilaskarına çevrilməyi bacarıb.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin şərəfli və mənalı ömür yolu, dəyərli siyasi irsi gələcək çoxsaylı elmi-siyasi tədqiqatların mövzusu olmaqla yanaşı, bu dahi şəxsiyyətin əbədiyaşar, işıqlı obrazının ədəbiyyatımızda, incəsənətimizdə, xüsusilə də yeni-yeni səhnə əsərlərində yaradılması da hər zaman aktual olacaqdır. Çünki “Heydər Əliyev öz xalqını zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış və ardıcıl mübarizə apararaq onu müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli şəxsiyyətdir. Azərbaycan xalqı yeni əsrə və yeni minilliyə məhz Heydər Əliyev zəkasının işığında qədəm qoymuşdur. Davamlı yüksəliş yolunda inamla irəliləyən müasir Azərbaycan Heydər Əliyevin həyat amalının təntənəsidir” [1].

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 2022, 30 sentyabr.
2. Babayev A. Koroğlunun Çənlibelə Qayıdışı. Bakı: MHS-Poligraf, 2010, 96 s.
3. Babayev A. Səhnə, ekran. efir. Bakı: Şərq-Qərb, 2016, 422 s.
4. Bağırılı A. Heydər Əliyevin obrazı dramaturgiyada və teatrdə. “Respublika” qəz., 2020, 20 iyun.
5. Əlişanoğlu T. Heydər Əliyevin tarixi obrazı və ədəbiyyat. “525-ci qəzet”, 2019, 18 iyul.
6. Əmirli Ə. Heydər Əliyev obrazı Azərbaycan dramaturgiyasında “525-ci qəzet”, 2023, 16 noyabr.
7. Həbibbəyli İ., Əlişanoğlu T., Əsgərli Ə., Akimova E., Bağırılı A., Həsənova L. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 400 s.
8. Quliyev Ə., Quliyeva A., Rzayev F. Ulu öndərin ilk bədii obrazı Naxçıvan səhnəsində / Heydər Əliyev tariximizdə və taleyimizdə. Naxçıvan: Əcəmi, 2023, 271 s., s. 176-184.
9. Muxtarov R. Sənət həyatdan bir pillə yüksəkdir... “525-ci qəzet”, 2011, 14 iyun.
10. Naxçıvanda “Qurtuluş dastanı” tamaşasına baxış olmuşdur. “Şərq qapısı” qəz., 2015, 16 iyun.
11. <https://1001info.az/az/posts/detail/heyder-eliyevin-isiqli-obrazina-aqsin-babayev-bir-dramaturq-kimi-iki-defe-muraciet-edib-eli-emirli-yazir-1700133861a>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: mehrisultan1972@mail.ru

Mehriban Sultanova

THE ETERNAL IMAGE OF THE NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV ON THE STAGE OF NAKHCHIVAN

National leader Heydar Aliyev is a genius who left an indelible mark on the history of Azerbaijani statehood. The name of this outstanding political figure is associated with the realization of our people's aspirations for independence, the idea of national statehood, and the creation of a modern Azerbaijani state. The political legacy of the Great Leader was forever inscribed in golden letters in the history of our statehood. That is why the creation of an artistic image of the great patriot, wise leader, world-famous politician Heydar Aliyev, the genius of this historical figure, the correct assessment of certain historical processes and modern social and political conditions have become the requirements of our modern national drama. These works were a success on stage and were received with great sympathy by the public.

The Nakhchivan State National Drama Theater named after Jalil Mammadgulizadeh, which has ancient and rich artistic traditions, occupies a special place in the repertoire of performances that depict the eternal image of our national leader Heydar Aliyev. Undoubtedly, we can say that the Nakhchivan Theater has successfully fulfilled this honorable mission and formed a wonderful tradition in this field.

The article considers the successful stage fate of the play by professor, writer-publicist Adil Babayev entitled "The Return of Koroglu to Chenlibel", staged in the theater in 2008, and the play of the same name, prepared in 2015, based on the epic-historical drama "The Saga of Salvation" of Iftikhar Piriyeu. At the same time, a new stage adaptation of the play "Savior", written by the famous playwright, professor, and honored journalist Agshin Babaev in 1993, is analyzed in detail from an artistic point of view. The play is assessed as a valuable artistic contribution to the celebration of the 100th anniversary of national leader Heydar Aliyev, who, as a brilliant politician, is also an excellent expert on our national literature and art. The ideas of all three works are based on a difficult period in the modern history of Azerbaijan, the close unification of the people around their leader by choosing the right path, salvation and, thanks to this, achieving independence and development. The article notes that the revival at a high level of the bright image of the great leader, forever imprinted in our national memory, is not only an honorable task, but also requires great responsibility. People's Artist Rza Khudiyev, who professionally embodied the artistic image of the national leader in all three of the above-mentioned performances, skillfully coped with this difficult and honorable task and created memorable images with his unique performing skills.

Keywords: *national leader Heydar Aliyev, drama, artistic image, stage, theater, actor, manner of performance, spectator.*

Мехрибан Султанова

ВЕЧНЫЙ ОБРАЗ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА НА СЦЕНЕ НАХЧЫВАНА

Общенациональный лидер Гейдар Алиев – гений, оставивший неизгладимый след в истории азербайджанской государственности. С именем этого выдающегося полити-

ческого деятеля связана реализация стремления нашего народа к независимости, идеи национальной государственности, создание современного азербайджанского государства. Политическое наследие Великого Вождя навсегда было вписано золотыми буквами в историю нашей государственности. Именно поэтому создание художественного образа великого патриота, мудрого руководителя, всемирно известного политика Гейдара Алиева, гениальность этой исторической личности, правильная оценка определенных исторических процессов и современных социальных и политических условий стали требованиями нашей современной национальной драматургии. Эти произведения имели успех на сцене и были встречены с большой симпатией широкой публикой.

Нахчыванский Государственный Национальный Драматический Театр имени Джалила Мамедкулизаде, имеющий древние и богатые художественные традиции, занимает особое место в репертуаре спектаклей, в которых изображен вечный образ нашего общенационального лидера Гейдара Алиева. Без сомнения можно сказать, что Нахчыванский театр успешно выполнил эту почетную миссию и сформировал замечательную традицию в этой области.

В статье говорится об успешной сценической судьбе спектакля профессора, писателя-публициста Адила Бабаева под названием «Возвращение Кёроглу в Ченлибель», поставленного в театре в 2008 году, и одноименной пьесы, подготовленной в 2015 году по мотивам эпико-исторической драмы «Сага о спасении» Ифтихара Пириева. В то же время подробно с художественной точки зрения анализируется новая сценическая экранизация пьесы «Спаситель», написанная известным писателем-драматургом, профессором, заслуженным журналистом Агшином Бабаевым в 1993 году. Пьеса оценивается как ценный художественный вклад в празднование 100-летнего юбилея общенационального лидера Гейдара Алиева, который как гениальный политик является также прекрасным знатоком нашей национальной литературы и искусства. За основу идей всех трех произведений взят трудный период в новейшей истории Азербайджана, тесное объединение народа вокруг своего вождя путем выбора правильного пути, спасения и благодаря этому достижение независимости и развития. В статье отмечается, что возрождение на высоком уровне светлого образа великого вождя, навсегда запечатленного в нашей национальной памяти, является не только почетной задачей, но и требует большой ответственности. Народный артист Рза Худиев, профессионально воплотивший художественный образ национального лидера во всех трех вышеназванных спектаклях, умело справился с этой сложной и почетной задачей и своим неповторимым исполнительским мастерством создал запоминающиеся образы.

Ключевые слова: общенациональный лидер Гейдар Алиев, драматургия, художественный образ, сцена, театр, актер, манера исполнения, зритель.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 06.02.2024

Son variant 27.02.2024

UOT 82-3.512.162

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.229>

AYGÜN ORUCOVA

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİ

XIX əsrin sonlarından başlayan yenitipli Azərbaycan ədəbiyyatının hər iki üslubunun nümayəndələri ədəbiyyatşünaslığın müvafiq sahələrinə dair araşdırmaları ilə bədii ədəbiyyatın üzərinə müəyyən vəzifələr və tələblər qoymuşlar. Son dərəcə önəmli və zəngin, çoxşaxəli yaradıcılığı ilə fərqlənən belə şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi, molla-nəsrəddinçi ədib Məmməd Səid Ordubadidir. Onun ədəbiyyat tariximizin görkəmli şəxsiyyətləri, xüsusən Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzulinin dövrü, həyat və yaradıcılığı, müasirləri haqqında araşdırmaları, bədii ədəbiyyatın qarşısında qoyduğu tələblər və müasir dövrün ədəbi nümunələrinin tənqidinə dair məqalələrindən ibarət publisistik irsi Ordubadidən sözün həqiqi mənasında ədəbiyyatşünas alim kimi söz açmağa haqq qazandırır. Daha çox əhəmiyyət kəsb edən məqam isə odur ki, Ordubadi XI əsr Təbrizin alim, ədib və şairləri haqqında elə konkret və dəqiq məlumatlar təqdim etmişdir ki, bunlar yalnız uzunmüddətli və dərindən araşdırmaların nəticələri ola bilər.

Açar sözlər: məqalə, məruzə, çıxış, ədəbiyyat tarixçisi, ədəbi tənqidçi, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi.

Giriş. Qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatı XX əsrin əvvəllərində də ən ümdə vəzifələrindən biri olan xalqa xidmət və onun inkişafına nail olmaq kimi ali məramı nəzər-diqqətdə saxlamışdır. Bədii ədəbiyyatı xalqın inkişafını ləngidən amillərlə mübarizə aparmaq üçün ən tutarlı vasitələrdən biri hesab edən tənqidi realist ədəbi cərəyanın əsas nümayəndələrindən biri də Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi olmaqla yanaşı həm satirik şeirləri, həm dramaturji yaradıcılığı, həm də zəngin publisistik fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edən Məmməd Səid Ordubadidir. Öz xalqının tarixi inkişafını, yaşadığı coğrafi ərazini, maddi və mənəvi mədəniyyətini, dinlər tarixini, incəsənətini dərindən bilməklə yanaşı, beynəlxalq münasibətlərini dərindən araşdıran Ordubadi tarixi romanlarında faktlar, tarixi şəxsiyyətlər, baş verən hadisələrin analizi, hərtərəfli təhlilini o dövrün tarixçisalməçilərindən heç də az təqdim etmir. Təsadüfi deyil ki, onun Azərbaycan tarixinə dair məqalələri ayrıca kitab şəklində nəşr olunmuşdur [4]. “Tez-tez xalqın tarixi keçmişinə nəzər salan ədib qəhrəmanlıq səhifələrini vərəqləyərək gənclərə xatırlatmaq, ibrətamiz qəhrəmanları onlara sevdirmək məqsədilə bir silsilə oçerk-portretlər çap etdirmişdir. Bunlardan “Qara Məlik”, “Camal”, “Səttarxan” oçerklərini, “Vaqif bir dövlət adamı kimi”, “Böyük dövlət adamları” və s. məqalələri göstərmək olar” [6, s. 39]. Ədib musiqi mədəniyyətimizin inkişafına misilsiz xidmətlər göstərən “Nərgiz”, “Nizami”, “Şəfa”, “Durna”, “Beşmanatlıq gəlin”, “Ürəkçalanlar”, “Nüşabə” və s. opera və operettaların librettolarını yaratmışdır. “Koroğlu” operasının şeirlərini yazmış, mətnini təkmilləşdirmişdir. “Əbül-üla Gəncəvi və Rudəki”, “Rudəki haqqında məxəzlər”, “Bab və bəha”, “İran Pəhləvi dövründə” kimi bir çox elmi-tədqiqat xarakterli məqalələri ilə Şərqsünaslıq və Azərbaycanşünaslıq elmini zənginləşdirmişdir. Bundan başqa ədib Puşkin, Demyan Bednı kimi rus ədəbiyyatı nümayəndələrindən bədii tərcümələr də etmişdir.

Tarixi romanlar ustasının ədəbiyyat tarixçisi kimi fəaliyyəti. M.S.Ordubadinin Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri – Firdovsi, Rudəki, Xətib Təbrizi, Əbül-üla Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, M.Füzuli, Şirvan ədəbi mühiti, təsəvvüf ədəbiyyatı haq-

qında tədqiqatları, “Ədəbiyyatımızda şeir”, “Şeirimiz haqqında bir neçə söz” məqalələri ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün diqqətəlayiq mənbələrdir. Ədibin “Nizaminin dövrü və həyatı”, “Nizami dövründə ədəbiyyat”, “XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və onun klassik Şərq ədəbiyyatına təsiri” adlı elmi məqalələri onun böyük istedadlı sənətkarların yalnız həyatı və yaradıcılığını deyil, o cümlədən yaşadığı dövrü, ictimai-tarixi və ədəbi mühiti və müasirlərini, eyni zamanda ədəbi əlaqələri, ədəbi təsirləri öyrənmək baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ordubadinin böyük humanist şair Nizami Gəncəvi haqqında yazılmış tədqiqatları filologiya elmləri doktoru Nailə Səmədova tərəfindən ərəb əlifbasından transliterasiya olunaraq məqalələr toplusunun ikinci kitabı kimi 2021-ci ildə “Nizaminin dövrü və həyatı” adı altında nəşr olunmuşdur [3]. Digər ədəbi şəxsiyyətlərdən bəhs edən məqalələri, musiqi, ədəbi tənqid haqqında məruzə və çıxışları isə “Ədəbiyyatımız haqqında” adı ilə 2022-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu tədqiqatların bir qismi ədibin sağlığında müxtəlif mətbuat orqanlarında çap olunmuşdu, digər bir qismi isə əlyazması halında qalmaqda idi ki, bu sahədə M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun və xüsusilə filologiya elmləri doktoru Nailə Səmədovanın böyük zəhmətini yüksək qiymətləndirmək lazımdır.

Məqalələrdə Xətib Təbrizinin şəxsiyyəti və əsərləri yüksək dəyərləndirilir, lüğət və nəhvə, əruz və qafiyəyə dair əsərlərinin “bütün Şərq dünyasında birincilik qazandığı” [5, s. 28] qeyd olunur, təzkirələrdə ədəbi şəxsiyyətlərin kimliyi və əsərləri barəsində olan yanlışlıqlar, alimin mühiti və müasirləri, onun təsirlə yazılmış əsərlər, başqa sözlə desək, onun fikirlərini təkrar etməkdən kənara çıxma bilməyənlər haqqında ətraflı məlumat verilir. Xətibin şeirin vəznə, qafiyəsi, bədii quruluşu, mövzu seçimi, hansı ədəbi janrları tövsiyə etməsi və s. barədə qənaətləri Ordubadinin fikirləri ilə əsasən, üst-üstə düşür. Digər bir məqaləsində Ordubadi, fars ədəbiyyatının banisi sayılan Rudəkinin türklüyü məsələsini çox müxtəlif təzkirələrə əsaslanaraq və onun öz əsərlərinə istinad edərək əsaslandırmağa çalışmışdır. “Cənubi Azərbaycanın fars ədəbiyyatında azadlıq ideyaları” məqaləsində Ordubadi bu ədəbiyyatın farslaşması işində öz xalqının yaradıcılıq qabiliyyətinə şübhə ilə yanaşan Azərbaycan aristokratiyasını günahkar hesab edir. “Füzuli əsərləri Homer, Firdovsi, Tolstoy əsərləri kimi yaşadığı əsrin bir tarixi deməkdir. Füzuli öz əsərlərində Şərqdə cərəyan edən ikiüzlü siyasətlərin iç üzünü açıb göstərməklə də böyük bir xidmətdə bulunmuşdur” [5, s. 68-69] fikirlərilə Ordubadi onun əsərlərinin bədii təsir gücünü və ədəbi məktəb yaratmağa qadir bir sənətkar olduğunu təqdir etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbiyyatına xidmətləri baxımından Ordubadinin Tolstoyla müqayisə etmək mümkün olduğunu, lakin rus ədibinin dünya şöhrəti qazanmasında rus tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarının mühüm rolu olduğunu vurğulamış, Ordubadinin isə bu baxımdan çox da bəxti gətirmədiyini təəssüflə yazmışdır: “Tolstoyşünaslıq artıq təkcə rus ədəbiyyatşünaslığının deyil, dünya elminin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. ...Heç şübhəsiz bu müqayisəyə Lev Tolstoyun əsərləri əsasında çəkilmiş filmləri, hazırlanmış səhnə əsərlərini də cəlb etsək, bizim qüdrətli sənətkarlarımıza, o cümlədən M.S.Ordubadiyə nə qədər borclu olduğumuz kəskin fərqlə nəzərə çarpar” [1, s. 5].

M.S.Ordubadi ədəbiyyat tənqidçisi kimi. İstedadlı ədibin müasirlərindən Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Cəfər Cabbarlı haqqında məqalə və xatirələri, “Həyatım, mühitim” memuarı, müasir şeir və tənqid haqqında məqalələri diqqətəlayiqdir. Ordubadi bədii ədəbiyyatı “insan qəlbinə və insan qanına təsir edəcək ruhi bir propaqanda” [5, s. 19] kimi nəzərdə tutmağı, həm dilçilik, həm də ədəbiyyatın qanun-qaydalarına əməl etməyi ilk növbədə qələm sahiblərindən tələb etmişdir. “Ədəbiyyatımız haqqında” məqaləsi dövrün ədəbi tənqidçilərinə ünvanlanmış, ədəbi tənqidin qarşısında duran vəzifələri dəqiq və sərrast şəkildə

müəyyənləşdirən bir nümunədir. Ədibin fikrincə, tənqidçi bir əsəri dəyərləndirərkən ilkin olaraq xalqın mənəvi ehtiyaclarının və tələbatlarının nələrdən ibarət olduğunu müəyyənləşdirməli və bədii əsərə bu meyarlardan yanaşmalıdır. Ədəbiyyatşünaslıqda buna müasirlik, müasir dövrün tələbləri baxımından yanaşmaq deyilir. Ordubadinin bu barədəki fikirləri təqdirəlayiqdir: "... əsər məzmun və fikir etibarilə zamanın tərəqqisi ilə çiyin-çiyinə getməyi bacarmazsa, geniş oxucu kütləsinin içərisinə girməyi də bacarmayacaqdır" [5, s. 20]. Müəllifin fikrincə, bədii söz insanları təkcə mənəvi və əxlaqı baxımdan deyil, eyni zamanda ictimai və hətta siyasi baxımdan da silahlandırılmalı, təlimatlandırılmalıdır. Heç təsadüfi deyil ki, qədim dövrlərdən bəri dünyanın müxtəlif xalqları – yunanlar, romalılar, hətta ərəblər belə düşmən üzərində qələbənin təkcə fiziki güclə deyil, dilin üslubi imkanlarından və bədii sözün təsir gücündən istifadə ilə mümkün olduğu qənaətində olmuşlar. Bu səbəbdən də istedadlı ədib Böyük Vətən müharibəsi dövründə yazılan ədəbiyyatın qarşıya qoyduğu əsas məqsədi söz və fikir kəskinliyi, qətiliyi, qələbəyə inam aşılamaq kimi müəyyənləşdirir. Bədii ədəbiyyatda vulqarizmlərin, dialekt sözləri və şivələrin işlənməsini "ədəbi dilimizin qaydalarını, onun şivəsini, təbii lətafət və fəsahtənin pozulması" [5, s. 21] hesab edir və ədəbi tənqidçiləri bu kimi hallara qarşı mübarizə aparmağa çağırır. Digər tərəfdən Ordubadiyə görə, tənqidçinin ədəbiyyat qarşısında qoyduğu əsas tələblərdən biri də yenilik, yəni novatorluq və bədii zənginlik olmalıdır. Bu baxımdan rus ədəbiyyatında Puşkinin, 19-cu əsrdə Əlişir Nəvainin, Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli və Vaqifin rolunu yüksək qiymətləndirir və ədiblər üçün nümunə hesab edir.

Ordubadinin fikrincə, onun dövrünün ədəbi tənqidi şair və ya yazıçıya oxucuların tələbləri, bədii sözdən gözləntiləri barədə açıq-aydın bir yol göstərməli, hansı mövzularda və necə yazmaq gərəkdiyini başa salmalıdır. Azərbaycan ədəbiyyatının xeyli istedadlı nümayəndələri olmağına baxmayaraq, ədəbiyyatımız milli çərçivədən kənara çıxmağa bilməyir, dünya xalqları içərisinə nüfuz edə bilməyir. Bunun səbəbi isə ədəbi tənqidin öz əbədi və ümdə funksiyasını yerinə yetirə bilməməsidir. "Tənqid bizə öz qabığımızdan kənara çıxmaq üçün yol göstərmişdir. Tənqidin bizə göstərmədiyi nöqsanlardan biri də ədəbiyyatda məqsəd və mövzu məsələsidir" [5, s. 22-23].

Nəticə. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqalə, məruzə və çıxışları əsasında Azərbaycanın istedadlı nasir, şair və dramaturqu Məmməd Səid Ordubadinin bir ədəbiyyatşünas alim kimi öz xalqının ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqidi ilə bağlı çox mühüm elmi əhəmiyyətə malik fikirlər irəli sürdüyünü görürük. Bu tədqiqatlardan biz onun müxtəlif təzkirələri, araşdırma əsərlərini, şairlərin öz əsərlərini dərinlənən araşdırdığını, bədii nümunələrinin orijinalına istinad etdiyini, lazım gəldikdə onların dilində tərcüməsini təqdim etdiyini, bədii ədəbiyyatın qarşısında çox aktual tələblər qoyduğunun şahidi oluruq. Ordubadişünas alim professor Yavuz Axundlu Ordubadinin bədii ədəbiyyatda sənətkarlıq məsələlərinə daha çox diqqət ayırdığını, ədəbiyyatın bütün janrlarından bəhs etdiyini, hətta öz atası Fəqir Ordubadidən bəhs etdikdə belə ən düzgün və ətraflı, tərəfsiz, obyektiv münasibət göstərdiyini yazır: "Yazıçı ədəbiyyatın həyatla əlaqəsi, cəmiyyətdə vəzifələri məsələsinə realistsinə yanaşmış, onun xalqın tərbiyəsində bir silah olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir" [1, s. 138]. Təbii ki, bu tədqiqatlar irihəcmli araşdırmaların mövzusu ola biləcəyindən, burada yalnız bir qismindən bəhs etdik. Ordubadinin bu araşdırmaları onun Azərbaycan və türk xalqlarının tarixinə və ədəbiyyatına dərinlənən bələd olduğunu və böyük məhəbbətlə sevdiyini təsdiq edir. Akademik İsa Həbibbəylinin bu fikri tamamilə təqdirəlayiqdir: "Bu gün böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadini öyrənməyin və öyrətməyin zəruriliyi həmişə olduğundan daha aktual görünür" [2, s. 89].

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Məmməd Səid Ordubadi (həyatı, dövrü, mühiti və yaradıcılığı). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 384 s.
2. Həbibbəyli İ. Böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 92 s.
3. Nizaminin dövrü və həyatı [Mətn] / M.S.Ordubadi; ərəb əlifbasından transliterasiya edib nəşrə hazırl., tərt. və ön sözün müəll. N.Səmədova; elmi red. T.Kərimli; AMEA, M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu. K. 2: Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 2021, 220 s.
4. Ordubadi M.S. Azərbaycan tarixi: Məqalələr toplusu / Ərəb dilindən trans., tərt., ön sözün müəll. N.Ə.Səmədova, elmi red. Ş.Fazil; AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. I kitab, Bakı: Elm, 2020, 288 s.
5. Ordubadi M.S. Ədəbiyyatımız haqqında: Məqalələr toplusu / Ərəb dilindən trans., tərt., ön sözün müəll. N.Ə.Səmədova, elmi red. T.Quliyev; AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. III kitab, Bakı: Elm, 2022, 220 s.
6. Vəzirova F. M.S.Ordubadi (anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə). Bakı: Elm, 1972, 45 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

Aygun Orujova

MAMMAD SAID ORDUBADI'S LITERARY ACTIVITY

Representatives of both styles of the new type of Azerbaijani literature, starting from the end of the 19th century, set certain tasks and requirements for fiction with their research on the relevant areas of literary criticism. One of such personalities established the historical novel genre in Azerbaijani literature, mollanasreddinist writer Mammad Said Ordubadi. His journalistic legacy, which consists of articles on prominent personalities in our literary history, especially Nizami Ganjavi, Mohammad Fuzuli's period, life and work, his contemporaries, the demands of fiction and criticism of modern literary examples, justifies talking about Ordubadi as a literary scholar in the true sense of the word. What is more important is that Ordubadi has provided such specific and accurate information about Tabriz scientists, writers and poets of 11th century that can only be the results of long-term and profound research.

Keywords: *article, report, speech, literary historian, literary critic, literary theorist.*

Айгюн Оруджова

ЛИТЕРАТУРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МАМЕДА САИДА ОРДУБАДИ

Представители обоих стилей современной азербайджанской литературы, начавшейся в конце XIX века, своими исследованиями в соответствующих областях литературоведения ставили определенные задачи и требования к художественной литературе. Одной из таких личностей, отличающейся чрезвычайно важным и богатым, многогран-

ным творчеством, является основатель жанра исторического романа в азербайджанской литературе, писатель-молланасреддинец Мамед Саид Ордубади. Его публицистическое наследие, состоящее из статей о выдающихся личностях нашей литературной истории, особенно о Низами Гянджеви, периоде, жизни и творчестве Мухаммеда Физули, его современниках, требованиях художественной литературы и критике современных литературных образцов, оправдывает Ордубади как литературоведа в истинном смысле этого слова. Более важным моментом является то, что Ордубади предоставил такую конкретную и точную информацию об ученых, литераторах и поэтах Тебриза XI века, что это может быть только результатом многолетних и глубоких исследований.

Ключевые слова: *статья, доклад, выступление, историк литературы, литературный критик, теоретик литературы.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 04.03.2023

Son variant 29.03.2024

UOT 801. 73

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.234>

SƏBUHI İBRAHİMOV

“KƏŞKÜLÜN-NUR” ƏSƏRİNİN FƏLSƏFİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Məqalədə Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərinin fəlsəfi xüsusiyyətləri haqqında geniş təhlillər aparılaraq hər bir hadisənin öz əhəmiyyətinə uyğun şəkildə araşdırmalar aparılmışdır. Aparılmış araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, müəllifin dərin və hərtərəfli biliyə malik olması əsərin həm fəlsəfi aspektlərini, həm də tərbiyəvi əhəmiyyətini mahiyyət etibarilə zənginləşdirmişdir. Araşdırmalarda o da müəyyən olunmuşdur ki, H.M.Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində verilən hər bir fəlsəfi aspekt ayrı-ayrılıqda öz aktuallığı ilə seçilir və gələcəkdə yeni-yeni tərbiyəvi nümunələrin yaranmasına imkan yaratmış olur.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində özünə yer alan fəlsəfi xüsusiyyətlər və müəyyən lazımı amillər nəinki bu günümüz üçün, həmçinin gələcək nəslin mənəvi tərbiyəsi baxımından maariflənməsinə xidmət edəcəkdir.

Açar sözlər: *Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani, əsər, fəlsəfi aspekt, tərbiyə, əlyazma.*

Giriş. Orta əsrlərdən başlayaraq Naxçıvanda yaranan ədəbi məktəblərdə fəlsəfi məzmunlu motivlərə rast gəlirik. Bu da Naxçıvanın mənəvi-mədəni irsinə dair qədim əlyazmaların fəlsəfi cəhətdən işlənməsi üçün böyük marağa səbəb olur. Bütün bu amillər Azərbaycan və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanın elm aləminə fəlsəfi baxımdan tanıtılması, zəngin keçmişə malik olan xalqımızın tarixinin dərin qatlarında gizlənən maddi-mənəvi dəyərlərinin təbliği istiqamətində atılan mühüm bir addımdır. Qədim Naxçıvan diyarında yaranan ədəbi məktəblərdə fəlsəfi aspektlər və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan əlyazma motivlərə ən çox orta əsrlərdən təsadüf edilməsinə baxmayaraq XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində də tez-tez rast gəlinir. Bu da yaşadığımız dövr üçün Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji və tekstoloji baxımdan işlənməsi üçün böyük marağa səbəb olmağıdır. Belə ki, tarixdə baş verən müəyyən fəlsəfi aspektlərə və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan əsərlərə dərin nəzər saldıqda görürsən ki, tarixin fəlsəfəsi və tərbiyəvi xüsusiyyətləri nə qədər dərin və hərtərəflidir. Bunun üçün isə yazılı abidələrin tədqiqi ilə bağlı elmi axtarışları genişləndirmək tələb olunur. Belə ki, bütöv Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da müsəlman mədəniyyətinin kökləri VII əsrə gedib çıxır. Həmin əsrin ikinci yarısından başlayaraq, xilafətin müxtəlif elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərində məskunlaşan Naxçıvanın görkəmli nümayəndələri öz əsərlərini ərəb dilində qələmə almış, qədim Naxçıvanın öz ərazisində yaşayan müəlliflər isə yalnız X əsrdən etibarən ərəbcə yazıb-yaratmağa başlamışlar. Sonralar tarixi şəraitin dəyişməsi Naxçıvan ədəbiyyat və mədəniyyətinin zənginləşməsinə, ərəb dili ilə yanaşı, fars və türk dillərində yazılmış ədəbi sahənin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. “Biz hər bir peyğəmbəri yalnız öz millətinin dilində (danışan) göndərdik ki, (Allahın əmrlərini) ona izah edə bilsin” [1, s. 255].

1. Kəşkülün-Nur əsərində fəlsəfi aspektlər. Azərbaycanda və onun digər bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da yazılıb istifadə edilən kitablar XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə qədər əksər müəlliflər əsərlərini həm ərəb, həm fars, həm də türk dillərində yazılmasına üstünlük vermişlər. Belə ki, Azərbaycan, ərəb və fars dillərində yazılan fəlsəfi və tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə seçilən əsərlərdən biri də XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsəridir. H.M.Naxçıvani əsərdə dini məzmunlu süjetli hədis və

rəvayətlər verməklə əsəri bir daha zənginləşdirmişdir. Belə güman edirik ki, müəllifin əsərdə qələmə aldığı bu süjetli hədislər məzmun baxımından çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, qələmə alınan əsərin məzmunu bir dini rəvayətdən götürülmüşdür. Əsərdə müəllif İmam Cəfəri-Sadiqdən (ə) rəvayət edərək islamda qadına veriləcək yüksək fəlsəfi ad və məqamın və o cümlədən Peyğəmbər qızı Fatiməyə ediləcək yüksək hörmət və ehtiramın xüsusunda buyurur: “Həzrət Sadiq əleyhissalam buyurdu ki, bu səbəbə Fafimeyi-Zəhra salamullahi əleyhaya “Mühəddis”ə (hədis danışan; hədisçi; hədisləri tədqiq edən, hədis mütəxəssisi; rəvayət edən, nəql edən) deyilir və “Mühəddis”ə adlanıb ki, mələikələr göydən nazil olub o, Siddiqeyi-Kübranı (Fatimənin ləqəblərindən biri - ürəyi təmiz olan ən böyük qız) nida eylərdilər. Belə ki, Məryəm binti İmranı (İmranın qızı Məryəmi) nida eylərdilər. Mələikələr dedilər: Ey Fatimə – həqiqətən Allah-Təala səni ixtiyar eylədi və bərgüzidə (bəyənilmiş, seçilmiş, seçmə) eylədi cəmi-ələm övrətlərinə. Bəs xəbərdar ol! Ey Fatimə – ibadət eylə öz Pərvərdigarına və səcdə eylə onun hüzurunda və olgilən rüku edənələrən” [3, s. 307].

Sonra müəllif hədis elmin əsas gətirərək bildirir ki, Fatimə onlara hədis söylərdi və onlar da hədis söylərdilər ona. “Bəs bir gecə Xatuni-Qiyamət (Fatimənin ləqəblərindən biri – qiyamət xanımı) salamullahi əleyha mələikələrə buyurdu: Aya, aləmin övrətlərinə fəzilət verilən Məryəm binti İmran deyil?

Mələikələr ərz eylərdilər ki, Xudavənd əzzə və cəllə Məryəmi öz aləminin övrətlərinin seyyidəsi və xanımı eyləyib. Amma səni həm öz aləmin, həm Məryəmin aləminin, həm də cəmi əvvəlin və axırın aləmlərinin övrətlərinə seyyidə və xanım eyləyib” [3, s. 307].

Seyyid ibn Tavus əleyhi-rəhmə “Kitabi Sədu əs-səudə”də yazıb ki, bu hədisi-şərifə Məhəmməd bin əl-Abbasi ibn Əli ibn Hərvanın təlifində (yazmış əsərində, tərtib etmiş kitabında) ki, ayəti-Quranın Məhəmməd və ali Məhəmməd əleyhüməssalamların fəzailəri xüsusunda nazil olanlarını cəme və təlif edib tapdım ki, hədis edir Əbu Səid Həzri rəhmətullah: “Həbəşi padşahı bir ədəd Qətifə (ipək, yun və iplikdən toxunmuş tiftikli qumaş; çiməndən sonra qurulanmaq üçün iri dəsmal) ki, məhz təlai-müsəffadən (təmiz qızıldan süzölmüş) bafdə (toxuma parça) olmuşdu bərəsmi-hədiyyə Rəsuli-Xuda səlləllahu əleyhi və əlehə göndərdi. Həzrəti-Rəsul səlləllahu əleyhi və əleh buyurdu: Hər ayinə bu Qətifəni əta və bəxşiş edəcəyəm bir şəxsə ki, dost tutar o, Allahı və Rəsulunu. Həmçinin dost tutar onu Allah-Təala və Rəsuləllah səlləllahu əleyhi və əleh. Əshab bu fəraişi ki, eşitdilər, hər biri kərdən fəraz (yuxarı tutulan) və nigaran baxırdılar ki, bu ətiyyəyi-üzma (böyük bəxşiş, hədiyyə) hansı birinin əhvalına şamil olacaq. O halda həzrəti Rəsul səlləllahu əleyhi və əleh buyurdu: Əli əleyhissalam hardadır?

Əmmari-Yasir bu nidanı eşitcək sürətənlən Əli əleyhissalamın xidmətinə gedib əhvalatı məruz eylədi. Bəs Əmir külli əmiri-məhzər Həzrəti Rəsuli-Xuda səlləllahu əleyhi və əlehə hazır oldu. Həzrəti Rəsuli-Xuda səlləllahu əleyhi və əleh buyurdu: Ya Əli, bu Qətifəyə sən səzavarsan (münasib, uyğun, yaraşan) və layiqsən. Sonra Qətifəni Əmiril-Möminin əleyhissalama əta eylədi” [3, s. 307-308].

Müəllif bu anlamları verməklə hər hansı bir fəlsəfi aspektlərin nə ilə bitəcəyini və hansı prinsip əsasına yönəldiyini də məharətlə qələmə alaraq nəql edir: “Əmirəl-Möminin əleyhissalam Qətifəni alıb təşrif apardı şövqəlliyilə (həvəslə). Yəni çəhari-şövqə (dörd səbəbə) parə-parə eyləyib – mühacir və ənsarların fəqirlərinə və dul övrətlərinə və yetimlərinə təqsim edib verdi. Sonra təşrif gətirdi öz mənzilinə bir halət ilə ki, bir dinar özünə saxlamamışdı. O gecənin sübhi Həzrəti Rəsul səlləllahu əleyhi və əleh Əmirəl-Möminin əleyhissalam ilə görüş edib buyurdu: Ya Əbəl-Həsən keçən gün üç min misqal qızıl aldın. Bəs mən və mühacir və ənsar sabah nahara sənə qonaqıq!

Əmirəl-Möminin əleyhissalam ərz eylədi: Bəli qəbulumdu, qonaqsınız ya Rəsuləllah.

Sabahı gün Rəsuli-Xuda (s) mühacir və ənsarilən Əmirəl-Möminin əleyhissalamın dövlətxanəsinə (mənzil, hörmətli adamların evi) təşrif aparıb dıqqıl-bab eyelədilər (qapını döymək). Əmir əleyhissalam qapıya çıxıb və mübarək üzündən əraqi-həya (həya təri) mirvarid danəsitək düzülüşdü. Ondan ötrə ki, dövlətxaneyi-Cənabi-Mövlada əqsami-məkulətdən (yemək qisimləri) heç bir zad yoxuydu ki, qonaqlardan ötrə hazır eyeləsin. Həzrəti Rəsul (s), mühacir və ənsar eyeləşdilər. Məclisi-ali münəqid oldu (yüksək ali məclisin yığınağ baş tutmuş oldu). Bəs Əmirəl-Möminin əleyhissalam Xatuni-Qiyamət (Fatimeyi-Zəhranın ləqəblərindən biri – qiyamət qadını) salamullahi əleyhanın yanına içəri təşrif gətirib gördü bir böyük kasa tərildiləne-müməllu (usandıran bozbaşa, ayrına, südə, şərbətə və s. doğranmış çörək) və kasa cöş edir və müşk əz fər ətri (müşk ənvər mayasının ətri) gəlir. O, Xatuni-Müəzzəmə (Fatimənin ləqəblərindən biri) öz Pərvərdigarının ibadətində məşğuldur. Əmirəl-Möminin əleyhissalam mübarək əlin uzatdı kasanı götürsün və Xatuni-Qiyamət həm mədəd (kömək, yardım) eyelədi ki, həzrət Əmirəl-Möminin əleyhissalam kasanı götürüb Rəsuli-Xuda (s) hüzuruna qoydu. O halda Həzrəti Rəsuli-Xuda (s) durub Siddiqeyi-Kübra (Fatimə) bətuli-əzra (sevimli qızı) Fatimeyi-Zəhra əleyhissalamın məclisinə təşrif gətirib buyurdu: Ey qızım! Bu kasa haradan gəldi sənün üçün?

Ərz eyelədi: Allah yanından. Həqiqətən ki, Allah ruzi əta edər hər kəsə ki, istər, bi hesab (hesabsız).

Sonra Rəsuli-Xuda (s) buyurdu: Həmd bir Pərvərdigara üçündü ki, məni dünyadan aparmadı tainki gördüm qızım Fatimə salamullahi əleyhəda o zadı ki, Həzrəti Zəkəriyyə gördü Məryəm binti İmranda” [3, s. 308-309].

Müəllif bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq mövzunun nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bildirir və eyni zamanda mükəllimənin dərin qatlarını qeyd edir. Əsərdə baş verən hadisələr isə öz fəlsəfi mahiyyətini daha da zənginləşdirir:

“Fatimeyi-Zəhra əleyhissalam ərz eyelədi: Mən xeyir və əfzələm, ya Məryəm?

Buyurdu: Sən xeyir və əfzəlsən öz qövmin içində və Məryəm xeyir və əfzəldi öz qövminin içində” [3, s. 309].

Müəllif bir daha hadisələrə məntiqi prizmadan yanaşaraq yazır: “Həzrəti Rəsulin fərmayışının mahəsəli (yekunu, nəticəsi) belə olur ki, necə ki, Peyğəmbər axirəz-zamanın ümməti neçə mərətib və dərəcətilən həzrəti İsa əla nəbiyyəinə və aleh və əleyhissalamın ümmətindən əfzəl və əşrəfdir. O qərarilən Fatimeyi-Zəhra salamullahi əleyha neçə mərətib (mərtəbələr, təbəqələr) və dərəcətilən Məryəmdən əfzəl və əşrəfdir. Belə ki, bu mətləb əxbari-əhadis (hədis söyləyənlərə) görənlərə məxfi deyil, bəlkə əzhərü-minəş-şəmsdir (günəşdən daha aydın olan)” [3, s. 309].

Əsərin digər zənginliyi ondan ibarətdir ki, onun səhih hədis elmində özünəməxsus fəlsəfi xüsusiyyətləri olduqca yetərlidir. “Bu mənada, hədis elmlərini bilmədən müsəlmanların əqidəsini, müxtəlif İslam məzhəb və təriqətlərini, bir sözlə, İslam mədəniyyətini tanımaq, araşdırmaq və öyrənmək o qədər də asan olmayacaqdır” [2, s. 492-493].

Nəticə. Qeyd edilən rəvayətlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, sevimli Peyğəmbərimizin qızı Fatimeyi-Zəhra salamullahi əleyha ümumbəşər qadınları üçün örnək və qürurverici bir simadır. Bu mənada ki, onun həm əxlaqi hərəkətləri, həm də davranışı son dərəcə incə tellərlə bağlı olmuşdur. H.M.Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində verilən rəvayət və hədislər bir daha fəlsəfi xüsusiyyətlər haqqında zəruri amillərin olduğunu göstərir. Güman edirik ki, fəlsəfi aspektlərin yaranması və tərbiyəvi xüsusiyyətlərin daha dolğun əhəmiyyətini

dərinləşdirən islam dini-fəlsəfəsi, araşdırılan istiqamətin məntiqi nəticəsini göstərir və mövzunun nə qədər aktual olduğunu zənginləşdirir. Belə ki, mövzu ilə bağlı verilən epizodların məntiqi nəticəsi kimi son olaraq demək olar ki, tədqiq edilən “Kəşkülün-Nur” əsəri Naxçıvan və bütövlükdə Azərbaycan mənəvi-mədəni irsinin yaşamasına imkan verəcək və mədəniyyət tariximizin inkişafına bir töhfə olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim. (1991) / Tərc.: Ziya Bünyadov, Vasim Məmmədəliyev. Bakı: Azərneşr, 714 s.
2. Quliyev İ. (2013). Hədisşünaslığın əsasları. Bakı: Elm, 688 s.

3. نخجوانی حاج ملا محمد. کشکول النور. 1312 ه.ق. 560 ص

Sabuhi Ibrahimov

ABOUT THE PHILOSOPHICAL FEATURES OF THE WORK “KASHKULUN-NUR”

In the article, the philosophical aspects and educational importance of Haji Molla Muhammad Nakhchivani's “Kashkülün-Nur” work were explained in detail, and research was conducted according to the characteristics of each field. During the conducted research, it became clear that the author's deep and comprehensive knowledge enriched both the philosophical aspects and the educational significance of the work. In the research, it was also determined that each philosophical aspect given in H.M. Nakhchivani's “Kashkülün-Nur” is distinguished by its relevance and creates an opportunity for the creation of new educational examples in the future.

It is known from the conducted research that the philosophical aspects and educationally important factors included in Haji Molla Muhammad Nakhchivani's work “Kashkulun-Nur” will serve not only for today, but also for the enlightenment of the future generation in terms of moral values.

Keywords: *Haji Molla Muhammad Nakhchivani, work, philosophical aspect, education, manuscript.*

Сабухи Ибрагимов

О ФИЛОСОФСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «КАШКУЛУН-НУР»

В статье подробно раскрыты философские аспекты и просветительское значение произведения Хаджи Моллы Мухаммада Нахчивани «Кашкулун-Нур», проведены исследования с учетом особенностей каждой области. В ходе проведенного исследования выяснилось, что глубокие и всесторонние знания автора обогатили как философские аспекты, так и воспитательную значимость произведения. В ходе исследования также установлено, что каждый философский аспект, изложенный в «Кашкулун-Нуре» Х.М.Нахчивани, отличается своей актуальностью и создает возможность для создания новых образовательных примеров в будущем.

Из проведенных исследований известно, что философские аспекты и воспитательно важные факторы, включенные в труд Гаджи Моллы Мухаммада Нахчивани «Кашкулун-Нур», послужат не только сегодняшнему дню, но и просвещению будущего поколения в плане нравственных ценностей.

Ключевые слова: *Гаджи Молла Мухаммад Нахчивани, труд, философский аспект, образование, рукопись.*

(Filologiya elmləri doktoru, dosent Nuray Əliyeva tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 26.02.2024

Son variant 29.03.2024

UOT 82 (091)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.239>

GÜNEL ƏSGƏROVA

AZƏRBAYCAN ELMİ MÜHİTİNDƏ İSLAM SƏFƏRLİ YARADICILIĞININ TƏDQIQI TARİXİNƏ QISA BİR NƏZƏR

İslam Səfərli (1923-1974) XX əsr Azərbaycan poeziyasının parlaq ədəbi simalarından biridir. O, 30 il bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, vətən təbiətinin gözəlliklərini, insanın daxili-mənəvi dünyasını, ədalət və xeyirxahlığı, yurd-torpaq sevgisini tərənnüm edən yüksək bədiliyə, seriyətə malik əsərləri ilə milli ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri olan görkəmli publisist, yazıçı, şair-dramaturq İ.Səfərli Azərbaycan ədəbiyyatında şirin nəğmələr, lirik şeirlər, gözəl poemalar müəllifi kimi tanınır.

İ.Səfərlinin çoxşaxəli yaradıcılığı həm sağlığında, həm də vəfatından sonra ədəbiyyatşünas alimlər, məslək dostları tərəfindən diqqətdə saxlanılmış və şairin ədəbi irsi hər zaman geniş tədqiqat obyektinə olmuşdur. Həm sovet dövründə, həm də müstəqillik illərində şairin ədəbi irsi tədqiqata cəlb edilərək, mətbuatda həyat və yaradıcılığı ilə bağlı çoxlu sayda əsərlər qələmə alınmışdır.

Məqalədə Azərbaycan elmi mühitində tədqiqatçılar tərəfindən görkəmli publisist, yazıçı, İ.Səfərlinin ədəbi irsinə həsr olunan elmi-tədqiqat əsərlər araşdırılmış, qruplaşdırmalar və müəyyən təhlillər aparılmışdır.

Açar sözlər: *İslam Səfərli, Azərbaycan ədəbiyyatı, Naxçıvan ədəbi mühiti, poema, məqalə, oçerk.*

Giriş. Naxçıvan diyarı tarixən elm və mədəniyyətimizin inkişafına mühüm töhfələr bəxş edən görkəmli şəxsiyyətləri ilə tanınmışdır ki, biz də bu qədim diyarın yetirmələri, yaradıcı insanları ilə hər zaman fəxr etmişik. XX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində zəngin, çoxşaxəli yaradıcılığı, geniş ictimai fəaliyyəti ilə özünəxas mövqə qazanmış, Naxçıvan torpağının yetirdiyi sənətkarlardan biri də məhz İslam Əhmədخان oğlu Səfərlidir (1923-1974). İslam Səfərli bədii yaradıcılığa şeirlə başlamış, sonralar gözəl poemaları, dərin məzmunlu dram əsərləri və zəngin tərcüməçilik fəaliyyəti ilə milli ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir.

Bu gün görkəmli publisist, yazıçı, şair-dramaturq İ.Səfərlinin (1923-1974) 100 illiyi tamam olur. 1923-cü ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuş İ.Səfərli şirin nəğmələr, lirik şeirlər, gözəl poemalar müəllifidir. Yaradıcılığa gənc yaşda başlayan İslam ilk şeirini İkinci dünya müharibəsinin döyüş səngərində sınaqdan çıxarmışdır. Gənc şairin “Ordumuza ithaf” adlı ilk şeiri 1941-ci il 30 iyul tarixdə “Şərq qapısı” qəzetində dərc edilmişdir. İkinci dünya müharibəsi illərində gənc şairin qələmə aldığı şeirləri Azərbaycan diviziyasının mətbuat orqanları “Qızıl əsgər” və “Qırmızı bayraq” kimi cəbhə qəzetlərində çap olunmuşdu.

Şairin müharibə illərində qələmə aldığı və cəbhə yoldaşlarının döyüş meydanındakı qəhrəmanlıqlarından bəhs edən kiçik məqalə, oçerk və şeirləri onu cəbhəçi şair kimi tanıtmış, şöhrət qazandırmışdır.

1974-cü ildə dünyasını dəyişən nəğməkar şairin əziz xatirəsi daima böyük hörmət və ehtiramla anılmış, dövlət səviyyəsində yubileyləri keçirilmişdir. İ.Səfərlinin çoxşaxəli yaradıcılığı haqqında həm sağlığında, həm də vəfatından sonra ədəbiyyatşünas alimlər, məslək dostları tərəfindən mətbuatda saysız-hesabsız məqalələr, xatirə və oçerklər dərc edilmişdir. Həmin bu publisistik ruhlu yazılar şairin ədəbi irsinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik dəyərli mənbələrdir.

Sovet dövründə İslam Səfərlinin əsərlərinin təhlilinə həsr olunan məqalə və oçerk-

lər. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 1974-cü il 16 noyabr tarixli sayında A.Zamanovun “Otuz il əvvəl”, B.Adilin “Ətrli güllər kimi” Q.Qasımzadənin “Yuvandan uzaq düşsən də...”, Ə.Vəkilin “Bu səfərin əbədiyyət”, İ.Tretyakovun “Şair və döyüşçü” kimi yazıları şairin vaxtsız ölümü ilə bağlı yazıçı dostları tərəfindən qələmə alınmış səmimi hiss və düşüncələrin əks olunduğu yazılardır.

İ.Səfərli haqqında mətbuat səhifələrində dərc olunan məqalələrin bir qisminin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti isə onların yubiley xarakterli olması ilə diqqəti cəlb edir.

50-60-cı illərin Azərbaycan poeziyasında özünəxas yeri və mövqeyi olan İ.Səfərlinin yaradıcılığı və şəxsiyyəti onun şair-yazıçı qələm dostları və ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, mətbuatda şairə həsr olunmuş bir sıra məqalələr dərc edilmişdir. Professor Əlfi Qasimov “Sözlə dolu ürək” adlı məqaləsində yazır: *“İslam Səfərli yaradıcılığının çiçəklənmə dövrünü yaşamaqdadır. Gözəl nəğməkar şairimiz, dostumuz, yaradıcılıqda və həyatda öz səmimiliyini daima saxlayan İslamın həyat eşqi tükənməz, ilhamı coşğun, ürəyi sözlə doludur”* [7, 1973, 24 mart]. Eləcə də şairin 50 illik yubileyi ərəfəsində Ə.Ağayevin “Həyat eşqi” [7, 1973, 17 fevral], Mahmud “Gözəl nəğmələr şairi” [7, 1973, 24 fevral], T.Mütəllibovun “Gül dəstəsi kimi” [4, 1973, 24 mart] və başqa şair və yazıçıların mətbuatda bu tipli yubiley xarakterli, publisistik ruhlu yazıları dərc olunmuşdur.

Hisslərinin poetik ifadəsi olan, sadəlik, təbiilik və səmimiyyətdən yoğurulmuş şeirləri ilə həssas könüllərə yol tapan İ.Səfərli yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən ədəbiyyatşünas professor Abbas Abdulla “Könüllərdə yaşayan sənətkar” adlı məqaləsində yazır: *“Sadəlik və səmimiyyət, bircə bədii yaradıcılıqda əsas qanun olmalıdır. Çünki poeziyada həyat eşqi, təbiilik və bədilik öz məcrasını, ilkin qidasını məhz sadəlik və səmimiyyətdən alır. Həqiqi mənada sadə və səmimi əsərlər həyatı fikirlərin, yüksək hissələrin bədii ifadəsi olur. Belə poeziya isə o zaman yaranır ki, sənətkar müsair ədəbi proseslə, zamanın tələb və ehtiyacları ilə yaşayır, ictimai münasibətlər içərisində formalaşan müasirləri qarşısında böyük məsuliyyət hiss edir... İslam Səfərli məhz belə şairlərdəndir”* [14, 1983, № 5]. Şairin yaradıcılığı ilə şəxsiyyətinin vəhdət təşkil etməsinin vacib sayan müəllif, Səfərlinin də yaradıcılığının əsas qayəsini təbii və səmimi hissələrin bədii ifadəsindən ibarət olduğunu vurğulayır.

Professor P.Xəlilovun “Şairin töhfələri”, ədəbiyyatşünas alimlərdən A.Kəmərlinin “Nəğməkar şair” [7, 1983, 2 fevral], T.Bayramın “Şairə ehtiram” [10, 1983, 12 fevral], H.Səfərlinin “Şairin arxivindən” [6, 1983, 2 aprel], V.Yusiflinin “Nəğmədən yoğurulmuş poeziya” [8, 2003, 14 fevral], T.Mehdixanlının “Qonur gözlü şairə məhəbbətlə” [3, 2003, 14-20 fevral], V.Yusiflinin “Yaşayan” İslam Səfərli-80 [2, 2003, №4], F.Xəlilzadənin “Yurdunu vəsf edən şair” [9, 2003, 2 fevral], Ə.Əsgərovun “Ay zalım” [7, 2003, 21-27 fevral] adlı məqalələrində nəğməkar şairin ədəbi irsindən geniş bəhs edilmiş, şəxsiyyəti və yaradıcılığı arasında üzvi bir vəhdət olduğu vurğulanmışdır.

İ.Səfərli bədii yaradıcılığa döyüş cəbhəsində başlasa da, əsil sənətkar şair kimi müharibədən sonra yazıb yaratmağa başlamış və gənc şairin “Mingəçevir nəğməsi” (1950), “Dərül-fünün şeirləri” (1951), “Bahar nəğməsi” (1954), “Pıçıldaşın ləpələr” (1956), “Həyatın nəfəsi” (1959) adlı bir sıra şeirlər kitabı çap olunmuşdur. Şair poetik hissələrinin ifadəsi olan şeirləri ilə yanaşı, yaradıcılığı boyunca qələmə aldığı “Sınaq gecəsi”, “Çex qızının məhəbbəti”, “Yaralı nəğmə”, “Qılgıncım”, “Fırtınalar adası”, “Ələsgər”, “İnsan ləpiri”, “İki bacı” və s. biribirindən maraqlı poemaları, “Göz həkimi”, “Ana ürəyi”, “Yol ayrıcı”, “Xeyir və Şər”, “Dədəgünəş əfsanəsi” mənzum povestləri, “İki qardaş”, “Badamlı kəndinin qızı”, “Təzə

qəsəbədə gülüş”, “Məzhəkəli itki” novellaları ilə ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir.

Ziyalılar və tədqiqatçı alimlər tərəfindən şairin seçilmiş əsərlərindən ibarət bir sıra kitabları da çap olunmuşdur. Görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərdən A.Zamanov, Ə.Səfərli, C.Vəzirov, H.Səfərli, V.Yusifli, M.Paşayev, M.Abbaslı, Ş.Həsənov və başqaları tədqiqatlarında İ.Səfərlinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə geniş yer verməklə həm də, şairin əsərlərinin təkrar nəşrlərinə müvəffəq olmuşlar. Şairin ölümündən sonra, həmməsləkləri tərəfindən nəşr olunan bu əsərlər şairin yaradıcılığına, ədəbi irsinə verilən yüksək qiymətin təzahürüdür.

O dövrdə şairin “Həyatın nəfəsi”, “İslam Səfərli Seçilmiş əsərləri”, “Dan ulduzu bir də mən” və başqa kitabları haqqında mətbuatda bir sıra məqalələr dərc olunmuşdur.

İslam Səfərlinin yazıçı qələm dostu xalq şairi Məmməd Rahim elə kitabın öz adı ilə adlandırdığı “Həyatın nəfəsi” adlı məqaləsində kitab haqqında müfəssəl məlumat vermiş, şairin kitabda yer alan şeirləri haqqında maraqlı, ciddi dəyərləndirmələr və müəyyən təhlillər aparmış, kitaba daxil edilən bəzi şeirlərdə *“qafiyə xatirinə qüsura yol verildiyini”* (M.R.) də diqqətə çatdırmışdır. Şair M.Rahim “Həyatın nəfəsi” kitabındakı şeirlərlə bağlı fikirlərini belə ifadə etmişdir: *“İslam Səfərli səmərəli işləyən, boy atan istedadlı şairlərimizdəndir. Şair yeni kitabını “Həyatın nəfəsi” adlandırmışdır. Buraya daxil edilmiş şeirlərin bir çoxunda həyatın nəfəsi, həyat eşqi, həyat həqiqəti duyulur. Oxucular bu şeirlərdə azadlıq dünyasında çiçəklənən Azərbaycanın bir guşəsinin tərəvət və hərərətini, bahar gözəlliyini görürlər. Şeir həyatiliyi sevir. Realizm şairin canıdır. İslam Səfərli öz kitabında bu prinsipə əməl etməyə çalışmışdır”* [7, 1960, 25 iyun]. “Həyatın nəfəsi” kitabına toplanan şeirlərində şair doğub-böyüdü Naxçıvanı böyük bir məhəbbətlə vəsf etmiş, kitabın birinci fəslini də, məhz elə “Naxçıvan duyğuları” adlandırmışdır. Şair “Həyatın nəfəsi”ndə “Naxçıvan duyğuları”, “Batabat bulağı”, “Xalxal meşəsi” adlı şeirlərində Naxçıvanı, doğma yurdunun gözəlliklərini, təbiətini vəsf edirsə, ikinci dünya müharibəsinin iştirakçısı olmuş, qələmi tam püxtələşməmiş şair “Onüçlər”, “Qoşa söyüd”, “Çex qızının məhəbbəti” kimi şeirlərində isə ikinci dünya müharibəsində görüb şahidi olduğu hadisələri poetik dillə təsvir etmişdir.

Afət Məmmədovun “Həmyerlimizin yeni kitabı” və “Dan ulduzu, bir də mən” məqalələri də şairin “Seçilmiş əsərləri” və nəşrə təqdim etdiyi sonuncu “Dan ulduzu, bir də mən” kitablarındakı əsərlərin təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəllif şairin kitaba toplanan ən yaxşı şeir və mahnılarını ayrı-ayrılıqda təhlil etmiş, eləcə də şairin “Dan ulduzu, bir də mən” kitabına daxil etdiyi və yaradıcılığının son məhsulu olan “Leylək əfsanəsi” poeməsindən söhbət açmış və şairin ədəbi irsini yüksək qiymətləndirmişdir: *“Kitabdakı nəğmələrin, şeirlərin əsas ruhunu doğma yurda bağlılıq, onun şənində yazılmış, bəstələnmiş sətirələr, ürək çırpıntıları təşkil etdiyini”* vurğulayan müəllif (A.Məmmədov- G.Ə.) şairin kitaba daxil olan mahnılarına əsas diqqəti yönəldərək yazır: *“Bu mahnıların hər birində canlı bir ürək döyünür. Hər sətrində, misrasında incə bir lirizm, kövrəklik, ülvilik, axıcılıq aydınca duyulmaqdadır. Elə həmin mahnıları köüllərə nəqş edən də incə mətləblər və keyfiyyətlərdir”* [13, 1974, 15 dekabr].

Müstəqillik illərində Naxçıvan elmi mühitində İslam Səfərli ədəbi irisinin öyrənilməsinə həsr olunan elmi-tədqiqat əsərləri. Səfərlinin həyat və yaradıcılığı müstəqillik illərində yenidən tədqiqata cəlb olunmuş təkcə Azərbaycan yox, həm də Naxçıvan ədəbi mühitində də şairin ədəbi irsi haqqında xeyli elmi əsərlər yazılmışdır.

Naxçıvan elmi-ədəbi mühitinin ziyalıları tərəfindən İ.Səfərli ədəbi irsi geniş tədqiq edilmiş, nəğməkar şair haqqında mətbuatda çoxsaylı yazılar dərc edilmişdir. İ.Səfərlinin poeziya yaradıcılığını müfəssəl şəkildə tədqiqata cəlb edən akademik İ.Həbibbəyli “Romantik

pafosdan lirizmə” adlı məqaləsində qeyd edir: *“İslam Səfərlinin şeir yaradıcılığı mövzusu və ideyası etibarlı ilə olduğu kimi, həm də sənətkarlıq cəhətdən bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir, cazibədar, fərqlidir, orijinaldır. XX əsrin ikinci yarısından sonrakı Azərbaycan şeirinin inkişaf prosesini izləmək və ümumiləşdirmək üçün İslam Səfərlinin yaradıcılığı zəngin material verir”* [11, 2013, № 26].

Müstəqillik illərində naxçıvanlı müəlliflər tərəfindən İ.Səfərli haqqında dərc olunan yazıların əksəriyyəti yubiley xarakterli olması ilə fərqlənir. Şairin 90 illik yubileyi münasibətilə həyat və yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunan bu yazılar 2013-cü ildə Naxçıvanda “Əcəmi” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş “Naxçıvan” ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnalının 26-cı nömrəsində toplanmışdır. Professorlardan Y.Axundlunun “Şeirimizin İslam Səfərli zirvəsi” E.Maqsudovun “İslam Səfərli lirikasında təbiət və onomoloji vahidlər, Ə.Qədimovun “İslam Səfərlinin lirikasında vətən mövzusu”, filologiya elmləri doktorları K.Camalovun “Düşüncələrini nəğmə dili ilə ifadə edən fenomen şair”, İ.Məhərrəmovanın “İslam Səfərli şeirləri Azərbaycan bəstəkarlarının mahnı yaradıcılığında”, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları V.Məmmədovun “İslam Səfərli poeziyasında müharibə mövzusu”, X.Kərimlinin “İslam Səfərli şeirində Naxçıvan”, V.Rzayevin “İslam Səfərli-mənəviyyat çeşməsi”, E.Məmmədovun “İslam Səfərli poeziyasında folklor”, A.Behbudovanın “Xəzərlə bağlı şair”, N.Əliyevanın “İslam Səfərli yaradıcılığında təsvir vasitələri”, A.Orucovanın “İslam Səfərlinin Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinə ithaf etdiyi şeirləri barədə”, Ə.Qasımovun “İslam Səfərlinin pyesləri Azərbaycan səhnəsində”, Z.İsmayıl və R.Qasımovun “İslam Səfərli yaradıcılığının poetik qüdrəti”, S.Eyvazovun “İslam Səfərlinin dramaturgiyası”, Q.Əsgərovanın “İslam Səfərlinin söz dünyası” və M.Quliyevin “İslam Səfərlinin nəsil şəcərəsi” adlı jurnala daxil edilmiş məqalələrində İ.Səfərlinin gənclik, tələbəlik illəri, müharibə həyatı, vətən, təbiət və müharibə mövzularında qələmə aldığı şeir, dram və poemaları, dillər əzbəri olan mahnıları haqqında xeyli maraqlı yazılar toplanmışdır. Həmin bu yazılar müstəqillik illərində İslam Səfərli irsinə həqiqi qiymət verilməsi və xatirəsinin əbədiləşdirilməsi baxımından mühüm önəm və əhəmiyyətə malik yubiley xarakterli məqalələrdir.

İslam Səfərlinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatların nəticələri kitab və monoqrafiyalarda. İ.Səfərlinin ölümündən sonra, həm Azərbaycan, həm də Naxçıvan elmi-ədəbi mühitində şairin ədəbi irsi haqqında ədəbiyyatşünas alimlər, yaxın yazıçı dostları tərəfindən saysız-hesabsız qəzet-jurnal məqalələri yazılsa da, onun zəngin yaradıcılıq irsi uzun müddət tədqiqatdan kənar qalmışdır.

İ.Səfərlinin yaradıcılıq irsi 25 il sonra, geniş və əhatəli şəkildə ilk dəfə filologiya elmləri namizədi Mirhüseyn Sürət oğlu Abbaslı tərəfindən tədqiqata cəlb edilir. M.Abbaslı 1999-cü ildə professor Nəcəf Quliyevin rəhbərliyi ilə “İslam Səfərlinin yaradıcılığı” mövzusunda fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasını yazır və müdafiəyə təqdim edir. İ.Səfərlinin yaradıcılıq yolu ilk dəfə əhatəli və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş, geniş şəkildə araşdırılmışdır. Giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarət olan dissertasiyada əsas diqqət İ.Səfərlinin məhəbbət, təbiət, müharibə və ictimai mövzularda qələmə aldığı lirik şeirləri, poemaları və dram əsərlərin hərtərəfli ciddi tədqiqi və elmi təhlilinə yönəldilmişdir.

İ.Səfərli yaradıcılığının belə təfərrüatlı tədqiqinə həsr olunmuş dissertasiya M.Abbaslı tərəfindən 2000-ci ildə monoqrafiya şəklində çap edilərək oxuculara təqdim edilir. Monoqrafiyada şairin yaradıcılığından geniş bəhs edilmiş, ədəbi irsinə yüksək qiymət verilmiş, onun bədii-sənətkarlıq dəyərlərindən söz açılmışdır. İ.Səfərli yaradıcılığı haqqında dərc

edilmiş bu monoqrafiya ədəbiyyatşünaslıq tarixində ilk iri həcmli və ciddi ədəbiyyatşünaslıq əsəri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. M.Abbaslının “İslam Səfərlinin yaradıcılığı” mövzusunda yazdığı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası və eyni adlı monoqrafiyasını müstəqillik illərində İ.Səfərliyə həsr olunmuş sanballı tədqiqat işi kimi qəbul etmək olar.

Nəğməkar şairin ədəbi irsinin öyrənilməsində bacısı oğlu Ə.Səfərli və onun həyat yoldaşı A.Ağazımın məxsusi xidmətləri olmuşdur. Professor N.Məmmədlinin redaktorluğu ilə 2006-cı ildə nəşr edilmiş “Poeziyamızın İslam Səfərli zirvəsi” Cəlil Vəzirovun giriş sözü, müqəddimə və “İslam Səfərlinin uşaqlığı və məktəb illəri”, “Doğma yurdun tərənnümü”, “İslam Səfərli yaradıcılığının əsas tarixləri”, “XX əsrin böyük şairi nazim Hikmətlə görüş” kimi fəsillərin yer aldığı monoqrafiyada şairin keçdiyi enişli-yoxuşlu ömür yolu, bibliografiyası, nəsil şəcərəsi və şairlə bağlı xatirələrə yer verilmişdir. Kitabın giriş sözünün müəllifi C.Vəzirov yüksək xəlqilik, bəşəri ideyalar, milli təfəkkür, milli ideya həmişə İ.Səfərli poeziyasının mayasını təşkil etdiyini vurğulamış və qeyd etmişdir ki: *“Minillik poeziyamızın milli ruhlu, milli təfəkkürlü, milli əqidəli şairlərindən biri də İslam Səfərli idi. O, haradan yazırdısayazsın, istər cəbhə şeirləri olsun, istər təbiəti tərənnüm etsin, istər Ana müqəddəsliyindən, Vətən təəssübündən yazsın, istərsə də saf və pak duyğulardan yazsın sözünün mayasında Azərbaycan dururdu. Azərbaycan ifadəsi onun zəngin poeziyasının şah damarıydı. Dram əsərlərində də bu hiss aparıcı amilə çevrilirdi. Burada da milli ruhlu İslam Səfərli olaraq qalırdı. Və İslam Səfərli yaradıcılığını da yaşadan, yaddaşlara köç edən əsas faktor budur. Sözüün əsil mənasında bəşəri hissli Azərbaycan şairi”* [12, s. 6].

Ə.Sultanlı “Məqalələr” (1971), C.Abdullayevin “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı” (2007), A.Axundov və S.Vəliyevin “Naxçıvan ədəbi mühiti” (2008), K.Aslanın “XX əsrdə repressiyalara məruz qalanlar” (2011) kimi monoqrafik tədqiqatları İ.Səfərli yaradıcılığının tədqiqinin yer aldığı əhəmiyyətli əsərlərdəndir.

Kənan Aslan “XX əsrdə repressiyalara məruz qalanlar” adlı monoqrafiyasında İ.Səfərlinin 1952-ci ildə yazdığı və böyük qalmaqala səbəb olan, haqqında tənqidi fikirlər söylənilən, şairə böyük bir mənəvi zərbə vuran, hətta Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (İndiki Yazıçılar Birliyi) üzvlüyündən çıxarılmasına qədər gətirib çıxaran “Ağ xalatl qız” pyesi haqqında maraqlı faktları oxucunun diqqətinə çatdırır.

29 yaşlı gənc dramaturqun qələmə aldığı “Ağ xalatl qız” pyesinə görə sərt şəkildə ittiham olunması *“müharibə illərində düşmənlə üz-üzə gələrkən ölüm qoxuyan havası ilə keçirdiyi anlar, çadırda sinəsindən çıxarılan qəlpələr ona bu qədər ağır gəlməmişdi”* deyə bildirən müəllif daha sonra qeyd edir ki: *“O zaman həmin iclasın-natiqlərinə məlum deyildi ki, indi hökm verdikləri bu gənc şairin üç ildən az bir müddətdə “Ağ xalatl qız” adlı pyesi “Göz həkimi” kimi Azərbaycan Dövlət Dram teatrının səhnəsində müvəffəqiyyətlə oynanılacaq və geniş tamaşaçı auditoriyasının rəğbətini qazanacaq”* [1, s. 252-253].

Nəticə. Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, İslam Səfərli XX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində zəngin və çoxsaxəli yaradıcılığı, geniş ictimai fəaliyyəti ilə özünəxas mövqə qazanan şairlərdən biri olmuşdur. İ.Səfərli sözün həqiqi mənasında döyüşçü, mübariz şair olmuş, yaradıcılığında özünün, insanın hiss və duyğularından, zamanın ürək döyüntülərindən bəhrələnmişdir. Onun şeir və poemalarında vətən, qəhrəmanlıq, təbiət və insan əməyinin tərənnümü kimi mövzulara geniş yer verilmişdir. Şairin ədəbi irsini tədqiq edərkən onun nə qədər böyük, vətənini hədsiz sevən, əsil vətənpərvər bir şair olduğunu görürük. Ömrünün iyirmi ilindən çoxunu ədəbi yaradıcılığa həsr edən İslam milli poeziyamızda ustad nəğməkar şair

kimi unudulmaz, zəngin irs qoyub getmişdir. İ.Səfərli xalqın yaddaşında lirik şeirləri, epik əsərləri və klassikaya çevrilmiş zəngin yaradıcılığı, eləcə də sözlərinə bəstələnmiş dillər əzbəri olan mahnıları ilə hələ neçə yüzilliklər könuüllərdə əbədi yaşayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan K. Ağ xalatlq qıza qənim kəsilənlər / Aslan K. XX əsrdə repressiyalara məruz qalanlar. Bakı: Azərnəşr, 2011, s. 250-254.
2. "Azərbaycan" jurnalı.
3. "Azərbaycan müəllimi" qəz.
4. "Azərbaycan gəncləri" qəz.
5. "Azərbaycan" qəz.
6. "Bakı" qəz.
7. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz.
8. "Xalq" qəz.
9. "İqtisadiyyat" jurnalı.
10. "Kommunist" qəz.
11. "Naxçıvan" ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal.
12. Səfərov Ə., Ağaqızı A. Poeziyamızın İslam Səfərli zirvəsi. Bakı: Nurlan, 2006, 166 s.
13. "Şərq qapısı" qəz.
14. "Ulduz" jurnalı.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: gunalasgar1987@gmail.com

Gunel Asgarova

A BRIEF REVIEW OF THE HISTORY OF THE STUDY OF ISLAM SAFARLI'S CREATIVITY IN THE AZERBAIJANI SCIENTIFIC MILIEU

Islam Safarli (1923-1974) was one of the bright literary figures of Azerbaijani poetry of the 20th century. He was engaged in artistic creativity for 30 years and enriched our national literature with his works of high artistic and poetic nature, glorifying the beauty of the nature of the motherland, the inner and spiritual world of man, justice and kindness, and love for the land.

Prominent publicist, writer, and poet-playwright Islam Safarli, who has a special place in the history of Azerbaijani literature, is known as the author of sweet songs, lyric poetries and beautiful poems in Azerbaijani literature.

I.Safarli's multifaceted creativity was noted by literary scholars and colleagues both during his lifetime and after his death, and the poet's literary heritage has always been a subject of extensive research. Both in the Soviet period and in the years of independence, the literary heritage of the poet was involved in research, and numerous works related to his life and creativity were written in the press.

The scientific-research works devoted to the literary heritage of the prominent publicist and writer, Islam Safarli were investigated, classified, and certain analyses carried out by researchers in the Azerbaijani scientific environment.

Keywords: *Islam Safarli, Azerbaijani literature, Nakhchivan literary environment, poem, article, essay.*

Гюнель Аскерова

**КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА
ИСЛАМА САФАРЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАУЧНОЙ СРЕДЕ**

Ислам Сафарли (1923-1974) – один из ярких литературных деятелей азербайджанской поэзии XX века. В течение 30 лет он занимался художественным творчеством и обогатил нашу национальную литературу высокохудожественными и поэтическими произведениями, воспевавшими красоту природы Родины, внутренний духовный мир человека, справедливость и доброту, любовь к Родине.

Выдающийся публицист, писатель, поэт-драматург И.Сафарли, занимающий особое место в истории азербайджанской литературы, известен как автор нежных песен, лирических поэм, прекрасных стихотворений в азербайджанской литературе.

Многогранное творчество И.Сафарли было отмечено литературоведами и профессионалами, как при его жизни, так и после его смерти, а литературное наследие поэта всегда было объектом обширных исследований. Как в советский период, так и в годы независимости литературное наследие поэта было привлечено к исследованию, в печати опубликованы многочисленные произведения о его жизни и творчестве.

В статье исследователями научной среды Азербайджана рассмотрены научно-исследовательские труды, посвященные литературному наследию выдающегося публициста, писателя И.Сафарли, проведена их классификация и определенный анализ.

Ключевые слова: *Ислам Сафарли, азербайджанская литература, литературная среда Нахчывана, поэма, статья, очерк.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 21.02.2024

Son variant 13.03.2024

UOT 82

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.246>

NATAVAN İBRAHİMOVA

PROFESSOR HÜSEYN HƏŞİMLİNİN ARAŞDIRMALARINDA
SƏMƏD MƏNSUR VƏ “ŞEYPUR” JURNALI

Məqalədə naxçıvanlı ədəbiyyatşünas alim, professor Hüseyin Həşimlinin 1918-1919-cu illərdə dərc olunan “Şeypur” jurnalı və Səməd Mənsur mövzusunda apardığı araşdırmalardan bəhs olunur. Aparılan təhlillər göstərir ki, iyirminci yüzilliyin ilk onilliklərində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında görkəmli ədib Səməd Mənsurun və “Şeypur” jurnalının özünəməxsus mühüm xidmətləri vardır. Jurnalın nömrələrində Məmmədəli Sidqi, Cəfər Cabbarlı, Səməd Mənsur, Salman Mümtaz, Əliabbas Müznib, Əmin Abid və digər qələm sahiblərinin müxtəlif satirik şeirləri nəşr olunmuşdur. “Şeypur”un həm də nəşiri olan Səməd Mənsur şair, dramaturq, publisist, tənqidçi, tərcüməçi, teatr xadimi kimi çoxşaxəli fəaliyyəti ilə ədəbiyyatımızın, mətbuatımızın, mədəniyyətimizin inkişafında diqqətəlayiq rol oynamışdır. Cəmi 14 sayı çıxmasına baxmayaraq bu jurnal cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahə və problemlərinə nüfuz edə bilmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəşr olunan mətbuat orqanları sırasında mühüm mövqe qazanmış, satirik poeziyamızın və publisistikamızın inkişafında özünəməxsus xidmətləri vardır. Məqalədə də məhz professor H.Həşimlinin Səməd Mənsur və “Şeypur” jurnalı istiqamətlərində apardığı yorulmaz tədqiqatları araşdırma müstəvisinə gətirilmişdir.

Açar sözlər: *Hüseyin Həşimli, ədəbiyyatşünas, Səməd Mənsur, lirik-satirik şair, “Şeypur” jurnalı.*

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin tanınmış nümayəndələrindən biri, əməkdar elm xadimi, professor Hüseyin Həşimli ümumən ədəbiyyata qarşı olan sonsuz sevgisi ilə daim araşdıran, axtaran, yeni faktlar üzə çıxaran, arxivlərdə, əlyazmalar fondlarında böyük diqqət, zəhmət və məsuliyyətlə işləyərək ədəbiyyatşünaslığımızı zənginləşdirən bir alim kimi tanınmışdır. Əsasən, az tədqiq olunmuş şair və yazıçıları araşdıran, ədəbiyyat tarixi üçün qaranlıq qalan mövzuları üzə çıxarıb tədqiqata cəlb edən alim qısa, lakin mənalı ömrünə otuzə yaxın elmi kitab, o cümlədən on iki monoqrafiya, 340-dan çox elmi məqaləni sığdırdı.

Professor H.Həşimlinin elmi tədqiqatlarının ümumi səciyyəsi. Tanınmış alimin müəllimi olmuş akademik İsa Həbibbəyli onun haqqında yazmışdır: “Professor Hüseyin Həşimli elmi fəaliyyətində ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyi ilə ədəbiyyat tarixçiliyini qoşa qanad kimi inkişaf etdirmiş və onların qarşılıqlı əlaqəsi əsasında orijinal elmi əsərlər yazıb nəşr etdirmişdir. Alimin ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə ədəbi cərəyanlara, lirik ədəbi növün janrlarına, klassik ədəbi irsə və mənsur şeirin poetikasına həsr olunmuş tədqiqatları yüksək nəzəri səviyyəsi və fakt zənginliyi ilə səciyyələnir. Hüseyin Həşimli hazır sxemlərdən deyil, ədəbiyyat tarixinin daxili təkamül proseslərindən çıxış edərək nəzəri model yaratmağı bacaran alimlərdən idi. ...XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Əli Səbri Qasimov, Səid Səlməsi, Əli Məhzun, Məhəmməd Əli Sidqi, Nemət Bəsir, Fərhad Ağazadə və başqaları kimi həyat və fəaliyyətləri çox az öyrənilmiş Azərbaycan yazıçı və şairlərinin tərcümeyi-hallarını, yaradıcılıq yollarını araşdırıb tədqiq etmiş, əsərlərini üzə çıxarıb kitab halında çap etdirməklə ədəbi-elmi ictimaiyyətə çatdırmışdır” [11]. Dəyərli alimin əsərləri Azərbaycandan başqa Bolqarıstan, Türkiyə, İran, Rusiya, Türkmənistan, Ukrayna, Gürcüstan, Qazaxıstan, Misir və s. ölkələrdə müxtəlif dillərdə nəşr olunmuşdur. “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi kursunda sentimentalizm ədəbi cərəyanının öyrədilməsi”, “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni lirik janrlar”, “Azərbaycan poeziyasında sonet və terset”, “Azərbaycan mənsur şeirinin təşəkkülü”, “Azərbaycan mənsur

şiirinin tarixi”, “Əli Səbri”, “Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası”, “Əli Məhzun” və “Ədəbiyyata dair” əsəri, “Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Türk halklarının edebiyat ilişkilerine dair araşdırmalar”, “Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri”, Fərhad Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə ədəbi-elmi fikir”, “Səid Səlməsi”, “Məmmədli Sidqi” və “Şeypur” jurnalı”, “İzzəddin Həsənoğlunun ədəbi irsi” və s. kitabların müəllifi olan böyük alim 1910-1911-ci illərdə Bakıda dərc olunmuş “Yeni füyuzat” jurnalının bütün saylarını toplayaraq 2010-cu ildə kitab halında müasir əlifba ilə çap etdirmişdir. İyirminci əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış ədiblərdən Məhəmməd Hadinin, Abdulla Surun və digərlərinin mənsur şeirləri, Abdulla Divanbəyoğlunun “Məcnunun Leyliyə məhəbbəti” əsəri, Əliabbas Müznibin “Ürək yangısı” hekayəsi, Ələkbər Qərib Naxçıvanlının “Haqq divanı”, “Bacı və qardaş” hekayələri, Eynəli bəy Sultanovun bəzi məqalələri, Nemət Bəsinin, Əli Nazimin bəzi şeirləri, Səid Səlmasının bir sıra bədii, publisistik əsərləri, həmçinin müasirlərinin S.Səlməsiyə həsr etdikləri bir çox məqalə və şeirlər, Məmmədli Sidqinin “Məktəb” jurnalında çıxmış hekayələri, Abbas Səhhətin M.Y.Lermontovdan “Mtsırı” tərcüməsinin 1912-ci ildə nəşr olunmuş orijinal mətni də ilk dəfə Hüseyn Həşimli tərəfindən çapa hazırlanaraq müasir oxuculara və elmi dövriyyəyə təqdim edilmişdir. Bütün bu zəhmətlərin nəticəsi kimi Hüseyn Həşimli 2009-cu ildə Türkiyədə “Türkiyə-Azərbaycan kultür və ədəbiyyatına xidmət ödülü”nə layiq görülmüşdür.

Professor H.Həşimlinin tədqiqatlarını səciyyələndirən dosent R.Qasimov yazırdı: “Naxçıvan ədəbiyyatşünaslıq məktəbinin ən məhsuldar nümayəndələrindən biri kimi prof. H.Həşimlinin də ciddi elmi tədqiqatları naxçıvanşünaslıq üçün etibarlı mənbə rolunu oynamaqdadır. ...Prof. H.Həşimlinin tədqiqatlarını fərqləndirən və səciyyələndirən mühüm amillərdən biri də onun araşdırmalarında Naxçıvanın ya öyrənilməyən, ya da az öyrənilmiş sahələri, mövzuları və şəxsiyyətləri barədə olmasıdır. Ustadı akademik İ.Həbibbəyli kimi prof. H.Həşimli də ictimaiyyətə Naxçıvanın neçə-neçə bəlli olmayan, az öyrənilmiş şəxsiyyətlərini tanıtmaya nail olmuşdur. Onun tədqiqatları Naxçıvan ədəbi mühitinin həm nəzəri, həm də tarixi məsələlərinə həsr olunmaqla elmi yeniliklərlə səciyyələnmişdir” [12]. Bu mənada H.Həşimlinin tədqiqatları içərisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəşr edilmiş, baş redaktoru Səməd Mənsur, redaktoru Məmmədli Sidqi olan və “Molla Nəsrəddin” jurnalının davamçısı kimi çıxış etmiş “Şeypur” jurnalı, habelə Səməd Mənsur, Məmmədli Sidqi haqqında da əhatəliliklə bəhs etmiş, “Şeypur” jurnalının transliterasiya edilərək çap edilməsini təmin etmişdir.

Alimin tədqiqatlarında Səməd Mənsur və “Şeypur” jurnalı haqqında. Məlum olduğu kimi, ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin bir dövr olan keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədəbiyyatımızda bir sıra görkəmli sənətkarlar yetişmişdir. Bu şəxsiyyətlər keşməkeşli zamanədə çoxsaylı çətinliklərlə üzləşsələr də, Vətən və millətin azadlığı uğrunda heç bir fədakarlıqdan çəkinməmişlər. Ədəbiyyatımızın çoxəsrlik zəngin ənənələrinə arxalanan bu qələm sahiblərinin hər biri öz qabiliyyət və imkanı dairəsində yazıb-yaratmışdır. Ədəbiyyatşünas alim Hüseyn Həşimlinin tədqiqatlarından məlum olur ki, XX əsrin əvvəllərində “Şeypur” jurnalında fəal çıxış edən sənətkarlardan biri də Səməd Mənsur (1879-1927) olmuşdur. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuatda satirik şeirləri ən çox dərc edilən şairlərdən biri idi. Səməd Mənsur Kazımov 1879-cu ildə Bakıda anadan olmuş, ilk təhsilini rus-müsəlman məktəbində almışdır. O 1907-ci ildə Bakıda düzələn “Səfa” cəmiyyətinin üzvü olmuş, teatr işlərində fəal iştirak etmişdir. Səməd Mənsur 1905-ci ildən

sonra şeirləri ilə mətbuatda çıxış etmiş, 1918-ci ildə “Şeypur” jurnalında baş mühərrir olmuş, “Molla Nəsrəddin”də ədəbi parçalar, “Bəsirət” və “Tuti”də şeirlər çap etdirmiş, xırda pyeslər yazmışdır. Şairin yaradıcılığında poeziya xüsusi yer tutur. “Səməd Mənsur poeziyasının ən mühüm məziyyətlərindən biri onun, dövrün bütün böyük söz ustaları kimi, iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi aktualıq kəsb edən ən müxtəlif mövzulara müraciət etməsi, milləti, cəmiyyəti narahat edən problemlər üzərində dayanması, onların vaxtında həlli üçün yüksək vətəndaş məsuliyyəti ilə düzgün çıxış yolları arayıb axtarmasıdır” [10, s. 41]. Klassik və müasir poeziyamızın yaradıcılıq axtarışlarına yaxından bələd olan şair həm lirik, həm də satirik şeirlər yazmış və bu ədəbi istiqamətlərin ikisində də uğur qazanmışdır. Səməd Mənsurun poeziyasında “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradıcılıq ənənələri özünəməxsus yer tuturdu. Müxtəlif satirik-yumoristik üsullardan şairin satirik şeirlərindən söz açan azsaylı alimlər onu “Mollanəsrəddin”çi qələm əhli kimi dəyərləndirmişlər. Akademik İsa Həbibbəyli “XX əsrin əvvəllərində satirik mətbuatda iştirak edən, “Şeypur” jurnalını çıxaran “Səməd Mənsuru haqlı olaraq Mollanəsrəddinçilər sırasında xatırlamışdır” [1, s. 421].

Səməd Mənsur bütün ömrünü xalqına xidmət edən, onun maariflənməsi yolunda çalışan ədib, naşir kimi dövrünün məşhur ziyalılarından biri olmuşdur. Milli teatr, mətbuat, ədəbiyyat tariximizdə bu şəxsiyyətin böyük xidməti var. Səməd Mənsurun satira yaradıcılığının ikinci mərhələsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə təsadüf edir. Şair mahiyyətcə yeni olan bu mərhələdə də cəmiyyətdə yol verilən nöqsanları satirik gülüş hədəfinə çevirmişdir. “Şeypur” jurnalındakı çoxsaylı materiallarda 1918-1919-cu illərdə nankor ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar, ağlasıgmaz vəhşiliklər əks olunur. İstedadlı şair “Səməd Mənsurun 5 oktyabr 1918-ci il tarixli ilk sayında “Pampuşalı” imzasıyla verilmiş “Qaçmaq günüdür” [9, s. 70-71] şeirində Azərbaycan və türk silahlı qüvvələrinin Bakını azad etmək üçün birgə hərbi əməliyyatları alqışlanmış, torpaqlarımızdan çəkilməyə məcbur qalan ingilis və erməni bölükləri ifşa olunmuşdur” [7, s. 37]. Jurnalın bir çox nömrəsində 1918-ci ilin martında ermənilərin soydaşlarımıza qarşı törətdikləri qanlı qırğınlar dəqiq faktlarla, əhatəli təsvirlərlə öz ifadəsini tapmışdır.

Bu baxımdan H.Həşimli tədqiqatlarında Səməd Mənsurun həyat və yaradıcılıq yolu ilə birgə şairin yaradıcılığının müxtəlif problemləri əhatəsində sanballı fikirlər səsləndirmişdir. Alim həm də S.Mənsurun yaradıcılığının ideya-məzmun, janr, poetik məsələləri haqqında mühüm məsələlər qaldırmışdır. Lirik şeirlərində klassik poeziyamızın zəngin yaradıcılıq ənənələrini davam və inkişaf etdirdiyinə görə H.Həşimli Səməd Mənsurun həssas, zərif duyğuları, həmçinin narahat şair ovqatının nisgilli yaşantılarını, cəmiyyətdə müşahidə etdiyi haqsızlıqlardan qaynaqlanan bədbin düşüncələrini təsirli bədii vasitələrlə poetikləşdirdiyi haqqında fikirlər ifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, S.Mənsurun qəzəl, mükəmməl, müsəddəs və digər janrlarda yazdığı lirik şeirlərin əksəriyyəti romantik qayəsi ilə seçilir. Bunların bir çoxunda lirik duyğular, fəlsəfi düşüncələr mükəmməl harmoniyasıyla ön planda dayanır. “Şeypur”un ilk sayında Səməd Mənsurun “Pampuşalı” imzasıyla “Qaçmaq günüdür” [9, s. 70-71] şeiri, ikinci sayında “Hazırlıq” şeiri [9, s. 71-72], üçüncü sayında “İrandan nəva” şeiri [9, s. 72-73], dördüncü sayında “Ski”-Lər “Li”-Ləndilər” [9, s. 74-75] əsərini oxuculara çatdırmışdır. S.Mənsur vəziyyətə, şəraitə görə dəyişməyi, dondan-dona girməyi saxtakarlıq hesab edir. Mühit, dövr, siyasi düzən dəyişən kimi dünənki soyadlarında olan “iski”ləri bu gün milli “li”lərə çevrilməsini düzgün hesab etməyərək, belələrinə tənqid atəşinə tutaraq, bunu cilddən-cildə düşmək kimi dəyərləndirir. Şeir milli simasını itirib rus təsirinə qarılanların tənqidinə

həsr olunmuşdur. Səməd Mənsurun “Şeypur”dakı əsərini “Bənzətmə” [9, s. 76-77] adlandırmaqla Sabirin həmin şeirdən bəhrələndiyini xatırlatmaq istəmişdir” [2, s.57]. Səməd Mənsur Azərbaycanın satirik şairi M.Ə.Sabirin mənzuməsindəki bəzi qafiyələri rədifdən əvvəl işlətməmişdir: xar, bimar, sərdar, biar. Sabirin şeiri kimi S.Mənsurun “Bənzətmə”si də forma baxımından qəzəl şəkilindədir. Ancaq qəzəl üçün xarakterik olan məhəbbət mövzusunda deyil, ictimai mündəricəlidir.

Səməd Mənsur “Şeypur” jurnalında “Şeypur”, “Pampuşalı”, “Kənarçı Pampuşalı”, “Doktor Pampuşalı” “Mütəşair, “Gomuş”, “Yaftım” və s. təxəllüslər işlətməmişdir. Hüseyn Həşimlinin tədqiqatlarından aydın olur ki, Səməd Mənsur şeirləri “Şeypur” jurnalında bir çox gizli imzalarla nəşr olunmuşdur və “Pampuşalı”, “Kənarçı Pampuşalı” imzalarının şairə məxsusluğu şübhəsizdir. “Vaxtilə Səməd Mənsurun şeirlərini toplamış Əliabbas Müznib “Şeypur” jurnalında “Biz”, “Yaftımalı”, “Hafif”, “Cingirovan” imzalarıyla verilmiş bir neçə mənzuməni də onun əsərləri sırasına qatmışdır. Ə. Müznibin toplayıb tərtib etdiyi həmin kitab xeyli sonralar, 2003-cü ildə nəşr olunub və yuxarıdakı imzalarla “Şeypur”da çıxmış şeirlərin əksəriyyəti də orda yer alıb” [2, s. 16-17]. Ədəbiyyatşünas alim Hüseyn Həşimli Səməd Mənsurun şeirlərindəki bəzi təxəllüsləri araşdırıb, tədqiqata cəlb etmişdir. Onun fikrincə, “Hafif” imzasını Səməd Mənsura aid sayan Əliabbas Müznib, güman ki, yanılıb. “Hafif” imzası Mirzə Məhəmməd Axundova məxsusdur. “Şeypur”un 3-cü sayında redaktor Məmmədli Sidqi “Şeypur” imzasıyla verilmiş “Qramafon” adlı felyetonunda yazırdı: “Yoldaşım Yaftım ilə bu barədə uzun mübahisəmiz oldu. Yaftım deyir ki, bu, təbii bir işdir. Lakin mən Yaftımın bu fikrinə şərik çıxma bilmərəm. Hüseyn müəllim bu faktları nəzərə alıb göstərir ki, “Yaftım” məhz Səməd Mənsura aiddir. Müxtəlif imzalarla dərc edilmiş mənzum əsərləri dövrün, cəmiyyətin aktual sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni problemlərinə həsr olunmuşdur.

Hüseyn müəllim Məmmədli Sidqinin redaktor olduğu “Şeypur” jurnalı haqqında məqaləsində bunlara aydınlıq gətirib. Bu mətbuat orqanındakı “Şeypur” imzasının şair-publisist, jurnalın nəşiri Səməd Mənsura mənsubluğu barədə iddia olsa da, bu, doğru deyil. Jurnalın ilk sayında məhz “Şeypur” imzasıyla verilmiş, dərginin əsas məram və məqsədini ifadə edən proqram xarakterli “Altı ay” adlı məqalənin redaktor Məmmədli Sidqi tərəfindən yazılması daha ağlabatandır. Çünki yeni nəşrə başlayan mətbuat orqanının fəaliyyət proqramı, prinsipləri məhz redaktor tərəfindən bəyan edilir.

Ədəbiyyatşünas alim Hüseyn Həşimlinin son dövrlər tədqiqata cəlb etdiyi araşdırmalarından biri “Şeypur” jurnalı idi. Azərbaycan ədəbiyyatına “Şeypur” jurnalını ilk dəfə tədqiq və təqdim edən Hüseyn Həşimli olmuşdur. O, 1918-1919-cu illərdə çap olunmuş “Şeypur” jurnalının bütün nömrələrini yığıb kitab halında nəşr etdirmişdir. “Şeypur” jurnalının cəmi 14 sayı nəşr olunub və bütün saylarındakı ədəbi və bədii-publisistik nümunələr həm mövzu, həm də sənətkarlıq baxımından rəngarəng xarakterlidir. Onların 11-i 1918-ci ilə, 3-ü isə 1919-cu ilə aiddir. Jurnalın ilk sayı 5 oktyabr 1918-ci ildə, son sayı isə 18 yanvar 1919-cu ildə işıq üzünə görmüşdür. Həftədə bir dəfə səkkiz səhifə çıxan “Şeypur” jurnalı Bakıda Səməd Mənsurun elektrik “Turan” mətbəəsində nəşr olunurdu. Jurnalın redaktoru naxçıvanlı Məmmədli Sidqi, nəşiri isə şair-publisist Səməd Mənsur idi. “Şeypur”un səhifələrində ideya-bədii mükəmməlliyə malik müxtəlif səpkili poeziya və publisistika nümunələri yer almışdır. “Şeypur” jurnalının nömrələrində Məmmədli Sidqinin, Cəfər Cabbarlının, Səməd Mənsurun, Salman Mümtazın, Əliabbas Müznibin, Əmin Abidin, Balaqardaş Mürşidin, Məmmədli Nasirin, Mirhəsən Yusifzadənin və digər qələm sahiblərinin müxtəlif satirik şeirləri nəşr olunmuşdur.

Jurnal haqqında geniş tədqiqat aparmış filologiya elmləri doktoru Hüseyn Həşimli yazırdı ki, “Şeypur”a uzun illər birtərəfli laqeyd münasibət onun mövzu-ideya mündəricatı, izlədiyi qayə ilə bağlı idi. İctimai-siyasi hadisə və proseslərə aydın mövqedən münasibət bildirən jurnal Vətən və xalq taleyi üçün xüsusi önəm daşıyan məsələlərə həssaslıqla yanaşır, milli mənafelərin ardıcıl müdafiəçisi kimi çıxış edir, bu yolda heç nədən çəkinmirdi. “Xüsusən, Azərbaycanın yenidən işğalına yönələn rus bolşevizminin əsl mahiyyəti, onlara və digər havadarlarına arxalanan ermənilərin fitnəkar əməlləri, əsassız torpaq iddiaları, 1918-ci ilin martında soydaşlarımıza qarşı törətdikləri qanlı qırğınlar “Şeypur”un səhifələrində tutarlı faktlar və əhatəli təhlillər vasitəsi ilə gah ciddi, gah da satirik tərzdə öz ifadəsini tapmışdır” [8]. Məhz bu cəhətlərinə görə jurnal “əks-inqilabi” ruhlu mətbuat orqanı sayılaraq sovet dövründə tədqiqə cəlb olunmamışdır.

Əməkdar elm xadimi Hüseyn Həşimlinin “Şeypur” jurnalı erməni məkrini necə ifşa edirdi” adlı məqaləsində erməni mənfurlarının soydaşlarımıza qarşı törətdikləri qırğınlardan bəhs olunur. Azərbaycanın o dövrdəki mürəkkəb vəziyyəti, üzləşdiyi problemlər, xüsusən erməni basqınlarına və iddialarına məruz qalması “Şeypur”un səhifələrində bir çox materiallarda özünün dolğun bədii-publisistik ifadəsini tapıb. İlk saydakı “Altı ay” məqaləsində müəllif əsas diqqəti xalqımıza qarşı törədilmiş 1918-ci ilin qanlı mart qırğınlarından ötən altı aya yönəldərək yazırdı: “Altı aydır ki, gülməmişəm. Mart hadisətindən, bolşeviklərin təbirincə, vətəndaş müharibəsindən sonra suya batmış toyuq kimi suyu süzülə-süzülə bir tərəfdə qalmışdın. Öz şəhərində, öz evində özgə yerdən gəlmişlərin əli altında əzilirdin. Küçədən keçəndə kücə dibi ilə yeriyib, öz ana dilində danışmağa ehtiyat edirdin...” Göründüyü kimi M.Sidqi mart hadisələrini vətəndaş müharibəsi sayan bolşeviklərində iç üzünü qısa ştrixlə açır.

Professor Hüseyn Həşimli “Şeypur” jurnalının müxtəlif nömrələrində çıxan şeirləri təhlil edib, tədqiqatə cəlb etmişdir. Jurnalın nəşiri Səməd Mənsurun ilk sayda “Pampuşalı” imzasıyla verilmiş “Qaçmaq günüdür” [5, s.16-17] şeirində bir çox gizli imzalara rast gəlirik. Bu şeirdə Səməd Mənsur Azərbaycan və türk silahlı qüvvələrinin Bakını azad etmək üçün birgə əməliyyatları alqışlanır, torpaqlarımızdan çəkilməyə məcbur qalan ingilis və erməni bölüklərinə ironiya ilə xitab edir. Hüseyn müəllim Məmmədəli Sidqinin redaktor olduğu “Şeypur” jurnalı haqqında məqaləsində bunlara aydınlıq gətirib. Bu mətbuat orqanındakı “Şeypur” imzasının şair-publisist, jurnalın nəşiri Səməd Mənsura mənsubluğu barədə iddia olsa da, bu, doğru deyil. Jurnalın ilk sayında məhz “Şeypur” imzasıyla verilmiş, dərginin əsas məram və məqsədini ifadə edən proqram xarakterli “Altı ay” adlı məqalənin redaktor Məmmədəli Sidqi tərəfindən yazılması daha ağlabatandır. Çünki yeni nəşrə başlayan mətbuat orqanının fəaliyyət proqramı, prinsipləri məhz redaktor tərəfindən bəyan edilir. “Şeypur”un üçüncü sayındakı “Teleqraf xəbərlər”ində [5, s. 21-22] milli qüvvələrin Bakını yadellilərdən azad etməsi xəbərindən əndişələnən ermənilərin məkrli siması satirik tərzdə ifşa olunur. Dünyanın beş şəhərində dərc olunan qəzet xəbərlərindən ibarətdir. Jurnalının 4-cü sayında Məmmədəli Sidqinin “Şeypur” imzası ilə “Tiflis duması” [5, s. 70-72] adlı məqaləsi verilmişdir. Məqalədə “sosialist dərisi örtmüş daşnakların” 1918-ci ilin mart hadisələri haqqında uydurmalar yayması, müəyyən dairələrin onlara dəstək verməsi ürək ağrısı ilə dil gətirilmişdir. M.Sidqi bolşeviklərin erməniləri dəstəklədiyini, azərbaycanlılara münasibətdə ayrı-seçkilik etdiyini, həmvətənlərimizin əks-inqilabçı adıyla qırdırdığını da diqqət mərkəzinə çəkərək istehza ilə yazmışdır: “Qafqaz islam əhalisi hamısı əks-inqilabçı olduqlarına görə qətləri vacibdir. Lakin kirvələr əsl həqiqi sosialist, yəni cibgir olduqlarından onlar lazımlı adamlarıdır...” [5, s. 39].

Jurnalın 7-ci sayında “Mərquub” imzasıyla verilmiş “Təqsirkar gücsüzdür” adlı məqaləsində 1918-ci ilin mart hadisələrindən daşnakların tək cə Bakıda 13 min Azərbaycanlıni əsir götürməsi, onların ev-əşiyini talan etməsi barədə danışılır. 8-ci saydakı “Bu gün” məqaləsində Kənarçı Pampuşalı”-nın (Səməd Mənsurun) “Ziyalılarımız” felyetonunda bolşevik-daşnak qüvvələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi kütləvi qırğınlardan danışılır. Hətta Nuh peyğəmbərin, Adəm ilə Həvvanın erməni olduğunu iddia edən ermənilərin cəfəng uydurmaları satirik tənqid hədəfinə çevrilmişdir. 11-ci saydakı “Şeypur” imzalı “Gürcü-erməni vuruşması” adlı məqalədə siyasi kəskinliyi və o dövrün hadisələrinin obyektiv təhlili ilə səciyyələnilir. Müəllif sərhəd məsələlərini və digər mübahisəli mətləbləri müzakirə etmək üçün Tiflisdə keçirilməsi nəzərdə tutulan konfransda iştirakdan hər dəfə bir bəhanə ilə boyun qaçıran ermənilərin əsassız mövqeyini, gürcülərə qarşı da iddialar irəli sürməyini, vəhşi daşnakların Borçalıdakı soydaşlarımıza da divan tutduqlarını ifşa etmişdir. 14-cü sayında “Özciyəzim” imzalı müəllifin “Azərbaycan və İran” adlı felyetonunda dövrün bir sıra mühüm hadisələri ilə yanaşı, qədim Azərbaycan torpaqları olan qondarma Ermənistan ərazisində günahsız yerə qanı axıdılan, şərəfi tapdanan minlərlə soydaşımızın acı taleyinə, həmçinin ermənilərin riyakar oyunlarına sərt münasibət ifadə olunmuşdur. “Şeypur” jurnalının bir neçə nömrəsində mart hadisələrindən, ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi qanlı qırğınlardan, evləri yandıraraq talan etməsindən, ağlasığmaz vəhşilikləri real faktlarla bədii-publisistik tərzdə əks etdirilir. Jurnalın 1918-ci il 5 oktyabr sayında dərc olunan ilk məqaləsi olan “Altı ay” məqaləsində əsas diqqət ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri qırğınlardan bəhs olunur. Məqalədə əsas diqqət xalqımıza qarşı törədilmiş 1918-ci ilin qanlı mart qırğınına yönəldilib. “Həmin sayda “Yaftım” imzalı “Zəbani-hal” [4, s. 25-26] adlı şeirdə isə bolşeviklərin, Şaumyan kimi maskalı daşnakların Bakıdakı qanlı cinayətləri pislənilir” [3] düşmənlərin mənfur siması satirik biçimdə üzə çıxarılmış. Ümumiyyətlə, naxçıvanlı istedadlı publisist Məmmədəli Sidqinin redaktorluğu ilə çıxmış “Şeypur” jurnalındakı çoxsaylı materiallar 1918-1919-cu illərdə ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi qanlı qırğınları, ağlasığmaz vəhşilikləri real faktlara istinadən bədii-publisistik tərzdə əks etdirir.

Nəticə. Beləliklə, hərtərəfli və geniş elmi yaradıcılıq diapazonuna malik olan H. Həşimlinin tədqiqatları arasında AXC dövründə nəşr edilmiş “Şeypur” jurnalı və bu dövrün görkəmli qələm ustalarından olan Səməd Mənsur haqqında araşdırmalar da yer almaqdadır. Professor H. Həşimlinin tədqiqatları da göstərir ki, iyirminci yüzilliyin ilk onilliklərində Azərbaycan satirik mətbuat tarixində “Şeypur” jurnalının və görkəmli ədib Səməd Mənsurun özünəməxsus mühüm xidmətləri olmuşdur. Jurnalın şair və yazıçıları – şair, dramaturq, publisist, tənqidçi, tərcüməçi, teatr xadimi kimi çoxşaxəli fəaliyyət göstərmiş, ədəbiyyatımızın, mətbuatımızın, mədəniyyətimizin inkişafında diqqətəlayiq rol oynamışdır. Alimin də qeyd etdiyi və göstərdiyi kimi, xüsusən Azərbaycan istiqlalına qənim kəsilən daşnak-bolşevik qüvvələrin ifşası, onların əsl simasının açılıb xalqa göstərilməsi “Şeypur” jurnalı üçün başlıca məsələ təşkil etmiş, S. Mənsur, M. Sidqi və b. ziyalıların fəaliyyəti milli mündəricə və cəsarəti ilə nəzər diqqəti cəlb etmişdir. Hüseyin Həşimlinin fikrincə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ayrı-ayrı mətbuat orqanları üzərində bir sıra qiymətli tədqiqatlar aparılmış, lakin “Şeypur”-a biganə münasibət bəslənmişdir [2]. Jurnal son illər latın dilində nəşr olunub və tədqiqata cəlb olunmuşdur. Jurnalı çap etdirən və ön sözün müəllifi Hüseyin Həşimlidir. Professor H. Həşimlinin də tədqiqatlarında qeyd edildiyi kimi, “Şeypur” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mətbuat tarixini öyrənmək baxımından faydalı bir mətbuat orqanı olmuşdur və bu mətbuat orqanı haqqında ən sanballı elmi tədqiqat əsərləri arasında isə H. Həşimlinin elmi yaradıcılığı dayanıqlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 424 s.
2. Həşimli H. “Şeypur” jurnalı və ədəbi-tarixi həqiqətlər. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 168 s.
3. Həşimli H. “Şeypur” jurnalı erməni məkrini necə ifşa edirdi? “525-ci qəzet”, 2013, 23 iyul.
4. Həşimli H. “Şeypur” jurnalı və Naxçıvan // AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun “Axtarışlar” jurnalı, 2014 s.
5. Həşimli H. “Şeypur” jurnalı. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 280 s.
6. Həşimli H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə satirik poeziya. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 104 s.
7. Həşimli H. Məmmədali Sidqi və “Şeypur” jurnalı. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 96 s.
8. Həşimli H. Məmmədali Sidqinin redaktor olduğu “Şeypur” jurnalı haqqında. “Şərq qapısı” qəz., 2013, 19 iyul.
9. Mənsur S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 248 s.
10. Səməd Mənsur: bibliografiya / Tərt. ed: M.İbrahimova. Bakı, 2019, 160 s.
11. Həbibbəyli İ. Qəbul imtahanında əla qiymət almaqdan böyük elmə // <https://literature.az/?page=339&newsId=116057&lang=aze>.
12. Qasımov R. Naxçıvan ədəbi mühitinin tədqiqinə dair: əsərlər, uğurlar, perspektivlər // <https://sabaha-inamla.az/edebiyat/22604-naxcivanda-db-muhtn-tdqqn-dar-srlr-uurlar-perspektvlr.html>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ibragimovusifrza@gmail.com

Natavan İbrahimova

**SAMAD MANSUR AND “SHEYPUR” MAGAZINE IN THE
RESEARCH OF PROFESSOR HUSSEIN HASHIMLI**

The article talks about the research conducted by Nakhchivan literary scholar, Professor Huseyn Hashimli on “Sheypur” magazine and Samad Mansur published in 1918-1919. The conducted analyses show that in the first decades of the twentieth century, prominent writer Samad Mansur and “Sheypur” magazine had unique important services in the development of Azerbaijani literature. Various satirical poems by Mammadali Sidqi, Jafar Jabbarli, Samad Mansur, Salman Mumtaz, Aliabbas Muznib, Amin Abid and other writers were published in the issues of the magazine. Samad Mansur, who is also the publisher of “Sheypur”, played a remarkable role in the development of our literature, press, and culture with his multifaceted activities as a poet, playwright, publicist, critic, translator, theater worker. Although only 14 issues were published, this magazine was able to penetrate the most diverse areas and problems of social life. It gained an influential position among the press agencies published during the Azerbaijan Democratic Republic, and played a unique role in the development of our satirical poetry and journalism. In the article, the tireless research conducted by Professor H. Hashimli in the direction of Samad Mansur and “Sheypur” magazine was brought to the research level.

Keywords: *Hussein Hashimli, literary critic, Samad Mansur, lyrical-satirical poet, “Sheypur” magazine.*

Натаван Ибрагимова

**САМЕД МАНСУР И ЖУРНАЛ «ШЕЙПУР» В ИССЛЕДОВАНИЯХ
ПРОФЕССОРА ГУСЕЙНА ГАШИМЛИ**

В статье рассказывается об исследованиях журнала «Шейпур», издававшегося в 1918-1919 годах, и Самеда Мансура, проведенных нахчыванским литературоведом, профессором Гусейном Гашимли. Проведенный анализ показывает, что в первые десятилетия XX века выдающийся писатель Самед Мансур и журнал «Шейпур» имели уникальные заслуги в развитии азербайджанской литературы. В номерах журнала публиковались различные сатирические стихи Мамедали Сидги, Джафара Джаббарлы, Самеда Мансура, Салмана Мумтаза, Алиаббаса Музниба, Амина Абида и других писателей. Самед Мансур, являющийся также издателем «Шейпура», сыграл заметную роль в развитии нашей литературы, печати, культуры своей многогранной деятельностью как поэт, драматург, публицист, критик, переводчик, театральный деятель. Хотя было выпущено всего 14 номеров, журнал смог проникнуть в самые разнообразные области и проблемы общественной жизни, завоевал важное место среди органов печати, издававшихся во времена Азербайджанской Демократической Республики, имел уникальные заслуги в развитии нашей сатирической поэзии и журналистики. В статье на исследовательский уровень выведены неустанные исследования, проводимые профессором Г.Гашимли по теме Самеда Мансура и журнала «Шейпур».

Ключевые слова: *Гусейн Гашимли, литературный критик, Самед Мансур, лирико-сатирический поэт, журнал «Шейпур».*

(AMEA-nın müxbir üvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 06.02.2024

Son variant 27.02.2024

UOT 801 (73)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.254>

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

BABA NEMƏTULLAH NAXÇIVANININ İBN ƏL-ƏRƏBİNİN
VƏHDƏT-İ VÜCUD FİKİRLƏRİ HAQQINDA GÖRÜŞLƏRİ

İbn Ərəbi bütün dövrlərdə sufiləri vahid bir qrup kimi qəbul edir, ilk sufilər kimi “taifə” ifadəsini işlədir. Bu baxımdan İbn əl-Ərəbi öz dövrünü və sufiləri, xüsusilə özünü “mühəkkik” kimi qələmə verməklə birinci dövrün xəta və səhvlərini düzəltmə vəzifəsini üzərinə götürür. O qədər ki, əl-Fütühâtü'l-Məkkiyyə bütövlükdə məfhumların islah və izahından ibarətdir. Odur ki, İbn Ərəbinin əhəmiyyətini tam dərk etmək üçün təkcə onun özündən sonrakı təsəvvüfə istiqamətləndirməsini və müəyyən etməsini deyil, həm də özündən əvvəlki təsəvvüfə öz baxış bucağından yenidən oxuyub yenidən qurmasını nəzərə almaq lazımdır.

Bu baxımdan sufizmin ilk yaranma dövrünə və ilk sufilərin ideoloji görüşləri təhlil edilmişdir. Görkəmli müəssəvi, Nemətullah Naxçıvaninin təsəvvüf irsinin öyrənilməsi bir çox cəhətdən əhəmiyyətlidir. Nemətullah Naxçıvani məsələyə yalnız teoloji məsələlərlə bağlı baxmırdılar. Onun fikrincə, sufilər əməli məsələlərdə Əhli-sünnə alimlərinin fikirlərinə əməl edirlər. Qeyd etməli ki, bu mövzuda, xüsusilə əl-Fütühâtül-Məkkiyyəyə əsaslanaraq, əhəmiyyətli bir araşdırma aparılmamışdır. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, İbn əl-Ərəbi Əhli-sünnə fiqh alimlərinin əhəmiyyətli bir hissəsinin istifadə etdiyi qiyasdan dini məsələlərdə hökm çıxarmaq üsulu kimi istifadə etməmiş və daha aşkar bir xəttə yönəlmişdir.

Digər tərəfdən, Nemətullah Naxçıvani bu mövzuda heç bir sufi ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə “ic-tihad” haqqını müdafiə edən sufi görüşünə malik bir şəxsdir.

Açar sözlər: *Baba Nemətullah Naxçıvani, İbn əl-Ərəbi, İlk Sufilər, Metafizika, İrfan, vəhdət-i vücud.*

Giriş. İrfan, insan zehninə dərk etdiyi ali və mənəvi dəyərlər arasında ən dərin və elmi bir məfhumdur ki, insanın ona bağlılığı ən yüksək səviyyədədir. Bu dərin və ali məfhum zəriflik və gözəllik kimi xüsusiyyətlərə malik olduğu, insan həqiqətinin müxtəlif cəhətlərini bəyan etdiyi, insanlıq ömrünün ona həsr edildiyi, ona çatmaq arzusunda olduğu və daima axtardığı ideal həyatı O, özündə ehtiva etdiyi, həmçinin zövq yaradan mənəzillərinin dəqiqliyi zərifliyi və insanın təşnə canının sirab edən zülal çeşməsinə malik olduğundan agah və müştəq insan ruhu üçün bənzərsiz hədəf və misilsiz amaldır.

Başqa sözlə irfan, məbdə və məaddan tutmuş kamillik və gözəlliyə qədər insanın bütün ideallarının tərifini özündə birləşdirir, onun bütün arzularını təsvir edir və buna görə də hər kəs maddi aləmin kədərindən və kəsrətindən ayrılıb bəsinət gözünü açdıqda irfan dağına tərəf üz tutur və onun həqiqətini tanımağı, ona tərəf hərəkət etməyi özünün əsas hədəfinə çevirir.

Bəşər tarixinin hər bir dövründə irfan və irfan ədəbiyyatının enişli-yoxuşlu, çiçəklənən və süqut dövrləri olmuşdur, lakin o, daim yaşamışdır. Şübhəsiz insanlar arasında əbədi möcüzə kimi daim qalan vəhyin nazil olması ilə başlanan İslam dövrü bu sahəni daha da zənginləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün insanlara gözəl bir fürsət yaratdı. Elə buna görə də, hicri qəməri tarixinin 3-cü əsrindən başlayaraq Quran və islam mətnləri digər dünya dillərinə tərcümə edildikdə və ya müxtəlif xalqlar müqəddəs İslam mətnləri ilə tanış olduqda ifan və irfan ədəbiyyatı özünün çiçəklənən dövrünü yaşamağa başladı və bunun nəticəsini İbn Fariz Misri, İbn-Ərəbi Hafiz Şirazi, Cəlaləddin Mövləvi, Nizami Gəncəvi, Nəsimi və Baba Nemətullah Naxçıvani kimi dahilərin nəzm və nəsr əsərlərində ayrı şəkildə görmək olar.

Nemətullah Naxçıvaninin İbn əl-Ərəbinin vəhdət-i vücud nəzəriyyəsinə baxışı. Şeyx

Əlvən, Əlvən əl-Ağşəhri, Baba Nemətullah, Nemətullah Sultan kimi adlar və təxəllüslərlə tanınan Baba Nemətullah Naxçıvani XV əsr irfan aləmləri içərisində öz təfsir üslubu ilə xüsusi seçilən, aparıcı şəxsiyyətlərindəndir. Həm zahiri, həm də batini elmlərdə yaxşı yetişmiş bir şəxsiyyət olan Baba Nemətullah Naxçıvani, daha çox təsəvvüf və irfan sahəsində könül əhli olması ilə tanınmışdır [4, s. 83].

Böyük mütəsəvvif və müfəssir olan Naxçıvanının kökü, ailəsi, təhsili haqqında o qədər də çox məlumat yoxdur. Osmanlı dövründə yetişən İslam alimlərindən və nəqqşibəndiyyə təriqətinin böyük ovliyalarından olan bu şəxsiyyət Azərbaycanın Naxçıvan şəhərində doğulmuşdur. Əsl adı Nemətullah Mahmud Şeyx Əlvandır [10, s. 115].

Baba Nemətullah Naxçıvanının təsəvvüf düşüncələrini anlamaq üçün Nemətullah Naxçıvanidən öncəki sufi düşüncələri və məktəbləri araşdırmaq bu məsələni daha aydın anlamağa kömək edəcəyini düşünürük. Çünki Nemətullah Naxçıvani İbn əl-Ərəbinin vəhdət-i vücud nəzəriyyəsini davam etdirmişdir. Bu baxımdan sufizmin ilk yaranma dövrünə və ilk sufilərin ideoloji görüşləri təhlil edilməli və Baba Nemətullah Naxçıvanının bu sahədəki xidmətləri işıqlandırılmalıdır.

İslam dünyasının müxtəlif yerlərində “yun geyən” kasıbların fərdi hərəkət kimi meydana çıxması ilə təsəvvüf qısa bir zamanda üsula çevrilməyə başladı. Təsəvvüf metodunu irfan üsulu kimi görmək əvvəlcə mümkün deyildi. Çünki yun geymək ilə heç olmasa bir şeyi bilmək arasında necə bir əlaqə qurmaq olar? Bu sual sufilərin uzun müddət cavab verməyə çalışdıqları bir sual idi. Öldə etdikləri iki nəticə bir-birindən qismən fərqli idi: birinci mərhələ Serrac, Kelabazi, Ebu Talip Mekki, Kuşeyri və Hucviri kimi yazıcılarda görülən bir yanaşmadır ki, özəyini Cüneyd-i Bağdadi və ondan əvvəl Həsən Bəsri sufizm mövzusu qəlbin təmizlənməsi olan bir din kimi qəbul etmişdir. Əslində bu elmin adı Qəzalidə açıq şəkildə göründüyü kimi “ezoterik fiqh”dir. Qəzəlinin İhya u Ulumi’ d-din adlı əsərində isbat etməyə çalışdığı şey “fiqh-i zahir”in yanında “fiqh-i ezoterik” də qurmaq idi. Qəzəlinin bu mövzudakı fikirləri el-Munkız mine’ d-dalâl əsərində yer alır. Digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, ilk sufilər də təsəvvüfün İslam elmləri içərisində yerləşdirərkən onu “fiqh-ı batin” olaraq təyin etmişlər [11 s. 55-64].

Bu yanaşma İslam elmləri ənənəsində təsəvvüfün birinci yeri tutmaq cəhdinin nəticəsi idi. Sonra ikinci dövrə gəldikdə isə bu dəfə problem daha mürəkkəb idi və daha sistemli problemlər ətrafında formalaşdı. Bu dəfə sufilər fəlsəfəyə müraciət edərək ona qarşı özlərinə yer tapmaq istədilər. Onların gəldiyi nəticə budur ki, təsəvvüf “ilahi elm” və ya fəlsəfi dillə desək, “metafizika”dır. Bu yanaşma təsəvvüf tarixində çox mühüm dəyişiklik demək idi və onun nəticələrini təsəvvüf tarixi boyu müşahidə etmək mümkündür. Eyni zamanda bu yanaşma İslam düşüncə tarixində mühüm bir cərəyana işarə edirdi. Farabi və İbn Sina ilə birlikdə meydana çıxan və bəzən ilahiyyatçıların da izlədiyi metafizik fikir bu dəfə təsəvvüf üsuluna əsaslananların izlədiyi bir düşüncə sahəsinə çevrildi və metafizik fikir özü üçün yeni sahə tapdı. Hər iki yanaşma, yəni təsəvvüfün “ezoterik fiqh” kimi qəbul etmək və onu “metafizika” kimi təsəvvür etmək meyli təsəvvüf tarixində gah bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən, gah da uzlaşaraq davam edən cərəyan olmuşdur. Metafizik yanaşmanın banisi olan İbn əl-Ərəbinin özündən əvvəlki sufilərə ünvanladığı bəzi tənqidləri xatırladaraq, bu iki cərəyanın əlaqəsi haqqında fikir bildirir.

İbn əl-Ərəbinin ilk sufilərlə bağlı nəzəri. İbn əl-Ərəbinin ilk sufilərlə əlaqələrini müxtəlif anlayışlar və mövzular altında müzakirə etmək lazım gələrsə, ilk vurğulanmalı olan məsələ İbn əl-Ərəbinin sufizmə baxışı ilə təsəvvüf anlayışı arasındakı əsas fərqdır. Erkən dövr

sufiləri əsasən sufizmi İslam elm və düşüncə ənənəsi kimi görür və onunla bağlayırdı. İkinci məsələ sufizmi kəşfidir və onun asketizmi tənqid etməsidir. Bu tənqid mahiyyətə ilkin sufilərin təvəkkül və səbr anlayışı ilə bağlıdır və İbn əl-Ərəbi bu mövzularda açıq tənqidi fikirlər söyləmişdir. Bu baxımdan İbn əl-Ərəbinin ilkin sufilərlə bağlı qiymətləndirmələrində sözügedən iki əsas məsələ ilə məhdudlaşır. İlkin sufilərin normativ ənənə ilə əlaqəsinin şübhə altına alınması İbn əl-Ərəbinin ilkin təsəvvüflə bağlı ən mühüm tənqidi onun təsəvvüfün elmlərin təsnifatındakı yeri ilə bağlı dəyərləndirmələrində ortaya çıxır. Bu baxımdan, bu tənqid hər zaman aydın üslubda ifadə edilməsə də, Sərracdan başlayaraq ilk sufilərin təsəvvüfün qoyduğu zəminlə İbn əl-Ərəbi və tərəfdarlarının təsəvvüfün qoyduğu elmi zəminlərin müqayisəsi məsələnin çərçivəsini açır. Məlum olduğu kimi, ilk dövrlərdən bəri təsəvvüfün hansı elmi əsaslarla işlənməsi ilə bağlı sufilər çoxsaylı tənqidlərə məruz qalmışlar. Bu kontekstdə onların üzərində dayandıqları ən mühüm məsələ təsəvvüfün əməli münasibət olması ilə elmi bir üsul olması arasındakı ziddiyyət və ya əlaqənin izahı olmuşdur. İlk sufilər üçün uzunmüddətli təhlillər nəticəsində təsəvvüf “fiqh-ı batin” kimi təsvir edilmişdir [2 s. 35-40].

Bu yanaşma mahiyyətə bütün sufiliyə təsir edən yanaşmadır. Bunun əsas səbəblərindən biri də odur ki, təsəvvüf tarixində zahirlə ezoterik münasibətlər həmişə problem kimi gündəmə gəlib. Digər tərəfdən, bu problem təkcə islam təsəvvüfünün deyil, həm də bütün mistik düşüncələrin hakim normativ ənənələrlə münasibətində yaranır. Bu baxımdan problemi yalnız təsəvvüf-fiqh münasibətləri ilə izah etmək məsələni tam başa düşmək üçün yetərli deyil. Mistik təcrübə adlandırma biləcəyimiz hal həmişə normativ və ümumi olanla ziddiyyət təşkil etmişdir [1, s. 329-352]. Bu ziddiyyət təkcə izlənilən üsullarda deyil, bəlkə də daha çox nəticədə əldə edilən məlumatda və bu məlumatın ifadəsində özünü göstərir. İslam dünyasında bu problem fiqh, kəlam və təsəvvüf birləşdirərək həll olunmağa çalışılıb. Daha doğrusu, müəyyən məqamda təsəvvüfün fiqh və kəlamın nəzarəti altına alınması ilə problemin həlli nəzərdə tutulurdu. Kələbazi bu münasibəti açıq şəkildə ifadə edən təsəvvüf tarixçilərindən biridir. Onun diqqət yetirdiyi ilk məsələ bütün sufilərin eyni fikirdə olması iddiasıdır. Bunu izah etmək üçün o, bir çox sufilərlə müsahibələr apardığını və onlara suallar verdiyini, bəlliklə də təsəvvüfün ümumi fikirlərini bir araya gətirdiyini qeyd edir [13, s. 49]. Bu kontekstdə diqqəti çəkən məqamlardan biri də Kələbazinin öz münasibətini müdafiə edərək ifadə etdiyi örtük ifadədir. Kələbazi belə bir kitabın yazılmasının səbəbini qeyd edərək diqqətimizi sufizmin mahiyyət etibarilə tənəzzülə uğramış bir prosesə girdiyinə yönəldir [8, s. 45].

Bununla belə, İbn əl-Ərəbi ilk növbədə Kələbazinin iddia etdiklərini tənqid etmiş və təsəvvüfün başqa bir məqama daşmaq istəyir. Bu məqamda məsələnin ən mühüm əksi təsəvvüfün əhli-sünnənin ixtiyarına daxil olan münasibətinin tənqidi oldu ki, bu da təsəvvüfün elmlər arasında fərqli və iddialı bir yerə keçməsi deməkdir. Bu məsələ əslində İslam fəlsəfi ənənəsi daxilində metafizik meyillər nəzərə alınmaqla qavranılacaq bir məsələdir. Məlum olduğu kimi, metafizika elmi bütün elmlər arasında üstün və nizamlayıcı bir elm olaraq görülmüşdür. Bu baxımdan metafizika bütün elmlərin banisi və əsas elmidir. İbn Sinanın başçılıq etdiyi peripatetik ənənə metafizikanın mövzusunun “varlıq baxımından varlıq” kimi təyin etmiş və onu bütün elmlər üçün ali elm kimi təsəvvür etmişdir [3, s. 1-26].

İbn əl-Ərəbi ilk sufilər kimi yoxsulluq, təvəkkül, razılıq və təslimiyyət kimi məfhumları qəbul edir və bunların təsəvvüf həyatının əsasını təşkil etdiyini bildirir. İbn əl-Ərəbi deyir: “Təvəkkül insanda tam və laqeyd şəkildə həyata keçirilə bilməz, çünki onun fitrətindən irəli gələn məhrumiyyətlər fitrətən insanda hakimdir. İnsan təbii və ilahi bir vəziyyətdən ibarətdir.

Allah insanın belə olduğunu bildiyi və ona təvəkkül etməyi əmr etdiyi halda, belə ifadə edilə biləcək şəkildə Özünə əmr edir. Allah-təala özünü ilahiliyinə “qısqanc” adlandırmaqla özünü məxluqların ehtiyac duyduğu “hər şeyin” yerinə qoymuşdur. Çünki hər vəziyyətdə və vəziyyətdə ehtiyacı olan Allahdır. Allah buyurur: “Ey insanlar!” Burada möminlərlə başqaları arasında fərq qoymur. “Sən Allaha möhtacsan. Allah zəngindir, həmd olsun.” Ehtiyacınız olan şeylər bizə məxsusdur və sizin deyil, bizimdir. Ona görə də yalnız bizdən tələb olunur. Buna görə də insanlar şeylərə deyil, bizə ehtiyac duyurlar, çünki şeylər bizdən asılı deyildir [5, s. 268].

İbn əl-Ərəbi insanların hər vəziyyətdə kasıb olduğunu bildirir. Sərvət və ya pulun olması bu vəziyyəti aradan qaldırmaz. Çünki yoxsulluq ontoloji zərurətdir və insanlar hər vəziyyətdə yoxsuldurlar. Bu kontekstdə İbn Ərəbinin zahidliyi tənqid edərəkən işlətdiyi terminlər diqqəti çəkir. İbn Ərəbi insanları iki hissədə qiymətləndirir. Onlardan bəziləri “ibnü’l-dünya”, bunlar özlərini dünyaya vermiş insanlardır [14, s. 167]. Bəziləri isə “ibnü’l-axirət”dir. Bunlar zahidlər və özlərini axirətə həsr edənlərdir. Bunların müqabilində ‘əbu’l-dunya və ‘l-axirət olanlar da var və aydın olur ki, İbn əl-Ərəbi burada “mühəkkik sufilər” deməkdir. Bu başqa təsnifata da aiddir. Çünki kamillik yalnız sonuncu sinfin təmsil etdiyi şeydə tapıla bilər. Digər tərəfdən, İbn Ərəbi də zahidliyin əsasını təşkil edən dünyanı alçaltmağı və dəyərdən salmağı tənqid edir. Bu kontekstdə görürük ki, İbn Ərəbi dünyanı danışıdır və onun dəyərlərini qismən simvolik adlandırılıla biləcək bir dildə qeyd edir. Belə misalları artırmaq olar. Bir sözlə, İbn əl-Ərəbi təsəvvüfi zahidliyi və yoxsulluğu tərənnüm edən bir rəftar kimi görmək əvəzinə, metafizik rəftarı vurğulamağa meyillidir. İbn əl-Ərəbinin bu nəzəriyyəsi onun xələfləri tərəfindən o cümlədən Nemətullah Naxçıvanini tərəfindən daha aktiv şəkildə davam etdirildi.

Baba Nemətullah Naxçıvaninin əsərlərində vəhdət-i vücud. Nemətullah Naxçıvaninin “Əl-Fəvatih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül Qeybiyyə” adlı əsəri, “Quran”ın bütün ayələrinin təfsir edildiyi ilk təsəvvüfi təfsirdir. Heç bir təfsirə müraciət etmədən yazmışdır. Təbrizdə tamamlandığı rəvayət edilən təfsirdə müəllif, hər surəyə məzmunu uyğun gələn bir girişlə başlamış və surəni o surədən alınacaq dərsi yekunlaşdıran sonluqla bitirmişdir. Əsərində zahiri və təsəvvüfi təfsir tendensiyasını birləşdirən bir metod tətbiq etmişdir. Əsər ayələr arasında münasibətlərə yer verməsi baxımından mənbə nisbətindədir. Əsərdə çıxarışlardan istifadə edilməsi təfsirin məziyyətlərindən biridir [6, s. 163]. Naxçıvaninin bu traktatından əlavə digər əsərləri də vardır. Beydavi Təfsirinə, Muhyiddini-Ərəbinin “Füsusül-Hikəm” adlı əsərinə və Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” adlı mənzum əsərinə haşiyələr yazmışdır. “Hidayeti-ilixvan” və “Risalətül-Vücud” adında təsəvvüflə bağlı risalələri vardır. “Əl-Fəvatih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül Qeybiyyə” adlı təfsirinin şəxsən öz əl yazması olan nüsxəsi, Topqarı Sarayı Üçüncü Əhməd xan kitabxanasında saxlanılmaqdadır [7, s. 337]. Nemətullah Naxçıvaninin irfani görüşlərindən danışarkən onun əsərləri bu məsələ üçün ən orijinal mənbədir. Onun şah əsəri hesab edilən “Əl-Fəvatih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül Qeybiyyə” adlı təfsirinə nəzər salsaq yetəri qədər nümunələrlə qarşılaşırıq.

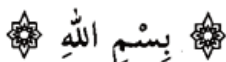
Ümumiyyətlə, Quranın 29 surəsinin birinci ayələri ərəb əlifbasında olan 28 hərfdən təkrarsız olaraq 14 hərfə birləşməmiş gəlmişdir. Bu həriflərə termin olaraq müqəttə hərifləri deyilir. Digər təfsir nümunələrində bunlar Allah (c.c.) ilə onun axırıncı peyğəmbər (ə.s.)-i arasında müəyyən rəmz olduğunu göstərdikləri halda Nemətullah Naxçıvaninin “Əl-Fəvatih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül Qeybiyyə” əsərində bunların tamamilə axırıncı peyğəmbər (ə.s.)-in adları və ləqəbləri olduğunu göstərməkdədir. Bunlardan Bəqərə surəsinin 1-ci ayəsi (الف əlif لام lam ميم mim) Nemətullah Naxçıvanini bu ayəni təfsir edərək yazır – Ey

xəlifəmiz olub bizi təmsil etməyə layiq, Rəbbiyimizin və idarəçiliyimizin sirr və incəliklərini, bütün kainatın varlıq mərtəbələrinə sirayət edib əhatə edən Varlığımızın (c.c.) hər şeyə necə sirayət etdiyini anlayıb ortaya çıxarmaqda qərarlı, əzəli-əbədi var olan hər şeyi əhatə edən elmimizdən əldə etdiyi fayda və qazancları toplamağa aralıqsız davam edən Kamil İnsan (s.ə.s.) [9, s. 30].

Əraf surəsinin 1-ci ayəsi (الف əlif لام lam mim صاد sad) Ey kamil insan, heç bir qüsuru olmayan, yaradılmışları kamala çatdırmağa layiq, sərhədsiz dəyərlərə sahib buyurulmuş, bəndələri Haqq varlığın zatının, sifət və adlarının birliyinə öyrədib çatdırmaq üçün tərəfimizdən kömək və dəstək görən, bənzərsiz sadıq, pozğunluq və qarışıqlıq bulanıqlarından təmizlənmiş pak varlıq olan Məhəmməd (ə.s.) Bil ki, bu ilahi əsərlər, qəşəng və pak, çox xoş olan uca ayələr, gerçək zövq və kamal əhli olan seçmə insanların anlayış sahibi olub həqiqəti tapmaları üçün parlayıb gələn üstün sözlər sənə xüsusi yüklənən və səndən əvvəl endirilən kitabların ehtiva etdiyi bütün faydaları, sonsuz elm, hikmət, hökmləri içinə alan, qiyamətə qədər də ilahi nəzarət altında qalıb insanlığa yol göstərəcək böyük bir kitabdır. Bu ayələr şək və şübhə kirindən, təxəyyül və zənn qaranlıqlarından münəzzəhdir. Xəyali təxminlərdən, ağılı qarışıqlıqlarından çox uzaq və tərtəmidir. Bu uca ayələr layiqincə oxunub başa düşülərək yaşandığında bəndələrin göz sahibi, hər şeyi bilərək sonsuz salamatlıq, səadət, qeydsiz arınmışlığın, elm və hikmətin tək sahibi olan Allahın (c.c.) birliyinə çatmaqda ən əlverişli rəhbərlərdir. Bu kitabın hökmləri, işarələri (qiyamətə qədər olacaq bütün məsələlərə işıq tutacaq mənalari) dünyada, axirətdə olacaq bütün vəziyyətləri, hadisələri danışmaqdadır. Ey xalqı sarpınlıq, azgınlığa sürükləyən (Ömər, Xalid və İkrimə kimi) neçə-neçə tağutları iman və İslama çatdıran Məhəmməd (ə.s.)! Bu kitabın sənə endirilməsi, vəzifələndirilmiş olduğun ən uca irşad vəzifəsinin icrasında sənə dəstək, qüvvət təmin etmək, işlərində və Tövhidə xidmətində şanı ucaltmaq üçündür [9, s. 416].

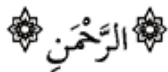
Yunis (ə.s.) surəsinin 1-ci ayəsi (الف əlif لام lam را ra) Ey o qədər yetkin, çox ağıllı, vəzifəsinə son dərəcə bağlı və bütün yaradılmışa peyğəmbərlik vəzifəsində ən əhatəli peyğəmbərlik məqamına layiq olan ən uca insan (s.ə.s.)! Bu surədə sənə ənənə ayələr, hikmətlərlə dolu olan ilahi kitabın ayələridir. O kitab bütün hökmlərin yazılı olub qorunduğu, hər şeyi əhatə edən ilahi elmin məqamıdır. Bu ayələr Rəbbin dərgahından enmişdir. İlahi olan uca və möhkəm məlumatların lazımlı, həmişə doğru və uyğun olanlarını izah edir. Ey peyğəmbərin ən kamili (ə.s.)! Bu ayələr cəhalət və yanlışlıqlar içərisində olanları, elm və etiraf sahibi edərək haqq yola çatdırmağın üçün peyğəmbərliyinlə, öz işlərinlə bağlı xəbərdarlıq, xoş xəbər və irşadın məsələsində sənənin doğruluğunu izah edib dəstəkləmək üçün Rəbbin tərəfindən endirilmişdir [12, s. 551]. Və sair göstərmək olar.

Digər bir irfani məqam isə Quranın 114 surəsinin başlağında gələn 113 Bismillah (بِسْمِ اللَّهِ) əl-Rəhman(الرَّحْمَن) və əl-Rəhim(الرَّحِيم) ifadələrinin (Töbə surəsi istisna olaraq) tamamilə fərqli təfsirlərlə verilmişdir. Fatihə surəsinin əvvəlində gələn Bismillah-i-Rəhman-i-Rəhim ifadəsinin şərh:

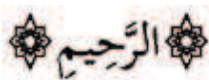

“Allahın (c.c.) adıyla”... Amaiyət məqamından enib yaradılmışlar aləminə bir mərtəbə yaxınlaşdıqda o zatı Əlanın müqəddəs varlığı və birliyi Allah sözü ilə ifadə olunur. Çünki o məqamı başqa bir sözlə təsvir etmək mümkün deyil. Olmuş və olacaq hər şeyin, gələcəyin

həqiqətləri ilahi varlığın kökü olan həmin müqəddəs adlara və sifətlərə söykənir. Yaradılışın sirr və incəliklərinə aqah olanlar bunlara dəyişməz həqiqətlər deyirlər. İlahi dildə isə ona Lövhi-Məhfuz və Kitabi-Mubin deyilir.

Bir olan Allah bütün adları, sifətləri, elm və hərəkətləri ilə təcəlli edib kainatı və varlıqların tamamını ortaya qoyduqda, bütün sahələrdə saysız-hesabsız davranış, tərz və növlərdə, fərqli rəng və təbiətlərdə, müxtəlif məlumat və görünüşlərdə əsərlərini təqdim etməklə sonsuz qüdrətini göstərdikdə bu Rəhman adı ilə ifadə olunur. Çünki bütün hər şeyin Sahibi, idarə edəni Rəhman Taaladır.

Uca Allahın kiçik hissələrdən ibarət bütün aləmləri yox edib varlıq dəftərlərini bükməsi, Allahın bir olduğunu ortaya qoyması da Rəhim adı ilə ifadə olunur. Yəni O, hər şeyi yoxdan var edib göstərən və sonra Rəhim Taala qüdrəti ilə yox edə biləndir [9, s. 26].

Nümunələrdən də görüldüyü kimi Nemətullah Naxçıvani təfsirində bütün 113 eyni ifadəni bir-birinə bənzəri olmayan çox fərqli şərhələrlə vermişdir. Bu da onun nə qədər ensiklopedik, zəngin və irfani bir sufi arifi olduğunun təsdiqləyən əsas faktdır. Eyni üslubu Nemətullah Naxçıvani digər əsərlərində xüsusilə “Gülşəni-raz”-ın şərhində daha çox görmək mümkündür.

Nəticə. Nemətullah Naxçıvani irfani məsələlərə müraciəti təsadüfi xarakter daşımır. O, İbn əl-Ərəbinin irəli sürdüyü fikir və mülahizələri əsaslanaraq, hikmət və irfan xəzinədən məharətlə istifadə etmişdir. Baba Nemətullah Naxçıvanının təsəvvüf düşüncələrini anlamaq üçün Nemətullah Naxçıvanidən öncəki sufi düşüncələri və məktəbləri araşdırmaq bu məsələni daha aydın anlamağa üçün Nemətullah Naxçıvani İbn əl-Ərəbinin vəhdət-i vücud nəzəriyyəsinin davamçısı və islahatçısı kimi baxılmalıdır. İbn əl-Ərəbi təsəvvüf tarixində heç bir sufi ilə, hətta müxtəlif elmlərdə “qurucu mütəfəkkir” sayılanlarla müqayisə oluna bilməyəcək dərəcədə nüfuz sahibi olmuş bir sufidir. Onun əhəmiyyətindən danışmaq təkcə onun düşüncələri və onların gələcəyə təsirləri haqqında danışmaq demək deyil; Bütün təsəvvüfün vahid və yeknəsək bir forma və üsluba çevrilməsində onun təkidliliyi və töhfələri ən azı bu qədər vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabiri, Ərəb-İslam Mədəniyyətinin Mental Yapısı / Çev. B.Köroğlu, H.Hacak, E.Dəmirli. İstanbul, 1999, s. 329-352.
2. Dəmirli E. Sədrəddin Konevidə Bilgi və Varlıq. İstanbul, 2005.
3. İbn Sina. Şəfa. Metafizika. I c., s. 1-26.
4. İbn əl-Ərəbi. Fütühätü-i Mekkiyyə. I c., s. 94.
5. İbnü'l-Ərəbi, Fütühät-ı Mekkiyyə. VII c., s. 308.
6. İşari Tefsir Okulu. Ankara: Türkçe Yayınevi, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998, s. 368.
7. Görener İ. İlmî Cazibe Yurdu Osmanlı'da Çok Yonlu Bir Müfessir: Nîmetullah-i Nahcuvani // Erciyes Universitəsi İlahiyat Fakültesi dergisi, İstanbul, 2017, № 1, s. 281-294.

8. Kelabazi. Doğu Çağında Sufizm / Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul, 1979, s. 51-124.
9. Keşfu'l-Mahcub Hakikat Bilgisi, s. 99-110.
10. İsmayilov M. Təfsir üsulu və tarixi. Bakı, 2011, s. 240.
11. Süreyya M. Sicili-Osmani: 6 cildə. IV c., İstanbul: Kültür Bakanlığı yay, 1996.
12. Nahçıvani tefsiri (Nemetullah ibn Mahmud Şeyx Əlvan Tefsiri “Əl-Fəvatih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül-Qeybiyyə”): 3 cildə. I c., Kayseri, 2014, s. 900.
13. Nemetullah Nahçıvani. Hidayetül-İhvan-Sufilerin Kelamcılığı ve Felsefecileri Eleştirisi / Tercüme eden Orkhan Musakhanov. İstanbul: İlk Harf yayınevi, 2012, s. 91.
14. Suad Hakım. İbnü'l-Ərəbi Lüğəti / Çerc. Ekrem Dəmirlı. İstanbul, 2005, s. 167.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

Fakhraddin Eylazov

BABA NEMATULLAH NAKHCHIVANI'S AND IBN AL-ARABI'S DISCUSSIONS ABOUT THE IDEA OF UNITY

Ibn al-Arabi considers Sufis in all periods as a single group, and uses the term “taifa” like the first Sufis. In this regard, Ibn al-Arabi undertakes the task of correcting the errors and mistakes of the first era by describing his era and the Sufis, especially himself, as a “muhakkik”. So much so that al-Futûhâtü'l-Makkiyya consists of the correction and explanation of concepts as a whole. Therefore, to fully understand the importance of Ibn Arabi, it is necessary to consider not only that he guided and defined Sufism after him, but also that he re-read and reconstructed Sufism from his own point of view.

From this point of view, the first generation of Sufism and the ideological views of the first Sufis were analyzed. The study of the Sufi legacy of the prominent Sufi Nematullah Nakhchivani is important in many ways. Nematullah Nakhchivani did not consider the issue only in terms of theological issues. According to him, Sufis follow the opinions of Ahl al-Sunnah scholars in practical matters. We should note that no significant research has been conducted on this topic, especially based on al-Futûhatul-Makkiyya. However, it should be remembered that Ibn al-Arabi did not use qiyas, which is used by a significant number of Ahl al-Sunnah scholars of jurisprudence, as a method of making judgments in religious matters and aimed at a more obvious line.

On the other hand, Nematullah Nakhchivani is a person with a Sufi opinion who defends the right of “ijtihād” to a degree that cannot be compared with any Sufi in this regard.

Keywords: *Baba Nematullah Nakhchivani, Ibn al-Arabi, First Sufis, metaphysics, irfan, wahdat-i wujud.*

Эйлазов Фахрадин

ДИСКУССИИ БАБА НЕМАТУЛЛЫ НАХЧИВАНИ И ИБН АЛЬ-АРАБИ ОБ ИДЕЕ ЕДИНСТВА

Ибн аль-Араби рассматривает суфиев всех периодов как единую группу и исполь-

зует термин «тайфа», как и первые суфии. В связи с этим Ибн аль-Араби берет на себя задачу исправления ошибок первой эпохи, характеризуя свою эпоху и суфиев, особенно себя, как «мухаккика». Настолько, что аль-Футухату'л-Маккийя состоит из исправления и объяснения понятий в целом. Поэтому, чтобы полностью понять значение Ибн Араби, необходимо учитывать не только то, что он руководил и определял суфизм после него, но также и то, что он перечитывал и реконструировал суфизм со своей собственной точки зрения.

С этой точки зрения были проанализированы первое поколение суфизма и идеологические воззрения первых суфиев. Изучение суфийского наследия выдающегося суфия Нематуллы Нахчивани важно во многих отношениях. Нематулла Нахчивани не рассматривал этот вопрос только с точки зрения богословских вопросов. По его словам, суфии в практических вопросах следуют мнению учёных Ахль ас-Сунны. Следует отметить, что никаких серьезных исследований на эту тему не проводилось, особенно на основе аль-Футухатуль-Маккийя. Однако следует помнить, что Ибн аль-Араби не использовал кияс, которым пользуется значительное количество ученых-юристов Ахль ас-Сунны, как метод вынесения суждений в религиозных вопросах и направленный на более очевидную линию.

С другой стороны, Нематулла Нахчивани – человек суфийского мнения, отстаивающий право «иджтихада» в такой степени, которая не может сравниться в этом отношении ни с одним суфием.

Ключевые слова: Баба Нематулла Нахчивани, Ибн аль-Араби, первые суфии, метафизика, ирфан, вахдат-и вуджуд.

(Filologiya elimləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 05.03.2024

Son variant 29.03.2024

UOT 81:002

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.262>

KÜBRA VƏLİYEVA

TƏSİRLİK HALDA İŞLƏNƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ (MƏNSUBAT) VƏ
“ŞƏRHUL-KAFİYƏ” ƏSƏRİNDƏ RADİYYUDDİN ƏL-ASTARABADİNİN
BU HAQDA FİKİRLƏRİ

Ərəb dilçilik elminin orijinal xüsusiyyətlərini, özünəməxsus spesifik cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün nəhv elmini təşkil edən mənsubat (təsirlik halda işlənən cümlə üzvlərini) söz qrupunu bilmək olduqca mühümdür. Buna dair qrammatiklər klassik ərəb dilində çox mühüm və dəyərli əsərlər yazıblar. Radiyyuddin əl-Astarabadinin “Şərhu Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab” (“Razinin “kafiyə”yə sintaktik baxımdan şərh”) əsəri buna nümunədir.

“Şərhu-kafiyə” əsərinin müəllifi Radiyyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadinin (?-1287) ərəb dilinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Radiyyuddin əl-Astarabadi ərəb dilçiliyində İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyə” və “əl-Şafiyə” kitablarına şərh yazan məşhur qrammatik alimdir. Nəhv və sərf elmlərini mükəmməl bilən əl-Astarabadi bu sahədə dərin iz buraxmışdır.

Radiyyuddin əl-Astarabadinin ərəb dilində yazdığı bu kitabda nəhv elmi asan və sadə bir dillə izah edilmişdir. Əs-Suyuti bu kitab haqqında demişdir ki, heç bir şərh “Kafiyə” qədər ərəb dilinin qrammatikasını əhatəli və gözəl bəyan etməmişdir.

Məqalədə “Şərhu Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val- irab” əsərinin I hissəsində olan söz qrupları barədə məlumat verilir. Həmçinin Əl-Astarabadinin mənsubat və məfulun mutlaq (sərbəst tamamlıq) barədə izahları diqqətə çatdırılır.

Ərəb dilinin qrammatikasının öyrənilməsinə xidmət edən bu əsərin araşdırılıb tədqiq olunması olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *Şərhu-kafiyə, ərəb dili, mənsubat, təsirlik hal, məfulun mutlaq (sərbəst tamamlıq), Radiyyuddin əl-Astarabadi, Naxçıvan.*

Giriş. Radiyyuddin əl-Astarabadinin “Şərhu Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val- irab” (“Razinin “kafiyə”yə sintaktik baxımdan şərh”) əsəri AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda qorunub saxlanılan dəyərli əsərlərdən biridir. Ərəb dili qrammatikasının sintaksis bölməsini əhatə edən əsər hicri qəməri 1268 (1851)-ci ildə yazılmışdır. Nəsx xətti ilə işlənmiş kitab iki cilddən ibarətdir. Həcmi 209 vərəqdən (I cild 94, II cild isə 115 vərəq) ibarət olan əsər ərəb dilində yazılmışdır.

“Şərhu Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab” əsərinin I hissəsində kəlmə və cümlələrin irab vəziyyətlərinə görə mərfuat (adlıq halda işlənən cümlə üzvləri), mənsubat (təsirlik halda işlənən cümlə üzvləri), məcruat (yiyəlik halda işlənən cümlə üzvləri) bölmələri yer almışdır.

Mərfuat bölməsində fail, tənazu, faili söylənilməyənin məfulu (naibul-fail), mübtəda, xəbər, innə və bacılarının xəbəri, cinsini inkar edən lə'nin xəbəri, leysəyə bənzəyən mə və lə'nin ismi və s. cümlə üzvləri haqqında danışılır.

Mənsubat bölməsində məfulun mutlaq, həzful-feil, məfulun bihi, tərxi, munədə, nida, həzf hərfi nida, ixtisas, iştiğal, təhzir, məfulun fih, məfulun məahu, hal, təmyiz, musənnə, xəbəri kənə və əxavətiyə, ismu innə və əxavətiyə, lə əlləti linəfyil-cins, xəbəri mə və lə muşəbbəhətəyini bi leysə haqqında bəhs olunur.

Məcruat bölməsində isə mudafu ileyhi, izafət, əsməul-sittə, təvabi, nəat, təkid və onun növləri, bədəl, atf, atful-bəyan adlı qrammatik mövzular verilmişdir.

Təsirlik halda işlənən cümlə üzvləri (mənsubat). “Sözlər sonlarının dəyişməsinə, fleksiya əlamətləri qəbul etməsinə görə 4 qrupa bölünür: 1) mərfuat (adlıq halda olanlar); 2) mənsubat (təsirlik halda olanlar, idarə edilənlər); 3) məcruat (yiyəlik halda olanlar); 4) məczum (qısa şəkildə olan – muzare)” [3, s. 76].

Bəsrə qrammatika məktəbinin nəzəri-metodoloji əsaslarını şərh edən professor Vasif Məmmədəliyev mənsubatın da öz növbəsində 8 söz qrupuna bölündüyünü qeyd edir: “məful (məfulun, məfulun bihi, məfulun məahu, məfulun fihi), hal, təmyiz, istisna, “innə” tipli sözlərin isimləri, “leysə” mənasında işlədilən “ma” və “la”, “latə” və “in”in xəbəri, “lən”, “ən” tipli sözlərdən sonra arzu şəklində işlədilən muzare” [3, s. 76].

Məhəmməd Mühyiddin Əbdülhəmid mənsubatı 15 başlıq altında izah edir:

المنصوبات خمسة عشر، هي: 1- المفعول به، و2- المصدر، و3- ظرف الزمان و ظرف المكان، و4- الحال، و5- التمييز، و6- المستثنى، و7- اسم "لا"، و8- المنادى، و9- المفعول من أجله، و10- المفعول معه، و11- خبر ("كان" وأخواتها)، و اسم ("إن" وأخواتها)، والتابع للمنصوب، و هي أربعة أشياء: 12- اللتغى، و13- العطف، و14- التوكيد، و15- البدل.

Mənsubatın sayı on beşdir və onlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1 – vasitəsiz tamamlıq; 2 – məsdər; 3 – yer və zaman zərfi; 4 – tərz-i-hərəkət və hal-vəziyyət zərfliyi; 5 – təmyiz; 6 – istisna; 7 – “la” ədatının ismi; 8 – xitab; 9 – kəuzativ tamamlıq; 10–birgəlik tamamlığı; 11 – (“kənə” və bənzərlərinin) xəbəri, (“innə” və bənzərlərinin) ismi; dörd predmeti əhatə edən təsirlik hal əlavələri; 12 – atributiv əlavə; 13 – birləşdirici əlavə; 14– təkid; 15 – əvəzedici əlavə” [1, s. 303].

“Şərhu-kafiyə” əsərində təsirlik halda işlənən cümlə üzvləri (mənsubat) və onların sintaktik təhlili ilə bağlı şərh. Mənsubat bəhsi İbn əl-Hacib və Radiyyuddin əl-Astarabadinin əsərlərində geniş anlamda şərh olunmaqdadır. Radiyyuddin əl-Astarabadi “Şərhu-Kafiyə” əsərində nəhv mövzularını təhlil edərkən əvvəlcə İbn əl-Hacibin yazdığı qrammatik qaydaları xatırlatmış, sonra isə öz fikirlərini qeyd edərək mövzunu şərh etmişdir. Əsərdə yeni qrammatik mövzu izah edilməzdən əvvəl səhifənin əvvəlində onun adı verilmişdir.

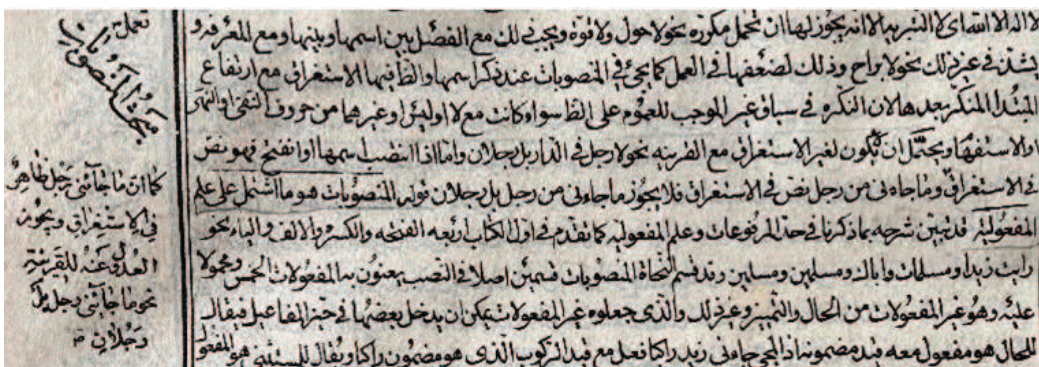
Radiyyuddin əl-Astarabadinin İbn əl-Hacibə yazdığı “Şərhu-Kafiyə” əsərinin mənsubat bəhsində nəhvə dair mövzuların bir neçəsinə müxtəsər formada nəzər salaq:

Mənsubat (təsirlik halda olanlar, idarə edilənlər) mövzusu (بحث المنصوبات)

Mənsubatın ümumi mənası:

قوله: المنصوبات هو ما اشتمل على عَمِّ المفعولية.

İbn əl-Hacibin sözü: “Mənsubat məfulluq əlaməti daşıyan deməkdir” [2, s. 30].

Şəkil 1. “Şərhu Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val- irab” əsərində “Mənsubat” bəhsi.

Əl-Astarabadi məfulun mutlaqın həqiqi məful olmasını zikr olunan feldən failinmeydana çıxmasına görə təsdiqləmişdir. Məsələn, ضرب زيد ضرباً – Zeydi döydü (hər fən: Zeydi döyməklə döydü). Burada məsdər ضرب – döymək felindən alınmışdır.

Bir sıra dillərdə təzi-hərəkət bəzən feli xəbərle eyni kökdən ibarət olan isim vasitəsi ilə ifadə edilir. Bu növ ifadə forması ərəb dilində də çox geniş yayılaraq həm də təkə fellərlə deyil, məsdər, fail, məful və bir sıra sifətlərlə də işlənir. “Belə tərkiblərdə təzi-hərəkət bildirmək məqsədilə işlədilən isim aid olduğu felin, məsdərin, fail, məful və ya sifətin təsirlik hal vasitəsilə idarə edib-etməməsinə, felin məlum və ya məchul növdə olub-olmamasına baxmayaraq, daim təsirlik halda olur və xidmət etdiyi sözü mənə etibarlı ilə tamamlasa da, icra edilən işin və ya hərəkətin bilavasitə təsir obyektini vəzifəsini daşımır. Ərəb qrammatikasında bu cür tamamlıqlara المفعول المطلق – “sərbəst (azad) tamamlıq” deyilir. Sərbəst tamamlıqlar əsasən məsdərlərlə ifadə olunur” [4, s. 225].

“Reji Blaşer və Moris Qodefroy qeyd edirlər ki, mütləq tamamlıq adı altında ərəb qrammatikləri təsirlik halda olan təzi-hərəkət zərfliklərini nəzərdə tuturlar” [1, s. 317].

“Mütləq tamamlıq eyni feldən, yaxud onun sinonimindən sonra gələrək onun mənasını qüvvətləndirən məsdər, yaxud məsdəri əvəz edən sözdür” [6, s. 312].

İbn əl-Hacibə görə, سَمِعْتُكَ، حَمَنًا، وَرَعِيًّا kimi məsdərlərin feillərinin həzfi (silinməsi) vacibdir. Əl-Astarabadi isə bu məsdərlərin məcburi olaraq silinməsi üçün iki şərt irəli sürmüşdür. Bunlardan ilki sözügedən məsdərlər ilə bağlı olan fail və ya məfulların bir hərflu cər ilə müəyyən olunması lazımdır. Fail üçün سَمِعْتُكَ və məful üçün دَا سَمِعْتُكَ misalları verilə bilər.

İkinci şərt isə bu məsdərlərə bağlı olan fail və ya məfulların izafət tərkibiylə təyin edilməsidir. Burada failə nümunə olaraq صَيَّغَةَ اللَّهِ – “Allahın (verdiyi) rəngi ilə boyandıq”, سَمِعْتُكَ وَ مَعَاذَ اللَّهِ və سَمِعْتُكَ (Bu) Allahın vəd etdiyidir” ayətləri; məfula nümunə olaraq isə مَعَاذَ اللَّهِ və سَمِعْتُكَ tərkibləri göstərmək olar.

“Əl-Astarabadiyə görə əgər məsdərlər fail və ya məfulları təyin edilmədən adı çəkilirsə bu təqdirdə fellərinin həzfi vacib deyil caiz olur” [5, s. 66].

Məlum olduğu kimi məfulun mutlaq olan məsdərin ləfzi بَيْنَ يَدَيْهِ نَتَبَّيَلَا – “Bütün varlığın ilə Ona yönəl” misalında görüldüyü kimi feilin ləfzinə uyğun, bəzən də فَجَدْتُ جُلُوسًا misalındakı kimi eyni mənəli başqa bir məsdər ləfzi ilə işlənəkdədir.

Sibəveyhiyə görə məsdər hər iki şəkildə də var olan fel ilə mənsub olur. Buna görə o ilk misalı بَيْنَ يَدَيْهِ وَ نَتَبَّيَلَا şəkildə, ikinci misalı isə فَجَدْتُ جُلُوسًا şəkildə qeyd etmişdir.

“Əl-Astarabadi zərurət olmadığı müddətcə təxmin etməməyin vacibliyini qeyd edərək Sibəveyhinin bu görüşünə qarşı çıxmış, bu yerdə əl-Mübərrədin qənaətinə yaxınlaşmışdır. Əl-Mübərrədə görə adı çəkilən məfullar aşkar fellə mənsub olurlar” [5, s. 113].

Əl-Mübərrəd məfulun mutlaq mövzusunda رَجَعَ الْقَهْرَى – “məğlub olub dalı-dalı qayıtmaq” və حَقَّدَ الْفَرُصَاءَ – “Bağdaş qurub oturmaq” misal nümunələrindəki məfulun mutlaqların əslində məsdərin sifəti olduğunu iddia etmişdir. Buna görə adı çəkilən məfullar رَجَعَ الْقَهْرَى – “məğlub olub dalı-dalı qayıtmaq”, حَقَّدَ الْفَرُصَاءَ – “bağdaş qurub oturmaq” şəklini alır.

Bəzi kufəlilər isə hər nə qədər istifadə olunmasa da bu məfulların öz sözlərindən oxşar bir fel ilə mənsub olduğu fikrini söyləmişlər. فَتَقَرَّصَ الْفَرُصَاءَ وَ تَقَهَّرَ الْقَهْرَى misal-larında olduğu kimi.

Əl-Astarabadi adı çəkilən isimlərin bir şeyin sifəti olaraq gəldiyinə və ya fellərin var

olduğuna dair səmədan bir dəlil tapılmadığı zəmnində hər iki görüşü də tənqid etmişdir. Ona görə bu “dəlilsiz hökm qoyma”dır.

Nəticə. Ərəb qrammatikasında təsirlik hal və felin arzu forması nəsb (və ya mənsub) kateqoriyası kimi əsaslandırılır. Mənsubat (المُنْصُوبَاتُ) nəsb halındakı kəlmə və cümlələrdir. Məşhur qrammatik alim Radiuddin əl-Astarabadi “Şərhu Radi əl-Kafiyə fi ilmin-nəhv vəl-irab” (“Razinin “kafiyə”yə sintaktik baxımdan şərh-i”) adlı əsərində nəhv mövzularını geniş və əhatəli formada izah etmişdir.

Əl-Astarabadi “Şərhu-kafiyə”nin mənsubat bəhsində də İbn əl-Haciblə yanaşı bir neçə qrammatikin adını çəkərək onların da fikirlərini zikr etmişdir. Onların adını qeyd edərkən çox az miqdarda qaynaq göstərmişdir. O, İbn əl-Hacibin və həmçinin özünün də söylədiyi tərifləri zikr etdikdən sonra, səbəblərini də aşkar formada izah etmişdir. Əl-Astarabadiyə məxsus mülahizələri tədqiq edib öyrənmək nəhv elminin öyrənilməsi yolunda böyük bir zəmindir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ.Ə. Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bəlağət. Bakı: Bakı Çap Evi, 2011, 440 s.
2. Əl-Astarabadi R. Şərhu Radi əl-Kafiyə fi ilmin nəhv və irab: 2 cildə. I c., 1268 h.q. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. Şifr: D-44/264, 94 s.
3. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi, ali məktəb dərslisi. Bakı: Maarif, 1985, 288 s.
4. Məmmədova K.Ə. Əkbərova T.Ə. Ərəb dili. Bakı: Nurlar, 2018, 392 s.
5. Yazquliyev A. Esterabadi ve Şərhu-kafiyəsi işığında nahiv ilmindeki yeri. Bursa, 2005, 160 s.
6. شرح الألفية لابن مالك. تأليف الحسن بن قاسم المرادي. تحقيق الدكتور فخر الدين قباوة، الجزء الأول، دار مكتبة المعارف للطباعة و النشر، بيروت – لبنان، الطبعة الأولى 2007 م – 1428 هـ، 687 ص.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

Kubra Valiyeva

CONSTITUENT USED IN THE ACCUSATIVE CASE (MANSUBAT) AND THOUGHTS OF RADIUDDIN AL-ASTARABADI IN THE WORK OF “SHARHUL-KAFIYYAH”

To identify the original features of Arabic linguistics and its specific features, it is important to know the group of words that make up the science of nahw (constituent used in the accusative case). Grammarians have written essential and valuable works in classical Arabic. Radiuddin al-Astarabadi’s work “Sharhu Radi al-Kafiyah fi ilmin-nahw wal-irab” (“Razi’s interpretation of “Kafiyah” from a syntactic point of view”) is an example of this.

Radiuddin Muhammad bin al-Hasan al-Astarabadi (?-1287), the author of “Sharhul-Kafiyah” had great contributions to the development of the Arabic language. Radiuddin Al-Astarabadi was a famous grammatical scientist in Arabic linguistics who commented on Ibn al-Hajib’s books “Al-Kafiyah” and “Al-Shafiya”. Al-Astarabadi, who knew perfectly the sciences of nahw and sarf, had left a deep mark in this field.

In this book written in Arabic by Radiuddin al-Astarabadi, the science of nahw was explained in an easy and simple language. As-Suyuti said about this book that no commentary had comprehensively and beautifully declared the grammar of the Arabic language as “Kafiyyah”.

The article provides information about word groups in the first part of the work, “Sharhu Radi al-Kafiyyah fi ilmin-nahw wal-irab”. Also, Al-Astarabadi’s explanations about the mansubat and the mafulun mutlaq (independent object) were brought to attention.

It is crucial to research and study this work, which serves the study of the grammar of the Arabic language.

Keywords: *Sharhul-kafiyyah, Arabic language, mansubat, accusative case, mafulun mutlaq (independent object), Radiuddin al-Astarabadi, Nakhchivan.*

Кубра Валиева

ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ, УПОТРЕБЛЯЕМЫЕ В ВИНТЕЛЬНОМ ПАДЕЖЕ (МАНСУБАТ), И МНЕНИЕ ОБ ЭТОМ РАДИУДДИНА АЛЬ-АСТАРАБАДИ В «ШАРХУЛЬ-КАФИИ»

Для выявления оригинальных особенностей арабской лингвистической науки, ее специфических аспектов достаточно важно знать группу слов, составляющих науку нахв (членов предложения, употребляемых в винительном падеже). Об этом грамматики написали очень важные и ценные работы на классическом арабском языке. Примером этого является труд Радиуддина аль-Астарабadi «Шарху Ради аль-Кафия фи ильмин-нахв-аль-ираб» («Комментарий Рази к «Кафии» с синтаксической точки зрения»).

Радиуддин Мухаммад бин аль-Хасан аль-Астарабadi (?-1287), автор «Шархуль-Кафии», внес большой вклад в развитие арабского языка.

Радиуддин аль-Астарабadi – известный грамматик, написавший комментарий к книгам Ибн аль-Хаджиба «Аль-Кафия» и «Аль-Шафия» по арабскому языкознанию. Аль-Астарабadi, прекрасно владеющий науками нахв и сарф, оставил глубокий след в этой области.

В этой книге, написанной Радиуддином Аль-Астарабadi на арабском языке, наука нахв объясняется простым и понятным языком. Ас-Суюти сказал об этой книге, что ни один комментарий не содержал столь всеобъемлющего и красивого изложения грамматики арабского языка, как “Кафия”.

В статье приведены сведения о группах слов в первой части произведения «Шарху ради алал-Кафия фи ильмин-нахв-аль-ираб». Также обращается внимание на пояснения аль-Астарабadi об относительном и абсолютном мутлаге (свободное дополнение).

Очень важно исследование этого труда, который служит изучению грамматики арабского языка.

Ключевые слова: *Шархуль-Кафия, арабский язык, мансубат, винительный падеж, мафулун мутлаг, Радиуддин аль-Астарабadi, Нахчыван.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 29.02.2024
Son variant 29.03.2024**

UOT 81'28;81'286

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.268>

MEHRİBAN ƏSƏDULLASOĞU (QULİYEVƏ)

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏ RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBA DAİR
LEKSİK VƏ SİNTAKTİK VAHİDLƏR

Məqalədə rəsmi-ışgüzar üslubun bədii üslubda işlənmə məqamları faktik materiallar əsasında aydınlaşdırılmışdır. Funksional üslublar içərisində yalnız bədii ədəbiyyat müxtəlif dil hadisələrinə öz münasibətini bildirməkdə sərbəstdir. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində rəsmi-ışgüzar üslubun dil elementlərinə müraciət edən şair və yazıçılar bu sahəni əhatə edən mövzuların həm standart formalarından praktik olaraq rəsmi şəkildə, həm də bədii müstəvi kontekstində məişət dili leksikasında ifadə etmişdilər. Bədii əsərlərdə real həyatda baş verən hadisələr praktik olaraq əyaniləşir, ona nəzəri münasibət müxtəlif vasitələrlə, o cümlədən, elmi, rəsmi-ışgüzar terminoloji funksiya daşıyan söz və ya ifadələrin köməyi ilə göstərilir. Rəsmi-ışgüzar üsluba dair elementlərə müraciət edən ədiblər xüsusi bacarıq nümayiş etdirərək orijinallığı maksimum qoruyub saxlamış, vacib olan məqamları həyat hadisələri ilə yanaşı əks etdirmiş, reallığı təmin etmiş, bu üsluba dair informasiyanı xalqa çatdıraraq onları maarifləndirmişdirlər.

Açar sözlər: funksional üslub, rəsmi-ışgüzar, bədii üslub, arxaik leksika, dil vahidləri.

Giriş. Funksional üslublar içərisində yalnız bədii ədəbiyyat müxtəlif dil hadisələrinə öz münasibətini bildirməkdə sərbəstdir. Bədii əsərlər kommunikasiya rolunu oynayaraq funksional üslublardan lazımcına bəhrələnmişdir. Bədii ədəbiyyat funksional üslubların müxtəlif məram və məqamlarını əks etdirən sferadır. Bədii üslub özünəməxsus çalarlılığı, emosionallığı, ekspressivliyi, estetik təsiri ilə müxtəlif hissələrin ifadəsində əvəzolunmaz nitq forması rolunu oynamaqla yanaşı, funksional üslubların dilimizin imkanlarının üzə çıxarılmasına, funksional prosesə daxil olan dil vahidlərinin seçilərək istifadə olunmasına şərait yaratmışdır. Konkret faktları, real həyat təsvirlərini özündə əks etdirən rəsmi-ışgüzar üslubdan bədii əsərlərin müxtəlif janrlarında istifadə edilmişdir. Rəsmi-ışgüzar üsluba müraciət dövrün dil siyasətini ədəbi-bədii görüşlərin əhatəsində alınma və milli leksikanın müstəvisində həyata keçmişdir. Bədii əsərlərin dilində rəsmi-ışgüzar üsluba dair istənilən sayda nümunələrdən istifadə olunmuşdur. Bədii üslub ünsiyyətin tələb və məqsədindən asılı olaraq dilin imkanlarını üzə çıxarmaq, hadisələrə real münasibət göstərmək, publisistik, elmi, rəsmi-ışgüzar, dini, epistolıy üslublara da yelkən açmışdır. Bu üslublar bədii əsərlərin dilində müxtəlif situasiyaları əks etdirmiş, həyatla ədəbiyyat arasında möhkəm körpü qurmuşdur. Əsas mənbəyini nitqdən alan funksional üslubların adları, növləri, sayı haqqında müxtəlif fikirlər vardır.

XX əsrin əvvəllərində bədii əsərlərin dilində rəsmi-ışgüzar üslubun özünəməxsusluğu. XX əsrin əvvəllərində bədii əsərlərdə əməli nitq nümunələrinə istinad edilməsi xalqın bu sahədə müəyyən təcrübələr əldə etməsinə şərait yaratmış, rəsmi və ışgüzar sənədləri bir-birindən ayırd etməkdə çətinliklərini aradan qaldırmaqları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Yazıçılar nəsr əsərlərində xüsusi leksikaya malik bu üslubun həqiqi və dəqiq mənasını ifadə edən əsas məqamlarına müraciət etmişdilər. Rəsmi-ışgüzar üslubda yer alan köhnəlmiş, arxaik sözlər, sintaktik qəliblər uzun bir yol keçərək hazırda da işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Ümumxalq dilində də geniş istifadə olunan ışgüzar üsluba aid sözlər mənanın rəsmi şəkildə ifadəsini deyil, fikrin qətiləşdirilməsinə, emosional təsir gücünü artırılmasına xidmət etməklə yanaşı, imla xətalalarına yol verilməməsinə, məktubda xəttin gözəl olmasının onu oxuyana gözəl

təsir bağışlamasını da ön plana çəkmişdir:

*İşıq gəlir gözümə hər baxanda xəttinə mən,
Sənin birudinə olsun fəda bu can, məktub!* [2, s. 75].

Heyran xanımın qəzəllərində rəsmi – işgüzar üslubun özünəməxsus əlamətlərini aydın müşahidə etmək mümkündür:

*Sifariş eyləmişdim qasidinlə,
Sevincimdən dilim tutmur cavabın* [2, s. 82].

Heyran xanımın avtobioqrafik səciyyəli qəzəli konkret faktlara əsaslanmasa da, müəyyən əsaslı məlumatların əks olunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır:

*Soruşsan nəşəbini bu yazıq Heyranın,
Bil Əli xadimidir, cümlə cəhanə bildir!
Naxçıvan şəhrinin əşrafına çatsa həsəbi,
Əslinə varsan əgər, tayifəsi Dünböldür* [2, s. 69].

Dövlət sənədlərinin mahiyyətini vətəndaş kimi anlayın Heyran xanımın da qəzəllərinin dilində rəsmi – işgüzar üsluba dair müxtəlif sözlər ustalıqla, özünəməxsus şəkildə işlənmiş, bu şəkildə xalq dilinə daha yaxınlaşmışdır: *ərz eylə* [2, s. 55], *fərmandeh* [2, s. 53] və s.

*Gülüm, əmr et, yüzündən ol qarə zülfün kənar olsun,
Çəkilsün əbri-zülmət, mah üzün bir aşikar olsun* [4, s. 64].

XIX əsrdə nəzmlə, nəslrlə yazılan əsərlərin dilində *əmr*, *hökm*, *fərman*, *əfv* və s. rəsmi üsluba dair terminlər bədii üslubda da eyni mənaları ifadə etmişdir. Rəsmi üslubun konkret standartlarının funksional təzahürünü Hüseyin Nadimin dini lirikasının dilində ictimai nitqdə olduğu şəkildə işlənmişdir. Rəsm üslubda standart formalarda olan fellər qəzəllərdə *əmr*, *xəbər*, *vacib* və *şərt* şəkillərində ifadə olunmuşdur:

*Ey Xuda, məni əfv eylə özün Şahi-Kərbəla macərasinə,
Tirə bəxtimi et səfidru, əfv eylə Hüseyinün əzasinə* [4, s. 126].

Orta əsrlərdən günümüzədək işləkliyini qoruyub saxlayan rəsmi üsluba dair ərəb-fars mənşəli terminlər ədəbi dildə də öz nüfuzunu qoruyub saxlamışdır:

*Gər Xəlilullah Minayə göndərüb qurbanını,
Şövq ilə eyləüb qəbul Mə`budinin fərmanını* [4, s. 230].

Qəzəllərdə rəsmi üslubun əlamətlərini daşıyan fellər də daxil olmaqla bir çox sözlərin ifadəsində özünü göstərən müəyyən səs dəyişmələri daha çox dialekt və şivələrin fonetik və leksik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmışdır. Klassik dildə daha çox dodaqlanmayan saitlər dodaqlanan saitlərlə əvəzlənmişdir. Nadimin bədii dilində də *i > ü* əvəzlənməsinin fəallığı özünü göstərir:

*Hökm edüb Şimri-dəğa, ləşkəri-küffar yeriyür,
Soymağa bacılarım, qövmi-sitəmkar yeriyür* [4, s. 411].

Rəsmi-işgüzar üsluba xas olan standart söz və formalara klassik dildə tez-tez rast gəlinir. Bu isə onu sübut edir ki, XIX əsrdən başlayaraq bu üslubun dili daha kütləvi olmuşdur. Bədii üslubun bütün janrlarında rəsmi-işgüzar üsluba dair sözlərlə yanaşı arxaik leksikaya dair elementlərdən də istifadə olunmuşdur. Klassik ədəbiyyatda işlənən rəsmi-işgüzar üslub elementləri qeyri-rəsmi situasiyalarda istifadə olunmuş, baş verən hadisələrə diqqəti yönəltmək, gedişatı izləmək məqsədi daşmışdır. Rəsmi dilin hakim olduğu qəzəllərdə ümumişlək fellər rəsmi çalar qazanaraq emosiyaların üzə çıxarılmasına şərait yaratmışdır:

*Bu Şahun rütbeyi-şə`ni təməmə xəlqə e`landur,
Bu Şahun əmrini nəhy eyləyən axır peşimandur* [4, s. 104].
Səni Sidqi bulur: bır politik diplomati-sabit [13, s. 28].

Poetik surətin daxili aləminin açılması məqsədi ilə misralarda işlənən *rütbeysi-səni, elan, əmr, politik diplomati-sabit* kimi qəlbiləşmiş ifadələr dövrün dövlət sənədlərinin dilinin əsas tərkibindəki terminlərin ümumi mənzərəsini də nümayiş etdirmişdir. Qəzəl dilinə də xüsusi semantik-üslubi çalar bəxş edən bu cür sözlərin bəziləri ümumişlək xüsusiyyətini itirmədən, mənə, məfhum fərqi meydana gəlmədən həm məişətdə, həm də rəsmi-işgüzar üslubda işlənmişdir. Klassik dildə yazılan şeirlərin dilində də xitab olunan şəxsin titulları sadalanmış, hörmət əlaməti kimi mərtəbə-mərtəbə yüksək təyinlərdən istifadə olunmuşdur: *Ey qüdrətli əmir, ey böyük xaqan* [2, s. 197]. Bədii nümunələrdə yer alan xitablar həqiqi mənanın ifadəsində konkretir. Zeynəb Cəfərova rəsmi-işgüzar üslubun bu özünəməxsusluğu haqqında yazır: “Ərizə yazan şəxs xitab olunan şəxsin çoxlu titullarını sadalamalı idi. Rəsmi sənədlərdə, məktublarda üz tutulan adama hörmət əlaməti kimi mərtəbə-mərtəbə yüksək təyinlər işlətmək rəsmi qəbul olunmuşdu və hamı buna əməl edirdi” [1, s. 21]. Xitablar vasitəsilə hörmət əlaməti olunan şəxsin titulları təntənəli sözlər, bədii müraciətlər şəklində əks olunmuşdur. Dilin ekspressiv çalarlığını qoruyub saxlayan xitablar, müraciətlər, dövrün akademik etiketlərində nəzərdən keçirilən materiallarda təntənəli ifadə üsullarında sifətlərin və isimlərin iştirakı ilə yarandığı müşahidə olunmuşdur: *hörmətli, fəxri, qonaqpərvər, mirzə* [3, s. 388], *cənabi-naşir* [13, s. 29] və s.

Klassiklərdən başlayaraq XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində bədii əsərlərdə yer alan rəsmi – işgüzar üsluba dair dil faktları tarixi təkamül prosesini əks etdirmiş, zaman keçdikcə formalaşma yoluna qədəm qoymuşdur. Klassik əsərlərin dilinə söz və söz birləşmələri şəklində də nüfuz edən rəsmi – işgüzar üslub standart formanı, arxaik leksika və köhnə sintaktik quruluşunu uzun müddət qoruyub saxlamışdır. Dilimizə ərəb – fars və rus – Avropa dillərindən keçən standart ifadələrin, şablonların ədiblərin əsərlərinin dilində yer alması bu üsluba xas olan xüsusiyyətlərin izlənilməsinə, hazırkı vəziyyəti ilə müqayisə edilməsinə də şərait yaratmışdır. Bədii əsərlər rəsmi-işgüzar üslubun funksional təzahürünün imkanlarını kütləvi şəkildə mənimsənilməsinə səbəb olmuşdur. Adı keçən dövrdə bütün rəsmi münasibətləri əks etdirən ifadələrdən, dil əlamətlərindən istifadə edən ədiblər onları nəinki məhdud kommunikativ şəraitdə işlətməmiş, eləcə də çoxistiqamətli olmasını da təcrübədən keçirmişdilər.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində ədəbi nümunələrin əksəriyyətində rəsmi – işgüzar üsluba dair istənilən qədər nümunələr yer almışdır. Bu cür nümunələrdə söz və söz birləşmələrinin üstünlüyü də müşahidə olunur: *qol çəkmək* [3, s. 100], *nigah şərtləri / şərti-mənkühə* [3, s. 112], *tutmuşdular / bir il iş kəsmişdilər* [3, s. 348] və s. Təkcə görkəmli ədibin “Poçt qutusu” əsəri rəsmi-işgüzar üsluba dair yenilikləri ictimai-siyasi mühitdə baş verən proseslərlə əlaqəli analiz etmək baxımından maraqlı əsərdir. Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərində rəsmi-işgüzar üsluba dövrün kontekstindən yanaşmış, kağız, yəni məktubun üstünə yapışdırılan markayadək təsvir yer almışdır: *Xan kağızı бүkdü qoydu paketə, üstünü yazıb və markasını yapışdırıb, istədi nökrə çağırırsın ki, aparıb salsın poçta* [3, s. 123]. Bədii əsərlərdə sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən yaranan inzibati idarə, vəzifə, titul bildirən adlara da rast gəlinir. Yazıçıların dilində dövrün söz yaradıcılığı prosesinin inkişaf tarixini də görmək mümkündür. Bədii əsərlərdə işgüzar üslubun qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirən *divan* [3, s. 53], *divanxana* [3, s. 53], *divanbəyi* [3, s. 87], *divanxana qulluqçusu* [3, s. 257], *poçt* [3, s. 123], *poçtxana* [3, s. 123], *poçt qutusu* [3, s. 122] kimi eyni kökdən düzələn, mənə bağlılığı olan sözlərdən istifadə imkanları geniş yer almışdır. C.Məmmədquluzadə sinonimlik yaradan, eyni mənanı ifadə edən *dam* [3, s. 128], *navaxt* [3, s. 129] *dustaqxana* [3, s. 347] sözlərinin hər birindən rəngarənglik yaratmaq, dilin lüğət tərkibinin zənginliyini, eyni zamanda sözlərin yaşadığı tari-

xi təkamül prosesini əks etdirmək üçün istifadə etmiş, inzibati səlahiyyətləri həyata keçirən orqan adının tarixi inkişaf yoluna da işıq salmışdır. Qeyd edək ki, yazıçı işgüzar sənədlərin dövrü üçün mövcud fəaliyyətini əks etdirmiş, rəsmi sənədlərin necə yazıldığını əyani şəkildə göstərmişdir: *Götür, bu saat bir hökm yaz Gərmə-çataq yüzbaşısına ki, iyun ayının ikisində əlbəttə bə əlif – əlbəttə Cəfərabad məhəlləsində olan kazak qoşununun böyük əfsəri polkovnik Afanasyevin hüzüri-çərəflərinə əlli dörd dənə araba camaatdan yığıb göndərsin; çünki qoşunlar haman tarixdə, haman arabalara minib Kənakir kəndinə yaylağa gedəcəklər və bu işi məbada təxirə salasan ki, məsuliyyət altına düşərsən* [3, s. 258]. Yazıçı rəsmi üsluba xas olan danışq tərzini vasitəsilə yazdığı əhvalata ictimai müdaxilə etmiş, hökm yazıldıqdan sonra naçalnikin imzasını, dəftərdə qeydiyyatdan alındıqdan sonra paketə (zərfə) qoyularaq göndərilməsinə kimi incə məqamları da əks etdirmişdir.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində rəsmi – işgüzar üslubun dil xüsusiyyətləri. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində dövrün dil proseslərinin daha yaxşı anlaşılmasında rəsmi-ışgüzar üsluba məxsus olan leksikanı, dil əlamətlərini öyrənmək üçün bədii əsərlərə müraciət olunmuşdur. Klassik dildə yer alan rəsmi-ışgüzar üsluba aid olan ifadələr köhnəlmiş, arxaik sözlər nəqli səciyyə daşmış, nəqli cümlələrdə istifadə edilmişdir. Baxmayaraq ki, idarəçilik, dövlətçilik ənənələrinin yaranması ilə eyni vaxtda rüşeymləri ərsəyə gələn rəsmi-ışgüzar üslub xalq dilindən ayrı qalmamış, bu üslubun özünəməxsus dil xüsusiyyətlərini öz qəlibində istifadə etmişdir. Ona görə də bu üslubun yaranmasında xalqın da iştirakı danılmazdır. Yazıçılar bədii əsərlərdə rəsmi-ışgüzar üsluba müraciət edərkən ondan estetik, emosional təsir yaratmaq üçün istifadə etməmiş, yalnız baş verən hadisələrə canlı, real münasibət, maarifləndirici təsir göstərmək üçün müraciət etmişdir. Bu gün isə funksional üslubların inkişaf tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli göstəricidir.

Özünəməxsus keyfiyyət və dil əlaməti olan rəsmi üslubun xalq dilindən təcrid olmadığı üçün ümumxalq dilinə aid olan sözlər, ifadələr, qrammatik formalardan istifadə olunur. Köhnəlmiş, arxaik söz və ifadələrin yeri gəldikcə istifadə olunduğu bu üslubda, dialekt və jarqonlardan istifadəyə yol verilmir. Yazıçılar bədii yaradıcılıqlarında rəsmi işgüzar üsluba müraciət edərkən hazır şəkildə standart formalar və ifadələrdən heç bir müdaxilə etmədən istifadə etmişdilər. Rəsmi-ışgüzar üslubdan ədəbi dildə dövlət idarə, təşkilat və müəssisələrinin kargüzarlıq işlərinə dair məlumatları ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur. Rəsmi sənədlərdə ərəb, fars sözləri, o cümlədən rus-Avropa dillərinə dair terminlər aid olduqları sahələr üzrə işlənmiş, terminlər və standart ifadələr, feli sifət və feli bağlama tərkiblərinə geniş yer verilmişdir. Ədəbi mühit nümayəndələrinin bədii dilində daha çox rəsmi-ışgüzar üsluba aid sənədlərin leksikasından istifadə edilmişdir. Nəzərdən keçirilən mətnlərdə mürəkkəb cümlələrin hissələrini əlaqələndirən müxtəlif söz birləşmələri, məsdərlər geniş yer almışdır: *zamin durmaq, icra etmək, təsdiq etmək, tədbir görmək, tapşırmaq, çıxış etmək, həyata keçirmək* və s. Bu sözlər digər rəsmi sənədlərin dilində də işləndiyindən demək olar ki, müştərək ifadələr sırasında yer almışdır. Klassik dildə ümumxalq danışq dilində işlənən sözlər semantik cəhətdən darlaşaraq, xüsusi, konkret mənə, rəsmiyyət səciyyəsinə uzaqlaşır: *şikayət, əməl, cəza, hakim, fərman* və s. Göründüyü kimi, rəsmi-ışgüzar sənədlərin dilində sıxlıqla yer alan dəlilsübut, mühakiməli xüsusiyyət daşıyan sözlər ümumişlək leksikada da işlənmişdir. Rəsmi sənədlərin dilində yer alan, daha çox fellərdən təşkil olunan sözlərin əksəriyyətinə bədii dildə ehtiyac olduqca müraciət edilmişdir. Bədii əsərlərdə yer alan bu cür fellər XIX əsrdən etibarən rəsmi üslubda ali leksikanın formalaşdığını təsdiq edir: *qərar almaq, nitq söyləmək, qadağan olmaq, etiraf etmək* kimi sözlər bu qəbildəndir. Hüquqi qüvvəyə malik olan sənədlərə müraciət

edən ədiblər bu üslubun dil vasitələrindən, üslub elementlərindən də faydalanmışdılar: *Sonra qızın atadan qalan irsi keçmiş qəyyumdan tələb etməyə tam ixtiyarı var idi. Notarius arxivində sənədləri tapmaq mümkün idi* [12, s. 103]. Ona görə də ədəbi mühit nümayəndələrinin əsərlərində həm ərəb-fars, həm də rus - Avropa tərkibli rəsmi-ışgüzar üsluba aid olan sözlər yer almışdır. Rəsmi sənədlərdə əsas yeri fəllər idarə bilir: *xahiş edirəm* [13, s. 224], *bəyan etmək* [5, s. 225], *təklif etmək, əfv etmək* [5, s. 246], *xitam verilir* [5, s. 66], *həbs edin* [8, s. 58], *ərz etdi* [15, s. 211], *höküm verər, icra edər* [15, s. 79], *elan etmək* [11, s. 78], *təxirə salmadan* [12, s. 103], *təsdiq və iltizam etmək* [5, s. 68] və s. Bədii əsərlərdə ictimai-siyasi məlumatlar həyata dair hadisələri əks etdirməklə yanaşı təşviqat və təbliğat xarakteri də daşmışdır: *iclas* [13, s. 95], *məktub* [13, s. 226], *abunə, qəbz*, [15, s. 121], *kargüzar* [14, s. 70], *notarius* [12, 107], *rəy* [15, s. 159], *tərcümeyi-hal* [3, s. 224], *teleqraf* [3, s. 123] və s.

Bədii dildən ustalıqla istifadə edən yazıçılar əsərin məzmunu ilə bağlı olaraq rəsmi-ışgüzar üsluba müraciət etmiş, obrazın nitqini ifadəli, ədəbi dilə uyğun formada qurmuş, standart formalardan düzgün istifadə etməsinə şərait yaratmışdır: *hakim* [11, s. 84], *şəhr* [4, s. 82], *raport* [6, s. 340], *istintaq, müstəntiq* [5, s. 67], *vəkalətnamə* [10, s. 136], *fərman* [5, s. 68] və s. Danışqı dili vasitəsilə müxtəlif üslublara aid nitq faktları asan mənimsənilir, yadda saxlanılır. Bu mənada bədii əsərlərdə məhkəmə nitqinə aid dil faktlarının yer alması dövlət sənədlərinin əsas xüsusiyyətlərini ictimaiyyətə birbaşa çatdırmaqda əvəzsiz mənbədir. Yazıçılar siyasi-diplomatik sənədlərdən material olaraq istifadə etmiş dil vasitələrini bu məqsədə tabe etmişdirlər. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində dövlətlərarası əlaqə və diplomatik fəaliyyətə dair müəyyən məsələlər bədii ədəbiyyat da öz əksini tapmışdır: *ultimatum* [3, s. 286], *nota* [3, s. 284] kimi spesifik tərtibatı və dil elementi olan terminlər dövlətin rəsmi, diplomatik münasibətlərini rəsmi dildə ifadə etmişdir. Bu mənada bədii əsərlərdə *bəyannamə* [15, s. 220], *bəyanat, bəyan etdilər* [5, s. 6] dövrün ictimai – siyasi inkişafının məhsulu olan, dövlətin daxili və xarici siyasətinin həyata keçməsinə rol oynayan, müəyyən beynəlxalq məsələlərə dövlətin münasibətini əks etdirən terminlərdən istifadə cəmiyyətin yetkinləşdiyini, sivilisasiyanın vüsət aldığı, bu sahədə məlumatların asan dillə xalqa çatdırılması zərurətindən doğmuşdur. Bədii əsərlərdə rast gəlinən işgüzar danışıklarda daha çox işlənən, müəyyən müzakirələr nəticəsində hüquqi qüvvəyə malik olan müxtəlif məzmunlu qərar şəkillərindən istifadə olunmuşdur: *qərar* [13, s. 26], *qərara gəldim* [13, s. 224], *qərar verilir* [5, s. 66],

Cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələrin bədii əsərlərin dilində də öz ifadəsini tapması yazıçılardan ustalıq tələb edir. Ələkbər Qərib Naxçıvanlının yaradıcılığında işgüzar ünsiyyət etikası, yeri gəldikcə ən incə detalınadək təsvir olunmuşdur: *Çünki balaca tacir keçən gün tacirin müstəntiqə verdiyi bəyanatı yenidən kəmədən təkrar edərək, öz söylədiyi təsdiq və təhqiq üçün and içməyi rica elədi* [5, s. 64]. İşgüzar ünsiyyət mədəniyyətinin olduqca vacibliyini yazıçının müxtəlif hekayələrində görmək mümkündür: *Xeyr, əfv buyurmağınız rica olunur, dedi, səbr ediniz, hənz and içmək üçün vaxtımız yetər* [5, s. 64]. Ərizənin hazırlanmasından sonra onun rəsmi şəkildə təqdim olunmasına diqqəti yönəldən yazıçı işgüzar üslubun tələblərinə hər kəsin riayət etməsi üçün yığcam cümlədə ifadə etmişdir: *Ərizə təqdim etdilər* [5, s. 66]. Rəsmi dövlət sənədinin dil və üslubuna həssaslıqla yanaşan yazıçılar qanunvericilik aktlarının xarakterinə uyğun olaraq fəllərin müəyyən zaman və şəkillərindən istifadə etmişdilər. Rəsmi və işgüzar sənədlərin dilində tez-tez işlənən olmaq, etmək, görmək kimi köməkçi fəllərin iştirakı ilə əmələ gələn standart ifadələrin əsasını həmin fəllərlə yanaşı mürəkkəb fel, feli bağlamalar təşkil edir.

Yazıçılar işgüzar münasibətlərə diqqəti yönəldərək mövcud problemin həll olunmasında

istifadə olunan müxtəlif məzmunlu sənəd adlarına müraciət etmişdirlər: *Hazır qazı ona rəsmi izharnamə göndərib* [6, s. 116]. Bədii ədəbiyyatda ümumişlək sözlərdən yaranmış terminlər bədii əsərlərin dilinə müvafiq semantik-üslubi çalar, kolorit bəxş edir ki, bu cür sözlər həm ayrı, həm də söz birləşməsi şəklində istifadə edilir. Ümumişlək sözlərdən yaranan termin, termin səciyyəli sözlər bədii əsərlərdə işlənərkən semantik cəhətdən daralır, konkret və xüsusi məna kəsb edərək rəsmiyyət səciyyəsinə çıxış edir: *kağız, şikayət, cəza, ifadə, təqsirkar, iddia, qətnamə, istintaq, sübut, əfv, iltizam, qətnamə* və s. Bu cür terminlər adi danışq dilində də işlənən zaman başqa məna ifadə etmir.

Ona binaən qabaqkı sözümə dönüb, onu bəyan etmək istəyirəm ki, fevralın 24-cü gecəsində Krasini küçəyə gələn qəhrəmanımız Lətif necə öldü [14, s. 87]. Tərəfləri ərəb, fars sözlərindən ibarət termin birləşmələri dilimizin qayda və qanunları əsasında uyğunlaşdırılmış şəkildə istifadə olunmuşdur. Bədii ədəbiyyatda elə terminlər var ki, onlar dilin öz sözləri və qrammatik qaydalarına uyğun işlənməmişdir.

XX əsrin əvvəllərində bədii əsərlərdə qələmə alınan rəsmi-işgüzar üsluba məxsus terminlərin yer alması insanların savadlanmasına, maariflənməsinə xidmət etmiş, funksional üslubun imkanlarının genişlənməsində rol oynamışdır. Bədii ədəbiyyatdan istifadə kütləvi xarakter aldığı üçün geniş əməli fəaliyyət qazanmış, cəmiyyətin mədəni səviyyəsini formalaşdırılmasında yaxından iştirak etmişdir. Rəsmi-işgüzar sənədlər bədii əsərlərdə tam və ya qismən şəkildə özünəməxsus xüsusiyyətlərini, tərtib qaydalarını qoruyub saxlamışdır. Bədii mətnlərdə yer alan rəsmi üslubun xalq dilinə məxsus leksikanın, ifadələr və qrammatik formaların işləndiyini müşahidə edirik. Əsasən nəqli cümlələrin yer aldığı cümlələrdə rəsmi-işgüzar üslubun özünəməxsus dil xüsusiyyətləri, yazı tərzini diqqətə cəlb edir. Bədii əsərlərdə yer alan rəsmi və işgüzar sənədlərə dair ifadələr, sintaktik tərkiblər, termin və termin səciyyəli sözlərin sıxlığını müşahidə etmək mümkündür. Personajların dilində nitq situasiyasına uyğun olaraq işgüzar üsluba məxsus söz və ifadələr bir qədər fərqli konkretləşdirilmiş, rəsmi şəkildə işlənməmişdir: *Rüstəmbəy. Ağalar, əzayi-məclis xahiş edir ki, bəyanatı tamam edək və dəxi danışmağa ixtiyar verməyək. Kim buna razıdır, dursun ayağa*. Diplomatik danışığı əks etdirən bu cür nümunələrdə təntənə yaratmaq, hörmət əlaməti olaraq *cənab, ağa, kral, şah, xanım, zati – alilər* kimi xitablar da yer almışdır. Bədii əsərlərdə diplomatik sənədlərin dilində işlənən sözlərə, rəsmi idarənin inzibati ərazisinin mühafizə edən *qaravul* xidmətinin də adı kənarında qalmamışdır: *Küçə qapısında uzaqdan tək bir adam görsənirdi; sonra gördük ki, bu haman qaravuldur ki, həmişə əli tüfəngli konsulxananın keşiyini çəkir* [6, s. 210].

Bədii əsərlərin dilində yer alan danışq dilinin leksikasına aid olan müəyyən qrup sözlər rəsmi üslubda rəsmi, konkret mahiyyət daşıyır. Yazıçılar işgüzar üsluba məxsus olan standart formaların əsas mahiyyətini qoruyub saxlamaqla nəsr əsərlərində istifadə etmişdirlər: *“Şəhadətnamə” ... Verilib bu şəhadətnamə, yaxşı qulaq as, Həsən Məmməd oğluna o barədə ki, o bu tarixdə, doğrudan vəfat edibdir. Daha dalısı maraqlı deyil, bax bu da kağızdakı imzalar və möhür* [14, s. 48]. İşgüzar üsluba aid olan ərizə nümunəsi konkret bir məsələ ilə əlaqədar olaraq obrazın özü tərəfindən tərtib edilmişdir: *Rüstəmbəy. Camaat, xahiş olunur acların ərizələrinə qulaq verəsiniz. Ərizə müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsinə Məşədi Cəfər usta Mehdi oğlu tərəfindən. Ərizədə yazılıb ki, “mən qoca və şikəst adamam və on iki nəfər külfətim var, yomiyə çörəyinə möhtacıq; cəmiyyəti-xeyriyyədən beş-on manat çörək pulu istəyirik; nə qədər canımız sağdır, sizə duaçı olaq”* [6, s. 455].

Bədii əsərlərdə mövzu ilə bağlı müəyyən tarixi dövr, ictimai-siyasi vəziyyət haqqında

məlumatlar rəsmi sənədlərlə yanaşı müxtəlif sahələri əks etdirən işgüzar yazışmaların dilində də əks olunmuşdur. Rəsmi üslubda emosionallığı təmin edən nida cümlələrindən, xəbərlərdən, ara sözlərdən, bəyanat və müraciətlərdən, təkrarlardan yeri gəldikcə istifadəyə gərək duyulmuşdur. Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab” romanının dilində köhnə üsluba xas olan rəsmi dil, quruluq, fars dilinə məxsus ifadə və tərkiblər özünü göstərsə də, sadəliyə doğru meyillilik, həyatla sıx əlaqə yaradan mövzu, günün tələblərinə uyğun qurulan danışıq tərzii əsərin müvəffəqiyyət qazanmasına səbəb olmuşdur. Yazıçı bədii sənətkarlıq işində xeyli irəli getmiş, həyatda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin epik təsvirini yeri gəldikcə, rəsmi-işgüzar üsluba xas olan xüsusiyyətlərlə tamamlamışdır: *Ağa, sizin vəsiyyətnamə bu saat məndədir. Orda yazılıb ki, bu dövlətin hamısı çatsın Mirzə Rəhim ağaya, ağa ondan bir hissəni götürüb məsləhət bildiyi yerlərə xərcləsin, doqquz hissəsi də mənə yetişəcəkdir, Qulam xan da, varislər gəlib varisliklərini isbat edəndən sonra haqlarını versin. Sizin öz möhürünüz də üstündədir* [6, s. 419]. Ordubadi vəsiyyətnaməyə dair tələbləri diqqətdən kənara qoymamış, sənədin tərtibini, mahiyyətini bədii üsluba yaxınlaşdırmış, yeri gəldikcə, rəsmi üslubda işlək olan fellərin bir çoxunu, tez-tez təkrarlanan standart felləri, felin əmr şəklinin intensivliyini, sadə cümlələrin üstünlüyünü pozulmaz forma kimi bu üslubda sabitliyini qoruyub saxlamışdır. İşgüzar dairədə işlənən, əməli fəaliyyətin nəticəsi olan standart formalar yazıçılar tərəfindən bədii üslubda da istifadə edilmişdir:

Peterburqa Maarif nəzarətinə bu məzmununda bir teleqram çəkirlər:

Peterburq Maarif nəzarəti

Ayı balaları Cəbirdə Kəblə Hüseynəli Həzrətqulu oğlundan alınmışdır. Pul qəbzi poçta ilə göndərilir.

Gəncə qəza gimnaziyası müdiri [6, s. 289].

Bədii əsərlərdə işgüzar üsluba aid söz və ifadələrin müəyyən qismi adı keçən dövrdə həm azərbaycanca həm də rus dilində işlənmişdir: *barışıq hakimi* [14, s. 71], *miravay sud* [3, s. 482] və s.

Rəsmi-işgüzar üsluba dair qabarıq cəhətləri bədii əsərlərdə əks etdirən yazıçılar bu üsluba xas olan dil, mətn normalalarını da olduğu kimi qoruyub saxlamağa üstünlük vermişdilər: *İnanmasan da al bax. Bu da mənim əlimdəki kağızım. Bax oxu, görürsənmi burada nə yazılıb? “Şəhadətnamə”. Verilib bu şəhadətnamə, yaxşı qulaq as, Həsən Məmməd oğluna o barədə ki, o bu tarixdə, doğrudan da vəfat edibdir. Daha dalısı maraqlı deyil, bax bu da kağızdakı imzalar və möhür* [14, s. 48]. Rəsmi sənəd olan fərmanın içərisində yer alan əsas fikir danışıq dilində təqdim olunsa da, bu sənədin aliliyi haqqında müəyyən məlumatın ötürülməsinə də səbəb olmuşdur: *Fərmanda nəyibus-səltənə yazmışdı ki, İranın az zamanda rus imperatoru ilə davası gözlənir* [14, s. 57]. Dövlət qanunvericiliyini əks etdirən fərmanın kim tərəfindən verildiyi, müzakirə və icra olunması, bir sözlə, bu sənəd növünün ən incə nüanslarının bədii əsərlərdə əks olunması rəsmi üslubun XIX əsrdən etibarən formalaşmasından xəbər verir: *Kərim xan nəyibus-səltənənin fərmanını məclis əhlinə ucadan oxudu və sonra məclis üzvlərinin birə-bir rəylərini soruşdu* [14, s. 58]. Bədii əsərlərin dilində yazıçılar işgüzar ünsiyyət yaratmaq, istinad göstərmək məqsədilə dövrün inzibati orqanlarının yer və vəzifə adlarına müraciət edərək dövrün inzibati-ərəzi təkamülünün tarix üzrə öyrənilməsinə imkan yaratmışdır: *silistçi dəftərxanası* [14, s. 60], *divan otağı* [14, s. 57], *qəza rəisi* [14, s. 69], *ali hakim* [14, s. 51], *qəza müxbiri* [3, s. 298] və s.

İşgüzar yazışmalara istinad edən yazıçılar bu üslubun sintaktik xüsusiyyətlərindən düzgün istifadə etmiş, sənədlərin forma və məzmununa xələl gətirməməyə çalışmışdılar: *Bura qədər Qəza Polis İdarəsində dəftərxana məmuru qulluğunda ikən, o, öz kiçik ailəsini*

çətinliklə dolandıra bilirdi [14, s. 69]. *Polis idarəsində qulluğuma xitam verildi* [14, s. 69] və s. Bədii əsərlərdə bu cür nümunələrə istənilən qədər rast gəlmək mümkündür. Yazıçılar işgüzar üslubun məzmun və mahiyyətinin düzgün dərk olunması üçün bu üslubun da tələb etdiyi kimi mətndəki fikrin aydın, qısa, birmənalı ifadə olunmasına çalışmışdılar: *Barışıq hakimi məni katib köməkçisi yerini tutmaq üçün dəvət edir* [14, s. 69]. Eynəli bəy Sultanovun “Arxı keç, sonra bərəkallah deyərsən” [14, s. 68], “Podratçı” [14, s. 72] hekayəsi rəsmi - işgüzar üslubun dilinə aid olan sözlərlə zəngindir. Eynəli bəy Sultanov rəsmi və işgüzar sənədlərin hüquqi mahiyyəti barədə geniş xalq kütlələrinin məlumatlandırılmasında bir ziyalı kimi yaxından iştirak etmişdir: *Fərmanın məzmununu bilən kimi Kərim xan bir az fikrə cumub, öz qəlbində neçə fikirləri bir-birinə vuruşdurandan sonra bu qərara gəldi ki, əvvəlcə Naxçıvan xanlarını, bəylərini məsləhətə çağırırsın və sonra...* [14, s. 57].

Bədii əsərlərdə hər bir üsluba dair dil vahidlərindən istifadə hallarına rast gəlinir. Yazıçılar müxtəlif üslublara bədii məqsədlərini həyata keçirmək üçün müraciət etmişdirlər. Üslublara bu cür yanaşma ədəbi dil sahəsində baş verən inkişaf və irəliləyişlərin göstəricisinə yol açmışdır: *İsrafil bəyi öldürdükdən sonra polis idarəsində, istintaq zamanı İbada işgəncələr verdilər. Nəhayət, ittihamnaməsini yazıb quberniya prokuroruna göndərdilər. Məhkəmə sədri İqnatyev işi yaxşı öyrənmişdi. Oğlunu haqsız olaraq öldürən canini – İsrafil bəyi böyük təsir altında affekt halında öldürən, onun nöqəri İbad Məhərrəmov 5 il cəza verilməsini tələb etdi* [12, s. 118]. Göründüyü kimi, rəsmi-işgüzar sferanın əhatəsində dilin funksional müxtəlifliyini müəllif dilində əks etdirən yazıçı hadisə və faktlara söykənərək nitqini adi danışq dilindən uzaqlaşdırmış, müxtəlif sahələr dair terminlərlə fikrini daha inandırıcı şəkildə oxucusuna çatdırmışdır. Dövlətçilik və idarəçilik təcrübəsinin inkişafını əks etdirən rəsmi üsluba aid cümlələrdə yer alan termin, termin səciyyəli mürəkkəb, spesifik sözlər, müəyyən anlayışların birbaşa, birmənalı şəkildə təqdim olunması yazıçının müəyyən hüquqi biliyə, savada malik olmasını da ifadə etmişdir.

M.S.Ordubadinin də əsərlərində kargüzarlıqda istifadə olunan sənədlərə istinad edilmiş, müəyyən hadisələrin bir qədər də rəsmi üslubda nəql olunması üstün tutulmuşdur: – *Şəriət və qanuna müvafiq vəsiyyətnamə çıxarırsa qəbulumuzdur, biz dövləti nə qədər dost tutarsaq, insanıyyəti də o qədər dost tuturuq* [6, s. 420]. Dildə tarixən mövcud olmuş sözlər bədii əsərlərdə sosial - siyasi və iqtisadi həyatın ən mühüm məsələlərini, eyni zamanda dövlət sənədlərinin dilinin əsas tərkibini həm şifahi, həm də yazılı formasını da əks etdirmişdir. Rəsmi üsluba dair elementlərin yer aldığı sadə cümlədə fikrin dolğun ifadəsi yer almışdır: *İndi bizim təklifimiz nədir? Köçün ağsaqqalları da burada yoxdur ki, məsləhətləşək, adamlarımızın rəyini öyrənək* [12, s. 41]. Heç bir qrammatik vasitə olmadan, yalnız intonasiyanın köməyi ilə yaranan bu sual cümləsində kargüzarlıq üslubuna dair danışq özünü göstərir.

“Şərqi-rus”, “Molla Nəsrəddin” kimi mətbuat orqanlarında yer alan publisist yazılarda, felyetonlarda rəsmi üsluba məxsus istənilən sayda müxtəlif sahələrə əhatə edən alınma terminlərə rast gəlmək mümkündür. Ataxan Paşayevin “Molla Nəsrəddin” dostları, düşmənləri” kitabında yer alan materiallarda rəsmi-işgüzar sənədlərin müxtəlif növlərinə dair istənilən qədər nümunələr yer almışdır: *1913-cü il avqustun 19-da Mətbuat işləri üzrə Tiflis polismeysterinə, Zaqafqaziya dəmir yolu idarəsinə və Tiflis dairə poçta-teleqraf idarəsinin rəisinə göndərdiyi təcili təliqələrində göstərilirdi ki, telefonla verdiyimiz məlumat əlavə olaraq, bildiririk ki, avqustun 17-də buraxılmış “Molla Nəsrəddin” jurnalının 14 avqust tarixli 21-ci nömrəsinin harada ələ keçərsə müsadirə olunmuş nüsxələrin isə mətbuat işləri üzrə Tiflis*

komitəsinə göndərilməsi haqqında sərəncam verəsiniz [9, s. 128]. M.S.Ordubadinin şeir yaradıcılığında da rəsmi-işgüzar üsluba dair sözlərə də rast gəlinir: Yazılıb mülkə behi-şərtnamə, Molla qol çəkdi bu sərəncamə [7, s. 63].

Nəticə. Göründüyü kimi, rəsmi-işgüzar sənədlərin dilinə məxsus bəzi sintaktik kateqoriyaların müxtəlif məqsədlərlə bədii üslubda yer alması əsərə heç bir xələl gətirməmiş, aid olduğu üslubun ünsürü kimi çıxış etmiş, hadisələrin təsvirində dəqiqləşdirici rol oynamış, bu sahəyə dair ictimai fikrin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bədii əsərlərdə yer alan rəsmi-işgüzar üsluba xas olan dil vahidlərinin imkanları, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu haqqında məlumatı geniş xalq kütlələri ilə tanış edən yazıçılar üslublar arasında əlaqəni, fərqli cəhətləri də aşkara çıxarmaqda da əhəmiyyətli rol oynamışdılar. Rəsmi-işgüzar üsluba dair ifadələrin bəziləri bədii əsərlərdə rəsmi səciiyyə daşımaqdan uzaqlaşmış, danışiq dili xüsusiyyətlərini, xalq dilinin ifadə və frazeoloji birləşmələrini, obrazlı nitq elementlərini də özündə birləşdirmişdir. Müxtəlif üslubların formalaşmasında leksik təbəqələrin və qrammatik vasitələrin rolunun olduqca vacibliyini əks etdirən bədii üslub geniş auditoriyanı əhatə etdiyindən bu sahədə bilik və bacarıqların da formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərova Z. Rəsmi-inzibati üslub (Milli məclisin və Avropa şurasının sənədləri əsasında): Azərbaycan dili üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı: 2008, 154 s.
2. Heyran xanım. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 232 s.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə. I c., Bakı: Öndər, 2004. 664 s.
4. Nadim H.N. Divan. Bakı: AMEA Əlyazmalar, 2011, 713 s.
5. Naxçıvanlı Ə. Haqq divanı. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 200 s.
6. Ordubadi M.S. Əsərləri. I c., Bakı: Azərnəşr, 1964, 446 s.
7. Ordubadi M.S. Seçilmiş şeirlər və hekayələr. Bakı: Azərnəşr, 1951, 182 s.
8. Ordubadi S. Gülşəni-vəhdət. Divan. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 248 s.
9. Paşayev A. “Molla Nəsrəddin” dostları, düşmənləri. Bakı: Çəşioğlu, 2010, 148 s.
10. Qədimov Ə. Qurbanəli Şərifzadənin həyatı və yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 260 s.
11. Qədimov Ə. Əli Məhbub və əsərləri. Bakı: Nurlan, 2009, 120 s.
12. Səbri Ə. Povest və hekayələr. Bakı: Gənclik, 1978, 119 s.
13. Sidqi M.T. Əsərləri. Bakı: Çəşioğlu, 2004, 279 s.
14. Sultanov E. Hekayələr. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 288 s.
15. Şahtaxılı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çəşioğlu, 2006, 432 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: quliyeva.mehriban@list.ru

Mehriban Asadullasoy (Guliyeva)

LEXICO-SYNTACTIC UNITS OF FORMAL BUSINESS STYLE IN THE LANGUAGE OF LITERARY WORKS

The article explains the aspects of designing an official business style in an artistic style based on factual materials. Poets and writers of the 19th and early 20th centuries turned to the linguistic elements of the formal business style, expressed in the vocabulary of everyday language topics covering this area, both in standard forms, almost formal, and in the context of an artistic plane. In works of art, events of real life are practically clearly displayed, and the theoretical attitude toward them is shown by various means, including with the help of words or phrases that carry a scientific, official, or business terminological function. By addressing the elements of formal business style, writers demonstrated special skill, preserved originality as much as possible, reflected important moments along with life events, ensured reality, brought information about this style to the public, and enlightened them.

Keywords: *functional style, official business style, artistic style, archaic vocabulary, language units.*

Мехрибан Асадулласой (Гулиева)

ЛЕКСИКО-СИНТАКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ ФОРМАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ В ЯЗЫКЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

В статье поясняются моменты оформления официально-делового стиля в художественном стиле на основе фактических материалов. Поэты и писатели XIX и начала XX веков, обращаясь к языковым элементам формально-делового стиля, выражали в лексике бытового языка темы, охватывающие эту сферу, как из стандартных форм, практически формальных, так и в контексте художественной плоскости. В художественных произведениях практически наглядно отображаются события реальной жизни, теоретическое отношение к ней показано различными средствами, в том числе с помощью слов или словосочетаний, несущих научную, официально-деловую терминологическую функцию. Обращаясь к элементам официально-делового стиля, литераторы демонстрировали особое мастерство, максимально сохраняли оригинальность, отражали важные моменты наряду с жизненными событиями, обеспечивали реальность, доводили информацию об этом стиле до общественности и просвещали их.

Ключевые слова: *функциональный стиль, официально-деловой стиль, художественный стиль, архаичная лексика, языковые единицы.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 02.02.2024

Son variant 05.03.2024

UOT 398; 801.8; 398; 801.6.

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.278>

ELXAN MƏMMƏDOV

NAXÇIVAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU XALQ ŞEİRİNDƏ ARAZ OBRAZI

Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında Araz obrazının xüsusi çəkisi var. İran və Çar Rusiyası arasında 1813-cü ildə imzalanmış "Gülüstan" müqaviləsindən sonra Azərbaycanın Araz çayı sərhəd olmaqla Cənubi və Şimali Azərbaycana parçalanması Arazın daha çox ədəbi obraz kimi istifadə edilməsinə gətirib çıxardı. Buna kimi müxtəlif folklor nümunələrində yer alan Araz bundan sonra yazılı ədəbiyyatın da mövzusunda çevrildi. Həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində Arazla müraciət, Arazla dərdləşmə nümunələri artdı. Naxçıvandan toplanmış xalq şeiri və burada yaranan yazılı ədəbiyyat da bu mənada seçildi.

Nəzərə alsaq ki, Araz çayı başlanğıcını Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsindən – Ərzurumdakı Alagöz dağından götürür, bu zaman Arazın həmin bölgənin folklorunda da əks olunması təbii qarşılmalıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının nəzm nümunələrində, xüsusilə bayatılarda, mahnılarda, türkülərdə də Araz obrazının istifadə edildiyini görürük.

Məqalədə də məhz Naxçıvandan və Şərqi Anadoludan toplanmış xalq şeiri nümunələrində Araz obrazına müraciət, Araz obrazının yeri və mövzu olaraq əhəmiyyətinə diqqət yetirilib, həmin nümunələr tədqiqata cəlb edilib.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Naxçıvan, Şərqi Anadolu, folklor, xalq şeiri, obraz, Araz.

Giriş. Dünyanın elə bir çayı yoxdur ki, ona Araz qədər şeirlər yazılsın, mahnılar qoşulsun, ədəbi əsərlərdə adı çəkilsin, hətta bir xalqı iti qılınca kimi yarıya bölməyi bacarsın. Araz çayı məhz elə bir coğrafiyadan keçib gedir ki, dünyanın böyük gücləri həmişə Araz ətrafı torpaqlarda maraqlı olub, həmin yerlərin sahibinə çevrilmək istəyiblər. Ta qədim dövrlərdən bu bölgələrdə güclü dövlətlərin orduları üz-üzə gəliblər. Bu baxımdan bəlkə də Araz çayı ən çox insan qanı ilə bulanmış bir su axınıdır.

Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının fikirləri də bizim yuxarıdakı düşüncələrimizi qüvvətləndirir: *"Görəsən, dünyada ikinci bir çay tapılsın ki, Araz çayı qədər mürəkkəb və faciəli taleyi olsun. Araz çayı qədər dildən-dilə düşsün, Araz qədər şeir və mahnı mövzusunda çevrilsin, Araz qədər ittiham edilsin, umu-küsü hədəfinə dönsün, nifrətlə damğalansın və ...Araz qədər sevilsin?!"*

Araz – Azərbaycanın şah damarlarından biri, min illərlə bütöv bir xalqın sevinc və bərəkət mənbəyi olmuş çay indi sərhəddi, ayrılıqdı, göz yaşıdı" [13, s. 167].

Araz çayı Türkiyə, İran, Azərbaycan və Ermənistan ərazilərindən axan və adı çəkilən dövlətlərin sərhədini təşkil edən bir çaydır. Ümumi uzunluğu 1072 kilometr olan Araz sadəcə Türkiyədə Ərzurumdan İqdıra qədər olan təxminən 365 kilometrlik məsafədən, Azərbaycanda Zəngilandan Sabirabada qədər olan 85 kilometrlik məsafədən fərqli iki dövlətin sərhədini təşkil etmir. İqdırdan başlayaraq isə Türkiyə-Ermənistan, Türkiyə-Azərbaycan, Azərbaycan-İran, İran-Ermənistan sərhədlərində yer alır. Tarixin bir neçə əsrlik dövründə isə Araz sadəcə Azərbaycan ərazilərindən axan çay idi. 1813-cü ilin oktyabr ayının 12-də indiki Goranboy rayonunun Gülüstan kəndi yaxınlığında, 15 il sonra isə Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Çar Rusiyası və Qacarlar İranı arasında imzalanmış və adını həmin kənddən alan "Türkmənçay" müqaviləsi ilə Azərbaycan torpaqları ikiyə bölündü, iki imperiya arasında isə Araz çayı sərhəd kimi qəbul edildi. Bundan sonra isə hər iki imperiyanın orduları bu sərhəd-

lərin sağ və sol sahilində öz mühafizəçilərini yerləşdirdilər. Beləliklə də Cənubi və Şimali Azərbaycan terminləri ortaya çıxdı. İki qardaş, iki bacı, iki sevgili, qohumlar bir-birindən ayrı düşməklə fərqli dövlətlərin ərazilərində qalmaq məcburiyyətinə məhkum oldular. Belə olan halda isə ayrılıqlarını, həsrətlərini, hiss və duyğularını ifadə etməyə çalışan xalqımızın yaradıcı şəxsləri Arazı günahkar tutaraq ona hərzə-hədyan, hədə-qorxu, bəzən isə yazıq-miskin şəkildə üz tutaraq obrazlaşdırdılar. Böyük Azərbaycan şairi Şəhriyar ayrı düşdüyü qardaşı – şair həmkarına göndərdiyi “Süleyman Rüstəm” şeir-məktubunda yazır:

Göz yaşımın, ay Araz, qoyma gözüm baxsa da görsün,
Nə yaman pərdə çəkibsən iki qardaş arasında.
Demə dağ-daşdı, Süleyman, mənə səndən ayıran,
Bir çibandır ki, çıxıbdır göz ilə qaş arasında [16, s. 85].

Xüsusilə xalq lirikası bu baxımdan daha fəal mövqe ortaya qoyur. Araz mahnılarda dilə gəldi, şeirlərdə ifadə olundu. Folklorun bayatı janrı bu mənada daha çox diqqəti cəkir. Cənub və şimalda yaşayan folklor yaradıcıları Araz çayına yüzlərlə bayatı həsr etməyə başladılar. Gah Arazı qarğıdılar, gah Arazla dərdləşdilər, gah Arazdan kömək umdular, gah Arazın halına yandılar. Maarifə Hacıyevanın da dediyi kimi “*Azərbaycan xalqının Araz çayı boyunca ikiyə bölünmüş 200 illik acı tale yaşamış tarixini xatırlatmağa, bu tarixdə yaşanan etirazlara ehtiyac varmı. Əlbəttə, var. Çünki bu, bir millətin tarixi, coğrafiyası və taleyidir. Hər zaman xatırlanmalı, yaşanılan gerçəklər dünyaya bəyan edilməli, kitablaşdırılmalıdır*” [7, s. 27].

Xalq duyğularının tərənnümündə Arazın yeri. Azərbaycan ərazisində Araz çayının böyük bir hissəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasından keçir ki, bu zaman o, 163 kilometrlik məsafədə İran-Naxçıvan sərhədini təşkil edir. Yəni Araz Naxçıvanlıların İran ərazisində qalan Cənubi Azərbaycanlı qardaşları ilə arasında keçilməz bir qırmızı xətt kimi dayanıb. Buna görə də Naxçıvandan toplanmış folklor nümunələrində Araz çayının hərtərəfli obraz kimi təsvir və tərənnüm olunduğunu görə bilirik.

Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsində də Araz çayı folklor nümunələrinə axa bilmişdir. Ərzurum dağlarından – Bingöl massivindən başlayan Araz Naxçıvanın Sabirabad rayonunun Suqovuşan kəndində yenə də Türkiyədən başlanğıcını götürüb gələn Kür çayına qovuşur.

Bu yol yollar yoludur.
Hicran ilə doludur.
Araz bəxtəvər Kürün,
Dərdli-qəmli qoludur [11, s. 373].

Türkiyədə Arazın keçdiyi ərazilərin yaxın sakinləri də öz şifahi xalq nümunələrində Arazı vəsf etmişlər. Ərzurum, Qars, İqdır bölgələrindən axan Araz çayı buradakı folklor yaradıcılarının əsərlərində də özünə geniş yer tapmışdır. Arazla bağlı yaradılan folklor nümunələrinə baxarkən bir həqiqəti də görmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Naxçıvandan toplanmış Arazlı folklor nümunələrində Araz kədər qoxuludur, həsrət rəngindədir, ayrılıq dadır. Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsindən toplanmış nümunələrdə də bəzən bu hissələr üst-üstə düşür. Amma o bölgələrin folklorunda Arazın bəzən gülən üzünü, sevinən baxışlarını, şiltaq uşaq ərköylüyünü də müşahidə etmək olur. Naxçıvan və Şərqi Anadolu bir-birinə yaxın olduqlarından bu iki bölgədəki Arazla bağlı nümunələrin bir çoxunun eynilik təşkil etdiyini də söyləmək mümkündür. Ərzurumdan toplanmış bir bayatıya baxaq:

Aras, Aras, han Aras,
Bingöldən kalkan Aras.
Yarım suya gelince
Su verme, çalkan, Aras [8, s. 113].

Bu bayatının ilk iki misrası Naxçıvanda da olduğu kimi qalır:

Araz, Araz, xan Araz,
Mingöldən qalxan Araz.
And verirəm Allaha,
Gəl eyləmə qan, Araz [12, s. 309].

Nümunələrdən də göründüyü kimi son iki misra fərqlidir. Buna baxmayaraq Naxçıvan və Şərqi Anadoludan toplanmış digər bayatılar var ki, həmin örnəklərdə biz hər iki nümunədəki son iki misranın da işləndiyinə şahidlik edirik. Ümumiyyətlə Naxçıvandan və Şərqi Anadoludan toplanmış Araz obrazının yer aldığı bayatı nümunələri iki bölgə arasındakı tarixi-mədəni əlaqələrin, sərhədlər qoyulsa belə, sərhəd dirəklərində ilişmədiyini, tikanlı simlərdən maneəsiz keçdiyini göstərir:

Aras üste buz üste
Kebab yanar köz üste.
Goy beni öldürsünler
Bi ela göz gız üste.

Araz gelir gıygacı
Budur gelir cut bacı
Biri benim öz yarım
Biri başımın tacı.

Araz üste milçəğem
Yel esme köynehceyem
Ellere çirkin olsam
Öz yarime göyçəğem [14, s. 27].

Bu bayatların hər biri olduğu kimi Naxçıvandan da toplanmışdır. Bu da o deməkdir ki, Araz obrazı hər iki bölgədən toplanmış bayatı nümunələrində oxşar taledən xəbər verir. İnsanların bənzər duyğularının ifadəsinə çevrilir.

Bir çox bayatların hər iki bölgədə oxşar olmasının bir səbəbi də Naxçıvandan Şərqi Anadoluya olan köçlərdir. Belə ki, müxtəlif müharibələr zamanı, bu bölgədən oraya, o bölgədən buraya köç hadisələri baş vermişdir. Belə ki, *“məlum olduğu üzrə, Naxçıvan Osmanlı İmperiyası/Dövləti dövründə (1299-1923) zaman-zaman İstanbuldan idarə edildi. 1514, 1534, 1548, 1553-1554 və 1635-ci illərdəki qısa hakimiyyətlərlə birlikdə 1578-1603 və 1724-1735-ci illəri arasında daha uzun müddətlərlə Naxçıvan Osmanlı torpağı oldu. 1736-cı ildən etibarən uzun bir zaman Osmanlı Naxçıvana gəlmədi. Ta ki, 1918-ci ilə qədər.*

XIX əsrdə Qafqazda rus hakimiyyəti başlayıb köç məcburiyyəti yaşanınca başda İqdır, Ərdahan, Qars, Ərzurum, Bayburt, Yozqat, Kayseri, Amasya və Tokat olmaq üzrə bir çox şəhərə Azərbaycanlıdan böyük köçlər yaşandı. Bu köçlər nəticəsində Osmanlı torpaqlarına yerləşən ailələrdən mühüm şəxsiyyətlər yetişdi. Hətta Şirvanzadə Məhməd Rüştü Paşa (1828-1874) kimi sədrəzəm (sədrəzəmliyi – 1873-1874) belə yetişdi” [17, s. 378]. Bu fikirlərə əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsi Səfəvilərin, Ağqoyunluların, Qaraqoyunluların, Elxanilərin zamanında müxtəlif illər aralığında adıçəkilən dövrlərin torpaqları olmuşlar. Belə olan halda yaranan folklor nümunələrinin hərbi yürüşlər, ticarət əlaqələri, qurulan yeni qohumluqlar səbəbindən də səpələnməsi, yayılması mümkün idi.

Bildiyimiz kimi mahnıların, xalq oyunlarında səsləndirilən nəzm nümunələrinin bir

çoxu da bayatılar üzərində qurulur. Bu baxımdan İqdırdan, Karsdan toplanmış türkülərdə, halay nəğmələrində də yuxarıda qeyd olunan bayatıların eynisini görə bilirik. Yəni Araz dərdi, Araz mövzusu, dolayısı ilə Araz obrazı Şərqi Anadolunun xalq mahnılarında, türkülərində, halaylarında da təkrar təkrar dilə gətirilir. İqdırdan toplanmış bir mahnıda oxuyuruq:

Araz ahır gıygacı, ay gız, ay gız, ay gız, amandır
Budur gelir “cut bacı” ay gız, ay gız, ay gız, amandır
Biri benim öz yarım ay gız, ay gız, ay gız, amandır
Biri başımın tacı, gadan alım [1, s. 116].

Eləcə də Qars, Ardahan, İqdır bölgələrindən toplanmış başqa bir türküdə də Araz obrazı nəğmələşmişdir:

Aras üste buz üste, deli ceyranım,
Kebab yanar köz üste, deli ceyranım,
Ko beni öldürsünler, deli ceyranım,
Bi ela göz gız üste, deli ceyranım [18, s. 67-68].

Arazın obraz kimi iştirak etdiyi istər bayatılarda olsun, istər mahnılarda olsun, ayrılıq, həsrət ürək dağlayır, adamın üzünü qarsır. Qarsın Tuzluca bölgəsindən toplanmış “Erdavut ocağında” adlı türküdə də bunu görürük:

Arazı üzdüm geçtim, incinir yar can
Gumunu süzdüm geçtim dincinir yarcan.
Bahtım ki, bi-vefasan incinir yar can
Elimi üzdüm geçtim dincinir yar can [18, s. 203].

Diqqət etdikdə görürük ki, Araz obrazı xalq şeirinin əksər nəzm nümunələrində bayatı şeir şəklində qurulub. Buna baxmayaraq aşiq yaradıcılığı nümunələrində də Araz dilə gətirilmiş, dərdlərin ifadəsi, problemlərin qabardılması üçün üz tutulan bir obraz olmuşdur. Bəzən dost, bəzən qardaş, bəzən sadəcə təbiətin bir hissəsi kimi Arazın varlığı, canlılığı bu nümunələrdə öz əksini tapmışdır. Qarsın Kağızman bölgəsindən olan xalq aşığı, el şairi Camal Xoca Kağızmanı vəsf edərkən Arazı obrazlaşdırmadan fikrini tamamlayır:

Şimalında Araz nehri hu çəkər,
Eşidən aşıqın qəddini bükər.
Bahar vaxtı coşar, dağları sökər,
Boz-bulanıq, güclü selli Kağızman [3, s. 141].

Camal Xocanın başqa bir şeirində də Araz obrazı diqqətdən yayınmır:

Şərqi Kağızman, bir yanın Araz,
Qərbdə Sarıqamış sənə eylər naz.
Səni xoş xəlv etmiş həzrəti-fəyyaz,
Şən ola hər bir civarın, Ala dağ [3, s. 147].

İqdırın söz ustadlarından biri olan Kərim Yayıclının bir şeirində Araz qəhrəman obrazında tərənnüm edilir. Bir çox nümunələrdən fərqli olaraq Araz burada el-obanın köməyinə çatan, düşmənlərə qan udduran igid kimi qarşımıza çıxır. “*Aras içti düşmanların kanını*” [9, s. 372] deyən müəllifin başqa bir şeirində də Araz üzügülər, xoş ovqatlı, şən abu-havalıdır. “Arazlı kiz” adlı o şeirdə oxuyuruq:

Ak bulutlar bürümüş Ağrının zirvesini,
Azəri kızlar dinler Arasın şən sesini.
İğdir şu bahariyle ne kadar cana yakın.
Arazlı kiz, saçına, göğsünə güllər takın.

Çardaklardan türküler yayılırken ovaya,
Gel Aras, seyr edelim İğdırı doya-doya.
Bugün Araslar bile şiveni taklit eder,
Söyle Aras, kolların hangi diyara gider? [9, s. 372-373].

Folklor yaddaşından qopub gələn el şairlərinin yazdıqları misralarda da Araz obrazı tez-tez dilə gətirilir. Ramiz Özler:

Ağrı ucalardan Araza baxar,
Araz nehri bazı nazınan axar.

Yad ele axışı üreyi yaxar [9, s. 375] deyirsə, Behçe Kemal Çağlar İqdirı tərənnüm edər-kən “*Aras belden düşən gümüş kemerin*” [9, s. 376] deyərək Arazı İqdirın belindəki gümüş kəmərə bənzədir. Süleyman Büyükdəğ mavi suya – Xəzərə axan qu quşuna, qaza oxşadır. Yazır ki:

Aras vefalıdır sular her yeri,
Bir emelle akar hiç kalmaz geri.
Serinletir herdem garip Hazeri
Mavi suya akan kuğu, kaz kimi [9, s. 377].

Şeir ruhlu, folklor mayalı Zeynelabidin Makas Arazı qınayıcı tonda tənbeh edərək “Bizim diyar Sürməlinin bir zamanlar bir bütün olduğunu və zalım Arazın iki böldüyünü, yarısının yad eldə qaldığını” kədərlə ifadə edir və başqa bir şeirində Araza üz tutaraq bu cür dilə gəlir:

Besimdi bu kadar bölgü, xan Aras
İzin ver, ad alım adaşlarımla.
Sen bele axdıqca kızıl kan Araz
Men nece görüşüm gardaşlarımla? [9, s. 378].

1890-cı ildə Qarsın Səlimli bölgəsinin Oluklu kəndində anadan olmuş əsl adı Mehmet Ali olan Aşıq İkraminin “Gidiyor” şeirində Arazı gah haqdan təcəlli kəşf etmiş və cəmalına heyran olub gedən, gah dərələrdə dalğası daş olan, hər baxana seyran olub gedən, gümbür-gümbür dağlardan axan, sərməst olub hər yeri yıxan, eşqlə min türlü dalğalar çalxalayan, haq yoluna qurban olub gedən kimi görürük və “*Akan Aras çoşkun sular sedası*” [15, s. 236-237] kimi dəyərləndirilir.

Arazla bağlı şeirlər sayılmaqla bitməyəcək saydadır. Şərqi Anadoluda olduğu kimi Naxçıvan aşığı arasında da Araz obrazı müraciət edilən mövzulardan biri idi. Araz obrazını Çobankərəli Aşıq Cəfərin “Kimi” şeirində “*Xan Araz başında qızlar duran*”, “*dörd yanı sır-sıra buz bağlayan görkəmdə təsvir olunur*” [11, s. 438]. El şairi Yamin Sail isə qədim Ordubada həsr etdiyi “Nə qəmin sənin” şeirində “*Araz mahnı deyir sənə hər zaman*” [11, s. 473] ifadələriylə Arazı hər zaman Ordubada mahnı deyən xanəndə obrazında təsvir edir.

Məşhur Azərbaycanlı aşiq, eyni zamanda ustad Ələsgərin ustadı olmuş Qızılwəngli Aşıq Alının bir tənisi Araz obrazının – Arazın cinas tərkibi olması baxımından maraqlıdır. “Əzəldən hicranda Araz ənənə”, “Xaliqdən çarələr ara zənənə” kimi cinas qafiyəli şeirin birinci bəndində Arazın hərdən xan, hərdən də sərhəd olması poetik dillə ifadə edilərək ayrılıq səbəbkarı kimi göstərilməsinə rast gəlirik:

Hərdən xana dönər, hərdən də səddə,
Nəkarə ərz edər Araza nənə.
Ayaq nalə deyil çata o taya
Arazla kəsildi ara zənənə [9, s. 03: 379].

Naxçıvanda və Şərqi Anadoluda olduğu kimi Cənubi Azərbaycan folklorunda da Arazın obraz olaraq görüldüyü kifayət qədər folklor nümunələri, xalq şeiri örnəkləri vardır. Onlardan bir neçəsi bəhs etdiyimiz bölgələrin folklorundan mövzu və münasibət baxımından fərqliliyi ilə seçilir:

Su durdu çayda qaldı, Şərur bu tayda qaldı. Arazı ayırdılar, Təbriz o tayda qaldı [6, s. 138].	Araz axsın süzülsün Düşmən bağı üzülsün. Araz üstə yüz körpü Qoy yan-yana düzülsün [6, s. 123].
---	--

Yuxarıda da vurğuladığımız kimi Arazın sərhədə çevrilməsindən sonra bir-birindən ayrı düşən bacı-qardaşlar, sevgililər, ana-övladlar oldu. Bu ayrılıq, bu dərd Cənubi Azərbaycandan toplanmış Araz obrazlı nümunələrdə də dilə gətirilir və bu zaman folklor yaradıcısı birbaşa özünün başına gəlmiş əhvalatı həm də Təbriz Naxçıvan obrazı timsalında simvollaşdıraraq təqdim edir:

Arazdan keçərəm mən, Suyundan içərəm mən. Təbrizdə qanad çalıb Şərurda uçaram mən [6, s. 124].	Arazın sal daşı var, Baş suyu, bal daşı var. Təbrizin Naxçıvanda Bacısı, qardaşı var [6, s. 124].
---	--

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra şimali və cənubi Azərbaycan övladlarının yenidən görüşə bilmələri, fərqli dövlətlərin vətəndaşları olsalar belə yenidən bir-birlərinə qovuşmaları yeni yaranan folklor şeirlərinə də təsir etmişdir. İlk görüşün təəssüratının hiss edildiyi bir bayatıda görünür ki, güneyli türkün sevinci hədsizdir:

Təbrizdən huru gəlir,
Gözümün nuru gəlir.
Araz daha bulanmır,
Suyu dumduru gəlir [6, s. 149].

Buna baxmayaraq güneyli bacı-qardaşlarımızın gələcəyə olan ümidləri ikiye bölünmüş xalqın yenidən bir birlik olacağına dair inamları bayatılar vasitəsilə, Arazla dərdləşərək ortaya qoyulmuşdur:

Araz daşib, lil gəlir,
Dili yoxdu, lal gəlir.
Xəbər verin Təbrizə
Zəfər çalan el gəlir [6, s. 123].

Arazam bulanmaram,
Mən sənsiz dolanmaram.
Dünya cənnətə dönsə
Təbrizsiz qalanmaram [6, s. 123].

Mən Arazam, axaram,
Hey Təbrizə baxaram.
Yağılara od vurub,
Yandıraram, yaxaram [6, s. 136].

Bu cür inam dolu və gələcəyə olan ümidli nümunələr Naxçıvandan da toplanılmışdır:

Araz üstə qaradır. Bağı qandır, yaradır.	Araz axar lal olar, Suları xal-xal olar.
---	---

Bu dərdə olsa-olsa,
Bircə vüsal çaradır [11, s. 373].

Həmişə dərd, qəm, ələm,
Bir gün də vüsal olar [12, s. 333].

Ümumiyyətlə Cənubi Azərbaycandan toplanmış Araz obrazının boy göstərdiyi nümunələri həm də o mənada təqdim etmək ehtiyacı hiss etdik ki, bunlar Naxçıvanla sərhəd bölgələrdən toplanması ilə əlamətdardılar. Belə ki, Arazın sərhədə çevrilməsi nəticəsində nə qədər naxçıvanlı Arazın o biri tayında qaldı. Və həmin insanların dilində səslənən bayatılarda, ağılarda Araz üz tutduqları obraza çevrildi. Bir çox folklor nümunələrinə əsaslanaraq belə bir fikir də söyləmək mümkündür ki, cənubdan toplanmış Araz obrazının yer aldığı nümunələrin bir çoxu Naxçıvandan gedən və geri qayıda bilməyənlərin düzüb qoşduqları, öz dərdlərini, ürək yangılarını ortalığa qoyduqlarıdır.

Arazın sərhəd kimi yer almadığı, həmçinin ərazisindən keçmədiyi bölgələrdə də o, bir obraz şəklində xalq yaradıcısının şeirlərində dilə gətirilir. Ağrıdan toplanmış iki fərqli bayatı nümunəsində söyləyici öz istəyini Araz obrazı timsalında təqdim edir:

Aras gelir coşa-coşa
Dağları aşa-aşa.
Gidin deyın babama
Yazılan geldi başa [2, s. 236].

Aras suyu durula
Üstü divan kurula.
Bir ela göz kız üste
Bir kaç yiğit vurula [2, s. 237].

Nümunələrdən onu da görürük ki, buradakı Araz obrazı ayrılıq, həsrət, dərd motivli deyil. Bu da onu göstərir ki, folklor yaradıcısı ətrafındakı canlı və cansız varlıqlardan yararlanarkən, onlara üz tutarkən, dərdləşərkən, fikirlərini ifadə edərkən yaşadığı hala uyğun olaraq davranır, yaradıcılığında da bu istər-istəməz özünü bürüzə verir. Şüuraltında yer etmiş düşüncələr poetik yaradıcılıqda belə real mənzərə təsiri formalaşdırmağı bacarır.

Biz bilirik ki, Naxçıvanda geniş yayılan folklor janrlarından biri də nəzmlə yaradılan haxıştalardır. Bu nümunələrin özündə də Araz obrazı gözə dəyir. Daha doğrusu xına mərasimlərində iştirak edən söyləyicilər, ola bilsin ki, xalq bayatılarını götürərək onu haxışta üstündə söyləyirlər. Bu zaman bəlkə də mərasimin kontekstindən kənara çıxılır. Lakin nəticə olaraq söyləyici öz dərdini, kədərini, ayrılığını, vüsal istəyini bu şəkildə geniş xalq kütləsi qarşısında təkrar yada salır, dilə gətirir, unudulmaması istəyi ilə xatırlayır:

Araz gəlir lil ilə, haxışta.
Yarım oynar gül ilə, haxışta.
Aləmə can bağışlar, haxışta.
Məni saxlar dil ilə, haxışta [11, s. 386].

Arazın obraz kimi müraciət edildiyi bayatıların mahnı-türkü mətninə keçdiyi variantları da mövcuddur. Biz buna həm Naxçıvanda, həm də İqırdan toplanmış xalq mahnılarında – xalq türkülərində rast gəlirik. Təəssübkeş folklor fədaisi, İqıdır xalq kultürünü, mədəniyyətini, ədəbiyyatını toplayan, nəşr edib təbliğinə çalışan Ziya Zakir Acarın tərtib etdiyi “İğdir yöresi halk türküleri” kitabında biz bu mahnıların bir neçəsi ilə rastlaşırıq. Həmin mahnı mətnləri Azərbaycanda, həmçinin onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda da dillər əzbəridir. Eyni zamanda bayatılarımız arasında da öz yerlərini tuturlar:

Aras üste buz üste, tello
Kebap yanar köz üste, tello
Goy beni öldürsünler, tello
Bi ela göz gız üste, tello

Aras ahır lil ile, tello
Deste deste gül ile, tello
Mən yarımı sevirem, tello
Şirin-şirin dil ile, tello [1, s. 215].

Arasa saldım teşdi, üç mendil yarım,
Cingildemedi geşdi, köş mendil yarım

Araz gurbanın olum, üş mendil yarım
O yar ne dedi geşdi köş mendil yarım [1, s. 255-256].

İqdırda eyni bayatının sonuna artırılan “*gel gülüm, gül oyna*” [1, s. 266] sonluq təkrarı ilə tez-tez oxunan başqa bir türkü də var. Arazın obrazlaşdığı bu cür mahnı mətnlərinə Şərqi Anadoluyla bağlı hazırlanmış folklor mətnlərinin yer aldığı toplularda tez-tez rast gəlirik. Bu cür mətnlərdən biri də yallı gedilən zaman oxunan aşağıdakı sözlərdir:

Araza attım teşti,
Araz bulandı geçti.
Muhannet komşu kızı
Benim de vaktim geçti [18, s. 64].

İqdırdakı toyla bağlı olan mərasimlərdən biri də bəylə gəlinin şərəfinə oxunan alqışlardır. Bu bir mənada Naxçıvan toylarındakı bəy tərifinin ekvivalentidir. Naxçıvandan fərqli olaraq İqdırda həm bəyi, həm də gəlini tərif edirlər. Məhz bu mərasimdə oxunan xalq şeirində də Araz obrazı xan qiyafəsində özünü göstərir:

İrliyinə, birliyinə
Gelin qızın dirliyinə
Xan Arazın xan payına
Bey oğlanın sağlığına [9, s. 167].

Ümumiyyətlə Şərqi Anadolu bölgələri arasında Arazla bağlı nəzm nümunələri İqdırda daha çox qarşımıza çıxdı. Bu da təbiidir. Araz çayı İqdırda üç fərqli ölkə ilə sərhəddi təşkil edir. Belə ki, Türkiyənin Ermənistanla, Azərbaycanla və İranla sərhədinin bir hissəsi İqdırda bağlıdır. Hər üçündə də bu sərhədi təşkil edən xətt Araz çayı üzərindədir. Ona görə də burada Araz obrazının daha çox qarşımıza çıxması təbiidir.

Araz obrazı Naxçıvanla qonşu olan qədim Azərbaycan torpaqlarında yaşayanların yaratdığı xalq şeiri nümunələrində də özünü göstərir. Belə ki, indiki Ermənistan ərazisində yerləşən, azərbaycanlıların qədim-qayım vətəni olan Zəngəzurdan məcburi köçkün düşmüş həmvətənlərimizdən toplanmış bir çox nümunədə Araz obrazı diqqəti cəlb edir:

Arazın altınca gəl,
Altın qoy, üstüncə gəl.
Al yanına balanı,
Onların yanınca gəl [19, s. 319].

Naxçıvanın ayrı-ayrı bölgələrində Zəngəzurdan məcburi köçkün düşən azərbaycanlılar da yaşayırlar. Amma onların kompakt halda yaşadığı bir kənd də var: Kəngərli rayonunun Çalxanqala kəndi. O kəndin, demək olar ki, hamısı məcburi olaraq Zəngəzurdan köçənlərdir. 2023-cü ilin aprel-may aylarında həmin kənddə folklor ekspedisiyaları zamanı topladığımız nümunələr arasında bir bayatı da var idi ki, onu bizə söyləyən 1938-ci il təvəllüdlü Qaloyev Hüseyn Sədo oğlu idi. Nəşr etdirmədiyimiz, şəxsi arxivimizdə olan həmin bayatıda Araz obrazına dərdin ifadəsində üz tutulur:

Arazı keçən də var,
Suyundan içən də var.
Tutmuyun vətən adın,
Ürəyi keçən də var (Hüseyn Qaloyev, 2023/ Çalxanqala).

Göründüyü kimi istər geolandşaft, istər mənəvi yaddaş, yəni həm təbiət məfhumu, həm də insan duyğularının ifadəsi zamanı sirdaş rolunu oynayan məfhum kimi Araz obraza çevrilmişdir. “*Araz ləhcəsinə ayrılıq nəğmələrinin kədəri qonub*” deyən mərhum folklorşünas alim

Rafiq Babayevin qənaətləri də bu mənada olduqca dəyərlidir: “Folklorun gözüne” geoland-şaft-bəxt, lingvistik landşaft-tale kimi görünüb: bu bəxt, bu tale poetik sözlə kodlaşdırılıb – burada Arazın suları hardan harasa, profan bir mühitdə “vücudi-vəhdətindən” ayrılıq qismətinə sarı axıb. Mifoloji dünyadakı sirli-sehirli Araz suları folklor xəritəsində tamam başqa rəng alıb.

Xronotop müstəvidə çoxşaxəli folklor obrazı kimi Arazın bədii informasiya yükünü də elə bu tale müəyyənləşdirib. Sərhədboyu axan və cənubla şimal arasında sərhəd olan Araz çayının adı bu regionun folklorunda geniş mənalı obraza çevrilmişdir.

Hətta janrı, üslubu, poetikani bu çayın tarixi taleyi müəyyənləşdirib: Araz çayının adı ümumazərbaycan bayatlarında daha çox ikiyə bölünmüş vətənin, ayrılığın rəmzi kimi işləndiyi halda Naxçıvan bayatlarında bu obrazın məna tutumu çox genişdir [4, s. 273]. Bu fikirlərə Rafiq Babayevin həmmüəllifi olduğu “Folklorlarda Araz mövzusu” (Bax: 5), həmçinin gənc folklorşünas, dosent Məhsəti İsmayılın “Araz çayının mifoloji mətnlərdə ifadəsi” (Bax: 10) məqalələrində də rast gəlmək olar.

Arazın coğrafi məfhum kimi önəmi, dəyəri bir çox elmi tədbirlər üçün də əsaslı səbəb olmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildən başlayaraq Şərqi Anadolunun fərqli universitetlərinin ev sahibliyi ilə “Beynəlxalq Araz Hövzəsi Simpozium”ları keçirilmişdir. 2010-cu ildə Qarsın Kağızman bölgəsində, 2011-ci ildə İqdir Universitetində, 2021-ci ildə Qars Qafqaz Universitetində, həmçinin 2022-ci ildə İqdirə keçirilən “Araz kultür və sənət simpoziumu”nda Araz obrazına toxunulan məruzələr də səsləndirilmişdir.

Nəticə. Bütün bu deyilənləri, nümunələr əsasında verdiyimiz şərhləri ümumiləşdirsək belə bir qənaət ortaya çıxır ki, Araz obrazı Araz çayının mənbəyi olan Ərzurumun Mingöl dağından tutmuş Kür çayına qovuşduğu Azərbaycan Respublikasının Sabirabad rayonunun Suqovuşan kəndinə qədər olduğu axın məsafəsi boyu sərhədyanı yaşayış məntəqələrinin insanları tərəfindən müqəddəs bilinmiş və xalq Arazla daim dərdləşmişdir. Həmçinin insanlar öz ağrı-acısını suya – Araza anlatmışdır. 1913-cü ildən sonra Azərbaycanın ikiyə bölünməsiylə sərhədə çevrilən Araz həm də ayrılığın, həsrətin, bəzi hallarda isə vüsəlin simvoluna çevrilmişdir. Bu simvolun obrazlaşmış poetik həllini Naxçıvandan və Şərqi Anadoludan toplanmış xalq şeiri nümunələrində – bayatılarda, ağılarda, haxıştalarda, nəğmələrdə, türkülərdə, mərasim mətnlərində, aşıq yaradıcılığı nümunələrində görürük.

Təbii ki, məqalədə həm Naxçıvan, həm də Şərqi Anadolu xalq şeirində yer alan Arazın obraz funksiyası daşdığı nümunələrin hamısını vermək, təqdim edib şərhinə çalışmaq bir məqalənin imkanları xaricindədir. Sadəcə onu qeyd etmək lazımdır ki, hər iki bölgədə obraz kimi Arazın təsvir və tərənnüm olunduğu onlarla, yüzlərlə müxtəlif şeir şəkillərində olan nümunələr vardır.

Araz obrazı iki bölgənin xalq şeirində çox zaman eynilik, bəzən cüzi fərqləri olan, bəzən isə fərqli olan şeir nümunələri vasitəsi ilə xalqın daxili duyğularının ifadəsi zamanı tərəf-müqabil, sirdaş, dərdəş kimi özünü göstərməkdədir. Onu da əminliklə deyə bilərik ki, tarix boyu Araz çayı var olduqca onun xalq şeirində obraz varlığı da yeni folklor yaradıcılarının ortaya qoyduqları nümunələrə hopacaqdır. Xalq şeiri ilə bərabər yazılı ədəbiyyatda da Araz obrazı kimi bizim həmsöhbətimiz olacaqdır. Bu həm Naxçıvan, həm də Şərqi Anadolu bölgəsinin şifahi və yazılı ədəbiyyatına şamil olunması bir həqiqətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Acar Z.Z. Iğdır yöresi folkloru. Iğdır: Kültür və Turizm Bakanlığı, 2006, 368 s.
2. Alparslan İ. Her yönüyle Ağrı. Ankara: Tutubay Yayınları, 1995, 310 s.
3. Anadolu aşığı. Bakı: Azərənər, 1993, 80 s.
4. Babayev R. Nahçıvan kaynaklarına göre folklorlarda Araz mevzusu / I Uluslararası Araz Havzası Sempozyumunun bildirileri. İstanbul: Atolye, 2013, s. 272-275.
5. Cəfəri M., Babayev R. Folklorlarda Araz mövzusu // Elmi axtarışlar, Bakı: Səda, 2007, № 3 (28), s. 23-27.
6. Maşallahqızı M. Güney Azərbaycan folkloru. IX kitab, Bakı: Elm və təhsil, 2020, 352 s.
7. Hacıyeva M. Arazı ayırdılar. "Ədəbiyyat qəzeti", 2022, 29 oktyabr, s. 26-27.
8. Kaya D. Türk dünyası anonim folkloru. Ankara: Akçağ, 2021, 760 s.
9. Iğdır folkloru. Iğdır: Iğdır Belediyesi yayınları, 2003, 398 s.
10. İsmayıl M. Araz çayının mifoloji mətnlərdə ifadəsi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"i, Naxçıvan: Tusi, 2010, № 3 (41), s. 229-233.
11. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.
12. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə. III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
13. Rüstəmxanlı S. Ömür kitabı. Bakı: Gənclik, 1989, 368 s.
14. Şahin S. Kars manileri. Ankara: Yıldız kağıtçılıq, 2009, 172 s.
15. Şahin S. Ozanlık gelenekleri ve doğulu saz şairleri. Ankara: Ürün yayınları, 2013, 612 s.
16. Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya-Press, 2005, 480 s.
17. Tan N. Yel kayadan ne aparır? Ankara: Kültür ajans, 2016, 392 s.
18. Turhan S., Şahin S., Şimşek G. Kars-Ardahan-Iğdır folkloru ve oyun havaları. Ankara: Cem Ofset, 2010, 576 s.
19. Zəngəzur folklor örnəkləri. I c., Bakı: Elm və təhsil, 2021, 356 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

Elkhan Mammadov

THE IMAGE OF ARAZ IN THE FOLK POETRY OF NAKHCHIVAN AND EASTERN ANATOLIA

The image of Araz has special weight in Azerbaijani oral and written literature. After the signing of the Treaty of Gulistan between Iran and Tsarist Russia in 1813, the division of Azerbaijan into South and North Azerbaijan bordered by the Araz River led to the use of Araz as a literary image. After this, Araz, included in various examples of folklore, became the subject of written literature. Also, in examples of oral folk literature, the number of cases of reference to Araz and the occurrence of problems with Araz have increased. In this sense, samples of folk poetry collected in Nakhchivan and written literature created here were selected. Considering that the Araz River originates in the Eastern Anatolian region of Turkey - on Mount Alagez in Erzurum, it should be taken for granted that the Araz is also reflected in the folklore of this region. We see the use of the image of Araz in examples of poems in oral folk literature,

especially in bayaty, folk songs. The article examines the image of Araz in samples of folk poetry collected in Nakhchivan and Eastern Anatolia. Attention is drawn to the importance of the image of Araz as a place and subject; these examples were included in the study.

Keywords: *Azerbaijan, Turkey, Nakhchivan, Eastern Anatolia, folklore, folk poetry, image, Araz.*

Эльхан Мамедов

ОБРАЗ АРАЗА В НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ НАХЧЫВАНА И ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ

Образ Араза имеет особый вес в азербайджанской устной и письменной литературе. После подписания «Гюлистанского» договора между Ираном и царской Россией в 1813 году разделение Азербайджана на Южный и Северный Азербайджан с границей по реке Араз привело к использованию Араза в качестве литературного образа. После этого Араз, включенный в различные образцы фольклора, стал предметом письменной литературы. Также в примерах устной народной литературы увеличилось количество случаев обращения к Аразу и возникновения проблем с Аразом. В этом смысле были отобраны образцы народной поэзии, собранные в Нахчыване, и созданная здесь письменная литература.

Учитывая, что река Араз берет свое начало в восточно-анатолийском регионе Турции – на горе Алагез в Эрзуруме, следует считать само собой разумеющимся, что Араз нашел свое отражение и в фольклоре этого региона. Использование образа Араза мы видим на примерах стихотворений устной народной литературы, особенно в баяты, народных песнях.

В статье рассматривается образ Араза в образцах народной поэзии, собранных в Нахчыване и Восточной Анатолии. Обращается внимание на важность образа Араза как места и субъекта, данные примеры были включены в исследование.

Ключевые слова: *Азербайджан, Турция, Нахчыван, Восточная Анатолия, фольклор, народная поэзия, образ, Араз.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 28.02.2024

Son variant 28.03.2024

UOT 398:801.6

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.289>

AYTƏN CƏFƏROVA

**NAXÇIVAN FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ ƏYƏLƏR VƏ DEMONOLOJİ
OBRAZLAR: KULT SƏVİYYƏSİNƏ YÜKSƏLƏN TƏBİƏT VARLIQLARI**

Azərbaycan mifoloji mətnlərində əyə obrazları qədim təfəkkürdən irəli gələn kultçuluq düşüncəsindən qaynaqlanır. “Hər nəsnənin əyəsi var” ifadəsi də qədim kultçuluq düşüncəsini sübut edir. Kult, Əyə, Sahib məşhumlarının özləri bütöv bir mifoloji aləmin varlığından xəbər verir. Ümumiyyətlə, mif dünyasının xarakterizə edən, “dinamik işarələr sistemi” adlanan, ümumi sözlə desək, dünyanın ilkin və saf modelidir. Bu modelin ünsürləri – mifoloji obrazlar isə həmin o ilkin modeldən qaynaqlanan saflığı, birinciliyi özündə gəlib çıxdığı dövrdə də qorumağı bacarır. Doğrudur, bu obrazlar da zamanın müəyyən təsirlərinə məruz qala bilirlər, amma buna baxmayaraq özünün müxtəlif elementlərində ilkinliyi qoruyurlar. Odur ki, ilkin dünya modelinin sözlü materialı olan miflərdə – əfsanələrdə, hətta kiçik janr örnəklərindəki mifoloji obrazlar qədim dünyanın izlərinin mənfəi və müsbət tərəflərinin özlərində cəmləşdirməklə ayrı-ayrılıqda bütöv bir obraza çevrilmiş olurlar. Və beləliklə də bu obrazlar zamanla, bir çox vaxtlarda da müəyyən dəyişmələrə məruz qala bilirlər. Amma yenə də ilkin “dəyərlərini” qoruya bilərək demonik (bəd ruhlu) və əyə (xoş ruhlu) obrazları olaraq daşlaşır.

Açar sözlər: mifoloji mətn, dinamik, ilkin dünya modeli, element, demonik obraz.

Giriş. Qədim türk etnik təfəkküründə dünyanın yaranmasında iştirak edən ünsürlərin qutsallığı özünün ən yüksək mərtəbəsindədir. Dünyanın yaranmasında iştirak edən su, torpaq, od, hava, daş, ağac və s. kimi ünsürlərin qutsallığı onların insan üçün faydalı olmağından da qaynaqlanır. Bu ünsürlərin ilk insanın dünyaya alışmasında və ona uyğunlaşma prosesindəki inkarolunmaz rolu haqqında elə qədim mifoloji mətnlərin özləri də geniş məlumat verir. Bu mətnlərdə də həmin ünsürlərin faydalılığı, özəlliyi hadisələrin alt qatında daha möhkəm qəlibdə yaşamaqdadır. Həmin ünsürlərin müqəddəsliyi kortəbii deyildir. Və bu müqəddəslik, qutsallığın həmin ünsürlərin özlərinin də qutsal ruhlar tərəfindən qorunduğu, “mühafizə olunduğu” haqqında mifoloji dünyagörüşün yenilməz əsasları mövcuddur. Bu fikirlərin günümüzdə gəlib çıxanlarından biri əyələr – hami ruhlarla bağlı yaranmış düşüncələrdir. Əyələr haqqında folklorşünas C.Məmmədov da məqsəduyğun izah təqdim edir: “Əyə əski türk dini-mifoloji düşüncəsindəki gizlin təbiət güclərinə inamı əks etdirən, bəlli təbii obyektləri qoruduqlarına və onların təcəssümü olduqlarına inanılan varlıqların ümumi adı, xalq inamlarında qoruyucu ruhdur. Mifşünaslar birer hami ruhlar olan əyələr inancını ən əvvəl türk tanrıçılıq görüşləri ilə bağlayırlar. Bu inancın şamanizmlə əlaqəsi sonrakı çağlara aid edilir”. Mifoloji mətnlərdən də məlum olur ki, hami ruh – əyə dünyanın yaranmasında iştirak edən, müasir günümüzdə məlum olan və indiyə haqqında görüşlər gəlib çıxmayan qədim ünsürlərin qoruyucusu kimi çıxış etmişdir və etməkdədir. Bu gün də Naxçıvan ərazisinin folklor yaddaşında əyələr haqqındakı inanclar var olmaqdadır. “Yer üzündə bir qəriş yer əyəsiz dəyil. Hər şeyin öz əyəsi var. Suyun da, əvin də, bəğin də, dağ-dərənin də, ta gözümünən nə görürüksə, hamısının əyəsi var. Bı əyələr insana görsəmməz. Gərəh bıllara səlam verəsən” [1, s. 46]. Və ya digər mətnlərdə də əyələr haqqında, onların hamilik funksiyası haqqında informasiya verilməklə yanaşı onların xeyirxahlıq yönləri də qabardılır:

“Əncax əyələr çox xeyirxahdı. Əyər bınnarın yanına gələndə səlam versən, gedəndə

“səlamət qal” desən, bir şeylərin götürəndə icazə istəsən, sənnən xoşu gələcəh, həmişə sənə köməh eliyəcəx. Məsələtün, dedihlərimi eləsən, əv əyəsi əvivi abad eliyəcəx, həmişə əvində şaddıx olacax. Yol əyəsi yoluvu uğuru eliyəcək. Bağ əyəsi məhsuluvu bol eliyəcək, səni varrandıracax. Qalannarı da bınnar kimi” [1, s. 47].

Naxçıvan folklor mətnlərində Dağ ruhu, əyə, sahib xarakterli mifoloji obrazlar:

Dağ ruhu Azərbaycan əfsanə mətnlərində iki qadağan olunan sevginin qovuşduğu qutsal məkan kimi təqdim olunur. Görüntüsü baxımından dağ xalq yaradıcılığı örnəklərimizdə ucalıq, müqəddəslik kimi də təqdim olunur: Dağ kimi adam, Dağ cüssəli qəhrəman, Dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gələr. Bütün təqdimatlarda dağın spesifikliyini – ucalıq, ağırlıq, möhtəşəmliyini müşahidə etmək mümkündür. O cümlədən, dağın bu möhtəşəmliyi daxilində onun humanizm kimi xarakterini də izləyirik. Bunu həm də iki həsrətli sevgilinin ruhlarının məskən saldığı, qovuşduğu məkan olaraq da qəbul etmək mümkündür və bu xarakterin biz aşağıda təqdim olunan mətnlərdə də özünü göstərdiyinin şahidi oluruq:

“Əfsanəyə görə, bir-birini sevən iki gənc ailə qurmax istiyir, lakin ailələri razı olmur. Bunnara dözəmməyən oğlanla qız bir dağa çıxıb özlərini oradan atmax istiyəndə Allah onları daşa çevirir və o gündən bura “Oğlan-qız” dağı adlanır” [2, s. 33].

“Qırqlar dağı” – qədim zamanlarda bu yerlərdə çox məğrur insannar yaşayırdılar. Bir gün, düşmən qoşunları bu yerlərə ayaq basdı. Dedilər ki, təslim olsunlar. Əhali qərara gəldi ki, təslim olmasınlar. Çoxu dağa çıxdı, çıxma bilməyənəri əsir aldılar. Əsirləri öldürdülər. Dağdakılar gözləyirdilər ki, ətraf qalalardan köməh gəlsin. Ərzaq tükənirdi, bir qurtum belə su qalmamışdı. Burda ilan çox idi. Adamları gözdən qoymurdular. Adamlar da elə bilirdilər ki, ilannar onnara xəsarət yetirmək istiyir. Sonra gördülər ki, yox, ilannar onnarı qoruyullar. İlannarın başçısı dağdan aşağı sürünməyə başladı. İlannarın hücumunu görəndə düşmən qaçdı. Dağın ətrafı azad edildi. Dağa qalxannar gördülər ki, qırx igid həlak olub. O günəndə sonra bu dağ “Qırqlar dağı” adlandırılır [2, s. 33].

Dağın bələdan, fəlakətdən, düşməndən qoruma funksiyası, özəlliklə də həmin dağa sığınan canlıların qoruyucusu, hamisi olması mifoloji düşüncədə dağın hami funksiyası daşması ilə əlaqəlidir. Bu təkcə Azərbaycana məxsus mifoloji düşüncə deyildir, həm də digər türkdilli xalqların, eləcə də dünya xalqlarının şifahi mif mədəniyyətində bu məqam izlənilməkdədir. Dağın qoruyucu, hami funksiyası bir də o məqamda görünür ki, qeyd olunduğu kimi, dağa qurban deyilməsi məqamı da onun mifoloji düşüncədə müqəddəs aspektə malik olmasını təsdiqləyir.

“Qırqlar” [2, s. 82] adlı əfsanə mətnində də biz dağın qutsallığı ilə yanaşı çevrilmə şərtliyini də görürük. Düşmən əlinə keçməkdən qorxan qırx qız Tanrıya dua edir ki, onları ya daşa, ya da quşa çevirsin. Tanrı qızların harayına cavab verib onları kəkliyə, onların ayağından yapışub uçmaqlarına imkan mane olmaq düşmənləri də kərtənkələyə çevirir. Kəkliklərin ayaqlarındakı iz düşmənin əl izidir. Bu mətnlərdə də qızların yığıldığı məkan – dağ, əslində, real bir məkandır. Düşmən hücumu zamanı kəndin qızlarını oraya yığmışlar... bura xalq nəzərində müqəddəs məkan xüsusiyyəti daşıyır. Xalq düşünür ki, məhz bu dağda toplaşarlarsa, qızlar düşmən əlinə keçməz. Ya bu dağda məhv olar, ya da xilas olurlar. Hər halda düşmən əlinə keçməzlər. Bu baxımdan real məkan hesab edilən bu dağın irreal xüsusiyyəti də aşkarlanır. Və nəticədə bu irreal qızların məhz bu dağda kəkliyə çevrilmələrində də aydınlaşır. Qızların daxilindəki qorxu hissi, narahatlıq həyatı məsələlərlə bağlıdır. Düşmən əlinə keçməkdənsə, ölmək yaxşıdır ifadəsində deyildi ki, Ona görə onların içindəki qorxunun, ah-nalənin

irreallıqla, şərtliklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onların etdiyi dua da, Tanrıya yalvarışları da türk əsilli qızların əxlaqi düşüncəsinin məhsuludur. Bütün bunlar həyatidir, şərtlikdən kənardır. Lakin etdikləri duadan sonra quşa dönmələri birbaşa şərtliyi doğurur. Dua qurtaran kimi qızlar kəkliyə dönür. Buradan da zaman şərtliyi özünü göstərir. Qızların dua etmələri, duanın o anda Tanrı tərəfindən qəbul olması və qızların dərhal dualar bitən kimi kəkliyə çevrilmələri fasiləsiz baş verir. Qəhrəmanların – qızların etdikləri duanın gücünə inanmaları da onların bunun qeyri-ixtiyari olmasını göstərir. Çünki əvvəllərdə də düşmən basqını zamanı bu dağ onların sığındığı həm real, həm də irreal məkan olub. Duanın dərhal qəbul olması məqamı da dağın irreal məkan xüsusiyyətinə işarədir. Deməli, məkanın irreal, şərti olması kimi, zamanın da şərtliyi əfsanə mətnlərində aydınca özünü göstərir. Zaman şərtliyini folklorşünas alim Əziz Ələkbərli belə izah edir ki: “Folklorda məkan vəhdəti prinsipi ilə yanaşı, zaman vəhdəti prinsipinin də mövcudluğunu xatırlatmaqla qeyd etmək istəyirik ki, folklor təfəkkürü hadisələrin retrospektiv təsvirini də qəbul etmir. Nəzəri fikrin parlaq şəkildə ümumiləşdirdiyi kimi: “Folklorda məkan kimi, zaman da fasilələri qəbul etmir. Hərəkətdə dayanma yoxdur və ola da bilməz. Əgər qəhrəmanını hərəkəti dayandırılırsa, bu hərəkəti o anda başqa qəhrəman qəbul edir... Başlanmış hərəkət sona qədər sürətlə hərəkət edəcəkdir... Təkcə empirik məkan olduğu kimi, həm də təkcə empirik zaman – rəqəmlə, günlə və ilə yox, qəhrəmanların hərəkətləri ilə ölçülən zaman var” [5, s. 40].

Mifopoetik dünya modelində dağ dünyanın öz obrazıdır. Kosmik nizamın bütün parametrlərini özündə əks etdirən dağ dünyanın tam mərkəzində ucalan sakral güc qaynağıydı və ulu başlanğıc, kök, soyun əsası, ana yurdun rəmzi kimi qavranılırdı. Bu mənada dağlara tapınma türk kosmoqonik görüşlər sistemində də əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Etnogenetik miflərdə vurğulanan bir başlıca fikir də ilkin əcdadların göy mənşəli olmaları və eləcə də dağla bağlılıqlarıdır. Dağ mifoloji simvolikasına görə əski düşüncədə doğum yeri kimi mağara-gorbeşiklə bir semantik cərgə yaradırdı. Türk xalqlarının mifoloji ənənəsində sistemli şəkildə qorunması dağa tapınmanın türk tanrıçılığında yerini aydın göstərir. Qaynaqlar da vətən hamisi və mifoloji Ulu Ana ilə bağlı bu tapınışın izlərini açıq bir şəkildə yaşadır. Şərqi türk xaqanları və xalq göy ruhuna məhz ulu dağlarda dua edirdilər. Türklərin müqəddəs saydıqları dağ VI əsr Çin qaynaqlarında “yer tanrısı” (ruhu) adlandırılır. Türk kosmik dünya modelinə əsasən uzaqlarda – göylə yerin birləşdiyi yerdə ulu dağın olduğuna inanılırdı. Xakas qocalarının izahına görə keçmişdə yaygın olan bir təsəvvür də beləydi ki, dağlar il-ildən “böyüyürlər”. Yəni o bir canlıdır. Şor əfsanələrinə görə isə onlar hətta bir yerdən başqa yerə gedə də bilirlər. Türk dünyası əfsanələrində dağların öz aralarında vuruşmalarından bəhs olunur. Çigillər də, məşhur islam coğrafiyaçısı Qardizinin yazdığına görə, ölkələrindəki bir dağı müqəddəs bilir, and yerləri olan bu dağda Ulu Tanrının qərar tutduğuna inanırdılar. XII əsrdə ərəbcə yazılan və müəllifi bilinməyən coğrafiyaya dair bir əsərdə uyğurların yüksək bir dağda dua eləyib qurban kəsdikləri və hər il bunu təkrar elədikləri qeyd olunur. “Dədə Qorqud kitabı”nda da oğuzlar hiss və duyğulardan yoğurulmuş kimi dağlara dua edir, and içir, salam verirlər. Elə sonralar da dağlar müqəddəs bilinib ocaq sayılmış, nəzir-niyaz dağda verilmiş, burda qurbanlar kəsilmiş, lakin kəsilmiş qurban dağda yeyilməmişdir. Ulu bayramlardan olan Novruzda dağlara gedilmişdir. Sibir türklərinin də mifik görüşləri və ritual praktikasında dağ zəngin mifoloji semantikasına ilə seçilən təbiət obyektidir. Qəhrəman dağın içində doğulurdu. Telengitlərdə oğlu-uşağı olmayan bir qadının mübarək üzvlü dağa çıxıb dua eləməsiylə övladı ola biləcəyinə inanılmışdır. Dağlar həm də insana arxa olaraq yaradılmışdı. Anadoluda çoxlu

sayda “dağ övliyaları” var. Türküstan türklərinin olduqları az qala hər bölgədə dağ kultunun izinə rast gəlinir. Buradakı dağların çoxu “müqəddəs, ulu əcdad, ulu xaqan” anlamları verən Xan Tanrı, Buztağ Ata, Bayın Ula və b. adlarla bilinir. Göytürklərlə bağlı Çin qaynaqlarının verdiyi bilgilərə görə Qutlu dağa “yer tanrısı” adı verilmişdi. Göytürk kağanı Ötügen dağında oturardı. Qərb türklərində Tanrı dağları şərq türklərindəki Ötügen dağı kimi müqəddəs bilinmişdir. Ona görə müqəddəs bilinir, görklü sayılırdı ki, onda Xan Tanrının qərar tutduğuna inanılırdı. Altay tatarların dastanlarına görə Ulu Tanrı Bay Ülgen yer üzünü yaradan zaman göylərlə qızıldan olan dağda qərar tutmuşdur ki, bu da kosmik bir dağ inancından gəlir. Kosmik dağın varlığına inamın izini yaşadan yakut folklorunda da Tanrının yeddi qatlı bir dağ üzərində qərar tutduğundan söz edilir. Başqırdların “Tura tav” dedikləri və müqəddəs bildiklərinə görə əsla qurban kəsməzdən əvvəl çıxmadıqları dağ da bu silsiləyəndir. Göy-Tanrıya qurban mərasimləri də belə müqəddəs bilinən dağlarda keçirilirdi [4, s. 24].

Dağların əfsanəvi şəxsiyyətlərlə, peyğəmbərlərlə, tarixi qəhrəmanlarla bağlı adlandırılması məqamı da Naxçıvan folklor mətnləri içərisində yetərinədir. “Bəlkə dağı” mətnində Nuh peyğəmbərin həmin dağa yaxınlaşması və onu adlandırılması təsvir olunur: “Nuh gəmissi ilə dağların arasından keçəndə, gəlib dəyillər bir dağa. Nuh qayıdıb deyir ki, bəlkə, dağdır. O gününən bu dağın da adı “Bəlkə dağı” olur. Bu dağ Ordubad rayonundadır” [3, s. 36].

Maddi aləmin bir obyektini olan dağ özünün daşıyıcısı olduğu simvolik özəlliklərinin də maddi ifadəçisiydi. Şamanizmdə dağlar ilk çağlarda “dağ ruhları” kimi mistik və mənəvi gücləri olan, bu üzəndə hiss və duyğularla yörgülən varlıqlar kimi düşünülürdü. Oğuzlar dağlarla danışar, dağlara alqış deyər, qarğış elər. And içər, salam edərtilər. Göytürklər çağında da dağları Tanrı yaratdığına inanılmışdır. Ənənəvi təsəvvürlərə görə dağ (əyəsinin) ruhunun olduğu yer elə dağdır. “Maaday-Qara” dastanında Maaday Qara “Qara dağ mənə ata oldu” deyər atasının (Qara) dağ olduğuna diqqəti çəkir. Lakin “ata” sözü burada ulu dağlara əski türklərin “ata” gözü ilə baxdıqları mənasında işlənməmişdir. Çingiz xan Tanrıya şükür və dua etmək üçün dağa çıxar, üzü günəşə üç dəfə diz çökər və salam verərdi. Çin qaynaqlarından aydın olur ki, əski türklər Bodın İnli dağına “Ölkəni qoruyan ruh” kimi baxırmışlar. Dağ yurdu rəmzləndirirdi. Yəni türk mifoloji düşüncəsində dağ ruhu həm də torpaq hamisi, yurdu qoruyucusu idi. Uyğurların Qut (Kut) dağını çinlilər hiylə ilə parçalayan kimi quraqlıq başlamışdı [4, s. 25].

Dağların tarixi qəhrəmanlarla bağlılığını ifadə edən mətnlərdə qəhrəmanın düşməndən, şərq qüvvələrdən qorunması və mühafizəsində dağın danılmaz rolu təsvir olunur. Qəhrəman mübarizəsində məhz həmin dağda gizlənir və dağın himayəsi altında mübarizə edir. Hər dağda bir qəhrəman olduğuna inanılırdı. Sibir türklərində isə şamanları əsas himayə edənlərin Qara dağ əyəsi olduğuna inanırdılar.

Mifoloji mətnlərdə dağ əyəsinin uzun, böyük əmcəkləri olduğu göstərilir ki, bu da onu görünüş etibarilə əsatiri Al//Hal anası obrazına yaxınlaşdırır. Dağ ruhu çağırarkən onun çağırışına dönüb geriyyə baxmaq kimi bir yasaq vardı. Əgər kimsə dönüb baxarsa, inama görə dağ əyəsi o adamın canını alıb aparır və həmin adam da ağılı itirib ölürdü. Tofalarda isə inanırdılar ki, bütün ruhlar dağ əyəsinin hökmündədirlər. Altayların animistik təsəvvürlərinə görə dağ ruhunu adi ölümlülər yalnız yuxularda görə bilərdilər. Dağ ruhunun qadın kimi təsəvvür edilməsi ilə bağlı inancın izləri əksər türk xalqlarının əfsanə və rəvayətlərində də yaşamaqdadır. Bu təsəvvürlər unudulub yerini digər təsəvvürlər tutduqca Altay xalqlarından, məs., şorlarda olduğu kimi, dağ ruhu daha çox kişi görkəmində təsəvvür olunmuşdur.

Onlar çılpaq qadın görünüşlü su ruhunu da həmçinin dağ ruhuna bənzər təsəvvür edirdilər. Dağ ruhunun qızıyla evliliyin ovçulara uğur gətirəcəyi sınıması Sayan-Altay xalqları arasında geniş yayılmışdı [4, s. 72].

Bəd ruhlu mifoloji obraz – demonik varlıq: Hal anası. Naxçıvan folklor örnəkləri sırasında demonoloji varlıq – obraz olan Hal anası ilə bağlı olan mətnlər yetərincədir. Bu mətnlərin, demək mümkündür ki, çoxusunda Hal əsl demonoloji funksiya daşıyır. Yəni Halın ziyanverici funksiyası xeyirxahlıq cizgilərindən olduqca çoxdur. Bu münasibətlə mətnləri incələyərkən Halın insan övladına vurduğu zərərin-ziyanın da demonologiyadan törəyişin nəticəsi kimi qəbul etmək olar. Və Şərur folklor örnəkəri sırasındakı mətnlər də deyilən fikri təsdiq etməkdədir: “Hal anası zahıya zərər yetirir. Üstünə iynə sancın, başın altına Quran qoyun. O zaman biz yatanda qaynanamız şiş gətirirdi, soğan gətirirdi. Bunu cızığa saarix, başına soğan keçirdiriyh ki, heş nə olmasın. Mənim qaynanam deyərki ki, bir adam gedib bir tərəfdə halları görüb. Baxıbdı ki, arvadının bir paltarı var, dəyirməndə bir arvat geyib orda oynuyur. Kişi tanıyib paltarı, burdan un götürüb, atıb belə xəlvətcə üstünə ki, bu oynuyur, oynasın, çıxanda gedim əvə, baxım görüm bu gercəhdi, yalandı. Kişi dəyirmənnan gəlib əvə, onun-zadın boşaldıb qoyub, arvadına deyib ki, qardırofu aç, filan oyman var ey, gətir bira görüm. Deyib, niyə? Deyib, elə. Arvad gətirib ki, elə səpdiyi un həmənn oymadadı. Arvada heş nə demiyib ki, qorxar. Deyib ki, hə, bı elə gerçəyimiş” [7, s. 52]. Mətnədən göründüyü kimi, halın insanlara ziyanı ilkin doğuluşla bağlıdır. İnformatorun söylədiyi əhvalatdan öncə halın vurduğu zərəri təsirsizləşdirmək üçün xalq müxtəlif ayinləri lap qədimdən icra edibmiş: “O zaman biz yatanda qaynanamız şiş gətirirdi, soğan gətirirdi. Bunu cızığa saarix, başına soğan keçirdiriyh ki, heş nə olmasın...”. Halın dəmir nəsnələrdən qorxmağı haqqında ilkin düşüncə faktları mövcuddur ki, bunlar da yenə yaddaşlarda qorunan və ya toplularda əks olunan mətnlərin daxilində aydınlaşır. Halın soğan və sarımsaqdan da qorxub-çəkiniyi haqqında qədim təfəkkürdən süzülən düşüncələr mövcuddur.

Halla bağlı olan mətnlərin bəzilərində isə dini atributların da əlavəsini müşahidə edirik. Belə ki, əvvəldə örnək verdiyimiz mətnə və ya buna bənzər digər mətnlərdə halın qorxub-çəkiniyi obyektlər – şiş, dəmir nəsnələr: sancaq, bıçaq, qayçı, sarımsaq, soğan və buna bənzər digər əşyalar təqdim olunur. Və ya halın daim zərər vurduğu obyektə – zahıya və ya hamiləyə yaxın düşə bilməməsi üçün onun – qadının ətrafına şişlə cızıq çəkilərmiş. Düşüncəyə görə, hal həmin cızığı keçmək qüdrəti daşımadığına görə “ovuna” yaxın düşə bilmir. Əslində, həmin cızığın qədim etnik təfəkkürlə sıx bağlılığı aşkarlanır: çərçivəyə, dövrəyə almaq. Bu məqam qədim türklərin ayin-rituallarının çoxunda icrası məcbur olan məqamdır. Dövrəyə və ya çərçivəyə almaqla diqqət mərkəzində olan obyektin qorunması təşkil olunur. Onun – obyektin qorunduğu da məhz demonik qüvvələrdir. Deməli, demonoloji obrazın qorxduğu, “ovuna” yaxınlaşa bilmədiyi məqam onun dövrəyə alınmasıdır. Bu, onun mühafizəsinin kəskin şəkildə təşkilini ifadə edir. Həmin cızıq məhz əyələr, hami ruhların simvolu kimi qəbul edilə bilər. Demonun – Halın vuracağı zərərin qarşısını obyektin hamisi – mələklər ala bilər.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, sözügedən mətnlərin bəzilərində isə biz qoruyan obyektin dini müstəvidən idarəsinin də əlavəsini müşahidə edirik. Belə ki, zərər çəkəcək olanı – zahını Halın zərərinədən müqəddəs kitabımız Quran və onun ayələrinin oxunması da qoruya bilir. Bu da kökü qədim türk təfəkkürünə bağlı mətnlərə islami atributların təsirini ifadə edir. Bəzən isə bu atributların sayı çoxaldıla da bilir. Yəni dini nöqtəyi-nəzərdən “müdafiyə” təşkil olunur. Bu da öz növbəsində qədim təfəkkür atributlarını – şiş, dəmir nəsnələr, sancaq, bıçaq,

sarımsaq, soğan və s. kimi məqamların “qoruyuculuq” funksiyasının itməsini şərtləndirərək, bu atributların mətnlərdən kənarlaşdırılmasına da gətirib çıxarır. Məhz təqdim etdiyimiz mətndə olduğu kimi:

“Deyir, bir gəlin yatırmış. Hal gəlib bunun ürəyin çəkib aparıb. Elə qəbiristanlığa yaxınlaşanda... Bu gəlin ölüb də orda, Quran oxuyublar üstündə. Quran oxuyanda o hal, deyir, dayanıb. Qayıdıb gətirib, o Quranın hesabına onun ürəyini qoyub yerinə” [7, s. 52].

Halın təkcə zahı və hamilə qadınlara deyil, uşaqlara, körpələrə də ziyan vurduğunu ifadə edən mətnlər vardır. O mətnlərdə hal qadınlarla yanaşı, uşaqların da ürəyini oğurlaya bilər. Bu da ana-uşaq ölümünün mifoloji qaynağıdır. Bu mətnlərdə isə həm türk mifoloji atributları, həm də dini atributlara müraciət edilərək, zərər çəkə bilənləri qoruyurlar. Yəni qədim köklü qoruyucu funksiyalı əşyalar: şiş, dəmir nəsnelər, sancaq, bıçaq, sarımsaq, soğan və s. ilə paralel olaraq müqəddəs kitabımız Qurana da müraciət edilir. Belə ki, təhlükə yaşaya biləcək obyektlərin – ana və uşağın ətrafına cızıq çəkilir, başının altına bıçaq qoyulur, üstünə sancaq taxılır və s. Eyni zamanda, onların otağına Quran kitabı gətirilir, Qurandan ayələr oxunur. Aşağıdakı mətnlərdə fikrimiz təsdiqlənir:

“Mənim bir əmcanım var idi. Deyirdi ki, hal anasının üstündə oqqədər mıncığı olur ki. Gəlin ki yatır ha, gəlin yatannan sıra o gəlir onun uşağını oğurruyur. Uşağın ürəyini aparır. Onda çönürlər ki, uşax ölüp. Deyirlər, noldu buna. Deyillər, hal apardı. Ucaboy, ennikürəh, dolu qadın sifətində gəlir. Qadın çadrasında gəlir. Gəlin də ona baxır, baxır, onun ürəyini oğurruyur. Onnan qorummax üçün başının altına Quran qoyurdular. Çubux əfsunnayıp yanına uzadırdılar. Qəçi, pıçax, iynə qoyurdular ki, hal dəmirdən qorxur” [7, s. 53]. Göründüyü kimi, halın qorunduğu qədim türk təfəkküründəki inaclardan qaynaqlanan əşyaların adları bəzi mətnlərdə hələ də yaşamaqdadır.

Nəticə. Əyə xüsusiyyəti qazanmış mifoloji obrazların təsvir olunduğu mətnlərdə bu obrazlarla bağlı qədim etnik görüşlərin təsviri ilə yanaşı həm də əxlaqi görüşlərin təbliği də əsas ideya olaraq təqdim olunur. Yaxşılıq, rəhmdillik və s. kimi humanist duyğuların təbliği bu mətnlərdə qabardılaraq əxlaqi dəyərlərin aşılınması da həyata keçirilir. Dağ, ağac, su, torpaq və s. “əyə”, “sahib” statusu qazanmış bu məfhumlar yanaşı olaraq yer aldığı mətnlərin əsas qəhrəmanlarının sığındığı, qorunmaq üçün seçdiyi məkan kimi də təqdim olunur. Qəhrəmanı təhlükədən qoruyan dağ əyəsi tədricən kult səviyyəsinə yüksəlir. Ağacla bağlı qədim türk mifik düşüncəsində saysız-hesabsız maraqlı mətnlər mövcuddur. Ağacın hazırda da kult səviyyəsində qalması müşahidə olunur ki, biz bunu bir çox pirlərin, ziyarətgahların əsasını təşkil etdiyi ağacların mövcudluğunda da görürük. Su və torpaq əyəsinin varlığı barədə isə, əsasən, mövsümlərlə bağlı olan mərasim folklor mətnlərində rastlaşırıq. Bu o demək deyil ki, digər janrda sözügedən əyələrin qədim kökləri barədə məlumat yoxdur. Əksinə, bu mövzuya biz bayatı, layla, hətta kiçik janr örnəklərində də rastlaşırıq. Amma mərasim faktlı mətnlər isə bu barədə olduqca aktivdir. Bu da bir daha onu sübut edir ki, yaranması uzaq keçmişlərə dayanan mərasim folklor mətnləri qədim kultçuluqla bağlı mifik görüşlərin mühafizə olunduğu ən aktiv və diqqətəlayiq mətnlərdir.

Araşdırma zamanı demonoloji obrazlardan olan Hal anası və ya Hal nənəsi mifik obrazının Naxçıvan folklor mətnlərində olduqca qabarıq şəkildə mövcudluğunu müşahidə edirik. Düzdür, ərəzinin mif mətnlərində, ümumiyyətlə türk dünyasına xarakterik olan, eləcə də Naxçıvana məxsus digər demonoloji obrazlara da təsadüf edirik. Hal anası və ya Hal nənəsi obrazının əks olunduğu mətnlərin zənginliyini nəzərə alaraq bu mövzuya xüsusi diqqət etməyi

məqsədəuyğun bildik. Və bu obrazın da mövcud olduğu mətnlərin zənginliyi sübut edir ki, buradakı əhali qədim mədəniyyət sahibidir. Belə ki, mifoloji obrazların zənginliyi onun məxsus olduğu xalqın qədim və köklü etnik düşüncəsindən, zəngin dünyagörüşündən məlumat verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. I c.: Naxçıvan folkloru, Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası: 3 cildə. I c.: Naxçıvan folkloru, Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 547 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası: 3 cildə. II c.: Naxçıvan folkloru, Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
4. Bəydili C. (Məmmədov). Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
5. Ələkbərli Ə. Dramaturgiyada sənətkarlıq axtarışları (bədi şərtilik). Bakı: Ağrıdağ, 2008, 161 s.
6. Əliyev R. Xalq dastanlarında mifoloji mətnlər // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XVIII kitab, Bakı: Səda, 2005, s. 69-82.
7. Şərur folklor örnəkləri. I kitab, Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ceferli_ayten@mail.ru

Aytan Jafarova

ANGELIC AND DEMONIC IMAGES IN NAKHCHIVAN FOLKLORE TEXTS; NATURAL BEINGS RAISED TO THE LEVEL OF CULT

The source of images of Aya in Azerbaijani mythological texts are ideas of cultism, originating in ancient thinking. The phrase “everything has a purpose” confirms ancient cultist thinking. The very concepts of Cult, Aya, Sahib indicate the existence of an entire mythological world. In general, myth is the primary and immaculate model of the world, known as the “system of dynamic signs” that characterizes the world. And the elements of this model – mythological images – can preserve the purity and primacy emanating from this initial model during the period of its emergence. True, these images can also be subject to a certain influence of time, but, nevertheless, they retain their originality in their various elements. Therefore, mythological images in myths and legends, which are the verbal material of the original model of the world, as well as in fairy tales and even in small genre examples, concentrating the negative and positive aspects of the ancient world, individually represent a holistic image. And thus, these images may undergo certain changes over time and over many periods. But, nevertheless, retaining their original “values”, they turn into petrified images of demons (with an evil soul) and angels (with a good soul).

Keywords: *mythological text, dynamics, primary model of the world, elements, demonic image.*

Айтан Джафарова

**АНГЕЛЬСКИЕ И ДЕМОНИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В ФОЛЬКЛОРНЫХ
ТЕКСТАХ НАХЧЫВАНА; ПРИРОДНЫЕ СУЩЕСТВА,
ВОЗДВИГНУТЫЕ НА УРОВЕНЬ КУЛЬТА**

Источником образов айе в азербайджанских мифологических текстах являются идеи культизма, берущие свое начало в древнем мышлении. Фраза «все имеет свое назначение» подтверждает древнее культистское мышление. Сами понятия Культ, Айя, Сахиб указывают на существование целого мифологического мира. В целом миф – это первичная и непорочная модель мира, известная, как «система динамических знаков», характеризующая мир. А элементы этой модели – мифологические образы – способны сохранить чистоту и первичность, исходящие от данной первоначальной модели в период ее возникновения. Правда, эти образы также могут подвергаться определенному влиянию времени, но, тем не менее, сохраняют первозданность в различных своих элементах. Поэтому мифологические образы в мифах-легендах, являющихся словесным материалом исходной модели мира, а также в сказках и даже в небольших жанровых примерах, концентрируя в себе отрицательные и положительные стороны древнего мира, по отдельности представляют собой целостный образ. И таким образом, данные образы с течением времени и во многие периоды могут подвергаться определенным изменениям. Но, тем не менее, сохраняя свои первоначальные «ценности», превращаются в окаменевшие образы демонов (со злой душой) и ангелов (с доброй душой).

Ключевые слова: мифологический текст, динамика, первичная модель мира, стихия, демонический образ.

(Akademik Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlk variant 28.02.2024
Son variant 29.03.2024**

İNCƏSƏNƏT

UOT 792.03

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.297>

ƏLİ QƏHRƏMANOV

MAARİF VƏ MƏDƏNİYYƏT FƏDAİSİ – HƏSƏN SƏFƏRLİ

Məqalədə istedadlı pedaqoq, aktyor, rejissor, Əməkdar müəllim Həsən Səfərlinin həyat və yaradıcılığından bəhs olunur. O, mənalı və ibrətamiz ömründə müəllimliklə yanaşı, Naxçıvan teatrının təşəkkülündə və formalaşmasında, repertuarının zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Özünün və digər rejissorların quruluş verdiyi tamaşalarda oynadığı zəngin mədəniyyətli – Müsyö Jordan, Molla İbrahimxəlil, Fərhad, Fəxrəddin, Şeyx Əhməd, Dövlət bəy, Şeyda, Şeyx Sədra, Qaçaq Kərəm, Süleyman, Sərvər, İbn Səlam və s. obrazlarıyla tamaşaçıların rəğbətini qazanmışdır. Həmçinin quruluş verdiyi – “Hacı Qara”, “Bəxtsiz cavan”, “Dağılan tifaq”, “Müsibəti-Fəxrəddin”, “Kef içində”, “Laçın yuvası”, “Müfəttiş”, “Ölülər”, “Oktay Eloğlu”, “Aydın”, “Şeyda”, “Nadir şah”, “Aşıq Qərib”, “Əlli yaşında cavan”, “Arşın malalan”, “Məşədi İbad”, “Şah Abbas və Xurşidbanu”, “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm” və s. dram, musiqili əsərlərin tamaşalarında onun özünəməxsus rejissorluq keyfiyyətləri diqqət mərkəzinə çəkilir. Bunlarla yanaşı onun “Rüşdiyyə”, “Məktəbi-xeyriyyə” məktəblərində, Naxçıvan Müəllimlər Seminariyasında, Pambıqçılıq Texnikumunda, İkiillik Müəllimlər İnstitutundakı pedaqoji fəaliyyətindən söz açılır. Məqalə arxiv sənədləri, dövrü mətbuat materialları və xatirələr əsasında hazırlanmışdır.

Açar sözlər: *Həsən Səfərli, pedaqoq, aktyor, rejissor, səhnə.*

Giriş. Bütün xalqların tarixinə nəzər yetirdikdə onların milli mədəniyyəti ilə seçilən nadir şəxsiyyətləri olduğunun şahidi olarkən həmin şəxsiyyətlərin yaradıcılığını izlədikdən sonra həmin xalqın varlığı, mədəni həyatı və milli yüksəlişi haqqında təsəvvür yaranır. Belə nadir şəxsiyyətlərdən biri də 1898-ci ildə Naxçıvan şəhərində dünyaya göz açan, Azərbaycan teatrının 150, Naxçıvan Teatrının 140-cı ilində, anadan olmasının 125 illiyində yad edilən həmyerlimiz, maarif və mədəniyyət təəssübkeşi Həsən Səfər oğlu Səfərli gözlərimiz önündə canlanır. Həsən Səfərli həqiqətən də maarif və mədəniyyət fədaisi idi. O, İrəvan Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldığı illərdə dram dərnəyinin fəal üzvü kimi İrəvan şəhərinin teatr truppasında epizodik rollarda oynayır. Təhsilini başa vurub Naxçıvana qayıtdıqdan sonra “Rüşdiyyə”, “Məktəbi-xeyriyyə” məktəblərində müəllimlik edir. Eyni zamanda müəllim həmkarları və eləcə də naxçıvan ziyalıları ilə birlikdə burada təşkil olunan “El güzgüsü”, “Ümid”, “İmdad” dram cəmiyyətlərində iştirak edir. Teatrı ideya, məzmun, üslub və həm də təşkilatca möhkəmləndirməyə çalışır. Teatr həvəskarlarını müxtəlif cəmiyyətlərdə birləşdir-məklə teatrın professionallığını artırmaq üçün böyük səy göstərir. Naxçıvanın ictimai-siyasi tədbirlərində – milli azadlıq və inkişaf uğrunda aparılan mübarizədə yaxından iştirak edir. 1920-ci ildən etibarən Naxçıvan teatrında aktyor, rejissor kimi çalışır. Naxçıvan Müəllimlər Seminariyasında, Pambıqçılıq Texnikumunda, İkiillik Müəllimlər İnstitutundakı pedaqoq kimi fəaliyyət göstərir. Bir sözlə Həsən Səfərli ömrünü Naxçıvanda maarif və mədəniyyətin inkişafına həsr edir.

Həyatı, gənclik illərində ictimai-siyasi fəaliyyəti. Hər bir xalqın milli mədəniyyəti tarixində nadir simalara təsadüf olunur ki, onların vasitəsi ilə həmin xalqın varlığı, mədəni həyatı və milli şöhrəti qol-qanad açır, yüksəliş dövrünə qədəm qoyur. Belə nadir şəxsiyyətlərin

mənəvi dünyası, həyat və mübarizə qüdrəti ümumiləşdirilərək tərəqqipərvər əməllər və arzular aşılır. Xalq da özünün bu cür istedadlı nümayəndələri ilə fəxr edir, o, maarif və mədəniyyət cəbhəsində tanınır, xalqın nəzərində yüksəlir və sonsuz məhəbbət qazanır. Belə insanlardan biri də həmyerlimiz, maarif və mədəniyyət təəssübkeşi Həsən Səfərlidir.

Həsən Səfər oğlu Səfərli 1898-ci il aprel ayının 15-də Naxçıvan şəhərində anadan olub. Naxçıvan şəhər ibtidai məktəbini bitirdikdə sonra təhsilini İrəvan Müəllimlər Seminariyasında davam etdirir. Seminariyanın dram dərnəyinin fəal üzvlərindən olmaqla, İrəvan şəhərinin teatr truppasında epizodik rollarda oynayır. Həsən Səfərli gənclik illərindən Naxçıvan ziyalıları ilə birlikdə teatrı ideya, məzmun, üslub və həm də təşkilatca möhkəmləndirməyə çalışmış, teatr həvəskarlarını müxtəlif cəmiyyətlərdə birləşdirməklə teatrın professionallığını artırmaq üçün böyük səy göstərmişdir. Həsən Səfərli 1917-ci ildə İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirib doğma şəhərinə qayıdaraq pedaqoji fəaliyyətə başlayır. O, Naxçıvanda müəllimlik etməklə yanaşı, teatr həvəskarlarının hazırladıqları tamaşalarda da fəal iştirak edir. Onun Naxçıvana qayıdışı çox mürəkkəb və qalmaqallı dövrə təsadüf edir. Milli azadlıq və inkişaf uğrunda aparılan mübarizə o dövrdə çarizm milli müstəmləkə zülmünə daha çox məruz qalan müsəlman xalqları arasında xüsusilə güclü idi. Odur ki, Azərbaycanın hər bölgəsində olduğu kimi Naxçıvanda da hakimiyyət uğrunda mübarizə günü-gündən getdikcə güclənirdi. 1917-ci ilin noyabrında Zaqafqaziya Federativ Respublikası və 1918-ci ilin mayın 28-də müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldı. Həmin dövrdə Naxçıvanda da müxtəlif dövlət qurumları yaranır, müxtəlif partiyalar, ictimai təşkilatlar açıq şəkildə fəaliyyətə başlayır.

Xüsusilə Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə tarixi əhəmiyyətli bir çox işlər görülməyə başlayır, xalqın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında əsaslı dəyişikliklər baş verir. Gənc respublikanın milli iqtisadiyyatı Avropa ölkələri tərəfindən tanınır, dağılmış iqtisadiyyat bərpa olmağa, maliyyə işləri nizama salınmağa, dövlət orqanlarının işi ana dilində qurulmağa başlayır. İctimai həyatın bütün sahələrində, xüsusilə xalq maarifi və mədəniyyəti sahəsində əhəmiyyətli tədbirlər görülür. Respublikanın hər yerində yeni məktəblər, mədəniyyət ocaqları, seminariyalar, pedaqoji kurslar yaradılır, dərslilər nəşr edilir, dövlət kitabxanaları açılır. Naxçıvanda da maarif və mədəniyyət sahələrində mühüm işlər vüsət alır. Lakin bunlara baxmayaraq çar xəfiyyə idarəsi bütün Cənubi Qafqazında, xüsusilə müsəlman ziyalıları üzərində nəzarətini artırır. Xalq kütlələrini köləlikdə saxlamağa cəhd göstərilir, yerli məktəbi, teatrı, maarif müəssisələrini bağlayır, bu sahədə göstərilən hər bir təşəbbüsü boğmağa çalışırdı. Həmin illərdə xəfiyyə idarəsinin amansız senzura və təqibləri, həbslər, sürgünlər Naxçıvanda çox güclü olan ziyalılar dəstəsini xüsusilə müəllimləri və teatr həvəskarlarını qorxuda bilmir. Naxçıvan ziyalıları, müəllimlər, teatr həvəskarları siyasətdən kənar qalmaq, günün daha vacib və siyasi məsələlərini müzakirə edir, xarici müdaxiləçilərə və daşnak partiyasının siyasətinə qarşı mübarizə aparırlar. Bu sahədə gənc müəllim Həsən Səfərli xüsusilə fərqlənirdi.

Yaradıcılığında teatr fəaliyyəti. Həsən Səfərli Naxçıvanda Əliqulu Qəmküsərin rəhbərliyi və Rza Təhmasibin yaxından köməkliyi ilə 1917-ci ildə yaradılan “El güzgüsü” dram cəmiyyətində “Rüşdiyyə” Məktəbinin müəllimləri ilə birlikdə daha fəal iştirak edirdi. O, “El güzgüsü” dram cəmiyyətində “Ölülər” pyesi “1917-ci ilin iyun ayının axırlarında (ikinci dəfə – Ə.Q.) tamaşaya qoyularkən, Əliqulu Qəmküsər – Şeyx Nəsrullah, Rza Təhmasib – İsgəndər, Həsən Səfərli – Hacı Həsən rollarında çıxış edirlər” [5, s. 31].

Həmin il Ə.Qəmküsərin rejissorluğu ilə M.F.Axundovun “Molla İbrahimxəlil – kimyəgər”, Ə.Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan”, Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərləri

tamaşaya qoyulur. M.F.Axundovun “Molla İbrahimxəlil–kimyagər”ində Molla İbrahimxəlil, Ə.Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan”ında Fərhad, Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin”ində Fəxrəddin rollarında Həsən Səfərli oynayır.

1918-ci ildə Naxçıvanda yaradılan “İmdad” dram cəmiyyəti üzvləri mart ayının 26-da C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərini yenidən tamaşaya qoyurlar. “İmdad” dram cəmiyyətinin fəaliyyəti xürafat nümayəndələrinin xoşuna gəlmədiyindən bu cəmiyyətə qarşı hər cür təzyiq və təqiblərini davam etdirirlər, “İmdad”ın əşyası saxlanılan otağın qapısını açaraq teatra aid bütün əşyalara od vurub yandırır, stolun üstünə isə hədələyici məktub qoyurlar.

Bu hadisə ilə bağlı 1918-ci ilin 26 martında akt tərtib olunur. Həmin aktda göstərilir: “Biz aşağıda imza edənlər: 1. Həsən Səfərli, 2. Əli Xəlilov, 3. Heydər Muradov bu aktı tərtib edirik ona görə ki, 1918-ci sənə, mart ayının 26-da “Ölülər” pyesi tamaşaya qoyulduqdan sonra, axşam qeyri-məlum şəxslər tərəfindən “İmdad” dram cəmiyyətinin yerləşdiyi otağın qapısındakı qıfıl qırılmış içəriyə girilərək, xeyli sayda məşkur əşya aparılmış və itha edilmişdir: 1. Arxalıq (çitdən) – 2 ədəd. 2. Dəri papaq – 3 ədəd. 3. Pərdə – 2 ədəd. 4. Lampa onluq, şüşəsi ilə – 1 ədəd. Bunlardan məədə (başqa) teatra aid qrim üçün rənglər, pariklər və sair yazılı materiallar dağıdılmış və otağın ortasında yandırılmışdır. Gedərkən masanın üzərində “Bir daha “Ölülər” əsərini oynamış olsanız özünüzü də öldürəcəyik” sözləri yazılmış bir məktub da buraxıb getmişlər” [3, s. 41]. Əlbəttə belə hədə-qorxular teatr həvəskarlarının mətanət və əzmini qıra bilmir. Onlar Azərbaycan incəsənəti, o cümlədən teatr sənəti sahəsində mühüm tədbirlər görürdülər.

O dövrdə Naxçıvan məsələsi həm daxildə, həm də beynəlxalq aləmdə müxtəlif mənafelərin toqquşduğu, ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi gərgin döyün nöqtələrindən biri olmuşdu. Ermənilərin təqsiri üzündən Naxçıvan bölgəsində baş verən ictimai-siyasi hadisələr elə dəhşətli, faciəli bir şəkil almışdı ki, bunlar Cənubi Qafqazın sərhədləri çərçivəsindən çıxaraq beynəlxalq aləmi düşündürən mühüm problemə çevrilmişdi.

1918-ci il martın 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulması, Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi Naxçıvan diyarı əhalisində müəyyən ümidlər yaratdı. Lakin bu ümidlər özünü doğrultmadı. Naxçıvan bölgəsinin əhalisi dəfələrlə bu respublikaya birləşməyə hazır olduğunu bildirsələr də, yaranmış siyasi və beynəlxalq vəziyyət bu işlərin həyata keçməsinə imkan vermədi [1, s. 8-12]. Naxçıvanlılar misilsiz çətinliklərə, təqiblərə, müsibətlərə sinə gərərək milli ləyaqəti uca tutdular, diz çökmədilər, erməni silahlı quldur dəstələrinə layiqli cavab verdilər.

1919-cu ildə ingilis imperialistlərinin köməyi ilə hökumət başına keçən daşnaklar xalqın iqtisadi həyatını pozduqları kimi, mədəni-maarif işlərini də bərhad hala saldılar. “İmdad” cəmiyyətinin çıxışları daşnakları, xürafat nümayəndələrini narahat etdiyindən bu cəmiyyəti dağıtmaqla, tamaşaların göstərilməsinə mane olmağa başladılar. Naxçıvanda teatr binası daşnak quldurları tərəfindən tövləyə çevrilmişdi. Vəziyyət olduqca gərginləşir, teatrın fəaliyyəti zəifləyirdi. Yerli həvəskar aktyorlar il ərzində yalnız bir-iki tamaşanı müxtəlif məkanlarda göstərə bilirdilər. Bu tamaşalar Rəşid bəy Əfəndiyevin “Qonşu-qonşu olsa, kor qızı ərə gedər” və Mirmahmud Kazımovskinin “Molla Cəbi” əsərlərindən ibarət idi. Həmin tamaşalarda Mirzə Ələkbər Sabirin, Əliqulu Qəmküsarin, Əli Nəzminin də şeirlərindən parçaları həvəskar aktyorlar ifa edirdilər.

Bu cür məhrumiyyətlərə baxmayaraq teatr həvəskarları yerli ziyalıların köməkliliyi ilə 1919-cu ildə “Ümid” adlı yeni bir dram cəmiyyəti də təşkil etdilər. Bu cəmiyyət Üzeyir Hacı-

bəyovun “Arşın mal alan” operettasını və Mirzə Fətəli Axundovun “Hacı Qara” komediyasını göstərir. Həsən Səfərli Ü.Hacıbəyovun “Arşın malalan” operettasında Süleyman, M.F.Axundovun “Hacı Qara” komediyasında Heydər bəy rollarında çıxış edir [2, s. 208].

XX əsrin 18-19-cu illəri Naxçıvan diyarının çox çətin dövrü idi. Rusiyada çarizm devrildikdən sonra imperiyanın əksər əyalətlərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də iki hakimiyyətlik yaranmışdı. Bir sıra kapitalist dövlətləri yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarına yiyələnmək üçün cəhdlər göstərirdilər. Həmin dövrdə milli burjuazianın, demokratik fikirli ziyalıların diplomatik səyləri nəticəsində Naxçıvanda Müsəlman Milli Şurası yaradılır.

1918-ci ildə bu bölgənin qarşılaşdığı problemləri dəf etmək üçün həm yerli əhali, həm də Azərbaycan Demokratik hökuməti təxirəsalınmaz işlər görürdü. 1918-ci ilin noyabr ayının 18-də keçmiş Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının üzvləri Araz-Türk Respublikasını yaradırlar. Aradan iki ay ötməmiş 1919-cu ilin yanvar ayında Naxçıvan ingilislər tərəfindən işğal olunur. Bu dövrdə də erməni daşnakları bu bölgəyə yiyələnmək üçün canfəşanlıq edirlər. Qırğınlar başlayır. Bu dövrdə də yerli mürtəcelər aktyorlara divan tutur, tamaşa göstərməyə imkan vermirdilər. “Naxçıvanın Muxtar Respublika statusu əldə etməsi bu bölgənin sonrakı taleyində, onun ərazisinin qorunub saxlanması, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, iqtisadiyyatının artırılması və eləcə də maarif, mədəniyyət, səhiyyənin inkişaf etdirilməsində də çox mühüm rol oynadı” [3, s. 87]. Sovetləşmənin ilk illərində Naxçıvan ziyalıları böyük həvəslə “Ümid” dram cəmiyyətini yenidən təşkil edirlər. Bu cəmiyyətin 1920-ci il avqustun 12-də göstərdiyi M.F.Axundovun “Hacı Qara” pyesində Həsən Səfərli – Heydər bəy, avqustun 28-də N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsinin tamaşasında isə Fəxrəddin rollarını oynayır [2, s. 210-211].

1921-ci ilin axırlarında Naxçıvanın Fövqəladə Komissarı Bahadır Vəlibəyovun təşəbbüsü ilə həvəskar qadın aktyorları tərəfindən göstərilən “Arşın malalan” musiqili komediyası Həsən Səfərlinin rejissorluğu, Əliqulu ağa Sultanovun suflyorluğu ilə tamaşaya qoyularaq naxçıvanlı qadınlara göstərilir. Tamaşada Süsən Sultanova-Soltan bəy, Dilbər Sultanova-Gülçöhrə, Gövhər Kəngərli – Xala, Günəş Kəngərli – Əsgər, Tovuz Nəcəfova – Süleyman, Xavər xanım (B.Vəlibəyovun həyat yoldaşı) – Asya, Xanım Əliyeva – Vəli və Qəmər Nəcəfova (Əliqulu Qəmküsərin qızı) – Telli rolunda oynamışdılar [5, s. 92]. Əliqulu Qəmküsərin qızı Qəmər Salamzadə (Nəcəfova) sonralar yazırdı: “Yadımdadır ki, Naxçıvanda olduğum bir neçə ay müddətində Qız Məktəbində tamaşaya hazırlanan “Arşın malalan” musiqili komediyasında Telli rolunu mənə tapşırdılar. Burada iştirak edən qızların içərisində Soltan bəy və Asya rollarını oynayan Dilbər və Süsən Sultanova bacıları ilə indi də görüşüb o illəri xatırlayıram” [9, s. 53]. “Arşın malalan” musiqili komediyasının Naxçıvanda tamaşaya qoyulması o zaman qadın azadlığı və çadraya qarşı mübarizədə, qadınların maarif və mədəniyyətə cəlb edilməsində mühüm rol oynamışdı.

Naxçıvan Teatrı 1920-ci ildə fəaliyyətə başlayanda peşəkar rejissorları yox idi. İlk illərdə yerli aktyorlardan Həsən Səfərli, İsa Musayev və Səməd Mövləvi tamaşalara rejissorluq edirdilər. 1921-1922-ci illərdə Naxçıvan Teatrında Həsən Səfərlinin quruluşuna N.Qoqolun “Evlənmə”, S.S.Axundovun “Laçın yuvası”, Ü.Hacıbəyovun “Məşədi İbad”, “Leyli və Məcnun”, “Şah Abbas və Xurşidbanu”, Z.Hacıbəyovun “Aşıq Qərib” əsərləri tamaşaya qoyulur [14, v. 41].

Xalq artisti Səməd Mövləvi xatirələrində yazır: “1923-cü ilin yayında teatrın tarixinə unudulmaz bir səhifə yazıldı; Azərbaycanın görkəmli səhnə ustası Abbas Mirzə Naxçıvana

gastrola gəldi... Abbas Mirzə öz qastroluna Cəfər Cabbarlının “Aydın” əsəri ilə başladı... O, rolları belə bölmüşdü: Aydın (Abbas Mirzə), Gültəkin (Mərziyə xanım), Dövlət bəy (Həsən Səfərli), Böyükxanım (Tanaildi), Balaxan (Əli Xəlilov), Susanna (İsmət xanım), Mirzə Cavad (Rza İsfəndiyarlı), Pirqulu (Səməd Mövləvi), Səlim (Qurbanəli Abbasov), Surxay (Həmid Mahmudov). Tamaşa böyük müvəffəqiyyətlə keçdi... Abbas Mirzənin hazırladığı ikinci tamaşa Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsəri idi. Böyük sənətkarlıqla yaradılmış bu əsərin tamaşasında rollar aşağıdakı aktyorlara tapşırılmışdı: Şeyx Sənan (Abbas Mirzə), Xumar (Mərziyə xanım), Dərviş (Həsən Səfərli), Platon (Mirhəsən Mirişli), Keşiş (Teymur Qasimov), Kor (Səməd Mövləvi), Serqo (Əli Xəlilov), Şeyx Kəbir (Rza İsfəndiyarlı), Zəhra (İsmət xanım), Nina (Tanaildi)... Abbas Mirzənin Şeyx Sənan rolunda ahəngdar səsi tamaşaya xüsusi gözəllik verirdi. Mərziyə xanım Xumar surətini gürcü qızlarına xas olan gözəllik və əzəməti ilə ifa etdi. Tamaşada Əli Xəlilov, Həsən Səfərli, Teymur Qasimov, Mirhəsən Mirişli, Rza İsfəndiyarlı öz rollarını çox böyük həvəs və məharətlə oynadılar [4, s. 241-242].

Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığının hazırladığı “Naxçıvan milli teatrının qanun layihəsi” Naxçıvan Xalq Komissarları Sovetinin 21 yanvar 1922-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilir [14, v. 2]. Xalq Maarif Komissarlığının 8 fevral 1922-ci il tarixli 28 №-li əmri ilə Naxçıvan ölkəsində bütün teatr işlərini idarə etmək üçün sənaye nəfsə (incəsənət) şöbəsi yaradılır (Dövlət teatrlar direktoriyası). Həmin şöbəyə Həsən Səfərov – sədr, Həmid Mahmudov və Əli Xəlilov üzv təyin olunurlar. Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığı teatrın maddi cəhətdən təmin edilməsi və truppa saxlanması üçün lazımı vəsait buraxır. [13, v. 4; 12, v. 3].

1922-ci il mart ayının 24-də Naxçıvan Gənclər İttifaqı həvəskar aktyorlarının iştirakı ilə Ü.Hacıbəyovun “Arşın malalan” musiqili komediyasının tamaşası Həsən Səfərlinin rejissorluğu ilə göstərilir. “Tamaşada M.Tahirzadə (Əsgər), Əbdülsəməd Mollazadə (Vəli), Əsgər Rzayev (Süleyman), Həmid Mahmudov (Soltan bəy), Tanya Mirişli (Gülçöhrə), Fərhad Zamanbəyov (Telli) iştirak edirlər [12, v. 41].

1922-ci ilin fevral ayında Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarlar Şurasının çıxardığı qərar mövcubində (əsasında) Naxçıvan Teatrına Naxçıvan Türk Dram Teatrosu adı verilir. Naxçıvan Maarif Komissarlığına bu teatrı müntəzəm şəkllə salmaq və dekorasiya gətirmək üçün lazımı vəsait buraxılır [7, s. 101]. 1923-cü ildə Xalq Maarif Komissarlığının təşəbbüsü ilə teatrın binası əsaslı təmir olunur. Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 18 oktyabr tarixli 24 №-li qərarı ilə teatr Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı adlandırılır. M.F.Axundovun “Hacı Qara” komediyası Həsən Səfərlinin quruluşunda (rəssam Adil Qaziyev) tamaşaya qoyulur. Tamaşada əsas rollarda Əli Xəlilov (Hacı Qara), Həsən Səfərli (Heydər bəy), Tanya Səfərli (Sona), Mirhəsən Mirişli (Ohan yüzbaşı), A.Qasimov (Naçalnik), Heydər Muradov (Səfər bəy), Heydər Məmmədov (Kərəməli) oynayırlar.

Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığının 7 yanvar 1924-cü il tarixli əmri ilə teatrın işini yaxşılaşdırmaq, imkanlarını artırmaq məqsədi ilə Naxçıvan Ölkə Teatr Komitəsi təşkil olunur. Komitəyə Qafar Babayev sədr, Əli Ənnağıyev və Mirzə Məhəmməd Münşiyev üzv təyin olunurlar. Həmin vaxt Naxçıvan Dövlət Dram Teatrına Səməd Allahverdiyev – direktor, Əbdülsəməd Mollazadə (Səməd Mövləvi) – dekorçu, Həsən Səfərov – baş rejissor, Məmmədağlı Qaziyev – suflyor və Mirhəsən Seyidov (Mirişli) nəzarətçi təyin olunurlar. Həsən Səfərli baş rejissor olduğu dörd ay müddətdə teatrın kadr cəhətdən möhkəmlənməsində, repertuarının yenilənməsində müstəsna rol oynayır. Teatrın baş rejissoru kimi Həsən Səfərli Ü.Hacıbəyovun “Məşədi İbad”, “Şah Abbas və Xurşidbanu”, “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm” musiqili

əsərlərinə, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, C.Cabbarlının “Aydın”, N.Nərimanovun “Nadir şah” pyeslərinə quruluş verir.

Xalq Maarif Komissarlığının 1924-cü il 20 may tarixli qərarı ilə Kazım Ziya Naxçıvan Dövlət Dram Teatrına baş rejissor təyin olunur [11, v. 21]. 1924-cü ilin oktyabrında Kazım Ziyanın quruluşunda göstərilən Hüseyn Cavidin “Şeyda” əsərinin tamaşasında Həsən Səfərli Şeyda rolunda çıxış edir [10].

Naxçıvan teatrında uzun illər aktyorluq edən, sonralar müəllim işləyən Abbas Namazov 1986-cı ilin 30 sentyabrında Naxçıvan teatrının 100 illiyi ərəfəsində yazdığı xatirəsində Həsən Səfərliyə də xatırlayaraq yazırdı: “Sənətə güclü həvəsimiz olduğu üçün Əyyub Abbasov, Əyyub Haqverdiyev və Nəcəf Tağızadə ilə birlikdə Böyük bağın içindəki fəhlə-kəndli klubuna getdik və teatrın müdiri Əli Xəlilova müraciət etdik ki, tamaşalarda iştirak etməyə bizə icazə versin. O, bizi səmimi qəbul etdi. Məşqlərə başladım. Məşqlər axşamlar aparılırdı. Teatrın rejissoru Həsən Səfərli idi. O, elə adam idi ki, təbiətində və hərəkətlərində aktyorluq əlamətləri özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. Hətta bu əlamətlər onda müəllim kimi sinfə girib dərslər deyəndə də özünü bürüzə verirdi. Həsən Səfərli tez-tez texnikum tələbələrinin konsertini də təşkil edir və bu konsertlərdə xora geniş yer verirdi. O, xorda çoxsəsliliyə xüsusi diqqət yetirirdi... Rejissor kimi H.Səfərliyin səciyyəvi keyfiyyətlərindən biri bu idi ki, o, aktyorlara öz rollarına aid geniş məlumat verər və onlara tapşırırdı ki, hər biri ifa edəcəyi rolun həyatdakı tipini tapsın, onu diqqətlə öyrənsin, rol üzərində işləyərkən öyrəndiklərini nəzərə alsın. Əvvəllər teatrda bizə xırda rollar verildilər. Get-gedə təcrübəmiz artdı, böyük rolları da ifa etməyə başladım” [6, s. 260-261].

Müxtəlif vaxtlarda teatrda quruluşçu və baş rejissor kimi çalışan Həsən Səfərli Mirzə Fətəli Axundovun “Hacı Qara” (1920-1923), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” (1920), “Dağılan tifaq” (1920), “Ac həriflər” (1920), “Ağac kölgəsində” (1922), “Pəri cadu” (1923), “Ağa Məhəmməd şah Qacar” (1923), Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti Fəxrəddin” (1920), “Pəhləvanani-zəmanə” (1923), Soltanməcid Qənizadənin “Dursunəli və ballıbadı”, “Xor-xor” (1920), Böyükağa Talıblının “Kef içində” (1922), Mirmahmud Kazımovskinin “Vurhavur”, “Daşım-daşım”(1920, 1924), Şəmsəddin Saminin “Dəmirçi Gavə” (1920), “Gaveyi ahəngər” (1924), Süleyman Sani Axundovun “Laçın yuvası” (1921-1923), İvan Turgenyevin “Pulsuzluq” (1920), Vasaq Mədətovun “Qırt-qırt” (1920), Nikolay Qoqolun “Evlənmə” (1921-1922), “Müfəttiş” (1927), Zülfüqar Hacıbəyovun “Evlilik subay” (1921), “Aşiq Qərib”, “Əlli yaşında cavan” (1922), Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” (1921-1923), “Məşədi İbad” (1922-1923-1924-1927), “Şah Abbas və Xurşidbanu” (1922-1924), “Leyli və Məcnun” (1922-1924), “Əsli və Kərəm” (1921-1924-1926), Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” (1923-1924), Cəfər Cabbarlının “Oktay Eloğlu” (1923), “Aydın” (1924-1927), Hüseyn Cavidin “Şeyda” (1924), Nəriman Nərimanovun “Nadir şah” (1924-1927) əsərlərinə verdiyi quruluşlar diqqəti cəlb edirdi.

Nəticə. Bütün göstərilən tarixi faktları ümumiləşdirib qeyd edə bilərik ki, Həsən Səfərli Naxçıvan teatrında müxtəlif vaxtlarda özünün və digər rejissorların quruluş verdiyi dram, faciə və komediya, operetta və musiqili əsərlərin tamaşalarında: “Müsyö Jordan və dərviş Məstəlişah”da Müsyö Jordan, “Lənkəran xanının vəziri”ndə Vəzir, Mirzə Həbib, “Molla İbrahimxəlil kimyəgər”də Molla İbrahimxəlil, “Xırs quldurbasan”da Tarverdi (M.F.Axundov), “Dağılan tifaq”da Nəcəf bəy, Məşədi Cəfər, “Bəxtsiz cavan”da Musa bəy, Fərhad, “Pəri cadu”da Qurban və Əmrəh (Ə.Haqverdiyev), “Müsibəti Fəxrəddin”də Fəxrəddin, “Hacı

Qəmbər”də Cəbi (N.Vəzirov), “Ölülər”də Şeyx Əhməd, Hacı Həsən ağa (C.Məmməd-quluzadə), “Dəmirçi Gavə”də Birinci zabit (Ş.Sami), “Sevil”də Babakişi, Atakişi və Məmmədli bəy, “Aydın”da Dövlət bəy, “Od gəlini”ndə Dönməz (C.Cabbarlı), “Şeyda”da Şeyda, “Şeyx Sənan”da Dərviş, Şeyx Sədra və Serqo (H.Cavid), “Hind ixtilafçıları”nda Yüzbaşı və polis (H.Fitrət), “Qaçaq Kərəm”də Qaçaq Kərəm (V.Mcedaşvili), “Arşın malalan”da Süleyman və Soltan bəy, “Məşədi İbad”da Sərvər, Rza bəy, “Ər və arvad”da Mərcan bəy, “Əsli və Kərəm”də Sofi, Keşiş, “Leyli və Məcnun”da İbn Səlam (Ü.Hacıbəyov) və digər müxtəlif xarakterli rollarda oynamışdır.

Həsən Səfərli ömrü boyu pedaqoq kimi də fəaliyyət göstərmiş, Naxçıvanda “Rüşdiyyə”, “Məktəbi-xeyriyyə” məktəblərində, Naxçıvan Müəllimlər Seminariyasında, Pambıqçılıq texnikumunda, İkiillik Müəllimlər İnstitutunda dərs deyir. “Akademiklər – Məmmədcəfər Cəfərov, Həsən Abdullayev, Fərəməz Maqsudov, professor Məmmədhüseyn Təhmasib, şair İslam Səfərli, bəstəkar Nəriman Məmmədov, yazıçı Nağı Nağıyev, rəssamlardan Şamil Qaziyev, Əyyub Hüseynov onun şagird və tələbələri olmuşlar” [8, s. 59].

Həsən Səfərli 1960-cı il may ayının 18-də Naxçıvan MSS Əməkdar müəllimi fəxri adına layiq görülmüşdür. Bu maarif və mədəniyyət fədaisi 1960-cı il iyun ayının 2-də Naxçıvan şəhərində vəfat etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə L. Naxçıvan teatrı tarixindən. III c.: Azərbaycan incəsənəti, Bakı: Azərbaycan EA nəşri, 1950, s. 194-216.
2. Xəlilov Ə. Naxçıvan teatrının tarixi. Bakı: ATC, 1964, 92 s.
3. Məmmədli Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi: 2 cildə. 1 c., Bakı: Azərənəşr, 1975, 583 s.
4. Mövləvi S. Naxçıvan teatrında. Səhnədən keçən yollar / Tərtib edənlər: R.Quliyev, A.Paşayev, M.Teymurov. Bakı: Yazıçı, 1983, 280 s.
5. Naxçıvan teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 734 s.
6. Namazov A. 1926-1935-ci illərdə Naxçıvan teatrında. Naxçıvan teatrı: Məqalələr, xatirələr / Tərtib edənlər: F.Xəlilov, F.Cəfərov. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 296 s.
7. Nəcəfov R. Cəlil Məmmədquluzadə və Azərbaycan səhnəsi. Cəlil Məmmədquluzadə: Məqalələr və xatirələr / Tərtib edənlər: A.Zamanov, R.İbrahimova, Ə.İbadoğlu. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1967, 460 s., s. 71-102.
8. Rəhimli İ., Vəzirov C. Naxçıvan teatrı. Bakı: Aspoliqraf LTD, 350 s.
9. Salamzadə Q. Kiçik pəncərədən görünən dünya. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1990, 160 s.
10. “Şərq qapısı” qəz., 1924, 7 noyabr.
11. Naxçıvan MR DA: F. 15, siy. 1, iş 13.
12. Naxçıvan MR DA: F. 40, siy. 4, iş 7.
13. Naxçıvan MR DA: F. 41, siy. 2, iş 3.
14. Naxçıvan MR DA: F. 589, siy. 1, iş 35.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aliqehreman@yahoo.com

Ali Gahramanov**DEDICATED TO EDUCATION AND CULTURE – HASAN SAFARLI**

The article considers the life and work of the talented teacher, actor, director, and honored teacher, Hasan Safarli. In addition to teaching, in his meaningful and instructive life, he played an important role in the origin and development of the Nakhchivan Theater. He participated in enriching the repertoire of this theater, played such roles as Kaa Sheikh Sadra, Gachak Karam, Suleiman, Sarwar, Ibn Salam, etc., and won the sympathy of the audience with his images. He also directed - "Haji Kara", "Unlucky youth", "Collapsing Family", "Fakhreddin's Trouble", "For Pleasure", "Lachin's Nest", "The Inspector General", "The Dead", "Oktay Eloglu", "Aydin", "Sheida", "Nadir Shah", "Ashik Gharib", "Fifty-year-old Youth", "Arshin mal Alan", "Mashadi Ibad", "Shah Abbas and Khurshidbanu", "Leili and Majnun", "Asli and Karam" and other performances. In addition, his teaching activities in the schools "Rushdiyya," "Maktabi-Khairiyya," Nakhchivan Teachers' Seminary, Cotton College, and Biennial Pedagogical Institute are mentioned. The article was prepared based on archival documents, periodicals and memoirs.

Keywords: *Hasan Safarli, teacher, actor, director, stage.*

Али Гахраманов**ПОСВЯТИВШИЙ СЕБЯ ОБРАЗОВАНИЮ И КУЛЬТУРЕ – ГАСАН САФАРЛИ**

В статье рассказывается о жизни и творчестве талантливого педагога, актера, режиссера, заслуженного учителя Гасана Сафарли. Помимо преподавательской деятельности, в своей содержательной и поучительной жизни он сыграл важную роль в зарождении и становлении Нахчыванского театра. Он участвовал в обогащении репертуара этого театра, играл такие роли как Шейх Садра, Гачаг Керем, Сулейман, Сарвар, Ибн Салам и др., завоевал симпатию зрителей аудитории своими образами. Он также режиссировал – «Гаджи Гара», «Невезучий юноша», «Распадающаяся семья», «Беда Фахреддина», «В удовольствие», «Лачинское гнездо», «Ревизор», «Мертвецы», «Октай Елоглу», «Айдын», «Шейда», «Надир шах», «Ашуг Гариб», «Пятидесятилетний юноша», «Аршин мал алан», «Мешади Ибад», «Шах Аббас и Хуршидбану», «Лейли и Меджнун», «Асли и Керем» и другие спектакли. Помимо этого, упоминается его педагогическая деятельность в школах «Рушдия», «Мактаби-Хейрия», Нахчыванской учительской семинарии, Хлопковом техникуме, Двухгодичном педагогическом институте. Статья подготовлена на основе архивных документов, материалов периодической печати и мемуаров.

Ключевые слова: *Гасан Сафарли, педагог, актер, режиссер, сцена.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 26.02.2024

Son variant 16.03.2024

UOT 792.03

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.305>

ƏLƏKBƏR QASIMOV

MİLLİ DRAMATURGIYAMIZDA TƏRƏNNÜM OLUNAN GÜRCÜSTAN VƏ GÜRCÜ OBRAZLARI SƏHNƏMİZDƏ

Məqalədə əsasən Gürcüstanın tərənnüm edildiyi Azərbaycan klassik və müasir dramaturgiyasından nümunələr göstərilir. Həmçinin bu pyeslərdəki müxtəlif gürcü surətləri də xarakterizə olunur.

Eyni zamanda həmin əsərlər əsasında hazırlanmış tamaşalarda Gürcüstanın çeşidli nəzər nöqtəsindən təsvir olunması və gürcülərin iştirakı ilə olan səhnələr xatırlanır.

Burada məxsusi vurğulanır ki, xarici dramaturgiyada, o cümlədən klassik gürcü müəlliflərinin pyeslərində azərbaycanlılar mənfi xarakterli obrazlar olaraq təsvir edilib. Bunun əksinə olaraq Azərbaycan dramaturgiyasında bir qayda olaraq gürcü obrazı müsbət yöndən təqdim olunub.

Açar sözlər: *Gürcüstan, gürcü, dramaturq, tamaşa, obraz.*

Giriş. Tarixən qonşu, dost və qardaş ölkə sayılan Gürcüstan və gürcü xalqı “Dədə Qorqudun kitabı”ndan üzü bəri Azərbaycanın yazılı ədəbiyyatında daim tərənnüm olunmuş və olunmaqdadır. Əsrlər boyu Azərbaycanda və Gürcüstanda hər iki xalqın dostluq, mehriban qonşuluq şəraitində yaşaması, oxşar adət-ənənənin, musiqi və rəqslərin, milli geyim və mətbəxin, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin ta qədim zamanlardan mövcudluğu müxtəlif ədəbi əsərlərdə – şeir, poema, hekayə, povest, roman və dramalarda öz əksini tapmışdır.

Görkəmli ədib, dramaturq, dövlət xadimi Nəriman Nərimanov özündən əvvəlki mü-tərəqqi fikirli Azərbaycan yazıçılarının və böyük müasirlərinin bu sahədəki ən yaxşı cəhətlərini mənimsəməklə yanaşı, bədii yaradıcılığında buna yeni məna gətirmişdir. “Hələ 1898-ci ildə yazdığı “Nadir şah” adlı tarixi dramında Nəriman Nərimanov namuslu, cəsarətli, doğruçu, igid sərkərdə Gürcü bəy obrazını sevərək yaratmışdı”. Bu, gürcü yazıçılarına bir örnək olmuşdu.

O vaxt Tiflisdə çap olunan “Droyeba” qəzetində buna işarə olunaraq yazılmışdı: “... Burasını da qeyd etmək lazımdır ki, bizim gürcü pyeslərində səhnəyə gətirilən tatar (azərbaycanlı – Ə.Q.) tipləri mütləq mənfi obrazlardır. Lakin müsəlmanların “Nadir şah” dramındakı gürcü tipi olan Gürcü bəy namuslu, sədaqətli qəhrəman kimi verilmişdir. Tamaşaçıları həmin Gürcü bəyin səhnəyə gəlməsini alqışlarla qarşılayırlar. Gürcü dramaturqları bunu həmişə yadlarında saxlamalıdırlar” [4, s. 9].

Nəriman Nərimanov özü də 1918-ci il mart ayının 19-da açıq məktubunda yazmışdı: “Mən 15 il bundan qabaq yazılmış tarixi “Nadir şah” dramının müəllifiyəm. Həmin dramda İran padşahı sarayında bütün satqın müsəlman vəzirlər içərisində bir nəfər təmiz, nəcib gürcü zabiti tipi vardır ki, müsəlman dövlətinin səadəti yolunda öz gənc həyatını qurban verir...” [1, s. 498].

“...Gürcü bəy rolunu binöqsən oynayan H.Ərəblinski obrazın mərdliyini, sədaqətliyini, doğruluğunu ön plana çəkmişdi” [5, s. 131].

Gürcüstanın təsvir olunması. XX əsrin əvvəllərində romantik əsərlərlə ədəbiyyatımıza gələn dahi şair-dramaturq Hüseyn Cavidin də bir neçə pyesində Gürcüstanın təsvir olunduğunu, gürcü millətindən olan baş və əsas surətləri müşahidə edirik. Bunlardan birinci olaraq

“Şeyx Sənan” faciəsinə nəzər yetirək. Yuxusunda gördüyü gözəlin – Xumarın sorağı ilə uzaq Ərəbistandan səhralar, dərələr, meşələr, çöllər, çaylar, göllər keçərək yaşıl dağlı, ətirli bağlı, səfalı Gürcüstana gəlib çatan Şeyx Sənan gördüyü mənzərədən vəcdə gəlir. Müəllifin ikinci pərdənin birinci səhnəsində təsvir etdiyi kimi “...Tiflis civarında, kiçik bir dağ ətəyində mənzərəli bir yer... Bir tərəfdə Kür nəhri, digər tərəfdə dağa doğru ucugörünməz əyri bir cığır nəzərləri oxşar... Bahar mövsümü... Qüruba qarşı. Şeyx Sənan Şeyx Sədra ilə bərabər gəzinərək ötürməkdə olan bülbülləri dinlər və şaşqın halda ətrafa tamaşa edərək deyir:

İştə Qafqaz!... Səfalı bir məva,
Allah, Allah! Nədir bu abü-həva?
Nə qədər şairanə bir xilqət!
Yerə enmişdir adətən cənnət.
Bu tamaşayə qarşı hər insan
Məncə biixtiyar olur heyran.
Nə qədər dilruba yaşıl təpələr!
Seyrə daldıqca ruhi cəzb eylər.
Gülüşür pənbə, al, bəyaz güllər,
Ötüşür hər tərəfdə bülbüllər.
Ninni söylər kiçik sular xəndan,
Görünür hər tərəfdə bir orman.
Qarlı, qartallı bir yığın dağlar,
Ta uzaqlarda bəmbəyaz parlar.
O bulutlar nə, öylə rəngarəng!?
Bu nə qüdrət! Nə dilfərib ahəng?!
Burda qızgın Günəş də pək munis
Gecələr büsbütün nədiməyi-hiss...
Hələ Kür nəhri başqa bir aləm!
Gecə məhtabə qarşı pək həmdəm...” [2, s. 45]

Tamaşanın məhz bu pərdəsindən başlayaraq digər pərdələrdə də bütün hadisələr Tiflisdə cərəyan edir. Yəni Şeyx Sənanın Tiflis həyatı və macəraları başlayır. Sonrakı hadisələrin gedişində biz əsas obrazlardan olan Xumarı, onun atası Platonu, digər müsbət və mənfi gürcü personajlarını – Serqonu, Ninanı, Keşişi, Antonu və Simonu görürük. Finaldakı kütləvi səhnədə də gürcülər görünürlər.

Bu gün də Tbilisidə “Şeyx Sənan dağı” adlanan məkan bəlkə də 1914-cü ildə burada yaşayan dahi Hüseyn Cavidin həmin əfsanəni qələmə almağa təşviq etmişdir. “Şeyx Sənan” faciəsinin əsas qayəsi bu əfsanəni gələcək nəsillərə yetirməkdirsə, amalı Dərvişin dililə səslənən bu mesajı bəşəriyyətə yetirməkdir:

“...Din bir olsaydı Yer üzündə əgər,
Daha məsud olurdu cinsi-bəşər!” [2, s. 117]

H.Cavidin qardaş gürcü xalqının XX əsrin əvvəllərindəki həyat və mübarizəsini əks etdirən “Knyaz” dramını da yazmasında onun bir neçə il Gürcüstanda yaşaması mühüm rol oynamışdır. Görkəmli akademik Məmməd Cəfərin qeyd etdiyi kimi: “...əvvəlki əsərlərində də, romantik planda Gürcüstan həyatını və təbiətini məhəbbətlə tərənnüm edən Cavidin bu mövzuda əsər yazması təsadüfi deyildi. Bu da şairin qardaş Gürcüstan xalqına məhəbbətinin yeni bir ifadəsi idi. Dramın ilk səhnələri feodallar, knyazlar zülmünü, son səhnələrində hakim

siniflərin məğlubiyyətini və yeni, azad Gürcüstanı göstərirdi” [3, s. 205].

Gürcü obrazları. Hüseyin Cavidin “Knyaz” faciəsində altmış yaşlı mülkədar Knyazı mürtəcə cəbhənin ümumiləşdirilmiş nümayəndəsi olaraq görürük. Ciddi müqavimətə baxmayaraq günbəgün genişlənən və qüvvətlənən inqilabi hərəkətin qəhrəmanlarından birisə Antondur.

Uşaqılıqdan knyazın himayəsində böyüyən, sonradan onun fabrikində mütəxəssis-texnik kimi çalışan Anton gizli inqilabi təşkilata qoşularaq bolşevik olmuşdur. Onun anası Marqo da ömrü boyu mülkədarlara xidmətçilik etmişdir.

Knyazın yaxın köməkçisi olan hiyləgər, menşevik Şakro Antonun bolşevik təşkilatının üzvü olduğunu ona çatdırır. Bundan sonra Knyaz Antona atəş açıb yaralasa da, o, tezliklə sağalıb yenidən mübarizəsini davam etdirir. Nəhayət, inqilab qalib gəlir. Digər mülkədarlar kimi Knyaz da öz ailəsi – arvadı Jasmen, qızı Lena və dayısı Solomon ilə birlikdə xaricə, Almaniyaya qaçır. Sonrakı səhnələrdə bolşevik inqilabından sonra qaçqın düşmüş Berlindəki mühacirlər arasında Knyaz, onun ailəsi və yaxın adamı Şakro da görünür. Knyazın qızı Lena buradakı kafe-şantanlardan birində rəqqasəlik edir, arvadı Jasmenin isə halı çox acınacaqlıdır.

Sovet Gürcüstanı üçün sənaye dəzgahları almaq məqsədilə Berlində göndərilən Anton Knyazla və onun ailəsilə rastlaşır. O, artıq böyük bir zavodun mühəndisidir, anası Marqo isə uşaq evində gürcü yetimlərinə analıq edir. Knyaza dərin nifrət bəsləməsinə baxmayaraq Anton Lenanın və Jasmenin halına acıyır, gürcü gözəllərinin Berlində yadelliləri və əksinqilabçıları əyləndirmələri, onlara qulluqçuluq etmələri onun vətənpərvərlik qüruruna toxunur. Onunla bərabər yeni Gürcüstana qayıtmağı, orada vətənə xidmət etməyi qadınlara təklif edən Antonun bu məqsədinə Knyazın vəhşiliyi mane olur. Köhnə ağalığın geri qayıtmayacağını anlayan Knyaz artıq aqlını itirməkdə olan bir dəliyə çevrilir və qəddarcasına Jasmeni öldürdükdən sonra intihar edir.

Hüseyin Cavid bu pyesində xalqın qanını soran knyazların miskin aqibətini göstərməklə, mühacir gürcü qadınlarının acı taleyinə və faciələrinə daha çox yer ayırmışdır.

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğunun “Vaqif” dramında da Gürcüstanın tərənnümünə və Tamara, Şaliko və Kiçik gürcü kimi obrazlara rast gəlirik. Ağa Məhəmməd şah Qacarın əsirliyindən qurtulub xalq qəhrəmanı Eldarın yanında sığınacaq tapan gürcülər sevinclə, mehribanlıqla qarşılanır, qayğı ilə əhatə olunurlar. O, gürcülərə xitabən deyir:

E l d a r

Göz üstə yeriniz var,
Bizim əziz qardaşlar!
Tanıyıram o dağları,
Durna gözlü bulaqları.
Çox keçmişəm hər gölündən,
Gürcüstanın dost elindən.
Var onlarda namus, hünər,
O yediyim duz-çorəklər
Unudulmaz. Bu dünyada
Bir yaxşılıq getməz bada...
Ayə, ay uşaqlar!

(*Ağacdən asılmış toğlu cəmdəyinə işarə edərək*)

Onu düşürün,

Tez olun, yaxşı bir kabab bişirin!

T a m a r a

Sağ olun, çən gəlir hava qaralır;
Sonra gecikərik, gün də daralır...

E l d a r

İxtiyar sizindir, bizim bu dağlar
Sizin evinizdir. İndi uşaqlar
Aparıb ötürsün sizi Tiflisə!

Ş a l i k o

Böyük bir yaxşılıq olar bu, bizə.

E l d a r

Yox, yox. Bu, borcumdur, borcumdur mənim! [6, s. 71-72]

Əlbəttə, bu misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Ancaq əsas məsələ budur ki, bu olduqca gözəl, gərəkli, əlamətdar keyfiyyəti söyləməklə bir daha xatırlatmağı lazım bildim ki, heç bir milli-mədəniyyət digər xalqların mədəniyyətilə əlaqədə olmadan təkbaşına inkişaf edə bilməz.

Nəticə. Ümumiyyətlə, Azərbaycan mədəniyyəti, o cümlədən ədəbiyyatı, incəsənəti, eləcə də teatr sənəti dünya xalqlarının qabaqcıl, realist sənətilə təmasdan kənarda qala bilməzdi. Odur ki, Azərbaycan teatrı özünün təşəkkülü və tərəqqisi naminə dünya xalqlarının qabaqcıl teatr ənənələri ilə tanış olmaqla bərabər, həm də onların dram əsərlərindən seçmələri tamaşaya qoyurdu. Belə bir ənənə bu gün də davam etdirilməkdədir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında multikultural dəyərlər daha önəmli xarakter almaqla, dövlət səviyyəsində daim diqqət mərkəzində saxlanılmaqdadır. Fərəhli haldır ki, müasir Azərbaycan indi həm də dünyanın ən nümunəvi tolerant ölkəsi olaraq tanınmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan teatırının salnaməsi: 2 cildə. I c., Bakı: Azərənəşr, 1975, 583 s.
2. Cavid H. Əsərləri: 4 cildə. II c., Bakı: Yazıçı, 1982, 394 s.
3. Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərənəşr, 1960, 263 s.
4. Qasimov Ə. Naxçıvan Teatırında tərcümə əsərlərinin tamaşaları (1883-2013). Bakı: Avropa, 2016, 176 s.
5. Kərimov İ. Azərbaycan peşəkar teatırının tarixi və inkişaf mərhələləri, Bakı: Maarif, 2002, 576 s.
6. Vurğun S. Əsərləri: 6 cildə. IV c., Bakı: EA nəşriyyatı, 1963, 383 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: elekberqasimov@mail.ru

Alakbar Gasimov

GEORGIA AND GEORGIAN CHARACTERS, GLORIFIED IN OUR NATIONAL DRAMA, ON OUR STAGE

The article mainly provides examples from the classical and modern dramaturgy of

Azerbaijan, where Georgia is glorified. Various Georgian versions of these plays are also characterized. At the same time, in performances based on these works, Georgia is depicted from different points of view, and scenes with the participation of Georgians are mentioned. It is especially emphasized here that in foreign drama, including in the plays of classical Georgian authors, Azerbaijanis are depicted as negative characters. On the contrary, in Azerbaijani drama, as a rule, the image of a Georgian is presented positively.

Keywords: *Georgia, Georgian, playwright, performance, image.*

Алекбер Гасымов

ГРУЗИЯ И ГРУЗИНСКИЕ ПЕРСОНАЖИ, ВОСПЕТЫЕ В НАШЕЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ДРАМЕ, НА НАШЕЙ СЦЕНЕ

В статье в основном приводятся примеры из классической и современной драматургии Азербайджана, где воспевается Грузия. Также характеризуются различные грузинские версии этих пьес.

При этом в спектаклях по этим произведениям Грузия изображена с разных точек зрения, упоминаются сцены с участием грузин.

Здесь особо подчеркивается, что в зарубежной драматургии, в том числе в пьесах классических грузинских авторов, азербайджанцы изображены как отрицательные персонажи. Напротив, в азербайджанской драматургии, как правило, образ грузина представлен в положительном ключе.

Ключевые слова: *Грузия, грузин, драматург, спектакль, образ.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlk variant 01.02.2024
Son variant 15.03.2024**

UOT 745/749

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.310>

MİRSƏLİM EMİNOV

NAXÇIVANIN DƏMİR DÖVRÜNƏ AİD
ÇÖLMƏKLƏRİNİN NAXIŞ MOTİVLƏRİ

Naxçıvan diyarının Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrində aparılan tədqiqat işləri zamanı əldə edilən zəngin maddi mədəniyyət nümunəsinin böyük hissəsini gil qablar və parçaları təşkil edir. Gil qablar içərisində isə kasa, çölmək, küpə, kuzə, çaynik və s. tipli qablar çoxluq təşkil edir. Arxeoloji material olan bu gil qablar eyni zamanda dulusçuluq sənətinin nümunəsidir. Dekorativ-tətbiqi sənətin növləri sırasına daxil olan dulusçuluq sənətinin tarixi neolit dövrünə aid edilir. Bəhs olunan dövrə aid gil qabların bir hissəsi naxışsız, bir hissəsi polixrom və monoxrom boyalarla və bir hissəsi də cızma, batıq, çərtmə, ştamp texniki üsulları işlənmiş naxışlarla bəzədilmişdir. Məqalədə saxsı qablar formalarına görə tiplərə bölünmüş, naxışlar isə texniki xüsusiyyətlərinə görə qruplara ayrılmış və onların bədii xüsusiyyətlərinin öyrənilərək əvvəlki dövrlərlə, Azərbaycanın digər abidələri ilə müqayisəsi aparılmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Dəmir dövrü, çölmək, cızma, ştamp, kannelyur.*

Giriş. Naxçıvan diyarının Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrində aparılan tədqiqat işləri zamanı əldə edilən zəngin maddi mədəniyyət nümunəsinin böyük hissəsini gil qablar və parçaları təşkil edir. Bu gil qabların aşkar olunduğu yerlər qədim yaşayış yerləri, qəbirlər və qurbangahlardır. Keramika nümunələri içərisində kasa, çölmək, küpə, kuzə, çaynik və s. tipli qablar çoxluq təşkil edir. Arxeoloji material olan bu gil qablar eyni zamanda dulusçuluq sənətinin nümunəsidir. Dekorativ-tətbiqi sənətin növləri sırasına daxil olan dulusçuluq sənətinin tarixi neolit dövrünə aid edilir. İnsan sivilizasiyası tarixinin, mədəniyyətlərinin, inanclarının öyrənilməsində, milli köklərin aşkar olunmasında dulusçuluq sənəti nümunələri müstəsna rola malikdir. Dulusçuluq sənətinin nümunələri isə ən qədim zamanlardan bəri naxışsız olmamışdır. Bildiyimiz kimi keçmişdə naxışla inanc bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuş, naxışın formalaşmasına inanclar güclü təsir etmişdir. Dini ayinlər zamanı istifadə olunan, qəbirlərə qoyulan qabların üzərində insanlar öz inamlarının bədii əksini təsvir etmişdir.

Bu diyarın arxeoloji abidələrindən çox sayda çölmək nümunələri aşkar olunmuşdur. Çölməklər isə məişətdə qidaların hazırlanması və saxlanması üçün istifadə olunan qablardan biridir.

Naxçıvanın Dəmir dövrünə aid çölməkləri estetik formalarına görə boğazlı və boğazsız olaraq 2 tipə bölmək olar. Çölməklərin bəzi nümunələri isə qulpludur. Hər iki tipə məxsus çölməklər bəzədilməsində dövrün sənətkarları oxşar və fərqli naxışlardan və naxışlama üsullarından istifadə edilmişdir. Bu qabların bir hissəsi polixrom və monoxrom boyalarla və bir hissəsi də cızma, batıq, çərtmə, ştamlama üsulları işlənmiş naxışlarla bəzədilmişdir. Əldə olunan çölməklərin çoxunun səthinin hamarlanması və dulus çarxında hazırlanması onlara həm yaxşı görünüş, həm də onlara simmetriklilik vermişdir.

Əsas hissə. Ən qədim naxışlama üsullardan olan cızma üsulu ilə qabların üzərinə əsasən düz, dalğalı, kannelyur naxışı təsvir edilirdi. Bu naxışlar Dəmir dövrünün həm çölməkləri, həm də digər dulusçuluq nümunələrinin üzərində tək və birlikdə geniş şəkildə işlədilmişdir. Sarıdərə nekropolunun qısa boğazlı çölməyinin çiyinə dörd sıra [Baxşəliyev, 2002, şəkil 10: 6],

Kolanı nekropolunun boz rəngli çölməyinin çiyin hissəsinə isə iki sıra [Baxşəliyev, 2002, şəkil 21: 3], Boyəhməd çölməklərindən də ikisinin boğazına [Baxşəliyev, 2002, şəkil 34: 8, 35: 1] cızma ilə düz xətlər salınmışdır. Hakkıxlıq nekropolunun çölməklərində düz xətlərin dalğalı xətlərlə birlikdə təsvir edildiyini görürük. Çölməklərdən birinin çiyinə dörd sıra düz və bir sıra dalğalı xətt cızılmışdır [Baxşəliyev, 2002, şəkil 19: 9]. Qeyd edək ki, sənətkarlar düz xətləri dalğalı xətlərlə müqayisədə daha səliqəli və paralel işləmişdir. Bu naxışları Azərbaycanın digər rayonlarının sənətkarları, dulusçuları da keramikaları bəzəyərkən geniş şəkildə işlətməmişdir. Gədəbəy rayonunun arxeoloji abidələrindəki çölməklərin üzəri də dalğalı, düz, batıq xətlərlə yaxud çərtmələrlə naxışlanmışdır [Xəlilov, 1986].

Şahtaxtı çölməklərindən birinin gövdəsi cızma üsulu ilə üç paralel xətdən yaradılmış ziqzaq həndəsi naxışı ilə əhatələnir [Baxşəliyev, 2002, şəkil 3: 12]. Üç xətli ziqzaq naxışı Sarıdərənin qədəhini də bəzəməkdədir [Baxşəliyev, 2002, şəkil 12: 11]. Ziqzaq naxışı dövrün keramikasının üzərində geniş şəkildə işlədilsədə bu formada olanı sadəcə iki qab üzərində rast gəlinir. Bu naxışın boya ilə təsvir edilmiş nümunəsindən aşağıda bəhs edəcəyik.

Suyun simvolu hesab edilən qədim naxışlardan biri də dalğalı xətdir. Hər biri fərqli formaya malik Yurdçu nekropolunun göbələkşəkili çıxıntılı çölməklərindən birinin üzəri dörd sıra dalğalı xətlə [Baxşəliyev, 2002, şəkil 6: 16], Kolanı çömləyinin çiyini isə bir sıra çərtmə və dörd sıra dalğalı xətlə əhatələnmişdir (şəkil 3). “Bu tip çölməklərə Qızılvang, Təzəkənd, Muxənnəttəpə və başqa abidələrdə rastlanmışdır” [Baxşəliyev, 2002, s. 19].

Günəşin simvolu hesab edilən kannelyur naxışı təsvir edilmiş çölməklərin əsasən parçaları əldə olunmuşdur. Sarıdərə [Baxşəliyev, 2002, şəkil 10: 8], Boyəhməd [Baxşəliyev, 2002, şəkil 3: 5-4] nekropollarından və Qalacıq yaşayış yerindən [Baxşəliyev, 2002, şəkil 5: 3, 4, 5] belə çölmək parçaları əldə edilmişdir. Dulusçuluq sənəti nümunələri üzərində kannelyur naxışı Erkən Dəmir dövründə daha geniş işlədilərək Naxçıvanın üçün xarakterik xüsusiyyətə çevrilmişdir. Tədqiqatçı alim qeyd edir ki, Naxçıvanda kannelyur naxışı İlk Tunc dövründə yeni naxış kimi ortaya çıxmışdır və əvvəlki mərhələdən fərqli olaraq bu mərhələdə [İlk Tunc dövrünün III mərhələsi] artıq naxışlar qabların yalnız görünən ön tərəflərində deyil bütün ətraflarına çəkilmişdir. Qabların bütün ətraflarının naxışlanması isə sonra gələn Orta və Son Tunc dövrləri üçün xarakterikdir” [Aşurov, 2002]. Eyni xüsusiyyəti Erkən Dəmir dövrü keramikasında müşahidə edirik.

Naxçıvanın bəhs olunan dövrdə çölməklərinin bəziləri üzərində dəşikli qulaqcıqşəkili çıxıntısı vardır. Belə çölməkləri Sarıdərə [Baxşəliyev, 2002, şəkil 10: 5], Boyəhməd [1, şəkil 35: 6], Kolanı [Baxşəliyev, 2002, şəkil 23: 6, 24: 12] və Hakkıxlıq [Baxşəliyev, 2002, şəkil 19: 9, 11] nekropollarının keramikaları içərisində görürük. Hakkıxlıq çölməyinin nisbətən böyük dəşikli qulaqcıqşəkili çıxıntısı var, çiyini cızma xətt və çərtmələrlə naxışlanmışdır [Baxşəliyev, 2002, şəkil 19: 11]. Boyəhmədin dəşikli qulaqcıqşəkili çıxıntısı olan digər çölməyinin üzəri mərkəzdə birləşən düz xətlər təsviri verilmişdir və elə həmin arxeoloji abidənin küpələrinin üzərində eynisini görürük [Baxşəliyev, 2002, şəkil 3: 5-6].

Hakkıxlıq nekropolunun çölməkləri boğazsız olub şar gövdəlidir. Bir parçası əldə olunan çölməyinin çiyin hissəsində ziqzaq xətlərdən alınmış üçbucaqların içərisi paralel xətlərlə doldurulmuşdur [Baxşəliyev, 2002, şəkil 19: 8]. Bu naxışın bənzəri Naxçıvanda əvvəlki dövrlərdən məlumdu. I Maxta yaşayış yerinin İlk Tunc dövrünün kasa və silindr formalı keramika parçaları üzərində də bənzər naxış təsvirini görürük (şəkil 2). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kannelyur naxışı və içərisi paralel xətlərlə doldurulmuş üçbucaq naxışları göstərir ki, Naxçıvanda

Erkən Dəmir dövründə mədəniyyət, sənətkarlıq əvvəlki dövr mədəniyyətinin davamı olmuşdur.

Az işlənən boyaqsız naxışlama üsullarından biri də batıq zolaqlardır (xətt). Qalacıq (Qarabağlar) yaşayış yerinin boğazlı çölməyinin kənarı iki batıq xətlə, üzəri isə kannelyur naxışla bəzədilmişdir [Baxşəliyev, 2002, şəkil 4: 11]. Qızılburun tək qulplu qısa boğazlı çölmək isə qara rəngli olub, ortadan enli iki batıq xətt əhatələnmişdir [Baxşəliyev, 2002, şəkil 1: 18].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi İlk Tunc dövründə işlədilməyə başlanan ştamplama üsulundan keramikaların naxışlanması Naxçıvanda bəhs olunan dövrdə də istifadə edilmişdir. Çölməkləri üzərində üç formada işlənmiş ştamplara rast gəlinir. Qalacıq yaşayış yerinin ağzının kənarı xaricə qatlanmış çölməyin çiyin hissəsi bir sıra düzülüş dördkünc formalı ştampla naxışlanmışdır [Baxşəliyev, 2002, şəkil 5: 2]. Qeyd edək ki, yaşayış yerinin bir nümunə təmsil olunan çölmək parçalarından ən maraqlı olanı üzərində heyvan (kərtənkələ) formalı qulpu olandır (şəkil 1).

Sarıdərə nekropolunun boğazsız çölməyinin çiyin hissəsi paralel cızma xətlərin arasındakı zolaqların ilk ilə dördüncüsü nöqtələrlə doldurulmuş, ikinci zolaq isə üçbucaqşəkilli ştampla doldurulduğu halda üçüncü sıra boş buraxılmışdır [Baxşəliyev, 2002, şəkil 10: 9]. Şar gövdəli çölməyin birin boğaz hissəsi dördbucaq formalı ştampla əhatələnmişdir [Baxşəliyev, 2002, şəkil 11: 11]. Digər çölməyin parçaları dairəvi ştampla naxışlıdır [Baxşəliyev, 2002, şəkil 10: 11]. “Dairə şəkilli ştampları Xaçbulaq kurqanlarının, Daşkəsən daş qutularının, Bayan nekropolunun, Xanlar və Gəncə kurqanlarının keramikası arasında geniş yayılmışdır” [Baxşəliyev, 2002, s. 26]. Çəhrayı rəngli, qısa boğazlı iki çölməyin çiyini 4 sıra növbə ilə cızma və kiçik üçbucaqşəkilli ştampla naxışlanmışdır [Baxşəliyev, 2002, şəkil 13: 9, 12].

Qədim dövrlərdən işlənən çərtmə naxışlar tək və ya düz xətlərlə birgə işlədilir. I Kültəpənin çəhrayı rəngli bir çölməyinin ağzının kənarı sünbülə xatırladan çərtmə naxışla, digərində isə birincidən fərqli olaraq çərtmələrin arasında üç paralel xətt çəkilmişdir [Baxşəliyev, 2002, şəkil 1: 1-2]. Sünbülə bənzər çərtmələr bu naxışın məhsuldarlıq inamı ilə bağlı olduğunu söyləməyə imkan verir və çölməyin isə taxıl məhsulunun saxlanması üçün işləndiyini də söyləmək olar. Kolanının çəhrayı rəngli iki çölməyinin çiyin hissəsinə bir sıra, birinin çiyini çərtmə və dalğalı, digər çölməkdə çərtmələr və düz xətt salınmışdır [Baxşəliyev, 2002, şəkil 21: 1, 2]. Sünbülə bənzər çərtmə naxışlı digər iki çölmək nümunəsi də Kolanıdan əldə edilmişdir (şəkil 3), [Baxşəliyev, 2002, şəkil 24: 12]. Sarıdərə yaşayış yerinin çölməkləri və əldə olunan parçaları cızma xətt və çərtmələrlə naxışlanmışdır [Baxşəliyev, 2002, şəkil 7: 15-18]. Naxçıvanın çölməkləri Gəncəçay, Sarıtəpə, Babadərviş abidələrindən və digər abidələrdən tapılmış çölməkləri ilə oxşarlıq göstərir [T. Xəlilov, 2010]. Bu oxşarlıq isə göstərir ki, Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü sakinləri ilə orta mədəniyyətə, inanca, soy-kökə sahib tayfalar yaşamışdır.

Bu dövrün gözoşxayan keramikası boyalı qablardı desək yanılmazdır. Bəhs olunan dövrün çölməklərinin bəzədilməsində də qırmızı, sarı və narıncı boylarla həndəsi naxışlardan istifadə edilirdi. Çölməklər əsasən tamamilə sarı və ya narıncı boyanaraq qara rənglə, bitişik üçbucaq düzülüşü ilə naxışlanmışdır [Baxşəliyev, 2004, s. 137]. I Kültəpədən parçaları tapılmış çölməyin dördkünc formalı qulpu var və gövdəsinin mərkəzini qırmızı rəngli kannelyur naxışı bəzəyir [Baxşəliyev, 2002]. Qızılburun nekropolunun Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid çölməyinin üzərində yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi içəri paralel xətlərlə doldurulmuş qara rəngli üçbucaqlar təsvir edilmişdir (şəkil 4: 2), (şəkil 4: 1-6) torlu və ya paralel xətlə doldurulmuş üçbucaq təsviri daha əvvəlki dövrlərdə və digər dulusçuluq nümunələri üzərində geniş şəkildə işlənmiş bəzək ornamentidir.

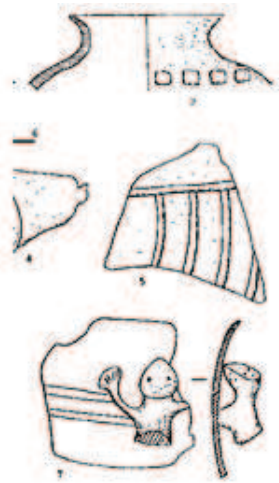
Qızılburunun narıncı rəngli boğazsız çölməyinin qulpu ziqzaqlı formada olub üzərində

qırmızı rəngli aşağıya doğru iç-içə üç ədəd bucaq təsviri qabın gövdəsində yan-yana növbələşir [şəkil 5]. Buna bənzər boz rəngli çölməklər Təzəkənd və Teyşəbaninin Urartu öncəsi təbəqəsindən əldə edilmişdir [Baxşəliyev, 2002, s. 10]. “Erkən Dəmir dövründə ortaya çıxan ziqzaqlı qulplar Naxçıvanda Şahtaxtı, Zeyvə və Culfadan məlumdur” [Baxşəliyev, 2002, s. 10]. Yan tərəfində göbələkşəkilli çıxıntısı olan Qızılburunun digər boğazsız çölməyinin boğazının kənarı çərtmələrlə, gövdəsi isə oturacağında bucaq əmələ gətirən enli qırmızı xətlərlə bəzədilmişdir [Baxşəliyev, 2002, şəkil 1: 14].

Culfa nekropolunun çölməkləri də narıncı fonda qırmızı xətlərlə bəzədilmişdir. Boğazlı qulplu çölməyin aşağı hissəsi bucaq formasında və ya “V”-yə bənzər qırmızı rəngli enli xətlə naxışlanmışdır [Baxşəliyev, 2002, şəkil 1-33]. Yuxarı hissəsində göbələkşəkilli çıxıntısı olan qısa boğazlı qabın da aşağı hissəsi isə “M”-ə bənzər naxışla bəzədilmişdir [Baxşəliyev, 2002, şəkil 1-48]. Şortəpə nekropolunun bikonik gövdəli çəhrayı rəngli çölməyi qoşa və onun arasındakı üçbucaqlar qara rəngdə, üçbucaqların içərisi qırmızı xətlə torlanmışdır [Baxşəliyev 2004, şəkil 40: 1]. Üzəri bir rəngə boyanmış çölməyə nümunə Yurdçu nekropolundan tapılmış yastı qulplu qara rəngli çölməyi göstərə bilərik [Baxşəliyev, 2002, şəkil 6-19].

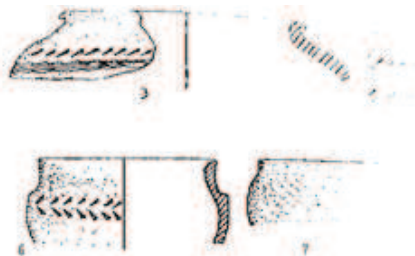
Nəticə. Bir daha qeyd edək ki, əldə olunan materiallar göstərir ki, Naxçıvanın Erkən Dəmi dövrü mədəniyyəti əvvəlki dövr mədəniyyəti ilə sıx əlaqəlidir və onun davamıdır. Eyni zamanda qonşu regionlarla daim mədəni-iqtisadi əlaqələri mövcud olmuş və ortaq mədəniyyəti, inancı bölüşmüşlər. Bunlarla yanaşı dövrün sənətkarları isə lokal və global xüsusiyyətə malik sənət əsərləri yaratmışdır.

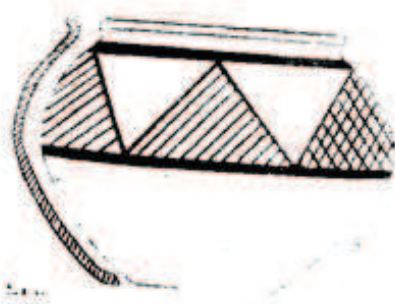
Şəkil 1. Qalacıq yaşayış yeri [Baxşəliyev V., 2002, şəkil 23].

Şəkil 2. I Maxta [Aşurov S. tablo XXIII].

Şəkil 3. Kolanı [Baxşəliyev V., 2002, şəkil 23]

Şəkil 4. Qızılburun [Baxşəliyev V., 2004, şəkil 39: 5]

Şəkil 5. Qızılburun [Baxşəliyev V., 2004, şəkil 43: 8]

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004.
3. Xəlilov C. Qərbi Azərbaycanın Tunc dövrü və Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1986.
4. Aşurov S. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002.
5. Xəlilov T. Son-Tunc-Erkən Dəmir dövründə Naxçıvanın keramika məmulatı // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2010, № 3, 121-125.

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi
E-mail: m.selimeminov@mail.ru

Mirsəlim Eminov

ORNAMENTAL PATTERNS OF NAKHCHIVAN'S POTS OF THE IRON AGE

Most of the rich material culture samples obtained during research carried out at the Iron Age archaeological sites of the Nakhchivan region consists of clay pots and their fragments. Clay pots include bowls, bowls, jugs, teapots, etc. Vessels of this type constitute the majority. These clay vessels, which are archaeological material, are also examples of pottery art. The history of pottery, which is one of the types of decorative and applied arts, dates back

to the Neolithic period. Some of the clay vessels of the period under review are decorated without ornaments, some with polychrome and monochrome paints, and some with ornaments using the techniques of scratching, indentation, drawing and stamping. In the article, ceramics are divided into types according to shape, samples are divided into groups according to technical characteristics, and their artistic features are studied and compared with other monuments of Azerbaijan from previous periods. Keywords: Nakhchivan, Iron Age, carving, scratching, stamp, corrugation.

Мирсалим Эминов

**МОТИВЫ ОРНАМЕНТОВ ГОРШКОВ НАХЧЫВАНА, ОТНОСЯЩИХСЯ
К ЖЕЛЕЗНОМУ ВЕКУ**

Большая часть образцов богатой материальной культуры, полученных в ходе исследований, проведенных в археологических памятниках железного века Нахчыванского региона, состоит из глиняных горшков и их фрагментов. К глиняным горшкам относятся пиалы, чаши, кувшины, чайники и т. д. Сосуды такого типа составляют большинство. Эти глиняные сосуды, являющиеся археологическим материалом, также являются образцами гончарного искусства. История гончарного искусства, входящего в число видов декоративно-прикладного искусства, относится к периоду неолита. Часть глиняных сосудов рассматриваемого периода украшена без орнаментов, часть – полихромными и монохромными красками, часть – орнаментом в технике процарапывания, вдавливания, рисунка и штамповки. В статье керамика разделена на типы по форме, образцы разделены на группы по техническим характеристикам, изучены ее художественные особенности и сопоставлены с другими памятниками Азербайджана предыдущих периодов.

Ключевые слова: *Нахчыван, железный век, резьба, процарапывание, штамп, рифление.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 01.02.2024

Son variant 26.02.2024

UOT 48.41.45

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.316>

XALİDƏ MƏRDANOVA

MİLLİ VOKAL İFAÇILIĞI SƏNƏTİNİN İNKİŞAF TARİXİNDƏN

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti uzun illəri əhatə edən nəhəng inkişaf yolu qət etmişdir. Bu inkişaf yolunun hər mərhələsi özünəməxsus janr rəngarəngliyini ortaya qoyaraq, milli üslubun formalaşmasında başlıca ifadə vasitələrinin meydana gəlməsi ilə daha böyük nailiyyətlərin əldə olunmasını şərtləndirmişdir. Milli vokal ifaçılığı da özünün məzmunu, mahiyyəti etibarilə milli musiqi mədəniyyətinin inkişafında xüsusi rol oynamış, onun ayrı-ayrı mərhələlərində xalq musiqisi və klassik Avropa vokal ifaçılığı sənətinin sintezi nəticəsində daha mükəmməl sənət sahəsi kimi yetişmişdir. Azərbaycanda milli vokal sənəti bəstəkar əsərlərinin meydana gəlməsi ilə tarixi inkişaf prosesində fərqli istiqamət müəyyən etmiş və yeni təmayüllər əsasında müasir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Maraqlıdır ki, musiqi mədəniyyətinin digər sahələri kimi vokal ifaçılığı da qısa zaman içərisində kamil sənət kimi formalaşmış və ən perspektivli yaradıcılıq sahəsinə çevrilmişdir.

Məqalədə Azərbaycanda vokal ifaçılığı sənətinin formalaşmasının ilk illərinə nəzər salınır. Bu sənətin yaranmasında zəruri amil kimi çıxış edən cəhətlərə aydınlıq gətirilir. Qeyd edilir ki, ilk milli operanın yaranması vokal ifaçılığı sənətinin inkişafını təmin etmiş, bu sahədə xalq və Avropa musiqisində ifaçılıq sənətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri üzə çıxmışdır. İlk milli əsər olan muğam-opera "Leyli və Məcnun" da əsas partiyaları xanəndələr, muğam sənətinin biliciləri ifa etmişlər. Lakin klassik Avropa opera sənətinin mənimsənilməsi və milli məzmunlu klassik operaların yaradılması vokal sənətinin peşəkar sahə kimi formalaşmasının vacibliyini ortaya qoydu. Ş.Məmmədova, Bülbül kimi görkəmli ustadların mühüm fəaliyyəti nəticəsində milli vokal sənəti əsl təkamül prosesi yaşamışdır. Ən əsası isə Azərbaycan vokal ifaçılığı sənəti özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, bu sənətdə Avropa və milli oxuma sənətinin incəlikləri üzvi şəkildə qovuşdurulur.

Məqalədə eyni zamanda vokal ifaçılığı sahəsində təhsilin mütəşəkkil rolu haqqında danışılır. Bu sahədə görülən işlər diqqətə çatdırılır. Bülbül tərəfindən vokal ifaçılıq sənətinin pedaqoji və metodiki əsaslarının hazırlanmasından bəhs edilir. Vokal ifaçılığının bəstəkar yaradıcılığına təsiri və bəstəkarlarımız tərəfindən vokal musiqisi janrında yazılmış əsərlərin əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: *Vokal, əsər, ifaçı, təhsil, janr, musiqi, bəstəkar, sənət*

Giriş. Musiqi mədəniyyətində qeyri-adi üslub xüsusiyyətlərinə malik vokal ifaçılığı sənətinin meydana gəlməsi qədim dövrlərə təsadüf edir. Ümumiyyətlə oxuma sənəti əhval-ruhiyyəni səs vasitəsilə ifadə etmək zərurəti ilə əlaqədar yaranmışdır. Vokal ifaçılığı musiqi əsərlərinin ideya məzmununu insan səsi vasitəsilə ifadə edən ən qədim ifaçılıq sahəsidir. Bu, eyni zamanda ifaçının bütün tarix boyu formalaşan təcrübələrə əsaslanan özünüifadə formasıdır. Vokal ifaçılığı ənənə və novatorluğu özünəməxsus harmoniya ilə üzvi şəkildə qovuşdurur. Vokal musiqisində melodiyanın üç mühüm ifa forması var ki, hər bir ifaçı bu formaları vəhdət şəklində qovuşdurduğu anda yaradıcılıq zirvəsinə nail olur. Bunlardan ilki nəğməkar üslub – kantilena, yəni geniş və axıcı oxumaq, ikincisi deklamasiya üslubu, yəni danışıq intonasiyası tərzində, reçitativ oxumaq, üçüncüsü isə koloratur üslub, ifadə bəzəklərdən, pasajlardan çox istifadə etmək, melodiyanın cəld hərəkətinə nail olmaqdır.

Peşəkar vokal sənəti hələ qədim zamanlarda, Antik dövrdə inkişaf etməyə başlamışdır. Homer, Safo, Esxil, Sofokl kimi müəlliflərin əsərlərində bu haqda olduqca çox məlumatlar var. Qədim şərq ölkəsi olan Azərbaycanda isə vokal sənəti digər xalqlarda olduğu kimi ilk başda şifahi ənənəli xalq musiqisi ifaçılarının yaradıcılığında özünün ilk elementlərini formalaşdırmışdır. Oxuma sənəti haqqında Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvinin poetik məzmunlu

əsərlərində bir sıra nümunələrlə rastlaşmaq mümkündür. Öz yaradıcılığı ilə XI əsrdə Gəncədə aparıcı simalardan biri olan M.Gəncəvi təsadüfi deyil ki, rübailərini musiqinin müşayiəti ilə peşəkarcasına ifa etmişdir. Bu baxımdan o, ilk bəstəkarlardan və ifaçılardan biri kimi qiymətləndirilir. N.Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan “Xosrov və Şirin” poemasında isə dövrün məşhur musiqiçiləri Nakisə və Barbədin saray fəaliyyəti haqqında məlumatlarla qarşılaşmaq mümkündür. Daha sonra muğam milli oxuma sənətinin təşəkkülündə mənbə rolunda çıxış etmişdir və təsadüfi deyil ki, ilk milli opera olan “Leyli və Məcnun”un vokal partiyalarının ifaçıları məhz muğam sənətini dərinlən mənimsəyən sənətkarlar olmuşdur. Məhz muğam sənətinin özünəxas imkanlarının vokal ifaçılığında qovuşdurulması nəticəsində də milli vokal sənəti yalnız özünəməxsus xarakterik cizgilərə bürünmüş, Avropa vokal ifaçılığı sənətinin üslub xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi ilə də mükəmməl sənəti sahəsi kimi inkişaf etmişdir.

Milli musiqidə vokal ifaçılığı sənəti XX əsrin başlarında yaranan ilk milli operalarda vokal partiyalarının peşəkar səviyyədə ifa olunmaq zərurəti ilə əlaqədar yeni sima qazanmışdır. Həmin dövrdə operaların vokal partiyalarının mükəmməl ifası üçün milli kadrların yetişməsinə olduqca böyük ehtiyac var idi. Məlum olduğu kimi ilk milli opera olan “Leyli və Məcnun”da qadın obrazlarını da kişi ifaçılar ifa etmişdir. Bu ilk başda Şərq təfəkkürünə bağlı olaraq həmin illərdə qadınların səhnədə görünməsinə icazə verilməməyindən irəli gələn, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilində olan mətnlərin mükəmməl təqdimi üçün bu dildə fikir ifadə edən musiqiçilərin olmamağı ilə əlaqədar ortaya çıxan böyük problem idi. Təsadüfi deyil ki, Ü.Hacıbəyovun “Şeyx Sənan” operasının ilk tamaşasının uğursuzluğa düşər olmasının başlıca səbəblərindən biri Xumar obrazını canlandıran ifaçı T.Boqatkonun solo partiyaların mətnini düzgün oxumamağı olmuşdur. Bununla əlaqədar Ü.Hacıbəyov 1911-ci ildə opera üzərində yenidən işləmiş, hətta H.Cavidin eyni adlı dramı əsasında yeni “Şeyx Sənan” yaratmaq fikrində olmuşdur.

Operalardan müxtəlif partiyaların mükəmməl səviyyədə ifa zərurəti milli vokal ifaçılığı sənətinin formalaşmasını şərtləndirmiş, bu isə öz növbəsində bəstəkar yaradıcılığında vokal musiqisi janrında yazılmış əsərlər külliyyatının meydana gəlməsi və bu sahədə maraqlı sənət nümunələrinin yaranması prosesini sürətləndirmişdir. Bu, musiqi mədəniyyətinin XX əsrdə yeni istiqamət götürmüş inkişaf xəttinin şaxələnərək, daha unikal xarakter almağında əhəmiyyətli amil kimi özünü nümayiş etdirən mühüm cəhətlərdən biri idi. Bu sahədə isə başda Ü.Hacıbəyov olmaqla onun sənət dostlarının fədakar əməyi danılmazdır. Milli musiqi mədəniyyəti tarixində ilk qadın vokal ustası Şövkət Məmmədovanın Ü.Hacıbəyov tərəfindən 1912-ci ildə səhnəyə çıxarılması milli vokal ifaçılığı sənətinin inkişaf perspektivliyinə doğru atılan ən cəsarətli addımlardan biri olmuşdur. Böyük bəstəkar Ş.Məmmədovun sənət fədaisi kimi qiymətləndirərək demişdir: “Cəsarətlə deyərdim ki, Şövkət xanım Məmmədova vokal sənətimizin ilk pioneri olubdur. O, bu sənətin gələcəyi üçün bütün gəncliyini qurban veribdir” [3].

18 aprel 1897-ci ildə Tbilisi şəhərində dünyaya göz açan Ş.Məmmədovanın valideynləri onun musiqi qabiliyyətini kəşf etdikdən sonra həddindən artıq kasıb olmaqlarına baxmayaraq piano alaraq, balaca qızcıqazın sevdiyi sənət ilə peşəkar səviyyədə məşğul ola bilməsi üçün bütün imkanlarını səfərbər etmişlər. Onun professional vokal sənəti haqqında ilk təəssüratları C.Verdinin “Riqolletto” operasının Tbilisidə səhnələşməsi ilə əlaqədar formalaşmışdır. Ş.Məmmədova 13 yaşında general Kazım Mirzə Qacarın qarşısında A.Rubinsteynin “Əzra” romansını, Azərbaycan xalq mahnılarını ifa edir və 1911-ci ildə messenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin köməyi ilə Milanda musiqi təhsili almağa başlayır. 1912-ci ildə bu kömək kəsil-

diyində isə Ş.Məmmədova Bakıda Ü.Hacıbəyovun təşəbbüsü ilə “Ər və arvad” operettasında çıxış edir və tamaşadan toplanan vəsait gənc ifaçının təhsilini davam etdirə bilməsi üçün nəzərdə tutulur. Ş.Məmmədova 1915-ci ildə Kiyev Konservatoriyasında A.Şperlinqin sinfinə daxil olur. Bu illərdə onun tərəfindən söylənilən “Küçələrə su səpmişəm”, “Gəl, gəl, ey mənim maralım”, “Yeri, yeri, küsmüşəm səndən” xalq mahnılarına valeh olan R.Qliyer gələcəkdə bu mahnılardan özünün “Şahsənəm” operasının ayrı-ayrı musiqi nömrələrində istifadə edir. Təsadüfi deyil ki, həmin operada Şahsənəm obrazının ən mahir ifaçılarından biri də məhz Ş.Məmmədova olmuşdur.

1920-ci ildə Kiyev Konservatoriyasını bitirən Ş.Məmmədova doğma Azərbaycana qayıtmış, 1921-ci ildən isə peşəkar opera müğənnisi kimi müxtəlif mədəniyyətlərin təmsilçisi olan ölkələrdə – Rusiya, Fransa, İtaliya, Gürcüstan, İran, Özbəkistanda səhnə alaraq, öz sənətindən yaxşı mənada söz etdirməyə nail olur. Bundan sonra isə o, Milanda yarımçıq qalmış təhsilini davam etdirərək, daha kamil sənətkar kimi yetişir.

1938-ci ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan Mədəniyyəti və İncəsənəti Dekadasında R.Qliyerin “Şahsənəm”, M.Maqomayevin “Nərgiz” operalarında baş qəhrəmanları canlandıran Ş.Məmmədova Azərbaycan və dünya opera sənətinin ən nadir incilərindən müxtəlif obrazların ən mahir ifaçısı olmuşdur. O.L.Delibin “Lakme” operasından Lakme, C.Rossininin “Sevilya bərbəri”ndən Rozina, C.Verdinin “Riqoletta”sından Cilda, J.Offenbaxın “Hofmanın nağılları”ndan Olimpiya, C.Meyerberin “Huqenotlar”ından Marqarita Valua, N.Rimski-Korsakovun “Qar qız” operasından Qar qız, M.Qlinkanın “İvan Susanin”indən Antonida obrazlarını o qədər mükəmməl oynamışdır ki, onun ifası istənilən operasevəri əsla biganə qoymamışdır. Azərbaycan operalarından isə o, R.Qliyerin “Şahsənəm”, M.Maqomayevin “Şah İsmayıl”, “Nərgiz”, Ü.Hacıbəyovun “Arşın malalan” operettasından müxtəlif partiyaları özünəməxsus ustalıqla ifa etmişdir. Bakı Teatr Texnikumunun yaradılmasının təşəbbüskarı olan Ş.Məmmədova 1923-cü ildə açılan bu məktəbin uzun illər direktoru olmuşdur. Peşəkar vokal ifaçılarının yetişməsində əzmkarlıq nümayiş etdirən Ş.Məmmədova 1949-cü ildə professoru olduğu Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası, indiki Bakı Musiqi Akademiyasında təhsil alan L.Platonova, F.Əhmədova, O.Qrifov, M.Karlova, L.Şerbakova kimi keçmiş SSRİ-nin müxtəlif bölgələrindən olan gənclərin peşəkar ifaçı kimi yetişməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda ictimai-siyasi mədəni mühit. XX əsrin ilk başlarında Bakıda mövcud olan ictimai-siyasi, mədəni mühit fonunda milli vokal sənəti özünün inkişafının başlanğıcı kimi dəyərləndirilən ilk kövrək addımlarını atırdı. Bu istiqamətdə milli opera sənətinin ilk nümunələri əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu əsərlərdə, xüsusilə Ü.Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” operasında rol alan sənətkarlar milli vokal sənətinin formalaşmasında yaxından iştirak edərək, özləri də mahir vokal ustası kimi püxtələşmişlər. Operanın ilk və sonrakı səhnə taleyində Məcnun obrazının ən mükəmməl ifaçısı kimi milli musiqi mədəniyyəti tarixinə düşən Hüseyinqulu Sarabski də belə sənətkarlardan biridir. Təbiidir ki, ilk əvvəllər “Məhərrəmlik” mərasimlərinin “Şəbeh” tamaşalarında rol alan H.Sarabski opera sənəti sahəsində fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq opera müğənnisi kimi qiymətləndirilmişdir ki, bu da onun vokal musiqisi sahəsində zamanla əldə etdiyi peşəkarlıqdan irəli gələn bir məziyyətdir. Böyük qələm ustalarından olan H.Heynenin “Əlməsur” əsərinin tamaşasında səyyah rolunda çıxış edən H.Sarabskinin “Hicaz” muğamını ifa etməsi onun Ü.Hacıbəyov tərəfindən kəşf olunmağı ilə nəticələnmişdir ki, bəstəkar özünün ilk operasında baş rolu məhz ona tapşırılmışdır. Muğam-

opera olan bir əsərdə Məcnun partiyasını ifa etmək olduqca məsuliyyətli olsa da, bu, milli muğamları dərinləndirən H.Sarabski üçün o qədər də çətin olmamışdır. Lakin opera sənətinin sonrakı inkişaf mərhələsi üçün ifaçıların vokal sənətinin sirlərini mənimsəməsi olduqca əhəmiyyətli idi ki, H.Sarabski də bu sahədə olduqca bacarıqlı olmuşdur. O, milli opera sənətinin ilk tenorudur. Səsinin temperamenti, məharətli ifa tərzini H.Sarabskinin “Leyli və Məcnun”da Məcnun, “Şeyx Sənan”da Şeyx Sənan, “Əsli və Kərəm”də Kərəm, “Şah İsmayıl”da Şah İsmayıl, “Aşıq Qərib”də Qərib, “O olmasın, bu olsun” operettasında Sərvər, “Ər və arvad”da Mərcan bəy kimi yadda qalan obrazlar yaratmasına səbəb olmuşdur.

H.Sarabski 1908-ci ildə “Nicat” cəmiyyəti nəzdində təşkil olunan “Müsəlman Opera Truppası”nın yaradıcılarından biri və solisti olmuşdur. Peşəkar aktyorluq qabiliyyətini kino sənəti sahəsində də sınayan H.Sarabski ilk dəfə 1916-cı ildə çəkilən “Arşın malalan” bədii filmində Əsgər, 1941-ci ildə lentə alınan “Səbuhi” filmində isə Aşıq obrazını canlandırmış, uzun illə A.Zeynallı adına Bakı Orta İxtisas Musiqi Məktəbində, 1945-ci ilə qədər isə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında dərs demişdir.

Milli vokal sənətinin Azərbaycanda mükəmməl səviyyədə inkişafı sahəsində XX əsrin ilk onilliklərində burada formalaşan musiqi təhsili sisteminin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Bu da qeyd edilməlidir ki, 1895-96-cı illərdə Bakıda A.Yermolayeva tərəfindən yaradılan, daha sonra isə əsasında A.Zeynallı adına Orta İxtisas Musiqi Məktəbinin təşkil olunduğu musiqi təhsili sahəsində fəaliyyət göstərən ilk məktəbdə vokal ifaçılığı sənəti də peşəkar səviyyədə tədris olunurdu. Lakin onun məzunları arasında milli kadrlar olmamışdır. Ü.Hacıbəyov və silahdaşları tərəfindən formalaşdırılan musiqi təhsili sisteminin bütün pillələrində isə milli kadrların yetişdirilməsi prioritet məsələlərdən biri idi. 1922-1926-cı illərdə fəaliyyət göstərən Bakı Türk Musiqi Texnikumunda Avropa vokal ifaçılığı üzrə sinfə M.A.Kolotova, Şərq oxuma sənəti üzrə sinfə A.Zülalov, xor sənəti üzrə sinfə isə Y.A.Qrossman rəhbərlik edirdi. Statistik məlumatlara görə həmin texnikumun 1923-24-cü tədris ilində Avropa vokal ifaçılığı üzrə 29 nəfər, milli oxuma sənəti üzrə isə 7 nəfər məzunu olmuşdur. Avropa vokal ifaçılığı üzrə 29 nəfərdən 19-u isə qadın ifaçılar idi. 22 may 1925-ci ildə Azərbaycan Opera və Balet Teatrında Ü.Hacıbəyovun “Arşın malalan” musiqili komediyasının növbəti səhnə tələyində əsas obrazların texnikumun tələbələri tərəfindən ifa olunması isə milli vokal sənətinin qısa müddətdə yüksək səviyyədə inkişafına ən bariz nümunə idi. Bu zaman Əsgəri Əbdül Əmiraslanlı, Gülçöhrəni Məhbubə Zeynallı, Süleyman Əli Zülali, Asyanı Teyran Tahirzadə, Cahan xalanı Dursədəf Hüseynbəyli, Soltan bəyi Mövsüm Səlimxanlı, Vəlini Rəsul Quluzadə, Tellini Mirasə İsmayılzadə canlandırmışlar.

Tədrisin rəsmi olaraq 1921-ci ilin 15 oktyabrında başlanıldığı Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası ilə Bakı Türk Musiqi Texnikumunun 1926-cı ildə birləşdirilməsi digər sahələr kimi vokal ifaçılığı sənətinin gələcək inkişafına hesablanmış addım idi.

XX əsrin 20-ci illərində milli operalarda rol alan ifaçı-müğənnilərin peşəkarlığının artırılması sahəsində mühüm işlər görülür. Milli dastanlar əsasında ilk Avropatipili opera olan “Şahsənəm”in yaranması isə bu sahədə işləri sürətləndirir. Xüsusi qəbul edilmiş deklorasiyaya əsasən konservatoriyada “türk şöbəsi” adı altında Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının artistləri fəaliyyət göstərirlər ki, bunlar arasında M.Bağirov, H.Hacıbababəyov, S.Hacıyeva, X.Qacar, H.Rzayeva, Z.Adıgözəlov, Y.Kələntərli, S.Qacar, X.Haqverdiyev, N.Məmmədov, M.Zeynallı, S.Məmmədbəyli, Ə.Sadıxov da var idi. 1925-ci ildə Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında opera truppasının dram truppasından ayrılması opera sənətində yeni yara-

dıcılıq nailiyyətləri üçün axtarışları şərtləndirir. Bu zaman isə ilk milli operalarda mühüm iş görən sənətkarlar opera truppasının aparıcı simalarına çevrilir. Bu haqda S.Qasımova yazır: “Azərbaycan truppasının əsasını H.Sarabski, H.Terequlov, H. Hacıbababəyov, tarzən Q.Pirimov kimi opera səhnəsinin köhnə ustaları təşkil edirdi. Tədrisən onların ətrafında yeni aktyor qüvvələri birləşdi” [2. s. 13].

XX əsrin 20-ci illərində vokal məktəbinin formalaşması. XX əsrin 20-ci illərində opera sənəti sahəsində aparılan yaradıcılıq axtarışları vokal ifaçılığın sənətinin peşəkar səviyyədə inkişafın şərtləndirdiyi kimi bu sahədə məktəbin formalaşması mühüm əhəmiyyətli yaradıcılıq problemi idi. Bu məqsədlə də konservatoriyada vokal sinfində tədris prosesi hər keçən gün bir az daha peşəkar xarakter alırdı ki, 1925-ci ildə konservatoriyanın vokal ixtisası üzrə fənn birləşmə komissiyasında səhnə mədəniyyəti, vokal ansamblı, opera sənəti, deklamasiya, xor sinifləri birləşirdi. Vokalçıların tədris proqramına italyan dili, diksiya, üzdən oxuma, plastika, yaradıcılıq psixologiyası kimi fənlər də daxil idi. Vokal sinifləri öz proqramlar P.Çaykovski, N.Rimski-Korsakov, M.Musorqski kimi görkəmli opera yaradıcılarının əsərləri əsasında hazırlanırdı. Həmin dövrdə xüsusilə opera sinfi tam mənası ilə məhsuldar işləyir. Bu sinfin tədris planı beş ili əhatə edərək, peşəkar vokal-ifaçıların yetişməsində mühüm olan metodları özündə birləşdirirdi. Opera sinfi rus və xarici ölkə bəstəkarlarının müxtəlif operalarından ayrı-ayrı pərdələri tez-tez səhnələşdirir, peşəkarlığın artırılması istiqamətində böyük işlər görürdü.

XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında vokal ifaçılığın üzrə kafedrada fəaliyyət göstərən müəllim və pedaqoqların sırası görkəmli musiqi xadimləri ilə daha da dolğunlaşdırılır. 1931-ci ildə M.Məmmədovun (Bülbül) Azərbaycan musiqisinin bədii ifaçılığın üzrə məsləhətçi kimi işə cəlb olunması isə milli vokal ifaçılığın sənətinin rəsmi şəkildə formalaşması demək idi. Bülbül milli musiqi mədəniyyəti tarixinə Azərbaycan vokal ifaçılığın sənətinin banisi kimi düşür. O, eyni zamanda vokal sənətinin əsasları və pedaqoji prinsiplərini hazırlayan musiqi xadimi ünvanı qazanır. Onun bu mənada tarixi missiyasını yüksək qiymətləndirən C.Həsənova-İsmayılova qeyd edir: “Milli professional vokal məktəbinin yaradıcısı Bülbülün ənənələri bütün Şərqi vokal sənətinə böyük təsir göstərmiş, müasir ifaçılarımız üçün gözəl örnəyə çevrilərək bu gün də yaşamaqdadır. Onun vokal sənətindəki tarixi rolu yalnız Üzeyir Hacıbəyovun bəstəkarlıq sənətindəki rolu ilə müqayisə oluna bilər” [1].

22 iyun 1897-ci ildə Azərbaycanın qədim şəhəri Şuşada anadan olan Murtuza Məşədi Rza oğlu Məmmədov (Bülbül) ilk musiqi təhsilini 1907-ci ildə Şuşada mollaxanada almışdır. Bu zaman o, əsasən dini mərasimlərdə, “şəbeh”lərdə iştirak edəcək ifaçı kimi hazırlanmışdır. 1909-cu ildə Gəncəyə köçən Bülbül xanəndə kimi məhz bu şəhərdə məşhurlaşmış, 1911-ci ildə Tbilisidə dövrünün tanınan gürcü müğənnisi ilə tanışlığı nəticəsində isə səhnə fəaliyyətinə başlamışdır. O, 1920-ci ildə Birləşmiş Dövlət Teatrının opera truppasında solist kimi fəaliyyət göstərmiş, Ü.Hacıbəyov ilə tanış olduqdan sonra isə bəstəkarın “Leyli və Məcnun” operasında İbn Səlam, “Əsli və Kərəm”də Kərəm, Z.Hacıbəyovun “Aşıq Qərib” operasında Qərib obrazlarını canlandırmışdır. Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında təhsil alan Bülbül buranı 1927-ci ildə bitirdikdən sonra 1931-ci ildə İtaliyanın Milan şəhərində C.Anselmi, Delliponti və R.Qraninin tələbəsi olaraq konservatoriyada vokal sənətinin sirlərini mükəmməl səviyyədə mənimsəmişdir. O, Milan konservatoriyasını bitirdikdən sonra doğma vətənə qayıtmış və konservatoriyada müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başlamışdır. Bülbül milli vokal sənətində xalq ifaçılıq üslubunu Avropa klassik vokal texnikası ilə mükəmməl şəkildə qovuşdurur

dahi sənətkarlardan biridir. Vokal texnikasının mükəmməlliyi nəticəsində o, Ü.Hacıbəyovun “Koroğlu” operasından ən mürəkkəb partiyanı ifa etmək hüququnu qazanmışdır. Təsadüfi deyil ki, Ü.Hacıbəyov həmin obrazı Bülbülün səs tembrinin imkanlarını nəzərə olaraq, məhz onun üçün yaratmışdır.

Bülbülün Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında fəaliyyəti milli vokal sənətinin müasir simasının müəyyən olunmasında əhəmiyyəti ilə diqqət cəlb edir. Onun fədakar zəhməti nəticəsində təhsil müəssisəsinin vokal ixtisasının əhəmiyyəti xalq arasında daha da böyüyür. Bülbül burada 1934-cü ildən etibarən solo oxuma üzrə aparıcı müəllimlərdən biri olur. Onunla yanaşı vokal sinfində keçmiş SSRİ-də tanınmış pedaqoqlar – K.İsaçenko, L.Balanovskaya, K.Knijnikov, R.Karva, S.Qolskaya gənc ifaçılara vokal sənətinin sirlərini öyrədirlər.

20-ci illərin yaradıcı mühitində Bülbül öz fəaliyyəti ilə sadəcə milli vokal məktəbinin təməlini formalaşdırmır, özü də mahir ifaçı kimi tanınmağa başlayır ki, onun 1933-cü ildə SSRİ-də ilk dəfə təşkil olunan İfaçı-Musiqiçilərin I Ümumittifaq Müsabiqəsində laureat olaraq III yerə layiq görülməsi heç də təsadüfi hal deyildi.

Konservatoriyanın opera sinfinin tələbələri opera studiyasında 1937-38-ci illərdə müxtəlif bəstəkarların operalarından pərdələri səhnəyə qoyurlar. Həmin illərdə Dövlət Opera və Balet Teatrında da eyni funksiyanı icra edən studiya fəaliyyət göstərirdi. Eyni işi görəcək iki studiyaya ehtiyac olmadığını nəzərə alaraq Bülbül və Ş.Məmmədova opera studiyasının konservatoriyanın nəzdinə verilməsi təşəbbüsü ilə çıxış edirlər. 26-28 may 1937-ci ildə konservatoriyada vokal ifaçılığını üzrə metodiki konfrans keçirilir. Bu konfransda Bülbül geniş müzakirə ilə çıxış edir. Bülbülün təşəbbüsü ilə 25 iyun-1 iyul 1937-ci ildə Moskvada vokalçı pedaqoqların ümumittifaq konfransı təşkil olunur. Həmin konfransda Bülbül və M.Kolotova öz tələbələri ilə birlikdə iştirak edir. 1939-cu ilin payız aylarında isə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında vokal ifaçılığının təhsil problemlərinə dair geniş müzakirələr keçirilir. Bu həmin il Moskvada keçiriləcək ümumittifaq konfransına hazırlıq xarakterli tədbir olur. Burada Avropa vokal ifaçılığını üzrə pedaqoqlardan R.Karva, M.Kolotova, S.Xalfenlə yanaşı, xalq musiqisi ifaçılığını üzrə dərs deyən S.Şuşinski, Q.Pirimov, F.Mehrəliyeva və başqaları da çıxış edir. İfa olunan musiqi nömrələri isə N.Lifşits tərəfindən müşayiət olunur.

Moskva konfransında Bülbül məruzə ilə çıxış edir. Geniş müzakirələrə səbəb olan məruzə vokal ifaçılığının sənətinin təhsil problemlərini tamamilə əhatə edir. Məruzə ilə əlaqədar konfransın təşkilat komitəsi Ü.Hacıbəyova məktub ünvanlayır. Həmin məktubda deyilir: “Vokal ifaçılığının təhsili ilə əlaqədar Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının konfransa təqdim etdiyi material böyük maraq doğurmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq Bakı nümayəndəsinə çıxış üçün verilən vaxtı uzadılmışdır. Yoldaş Bülbülün məruzəsi milli ifaçıların hazırlanması sahəsində əsas məruzə olaraq görülür” [4. s. 76].

1941-ci ilin mart ayında Bakıda Vokal İfaçıların Ümumittifaq Konfransı keçirilir. Onun təşkilat komitəsinə Ü.Hacıbəyov, Bülbül, A.Tuqanov, K.Knijnikov, M.Kolotova, H.Sarabski daxil edirlər. Tədbirdə Bülbül yenə geniş məruzə ilə çıxış edir. Onun məruzəsi bir neçə bölmədən ibarət olur. İlk bölmədə Azərbaycan oxuma sənətinin inkişaf mərhələlərindən bəhs edilir. Burada Avropa klassik ifaçılıq ənənələri ilə xalq ifaçılığının sintezi probleminə toxunulur. Bülbül qeyd edir: “Bu ideyanın həyata keçirilməsi Azərbaycan və Avropa vokal ifaçılığının qədim dövrlərdən başlayaraq bütün növləri ilə tanış olmaq və öyrənmək yolu ilə mümkündür” [4. s. 77].

Bülbülün çıxışının ikinci bölməsi Sovet Azərbaycanının vokal ifaçılıq sənətinin inkişafı

problemlərinə həsr olunur. Digər bölmədə o, Azərbaycan dilinin fonetik özünəməxsusluğundan bəhs edir, onu italyan dili ilə müqayisə edərək, Azərbaycan dilinin vokal ifaçılığı üçün uyğun dil olduğunu vurğulayır. Dördüncü bölmədə görkəmli sənətkar öz dövrü üçün müasir olan vokal ifaçılıqlarına lazım olan bütün keyfiyyətləri bir-bir sadalayır. İfaçıların peşəkar səviyyədə formalaşması problemlərinə aydınlıq gətirir. Beşinci bölmədə Bakıda yerləşən musiqi texnikumlarının birinin “xalq yaradıcılığının solo ifaçılığı” sinfinin işi təhlil olunur. Altıncı bölmədə müəllim kadrlarının hazırlanmasından, yeddinci bölmədə Azərbaycan vokal ifaçılığının digər respublikaların eyni musiqi sahəsi ilə uyğunluğundan danışılır. Ümumiyyətlə vokal ifaçılığının təhsili problemlərini geniş şəkildə əhatə edən məruzədə oxuma sənəti üzrə siniflərin açılmağı, Azərbaycan solo oxuma sənətinin tədrisi metodikası və s bu kimi mühüm problemlərlə toxunulur. Bütün bunlar isə Bülbülü sadəcə istedadlı vokal ifaçısı kimi deyil, eyni zamanda milli vokal ifaçılığı sənətinin əsasını formalaşdıran, onun inkişaf istiqamətini müəyyən edən görkəmli musiqi xadimi kimi şərtləndirir.

Nəticə. XX əsrin 30-40-cı illərinin zəngin yaradıcı mühiti milli musiqi mədəniyyətinin bütün sahələrinin yüksək səviyyədə inkişafının müşahidə olunduğu əhəmiyyətli tarixi dövr idi. Bu dövrdə milli vokal ifaçılığı da özünün inkişaf tarixində yeni istiqamətlərə üz tutur. Bu musiqi mədəniyyətinin ümumilikdə şaxələnərək inkişafına şərait yaradaraq, onun gələcək perspektivliyini müəyyən edirdi. Vokal ifaçılığı bəstəkar yaradıcılığına da təsir göstərərək, vokal musiqisi janrında maraqlı sənət əsərlərinin yaranması zərurətini də ortaya qoyurdu. Bu baxımdan yazılan musiqi əsərləri milli vokal janrının nailiyyətləri hesab olunur ki, milli vokal musiqisi janrında ilk əsər yazan bəstəkar rolunda isə gənc və istedadlı bəstəkar A.Zeynallı çıxış edir. Onun müxtəlif mövzular əsasında yazdığı “Ölkəm”, “Sərhədçi”, “Çadra”, “Sual”, “Seyran” romansları bu janrda yazılmış ilk əsərlər hesab edilir.

Bu əsərlər arasında xüsusilə C.Cabbarlının sözlərinə yazılmış “Ölkəm” romansı həm öz dövründə, həm də müasir zamanda vokal ifaçılıqlarının repertuarında daimi yerini alaraq, vətən gözəlliklərini əks etdirən əhəmiyyətli sənət nümunələrindən birinə çevrilir. “Şur” muğamına əsaslanan romansda bəstəkar milli muğamların lad-məqam intonasiyalarından məharətlə bəhrələnir. Bu haqda S.Qasıмова yazır: “Romansda geniş istifadə olunan şur muğamının intonasiya ifadələri və inkişaf məntiqi musiqini daha da zənginləşdirir” [2. s. 87].

“Ölkəm” romansının ilk ifaçısı olan Bülbül onu özünəməxsus ustalıqla ifa etmişdir. İlk dəfə 1931-ci ildə səslənən bu əsərin ifası zamanı Bülbülü fortepianoda bəstəkarın özü müşayiət edir. 40-cı illərdə Ü.Hacıbəyovun bəstələdiyi “Sənsiz” və “Sevgili canan” qəzəl-romansları ilə isə qəzəl-romans janrının ilk nümunələrini yaradır. Biri “Şüştər” digəri “Segah” muğamı üzərində qurulan və Nizaminin anadan olmasının 800 illik yubileyinə həsr edilmiş hər iki əsərin ilk ifaçısı yenə də Bülbül olur.

30-40-cı illərdə Ü.Hacıbəyov və başqa bəstəkarlar xüsusilə kütləvi mahnılara daha çox müraciət edir. Dövrünə görə müasir olan mövzuları bu əsərlərdə dərin intonasiyalarla işləyirlər. Bütün bunlar bəstəkar yaradıcılığında vokal janrının əhəmiyyətini diqqətə çatdırmaqla yanaşı, inkişaf edən vokal ifaçılığı sənətində repertuar zənginliyini formalaşdıraraq onun gələcək perspektivliyini də müəyyən edirdi.

XX əsrin 30-40-cı illərində hələ gənc olan milli vokal ifaçılığı sənətinin nümayəndələri Azərbaycan bəstəkarlarının və dünya opera sənətindən ayrı-ayrı partiyaların, o cümlədən xarici ölkə bəstəkarlarının vokal janrında yazmış olduqları əsərləri məhz yüksək səviyyəli təhsil nəticəsində daha mükəmməl şəkildə ifa etməyə başlayırlar ki, bütün bunlar da mükəm-

məl ifaçılıq üslubu ilə diqqət çəkən məktəbin formalaşdığına ən bariz nümunədir. Bu məktəb yeni inkişaf mərhələlərini bir-birinin ardınca izləyərək, dünya musiqi mədəniyyətində xüsusi yeri olan ifaçılar ordusu yetişdirir. Bülbül başda olmaqla Ş.Məmmədova, R.Behbudov, M.Mağomayev, L.İmanov, R.Atakişiyev, F.Qasımova, X.Qasımova, Y.Eyvazov, F.Hacıyeva, A.Zeynalov, S.Cəfərov və başqaları bu məktəbin ən görkəmli nümayəndələridir.

Milli vokal ifaçılığı müasir dövrümüzdə də mükəmməl sənət sahəsi kimi yeni nəslin nümayəndələrinin timsalında dünya musiqi mədəniyyətinə ən gözəl töhfələr verməyə davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənova-İsmayılova C. Bülbül Azərbaycan professional vokal sənətinin banisidir – İrsimiz. “Şuşa-250” // Musiqi dünyası 2001, № 1-2 (7), s. 27-28.
2. Qasımova S., Bağırov N. Azərbaycan sovet musiqi ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1984.
3. Məhərrəmovə.T. Şövkət Məmmədova. Vokal sənətimizin pioneri.
<https://kayzen.az/blog/musiqi/25610/vokal-s%C9%99n%C9%99timizin-pioneri.html>, 2020, 11 iyun.
4. Азербайджанская Государственная Консерватория имени Узеира Гаджибекова / Редактор Гаджибеков С. Баку: Азернешр, 1972.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: xalidemerdenova8809

Khalida Mardanova

THE HISTORY OF THE NATIONAL VOCAL PERFORMANCE ART DEVELOPMENT

Azerbaijani musical culture has gone through a huge development path spanning many years. Each stage of this development path revealed its own genre diversity and caused the achievement of greater achievements with the formation of the main means of expression in the formation of the national style. National vocal performance also played a special role in the development of national musical culture through its content and essence, and developed as a more perfect art field as a result of the synthesis of folk music and classical European vocal performance in their separate stages. The national vocal art in Azerbaijan has determined a different direction in the historical development process with the creation of the composer's works and has entered the modern stage based on new trends. It is interesting that, like other areas of musical culture, vocal performance has been formed as a perfect art in a short time and has become the most promising field of creativity.

The article looks at the first years of the formation of the art of vocal performance in Azerbaijan. The aspects that act as a necessary factor in the creation of this art are clarified. It is noted that the creation of the first national opera ensured the development of the art of vocal performance, and in this field, the unique features of the art of performing in folk and European music were revealed. The main parts of the mugham-opera “Leyli and Majnun”,

the first national work, were performed by singers and connoisseurs of mugham art. However, the mastering of classical European opera art and the creation of classical operas with national content revealed the importance of the formation of vocal art as a professional field. As a result of the important activities of prominent masters such as Ş.Mammadova, Bulbul, the national vocal art experienced a real evolutionary process. Most importantly, the art of Azerbaijani vocal performance is distinguished by its uniqueness. Thus, in this art, the intricacies of European and national singing are organically combined.

The article also talks about the organized role of education in the field of vocal performance. The work done in this field is brought to attention. The preparation of the pedagogical and methodical foundations of the art of vocal performance is discussed through the nightingale. The influence of vocal performance on composer creativity and the importance of works written by our composers in the genre of vocal music are emphasized.

Keywords: *vocal, work, performer, education, genre, music, composer, art.*

Халида Марданова

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Азербайджанская музыкальная культура прошла огромный, многолетний путь развития. Каждый этап этого пути развития выявил свое жанровое многообразие и обусловил большие достижения в формировании основных средств выразительности национального стиля. Национальное вокальное исполнительство также сыграло особую роль в развитии национальной музыкальной культуры по своему содержанию и сущности и выросло как более совершенное художественное направление в результате синтеза народной музыки и классического европейского вокально-исполнительского искусства. Национальное вокальное искусство в Азербайджане с созданием произведений композитора определило иное направление в процессе исторического развития и на основе новых тенденций вышло на современный этап. Интересно, что, как и другие области музыкальной культуры, вокальное исполнительство за короткое время оформилось как совершенное искусство и стало наиболее перспективной областью творчества.

В статье рассматриваются первые годы становления вокального исполнительского искусства в Азербайджане. Выявляются аспекты, выступающие необходимым фактором в создании этого искусства. Следует отметить, что создание первой национальной оперы обеспечило развитие вокального исполнительского искусства, и в этой области раскрылись уникальные черты исполнительского искусства в народной и европейской музыке. Главные партии в мугам-опере «Лейли и Меджнун», первом национальном произведении, исполнили певцы и ценители искусства мугама. Однако освоение классического европейского оперного искусства и создание классических опер национального содержания выявили важность формирования вокального искусства как профессиональной сферы. В результате важной деятельности таких выдающихся мастеров, как Ш.Мамедова, Бюльбюль, национальное вокальное искусство пережило настоящий эволюционный процесс. Самое главное, искусство азербайджанского

вокального исполнительства отличается своей уникальностью. Таким образом, в этом искусстве органично сочетаются тонкости европейского и национального искусства пения.

Также в статье говорится о большой роли образования в области вокального исполнительства. Подчеркнута роль Бюльбюля в подготовке педагогических и методических основ вокального исполнительского искусства. Особое внимание уделяется проделанной работе в этой области. Подчеркнуто влияние вокального исполнительства на композиторское творчество и значение произведений, написанных нашими композиторами в жанре вокальной музыки.

Ключевые слова: вокал, произведение, исполнитель, образование, жанр, музыка, композитор, искусство.

(Sənətşünaslıq elmləri doktoru İnarə Məhərrəmovə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 06.03.2024

Son variant 27.03.2024

UOT 7(091); 7.03

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.326>

ŞƏMSİYYƏ ZALOVA

BƏHRUZ KƏNGƏRLİDƏN QALAN MƏNƏVİ MİRAS – NAXÇIVAN
MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN ORİJİNAL TƏSVİRİ

Məqalədə Naxçıvan rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan Bəhruz Kəngərlinin tarixi fəaliyyətləri ilə xalqımızın mədəni həyatında göstərdiyi mühüm xidmətlərdən bəhs olunur. Belə ki, görkəmli sənətkarın yaradıcılığı Naxçıvan memarlıq tarixinin öyrənilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Rəssam Azərbaycan incəsənətinə tarixi-dini abidələrin ən yaxşı təsvirçisi kimi adını yazdırmış, bu sahəyə layiqli töhfə vermişdir. Onun “Möminə xatun”, “Yusif Küseyir oğlu” türbələri, “Naxçıvanda sınıq minarəli məscid”, “İmamzadə”, “Nuhun qəbri” və s. rəsmləri rəssamın bədii irsini təşkil edən əsərlərinin arasında rast gəlinən qiymətli tablolarıdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Bəhruz Kəngərli, rəssam, memarlıq abidələri.*

Giriş. Naxçıvan torpağı uzunömürlülüüyü, memarlıq həllinin möhtəşəmliyi ilə seçilən tarixi abidələr məkanıdır. Azərbaycanın istedadlı fırça ustaları isə Əcəmi yaradıcılığının bilavasitə təsiri ilə bu abidələri öz tablolarında əbədiləşdirmişlər. Bu baxımdan Azərbaycan incəsənətinə tarixi-dini abidələrin ən yaxşı təsvirçisi kimi adını yazdırmış, bu sahəyə layiqli töhfə vermiş Bəhruz Kəngərli xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Təbiət vurğunu olan rəssamın əsərlərinin əksəriyyətini mənzərə janrında çəkdiyi rəsmlər təşkil edirdi. Tanrı onu dünyanın gözəl səslərini eşitməkdən məhrum etmişdi amma təbiətdəki əlvan rəngləri görmək və duymaq rəssama bəxş edilmiş xüsusi bacarıq idi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Bəhruz Kəngərliyə qədər Azərbaycan rəssamlığında mənzərə təsvirləri müstəqil sənət əsəri kimi qəbul edilmirdi. Bu cür motivlər ayrı-ayrı əsərlərdə ancaq yardımçı ünsür, rəsmnin məzmununu aydınlaşdıran yerlik fon rolunu oynayırdı. Bəhruz Kəngərlinin sənətimizə gətirdiyi ən böyük yeniliklərdən biri elə bundan ibarətdir ki, o mənzərə təsvirini müstəqil və əhəmiyyətli janr səviyyəsinə qaldırdı [4, s. 231]. Zamanında Naxçıvan təbiətinin real görkəmini bədiiləşdirməklə onun əslində tarixi əhəmiyyətli salnaməsini yaradan rəssamın yaradıcılığında Əcəmi yurdunun gözəlliyini əks etdirən əsərləri də az deyildir. Bu mənada rəssamın Naxçıvan memarlıq abidələrini təsvir edən mənzərə qalereyası olduqca zəngindir.

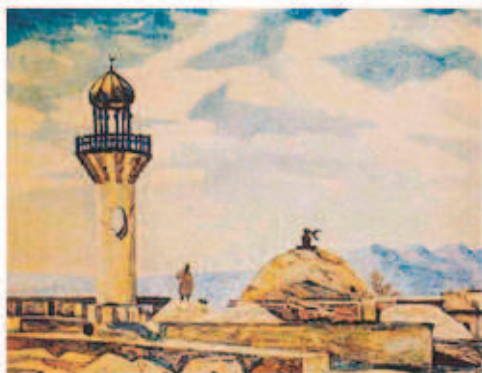
Rəssamın tarixi əhəmiyyətli tabloları. Bəhruz Kəngərlinin çəkdiyi “Nuhun qəbri” silsilə rəsmləri bu məkanın sonradan aşkarlanmasına zəmin yaradan əsas amillərdən biri olaraq bu gün də tarixi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Məzarın məqsədli şəkildə dağıldığını görən müşahidəçi rəssam “Nuhun qəbri” silsilə rəsmləri yaratmağa başlayır. İndi də diqqət edəndə görmək olur ki, müxtəlif vaxtlarda çəkilmiş rəsmlərdə (1916, 1919, 1919, 1920, 1921, 1921) məzar getdikcə dağınıq formada təsvir olunmuşdur. Tikilinin 1921-ci ildə fırçaya alınmış sonuncu rəsmi əvvəlki illərdə çəkilmiş rəsmlər ilə müqayisə edildikdə görmək olur ki, məzar baxımsızlıqdan dağılmamış, sərt və qəsdli şəkildə uçurulmuş, ilkin formasını tamamilə itirmişdir. Rəsmləri izlədikdə onlar arasında kompozisiya baxımından yaxınlığı görürük lakin rəssamın məkana bir-birindən fərqli baxışı və fırçasının köməyi ilə kiçik etirazlara cəhd göstərməsi də gözümüzdən yayınmır. Rəssamı belə bir addım atmağa vadar edən səbəb tariximizi, milli mədəniyyətimizi yox etmək istəyənlərin qeyri-insani əməlləri idi.

Daima fərqli forma axtarırları edən yenilikçi rəssam əvəzolunmaz işlər ortaya çıxarmışdır. Elə bu baxımdan da taxta boşqab içərisində yağlı boya ilə işlədiyi “Nuhun qəbri” adlı rəsmi daha səciyyəvidir və bədii həllinə görə silsiləyə daxil olan digər rəsmlərdən fərqlənir. Əsas planda Nuhun məzarının təsvir olunduğu bu əsərdə rəssam arxa fona zirvəsi qarlı Ağrı dağı da əlavə etməyi unutmamış, rəngdən-rəngə zərif keçidin duyulduğu bir görüntü əldə etməyə nail olmuşdur.

Vurğulamalıyıq ki, rəssam Nuhun məzarına ümumilikdə altı əsər həsr etmişdir. Onların 4-ü sulu boya, 2-si isə yağlı boya ilə işlənib [3, s. 156-157].

Bəhrüz Kəngərlinin 1920-ci ildə fırçaya aldığı “Sınıq minarəli məscid” (onu “Zədələnmiş minarəli məscid” də adlandırırlar) əsəri rəssamın ən az “Qaçqınlar” silsilə rəsmləri qədər tarixi dəlidir. Əsər zaman-zaman xalqımıza qarşı törədilən erməni vəhşiliyinin danılmaz gerçəyi olaraq kifayət qədər yaddaqalandır. Belə ki, ermənilər Naxçıvanda Ehsan xan tərəfindən tikdirilmiş kilsədən nişan alaraq mərkəzdə yerləşən Came (Cəfəriyyə) məscidinin mina-

rəsini top mərmisi ilə qırılmışlar [5, s. 84]. Rəsmə baxanda anlaşılır ki, rəssamın burada əsl məqsədi, diqqəti ermənilər tərəfindən məscidin sındırılmış minarəsinə, zədələnmiş günbəzinə cəlb etmək olmuşdur. Çoxillik məscid sonradan bərpa olunmuş, bu gün də öz əzəmətini qorumaqdadır.

Sulu boyanın imkanlarına dərinlən bələd olan və özünəməxsus şəkildə ifadə edən rəssam haqqında bəhs olunan məscidi daha əvvəl “Naxçıvanda məscid”, “Şəhər məscidi” və digər adlarla fırçaya almışdır. Lakin o zaman tikiliyə fərqli mövqedən yanaşaraq onun gözəlliyini, zərif minarəsinə vurğulamağa çalışmışdır. Rəssam bu tikilini sevə-sevə təsvir etmiş, hətta etüdlərində, naturadan rəsmlərində bu məscidi dönə-dönə fona daxil etmişdir. Sənətkarın 1920-ci ildə çəkdiyi “İki qadın fiquru” adlı rəsminə də kompozisiyaya daxil etdiyi tikili ehtimal ki, məhz həmin məscid olmuşdur.

Rəssamın yaratdığı əvəzsiz işlər arasında Naxçıvan şəhərinin ən qədim ziyarətgahlarından olan və Nuh türbəsinin yaxınlığında yerləşən, yerli əhali tərəfindən “İmamzadə” adlandırılan memarlıq kompleksinin də kifayət qədər təsviri vardır. Rəssam tikilini bəzən kompleks halında, bəzən isə kompleksdən azca aralıda yerləşən kvadratşəkilli tək türbəni rəsm etmişdir. Bəhrüz Kəngərli bu təsvirlərində kompleksin islam memarlığına aid olduğunu vurğulamaq üçün cənub tərəfdə yerləşən əsas tikilinin günbəz hissəsindəki “Allah” sözünün təkrarlanmasından yaranan həndəsi ornamentləri böyük məharətlə çəkmişdir.

Qeyd etməliyik ki, rəssam haqqında bəhs olunan tabloları üçün digər rəsmləri ilə müqayisədə böyük ölçü seçib. Qənaətimizcə, rəssamın bilavasitə Naxçıvan tarixi və memarlığı ilə bağlı olan bu əsərləri üçün iri formatın seçilməsi də məqsədli olub. Başqa sözlə desək, o, Əcəmi təxəyyülünün nəticəsi olan memarlıq incisinin, eləcə də digər tarixi və dini abidələrin zamanında daşdıqları səciyyəvi görüntülərin gələcək nəsillərə olduğu kimi ötürülməsi məqsədilə iri formata və nisbi detallaşdırmaya müraciət edib [3, s. 170].

Naxçıvanın rəmzi “Möminə xatın” türbəsi rəssamın fırçasında. Bəhrüz Kəngərlinin tarixi mənzərələri sırasında vaxtilə böyük bir memarlıq kompleksinin tərkib hissəsi olan “Möminə xatın” türbəsinə həsr etdiyi əsərləri rəssamın yaradıcılığının ayrıca bir səhifəsini təşkil edir. Rəssam abidəni bəzən uzaqdan müşahidə edərək ümumi mənzərəyə daxil etmiş, bəzən isə möhtəşəmliyini vurğulamaq üçün onu bütöv və üfüqi halda təsvir etmişdir. Bəhrüz Kəngərlinin 1920-ci ildə yağlı boya ilə fırçaya aldığı “Möminə xatın türbəsi” tablosunun öz ecazkarlığı ilə digər işlər arasından seçildiyini desək yanılmazdır. Rəssam bu tabloda türbənin beş üzünü və giriş qapısını görüntüyə gətirmiş, mürəkkəb dekorativ ornamentləri dəqiqliklə verməsə də, firuzəyi yaxmalardan böyük ustalıqla istifadə edərək abidə üzərindəki kaşların mövcudluğunu təsvir etməyi bacarmışdır.

Rəssamın bu işinə nəzər salsaq, abidə ətrafında o vaxtlar müxtəlif tikililərin olduğunu və abidənin məlum olmayan səbəbdən sağa əyilməsini də görmək olur. Qeyd edək ki, bu əsərin orijinal surəti hal-hazırda Naxçıvanda Bəhrüz Kəngərli Muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş etdirilir. Görkəmli sənətkarın Naxçıvanın rəmzinə çevrilmiş “Möminə xatın” türbəsinə yorulmadan, dəfələrlə tablolarında əks etdirməsi rəssamın bu torpağa, milli dəyərlərə olan ehtiramının qabarıq ifadəsidir. Məhz bu cür vətənpərvərlik onun milli rəssamlıq sənətimizdə fərdi və fərqli yer tutmasını şərtləndirmişdir.

Nəticə. Bütün yaradıcılığı boyunca yorulmadan çalışan Bəhruz Kəngərli sevimli torpağının gözəlliklərini tərənnüm etmiş, Naxçıvanın tarixi tikililərini canlandıran müxtəlif mənzərə əsərləri yaratmışdır. Sənətkarın təsviri sənətimizdə başlanğıc sayıla biləcək bir addım ataraq doğma torpağındakı tarixi tikililəri tablolarına köçürməsi, sonralar rəssamlığın bu sahəsinin uğurla inkişaf etməsində də mühüm rol oynamışdır.

Bu gün Əcəmi yurdu nə qədər yenilənsə də, vaxtilə rəssamlar bu doğma torpağın hazırda mövcud olmayan görüntülərini kətan və kağız üzərində əbədiləşdirmiş, gələcək nəsillərə ötürülməsində danılmaz rol oynamışlar. Bu baxımdan Bəhruz Kəngərlinin əsərləri mənəvi miras adlandırılacaq qədər dəyərlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəhruz Kəngərli: Albom-kataloq. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 201 s.
2. Bəhruz Kəngərli. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 104 s.
3. Əliyev Z., Alıyev N. Bəhruz bəy Kəngərli taleyi. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 512 s.
4. Kərimov K., Əfəndiyev R., Rzayev N., Həbibov N. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: İşiq, 1992, 344 s.
5. Səfərli F. Naxçıvanın məscid və ziyarətgahları. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 216 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: wems.zal@mail.ru

Shamsiyya Zalova

THE HERITAGE LEFT BY BAHRUZ KANGARLI – THE ORIGINAL DESCRIPTION OF THE ARCHITECTURAL MONUMENTS OF NAKHCHIVAN

The article deals with the important services of Bahruz Kangarli, a prominent representative of the Nakhchivan art school, in the cultural life of our people through his historical activities. Thus, the creativity of the outstanding artist is essential for the study of the archi-

tectural history of Nakhchivan. The artist inscribed his name as the best descriptor of historical and religious monuments in Azerbaijani art and made a worthy contribution to this field. “Mamina khatun,” “Yusif Kuseyir oglu,” “Mosque with broken minaret in Nakhchivan,” “Imamzade,” “Noah’s grave,” and others are valuable paintings found among his artistic heritage.

Keywords: *Nakhchivan, Bahruz Kangarli, artist, architectural monuments.*

Шамсия Залова

НАСЛЕДИЕ БАХРУЗА КЕНГЕРЛИ – ОРИГИНАЛЬНОЕ ОПИСАНИЕ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ НАХЧЫВАНА

В статье рассказывается об исторической деятельности и важных заслугах видного представителя нахчыванской художественной школы Бахруза Кенгерли в культурной жизни нашего народа. Таким образом, творчество выдающегося художника имеет большое значение для изучения истории архитектуры Нахчывана. Художник вписал свое имя в азербайджанское искусство как лучший живописец историко-религиозных памятников, внес достойный вклад в эту область. Его картины «Моминэ хатун», «Юсиф Кусейир оглу», «Мечеть с разбитым минаретом в Нахчыване», «Имамзаде», «Могила Ноя» и другие, являются ценными произведениями, найденными среди творческого наследия художника.

Ключевые слова: *Нахчыван, Бахруз Кенгерли, художник, памятники архитектуры.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 06.03.2024

Son variant 19.03.2024

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət meyarlarına cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr iki dildə – Azərbaycan və rus dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, CD-də jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin ortasında “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıda “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır. Daha sonra müəllifin işlədiyi təşkilatın adı, elmi dərəcəsi və e-mail ünvanı, “12” ölçülü kiçik hərflərlə qalın və kursivlə ədəbiyyat siyahısından sonra sağdan yazılır. (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; e-mail: tusinesr@gmail.com).
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərilməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır. Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adı hərflərlə verilir. İstifadə edilən mənbələrin sayı 15-dən çox olmamalıdır. Məs.:
Kitablar: Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.
Kitab məqalələri: Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91.
Jurnal məqalələri: Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79.
11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adı hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətrafı verilməlidir.
12. Məqalədəki istinadlar mətnin icərisində verilməlidir. Məs.: [4, s. 15]
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-8 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, e-mail adresi, əlaqə telefonu) mütləq əlavə olunmalıdır.
15. Məqalənin məzmununa əsaslanan UOT kodu yuxarı sol tərəfdən mütləq qeyd olunmalıdır.
16. Təqdim olunan məqalə üçün müəlliflər antiplagiat arayışı təqdim etməlidirlər.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Elmi əsərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

INFORMATION FOR AUTHORS

1. The primary purpose of this journal is to publish original scientific papers that meet scientific criteria.
2. The journal publishes compact and perfectly edited scientific papers, which are the results of new research and have not been published in other publications previously.
3. The number of collaborators exceeding three is undesirable.
4. The author is directly responsible for the quality of papers and the accuracy of the facts presented.
5. The papers must be submitted by full members and corresponding members of ANAS or one of the Editorial Board members.
6. The papers can be published in two languages – Azerbaijani and Russian. In addition to the language of a paper, an abstract should be provided in two other languages; keywords should be pointed.
7. A paper text is submitted to the editor-in-chief of the journal along with an electronic copy, it must be printed on a personal computer, on white A4 paper, in Times New Roman font, font size “12”, page parameters 2 cm above, 2 cm below, 3 cm on the left, 1 cm on the right, without hyphenation, the interval of 1.5, and in one of the languages mentioned above. Margins for figures and tables inside the text should be 3.7 cm left and right.
8. The name and surname of the author (authors) are indicated in bold and capital letters in the center of the page, font size “12”.
9. Below, after one blank line, the title of the paper is indicated in capital letters, font size “12”. Then there is abstract including keywords in the language of the paper, font size “10”, italics. The organization name, the author’s scientific degree, the email address should be written below the references in lowercase letters, font size “12”, bold italics (for example, Nakhchivan branch of ANAS; Email: tusinesr@gmail.com).
10. Reference should be made to scientific sources on the subject, the list of references should be given before the abstract, following the encoding rules, in alphabetical order, the font size “12”. The word “references” in the middle of the page is highlighted in bold and in capital letters. References are in lowercase letters in the language in which this edition has been published. The used sources must not be more than 15. Eg.:
Books: Gasymov V.I. Ancient monuments. Baku: Light, 1992, 321 p.
Book papers: Habibbeyli I.A. Science and culture in Nakhchivan / Nakhchivan in the history of Azerbaijan. Baku: Science, 1996, p. 73-91.
Journal papers: Bakhshaliev V.B., Guliev A.A. Writing elements in the drawings of Gemigaya // Proceedings of the Nakhchivan Branch of ANAS, 2005, № 1, p. 74-79.
11. In the abstract, the author’s name and surname are indicated in lowercase letters in bold font, size “12”; the title of the paper is capitalized in bold; the abstract itself is in lowercase letters. The abstract should correspond to the full content of the paper; the results should be reported in detail.
12. The links in the paper should be in the text. Eg.: [4, p. 415].
13. The total amount of a paper, including graphic materials, photographs, tables, formulas, references, and reviews, should not exceed 5-8 pages.
14. Authors’ data must be specified additionally (last name, first name, patronymic, place of work, position, degree, academic title, address, email address, work, and home phone numbers).
15. A paper’s code based on UDC should be indicated on the left.
16. Authors must provide Antiplagiat certificates for submitted papers.

NOTE: *Considering the large number of papers submitted to the “Scientific works” journal of the Nakhchivan Branch of ANAS, and the limited capabilities of the “Tusi” Publishing house, it is assumed that only one paper of each author can be published in one issue.*

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

1. Основной целью журнала является публикация оригинальных научных статей, соответствующих критериям научного качества.
2. Журнал публикует компактные и в совершенстве отредактированные научные статьи, являющиеся результатами новых исследований и не опубликованные ранее в других изданиях.
3. Желательно, чтобы число соавторов не превышало трех.
4. Автор несет прямую ответственность за качество статей, достоверность представленных в них фактов.
5. Статьи должны быть представлены действительными членами и членами-корреспондентами НАНА или одним из членов Редколлегии.
6. Статьи могут быть представлены на двух языках – азербайджанском и русском. Резюме и ключевые слова необходимо представить на двух других языках.
7. Статьи представляют в редакцию журнала в печатном виде, в электронной форме (CD), на бумаге формата А4, шрифт Times New Roman, кегль шрифта 12 пт, параметры страницы: верхнее поле – 2 см, нижнее – 2 см левое – 3 см, правое – 1 см, без переносов, межстрочный интервал – 1,5. Поля страниц для рисунков и таблиц внутри текста слева и справа должны быть по 3,7 см.
8. По центру страницы, кеглем 12 пт, жирным шрифтом и заглавными буквами указывается имя и фамилия автора (авторов).
9. После одной пустой строки указывается название статьи заглавными буквами, кегль шрифта 12 пт. Затем приводится аннотация с ключевыми словами на языке статьи (кегль шрифта – 10 пт, курсив). Название организации, ученая степень и адрес электронной почты автора указываются обычными строчными буквами, жирным курсивом, кегль шрифта 12 пт, справа после списка источников (например: Нахчыванское отделение НАНА; E-mail: tusinesr@gmail.com)
10. Следует указать ссылки на научные источники по данному предмету. Список использованной литературы указывается перед резюме, в соответствии с правилами кодировки, в алфавитном порядке, кегль шрифта 12 пт. Слово “Литература” пишется посередине страницы, заглавными буквами и жирным шрифтом. Список литературы приводится строчными буквами на языке публикации приведенного издания, в количестве не более 15. Напр.:
Книги: Гасымов В.И. Древние памятники. Баку: Ишыг, 1992, 321 с.
Книжные статьи: Хабиббейли И.А. Наука и культура в Нахчыване / Нахчыван в истории Азербайджана. Баку: Наука, 1996, с. 73-91.
Журнальные статьи: Бахшалиев В.Б., Гулиев А.А. Элементы письменности в рисунках Гемикая // Известия Нахчыванского отделения НАНА, 2005, № 1, с. 74-79.
11. В резюме имя и фамилия автора указываются строчными буквами жирным шрифтом кеглем 12 пт, название статьи – заглавными буквами жирным шрифтом, само резюме строчными буквами. Резюме должно соответствовать полному содержанию статьи с подробным представлением полученных результатов.
12. Ссылки должны быть представлены в тексте в виде [4, с. 15].
13. Общий объем статьи, включая графические материалы, фотографии, таблицы, формулы, список литературы и отзывы, не должен превышать 5-8 страниц.
14. Обязательно указываются данные об авторах (фамилия, имя, отчество, место работы, должность, ученая степень и звание, адрес, адрес электронной почты, контактный номер).
15. Необходимо указать УДК статьи слева в верхней части.
16. Авторы должны предоставить сертификат Антиплагиат на присланную статью.

ПРИМЕЧАНИЕ: Принимая во внимание большое количество статей, представленных в журнал “Научные труды” Нахчыванского отделения НАНА и ограниченные возможности издательства “Туси”, в одном номере может быть опубликована только одна статья каждого автора.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 1 (75)

Nəşriyyatın müdiri	– Qafar Qərib
Baş redaktor	– Zülfüyyə Məmmədli
Korrektor	– Yelena Muxtarova
Operatorlar	– İlhamə Əliyeva
	– Aynur Təhməzova
	– Taleh Maxsudov

Yığılmağa verilmişdir: 01.02.2024

Çapa imzalanmışdır: 13.03.2024

Kağız formatı: 70 x 108 1/16

20,8 çap vərəqi. 334 səhifə

Sifariş № 184. Tiraj: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.

E-mail: tusinesr@gmail.com

